PULİTZER ÖDÜLLÜ

TÜFEK, MİKROP ve ÇELİK kitabının yazarından

JARED DIAMOND

DÜNE KADAR DÜNYA

Eski Toplumlardan Ne Öğrenebiliriz?

AKILÇELEN kitaplar

PULİTZER

DÜNE
KADAR
DÜNYA

JARED DIAMOND

DÜNE KADAR DÜNYA

Eski Toplumlardan Ne Öğrenebiliriz?

Çeviri
Cengiz Yücel

AKILÇELEN kitaplar

AKILÇELEN KİTAPLAR
Yuva Mahallesi 3702. Sokak No: 4 Yenimahalle / Ankara
Tel:+90-312 396 01 11 Faks: +90-312 396 01 41
www.akilcelenkitaplar.com
Yayıncı Sertifika No: 12382
Matbaa Sertifika No: 13987

Kitabın özgün adı ve yazarı: The World Until Yesterday: What Can We Learn From Traditional Societies? Jared Diamond

© 2013, Jared Diamond

Türkçe yayım hakları Akılçelen Kitaplar'ındır. Yayıncının yazılı izni olmadan hiçbir biçimde ve hiçbir yolla, bu kitabın içeriğinin bir kısmı ya da tümü yeniden üretilemez, çoğaltılamaz ya da dağıtılamaz.

ISBN 978-605-5381-55-4

Ankara, 2015

Çeviri	: Cengiz Yücel
Redaksiyon	: Sami Oğuz
Yayına Hazırlık	: A. Gazi Vural
Sayfa Düzeni	: Emine Özyurt
Kapak Uygulama	: Lodos Grup
Baskı	: Ayrıntı Basım Yayım ve Matbaacılık Ltd. Şti. 28. Cadde, 770. Sokak No: 105/A İvedik Organize Sanayi Yenimahalle/Ankara

Meg Taylor'a,
dostluğu ve kıymetli görüşlerini benimle
paylaştığı için minnettarım.

İçindekiler

Tablo ve Şekiller Listesi xi

GİRİŞ: Havalimanında 1

Bir havalimanı terminali sahnesi 1
Geleneksel toplumlar neden araştırılmalı? 8
Devletler 13
Geleneksel toplum tipleri 16
Yaklaşımlar, nedenler ve kaynaklar 26
Devasa bir konuda küçük bir kitap 32
Kitabın planı 38

BİRİNCİ KISIM: ALANI BÖLEREK SAHNEYİ HAZIRLAMAK

1. BÖLÜM Dostlar, Düşmanlar, Yabancılar ve Tüccarlar 47

Bir sınır 47
Özel araziler 53
Özel olmayan arazi kullanımı 57
Dostlar, düşmanlar ve yabancılar 64
İlk temaslar 70
Ticaret ve tüccarlar 77
Pazar ekonomileri 80
Geleneksel ticaret biçimleri 85
Geleneksel ticaret ürünleri 88
Kim neyin ticaretini yapıyor? 93
Çok küçük uluslar 99

İKİNCİ KISIM SAVAŞ VE BARIŞ

2. BÖLÜM Ölen Bir Çocuk İçin Tazminat 103

Bir kaza 103
Bir tören 106
Ya şöyle olsaydı? 110
Devletin yaptığı işler 111
Yeni Gine tazminat sistemi 112
Yaşam boyu süren ilişkiler 116
Devleti olmayan diğer toplumlar 119
Devlet otoritesi 126
Özel hukuk sistemi 129
Özel hukuk sistemindeki sorunlar 135
Ceza hukuku 142
Onarıcı adalet 146
Avantajlar ve bedelleri 150

3. BÖLÜM Küçük Bir Savaş Hakkında Kısa Bir Bölüm 157

Danilerin savaşı 157
Savaşın kronolojisi 160
Savaştaki ölü sayısı 168

4. BÖLÜM Birçok Savaş Hakkında Uzun Bir Bölüm 171

Savaş tanımları 171
Bilgi kaynakları 174
Geleneksel savaş biçimleri 181
Ölüm oranları 184
Benzerlikler ve farklılıklar 187
Savaşın bitirilmesi 195
Avrupalılarla temasın etkileri 198
Savaşçı hayvanlar, barışçıl insanlar 204
Geleneksel savaşların nedenleri 208
Nihai nedenler 212
İnsanlar kime karşı savaşır? 217
Pearl Harbor'ı unutmak 222

ÜÇÜNCÜ KISIM GENÇ VE YAŞLI

5. BÖLÜM Çocuk Yetiştirme 229

Çocuk yetiştirme usullerinin karşılaştırması 229
Çocuk doğurma 233
Bebek öldürme (infantisit) 235
Memeden kesme ve doğurma aralıkları 238
Sürekli emzirme 240
Bebek-yetişkin teması 243
Babalar ve ebeveyn yarıları 246
Ağlayan bebeklerle ilgilenmek 252
Fiziksel cezalandırma 255
Çocuğun özerkliği 260
Farklı yaştan çocukların birlikte oynaması 265
Çocuk oyunları ve eğitim 268
Onların çocukları ve bizim çocuklarımız 273

6. BÖLÜM Yaşlılara Yönelik Muamele: Şefkat, Terk Etmek ya da Öldürmek? 278

Yaşlılar 278
Yaşlı bakımından beklentiler 281
Terk etme ve öldürme nedenleri 283
Yaşlı insanların faydaları 288
Toplumun değerleri 292
Toplumun kuralları 300
Günümüzde durum nasıl? 305
Yaşlı insanlar konusunda ne yapabiliriz? 312

DÖRDÜNCÜ KISIM TEHLİKE VE TEPKİ

7. BÖLÜM Yapıcı Paranoya 321

Tehlikeye karşı tutumlar 321
Bir gece ziyareti 325
Bir bot kazası 330
O sadece yere saplanmış bir çubuk 344
Risk almak 355
Riskler ve konuşkanlık 359

8. BÖLÜM Aslanlar ve Diğer Tehlikeler 363
Geleneksel yaşamın tehlikeleri 363
Kazalar 366
Tetikte olmak 373
İnsan şiddeti 376
Hastalıklar 384
Hastalıklara tepkiler 390
Açlık 392
Öngörülemeyen kıtlıklar 395
Farklı yerlerde arazi sahibi olmak 399
Mevsimlik döngüler ve gıda depolamak 405
Diyetin genişletilmesi 413
Bir araya gelmeler ve dağılmalar 415
Tehlikelere verilen tepkiler 417

BEŞİNCİ KISIM DİN, DİL VE SAĞLIK

9. BÖLÜM Elektrikli Yılan Balıkları Dinin Evrimi Hakkında Bize Ne Anlatır 425
Din hakkındaki sorular 425
Din tanımları 430
İşlevler ve elektrikli yılan balıkları 437
Nedensel açıklamaların peşinde 443
Doğaüstü inançlar 450
Dinin açıklama işlevi 454
Endişeleri gidermek 457
Rahatlatmak 463
Örgütlenme ve itaat 468
Yabancılara karşı davranış ilkeleri 471
Savaşların meşrulaştırılması 474
Bağlılık işaretleri 476
Dinsel başarının ölçütleri 479
Dinin işlevlerindeki değişim 484

10. BÖLÜM Birçok Dilde Konuşmak 487
Çok dillilik 487

Dünyadaki toplam dil sayısı 490
Dillerin evrimi 494
Dilsel çeşitliliğin coğrafyası 497
Geleneksel çok dillilik 504
Çok dilliliğin faydaları 509
Alzheimer hastalığı 518
Yok olan diller 521
Diller nasıl yok olur? 525
Azınlık dilleri zararlı mıdır? 530
Dilleri neden korumalıyız? 533
Dilleri nasıl koruyabiliriz? 538

11. BÖLÜM Tuz, Şeker, Yağ ve Miskinlik 541
Bulaşıcı olmayan hastalıklar 541
Tuz tüketimimiz 547
Tuz ve tansiyon 550
Yüksek tansiyonun nedenleri 555
Gıdalardan alınan tuz 561
Şeker hastalığı 565
Şeker hastalığı tipleri 567
Genler, çevre ve şeker hastalığı 569
Pima yerlileri ve Nauru adalıları 573
Hindistan'da şeker hastalığı 576
Genlerin şeker hastalığına katkısı 582
Şeker hastalığı Avrupalılarda neden daha az görülüyor? 589
Bulaşıcı olmayan hastalıkların geleceği 593

SON SÖZ: Başka Bir Havalimanında 596
Ormandan 405'e 596
Modern dünyanın avantajları 600
Geleneksel dünyanın avantajları 603
Ne öğrenebiliriz? 608

Teşekkür 616
İleri Okumalar 619
Dizin 635

Tablo ve Şekiller Listesi

Şekil 1	Bu kitapta sıklıkla bahsi geçen 39 topluluğun bulunduğu yerler.	36
Tablo 1.1	Bazı geleneksel toplumlar arasında ticareti yapılan nesneler	89
Tablo 3.1	Savaşan iki Dani ittifakının üyeleri	161
Tablo 8.1	Kazalardaki ölüm ve yaralanma nedenleri	367
Tablo 8.2	Dünyanın çeşitli yerlerindeki geleneksel gıda stokları	407
Tablo 9.1	Dine ilişkin önerilen bazı tanımlar	430
Tablo 9.2	Belli dinlerdeki doğaüstü inanç örnekleri	449
Şekil 9.1	Dinin işlevlerinde zaman içinde görülen değişimler	485
Tablo 11.1	Tip-2 Diyabetin dünyada görülme sıklıkları	578
Tablo 11.2	Gıda maddelerinin bol olduğu zamanlardan bazı oburluk örnekleri	585

GİRİŞ

Havalimanında

• Bir havalimanı terminali sahnesi
• Geleneksel toplumlar neden araştırılmalı?
• Devletler
• Geleneksel toplum tipleri
• Yaklaşımlar, nedenler ve kaynaklar
• Devasa bir konuda küçük bir kitap
• Kitabın planı

Bir havalimanı terminali sahnesi

30 Nisan 2006, saat sabah 7:00. Bu sabah ilk uçuşlara kayıt yaptırmak için bekleşen kalabalığın itiş kakışı arasında, elimde sıkı sıkı tuttuğum bagaj kartımla birlikte havalimanının yolcu salonundayım. Sahne oldukça tanıdık: Uzun bir bankonun önünde düzenli sıralar oluşturan; valizleri, çeşitli kutuları, sırt çantaları ve bebekleriyle bekleşen yüzlerce yolcu ve havayolu şirketlerinin bankolarında, bilgisayarlarının başında çalışan üniformalı görevlileri. Diğer üniformalılar kalabalığın arasına karışmış vaziyetteler: Pilotlar ve kabin görevlileri, bagaj kontrolörleri, kendilerini göstermekten başka işleri olmayan ve kalabalığın aldırmadığı iki polis. Bagaj kontrolörleri valizleri X-ray cihazlarından geçiriyorlar. Havayolu memurları valizleri etiketlerken, bagaj taşıyıcıları da valizleri, doğru uçağa nakletmesi beklenen taşıyıcı bantlara yerleştiriyorlar. Uçuş-kayıt bankosunun tam karşısındaki duvar boyun-

ca gazete bayileri ve fast food restoranları dizili. Etrafımdaki diğer nesneler de bilindik şeyler: duvar saatleri, ankesörlü telefonlar, ATM'ler, üst kata çıkan asansörler ve terminalin pencerelerinden görünen, pistin üzerindeki uçaklar.

Gözleri ekranlarda olan havayolu memurlarının parmakları, arada bir POS cihazlarından çıkan kredi kartı makbuzlarını almak üzere yapılan duraksamalar dışında bilgisayarların klavyeleri üzerinde habire tıkırdıyor. Şakalaşmalar, telaşlı hâller, eş-dost selamlaşmaları, herkesin sırasında sabırlı ve diğerlerinin haklarına saygılı bir şekilde bekleşmelerinin karışımından oluşan kalabalığın hâli olağan bir terminal atmosferini tamamlıyor. Sıra bana geldiğinde, bir parça kâğıdı (uçuş bilgilerimi) o güne kadar yüzünü hiç görmediğim ve büyük ihtimalle bir daha da hiç görmeyeceğim birine (uçuş-kayıt memuresi) uzattım. O da bana karşılığında daha önce hiç gitmediğim ve dünyanın yüzlerce kilometre ötesinde bulunan, halkının hakkımda hiçbir şey bilmediği ama yine de beni orada hoşgörüyle karşılayacak olan bir yere gidebilmemi sağlayacak bir kâğıt parçası uzattı.

Diğer bakımlardan oldukça bilindik bu sahnede, ben ve birkaç diğer turistin dışında, ABD, Avrupa ya da Asya'dan gelen yolcuların dikkatlerini en çok çeken şey salondaki Yeni Ginelilerdi. Bankonun üzerinde duran, üzerinde bir cennet kuşu ile Güney Haçı Takımyıldızı resminin bulunduğu siyah, kırmızı ve altın rengindeki Yeni Gine ulusunun bayrağı; havayolu bankosunun üzerinde American Airlines ya da British Airways yerine Air Niugini yazan tabela ve varış noktalarının göründüğü ekranda yazan Wapenamanda, Goroka, Kikori, Kundiawa ve Wewak gibi egzotik yer isimleri, denizaşırı yolcuların dikkatini çeken diğer şeyleri oluşturuyorlardı.

O sabah uçuş-kaydı yaptırmakta olduğum o havalimanı, Papua Yeni Gine'nin başkenti Port Moresby'deki havalimanıydı. Yeni Gine'nin tarihine biraz aşina olan herhangi biri için bile, bu

daha ilk bakışta tanıdık, şaşırtıcı ve dokunaklı bir sahnedir. Buna, bu ülke henüz Avustralya hâkimiyetinde olduğu 1964 yılında oraya ilk kez giden bendeniz de dâhildi. Kendimi, 1931 yılında ülkenin hâlâ taş aletler kullanmakta olan bir milyon Gineli köylünün yaşadığı Highlands (Dağlık) bölgesine ilk defa girmek ve "keşfetmek" üzere giden Avustralyalıların çektiği fotoğraflarla bu sahneyi karşılaştırırken buluvermiştim. Binlerce yıldır, göreceli bir izolasyon içinde yaşamış, dış dünya hakkında çok sınırlı bilgiye sahip bu insanların, Avrupalılarla olan ilk karşılaşmalarındaki o korku dolu bakışları bu fotoğraflara yansımıştı (Fotoğraflar 30, 31). 2006 yılında Port Moresby havalimanındaki Gineli yolcular, banko memurları ve pilotların yüzlerine baktığımda, 1931 yılında fotoğraflanan o Yeni Ginelilerin yüzlerini görür gibi olmuştum. Etrafımdaki insanlar elbette ki 1931 yılındaki o fotoğraflara yansıyan kişiler değillerdi, ama yüz ifadeleri çok benzerdi ve belki de bazıları onların çocukları ya da torunlarıydılar.

Hafızamda belli belirsiz yer etmiş olan 2006 yılındaki bu terminal sahnesi ile "ilk temas" sahnelerinin olduğu o fotoğraflar arasındaki en belirgin fark, Yeni Gine'nin iç bölgelerinde 1931 yılında yaşayan bu insanların bedenlerinin çok az bir bölümünü kaplayan yapraklardan yapılma etekleri, omuzlarındaki file şeklindeki çantaları ve kafalarına geçirdikleri kuş tüyünden yapılma taçlardı. Oysa 2006 yılındaki Yeni Gineliler uluslararası giyim standartlarına uygun gömlekler, pantolonlar, etek ve şortlar giymiş ve başlarına sportif kepler takmışlardı. Bir ya da iki kuşak içinde veya uçuş terminalindeki çoğu insanın bireysel yaşamları süresinde, Yeni Gineli köylüler yazmayı, bilgisayar kullanmayı ve uçakları uçurabilmeyi öğrenmişlerdi. Bu terminaldeki insanlardan bazıları gerçekten de kendi kabileleri içinde okuma yazmayı ilk öğrenenlerdi. Bu kuşak farkı benim nazarımda terminal salonundaki kalabalığın arasında bulunan iki Yeni Gineli adamda sembolize olmuştu. Genç olan yaşlı olanın önünden gidiyordu.

Bir pilot üniformasının içindeki genç adam, bana ötekinin büyükbabası olduğunu söylemişti. Onu hayatının ilk uçak yolculuğuna çıkaracaktı ve ak saçlı adam, tıpkı 1931 yılına ait o fotoğraflardaki gibi şaşkın ve korkmuş bir hâldeydi.

1931'de yapraklardan yapılma etekler giyen insanların, 2006'da Batılı tarz giyinmeye başladıklarını gördüğümüz bu iki farklı tarihi yansıtan sahne arasında, bunun ötesinde ve ancak Yeni Gine'nin tarihine aşina bir gözlemcinin anlayabileceği bazı daha büyük farklılıklar da vardır. 1931 yılında, Yeni Gine'nin Highlands bölgesindeki toplumlar sadece hazır giyimden değil, saat, telefon ve kredi kartı ya da bilgisayar, asansör ve uçaklar gibi tüm modern teknoloji ürünlerinden de yoksundular. Dahası, 1931'de Highlands'de yaşayan Yeni Gineliler bir yazı sistemine, metal aletlere, para, okul ve merkezi bir hükümete de sahip değillerdi. Yakın tarih bize henüz göstermemiş olsaydı şunu hâlâ merak ediyor olacaktık: Yazıyı henüz keşfetmemiş bir toplum, yazıyı gerçekten de tek bir kuşak içinde kullanmaya başlayabilir miydi?

Yeni Gine'nin tarihine aşina, dikkatli bir gözlemci 2006 yılındaki sahnede, 1931 yılının o ilk keşif gezisini yansıtan ilk temas fotoğraflarından farklı, fakat dünyanın diğer yerlerindeki modern havalimanı sahneleriyle benzeşen diğer birçok unsuru fark edebilir. 2006 sahnesi, Highlands'de yaşayanlara oranla, göreceli olarak daha fazla ak saçlı insan kitlesine sahiptir. Yeni Ginelilerin homojen hâllerini –hepsi de kara derileri ve kıvırcık saçlarıyla birbirlerine benzerler (Fotoğraflar 1, 13, 26, 30, 31, 32)– daha önce görmemiş olan bir Batılı, havalimanındaki ilk karşılaşmasında, bu kadar heterojen bir topluluğu görünce şaşkınlık geçirebilir: Güney sahilindekilerin uzun boyları, ova halklarının seyrek sakalları ve daha dar yüzleri vardır; boyları daha kısa olan Highlandsliler geniş yüz hatlarına sahiptirler; adalılar ve kuzey sahilindeki ova halklarının yüzleri bir şekilde Asyalılarınkine benzer. 1931 yılında, Highlandslilerle, güney ve kuzey sahillerinin ovalı halklarının

birbirleriyle karşılaşmaları neredeyse imkânsız bir şeydi. O zamanlar, Yeni Ginelilerin bir araya geldiği herhangi bir topluluk, 2006 yılının o havalimanı kalabalığından çok daha homojen bir yapıdaydı. Bu kalabalığı dinleyen bir dil bilimci kalabalık içinde konuşulan ve farklı gruplara tekabül eden, Çincedeki gibi kelimelerin farklı perdelerle telaffuz edildiği tonal diller, görece daha basit hece ve ünlülerden oluşan Avustronezya dilleri ve tonal olmayan Papua dilleri gibi düzinelerce faklı dilleri fark eder. 1931 yılında insan birkaç farklı dilin konuşulduğu gruplara rastlayabilirdi ama böyle düzinelerce dilin konuşulduğu topluluklara rastlamak olanaksızdı. Uçuş-kayıt bankosunda ve yolcular arasındaki konuşmaların çoğunda, en yaygın konuşulan diller olan İngilizce ve Tok Pisin (aynı zamanda Neo-Melanezca ya da Pidgin İngilizcesi olarak da bilinir) konuşuluyordu. Ancak 1931'de Yeni Gine'nin Highlands bölgesindeki bütün konuşmalar çok küçük bölgelerle kısıtlı kalmış yerel dillerle yapılıyordu.

1931 ve 2006 yıllarına ait bu sahneler arasındaki bir başka belirgin fark da 2006 yılındaki kalabalık arasında ne yazık ki Amerikalıların şu çok yaygın beden yapısına sahip bazı Yeni Ginelilerin bulunmasıydı, yani sarkan "bira göbekli" kilolu tipler. Oysa 75 yıl öncesinin fotoğraflarında aşırı kilolu tek bir Yeni Gineli bile yoktur. Onların hepsi de yağsız ve kaslıdır (Fotoğraf 30). Havalimanı terminalindeki bu yolcuların doktorlarıyla görüşme şansımız olsaydı aşırı kiloya bağlı diyabetlilerin, yüksek tansiyon vakalarının, kalp rahatsızlıkları ve krizlerinin, kanser vakalarının bundan bir kuşak önce göremeyeceğiniz şekilde artan sayısına dikkat çekebilirlerdi.

Yine, 2006'nın şu kalabalığı ile 1931'deki karşılaştırıldığında oldukça belirgin bir farklılık da bize modern dünyanın bahşetmiş olduğu bir unsurdur: Bu havalimanı terminaline doluşmuş insanların çoğu birbirlerini daha önce hiç görmemiş kişiler olmasına rağmen aralarında herhangi bir kavga-dövüş yoktu. Bu 1931 şart-

larında hayal bile edilemezdi. O zamanlar nadiren de olsa yabancılarla karşılaşmak tehlike addedilirdi ve işin hemen şiddete dökülmesi büyük bir olasılıktı. Evet, terminalde iki polis memuru vardı ve düzeni sağlamakla görevlendirilmişlerdi, fakat aslında düzeni kalabalığın kendisi sağlıyordu ve bu kalabalığı oluşturanlar da bir kavganın patlak vermesi durumunda ve gerektiği takdirde, başka polis ve askerlerin hemen geleceğinin farkındaydılar. 1931 yılında ne polis, ne de bir hükümet vardı. Terminaldeki insanlar uçakla ya da başka seyahat araçlarıyla Wapenamanda'ya veya Papua Yeni Gine'nin herhangi başka bir yerine izin istemeden gitme hakkına sahip insanlardı. Modern Batı'da yaşayan bizler seyahat etme hakkına sahibiz, fakat eskiden bu istisnai bir durumdu. 1931 yılında Goroka'da doğmuş olup da bu kentin sadece 170 kilometre batısındaki Wapenamanda'yı ziyaret etmiş hiç kimse yoktu; Goroka'dan Wapenamanda'ya giden yolun daha ilk yirmi beş kilometrelik bölümünde bir yabancı tarafından öldürülmeden seyahat edebilmek düşünülemezdi bile. Nitekim benim sadece Los Angeles'tan Port Moresby'ye gelmek için kat ettiğim 11 bin 300 kilometrelik mesafe, Yeni Gine Highlands'de doğmuş birinin yaşamı boyunca kat ettiği toplam mesafeden yüzlerce kez daha fazladır.

1931 ile 2006 yıllarında yaşamış bu iki kalabalık arasındaki tüm bu farklılıkları bir araya getirip şöyle özetleyebiliriz: Son 75 yıl içinde Yeni Gine Highlands'de yaşayan nüfusun geçirdiği değişim dünyanın geri kalanında binlerce yıl içinde gerçekleşmiştir. Highlands'de yaşayan bireyler için, değişim çok daha hızlıdır. Yeni Gineli dostlarımdan bazıları son taş baltalarını yapıp, kabile savaşlarında son çarpışmalarını, benimle tanıştıktan sadece on yıl kadar önce yapmışlardı. Bugün sanayileşmiş devletlerin vatandaşları, yukarıda aktardığım 2006 yılına ait sahnedeki olanakları doğal karşılarlar: Metaller, yazı sistemi, makineler, uçaklar, polis ve devlet, aşırı kilolu insanlar, yabancılarla korkusuzca bir araya ge-

lebilmek, heterojen insan kalabalıkları ve benzer şeyler. Fakat modern insan toplumlarının bütün bu özellikleri, insanlık tarihi için göreceli olarak oldukça yeni şeylerdir. Evrimsel süreçte ilk-insan ve ilk-şempanzenin yollarının ayrıldığı o noktadan bu yana geçen 6 milyon yılın büyük bölümünde insan toplumları metalden ve tüm bu diğer şeylerden mahrumdular. Bu modern olanaklar dünyanın belli bölgelerinde ve sadece son 11 bin yıl içinde ortaya çıktı.

Bu anlamda, Yeni Gine'nin* insanlığın dünyasına bazı bakımlardan bir pencere açmakta olduğunu söyleyebiliriz. O, insanlığın evriminin 6 milyon yıllık zaman ölçeğine göre sadece dündür. ("Bazı bakımlardan" ifadesini özellikle vurguluyorum, çünkü Yeni Gine Highlands'ı, 1931 yılında dünün hiç değişmeden kalmış bir dünyası da değildi.) Son 75 yıl içinde Highlands'e yansıyan tüm bu değişimleri dünyanın diğer kesimlerinde yaşamakta olan diğer toplumlar da geçirmiştir, fakat dünyanın geri kalanında yaşanan bu değişimler, Yeni Gine'ye göre çok daha önce ve çok daha yavaş gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, "çok daha yavaş" göreceli bir kavramdır: Bu toplumlarda bile değişimin ilk kez ortaya çıktığı andan bu yana geçen 11 bin yılın zamansal derinliği, 6 milyon yıl-

* Terminolojinin Yeni Gine'ye uygulanması biraz kafa karıştırıcıdır. Bu kitap boyunca "Yeni Gine" terimini Yeni Gine Adası için kullandım. Bu ada Grönland'dan sonra dünyanın ikinci büyük adasıdır. Ada ekvatorun altında Avustralya'nın hemen kuzeyinde bulunur (bkz. sayfa 36'daki harita). Bu adanın yerli halkına "Yeni Gineli" dedim. 19. yüzyılın sömürgecilik döneminde yaşanılanların sonucu ada şimdi siyasi olarak iki ulusa bölünmüş durumdadır. Adanın doğuda kalan yarısı, bitişiğindeki birçok adayla birlikte bağımsız Papua Yeni Gine'yi oluşturur. Bu ülke kuzey ve güney doğuda bulunan, sırasıyla eski birer Alman ve İngiliz sömürgesinin birleşmesinden oluşturulmuş ve 1975'teki bağımsızlığına kadar Avustralya tarafından yönetilmiştir. Avustralyalılar, Alman ve İngilizlere ait bölgeleri sırasıyla Yeni Gine ve Papua diye adlandırmışlardır. Adanın batı tarafı eskiden Hollanda'nın Batı Hint Adaları'na bağlıydı. 1969'dan sonra Endonezya'nın bir eyaleti (Eskiden Irian Jaya iken sonradan Papua olarak adlandırılan) hâline gelmiştir. Benim Yeni Gine'deki saha çalışmalarım her iki yarıyı da hemen hemen eşit düzeyde kapsar.

la karşılaştırıldığında hâlâ çok küçüktür. Temel olarak bizim insan toplumlarımız derin değişimleri son zamanlarda ve hızlı bir şekilde yaşamışlardır.

Geleneksel toplumlar neden araştırılmalı?

"Geleneksel" toplumları niçin bu kadar etkileyici buluyoruz?* Bunun nedeni kısmen onların insani bakımdan ilginç olmalarıdır; bize bazı bakımlardan çok benzeyen ve kolayca anlayabildiğimiz, ama bazı bakımlardan da çok farklı olan insanları tanımaya başlamanın çekiciliği onları etkileyici kılmaktadır. Yeni Gine'ye 1964 yılında henüz 26 yaşımdayken ilk kez gittiğimde, Yeni Ginelilerin ilginçliği beni şaşkınlığa düşürmüştü: Amerikalılardan farklı görünüyor, başka lisanlar konuşup değişik şeyler giyiyor ve farklı davranıyorlardı. Fakat ardından, sonraki on yıllar boyunca Yeni Gine'nin her bölgesi ve komşu adalarına her biri bir ila beş ay arasında süren düzinelerce ziyaretle birlikte Yeni Gineli insanları gittikçe daha yakından tanımaya başladım. Onlarla uzun sohbetler yapıp, aynı şakalara güldükçe; çocuklar,

* Bu kitapta kullanacağım "geleneksel" ve "küçük-ölçekli toplumlar" terimleriyle, küçük gruplar hâlindeki ve düşük nüfus yoğunluğuna sahip, geçmişte ve günümüzde yaşayan toplumları kastediyorum. Geçimlerini avcı-toplayıcılık, tarım veya hayvancılıkla sağlayan ve Batılılaşmış büyük sanayi toplumlarıyla temasları düşük seviyelerde kalmış olan bu grupların nüfusları birkaç düzineyle birkaç bin arasında değişiyor. Gerçekte hâlâ var olan bu tür toplumların tümü yapılan temasların sonucunda kısmen değişimlere uğramışlardır ve "geleneksel" terimine alternatif olarak "geçiş hâlindeki" terimi ile tanımlanabilirler. Fakat onlar sıklıkla birçok özelliklerini ve geçmişteki küçük toplumların sosyal süreçlerini hâlâ muhafaza etmektedirler. Ben geleneksel küçük-ölçekli toplumları, bu kitabın çoğu okurunun içinde yaşamakta olduğu için zaten aşina olduğu modern ve sanayileşmiş büyük toplumlarla, devletleri yöneten hükümetlerin "Batılılaştırdığı" toplumlarla karşılaştırıyorum. Onlara "Batılılaşmış" denir, çünkü bu toplumların önemli özellikleri (sanayi devrimi ve kamu sağlığı gibi) Batı Avrupa'da ilk defa 1700 ve 1800'lerde ortaya çıkmış ve oralardan da birçok denizaşırı ülkeye yayılmıştır.

cinsellik, yemek ve sporlar konusunda aynı ilgileri paylaşıp birlikte öfkelenmiş, korkmuş, rahatlamış, birlikte acılara boğulup sevinçlere gark olmuş buldukça; bu egzotiklik duygusu zamanla yerini müştereklik duygusuna bıraktı. Dilleri bile, dünya çapındaki dilbilimsel temalara uygun çeşitli unsurlara sahipti. İlk öğrendiğim Yeni Gine dili (Fore) Hint-Avrupa dil ailesiyle hiçbir benzerliği olmamasına ve bana tamamen yabancı bir sözcük hazinesine sahip olmasına rağmen, yine de fiillerde çok detaylı bir şekilde Almancayla çakışıyordu. Sloven dilindeki gibi ikili zamirlere, Fincedeki gibi sondan eklenen takılara sahipti ve Latincedeki gibi üç adet işaret zarfı vardı ("burada," "yakında," "uzakta").

Tüm bu benzerlikler, Yeni Gine'nin egzotikliğine dair başlangıçta sahip olduğum hislerim yatıştıktan sonra beni yanlış yönlendirdi ve "insanlar her yerde temelde aynı," diye düşünmeye başladım. Ama sonunda anlamaya başladım ki, hayır, bizler hiç de aynı değiliz: Yeni Gineli dostlarımın çoğu farklı bir şekilde sayarlar (soyut rakamlardan ziyade görsel eşleştirme kullanılır); karıları ya da kocalarını farklı bir şekilde seçerler; ebeveynleri ve çocuklarına farklı davranırlar; tehlike algıları farklıdır ve farklı bir arkadaşlık tasavvur ederler. Geleneksel toplumları dışarıdan bir gözlemci için büyüleyici yapan şey de, benzerlik ve farklılıkların bu kafa karıştırıcı karışımıdır.

Geleneksel toplumlara yönelik ilgi ve verilen önemin bir nedeni de onların kendi atalarımızın on binlerce yıl önceki yaşamını daha dünmüş gibi gözlerimizin önüne sermesidir. Geleneksel yaşam tarzları bizleri şekillendirip şimdi olduğumuz bireyler ve toplumlar hâline gelmemizi sağlamıştır. Avcı-toplayıcılıktan tarıma geçiş sadece 11 bin yıl önce başlamıştır; ilk metal aletler 7 bin yıl önce üretilmiş ve ilk devlet yönetimi ve ilk yazı sadece 5 bin 400 yıl önce ortaya çıkmıştır. "Modern" koşulların yaygınlaşması, yerel ölçekte bile insanlık tarihinin çok küçük bir bölümünü kapsar; geleneksel insan toplumları, modern insan toplumların-

dan çok daha uzun bir geçmişe sahiptir. Günümüzde bu kitabın okurları, avlanarak ve toplanarak elde edilen gıdaları değil, çiftliklerde üretilip marketlerde satılan gıda ürünlerini tüketiyorlar. Taş, ağaç ya da kemikten imal edilen eşyalar yerine metal araç gereçler kullanıyorlar. Hükümetlerin yönettiği devletleri, yasa ve mahkemelerin olduğu hukuk sistemleri, polisleri ve orduları var ve okuyup yazabiliyorlar. Fakat tüm bu görünüşte gerekli olan kurumlar görece yeni kurumlardır ve bugün, dünya üzerinde milyarlarca insan hâlâ geleneksel bir yaşam tarzı sürdürmektedir.

Modern sanayi toplumlarının içinde bile geleneksel mekanizmaların hâlâ işlediği alanlar vardır. Birinci Dünya'nın kırsal bölgelerinde, tıpkı her yıl ailemle birlikte yaz tatillerini geçirdiğim Montana'da olduğu gibi, birçok anlaşmazlık mahkemeler yerine hâlâ geleneksel mekanizmalarla çözümleniyor. Büyük şehirlerde çeteler anlaşmazlıklarını çözümlemek için polis çağırmaz; geleneksel tarzda görüşmeler, tazminat sistemleri, tehdit ve savaş gibi yöntemler kullanırlar. 1950'lerde Avrupa'nın küçük köylerinde yetişmiş bazı arkadaşlarımın çocukluk yıllarıyla ilgili aktarımları, Yeni Gine'nin geleneksel köylerinden birini andırır: Köydeki herkes birbirini tanır, herkes diğerinin ne yaptığını bilir ve bu konudaki fikrini söyler, insanlar evlenecekleri eşlerini en fazla bir-iki kilometre yarıçapındaki bir bölge içinden bulurlar. Bütün yaşamları, dünya savaşı yıllarındaki genç erkekler hariç, köyde ya da yakın çevresinde geçer, köydeki anlaşmazlıklar bir şekilde halledilir ya da hoşgörü ile bakılır; çünkü onlar yaşamlarının geri kalanını birlikte geçirecekleri insanlardır. Bu, dünün dünyasının bütünüyle silinip gitmediğini ve günümüzün yeni dünyasının onun yerini tamamen alamadığını gösteriyor: Dünün büyük bölümü hâlâ bizimledir. Bu olgu, dünün dünyasını anlamaya çalışmak istememizin diğer bir nedenidir.

Bu kitabın bölümlerinde göreceğimiz gibi geleneksel toplumlar birçok kültürel uygulama açısından modern sanayi toplumla-

rından çok daha fazla çeşitlilik arz eder. Çeşitliliğin bu boyutlarında, geleneksel normlar, modern devletli toplumların ve birçok kültür normunun yerini alır ve geleneksel çeşitliliğin boyutları aşırı uçlara doğru kayar. Örneğin, modern sanayi toplumlarıyla karşılaştırıldığında, bazı geleneksel toplumlarda yaşlılara çok daha acımasız davranılırken bazılarında çok daha rahat bir yaşam sağlanır; modern sanayi toplumları bu konuda birinciye daha yakındır. Psikologlar insan doğası hakkındaki genellemelerinin büyük bölümünü insan çeşitliliğinin, tipik olmayan dar bir kesimine dayanarak yaparlar. 2008 yılında dünyanın en etkili psikoloji dergilerinde yayımlanan araştırmaların insan örneklemlerinin yüzde 96'sı Batılı sanayileşmiş ülkelerden, bunun yüzde 68'i ise ABD'dendi. Ayrıca bunların yüzde 80'i de üniversitelerin psikoloji bölümlerindeki öğrencilerden oluşuyordu, yani bu araştırmalar kendi ulusal toplumlarını bile temsilden uzaktı. Sosyal bilimciler Joseph Henrich, Steven Heine ve Ara Norenzayan'ın da belirttikleri gibi insan psikolojisi üzerine olan anlayışımızın büyük bölümü şu tek sözcükle tanımlanabilecek deneklere dayanır: TUHAF. Batılı, eğitimli, sanayileşmiş, zengin ve demokratik toplumların insanlarıdır onlar.* Bu deneklerin çoğu dünyanın kültürel çeşitliliği kapsamında kelimenin tam anlamıyla tuhaftırlar; çünkü örneklemin dünya çeşitliliğini daha geniş bir şekilde yansıttığı birçok kültürel olgunun araştırılmasında bu dar örneklemin saptırıcı özelliklere sahip olduğu kanıtlanmıştır. Bu olgusal örneklemler görsel algılama, dürüstlük, işbirliği, cezalandırma, biyolojik anlamlandırma, mekânsal yönelim, bütünsel yerine analitik akıl yürütme, ahlaki anlamlandırma, rahatlama motivasyonu, seçim yapma ve benlik kavramını içermektedir. Bundan dolayıdır ki, insan doğası hakkında genellemeler yapmak istiyorsak, örneklemlerimizin kapsamını alışılmış TUHAF öznelerden (asıl olarak

* İng. WEIRD: Western, Educated, Industrialized, Rich and Democratic. (E. N.)

Amerikalı psikoloji bölümü öğrencileri), bütün geleneksel toplumları kapsayacak şekilde geniş tutmamız gerekir.

Bu nedenle sosyal bilimciler geleneksel toplumlar üzerinde yapılan araştırmalardan akademik ilgiye yönelik sonuçlar elde edebilirler; geri kalanımız da bunlardan pratik faydaları olan şeyler öğrenebiliriz. Gerçekten de, geleneksel toplumlar bir insan toplumunun nasıl oluşturulabileceği konusunda binlerce doğal deneyi temsil ederler. Onlar insani sorunlara, bizim TUHAF modern toplumlarımızın kullandığı çözümlerden farklı binlerce çözüm getirmektedirler. Bu çözümlerden birlikte irdeleyeceğimiz bazılarının –geleneksel toplumların çocuk yetiştirme, yaşlılara yönelik tutum, sağlıklı kalma, konuşma, eğlence-dinlence ve anlaşmazlıklar gibi konulara getirdikleri çözümler– Birinci Dünya'nın normal uygulamaları karşısındaki üstünlükleri beni olduğu gibi sizi de çok şaşırtabilir. Belki de bu geleneksel uygulamaların bazılarını seçici bir şekilde yaşamlarımıza uyarlayabiliriz. Nitekim bu çözümlerin sağlık ve mutluluk üzerindeki faydalı etkilerini gören bazılarımız bunu zaten yapıyor. Bazı bakımlardan biz modernler uyumsuz tipleriz; bedenlerimiz ve eylemlerimiz geçirdikleri evrime ve alıştıkları koşullardan farklı koşullarla karşı karşıya.

Ancak geçmişi aşırı derecede romantikleştirip, o basit zamanlara özlem duyar hâle gelmek gibi bir başka aşırı uca da gidilmemelidir. Geleneksel yaşamın birçok unsurundan kurtulmuş olmamıza sevinmemiz gerekir; çocukların, yaşlıların öldürülmesi ya da terk edilmesi, açlık olgusuyla sıklıkla karşılaşma, yoğun biçimde çevresel risklerin tehdidi altında yaşama, salgın hastalıklar, insanın sık sık çocuğunun ölümünü yaşaması ve sürekli saldırı tehdidi altında yaşamak gibi. Geleneksel toplumlar bize sadece daha iyi yaşam için örnekler sunmuyor, bir yandan da kendi toplumumuzun kanıksadığımız bazı avantajlarını takdir edebilmemizi sağlıyorlar.

Devletler

Geleneksel toplumlar örgütlenme yapıları açısından devlet yönetimlerine sahip toplumlardan daha fazla çeşitlilik barındırırlar. Geleneksel toplumları anlamamızda bize yardım edecek bir başlangıç noktası olarak, içinde yaşadığımız ulus-devletlerin bazı bilinen özelliklerini hatırlayalım.

Günümüzde birçok modern ulusun nüfusları yüz binler, milyonlar ya da Hindistan ve Çin'deki gibi milyarlarla ifade edilmektedir. Pasifik'te ada ülkeleri olan Nauru ve Tuvalu gibi en küçük modern ulusların bile her biri en az yüzer bin kişilik nüfusa sahiptir (Nüfusu bin kişi olan Vatikan da ulus olarak sınıflandırılmaktaysa da, bu ulus Roma'nın içinde dışa kapalı küçük bir yerleşim birimidir ve bütün gereksinimlerini Roma'dan karşılamaktadır). Geçmişteki devletlerin nüfusları da on binler ile milyonlar arasındaki rakamlarla telaffuz edilmekteydi. Bu büyük nüfuslar, devletlerin kendilerini nasıl beslemek zorunda oldukları, nasıl örgütlenmeleri gerektiği ve bütünüyle nasıl var oldukları hakkında bize zaten yeterince fikir veriyor. Bütün devletler vatandaşlarını avcılık-toplayıcılıktan çok, gıda üretimiyle (tarım ve hayvancılık) beslerler. Bir dönüm arazi üzerindeki bir bahçe, tarla ya da merayı kendimize en fazla yarayacak bitki ve hayvan türleriyle doldurup orada çiftçilik yapar ya da hayvan yetiştirirsek, aynı boyutlardaki bir ormanlık araziden avcı-toplayıcılıkla elde edeceğimiz yenilebilir et ve bitkilerden (bitkilerin çoğu yenilmezdir) çok daha fazla gıda elde edebiliriz. Sadece bu nedenle bile, hiçbir avcı-toplayıcı kabile bir devlet yönetimini destekleyecek kadar kalabalık bir nüfusu besleyecek kaynaklara sahip olamaz. Herhangi bir devlette nüfusun sadece belli bir oranı gıda üretir ve nüfusun geri kalanı da diğer işleri yapar (yönetim, ticaret ya da sanayi üretimi gibi) ve kendi gıdalarını üretmezler; bunun yerine çiftçilerin ürettiği gıda ürünlerinin fazlasını tüketirler.

Devletin büyük nüfusu, kapsadığı insanların büyük bölümünün birbirlerini tanımayanlardan oluşması anlamına da gelir. 10 bin kişilik nüfusa sahip Tuvalu'da bile bir insanın, nüfusun geri kalanını tanıması imkânsızdır. Kaldı ki Çin gibi 1,4 milyarlık nüfusa sahip bir ülkenin vatandaşlarının birbirlerini tanımaları tümüyle olanak dışıdır. Sürekli ve kaçınılmaz olarak yabancılarla yüzleşen vatandaşlar arasında kavgalar ve şiddetli çatışmaların rutin bir şekilde patlak vermemesi için, devletler güvenlik güçlerine, yasalara ve ahlak ilkelerine sahip olmalıdır. Güvenlik güçlerine, hukuk sistemine ve ahlaki ilkelere olan bu ihtiyaç, yabancıların olmadığı, herkesin herkesi tanıdığı küçük toplumlarda oluşmaz.

Yani bir toplumun nüfusu on bin kişiyi aştığında, kararların artık bütün vatandaşların yüz yüze oturup konuştuğu ve aklına geleni söylediği toplantılarda alınması, uygulanması ve yürütülmesi mümkün olamaz. Büyük nüfuslar, kararları alacak bir liderliğin, kararları icra edecek memurların ve alınan kararları ve hukuku yönetecek bürokratların yokluğunda bir arada yaşayamazlar. Okurlarım arasında herhangi bir devlet yönetiminin olmadığı bir toplum hayali içinde olan anarşistler mutlaka vardır ve işte bu gerekçeler de onların bu düşlerinin neden gerçekçi olmadığına işaret eder: Böyle yaşamak için, ancak sizi kabul edecek, herkesin herkesi tanıdığı, krallara, başkanlara ve bürokratlara gerek duyulmayan küçük bir oba ya da kabile bulmanız gereklidir.

Birazdan bazı geleneksel toplumların genel amaçlar için bürokratlara sahip olacak kadar kalabalık olduğunu göreceğiz. Bununla beraber, daha fazla nüfusa sahip devletler uzmanlaşmış, yatay ve dikey olarak farklılaşmış bürokratlara ihtiyaç duyarlar. Bu devletlerin vatandaşları olan bizler, bütün bu bürokratları sinir bozucu buluruz ama onlar yine de gereklidir. Bir devlet o kadar çok vatandaşa ve yasalara sahiptir ki, tek bir bürokrat tipiyle kralın bütün yasaları uygulanamaz; orada vergi toplayıcıları, motorlu araçların kontrolörleri, polisler, yargıçlar, restoranların temizliğiy-

le ilgili müfettişler vardır ve bu böyle devam eder gider. Bir yandan da belli bir devlet kuruluşunda belli bir bürokrat tipinin öbekleştiğini ve burada onların farklı seviyelerde belli bir hiyerarşik düzen içinde olduklarını biliriz; bir vergi dairesinde vergi memuru sizin ödediğiniz vergileri kontrol ederken bir amirin gözetimi altındadır ve memurun işinden bir şekilde memnun kalmazsanız onu amirine şikâyet edebilirsiniz. Nitekim o amir de, bir ofis amirinin, o da bir bölge ya da eyalet amirinin ve o da bütün devletin maliyesinden sorumlu olan kişinin altında faaliyet göstermektedir. (Aslında iş gerçekte çok daha karmaşıktır. Anlaşılması açısından birçok kademeyi burada atladım.) Franz Kafka'nın *Şato* adlı romanında, Kafka'nın da vatandaşı olduğu Habsburg İmparatorluğu'ndan esinlenilmiş böyle kurgusal bir bürokrasi anlatılır. Anlatıcısının hayalî bir şatodaki bürokrasi ile uğraşıp durduğu Kafka'nın bu kitabını yatakta okumuştum ve bana kâbuslarla dolu bir uykuyu garanti etmişti. Fakat siz okurlarımın çoğunun, zaten gerçek bürokrasiyle olan deneyimlerinizden kaynaklanan kâbus ve çaresizlikleri mutlaka vardır. Bu, devlet yönetimi altında yaşayan insanların ödediği bir bedeldir; yine de hiçbir ütopya, en azından bir bürokrat olmadan bir ulusun nasıl yönetilebileceğini gösterebilmiş değildir.

Devletlerin geriye kalan, herkes için çok bilindik bir özelliği de en eşitlikçi İskandinav demokrasilerinde bile vatandaşların siyasi, ekonomik ve sosyal açılardan eşit olmamalarıdır. Herhangi bir devlet kaçınılmaz olarak emirleri verecek, yasaları yapacak birkaç siyasi lidere ve bunlara uyacak olan çok sayıda sıradan insana ihtiyaç duyar. Devletlerde vatandaşların farklı iktisadi rolleri vardır (çiftçiler, hademeler, avukatlar, siyasetçiler, mağaza görevlileri vb.) ve onlardan bazılarının görevleri diğer rollere göre daha yüksek ücretler gerektirir. Bazı vatandaşlar, diğerlerine göre daha yüksek statülerin keyfini sürer. Devletlerdeki eşitsizlikleri minimal düzeye indirmek isteyen bütün idealist çabalar –Karl Marx'ın ko-

münist toplum için formüle ettiği ilke gibi, "Herkesten yeteneklerine göre, herkese ihtiyacı kadar"– başarısız olmuştur.

Gıda üretimi başlayana (MÖ 9000'ler) ve binlerce yıl boyunca bir devlet yönetimi için yeterli gıda üretimini gerçekleştirebilecek kadar büyük çaplı bir nüfus büyüklüğü ve yoğunluğu oluşana kadar, hiçbir devlet var olamamıştır. Bereketli Hilal'de ilk devlet MÖ 3400 yıllarında ortaya çıkmıştır ve daha sonra Çin, Meksika, And Dağları ve Madagaskar'da başka devletler belirmeye başlamıştır. Diğer bölgelerdeki devletler ise bunlardan binlerce yıl sonra ortaya çıkmış ve günümüze gelindiğinde Antarktika hariç dünya haritası tümüyle devletlere bölünmüştür. Antarktika bile yedi ulus tarafından kısmen birbiriyle çakışan bölgelere bölünmüş durumdadır.

Geleneksel toplum tipleri

Velhasıl, MÖ 3400 yılından önce hiçbir yerde devlet yoktu ve son zamanlara kadar devlet kontrolünün altında olduğu hâlde daha basit geleneksel siyasi sistemlerle işleyen büyük alanlar mevcuttu. Bu geleneksel toplumlarla, bizlerin aşina olduğu devletli toplumlar arasındaki farklılıklar bu kitabın konusudur. Geleneksel toplumları nasıl sınıflandırmalı ve onların çeşitliliğini nasıl anlatmalıyız?

Bütün insan toplumları özgündür (tekildir). Bununla birlikte, yine de bazı genelleştirmeler yapabilmemizi sağlayacak birtakım örtüşen kültürlerarası nitelikler de vardır. Toplumların, en az dört özelliği içinde birbiriyle ilişkili eğilimler vardır: nüfus büyüklüğü, geçim tarzları, siyasi gücün merkezileşmesi ve sosyal katmanlaşma. Nüfus büyüklüğü ve yoğunluğundaki artışla birlikte gıda ve diğer gereksinimler şiddetlenmeye başlar. Köylerde yaşayan çiftçilerin dönüm başına elde ettikleri gıda, avcı-toplayıcı göçebe kabi-

lelerin elde ettiğinden fazladır. Diğer yandan modern devletlerde makineleşmiş çiftlikler ve daha yoğun nüfus tarafından yoğun bir şekilde sulanan arazilerden dönüm başına elde edilen ürün bundan da fazladır. Siyasi karar mekanizmaları, avcı-toplayıcı kabilelerin yüz yüze gruplarından siyasi hiyerarşilere ve modern devletin karar alıcı liderlerine doğru, artan bir şekilde merkezileşmeye başlar. Küçük avcı-toplayıcı grupların eşitlikçi yapısından büyük merkezileşmiş toplumlara geçtikçe insanlar arasındaki eşitsizlikler ve sosyal katmanlaşma da artar.

Bir toplumun farklı özellikleri arasındaki bu ilişkiler çok katı değildir; benzer boyutlardaki bazı toplumlarda, bazen geçim olanakları, siyasi merkezileşme veya toplumsal katmanlaşma diğerlerine göre daha fazla ya da az olabilir. Fakat bu eğilimlerin kendi içindeki çeşitliliğini kabul ederken, bu geniş eğilimlerden ortaya çıkan farklı türdeki toplumları adlandırabilmek için bazı sembollere de ihtiyacımız var. Buradaki sorunumuz, gelişim psikologlarının bireylerin farklılıklarını ortaya koymaya çalışırken yüzleştiği soruna benziyor. Bütün insanlar eşsizdir (biriciktir), ama geniş anlamda, yaşla bağlantılı eğilimler de vardır. Örneğin, 3 yaşındakiler ortalama olarak birçok ilişki özellikleri bakımından 24 yaşındakilerden birçok noktada farklılaşırlar. Yine de yaş, katı geçişlerin olmadığı bir süreç biçiminde işlemektedir: "3 yaşında olmak" ile "6 yaşında olmak" arasında öyle ani bir geçiş noktası yoktur. Ayrıca aynı yaştaki insanlar arasında da farklılar vardır. Bu zorluklarla karşılaşan gelişim psikologları, tüm bunlara rağmen "yeni doğan bebek," "bebek," "çocuk," "ergen," "genç yetişkin," vb. gibi sembolik kategorilerin kullanımını, mükemmel bulmamakla birlikte yararlı bulmaya devam etmektedirler.

Sosyal bilimciler de, benzer biçimde bu tür sembolik kategorilerin kullanımını, onların mükemmel olmadığını bilerek, faydalı bulurlar. Sosyal bilimcilerin bu anlamdaki zorluklarına bir de toplumsal değişimlerin tersine dönebilir olması da eklenir. Nite-

kim yaşa bağlı sınıflandırmalarda geri dönüş diye bir şey yoktur. Hâlbuki tarım usullerinin kullanıldığı köyler kuraklık şartlarında avcı-toplayıcı obalara dönüşebilirken, 4 yaşındaki bir çocuk asla tekrar 3 yaşındaki bir çocuk olmayacaktır. Gelişim psikologlarının büyük bölümü bebek/çocuk/ergen/yetişkin şeklindeki geniş kategorilerin adlandırılmasında ve kabul edilmesinde uzlaşırlar. Sosyal bilimciler geleneksel toplumlar arasındaki çeşitliliği tanımlamak için sayısız kategori setleri kullanırken bazı bilim insanları da kategorilerin kullanılmasına tamamen karşıdır. Bu kitapta, yeri geldikçe Elman Service'in insan toplumlarını üç ana kategoriye ayırdığı bölümlendirmeyi kullanacağım. Bu bölümlendirme, nüfus artışı, siyasi merkezileşme ve sosyal tabakalaşmaya göre yapılan bir bölümlendirme olup şu kategorileri içerir: oba (*band*)*, kabile, şeflik ve devlet. Bu terimlerin elli yıllık bir geçmişi varken bu arada başka terimler de önerilmiştir. Bununla birlikte, Service'in terminolojisi yedi terim yerine dört terim kullanılmasının getirdiği anımsama kolaylığı ve çok kelimeli ifadeler yerine tek kelimeden oluşması açısından daha basit olma avantajına sahiptir. Fakat yine de bu terminolojinin insan toplumlarının büyük çeşitliliğinden bahsederken bize sadece sembolleştirme açısından kolaylık sağladığını lütfen aklımızdan çıkarmayalım. Burada bu terimlerin sembolleştirme açısından mükemmel olmadıkları ve her kategorinin kendi içinde önemli çeşitlilikler barındırdığı her defasında tekrarlanmayacaktır.

Toplumun en basit ve en küçük türü (Service tarafından oba olarak adlandırılmıştır) sadece birkaç düzine bireyden oluşur; onların çoğu bir ya da birkaç geniş aileye bağlıdırlar (yani bir yetişkin anne ve baba, çocuklar ve ebeveynleri, kardeşler ve kuzenler).

* İngilizce band kelimesi sözlüklerde çete, grup ve takım gibi anlamlara gelmektedir. Bunlardan en uygunu grup gibi görünse de antropolojik bir terim olarak kullanıldığında diğer anlamlarla karışmaması amacıyla, ben Oğuzlardaki aileden sonra gelen en küçük toplumsal birim için kullanılan oba sözcüğünü kullandım. (E. N.)

Çoğu avcı-toplayıcı göçebeler ve bazı bahçe-tarımcıları geleneksel olarak böyle düşük yoğunluklu küçük gruplar içinde yaşadılar. Obanın üyeleri, sayısal olarak herkesin birbirini iyi tanımasına elverecek kadar azdır. Oba kararları yüz yüze yapılan görüşmelerle alınır ve resmî bir siyasi liderlik ya da güçlü bir ekonomik uzmanlaşma yoktur. Bir sosyal bilimci obayı göreceli olarak eşitlikçi ve demokratik olarak tanımlayacaktır; üyelerin "zenginlikleri" (kişisel mal ve eşyalar zaten çok azdır) ve siyasi güçleri, kaynakların üyeler arasında yoğun paylaşımıyla dengelenerek yeteneklere ya da karaktere bağlı bireysel farklılıklar dışında büyük farklılıklar arz etmez.

Şimdiye kadar elde edilen arkeolojik kanıtlara bakarak geçmiş toplumların örgütlenmelerini değerlendirdiğimizde, insanların büyük ihtimalle birkaç on bin yıl öncesine kadar bu tür obalar hâlinde yaşadıklarını ve bunların çoğunun bundan 11 bin yıl öncesine kadar da öyle yaşamaya devam ettiğini anlayabiliyoruz. Avrupalılar, özellikle de Kolomb'un 1492'de yaptığı ilk seyahatten sonra dünyaya açılmaya başlayıp Avrupalı olmayan devletsiz toplumlarla karşılaştıkları zaman, Avustralya ve Kuzey Kutup bölgesindeki, Amerika ile Sahra-altı bölgesinin verimsiz çölleşmiş arazilerindeki ağırlıklı yaşam tarzını hâlâ oba yaşantısı oluşturuyordu. Afrika'nın Kalahari Çölü'nde yaşayan !Kunglar, Güney Amerika'dan Ache ve Siriono yerlileri, Bengal Körfezi'ndeki Andaman Adası halkı, Afrika'nın Ekvator ormanlarından pigmeler ve Peru'nun bostancı Machiguenga yerlileri bu kitapta sık sık bahsedeceğimiz oba toplumlarıdır. Önceki cümlede bahsi geçen Machiguengalar hariç, tüm bu örnekler avcı-toplayıcı yaşam tarzı sürdürüyorlardı.

Obalar boyutça büyüyerek yüzlerce bireyden oluşan yerel bir toplum tipine geçerler (Sevice kabile terimini kullanır). Kabile, obadan daha karmaşık yapılı ve büyük bir toplumdur. Bununla beraber, hâlâ herkesin birbirini tanıyabileceği ve yabancıların olmadığı bir boyuttadır. Örneğin yaklaşık 200 öğrencinin olduğu

benim okuduğum lisede bütün öğrenciler ve öğretmenler birbirlerini isimleriyle tanırdı. Ancak binlerce öğrencinin olduğu eşimin okuduğu lisede bu imkânsızdı. Klan olarak adlandırılan yüzlerce kişinin bir araya geldiği ve kan bağlarına göre gruplara bölünmüş düzinelerce aileden oluşan bir toplumda, farklı klanlar arasında evlilikler gerçekleşebilmektedir. Kabilelerin nüfusları obalardan fazla olduğundan küçük bir alanda yaşayan daha fazla insanı besleyebilmek için daha fazla gıda gereklidir. Bu nedenle kabileler genellikle tarım ve/veya hayvancılıkla geçinirler. Bununla birlikte, özellikle çok verimli bir doğal ortamda yaşayan birkaç avcı-toplayıcı kabile de vardır (Japonya'daki Ainu halkı ve Kuzey Amerika'daki Pasifik Kuzeybatı yerlileri gibi). Kabileler yerleşiktir ve yılın büyük bölümünü veya tamamını köylerinde geçirirler. Tarlaları, bağ ve bahçeleri ya da mera veya balık avladıkları yerler köyün hemen yakınlarında bulunur. Bununla beraber, Orta Asya'da hayvancılık yapanlar ve bazı başka kabileler yaylaya çıkar, mevsimlik olarak otlakların daha iyi olduğu farklı yükseklikteki bölgelere hayvanları ile birlikte göçerler.

Kabileler diğer bakımlardan büyük obalara benzerler; örneğin göreli eşitlikçilikleri, ekonomik uzmanlaşmaların zayıflığı, güçsüz siyasi liderlik, bürokratik bir yapının olmayışı ve yüz yüze karar alma mekanizmaları. Yeni Gine'nin köylerinde yüzlerce insanın bir arada yere oturup konuşarak sonuçta çeşitli kararlara vardığı toplantıları izlemişliğim vardır. Bazı kabilelerde, zayıf bir lider özelliklerine sahip bir "büyük adam" vardır. Ancak bu insanlar bir otorite olarak tanınmaktan çok, karakterleri ve ikna güçleriyle önderlik eden kişilerdir. Büyük adamın güçlerine bir örnek olarak, 3. Bölüm'de Yeni Gine Dani kabilesinin Gutelu adındaki liderinin yönetimi altındaki tebaasının onun iradesine karşı gelerek isteğini nasıl yerine getirmediklerini ve bu sözde tebaanın, Gutelu'nın siyasi ittifaklarını bozmak için nasıl soykırımsal bir saldırı başlattıklarını göreceğiz. Kabile örgütlenmesine ilişkin, büyük

konut ve yerleşim alanı kalıntıları gibi arkeolojik kanıtlar bu toplumların bazı bölgelerde en az yaklaşık 13 bin yıl kadar önce ortaya çıkmaya başladıklarına işaret ediyor. Kabileler, yakın çağlarda Yeni Gine ve Amazon havzasında hâlâ oldukça yaygın olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Bu kitapta ele alacağım kabile toplumları Alaska'daki Iñupiatlar, Güney Amerika'daki Yanomamo yerlileri, Afganistan'daki Kırgızlar, Yeni Britanya'daki Kaulonglar ve Yeni Gine'deki Daniler ile Daribi ve Forelerdir.

Kabileler de büyüdüklerinde örgütsel yapıları karmaşıklaşır ve bir sonraki aşama olan şefliğe geçer ve binlerce bireyi barındırır hâle gelirler. Böyle büyük bir nüfus ve şeflik kurumunun uzmanlaşması söz konusu olduğunda yüksek gıda verimliliği gerekir. Gıda üretmeyen, kendi işlerinde uzmanlaşmış şefler ve onların akrabalarıyla bürokratları beslemek için gıda fazlası üretim ve depolama olanakları gerekir. Böylelikle şeflikler depolama olanaklarının bulunduğu yerleşik köyler ve mezralar oluştururlar ve çoğunlukla gıda üretimi yapan (tarım ve hayvancılık) toplumlar hâline gelirler. Bununla beraber, Florida'daki Calusa şefliği ve Güney Kaliforniya'daki Chumash şefliği gibi çok verimli arazilerde hâlâ avcı-toplayıcı özelliklerini koruyabilen istisnalar da vardır.

Binlerce kişiden oluşan bir toplumda herkesin birbirini tanıması ya da herkesi içeren yüz yüze toplantılar yapabilmek olanaksızdır. Sonuç olarak şeflikler, obalar ya da kabilelerin sahip olmadığı problemlerle yüzleşirler. Öncelikle şeflikte yaşayan ve birbirini tanımayan insanların, birbirleriyle karşılaşabilmeleri, aynı şefliğe ait, ama bireysel olarak birbirlerini tanımayan üyeleri olduklarını bilmeleri ve topraklara izinsiz girilmesine kızmamaları kavga etmemeleri gerekir. Böylece şeflikler, genellikle şefin kutsal kabul edilen statüsünden gelen ortak ideolojiler, siyasi ve dinsel kimlikler geliştirirler. İkinci olarak şimdi tanınmış bir otorite, yani şef vardır. Şef kararları alır, tanınmış bir otorite sahibidir, kendi toplumunun üyelerine karşı gerektiğinde güç kullanabilme

tekelini elinde bulundurur ve böylece aynı şeflik içinde birbirine yabancı olanların birbirleriyle kavga etmelerini önlemiş olur. Şefler, her işe koşan uzmanlaşmamış yardımcılara sahiptir (ön-bürokratlar). Bunlar başları (haraç-tribute) toplar, anlaşmazlıkları çözer ve diğer yönetimsel görevleri ifa ederler. Bununla beraber, onların aralarında ancak bir devlette olabilen vergi toplayıcıları, yargıçlar ya da gıda müfettişleri gibi bir uzmanlaşma yoktur. (Bir şefe sahip ve bilimsel literatürde ve bu kitapta doğru bir şekilde şeflik diye anılan geleneksel toplumların popüler yazında genellikle kabile olarak anılması kafa karışıklığına yol açabilecektir. Örneğin kuzeydoğu Amerika'daki "kabile" olarak adlandırılan Yerli toplumlar aslında birer şefliktir.)

Şefliklerin getirdiği ekonomik anlamdaki bir yenilik, *yeniden dağıtım ekonomisi* olarak adlandırılır: Burada bireyler arasında gerçekleştirilen doğrudan değiş tokuşlar yerine, şef gıda ve işçilik başlarını toplar ve bunun çoğunu şefe hizmet eden savaşçılar, din adamları ve zanaatkârlara yeniden dağıtır. Bu yeniden dağıtımın, yeni kurumları destekleyebilecek olan vergilendirme sisteminin ilk biçimi olduğunu söyleyebiliriz. Gıda başlarının bir kısmı, ahlaki sorumlulukları gereği şefler tarafından kuraklık zamanlarında hem sıradan halka hem de anıtları ve sulama sistemlerini inşa edenler gibi hizmetinde çalışanlara yeniden dağıtılır. Oba ve kabilelerin uygulamalarının çok ötesine geçen bu siyasi ve ekonomik yeniliklere ek olarak, şefliklerin öncülük ettiği bir sosyal yenilik daha vardır: *kurumsal eşitsizlik*. Bazı kabilelerde farklı soylar (sülaleler) çoktan gelişirken, bir şeflikte soylar kalıtımsal olarak kademelenir: şef ve ailesi en tepede, sıradan halk veya köleler en alttadır ve (Polinezya Hawaii'sinde olduğu gibi) arada sayısı sekize kadar çıkan diğer kastlar vardır. Daha yüksek seviyedeki soy ya da kastın bireyleri şefin topladığı başlardan daha fazla pay alır; gıda, barınma, özel giysiler ve süs eşyaları bakımından daha iyi yaşam koşullarına sahip olurlar.

Böylece geçmişteki şeflikler, arkeolojik olarak (bazen) anıtsal yapılardan, mezarlarda bulunan ve eşitsiz dağıtıma işaret eden eşyalardan tanınabilirler: Bazı ölüler (bunlar şefler, akrabaları ya da bürokratlarındır) içinde firuze ya da kurban edilmiş at gibi bazı lüks eşyaların olduğu büyük lahitlere gömülürlerdi, böylece sıradan halkın gösterişsiz ve küçük mezarlarına kıyasla farklılaşmış olurlardı. Arkeologlar, bu kanıtlara dayanarak ilk şefliklerin belli bölgelerde MÖ 5500 civarında oluşmaya başladığı sonucuna varıyorlar. Devlet yönetiminin evrensel olarak neredeyse tüm dünyaya artık tamamen yayılmasından hemen önceki modern zamanlarda, şeflikler, Polinezya'da, Afrika'nın Sahra-altı bölgesinde, Kuzey Amerika'nın güney doğusunda, Orta ve Güney Amerika'nın Meksika ve And devletlerinin kontrolü dışında kalan bölümlerinde hâlâ çok yaygındı. Bu kitapta ele alınacak şeflikler Yeni Gine bölgesindeki Mailu ve Trobriant adalarının yerlileri ile Kuzey Amerika'daki Calusa ve Chumash yerlileridir. Fetihler ve zorla birleşmeler yoluyla oluşan daha büyük nüfus yapılarının bir sonucu olarak şefliklerden, sıklıkla etnik olarak çeşitlilik arz eden, uzmanlaşmış katman ve alanlara sahip bürokratların olduğu, düzenli ordulara sahip, çok daha kapsamlı bir ekonomik uzmanlaşmaya gidilen, kentleşme ve diğer değişikliklerle birlikte modern dünyayı kaplayan toplum yapılarını üreten devletler belirmeye başladı (MÖ 3400'den itibaren).

Eğer, sosyal bilimciler bir zaman makinesiyle dünyanın MÖ 9000'li yıllarına geri dönüp araştırma yapabilselerdi, her yerde herkesin geçim kaynağının avcı-toplayıcılık olduğunu, muhtemelen bazılarının kabileleşmiş hâldeki, metal eşyaların, yazının, merkezileşmiş bir yönetim ve ekonomik uzmanlaşmanın olmadığı obalar hâlinde yaşadıklarını göreceklerdi. Bu sosyal bilimciler oradan Avrupa'nın diğer kıtalara doğru genişlemesinin henüz başladığı 1400'lü yıllara gelselerdi, Avustralya'nın yaşam biçiminin hâlâ tamamen obalar hâlinde yaşayan ve olasılıkla birkaç kabileden olu-

şan avcı-toplayıcı toplumlardan oluştuğunu ve tek kıta olduğunu göreceklerdi. Fakat o zamana kadar devletler Avrasya'nın büyük bölümünü, kuzey Afrika'yı, batı Endonezya'nın en büyük adalarını, And Dağları'nın büyük bölümünü, Meksika ve batı Afrika'yı işgal etmiş bulunuyordu. Bununla beraber, And Dağları haricindeki Güney Amerika'da, Kuzey Amerika'nın, Yeni Gine'nin, Kuzey Kutup Bölgesi'nin ve Pasifik Adaları'nın büyük bölümünde hâlâ obalar, kabileler ve şeflikler varlıklarını koruyorlardı. Günümüzde, bazı bölgelerde devlet yönetimleri etkisiz olmasına rağmen, en azından resmî anlamda Antarktika hariç bütün dünya devletlere bölünmüş durumdadır. 20. yüzyılda dünyanın etkili bir devlet yönetimi altında bulunmayan en büyük insan toplumlarının bulunduğu bölgeler Yeni Gine ve Amazon Havzası'dır.

Obalardan devletlere kadar uzanan nüfusun boyutça büyümeye devam etmesi, siyasi örgütlenme ve gıda üretiminin yoğunlaşma süreci, metal eşyaların kullanılmaya başlanması, karmaşıklaşan teknoloji, ekonomik uzmanlaşma ve bireyler arasında eşitsizliğin gelişimi, yazının bulunması, savaş sanatlarındaki ve dinsel alandaki değişiklikler gibi diğer eğilimlerle de paralellik gösterir. Bu konuya 3, 4 ve 9. bölümlerde sırasıyla değineceğim. (Bir anımsatma: obalardan devletlere doğru olan gelişim ne her yerde mutlaka görülen ne de geri dönüşü olmayan doğrusal bir gelişimdir.) Bu eğilimler, özellikle de nüfustaki büyüme, siyasi gücün merkezileşmesi, basit toplumlara göre devletlerin gelişmiş teknoloji ve silah güçleri, devletlerin geleneksel toplumları fethetmeleri sonucunu doğurmuştur. Böylece bu toplumların arazileri, fetihçi devletin arazilerine katılmış, halklar da boyun eğdirilmiş, köleleştirilmiş, topraklarından sürülmüş ya da yok edilmişlerdir. Bu durum modern zamanlarda obalar ve kabilelerin varlığını devletlerde yaşayanlar için cazip olmayan ya da ulaşılması zor yerlerle sınırlandırmıştır (Kalahari Çölündeki !Kunglar, Afrika'nın ekvator ormanlarındaki pigmeler, Amazon havzasının yer-

li Amerikalılara kalan iç bölgeleri ve Yeni Ginelilere kalan Yeni Gine gibi).

Kolomb'un 1492 yılında yaptığı ilk Trans-Atlantik seyahat döneminde dünyanın farklı bölgelerindeki insanlar neden faklı türde toplumlar içinde yaşamaktaydı? O zamanlar, bazı insanlar (özellikle de Avrasyalılar) zaten devlet yönetimi altında yaşıyorlardı. Yazı sistemine, metal eşyalara, yoğun tarım usullerine ve daimi ordulara sahiptiler. Diğer insanların büyük bölümü medeniyetin bu belirtilerine sahip değillerdi ve Avustralyalı yerliler, !Kunglar ve Afrikalı pigmeler o zamanlar hâlâ dünyanın MÖ 9000 yılından önceki yaşam tarzını muhafaza ediyorlardı. Bizler bu çarpıcı coğrafi farklılaşmaları nasıl açıklayabiliriz?

Eskiden egemen olan, bölgeye göre farklılaşan bu sonuçların insan zekâsında, biyolojik modernitede ve çalışma ahlakındaki içsel farklılıkları yansıttığı görüşü, günümüzde de hâlâ birçok insan tarafından paylaşılmaktadır. Bu inançtakiler Avrupalıların daha zeki, biyolojik olarak daha gelişmiş ve çalışkan insanlar olduğunu varsayarlar. Buna karşı Avustralyalı yerliler, Yeni Gineliler ve diğer çağdaş oba ve kabile insanları daha az zeki, daha ilkel ve daha tembeldirler. Bununla beraber bu varsayılan biyolojik farklılıkları kanıtlayan herhangi bir delil bulunmamaktadır. Modern oba ve kabile insanlarının daha ilkel teknolojiler, siyasi örgütlenme yapıları ve geçim şekilleri kullanmaya devam etmelerinden dolayı biyolojik olarak da daha ilkel olduklarının varsayılması şeklindeki döngüsel bir akıl yürütme dışında.

Hâlbuki bu farklı toplum türlerinin modern dünyada bir arada bulunmasına ilişkin açıklama çevresel faktörlere bağlıdır. Siyasi gücün merkezileşmesi ve sosyal katmanlaşmadaki artışlar insan nüfusunun yoğunluğundaki artışa bağlı olarak gelişmiştir. Nüfus yoğunluğundaki artışı ise gıda üretiminin (tarım ve hayvancılık) artışı ve yoğunlaşması sağlamıştır. Fakat şaşırtıcı biçimde, yerleşik usullere uyarlanabilecek, tarım ve hayvancılık yapmaya elverişli,

vahşi bitki ve hayvan türleri nadir bulunan türlerdir. Bu nadir vahşi türler dünyanın sadece yaklaşık bir düzine kadar küçük bölgesinde yoğunlaşmıştır. Böylece, sadece buralardaki insan toplumları gıda üretimini geliştirme, gıda fazlası elde etme, nüfuslarını büyütme, teknolojilerini geliştirme ve devlet yönetimi oluşturma açısından belirleyici bir avantajlı başlangıç yapabildi. Önceki kitabım *Tüfek, Mikrop ve Çelik*'te (TÜBİTAK Yayınları, 2013) detaylı bir şekilde aktardığım gibi, bu farklılıklar, en değerli evcilleştirilebilir bitki ve hayvan türlerinin bulunduğu dünyanın en verimli bölgelerine (Bereketli Hilal) yakın yaşayan Avrupalıların niçin dünyaya yayıldıklarını ve !Kungların ve Avustralya yerlilerinin niçin bunu yapamadıklarını açıklıyor. Bu, kitabın amaçları doğrultusunda şu anlama geliyor: hâlâ geleneksel toplumlar olarak yaşayan ya da yakın zamana kadar öyle yaşamış olan halkların biyolojik olarak modern insanlardan farkları yoktur. Yerleşik oldukları yerlerde evcilleştirilebilir vahşi bitki ve hayvanların çok nadir bulunduğu bu insanların yaşam tarzları, diğer birçok bakımdan bu kitabın okurlarınınkine benzer.

Yaklaşımlar, nedenler ve kaynaklar

Önceki bölümde geleneksel toplumlar arasındaki farklılıklara değindik; bu farklılıkları nüfusun boyutlarındaki ve yoğunluğundaki farklılıklara, gıda elde etme yollarına ve çevresel faktörlerdeki farklılıklara sistematik olarak bağlayabiliriz. Bununla beraber, bahsettiğimiz genel eğilimler varlığını korurken, bir toplumda olup biten her şeyi maddi koşullarına bakarak öngörebilmeyi düşünmek saflık olur. Örneğin şöyle düşünelim: Fransız ve Alman halkları arasındaki kültürel ve siyasi farklılıklar açıkça bu iki ülkenin çevresel şartlarına bağlanamazlar. Nitekim bu şartlar dünya çapındaki çevresel çeşitliliğin standartları açısından oldukça mütevazı farklardır.

Akademisyenler, toplumlar arasındaki farklılıkları anlamak için çeşitli yaklaşımlar kullanırlar. Her yaklaşım belli toplumlar arasındaki bazı farklılıkları anlamada faydalı olmakla beraber, başka bir olguyu anlamak için de uygun değildir. Bu yaklaşımlardan birisi evrimseldir ve önceki bölümde bundan bahsetmiş ve örneklendirmiştik. Farklı nüfus büyüklüklerine ve yoğunluklarına sahip toplumlar arasında değişen, ama benzer nüfus büyüklükleri ve yoğunluklarına sahip toplumlarda ortak olan geniş özellikleri görmek için; ve bir toplum büyürken ya da küçülürken, onun içindeki değişiklikleri anlamak veya bazen doğrudan gözlemler yapmak için kullanılan bir yaklaşım. Bu evrimsel yaklaşımla ilgili başka bir yaklaşım ise belki de *uyarlamacı* yaklaşım olarak adlandırılabilecek bir yaklaşımdır: bu, toplumdaki bazı özelliklerin uyarlanabilir olduğu ve bu özelliklerin toplumun kendine has maddi koşullar, fiziksel ve sosyal çevre, boyut ve yoğunluk altında fonksiyonlarını daha etkin biçimde yerine getirmesini sağlayacağı görüşüne dayanır. Bu yaklaşımdaki örnekler, nüfusları birkaç bini aşan toplumların bir lidere ve bu büyüklükteki toplumların bu liderleri destekleyebilecek gıda fazlası üretme potansiyelleri olduğunu gösteriyor. Bu yaklaşım, kişiyi genelleştirmeler formüle etmeye sevk edebilir ve bir toplumdaki zaman içinde görülen değişimleri o toplumun yaşadığı koşullar ve çevresel şartlarla yorumlamaya itebilir.

İkinci yaklaşım ilk yaklaşımın tam karşı kutbunda yer almaktadır. Bu yaklaşıma göre her toplum kendine özgü tarihi ile eşsizdir. Kültürel inançlar ve uygulamalar büyük ölçüde çevresel koşullar tarafından dikte edilemeyecek bağımsız değişkenlerdir. Bu yaklaşım için sunulabilecek görsel olarak sonsuz sayıda örnek vardır. İzninizle bunlardan aşırı derecede çarpıcı olan bir tanesini aktarmakla yetineyim. Bu, kitapta bahsi geçen halklardan birine ait bir örnektir. Bu örnek o kadar dramatik ve ikna edici bir şekilde maddi şartlardan o kadar bağımsız ki bahsetmeye değer. Yeni Gine'nin hemen doğusunda bulunan Yeni Britanya Adası'nın güne-

yindeki havzada yaşayan düzinelerce küçük halklardan biri olan Kaulonglar eskiden, dul kalan eşleri törenle boğmak gibi bir geleneğe sahipti. Bir adam öldüğünde, onun dul eşi kendisini boğmak üzere erkek kardeşlerini çağırırdı. Kendi istemedikçe bu boğma cinayet şeklinde gerçekleşmediği gibi, topluluğun diğer üyeleri bu törensel intiharı gerçekleştirmesi için dul eş üzerinde herhangi bir baskı da kurmazlardı. Bunun yerine, kadınların yetişirken bu geleneği gözlemlemeleri sağlanır, kendisi de dul kaldığında bu geleneğin icabına uygun davranır ve erkek kardeşlerini (ya da kardeşi yoksa oğlunu) onların doğal isteksizliklerine rağmen, şiddetle bu töreni yerine getirmeye çağırır ve onlar bunu yaparken uysal bir şekilde otururdu.

Hiçbir akademisyen Kaulong dullarının boğulmasının Kaulong toplumuna herhangi bir faydası olduğunu ya da boğulan kadının ya da akrabalarının bu işten kaynaklanan uzun dönemli (ölümden sonra) genetik çıkarları olduğunu ileri sürmemiştir. Hiçbir çevre bilimci de Kaulong'un bulunduğu çevresel şartlarında, dulları boğmayı orada Yeni Britanya'nın kuzeyindeki havzalarda ya da adanın daha doğusu ve batısındaki havzalarda yaşayanlara göre daha faydalı ve anlaşılabilir kılacak herhangi bir özellik belirlememiştir. Kaulong'a komşu olan Sengseng halkı haricinde Yeni Britanya'da ya da Yeni Gine'de dulların boğulduğu başka bir toplum bilmiyorum. Aksine, Kaulong'un dulları boğma geleneğini, Yeni Britanya'nın bu bölgesinde bilinmeyen bir nedenle ortaya çıkan kendine has bağımsız tarihsel bir kültürel özellik olarak görmek gerekiyor. Ve bu özellik belki de toplumlar arasındaki doğal seleksiyon yoluyla nihayetinde yok olup gitmiştir (yani, dulları boğmayan Yeni Britanya toplumları Kaulong üzerinde avantajlar kazandıkça), fakat bu gelenek, dışarıdan bir temas ve baskının geldiği yaklaşık 1957 yılına kadar, varlığını uzun zaman sürdürmeye devam etmiştir. Herhangi bir başka topluluğu yakından tanıyan herkes, o topluluğu karakterize eden, ancak be-

lirgin bir faydası olmayan, hatta belki de zararı dokunan ve yerel şartların etkilerinin bir sonucu olmadığı belli olan, daha az aşırı toplumsal gelenekleri gözünün önüne getirebilir.

Toplumlar arasındaki farklılıkların anlaşılmasında izlenen diğer bir yaklaşım, geniş çaplı bölgesel dağılımı olan ve yerel koşullardan etkilenmeden aynı bölgelerde tarihsel olarak yayılan kültürel inanç ve uygulamaları belirlemeye çalışır. Buna tanıdık örnekler, tek tanrılı dinlerin ve tonal olmayan dillerin neredeyse aynı zamanda birden fazla yerlerde var olduğu Avrupa'ya karşın, tek tanrılı olmayan dinler ve Çin ve Güneydoğu Asya'nın bitişik bölgelerindeki konuşulan tonal-dillerin yaygınlığıdır. Bununla beraber, ben ne tonal dillerin Avrupa'nın çevresel şartlarına neden daha az uyduğuna dair ikna edici bir neden göremediğim gibi tek tanrılı dinlerin de niçin öz olarak Çin ve Güneydoğu Asya şartlarına uygun olmadığını gösteren ikna edici bir kanıt görebilmiş değilim. Dinler, diller ve diğer inanç ve uygulamalar şu iki yolla yayılabilirler. Bunlardan birisi halkların yayılması ve kendi kültürlerini beraberlerinde götürmeleridir. Amerika ve Avustralya'ya gelen göçmenlerin oralara Avrupa dillerini yerleştirmeleri ve Avrupa benzeri toplumlar oluşturmaları buna iyi bir örnektir. Diğer yol ise halkların başka kültürlerin inanç ve uygulamalarını kendilerine uyarlaması şeklindedir: örneğin, modern Japonlar Batılı giyim tarzını benimserken, modern Amerikalılar da suşi yeme alışkanlığını benimsemişler, ancak Japon göçmenler ABD'yi, Batılı göçmenler de Japonya'yı istila etmemişlerdir.

Bu kitaptaki nedenselliklerle ilgili sıklıkla tekrarlanan bir başka konu da yakın nedensellikleri aramakla, nihai nedensellikleri arama arasında ayrım yapılmasıdır. Bu ayrımı iyi anlayabilmek için bir psikoterapiste danışmakta olan 20 yıldır evli bir çifti örnek olarak ele alalım. Diyelim ki bu çift boşanmaya karar vermiş olsun. Terapistin "20 yıllık evlilikten sonra boşanmaya karar verip, sizi bana getiren şey nedir?" sorusuna koca, "Yüzüme cam bir

şişeyle çok sert bir şekilde vurdu. Böyle bir şey yapan bir kadınla artık bir arada yaşayamam," yanıtını vermiş olsun. Kadın da şişeyle gerçekten ona vurduğunu doğrulayarak, bunun ayrılmalarına "neden" (yani yakın neden) olan şey olduğunu ifade etsin. Fakat terapist şişeyle saldırıların mutlu evliliklerde nadir olduğunu bilmektedir ve onları sıkıştırarak esas nedenleri açıklamaya davet eder. Kadın şöyle yanıtlar: "Artık onun başka kadınlarla olan ilişkilerine dayanamıyorum, ona işte bu yüzden vurdum." Koca başka kadınlarla ilişkisi olduğunu doğrular, fakat şimdi de terapist mutlu bir evlilikte bir kocanın neden başka kadınlarla ilişkisi olduğunu merak eder. Koca bu soruyu, "Eşim soğuk ve bencil biri ve her normal insan gibi ben de sevilmek istedim. İşte bu yüzden farklı ilişkiler arayışındayım ve bu ayrılmamızın temel nedeni."

Uzun dönemli bir terapide, terapist kadının çocukluk yıllarındaki yetişme tarzı nedeniyle soğuk ve bencil olduğunu keşfedebilir (bu gerçekten doğruysa). Bununla beraber, hikâye, aktarılan bu kısa versiyonuna rağmen, çoğu neden-sonuç ilişkisinin aslında bir nedenler zincirinden oluştuğunu ve bunlardan bazılarının yakın, bazılarının da nihai (daha uzak) olduklarını göstermeye yetmektedir. Örneğin bir kabile savaşının (4. Bölüm) yakın nedeni kabilelerden birindeki A kişisinin başka bir kabiledeki B kişisinin domuzunu çalması olabilir; A bu hırsızlığı daha derin bir neden öne sürerek aklar (B'nin kuzeni A'nın babasından bir domuz satın almış ancak üzerinde anlaştıkları parayı ödememiştir); savaşın nihai nedeni ise kuraklık, kaynak kıtlığı ve artan nüfus baskısıdır, bunlar her iki kabilede de insanları besleyecek kadar domuz yetiştirilememesine yol açmıştır.

Bunlar, işte bu nedenlerle, akademisyenlerin insan toplumları arasındaki farklılıkları anlamlandırmaya çalışırken başvurdukları geniş yaklaşımlardır. Akademisyenlerin geleneksel toplumlar hakkında bildiklerimize nasıl ulaştıkları konusuna gelince, bilgi kaynaklarımız, bir şekilde keyfi biçimde, dört kategoriye ayrılır. Bun-

ların hepsi de avantajlar ve dezavantajlara sahiptir ve her biri ötekinin içine karışmaktadır. En belirgin ve bu kitaptaki bilgilerimizin çoğunun kaynağı olan yöntem, geleneksel toplumlara o toplumda yaşamak ya da ziyaret etmek ve belli konular üzerinde yoğunlaşan araştırmalar yapmak için biyoloji ve sosyal bilimler alanlarından eğitimli bilim insanlarını göndermektir. Bu yaklaşımın başlıca kısıtlılığı bu bilim insanlarının genellikle, söz konusu geleneksel toplum bir şekilde çoktan "pasifize edilmiş" olmadan, sayıları hastalıklarla azalmış olmadan, devletler tarafından fethedilip kontrol altına alınmadan onların arasına yerleşememeleridir. Neticede, tüm bunlar bu insanların önceki koşullarında yapısal değişimlere neden olmuştur.

Geleneksel toplumlardaki bu son dönem değişikliklerini ayıklamak için kullanılan ikinci bir yöntem okuma yazma bilmeyen insanlarla onların sözel olarak aktarılan tarihleri hakkında yapılan görüşmelerdir. Bu şekilde söz konusu toplum birkaç kuşak geçmişine kadar yeniden yapılandırılmaya çalışılmaktadır. Üçüncü bir yöntem, sözel olarak aktarılan bu yeniden yapılandırma yaklaşımıyla aynı amacı taşır; geleneksel toplumların modern bilim insanlarının ziyaretlerinden önceki dönemlerini resmetmeye çalışır. Bu yaklaşım, bununla beraber, bu toplumlarla bilim insanlarından daha önce temas kurmuş olan kâşiflerin, tüccarların, devriye subaylarının, misyoner dil bilimcilerinin değerlendirmelerini de kullanır. Sonuçta bu kişilerin ortaya çıkan değerlendirmeleri bilimsel eğitimli saha çalışanlarının değerlendirmelerinden daha az sistematik, daha az niceliksel ve bilimsel açıdan daha az özenlidir. Ancak bu raporlar bir kabile topluluğunun ziyaretçi bilim insanlarının sonraki araştırmalarından önceki hâlini yansıtmaları bakımından sağladığı avantajlarla, bu dezavantajları tazmin ederler. Ve nihayet, yazının olmadığı ve okur-yazar gözlemcilerle teması olmayan uzak geçmişteki toplumlar hakkındaki tek bilgi kaynağı arkeolojik kazılardır. Bu kazılar bir kültürün, modern dünya

onunla temas kurmadan ve değişime uğratmadan çok uzun zaman öncesinin yeniden yapılandırılması avantajı sağlar. Ancak bu avantajlar, sağlam detayların kaybolması (insanların isimleri ve yönlendirici itkileri gibi) ve arkeolojik kalıntılar arasında korunan fiziksel kanıtlardan toplumsal sonuçlar çıkarmak için daha fazla çaba ve belirsizlik pahasına elde edilmiş olur.

Geleneksel toplumlarla ilgili bilgi kaynakları hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak isteyen okurlar (özellikle de akademisyenler) için bu kitabın sonundaki İleri Okumalar Bölümü'nde daha geniş bir aktarımda bulundum.

Devasa bir konuda küçük bir kitap

Potansiyel olarak son 11 bin yıl içindeki insan kültürlerinin, dünya üzerindeki bütün halkların bütün özellikleri bu kitabın konusudur. Lakin bu kapsam kimsenin okuyamayacağı 2 bin 397 sayfa uzunluğunda bir kitap yazmayı gerektirirdi. Bunun yerine, pratik nedenlerle okunur uzunlukta bir kitap üretebilmek için ele alacağım konular ve toplumlar arasında seçimler yaptım. Böylelikle, okurlarımda bu kitapta ele alamadığım konular ve toplumlar hakkında da mevcut birçok başka harika kitaptan öğrenme isteği yaratabileceğimi umuyorum (bu kitapların çoğu İleri Okumalar Bölümü'nde anılmıştır).

Konu seçimleri yaparken, 11 bölümde aktarılan dokuz tartışma konusu belirledim. Bunun nedeni geleneksel toplumları anlamamıza yarayacak çeşitli yolları sergileme isteğiydi. İki konu –tehlikeler ve çocuk yetiştirme– kendi kişisel yaşamlarımıza aktarmayı düşünebileceğimiz geleneksel toplumların bazı pratikleriyle ilgili alanlardır. Bu iki alan, benim içinde yaşamış olduğum bazı geleneksel toplumların, yaşam tarzımı ve kararlarımı en güçlü şekilde etkilemiş pratikleriyle ilgili alanlardır. Üç konu –yaşlılara nasıl

davranıldığı, diller ve çok dillilik ve sağlıklı yaşam tarzları– bazı geleneksel pratiklerin kendi bireysel kararlarımız için model oluşturabileceği alanlarla ilgili olmakla kalmıyor, aynı zamanda toplumumuzun bir bütün olarak benimseyebileceği politika modelleri de sunuyor. Konulardan birisi –anlaşmazlıkların barışçıl çözümü– belki de bir bütün olarak içinde bulunduğumuz toplum için, bireysel yaşamlarımız için olabileceğinden çok daha faydalı politikalar içeriyor. Tüm bu konularla ilgili olarak şu net biçimde söylenebilir: Bir toplumun uygulamalarını diğer bir topluma uyarlamak kolay ve basit bir iş değildir. Örneğin, bazı geleneksel toplumlardaki çocuk yetiştirme uygulamalarına hayran olabiliriz ama çevremizdeki diğer ebeveynler çocuklarını en modern usullerle yetiştirirken, bu uygulamaları kendi çocuğumuzu yetiştirmek için benimsemeye kalkmak belki de bize bunun zorluğunu gösterecektir.

Din konusu ile ilgili olarak, hiçbir okurun ya da topluluğun belli bir kabile dinini 9. Bölüm'de aktarılanların bir sonucu olarak benimseyeceklerini sanmam. Bununla beraber, çoğumuz yaşamlarımız boyunca din konusunda kendimize bir takım sorular sorduğumuz aşamalardan geçmişizdir ya da geçmekteyiz. Yaşamın böyle bir aşamasında, okurlar belki de din konusunun insanlık tarihi boyunca farklı toplumlar için aldığı geniş anlamlar üzerinde düşünmeyi faydalı bulabilirler. Ve son olarak, savaşlar hakkındaki iki bölüm de, inanıyorum ki bu konudaki geleneksel uygulamaların anlaşılmasının, geleneksel toplumlarla karşılaştırıldığında devlet yönetiminin bize sağladığı bazı faydaları takdir etmemize yarayacak bir alanı anlatmaktadır. (Hiroşima'yı ya da siper savaşlarını düşünerek ve zihninizi devletlerin savaş güçlerinin "faydalarıyla" ilgili tartışmalara hemen kapayarak fevri bir tepki vermeyin; bu konu ilk bakışta göründüğünden çok daha karmaşık bir konudur.)

Elbette, bu konu seçimleri insan toplumlarına ilişkin sosyal araştırmaların birçok önemli konusunu dışarıda bırakmaktadır –

sanat, bilişim, ortak davranışlar, mutfak, danslar, cinsiyet ilişkileri, akrabalık sistemleri, dilin algı ve düşünce üzerindeki etkileri (Sapir-Whorf hipotezi), edebiyat, evlilik, müzik, cinsel ilişkiler ve diğerleri. Bunun mazereti olarak, bu kitabın insan toplumlarının kapsamlı bir değerlendirmesi olmayı hedeflemediğini, bunun yerine yukarıda belirtilen nedenlerle birkaç konunun seçildiğini ve burada ele alınmayan diğer konularda başka çerçevelerden bakan perspektiflerle yazılmış harika kitapların var olduğunu tekrarlayacağım.

Toplum seçimlerimle ilgili olarak, dünyadaki tüm küçük ölçekli geleneksel toplumlardan örnekleri kısa bir kitaba sığdırmanın imkânsız olduğunu söyleyebilirim. Küçük ölçekli tarım yapan ve avcı-toplayıcı olan oba ve kabileler üzerinde odaklanıp şefliklere ve yeni beliren devletlere daha az yer vermeye karar verdim – çünkü bu önceki toplumlar bizim kendi modern toplumlarımızdan daha farklıdırlar ve karşılaştırma açısından daha değerlidirler. Sürekli olarak dünyadaki birkaç düzine bu tür geleneksel toplumdan örnekler verdim (Fotoğraflar: 1-12). Bu yolla, okurların gözlerinde bu birkaç düzine toplum hakkında daha bütünsel ve incelikli bir resmin canlanacağını umuyorum. Böylelikle toplumların farklı özelliklerinin nasıl birbirlerine uyduğunu göreceğiz; çocuk yetiştirme tarzları, yaşlılık dönemleri, tehlikelere karşı yaklaşımlar ve anlaşmazlıkların çözümü aynı toplum içinde nasıl gerçekleştiriliyor bunları göreceğiz.

Bazı okurlar belki de benim Yeni Gine ve bitişiğindeki Pasifik Adaları'ndan verdiğim örneklerin sayısının oransal olarak fazla olduğunu düşüneceklerdir. Bu kısmen, buraların benim en iyi tanıdığım bölgeler olmalarından ve zamanımın çoğunu buralarda geçirmiş olmamdan kaynaklanıyor. Fakat bunun diğer bir nedeni de, Yeni Gine'nin gerçekten de insanlığın kültürel çeşitliliğine orantısız bir büyüklükte katkıda bulunmuş olmasıdır. Bu ada,

dünyada konuşulan yaklaşık 7 bin dilin, bininin konuşulduğu çok özel bir yerdir. Modern zamanlarda bile hâlâ devlet yönetimlerinin kontrolü dışında kalmış ya da etkisine en son girmiştir ve en fazla farklı toplumu barındırır. Geleneksel yaşam tarzları bakımından, göçebe avcı-toplayıcılardan, balıkçı toplumlara, ovalık kesimlerdeki hintirmiği (*sago*) uzmanlarından, yerleşik yayla çiftçilerine kadar çok sayıda farklı kültür bir aradadır. Buradaki toplumların nüfusları birkaç düzineden, 200 bin kişiye kadar değişir. Ama yine de, diğer akademisyenlerin bütün kıtalardaki toplumlar hakkındaki gözlemlerini de bu kitapta geniş biçimde ele alacağım.

İşte bu nedenle, bu kitabı okuma ihtimali olan potansiyel okurları caydırmamak için, onun uzunluğu ve fiyatını da düşünmek gerekiyordu. Metin içindeki başkalarından alınan cümleler için dipnot ve referans vermedim. Referansları bölümlere göre organize edilen İleri Okumalar Bölümü'ne koydum. Bu bölümün kısımları bütün kitaba uygulanabilen referanslar içeriyor ve bu Giriş Bölümü'ndeki referanslar, metnin sonuna konuldular. 1-11. Bölümler ve Sonuç Bölümü'nün referanslarını http//www.jareddiamondbooks.com adresindeki web sitesine herkesin serbestçe erişebileceği bir şekilde koydum. İleri Okumalar Bölümü çoğu okurun isteyebileceğinden fazla uzun olmasına rağmen, yine de tam olarak her bir bölüm için tam bir kaynakça teşkil etmiyor. Onun yerine, söz konusu bölümle alakalı olarak okurların özel ilgilerine göre kaynakçalar ve okurların hoşuna gidebilecek bazı klasik çalışmalar öneriliyor.

Şekil 1. Bu kitapta sıklıkla bahsi geçen 39 topluluğun bulunduğu yerler.

Yeni Gine ve komşu adalar. 1=Dani. 2=Fayu. 3=Daribi. 4=Enga. 5=Fore. 6=Tsembaga Maring. 7=Hinibon. 8=Mailu adalıları. 9=Trobriand adalıları. 10=Kaulong.

Avustralya. 11=Ngarinyin. 12=Yolngu. 13=Sandbeach. 14=Yuwaaliyaay. 15=Kunai. 16=Pitjantjatjara. 17=Will ve Minong

Avrasya. 18=Agta. 19=Ainu. 20=Andaman adalıları. 21=Kırgızlar. 22=Nganasan.

Afrika. 23=Hadza. 24=!Kung. 25=Nuer. 26=Afrikalı pigmeler (Mbuti, Aka). 27=Turkana.

Kuzey Amerika. 28=Calusa. 29=Anakara Chumash'ı. 30=Ada Chumash'ı. 31=Iñupiat. 32 =Alaska Kuzey Yamacı Inuit. 33=Great Basin Shoshone. 34=Kuzeydoğu Sahili yerlileri.

Güney Amerika. 35=Ache. 36=Machiguenga. 37=Piraha. 38=Siriono. 39=Yanomamo.

Kitabın planı

Bu kitap beş kısımda toplanan 11 bölümden ve bir girişten oluşuyor. Birinci Kısım'da sadece 1. Bölüm var. Burada geriye kalan bölümlerin üstlendiği roller için gerekli sahne hazırlanıyor ve bunu geleneksel toplumların yer kullanımını açıklayarak yapıyor –onların kendi bölgelerini, modern devletlerde olduğu gibi birbirlerinden ayıran net sınırlar var mı, ya da çok daha belirsiz düzenlemelerle komşu gruplar birbirlerinin topraklarını çeşitli amaçlar doğrultusunda karşılıklı olarak kullanıyorlar mı? Fakat buralarda hiç kimse herhangi bir yere seyahat etme konusunda asla tamamen özgür değildir. Geleneksel toplumların insanları diğer insanları üç gruba ayırıyorlar: dost olan tanıdık insanlar, düşman olan diğer tanıdık insanlar ve muhtemel düşman olarak görülmesi gereken tanıdık olmayan yabancılar. Sonuç olarak toplumların insanları kendi evlerinden uzak dünyaları bilemezler.

İkinci Kısım, anlaşmazlıkların çözümü konusunda üç ayrı bölümden oluşuyor. Merkezileşmiş bir devlet yönetiminin ve bu devletin yargıçlarının yokluğunda, geleneksel küçük ölçekli toplumlar anlaşmazlıkları iki farklı yöntemle çözüyorlar; bunlardan birisi devletleşmiş toplumlara göre daha uzlaşmacı bir yöntem iken diğeri daha fazla şiddet içeren bir yöntemdir. 2. Bölüm'de, Yeni Gineli bir çocuğun kazara öldürülmesi sonucu çıkan bir anlaşmazlığın barışçıl yollardan çözülmesini aktararak, barışçıl anlaşmazlık çözümünü örneklendirdim. Bu örnekte çocuğun ebeveynleri ve katilin akrabaları, tazminat ve duygusal uzlaşmalar konusunda birkaç gün süren görüşmelerden sonra anlaşmaya vardılar. Bu tür geleneksel tazminat süreçlerinin hedefi haklıyı haksızdan ayırmak değil, küçük bir toplumda birbirlerini yaşamlarının geriye kalan zamanı boyunca sürekli görmek durumunda olan üyeler arasındaki ilişkileri ya da ilişkisizliği yeniden kurmaktır. Bu geleneksel barışçıl anlaşmazlık çözme yolunu devletleşmiş

toplumlarda hukukun işleyişi ile karşılaştırdım; devletleşmiş toplumlarda taraflar genellikle bir daha hiç karşılaşmayacak yabancılardır, süreçler yavaş ve düşmancadır, odak noktası ilişkileri onarmaktan ziyade, haklıyı ve haksızı belirlemektir ve devletin kurbanın çıkarlarıyla örtüşmeyebilen çıkarları da olabilir. Adalet sistemi bir devlet için gerekliliktir. Bununla beraber, geleneksel toplumların anlaşmazlıkları barışçıl olarak çözme yönteminin bazı özelliklerini devletin adalet sistemine faydalı bir şekilde uyarlayabiliriz.

Küçük ölçekli bir toplumda bir anlaşmazlık taraflar arasında barışçıl yöntemlerle çözüme kavuşmazsa, o zaman alternatif yöntemler şiddet kullanımı ya da savaştır. Çünkü ortada duruma müdahale edebilecek bir devlet adaleti yoktur. Güçlü bir siyasi liderliğin ve devletin güç kullanma yetkisinin olmadığı bir durumda, şiddet kan davalarına dönüşebilmektedir. Kısa bir bölüm olan 3. Bölüm geleneksel savaş olgusunu, Batı Yeni Gine'nin Dani halkı arasında gelişen küçük ölçekli bir savaş üzerinden işliyor. Daha uzun bir bölüm olan 4. Bölüm dünyadaki geleneksel savaşları gözden geçiriyor ve şu sorulara yanıt arıyor: Onların savaş olarak tanımlanmayı hak edip etmediğini nasıl anlarız, oransal ölüm sayısı neden genellikle bu kadar yüksek ve savaşlar neden bazı halklar arasında diğerlerinde olduğundan daha yoğun?

Kitabın Üçüncü Kısmı, insan yaşamının iki zıt ucu hakkındaki iki bölümden oluşuyor: çocukluk (5. Bölüm) ve yaşlılık (6. Bölüm). Geleneksel çocuk yetiştirme uygulamaları, daha baskıcı uygulamalara sahip toplumlardan, çoğu devletleşmiş toplumlardaki uygulamalardan daha müsamahalı "bırakınız yapsınlar" uygulamalarına kadar oldukça geniş bir çeşitliliğe sahiptir. Yine de, geleneksel çocuk yetiştirme konulu araştırmalarda ortaya çıkan bazı sık karşılaşılan temalar da var. Bu bölümün okurları bunlardan bazılarına hayran olabilecekken, bazılarını da ürkütücü bulabilir ve bazı uygulamaların kendi çocuk yetiştirme biçimlerimize uyarlanıp uyarlanamayacağını merak edebilir.

Yaşlılara yönelik muamele konusunda (6. Bölüm), bazı geleneksel toplumlar, özellikle de göçebe olanlar ya da zor coğrafyalarda yaşayanlar, yaşlılarını ihmal etme, terk etme ya da öldürme yollarına başvurmaya zorlanabiliyorlar. Diğerleri ise çoğu Batılı toplumlara göre yaşlılarının çok daha rahat ve verimli yaşamlara sahip olmalarını sağlayabiliyor. Çevresel şartlar, yaşlıların güçleri ve olanakları, toplumun değerleri ve kuralları bu çeşitliliğin ardındaki faktörlerdir. Modern toplumlarda insan ömrünün büyük oranda uzaması ve yaşlılara sağlanan olanaklardaki azalma, bizler için bir trajedi yaratmıştır. Yaşlıların yaşam koşullarının iyileştirilmesi doğrultusunda geleneksel toplumların yaşlılarına sağladığı kolaylıklar bizler için yararlı örnekler olabilir.

Dördüncü Kısım, tehlikeler ve tehlikelere karşı tepkilerimiz üzerine iki bölümden oluşuyor. 7. Bölüm'e benim yaşadığım gerçekten ya da belirgin biçimde tehlikeli üç deneyimi aktararak başlıyorum. Bu deneyimler, geleneksel halkların benim de hayran olduğum çok yaygın bir davranış tarzı olduğunu öğrendim ve bu davranış tarzı için "yapıcı paranoya" terimini kullandım. Bu paradoksal terimle, bir insanın yaşamında binlerce kez tekrarlanabilecek türden küçük meseleler ya da düşük risk içeren bütün olaylara tek tek bir anlam atfedilmesini kastediyorum. Neticede bu olaylar önemsenmediğinde sakatlayıcı ve hatta öldürücü de olabilir. "Kazalar" sadece rastlantısal olarak ya da kötü şans eseri gerçekleşmezler: her şeyin, geleneksel olarak bir nedene bağlı olarak gerçekleştiği düşünülür, bu nedenle kişinin olası nedenlere hazır ve duyarlı olması gerekir. Takip eden 8. Bölüm geleneksel yaşama özgü tehlike türlerini ve insanların bunlara karşı değişik tepkilerini anlatıyor. Ortaya şu çıkıyor ki, tehlike algımız ve tehlikelere karşı tepkilerimiz birçok şekilde sistematik olarak akıl dışıdır (irrasyonel)

5. Kısım insan yaşamının merkezinde yer alan ve modern zamanlarda hızlı değişimler geçirmiş olan üç konunun işlendiği üç

bölümden oluşuyor. Din, dil çeşitliliği ve sağlık. 9. Bölüm özellikle (tamamen) insani bir olgu olan dinle ilgili. Bu bölüm, tehlikelerle ilgili 7. ve 8. bölümlerin hemen ardından geliyor, çünkü insanoğlunun tehlikenin nedenlerine karşı sürekli bir duyarlılık içinde olması, dinlerin kökenine katkıda bulunmuş olabilir. Dinin insan toplumlarının neredeyse tamamında görülmesi, onun iddialarının gerçek olup olmamasına bağlı olmaksızın, önemli fonksiyonları yerine getirdiğine işaret ediyor. Fakat din insan toplumları evrilip geliştikçe göreli önemi değişen farklı fonksiyonlar yerine getirmeye başlamıştır. Dinin hangi fonksiyonlarının önümüzdeki on yıllarda güçleneceği konusunda spekülasyonlarda bulunmak ilginç olacaktır.

Dil de (10. Bölüm), din gibi sadece insanlara özgü bir olgudur: aslında o sıklıkla insanı (diğer) hayvanlardan ayıran en önemli özellik olarak görülür. En küçük ölçekli avcı-toplayıcı toplumlarda bir dili konuşanların ortalama sayısı birkaç yüz ile birkaç bin arasında değişirken, bu tür toplumların birçoğunda yaşayan insanlar rutin bir şekilde çok dillidir. Modern Amerikalılar, genellikle, çocukların dili öğrenmesini ve göçmenlerin asimilasyonunu engelleyebileceğinden dolayı çok dilliliğin teşvik edilmemesi gerektiği inancındadırlar. Bununla beraber, son araştırmalar çok dilli insanların, yaşamları boyu faydalandıkları bilişsel avantajlara sahip olduklarını gösteriyor. Yine de diller öyle büyük bir hızla kayboluyor ki, olan eğilim devam ederse bir yüzyıl içinde dünya dillerinin yüzde 95'i ya yok olmuş ya da yok olmak üzere olacak. Bu kesin gerçekliğin sonuçları da çok dilliliğin sonuçları kadar tartışmalıdır. Sadece birkaç dilin geniş çapta konuşulduğu bir dünya birçok insanı memnun edebilir. Ama diğerleri dil çeşitliliğinin bireylere olduğu kadar toplumlara da getirdiği avantajlara dikkat çekeceklerdir.

Son bölüm de (11. Bölüm) bizim için günümüzle doğrudan ilgili bir konuya değinilmektedir. Çoğumuz modern devletlerin

vatandaşları olarak bulaşıcı olmayan hastalıklar nedeniyle öleceğiz –şeker, yüksek tansiyon, felç, kalp krizi, çeşitli kanserler ve diğerleri. Bunlar geleneksel insanlar arasında nadir görülen ya da bilinmeyen hastalıklardır. Yine de onlar da on ya da yirmi yıl içinde yaşam tarzları Batılılaştıkça bu hastalıklara yakalanmaya başlayacaklardır. Batılılaşmış yaşam tarzı açıkça bu hastalıkları beraberinde getirmektedir ve bu yaşam tarzının risk faktörlerini asgariye indirebilseydik, ölümlerimizin en yaygın nedenlerini de asgari düzeye indirmiş olurduk. Bu kasvetli gerçeklikleri yüksek tansiyon ve Tip-2 diyabet hastalığı ile ilgili iki örnekle canlandırmaya çalıştım. Bu iki hastalık da genlerle alakalıdır. Geleneksel yaşam tarzının koşulları altında bunun bizim için avantaj teşkil etmesi gerekirdi, fakat Batılı yaşam tarzının koşullarında ölümcül olmaya başlarlar. Birçok modern birey bu gerçekler üzerine düşünür, yaşam tarzlarını uygun bir şekilde düzeltir ve bundan dolayı ömrü uzar ve yaşam kalitesi artar. Yani, bu hastalıklar bizi öldürüyorsa, bu, bizim bu duruma izin vermemizden dolayıdır.

Ve son olarak da Sonuç Bölümü, Giriş Bölümü'nün başladığı Port Moresby Havalimanı'ndaki sahneyi tamamlar. Yeni Gine'de geçirdiğim aylardan sonra evim olan Amerikan toplumu içinde duygusal olarak yeniden kendimi bulma sürecinin başlangıcı olan Los Angeles Havalimanı'na ulaştığım ana kadar bu döngü tamamlanmamıştır. Los Angeles ile Yeni Gine'nin ormanları arasındaki çarpıcı farklılıklara rağmen, dünün dünyası bedenlerimizde ve toplumlarımızın içinde yaşamaktadır. Son zamanlarda yaşanan büyük değişimler ilk başladığı bölgede bile 11 bin yıl önce başlamışken, Yeni Gine'nin en kalabalık nüfuslarının olduğu yerlerde bile sadece birkaç on yıl içinde başlamıştır ve Yeni Gine ile Amazon'un hâlâ temas kurulmamış olarak kalan bölgelerinde, ancak yeni yeni başlamıştır. Fakat modern toplumlar içinde yetişmiş bizler için modern yaşam koşulları o kadar yaygın ve kanıksanmış bir hâldedir ki, geleneksel toplumlarla aramızdaki köklü farklılık-

ları kısa süreli ziyaretlerle fark etmemiz çok zordur. Bundan dolayı, Sonuç Bölümü, beni ancak Los Angeles Havalimanı'na ulaştığımda sarsan bu farklılıkların anlatımıyla başlıyor. Ve tüm bu farklılıklar, geleneksel toplumlar içinde yetişen ardından bir ergen veya yetişkinken batıya taşınan Amerikalı çocuklar veya Yeni Gineli ve Afrikalı köylüler için de o kadar sarsıcı ve şok edicidir. Bu kitabı işte böylesi koşullarda yetişen dostlarımdan birisi olan Meg Taylor'a (Dame Meg Taylor) adıyorum. O, Papua Yeni Gine'nin Highlands bölgesinde yetişti ve ülkesinin elçisi ve Dünya Bankası Grubu'nun başkan yardımcısı sıfatlarıyla uzun yıllar ABD'de de yaşadı. Meg'in deneyimleri son bölümde kısaca anlatılıyor.

Geleneksel toplumlar insan yaşamlarının örgütlenmesiyle ilgili binlerce yıl süren doğal deneyimleri temsil ediyorlar. Bu deneyimleri, gelecek on yıllarca bekleyip sonuçları görebilmek için binlerce topluluğu tekrar tasarlayarak tekrarlamamız olanaksız. Bu nedenle, bu deneyimleri zaten yaşamış toplumlardan öğrenmemiz gerekiyor. Geleneksel yaşamın özelliklerini öğrendiğimizde, onlardan bazılarından kurtulmuş olmamıza sevinecek ve kendi toplumlarımızın iyi yönlerinin değerini daha iyi anlayacağız. Diğer özellikler, büyük ihtimalle kıskanacağımız ya da yoksunluklarına özlemle bakacağımız veya onları kendimize uyarlayıp uyarlayamayacağımızı soracağımız özellikler olacak. Örneğin, Batılılaşmış yaşam tarzıyla bağlantılı bulaşıcı olmayan hastalıkların yokluğunu, belli ki kıskanacağız. Anlaşmazlıkların çözüm şekillerini, çocuk yetiştirme tarzlarını, yaşlılara olan muamelelerini, tehlikeye karşı olan duyarlılıklarını ve rutin hâldeki çok dilliliklerini öğrendiğimizde de, belki de bu geleneksel özelliklerin bazılarının arzulanabilir şeyler olduklarını düşünüp onları kendi yaşam tarzımıza dâhil etmeye karar verebileceğiz.

En azından asgari düzeyde de olsa, diğer insanların kendi yaşamlarını örgütleme biçimlerinin farklı yolları karşısında benim yaşadığım büyülenmeyi sizin de yaşayacağınızı umuyorum. Bu

büyülenmenin de ötesinde, onlar için bu kadar faydalı olan şeylerin belki de bir birey olarak siz ya da toplumunuz için de iyi olabileceğine karar verebilirsiniz.

BİRİNCİ KISIM

Alanı Bölerek Sahneyi Hazırlamak

1. BÖLÜM

Dostlar, Düşmanlar, Yabancılar ve Tüccarlar

- Bir sınır
- Özel araziler
- Özel olmayan arazi kullanımı
- Dostlar, düşmanlar ve yabancılar
- İlk temaslar
- Ticaret ve tüccarlar
- Pazar ekonomileri
- Geleneksel ticaret biçimleri
- Geleneksel ticaret ürünleri
- Kim neyin ticaretini yapıyor?
- Çok küçük uluslar

Bir sınır

Günümüz dünyasının büyük bölümünde, birçok ülkenin vatandaşları serbestçe seyahat ederler. Kendi ülkemiz içinde seyahat ederken sınırlandırmalarla karşılaşmayız. Bununla beraber, bir başka ülkeye geçmek için sınırı aştığımızda bizden pasaportumuzu göstermemiz (Fotoğraf 34) ya da önceden bir vize almamız istenir ama bunları yaptıktan sonra başka bir ülkede serbestçe dolaşabiliriz. Yollarda veya kamu arazileri üzerinde seyahat etmemiz için izin almamız gerekmez. Bazı ülkelerin yasaları bazı özel arazilere girebilmemizi bile garanti altına alır. Örneğin İsveç'te bir ara-

zi sahibi tarlalarını ve bahçelerini kamu arazilerinin dışında tutabilir ama ağaçlık arazilerini tutamaz. Her gün binlerce yabancıyla karşılaşırız ve bu konuda hiçbir şey düşünmeyiz. Bize sunulan tüm bu hakların dünyanın hemen her yerinde tüm tarih boyunca var olmasının düşünülemeyeceğini ve günümüzün dünyasının sadece bir bölümünde geçerli olduklarını fark bile etmeyiz. Geleneksel toplumlarda kişilerin başkalarına ait arazilere giriş şartlarını Yeni Gine'nin bir dağ köyüne yaptığım bir ziyarette edindiğim deneyimleri aktararak açıklamaya çalışacağım. Bu geleneksel şartlar, savaş ve barışı, çocukluk ve yaşlılığı, tehlikeleri ve bu kitapta keşfine çıkmış bulunduğumuz geleneksel toplumların diğer tüm özelliklerini sergilememiz için bize uygun bir sahne sağlayacak.

Bu köye, dağın güneye doğru yükselen sırtındaki kuşlarla ilgili bir araştırma yapmak için gelmiştim. Buraya ulaştığımın hemen ertesi günü, birkaç köylü araştırmalarım için kuracağım kamp yerimi belirleyebileceğim yamacın tepesine çıkan bir patika boyunca bana rehberlik etmeyi teklif ettiler. Patika köyün üzerindeki bahçelerin içinden yukarıya doğru uzanıyor ve sonra uzun vahşi bir ormanın içine giriyordu. Bir saat sonra yamaç tırmanışının yarısını tamamladığımızda, küçük ve bitkilerin aşırı büyümüş olduğu bir bahçenin ortasındaki terk edilmiş bir kulübenin yanından geçtik. Burası dağ sırtının hemen arkasındaydı ve tırmanışımız bir T-kavşağına erişmişti. Bu kavşağın sağ tarafında, sırt boyunca devam eden iyi bir patika vardı.

Bu patika boyunca birkaç yüz metre ilerledikten sonra, sırtın hemen kuzey tarafında bir kamp yeri belirledim; burası yeni arkadaşlarımın dağ köyünün olduğu taraftaydı. Karşı yönde, dağ sırtının ve patikanın güneyinde, yamaç hafifçe aşağıya, uzun ağaçlardan oluşan bir ormana doğru iniyordu. Bu yamaçta, aşağıdan gelen akıntısının sesini duyabildiğim küçük bir akarsuyun kıvrılarak geçtiğini görebiliyordum. Bu kadar güzel ve koşulları açısından son derecede elverişli bir kamp yerini bölgedeki en yük-

sek kesimde bulmuş olmak beni keyiflendirmişti. Böylece yüksek rakımlarda bulunan kuş türlerinin yerlerini belirleme şansım artmış oluyordu ve kuşları izlemek için de arazi şartları oldukça iyiydi. Yakınlarda iyi bir içme suyu kaynağının olması da yemek yapmak, yıkanma ve çamaşır gibi işleri de kolaylaştıracaktı. Böylece refakatçilerime ertesi gün kuşları gösterecek ve kamp işlerini yapacak iki adamla birlikte bu kamp yerine taşınmayı ve burada birkaç gün geçirmeyi teklif ettim.

Dostlarım, ertesi gün benimle birlikte kampa gelecek kişilerden bahsedene kadar, teklifimi kabul eder biçimde başlarını salladılar. İşte bu noktada başlarını olmaz der gibi sallayıp ısrarla oranın tehlikeli bir bölge olduğunu ve kampımın birçok silahlı adamla korunması gerektiğini söylediler. Bu bir kuş gözlemcisi için ne tüyler ürpertici bir durumdu! Orada çok miktarda insan olması hâlinde kaçınılmaz olarak gürültü olur, konuşmalar yüzünden kuşlar ürküp kaçarlardı. Hâliyle, bu kadar geniş bir maiyete neden gerek olduğunu ve bu kadar güzel ve masum görünüşlü bir ormanda böylesine ciddi bir tehlikeyi neyin yarattığını sordum.

Yanıt gecikmeden geldi: Sırtın aşağı kesiminde (güney tarafı) nehir insanları diye anılan kötü insanlar yaşıyormuş ve onlar benim dağlı dostlarımın düşmanlarıymış. Nehir insanları, dağlı insanları silahlarla değil büyü ve zehirleyerek öldürürlermiş. Bir dağlı adamın büyük büyük babası köyden biraz uzakta bulunan bahçesindeki kulübesinde uyurken oklarla öldürülmüş. Bu arada sohbetimiz sırasında oradaki en yaşlı adam, bir çocukken büyük büyük babasını bedenine oklar saplanmış hâldeyken görmüş olduğunu anımsamıştı. Büyük büyük babayı hemen köye geri götürmüşlerdi. İnsanların onun üzerine kapanarak ağlamalarını ve yaşadığı korkuyu da anımsıyordu.

Bu sırtta kamp yapma "hakkına" sahip olup olmadığımızı merak etmiştim. Dağ köylüleri, sırtın kuzeyindeki yamaçlarda bulu-

nan arazilerin kendi toprakları olduğunu, kötü nehir halkının topraklarının da güney yamacında olduğunu söyledi. Ancak nehir halkı dağ köylülerinin sırtın kuzey yamacındaki topraklarının bir kısmı üzerinde hak iddia ediyorlardı. Dostlarım, sırtın hemen aşağısındaki, bahçesinde bitkilerin aşırı büyüdüğü ve terk edilmiş kulübeyi anımsayıp anımsamadığımı sordular. İşte o bahçe ve kulübe kötü nehir insanları tarafından güney taraftaki topraklar üzerinde olduğu kadar kuzey tarafındaki topraklar üzerinde de iddia ettikleri haklarının bir nişanesi olarak yapılmıştı.

Yeni Gine'de topraklara izinsiz giriş iddialarıyla ilgili daha önceki kötü deneyimlerim nedeniyle, bu durumu ciddiye almam gerektiğini düşündüm. Bir şekilde karşı karşıya olduğumuz tehlikeyi benim ne kadar değerlendirebildiğimi önemsemeden, dağ köylüleri benim burada güçlü bir koruma olmadan kamp yapmama izin vermeyeceklerdi. Onlar, "12 adamla refakat edelim," dedilerse de ben, "7 adam yeter," dedim. Sonunda kampımız kurulana kadar da 12 ile 7'nin ortasında "uzlaştık." Kamp kurulduktan sonra, hepsi de yayları ve oklarıyla silahlanmış hâlde orada olan yirmi adam saydım. Bu yetmezmiş gibi bir de yemek yapan, su ve yakacak odun getiren kadınlar vardı. Ayrıca, dağ sırtındaki patikayı kullanarak güney yamacından aşağıya doğru yumuşak bir meyille inen ormanlık araziye de girmemem konusunda uyarıldım. Bu ormanın nehir halkına ait olduğu çok net bir şekilde belliydi ve sadece kuşları izlemek için dahi bile olsa, izinsiz bir şekilde o bölgelere girip yakalandığım takdirde başımız derde girerdi... Hem de büyük bir derde. Ayrıca dağ köylülerinin kadınları da güney yamacındaki akarsudan su alıp getiremezlerdi, çünkü bu sadece o bölgeye tecavüz anlamına gelmez, aynı zamanda değerli kaynakların alınması anlamına da gelirdi ve böyle bir olay yaşandığında, sorunun barışçıl bir çözüme kavuşabilmesi için tazminat ödenmesi de söz konusu olabilirdi. Bu yüzden, kadınlar su almak için bütün gün yaklaşık 500 metre aşağıdaki köye kadar gi-

dip, 20 litrelik su kaplarını doldurarak yokuş yukarı kampa geri getirmek zorunda kalıyorlardı.

Kamptaki ikinci günümde, dağ halkı ile nehir halkı arasındaki arazi ilişkileri konusunun siyah-beyaz bir netlikte olmanın çok ötesinde bir karmaşıklığa sahip olduğunu, kalbimin küt küt atmasına neden olan bir deneyimle öğrendim. Bir dağlı adamla dağ patikasındaki T-kavşağına gitmiş ve sol tarafa yönelerek dağ sırtı boyunca ilerleyen patikayı aşırı büyümüş bitkilerden temizlemek istemiştik. Dağlı refakatçim orada bulunmaktan dolayı endişeli görünmüyordu ve nehir insanları bizi dağın sırtında görürlerse kendi tarafımızda kaldığımız sürece buna bir itirazlarının olmayacağını düşünmüştüm. Fakat sonra aşağıdan, güney tarafından gelen sesler duyduk. Eyvah! Nehir insanlarıydı bunlar! Dağ sırtı boyunca ilerleyip T-kavşağına kadar gelseler, patikanın temizlenmiş hâlini görecek ve bizi bulana kadar takip edip, bize kim bilir ne yapacaklardı.

Endişeyle kulak kabartıp seslerin geldiği yönü takip ederek yerlerini tahmin etmeye çalıştım. Evet, gerçekten de dağ sırtı boyunca yukarıya doğru çıkıyorlardı. Şimdi T-kavşağına varmış olmalıydılar ve oradaki taze izleri görmemeleri olanaksızdı. Peşimizden geliyorlar mıydı? Deli gibi atan kalbimin sesi kulaklarımda çınlarken, gittikçe daha yakından gelmeye başlayan sesleri takip etmeye devam ettim. Fakat sonra sesler uzaklaşmaya ve belirgin bir şekilde azalmaya başladı. Güney tarafa, nehir insanlarının köyüne doğru mu dönmüşlerdi? Hayır! Kuzey tarafa ve dağ köyünün olduğu yöne doğru iniyorlardı! Bu inanılmazdı! Bu bir baskın mıydı? Fakat sadece iki ya da üç kişinin sesleri var gibi görünüyordu ve bağırarak konuşuyorlardı: Sinsice düzenlenmiş bir baskında böyle bir şey normal olamazdı.

Dağlı refakatçim endişe edecek bir şey olmadığını, gerçekten de her şeyin yolunda olduğunu söyledi. Görünüşe bakılırsa dağ insanları saldırgan amaçlar taşımadıkları sürece diğerlerinin köy-

lerine gidebilmelerine izin vermekte ve diğerleri de onların ticaret yapabilmeleri için sahile inmelerine karışmamaktaydı. Nehir halkının orada yiyecek toplama ya da odun kesme hakları yoktu, ama patikadan yürümelerine izin veriliyordu. Dahası, iki nehir adamı dağlı kadınlarla evlenmiş ve dağ köyüne yerleşmişti. Tüm bunlar, iki grup arasında tam bir düşmanlık olmadığını, gergin bir ateşkes hâlinin yaşandığını gösteriyordu. Ortak rızayla bazı şeylere izin verilirken bazı şeyler yasaklanmıştı; terk edilmiş kulübe ve bahçe arazisi gibi bazı şeylerse tartışma ve gerginlik yaratmaya devam ediyordu.

İki gün sonra, nehir insanlarının yakından gelen seslerini duydum bir kez daha. Nehir insanlarını hâlâ görmüş değildim. Neye benzedikleri ya da nasıl giyindikleri hakkında bir fikrim yoktu. Fakat köyleri seslerini duyabileceğim kadar yakındı. Bir defasında onların güneydeki havzada bulunan köylerinden gelen davul sesleriyle, kuzey havzasındaki dağ köyünden hafiften gelen sesleri aynı anda duyabilmiştim. Dağ rehberimle birlikte kamp yerine dönerken birbirimizle oralarda bir nehir insanı yakaladığımız takdirde neler yapabileceğimiz hakkında şakalar yapmıştık. Aniden, neredeyse bizim kampın girişi sayılabilecek patika üzerindeki bir köşeyi döndüğümüzde, rehberim şakalaşmayı bıraktı ve elini ağzına koyarak beni fısıltıyla uyardı: "Şişt! Nehir İnsanları!"

Kampımızda bir grup tanıdık dağlı refakatçim vardı ve daha önce görmediğim altı kişiyle konuşuyorlardı: Üç adam, iki kadın ve bir çocuk. Nihayet şu ürkünç nehir insanlarını görme şansına nail olmuştum! Alttan alta hayal ettiğim şekilde tehlikeli yaratıklar olmadıkları gibi normal görünüşlü, benim ev sahibim dağ köylülerinden büyük bir farkları olmayan Yeni Ginelilerdi. Nehir çocuğu ve iki kadın kesinlikle endişe kaynağı olamazlardı. Yaylar ve oklar taşıyan diğer üç adamın üzerinde tişörtler vardı (aynı bütün dağ adamları gibi) ve savaş giysileri içinde değillerdi. Nehir insanlarıyla dağ insanları arasındaki konuşma dostane bir tarz-

daydı ve aralarında bir gerginlik yoktu. Sonunda anlaşıldı ki bu nehir insanları sahile giderken kampımızı ziyaret etmişlerdi ve görünüşe bakılırsa biz de onların barışçıl niyetlerini yanlış yorumlamamış ve onlara saldırıda bulunmamıştık.

Dağ halkı ve nehir halkı için bu ziyaretin, karmaşık yapılı, oldukça geniş çapta değişik davranış tiplerinin bir araya gelebildiği ilişkilerinin normal bir parçası olduğu belliydi. Birbirlerini nadiren ve sinsice öldürüyorlar; bu iş sıklıkla şu ünlü zehirleme ve büyü yoluyla yapılıyor; bazı şeyleri yapmaya hakları olduğu gibi (sahile inerken yapılan transit geçişler gibi) bazı şeyleri de yapmamaları gerekiyor (transit geçişler esnasında yiyecek toplamak ve su almak gibi); bazı konularda şiddet kullanımına yol açabilen anlaşmazlıklar var (kulübe ve bahçede olduğu gibi) ve sinsi cinayetlerle hemen hemen aynı sıklıkla gerçekleşen karşılıklı evlilikler var (her iki kuşakta bir). Tüm bunlar, bana görünüşte aynı gibi görünen, farklı konuşan, ancak birbiriyle bağlantılı dilleri olan ve birbirlerinin dillerini anlayan, birbirlerini kötü ve insandan aşağı yaratıklar olarak tanımlayan ve birbirlerini en kötü düşmanları olarak gören iki insan grubunun arasındaki şeylerdi.

Özel araziler

Kuramsal olarak, birbirine komşu geleneksel toplumlar arasındaki mekânsal ilişkiler, birbiriyle çakışmayan ve devriyelerin gezdiği kesinleşmiş sınırların olduğu bir aşırı uçtan, herkesin her yere serbestçe gidebildiği diğer bir aşırı uca kadar olan bütünsel bir yelpazenin tüm hâllerini kapsar. Galiba hiçbir toplum bu iki uçta tam olarak bulunmaz ve bazıları, aşırı uçlara diğerlerine kıyasla daha yakındır. Örneğin, bahsettiğim dağlı dostlarım bundan çok da uzak durumda değillerdi: Tanımlanmış sınırları olan arazileri vardı ve devriye geziyorlardı. Yabancıların arazilerinden sadece geç-

melerine izin veriyor ve onlarla nadiren karşılıklı evlilikler yapıyorlardı.

Belirgin sınırlara sahip olma aşırı ucuna yakın olan diğer toplumlar arasında Batı Yeni Gine Highlands'deki Baliem Vadisi'nde yaşayan Dani halkı (Fotoğraf 1) kuzeybatı Alaskalı Iñupiatlar (bir Inuit grubu)*, Kuzey Japonya'daki Ainu halkı, Yolngular (Kuzeybatı Avustralya'da, Arnhem topraklarında yaşayan bir Yerli grup), Kaliforniya'daki Owens Vadisi'nde yaşayan Shoshone halkı ve Brezilya ve Venezuela'daki Yanomamo yerlileri bulunur. Örneğin, Daniler kendilerinin işleyip suladığı topraklarla, bitişik Dani grubunun işleyip suladığı toprakları, iki bölge arasında kalan, kimseye ait olmayan ve işlenmeyen "boş arazilerle" ayırırlar. Her grup bu boş arazinin kendi tarafına yaklaşık onar metre yükseklikte ve üzerlerinde bir kişinin oturabileceği platformlar olan gözetleme kuleleriyle bir hat oluşturur (Fotoğraf 13). Her gün, grubun erkekleri sırayla bu kulelerden öteki tarafı gözler ve düşmanların sinsice bir sızma harekâtına karşı uyanık olup sürpriz bir saldırı hâlinde gerekli uyarıları yapmak üzere beklerler.

Bir diğer örnek, Alaska'da belirlenmiş sınırlarla arazilerini bölmüş olan ve on gruptan oluşan Iñupiatlardır (Fotoğraf 9). Her bölgedeki halk, kendi bölgelerinde yakaladıkları ve arazi sahipleriyle olan ilişkisini kanıtlayamayan yabancıları rutin olarak öldürürler. Burada en yaygın karşılaşılan arazi tecavüzleri ren geyiği avcılarının sıcak takip hâlindeyken ya da fok balığı avcılarının buz parçaları üzerindeyken buzların kırılması üzerine akıntıyla diğer grubun arazisine girmeleri şeklinde gerçekleşir. Bu kişiler öldürülür. Iñupiat olmayanlara bu çok zalimce ve adaletsiz bir uygulama olarak gelebilir: Şu zavallı avcılar bir buz parçası üzerinde denizde sürüklenmekle zaten yeterince büyük bir riske girmişler-

* Kuzey Amerika'da Arktik bölgede yaşayan bir halk. Kendilerini Inuit olarak adlandırırlar, kitapta da bu terim kullanılacaktır. Daha yaygın bilinen bir terim ise Eskimolardır.

dir. Kötü şans neticesi buz kırılınca zaten denizde boğulma tehlikesi geçirirler. Bu şartlarda sahile yeniden çıkabilmiş olmak büyük bir şanstır ve denizin akıntıları tarafından kontrolsüzce sürüklenirken başkalarının toprağına tecavüzde bulunma gibi bir niyetleri de yoktur. Bütün bunlara rağmen, denizde boğulmaktan kurtuldukları anda öldürülürler. Bunlar Iñupiat yaşamının kurallarıdır. Yine de Iñupiatların arazilerine olan giriş yasakları mutlak da değildir: Birine ait araziyi özel bir amaçla ziyaret etmeye ya da başka bir grubun daha uzaktaki bir gruba yapacağı saldırı için araziden geçmesine de izin verilebilmektedir. Arazilerini belirgin sınırlarla çeviren ve birbirlerine karşı savunan bu aşırı uçtaki toplumlardan örnekler toplarken (benim dağlı dostlarım, Daniler ve Iñupiatlar gibi), bu uygulamaların sonuçlarının dört koşulun kombinasyonuna bağlı olduğunu gördük. İlk olarak savunulan araziler yeterince büyük ve yoğun bir nüfusu gerektiriyordu. Bu şekilde, bazılarının kendini tamamen devriye görevine adaması mümkün olabiliyordu. Böylece gruptakiler bir yandan rutin işlerini yapıp bir yandan da sınırı gözetlemeye mecbur kalmıyorlardı. İkinci olarak sınırları belirlenmiş araziler istikrarlı, verimli ve öngörülebilir çevre şartlarına sahip olabilmeliydiler. Arazi sahipleri ancak bu şekilde kendine yeten bir ekonomiye sahip olabilir, bölgelerinin dışına çıkmak zorunda kalmaz ya da bunu nadiren yapmak zorunda kalırlardı. Üçüncüsü arazinin savunmaya ve ölmeye değer, verimli bahçeler, meyve ağaçları ya da balıkçılık yapılabilecek su kaynakları ya da inşası çok zor olan sulama kanalları ve imkânları gibi sabit değerleri ve kaynakları barındırması gerektiğiydi. Son olarak da grup üyeliği daimi olmalıydı ve gruplar arası göçün epeyce sınırlı olduğu, komşu grupların oldukça belirgin bir şekilde ayırt edilebildiği bir yapı olmalıydı. Bunun temel bir istisnası evlenmemiş genç insanların kendi doğduğu yeri diğer gruptan biriyle evlenmek için terk etmesidir (bu daha ziyade kadınlarda görülür).

Özel bölgeler ve savunulan grupların aşırı örneklerine yaklaştıkça, biraz önce andığım grupların bu saydığım dört koşulu nasıl yerine getirdiklerini görebiliriz. Yeni Gine'deki dağlı dostlarım yıllık ürün aldıkları bahçelerine, domuzlara ve ormana anlamlı yatırımlar yapmışlardı ve bunlar onlara geleneksel olarak ihtiyaçları olan her şeyi sağlıyordu. Ormanların temizlenmesi ve bahçelerin işlenmesi, iş gücü gerektiren faaliyetlerdi ve bu durum Yeni Gine'nin batısındaki Dani halkı için de fazlasıyla geçerliydi. Onlar dağlarda oldukça sofistike bir şekilde kazdıkları sulama sistemleriyle bahçelerini sularlar. Iñupiat ve Ainular yıl boyu verimli olan zengin arazilerde yaşarlar. Buralarda tuzlu su balıklarından foklara, balinalardan deniz kuşlarına varıncaya kadar çok çeşitli deniz mahsulü, tatlı su balıklarından su kuşlarına kadar da tatlı su ürünleri vardır. Kara tarafında ise avlanabilecek memeliler bulunur. Arnhem topraklarında yaşayan Yolngular da benzer biçimde, verimli sahil ve kara kaynaklarının varlığına bel bağlayan, yoğun nüfuslu öbekler hâlinde yaşarlar. Owens Vadisi'nin Shoshone yerlileri de göreli olarak yoğun nüfusa sahip öbekler hâlinde yaşayan avcı-toplayıcı toplumlardır. Yaşadıkları arazilerde su kaynakları boldur ve vahşi otların yenilebilir tohumlarından aldıkları mahsulü artırabilecek şekilde sulama yapabilirler. Onlar ayrıca depolanma imkânı olan çam fıstıklarını da toplarlar. Bu gıda kaynakları, çam korulukları ve sulama sistemleri, savunmaya değerdir ve Owens Vadisi'nde bu savunmayı gerçekleştirmeye yetecek kadar Shoshone yerlisi de bulunur.

Özellikle de Daniler ve Sudan'ın Nuerleri gibi büyük ve yoğun nüfus öbekleşmelerinin bulunduğu bölgelerde, sadece her gruba has araziler bulunmaz, bu araziler de üç ya da daha fazla seviyeye sahip, hiyerarşik bir düzen içinde yapılandırılırlar. Bu hiyerarşi bize modern toplumlarımızdaki, bireysel hane halkının arazisinden başlayıp şehirler, ülkeler ve devletlerden ulusal yönetimlere uzanan toprak, halk ve siyasi kontrol örgütlenmesini anımsa-

tır. Örneğin Nuerlerin (Fotoğraf 7), 78 bin kilometrekare alana yayılan 200 bin kişiden oluşan nüfusu, her biri 7 bin ile 42 bin arasında nüfusa sahip kabilelere bölünmüştür. Her kabile ise kendi içinde birincil ve ikincil olarak alt bölümlere ayrılmıştır ve alt kabileler de kendi arazilerine sahiptir. Bu alt kabileler de birbirinden 8 ila 32 kilometre uzakta olan ve 50-700 kişi arasında nüfusları olan köylere ayrılmıştır. Daha küçük üniteler hiyerarşide daha aşağıda yer alırlar, sınırlar ve diğer konularda anlaşmazlıklar daha azdır. Akraba ve dostların anlaşmazlıkların hızlı ve şiddete başvurulmadan çözümü doğrultusunda güçlü baskılar vardır ve bu nedenle kavgalar da daha sınırlı sayıda olmaktadır. Örneğin, Nuerler komşu Dinkalara yönelik davranışlarında, kendilerini çok az kısıtlarlar: Dinkalara düzenli olarak saldırmakta, hayvanlarını çalmakta, Dinka erkeklerini öldürmekte ve bazı Dinka kadın ve çocuklarını esir olarak evlerine alıp bazılarını da öldürmektedirler. Fakat Nuerlerin diğer Nuer kabilelerine karşı düşmanca tavırları sadece zaman zaman sürülere yapılan saldırılarla birkaç adamlarını öldürmekle sınırlıdır ve kadınlarını ya da çocuklarını kaçırma veya öldürme vakaları görülmez.

Özel olmayan arazi kullanımı

Özelleşmenin (sınırlamanın) daha az ya da hiç olmadığı diğer uçtaki toplumların koşullarını belirleyebilmek için, özelleşmenin olduğu koşulların "ayna (ters) görüntüsünü" almak şeklinde bir yaklaşımımız olabilir. Bu şartlardan biri nüfustaki seyrek yoğunluk ve küçüklüktür. Bu sınır devriyesini (diğer işleri yaparken bir yandan da sınırı gözetleme uygulaması dışında) imkânsız hâle getirir. Örneğin tek bir aileden oluşan bir topluluğun sadece devriye işi yapan görevlileri olamaz, çünkü onlar tek yetişkin erkeklerini bütün gün gözetleme kulesinde oturtabilecek lükse sahip değil-

lerdir. Bu tip arazi yapılanmasının ikinci koşulu verimsiz ve öngörülemez kaynaklara sahip, oldukça değişken ve marjinal çevresel koşullardır. Bu öyle bir arazidir ki hayati kaynakları sıklıkla (bazı mevsimlerde ya da kötü bir yılda) sunamaz. Bu durumda da insanlar periyodik olarak bu kaynakları başka grupların arazilerinde aramak durumunda kalacaktır ve aynı hareket tarzı da zamanı gelince karşı tarafın diğerinin arazisine gelmesiyle tekrarlanır. Üçüncü şart ise, arazi koşullarının herhangi bir insanın hayatını feda edeceği kadar değerli herhangi bir şey barındırmaması durumudur: Bu durumda, arazinin saldırıya uğraması durumunda, araziyi savunmak yerine başka bir araziye taşınmak daha mantıklı olabilir. Bir toprak parçasının özelleşmediği son durum ise, grup üyeliğinin akışkan olduğu ve bir grubun üyelerinin sıklıkla diğer grubun ya da grupların arazilerini ziyaret ettikleri durumlarda ortaya çıkar. Bir grubun yarısı başka bir gruptan gelen ziyaretçilerden ya da bir gruptan diğerine geçenlerden oluşuyorsa, o zaman başka bir grubu dışarıda tutmaya çalışmanın anlamı yoktur.

Bununla beraber, bu şartlar altındaki arazi paylaşımının genellikle karşılaşılan biçimi, özelleşmemenin seçimini getirmemekteyse de bu herkesin her yere girip çıkabileceği aşırı bir "herkese serbestlik" anlamına da gelmez. Bunun yerine, her grubun belirgin bir çekirdek bölgesi olmaya devam eder. Özel arazilerin olmadığı toplumlar, özel arazilerin olduğu toplumlardan bu konuda farklılaşırlar. Danilerin gözetleme kuleleri ile âdeta çizilerek belirlenmiş net sınırlarına karşın, bu tür grupların böyle kolayca tanınabilen sınırları yoktur ve toprak sahipliği başka birinin diğerinin çekirdek arazisine girmesi söz konusu olmayan mesafelerdeki hareketleri açısından artan bir şekilde belirsizleşmektedir. Özel arazilerle özelleşmemiş olanlar arasındaki bir diğer belirgin fark ise özellikle de belli mevsimlerde ya da belli yıllarda, komşu grupların su ve gıda için sizin arazinizi farklı amaçlarla daha fazla ziyaret edebilmesine izin veriyor olmanızdır. Buna uygun olarak, ihtiyacınız ol-

duğunda komşunuzun arazisine girmenize engel olan bir durum söz konusu değildir. Karşılıklı fayda ve karşılıklılık ilkesine dayalı bir düzenleme söz konusudur.

Özel arazi sahipliğinin detaylı bir şekilde tanımlandığı bir örnek Kalahari Çölü'nün Nyae Nyae bölgesindeki !Kung avcı-toplayıcılarıdır (Fotoğraf 6). 1950'lerde yapılan araştırmalar sırasında 19 obadan oluşuyorlardı ve her oba 8 ila 42 kişi arasında bir nüfus barındırıyordu. Her oba *n!ore* diye adlandırdıkları, boyutları 258 ile 648 kilometrekare arasında değişen kendi "arazisine" sahipti. Fakat n!oreler arasındaki sınırlar çok net değildi. Antropologlar ve yerli !Kung rehberleri, rehberlerin köyünden kalkarak bitişik n!oreye beraberce yürüyerek girebilmişlerdi ve bu iş yapılırken refakatçi !Kunglar diğer n!orenin nerede başladığı konusunda fikir birliğine varamamışlardı. Gözetleme kuleleri ya da sınırları belirleyen dağ sırtı patikaları gibi şeyler yoktu.

!Kungların n!oreleri özelleşmiş bir şekilde kullanılmaz, çünkü n!orelerin kaynaklarının paylaşımı hem zorunlu hem de her zaman olasılık dâhilindedir. Kaynak paylaşımı zorunludur, çünkü Kalahari Çölü'ndeki su kaynakları sınırlıdır ve her grup zamanının çoğunu su birikintilerinin yakınlarında geçirmek zorundadır. Fakat yıllık yağışların durumu öngörülemez bir çeşitlilik arz eder. Bölgedeki birçok su birikintisi kurak mevsimlerde kurur. Araştırma kapsamı içindeki alanda çalışılan dönem boyunca sadece iki su birikintisi dönemsel olarak kurumamış ve sürekli bir su kaynağı olabilmişti. Diğer su kaynaklarından üç tanesi yıl boyunca genellikle su bulundursa da bazı yıllar kurumuş, beş tanesinin ise kuru sezonda zaman zaman kuruduğu gözlenmişti. 50 su birikintisi ise sezonluktu ve yılın belli bölümlerinde mutlaka kuruyordu. Bu nedenle, kuru sezonlarda çeşitli grupların üyelerinin bir araya gelmesiyle oluşan ve sayısı 200'e kadar çıkan bir grup, kalıcı su birikintisinin başında ve arazi sahibinin izniyle toplanıyordu. Arazi sahibi bu izin karşılığında diğer n!oreleri ziyaret etme ve

kaynakları bol olduğunda onlardan yararlanma hakkına sahip oluyordu. Özetle, su ile ilgili koşullar !Kunglar için özelleşmemiş arazi mülkiyetini gerektirmekteydi. Bir arazinin özel bir şekilde kullanımını talep etmenin bir faydası yoktu, çünkü bu arazide su kalmadığı zaman, bu "özel"liğin hiçbir anlamı kalmıyordu. Zaman zaman bazı kaynakların bazı bölgelerde gerçekten de bol bol bulunması da arazilerin özelleşmemesine *izin* verebilir. Ne de olsa potansiyel müttefikleriniz olabilecek tarafları tüketebileceğinizden fazla gıda üreten arazinizden uzak tutarak incitmenin anlamı yoktur. Bu, özellikle de sezonluk olarak, devasa miktarlarda hasadı yapılabilen başlıca mahsul olan mongongo tohumları ve mevsimlik vahşi fasulye ve kavun hasatları için de geçerlidir.

Nyae Nyae bölgesinde herhangi bir obadan olan bir kişinin, kendi obasının n!oresi dışında da istediği her yerde avlanabileceği varsayılabilir. Bununla beraber, bireylerin kendi n!oreleri dışında öldürdüğü hayvanların etinden bir kısmını o n!orenin sahibi olan obadan birine hediye olarak vermeleri beklenebilir. Fakat avlanmak için sahip olunan bu geçiş hakkı, daha uzaklardan gelen !Kung avcılarına tanınmaz. Daha genelde, komşu !Kung obaları birbirlerinin n!orelerini, su, yemişler, fasulye ve kavun gibi kaynakları elde etmek gibi farklı maksatlarla kullanılmasına karşılıklı olarak izin vermeye dünden razıdırlar. Yine de bunun için önce izin alınmalıdır ve bu izin karşılığında, ev sahiplerine sonradan diğer tarafın n!orelerini benzer maksatlarla kullanması için izin vermek yükümlülüğünü de üstlenilmelidir. İzin alınmadığı durumlarda kavgaların çıkması çok olasıdır. Daha uzaktaki obalar bu izni alma konusunda daha dikkatli davranmak zorundadırlar ve ziyaretlerinin süresini ve ziyaretçi sayısını daha sınırlı tutmalıdırlar. Dışarıdan gelenler n!orenin sahibi tarafından evlilik ya da herhangi bir kan bağı ile tanınmıyorsa, o zaman hiçbir şekilde bu n!oreye giriş yapamazlar. Yani, özel olmayan arazi kullanımı hiçbir şekilde herkese serbestlik anlamına gelmez.

Arazi ve kaynakların kullanım hakları, özel ya da özel olmayan bir şekilde olduğuna bakılmaksızın, sahiplik kavramını çağrıştırır. Bir !Kung obasında n!orenin sahibi kimdir? Bunun yanıtı şöyledir: Obanın yaşlılardan oluşan çekirdek bir grup ya da o bölgede en uzun süre yaşayan aileden gelen en yaşlı kişi anlamına gelen *k'ausi*. Fakat obanın bileşimi akışkandır ve günden güne değişiklikler olur. Üyeler sıklıkla diğer n!orelerdeki akrabalarını ziyarete ya da su kuyuları veya başka kaynakların bolca bulunduğu diğer n!orelerden istifade etmek için sezonluk olarak farklı bölgelere yaşamaya giderler; bazı kişiler çeşitli nedenlerle kalıcı olarak oba değiştirir; yeni bir damat ve kendisine bağlı olanlarla (büyük ebeveynleri, ikinci evliliğiyse ilk karısı ve çocukları) birlikte yeni karısının obasında on yıla yakın yaşayıp birkaç çocuk sahibi olabilir. Sonuç olarak, birçok !Kung zamanının çoğunu kendi n!oresi dışında geçirir. Ortalama bir yılda nüfusun yüzde 13'ü ikametini kalıcı olarak bir kamptan diğerine taşır ve yüzde 35'i ikamet etme zamanını iki ya da üç kamp arasında böler. Bu şartlar altında komşu n!oredeki oba kısmen kendi insanlarından oluşmaktadır; onlar kötü, insandan aşağı yaratıklar değil sadece obalar arası transferlerdir, oysa benim Yeni Gine'deki dağlı dostlarımın vakasında obalar arası evlilikler birkaç kuşak içinde sadece iki defa görülmüştür. "Davetsiz misafirlerin" büyük çoğunluğu akrabalarınız, kardeşleriniz, kuzenleriniz, yetişkin çocuklarınız ve yaşlanmış ebeveynleriniz olduğunda, kaynaklarınız üzerinde fazlasıyla korumacı ve dışlayıcı yaklaşımlarda bulunamazsınız.

Özelleşmemiş arazi kullanımının bir diğer ilginç örneğini de Kuzey Amerika'nın Great Basin bölgesinde yaşayan Shoshone halkı arasında görmekteyiz. Özel arazi kullanımını örneklendirirken, önceden de bahsettiğim Owens Vadisi Shoshone yerlilerinde olduğu gibi, Amerikan yerlilerinin de aynı dil grubuna dâhil olduğunu belirtmeliyim. Onların Great Basin'deki kuzenleri, çevresel faktörlerdeki değişikliklere bağlı olarak arazi kullanımı bakı-

mından farklılaşırlar. Yine de, Owens Vadisi toprakları iyi su kaynaklarına sahiptir ve sulama imkânları boldur. Buna karşın, Great Basin çok sert koşullara sahip bir çöl arazisidir; kışları çok soğuktur ve dolayısıyla da kıt ve öngörülemez, depolamaya çok az imkân tanıyan gıda kaynaklarına sahiptir. Great Basin, yaklaşık olarak her 40 kilometrekareye bir kişinin düştüğü bir nüfus yoğunluğuna sahiptir. Great Basin Shoshone halkı yılın büyük bölümünde ayrı aileler hâlinde yaşarlar, kış aylarında ise 5 ila 10 arasında aile, su kaynakları ve çam fıstığı korularının yakınlarında kamplarda daha büyük gruplar oluşturarak bir araya gelir, çok sık olmamakla birlikte 15 kadar aile birleşerek, ortaklaşa tavşan ve antilop avlar. Arazilerini iyi belirlenmiş sınırlarla çevirmek yerine, bireysel aileler çam korulukları gibi özel yerleri sahiplenirler. Bu tür yerler diğer ailelerle ancak belirli anlaşmaların ardından paylaşılabilir: Herhangi bir anlaşma olmadan çamfıstıklarını toplamaya kalkan davetsiz misafirler taş atılarak kovulurlar. Diğer bitkiler ve hayvan kaynakları ise esnek özel olmayan haklar dâhilinde paylaşılır.

Son olarak, karşı tarafça özelliği en az düzeyde kabul edilen ve en az devriye gezilen arazilere geldik. Tropikal ormanlarda yaşayan Perulu Machiguenga ve Bolivyalı Siriono yerlilerinin toprakları bu tip kullanım örnekleridir. Bu grupların antropologlar tarafından araştırıldığı zamanlarda, Machiguengalar mütevazı nüfus yoğunluklarıyla yaşayan bahçeci toplumlardı. Önceden daha yüksek olan nüfus yoğunluğundaki bu değişikliğe muhtemelen Avrupalıların bölgeye taşıdığı hastalıklar ve kauçuk patlamasının yaşandığı yıllarda yapılan öldürmeler neden olmuştur. Ayrıca onların bulunduğu bölgelerde tarımdan elde edilebilen tarımsal ürün miktarı oldukça azdır. Machiguengalar yaban bitkilerinin peşinde ve temizlenen kes ve yak bahçeleri için mevsimlik göçler yaparlar. Bu bahçeler sadece birkaç yıl verimli olur ve bunlar için savaşmaya değmez. Kuramsal anlamda, her Machiguenga'ya açık olan ormanlık araziler ve nehirler yoktur. Uygulamada, çoklu aile grup-

ları birbirlerinin evlerinin etrafında belli uzaklıktaki bir mesafeyi korur. Benzer biçimde, Allan Holmberg tarafından araştırılan Siriono yerlileri, üye sayısının 60 ile 80 kişi arasında olduğu obalar halinde avcı-toplayıcılık ve zaman zaman yapılan tarımsal faaliyetlerde bulunurlar ve savundukları bir arazileri yoktur. Fakat bir oba, başka bir oba tarafından bırakılmış avlanma izlerine rastladığında, diğer obanın alanında avlanmamayı tercih eder. Bu resmî olmayan, karşılıklı bir kaçınmadır.

Böylece, geleneksel arazi kullanımı, sınırları iyi belirlenmiş, devriye gezilerek savunulan ve yabancılara karşı can pahasına korunan arazilerden, evlerin etrafında belirsiz hâldeki sınırlarla oluşmuş ve yabancıların karşılıklı anlaşmalarla kullanımına açık olan arazilere ve ev arazisinin sadece resmî olmayan karşılıklı bir kaçınmayla çok net olmayan bir şekilde belirlendiği bir yelpaze içinde dağılmıştır. Hiçbir geleneksel toplum, modern Amerikalılar ya da Avrupa Birliği vatandaşlarının sahip olduğu göreceli açık giriş hakkını uygulayamaz. AB vatandaşları ABD'de ya da Avrupa Birliği'nde veya birçok başka ülkede sınır görevlilerine geçerli bir pasaport ya da vizelerini göstererek istedikleri yere seyahat edebilirler. (Elbette 11 Eylül 2011 tarihinde Dünya Ticaret Merkezi'ni hedef alan saldırı Amerikalıları yabancılara karşı potansiyel şüpheli gözüyle bakmaya itmiştir ve uçuş listeleri ve havaalanlarındaki güvenlik kontrolleri gibi serbest seyahat üzerine getirilen kısıtlamalara yol açmıştır.) Fakat herhangi biri bizim göreli açık giriş sistemimizin, aslında geleneksel toplumların sisteminin gelişmiş bir biçimi olduğunu ileri sürebilir. Geleneksel halklar, birkaç yüz bireyden oluşan toplumlar hâlinde yaşayan diğerlerinin arazilerine ancak tanınan-bilinen kişiler olarak girebilmektedir ve girdiği toprakta bireysel ilişkilere sahip olması ve bireysel olarak izin alması gerekir. Yüz milyonlarca insandan oluşan bizim toplumlarımızda ise arasında "ilişki" tanımımız bizim devletimizin ya da dost bir ülkenin her bireyini kapsayacak şekilde genişlemiştir ve

izin istemek resmileşmiştir. İzin pasaport ve vize gibi araçlarla kitlesel olarak verilir.

Dostlar, düşmanlar ve yabancılar

Serbest seyahat üzerindeki tüm bu kısıtlamalar küçük ölçekli toplumların üyelerinin üç kategoriye bölünmesine yol açmıştır: dostlar, düşmanlar ve yabancılar. "Dostlar" kendi obamızın ya da köyümüzün insanları ile o anda barış hâlinde olduğumuz komşu oba ya da köylerin insanlarıdır. "Düşmanlar", içinde bulunulan anda hasmane bir tutum içinde olan komşu obalar ya da köylerin insanlarıdır. Yine de, bu hasmane obalardaki isimleri ve ilişkileri ve belki de bireylerin birçoğunun nasıl göründüklerini büyük ihtimalle biliyor olursunuz, zira onlarla muhtemel tazminat görüşmeleri esnasında bir araya geliyor ve benim dağlı dostlarımın köyünden eş alan ve onların köylerine yerleşen şu iki nehir adamının durumunda olduğu gibi, barış zamanlarında bu obalardan gelin (ve zaman zaman da iç güveysi) alıyorsunuzdur.

En son kategoride uzak obalardan gelen "yabancılar" vardır. O zamana kadar obanın onlarla herhangi bir teması olmamış ya da bu temas fazlasıyla sınırlı kalmıştır. Nitekim küçük ölçekli toplumların üyeleri yabancılarla ya nadiren karşılaşır ya da hiç karşılaşmazlar, çünkü bilmediğiniz, sakinleri tarafından tanınmadığınız ve hiçbir ilişkinizin olmadığı bir bölgeye gitmek intihar anlamına gelir. Bölgenizde bir yabancıya rastlarsanız bu kişinin tehlikeli olduğunu varsaymak zorundasınız, çünkü grubunuza baskın düzenlemek ya da insanları öldürmek için keşif yapıyor olma ihtimali vardır; ayrıca size ait kaynakları çalmak, bölgenizde avlanmak veya kadın kaçırmak istiyor da olabilir.

700 kişiden oluşan küçük ölçekli bir toplumda yaşayanların hepsinin isimlerini doğal olarak bilir ve yüzlerini tanırsınız. Bu-

nunla kalmaz, onların kan bağlarını, kiminle evli olduklarını, çocuklarını ve sizinle olan akrabalık derecesini de biliyor olursunuz. Eğer dost ve komşu obalardan birkaç tanesi obanıza katılırsa "dostlarınızın" evrensel toplamı bin kişiyi geçebilir. Bunların arasında hakkında bir şeyler duymuşluğunuz olan ama henüz hiç görmedikleriniz vardır belki de. Böyle bir durumda, obanız içinde kendi yakın çevrenizin dışına çıktığınızı ve tanımadığınız biri ya da birileriyle karşılaştığınızı varsayın. Onlar birkaç kişiyse ve siz tek başınaysanız kaçarsınız, nitekim bunun tam tersi de geçerlidir. Siz tek başınıza ve o da bir kişiyse, birbirinizi belli bir mesafeden görmüşseniz ve güçler dengesi de eşit gibiyse (bu iki yetişkin adamın karşılaşmasıdır, bir kadın ya da çocukla bir adamın karşılaşması değil) o zaman muhtemelen ikiniz de kaçarsınız. Fakat bu karşılaşma köşeyi döndüğünüzde aniden olmuşsa ve kaçacak zaman da yoksa böyle gergin bir durumda reçete şöyledir: Bu artık ikinizin oturup çözmeniz gereken bir meseledir; birbirinize isimlerinizi, akrabalarınızı ve onlarla olan ilişkilerinizi söylersiniz, bu çaba müşterek bir tanıdık çıkana kadar devam eder. Böylece nihayet ikiniz arasında ortak bir bağ bulursunuz ve bu durumda birbirinize saldırmanız gerekmez. Ancak birkaç saat süren bir sohbetten sonra ortak bir ilişki kuramadınızsa, o zaman arkanızı dönüp, "Sizinle karşılaşmak güzeldi, hoşça kalın," diyemezsiniz; ikinizden birisinin bunun sadece bir ziyaret olduğunu doğrulayacak bir ilişkinin varlığını ortaya koyması gerekir, yoksa bir davetsiz misafir olarak nitelenmek durumundasınızdır ve o zaman da büyük olasılıkla bir kovalamaca ve kavga patlayacaktır. Nyae Nyae arazisinde konuşulan Merkez !Kung lehçesinde, diğer dillerde konuşanlar *jũ/wãsi* diye anılır; bu sözcükte *jũ* "kişi" anlamına gelirken *si* de çoğul ekidir ve *wã* yaklaşık olarak "doğru, iyi, namuslu, temiz ve zararsız" anlamına gelir. Nyae Nyae arazisinde akrabalar arasında yapılan ziyaretler kişisel aşinalıklar yaratmış ve bölgedeki 19 obayı ve bölgedeki bine yakın üyeyi birbirlerine kar-

şı *jũ*/wãsi hâline getirmiştir. Terminolojik olarak bunun karşıtı *jũ /dole*'dir (bu sözcükte *dole* zararlı, kötü, tuhaf anlamlarına sahiptir). Bu ad bütün beyazlara, siyahi Bantu halkına ve hatta onlarla aynı lehçeyi konuşan ancak hısım akraba ilişkilerinin olmadığı uzak bir toplum olan !Kunglara bile verilmektedir. Diğer küçük ölçekli toplumların üyeleri gibi !Kunglar da yabancılardan tedirgin olurlar. Uygulamada bütün !Kunglar birbirleriyle karşılaştıklarında başarılı bir şekilde kullandıkları bir akrabalık parolasına sahiptir. Fakat yabancı bir !Kung'la karşılaşırsanız ve ilişkilerinizin izini sürerek onunla bir ilişki kuramazsanız, bu durumda o, bölgeden çıkarılması ya da öldürülmesi gereken bir kişi hâline gelir.

Bu konuda şöyle bir örnek var: bir !Kung erkeği olan Gao, antropolog Lorna Marshall'ın istediği bir işi halletmek için Nyae Nyae arazisinin dışında ve kuzeyinde kalan ama çok da uzak bir mesafede olmayan Khadum denen bir yere gitti. Gao Khadum'u daha önce hiç ziyaret etmemişti ve orası çok az Nyae Nyae !Kung'unun ziyarete gittiği bir bölgeydi. Khadum'daki !Kunglar Gao'yu önce *jũ/dole* olarak nitelediler. Bunun soğuk bir karşılama olduğu ve bela anlamına gelebileceği söylenebilirdi. Fakat Gao hızlı davranarak Khadum'da yaşayan birinin babasının adının kendi babasının adıyla aynı olduğunu duyduğunu söyledi ve Khadum'dan başka birinin erkek kardeşinin adının da Gao olduğunu bildiğini söyledi. Bunun üzerine Khadum !Kungları Gao'ya, "O zaman sen Gao'nun [yani, bizim Gao'nun] !gun!a." (akrabasının- !gun!a bir ilişki terimidir.). Sonra onlar Gao'yu kamp ateşlerinin başına kabul ederek hediyeler ve gıda sunmuşlardı.

İnsanların bu şekilde kategorilere ayrılmasının bir benzerini de Paraguay'ın Ache yerlileri (Fotoğraf 10) arasında görürüz. Avrupalıların barışçıl temasları sırasında Achelerin nüfusu 700 kişi kadardı. 15 ile 75 kişi arasında nüfuslara sahip obalar hâlinde yaşıyorlar ve yakın ilişkiler içindeki birkaç oba bir araya gelerek bir obalar grubu oluşturuyorlardı. Böylece oluşmuş dört grup vardı.

Temas sırasında bu grupların nüfusları 30 ile 550 kişi arasında değişiyordu. Acheler kendi gruplarının diğer üyelerine *irondy* diye hitap ediyorlardı (Bizim insanlarımızın tanıdığı ya da kardeş anlamına gelen), diğer üç gruptaki Acheleri de *irolla* diye adlandırmışlardı (bizim insanımız değil anlamına gelen).

Kendi ülkelerimizde ve dünyada geniş bir seyahat özgürlüğüne sahip, büyük ölçekli modern toplumların vatandaşları olan bizler dostluklarımızı gruplarla olan ilişkilere göre değil kişisel "kimyamızın" tuttuğu insanlarla kuruyoruz. Yaşam boyu dostluk yaptığımız insanlardan bazıları birlikte büyüdüğümüz ya da beraber okula gittiğimiz kişilerken, bazıları da seyahatlerimiz esnasında tanıştığımız kişiler olabiliyor. Dost seçiminde birbirinden hoşlanmış olmak, aynı ilgi alanlarını paylaşmak gözetiliyor, birinin siyasi grubunun diğerinin müttefiki olmasının bu seçimde önemli bir rolü olmuyor. Bu bireysel dostluk kavramını öylesine benimsemiş durumdayız ki, Yeni Gine'nin geleneksel küçük ölçekli toplumları arasında yaygın olan dostluk anlayışının ne kadar farklı olabileceğini benim açıklıkla sindirebilmem için yıllar sonra başımdan bir olayın geçmesi gerekmişti.

Bu olay Yeni Gineli Yabu'yla ilgiliydi. Onun köyü orta Highlands'de bulunuyordu ve kabileler arası yaklaşık on yıl süren bir savaşın sonlanmasına ve yerel bir devlet yönetiminin kurulmasına kadar geleneksel bir yaşam tarzını sürdürmüştü. Kuş araştırmalarım doğrultusunda Yabu'yu kendi saha yardımcılarımdan biri olarak güneydoğu Highlands'deki kamp yerine beraberimde götürmüştüm. Burada, bir okulda öğretmenlik yapan Jim adında bir İngiliz birkaç gün boyunca bizi ziyaret etmişti. Yabu'yla Jim birlikte çok zaman geçiriyor, aralarında şakalaşıp birbirlerine uzun hikâyeler anlatıyorlardı. İkisinin de bu arkadaşlıktan hoşlandıkları belliydi. Jim'in öğretmenlik yaptığı okulun bulunduğu Highlands'in ortalarındaki şehir Yabu'nun köyüne sadece 50 kilometre kadar uzaktaydı. Yabu benimle olan saha çalışmasını tamamlayın-

ca bir uçakla Jim'in bulunduğu kente gidecek ve oradan yürüyerek köyüne ulaşacaktı. Bu nedenle, Jim'in kamptan ayrılışında ben ve Yabu'yla olan vedalaşması bana tamamen doğal gelmişti: o Yabu'ya öğretmenlik yaptığı şehre geldiğinde kendisine mutlaka uğramasını söylemişti.

Jim gittikten birkaç gün sonra, Yabu'ya, şehre ulaştığında Jim'i ziyaret edip etmeyeceğini sordum. Yabu bu soruyu şaşkınlık ve hafif kızgınlık arasında bir tepkiyle yanıtladı: "Onu ziyaret etmek mi? Niçin? Bana para ödeyeceği bir iş verebilseydi o zaman ziyaret ederdim. Ama elinde bana göre bir işi yok. Elbette ki ziyaret etmeyeceğim ve sadece bir 'arkadaşlık' aşkına ona uğramayacağım!" (Bu konuşma Papua Yeni Gine'nin Tok Pisin ortak dilinde [*lingua franca*] gerçekleşmişti; burada "sadece 'arkadaşlık' uğruna" diye tercüme ettiğim bu Tok Pisin ifadesi şöyledir "bilong prem nating.") İnsanların evrenselliği konusunda, hiç düşünmeden yaptığım bu hatalı varsayım beni şaşırtmıştı.

Doğal olarak bu farkına varma olayım çok da abartılmamalı. Elbette ki, küçük ölçekli toplumların üyeleri kendi toplumlarındaki bazı insanlardan diğerlerine göre daha fazla hoşlanabilir. Küçük bir toplum büyümeye başlayınca ya da geleneksel olmayan bir şekilde dışarıdan gelen etkilere maruz kaldığında geleneksel görünüm değişebilir, bunlara dostluk biçimleri de dâhil olabilir. Yine de, büyük ölçekli toplumlarla küçük ölçekli toplumların dostluk kavramları arasındaki farkı sergilemesi açısından, Jim'in davetini ifade etmesi ve Yabu'nun sonraki tepkisi ortalama bir gerçekliktir. Yabu'nun bir Avrupalıya verdiği bu tepkinin, Avrupalının ona verebileceği tepkiden bu kadar farklı olması istisnai ve sıra dışı bir durum değildir. Bu olguyu, hem batılı hem de geleneksel Yeni Gine yaşam tarzlarına aşina Yeni Gineli bir arkadaşım bana şöyle açıklamıştı, "Biz Yeni Gine'de birini bir amacımız olmadan öylece gidip ziyaret etmeyiz. Biriyle tanışır ve bir hafta geçirirsen, bu onunla bir ilişki ya da dostluk kurmuş olduğun anla-

mına gelmez." Büyük ölçekli toplumlarda bunun tersi bir durum söz konusudur. Çok geniş seçim şansı vardır ve sıklıkla yaptığımız coğrafi hareketler bizlere daha fazla görüş açısı sağlar –ve daha fazla ihtiyaçlar doğurur–, bu sayede dostluklarımız kan bağlarına, evliliklere ve çocukluktaki rastlantısal coğrafi yakınlıklara değil bireysel bağlara dayanır.

Binlerce ya da milyonlarca insanın bir arada yaşadığı bir şeflik ya da devlet şemsiyesi altında yaşadığı büyük hiyerarşik toplumlarda, yabancılarla karşılaşmak normal ve güvenlidir ve bir tehdit oluşturmaz. Örneğin, benim bulunduğum Kaliforniya Üniversitesi'nin kampüsünde ya da Los Angeles'in caddelerinde gezinirken daha önce hiç görmediğim ve bir daha da büyük olasılıkla hiç görmeyeceğim ve kendileriyle izini sürebileceğimiz türden hiçbir kan ya da evlilik bağının olmadığı insanlarla korkusuzca karşılaşırım. Yabancılara karşı bu değişen tavrın erken safhalarından birini Sudan'ın Nuer halkı sergiliyor. Toplam nüfusları 200 bin kişiye ulaşan ve köyden kabilelere çeşitli seviyelerdeki hiyerarşik bir düzen içinde örgütlenmiş olan bu toplumdan daha önce söz etmiştim. Tahmin edeceğiniz gibi diğer 199 bin 999 Nuer'in hepsini de tanıyan ya da haklarında bir şeyler duymuşluğu olan hiçbir Nuer yoktur. Siyasi örgütlenme zayıftır; her köyün, 2. Bölüm'de anlatıldığı gibi fazla güçleri olmayan göstermelik şefleri vardır. Yine de (Antropolog E. E. Evans-Pritchard'ın sözleriyle), "Nuerler nereden gelirlerse gelsinler ve birbirlerine başta yabancı da olsalar, kendi ülkeleri dışındaki karşılaştıklarında dostane ilişkiler bir kez kurulduktan sonra bir Nuer için diğeri artık asla, Dinka ya da Shilluklarda olduğu gibi, yabancı değildir. Onların üstünlük duyguları ve bütün yabancıları küçümseyerek onlarla her an savaşmaya hazır olmaları, bu toplumun ortak bir özelliğidir. Onların ortak dilleri ve değerleri kendi aralarında iletişim kurmaya her an imkân tanımaktadır."

Küçük ölçekli toplumlarla karşılaştırıldığında, Nuerler yabancılara her zaman tehdit gözüyle bakmazlar ve eğer bu yabancılar

Nuer ise ya herhangi bir tepki vermezler ya da dostça yaklaşırlar. Nuer olmayan yabancılarsa ya saldırılacak (Dinka iseler) ya da sadece aşağılanacaklardır (diğer insan tiplerine aitlerse). Pazar ekonomisinin olduğu büyük toplumlarda yabancılara değerli bir iş ortağı, müşteri, tedarikçi ya da çalışan olma ihtimali nedeniyle, potansiyel olarak olumlu bakılır.

İlk temaslar

Geleneksel küçük ölçekli toplumların dünyayı kendi dostları ve komşu gruplar, düşman olan komşular ve daha uzaktaki yabancılar olarak sınıflandırması dünya hakkındaki bilgilerinin de çok yerel düzeyde kalması sonucunu doğurmuştur. Onlar kendi çekirdek arazilerini ya da bölgelerini iyi bilmekte, onu çevreleyen komşu arazilerin yakın kesimleri hakkında ise karşılıklı ziyaret hakları sayesinde ya da zaman zaman olan ateşkeslerin bir sonucu çok şey bilmektedirler. Ancak bu insanlar bir sonraki kuşağı oluşturan çevresel arazileri büyük ihtimalle hiç tanımazlar. İlk çevresel kuşak içindeki halklarla zaman zaman yaşanan düşmanlıklar, savaş zamanlarında bu ilk kuşağı aşamayacağınız anlamına gelecektir; siz bu halklarla barış hâlinde bile olsanız, bu sefer onlar size göre ikinci kuşaktaki halklarla savaş hâlinde olabilirler, böylece bu durumda da daha uzak komşularınızı ziyaret edemezsiniz.

İlk kuşaktaki komşularınızın bölgelerinde barış zamanında bile seyahat etmenin tehlikeleri vardır. İçinde seyahat etmekte olduğunuz bölge halkı, sizin farkında olmadığınız bir şekilde halkınızla ya da sizin halkınızın ittifaklarından biriyle savaşa girebilir; böyle bir durumda düşman sayılırsınız. Nitekim komşu toplum içindeki ev sahipleriniz ve akrabalarınız da sizi korumaya isteksiz davranabilirler. Örneğin, Karl Heider, Johan Broekhuijse ve Peter Mathiessen, Baliem Vadisi'nde yaşayan Dugum Dani halkı arasında

25 Ağustos 1961 tarihinde yaşanan bir olayı aktarmışlardır. Daniler birkaç düzine konfederasyona bölünmüş bir halktır. Bu konfederasyonlardan Gutelu ve Widaia ittifakları olarak adlandırılan ikisi bir Dugum arazisi için savaşmaktaydılar. Hemen yanda Gutelulardan ayrılmış bir grup tarafından kurulan Asuk Balek konfederasyonu vardır. Onlar savaşlar nedeniyle ilk topraklarını terk ederek Baliem Nehri boyuna göçen bir halktır. Söz konusu olayda, Widaia ittifakının müttefiklerinden Asuk Balekli dört adam, içlerinden ikisinin bir Gutelu mezrası olan Abulopak'taki akrabalarını ziyarete giderler. Fakat ziyaretçiler Widaiaların daha geçenlerde iki Guteluyu öldürdüklerinin farkında değillerdir. İki Widaialı öldürmek için yaptıkları son misilleme girişiminde sadece bir kişi öldürerek başarısız olan Gutelular arasındaki gerginlik had safhadadır.

Widaialarla ittifak hâlindeki dört Asuk Balekli, ikinci bir Widaialı öldürerek intikamlarını tamamlamak için Abulopak Gutelularının ellerine harika bir koz verdiklerinden habersiz, oraya giderler. Çıkan arbedede dört Asuk Balekliden Abulopakların akrabası olan ikisine dokunulmaz, ancak akrabaları olmayanlara saldırılır ve onlardan birisi kaçmayı başarır. Öteki, kulübelerden birinin damına sığınsa da aşağı sürüklenip mızraklanır. Bu saldırı, henüz ölmemiş olan Asuk Baleklinin bedenini köyün ortasındaki çamurlu tören alanına diri diri sürükleyen Abulopaklar arasında bayram havası estirir. Sonra Abulopaklar gece boyunca cesedin etrafında dans edip sonunda onu sulama kuyularından birine atıp üstünü otlarla kapatırlar. Ertesi sabah Abulopaklarla akraba olan iki Asuk Balekin, cesedi almalarına izin verilir. Bu olay seyahat ederken nasıl paranoya sınırında bir ihtiyatlılık içinde olmak gerektiğini sergilemesi bakımından iyi bir örnektir. 7. Bölüm'de benim kullandığım "yapıcı paranoya" teriminin ne anlama geldiği ve buna neden ihtiyaç olduğundan daha fazla söz edeceğim.

Bulunulan bölgede yüksek nüfus yoğunluğu ve istikrarlı çevresel koşullar olması, geleneksel seyahat mesafeleri ve coğrafi bilgi

dağarcığının azalması anlamına gelirken, düşük nüfus yoğunluğu ve istikrarsız çevre koşulları bunların artması anlamına gelir. Örneğin, yüksek nüfus yoğunluğu olan ve göreceli olarak çevresel istikrarın olduğu Yeni Gine Highlands'deki seyahat mesafeleri ve coğrafi bilgi dağarcığı, çok yerel düzeyde kalmaktadır. İstikrarlı çevresel şartlar ve düşük nüfus yoğunluğunun olduğu (Yeni Gine'nin aşağı bölgeleri ve Afrikalı pigmelerin yaşadığı Afrika'nın yağmur ormanları gibi) bölgeler ile değişken çevresel şartlar ve düşük nüfus yoğunluğunun olduğu bölgelerde (Çöller ve kuzey kutup bölgeleri gibi) hem mesafe hem de bilgi dağarcığı daha fazla olur. Örneğin Andaman Adası kabileleri kendi bölgelerine 35 kilometre uzak yerler hakkında hiçbir şey bilmezler. Dugum Danilerinin bildiği dünya büyük oranda Baliem Vadisi'nden oluşur. Bu vadinin çoğunu tepelerin zirvelerinden görebilirsiniz. Fakat onlar vadide sadece belli bir çap içinde seyahat edebilirler, çünkü arazideki sınırlar savaşlarla belirlenmiştir ve bu sınırları aşmak intihar olur. Aka pigmelerine, yaşadıkları yerden sadece 35 kilometre yarıçap içindeki 70 yerden oluşan bir liste verildi ve hangilerini ziyaret ettikleri soruldu. Onlar listedeki yerlerden sadece yarısını bildiler. Aynı liste 70 kilometrelik bir yarıçap içinden sorulduğunda ise bu oran üçte bire kadar düştü. 1950 ve 1960'larda ben İngiltere'de yaşarken bu oranlar orada da neredeyse geçerliydi. Köylerde yaşayan İngilizlerin çoğu köylerinde ya da köylerinin yakınlarında yaşamış ve onlardan bazıları dışarıya sadece I veya II. Dünya savaşı esnasında asker olarak çıkmışlardı.

Dolayısıyla, geleneksel toplumlar içinde yaşayan birinin bitişik ya da bir sonraki komşusunun ötesindeki dünya hakkında bilgisi yoktur ya da bu bilgi sadece ikinci elden gelebilmektedir. Örneğin Yeni Gine'nin ana parçasını oluşturan ve yoğun nüfusa sahip vadilerde yaşayan hiç kimse, kendilerine sadece 80 ile 200 kilometre arasında bir uzaklıkta bulunan okyanusu ya hiç görmemiş ya da duymamıştır. Highlands'de yaşayanlar ticaret sayesinde de-

niz kabukları ve çelik baltalar elde etmişlerdir (Avrupalıların sahile gelmelerinden sonra). Fakat bunlar, bir gruptan diğerine geçmek suretiyle sahilden iç kesimlere kadar olan mesafeyi kat etmiş ve yüksek bölgelerde yaşayanların eline geçmiştir. Tıpkı çocukların kulaktan kulağa oynamaları gibi, bu oyunda çocuklar bir sıra ya da daire oluştururlar, derken çocuklardan biri yanındaki çocuğa bir şeyler fısıldar, öbür çocuk duyduğunu kendi yanındakine fısıldar ve bu böylece sıranın ucundaki son çocuğa kadar devam eder. Nitekim baltaların ve deniz kabuklarının geldiği çevre ve halk hakkındaki bütün bu bilgiler Highlands'e ulaşana kadar zaman içinde kaybolur gider.

Küçük ölçekli toplumların çoğunun yaşadığı, dünya hakkında bilgi edinmenin önündeki bu geleneksel sınırlamalar, ilk temaslar denen olaylarla aniden kesintiye uğramıştır. Avrupalı sömürgecilerin, tüccarların, kâşiflerin ve misyonerlerin gelmesiyle birlikte daha önceden bilinmeyen dünya hakkında bilgi edinilmiştir. Yeni Gine ve Güney Amerika'nın uzak iç bölgelerinde hâlâ "temas" edilmeden yaşayan birkaç halk olmakla birlikte, onlar dış dünyanın varlığının artık farkındadırlar. Tepelerinden uçan uçakları görmekte ve "temas edilmiş" komşu Yeni Ginelilerden bir şeyler duymaktadırlar. ("Temas edilmiş" terimiyle Avrupalılar ve Endonezyalılar gibi uzak mesafelerden gelen yabancıları kastediyorum; "temas edilmemiş" gruplar, elbette binlerce yıldır diğer Yeni Gineliler ya da Güney Amerikalılarla temas etmektedirler.) Örneğin, 1990'larda Yeni Gine'nin dağlarındayken, kendileriyle ilk teması birkaç on yıl önce Hollandalıların yaptığı ev sahiplerim, kuzeylerinde kalan bir grupla henüz hiç temas kurulmamış olduğunu söylemişlerdi. Bu misyonerlerin ya da diğer yabancıların oraya hiç gitmedikleri anlamına geliyordu (Misyonerler genellikle ilk temastan önce olası riskleri anlayabilmek için komşu gruptan bir casus göndererek zemin yoklarlar). Fakat "temas kurulmamış" dağlılar Avrupalıların ve Endonezyalıların varlığından "temas

edilmişlerle" olan temasları dolayımıyla bilgi sahibi olmalıdırlar. Bunlara ek olarak, bulunduğum grubun köyüne gelmek için benim de kullandığım uçaklar, temas edilmemiş grubun başları üzerinden yıllardır geçmektedir. Bu nedenlerle henüz temas edilmemiş geriye kalan gruplar dış dünyanın varlığı konusunda bilgi sahibidirler.

Avrupalıların küresel çapta yayılmaya başlayıp halkları "keşfettikleri" zamanlardan bu yana ve üzerlerinden geçen uçakların onları dış dünyaya karşı duyarlı hâle getirmesinden beri uzun bir zaman geçti ve koşullar o zamanlara göre farklılaştı. Dünya tarihindeki son büyük ölçekli temasların Yeni Gine Highlands'de gerçekleştiği kanıtlanmış durumdadır. 1930'lar ve 1950'lerde bir yandan Avustralyalı ve Hollanda hükümet devriyeleri ve orduların keşif gezileri, bir yandan da madencilerin arama çalışmaları ve biyolojik araştırmalar, Highlands'de dış dünya tarafından bilinmeyen ve dış dünyayı bilmeyen söz konusu olduğu milyonlarca insanın "keşfine " yol açmıştır –Avrupalıların Yeni Gine kıyılarına yerleşmelerinden bu yana 400 yıl geçmiş olmasına rağmen, bu süreç, bu şekilde gerçekleşmiştir. 1930'lara kadar Avrupalılar tarafından yapılan Yeni Gine'deki ilk temaslar karayollarının ve nehir boylarının keşfi esnasında olmuştu. Yüksek kesimdekilerin varlığı ancak Avrupalıların oralara fiziksel olarak ulaşmaları yoluyla anlaşılabilmişti. 1930'lardan sonra uçakların geçmeye başlamasıyla önce karayollarının güzergâhları üzerindekiler ve sonra da yüksek kesimdekiler dışarıda bir şeyler olduğunu anlamaya başlamıştır. Örneğin, Batı Yeni Gine'nin yüksek kesimlerinde yaşayan ve 100 bin kişiden oluşan en yoğun nüfusa sahip Baliem Vadililer 23 Haziran 1938 tarihinde, New York'un Amerikan Doğa Tarihi Müzesi ile Hollanda koloni hükümetinin ortak düzenledikleri bir keşif esnasında bir uçak tarafından "keşfedilmişlerdir." Petrol zengini Richard Archbold'un finanse ettiği bu keşif gezisi Yeni Gine'nin hayvansal ve bitkisel zenginliklerini keşfetmeyi hedefliyordu. Ön-

ceden buranın insan yerleşimlerinin olmadığı, ormanlarla kaplı, sarp bir arazi olduğu düşünülüyordu. Archbold ve ekibi uçaktan aşağıya baktıklarında, ağaçlardan arındırılmış hâlde Hollanda'nın yoğun nüfuslu bölgelerindekilere benzeyen geniş tarım arazilerini ve sulama kanallarını gördüklerinde hayretler içinde kalmışlardı.

İç kesimdekilerle bu büyük ölçekli son karşılaşmalar dikkat çeken üç kitapta toplanmıştır. Bunlardan birisi, Bob Connoly ve Robin Anderson tarafından yazılan *First Contact*'tır (İlk Temas). Bu kitap Yeni Gine Highlands'inin doğusundaki yoğun nüfuslu vadilere giriş yapan ilk Avrupalılar olan madenci grubundaki Michael Leaby, Michael Dwyer ve Daniel Leahy tarafından yapılan gezileri anlatmaktadır. (Lutherci misyonerler Highlands'in doğusundaki kenar bölgelere çoktan ulaşmış bulunuyorlardı.) *Explorations into Highland New Guinea* (Highland Yeni Gine'si İçlerinde Keşifler) adlı ikinci kitap Michael Leahy'nin 1930 ve 1935 yılları arasındaki kendi deneyimlerini içerir. Son kitap da *The Sky Travellers*'dır (Uzay Gezginleri). Bill Gammage tarafından yazılan kitap Jim Taylor ve John Black'in Papua Yeni Gine'nin batı tarafı boyunca 1938-1939 yıllarında yaptıkları Avustralya hükümet devriye gezileri sırasındaki deneyimleri aktarmaktadır. Her iki gezi de bol bol fotoğraflanmış ve Michael Leahy film de çekmiştir. O ilk temas anlarında fotoğraflara yansıyan Yeni Ginelilerin korku dolu yüz ifadeleri bu temasların onlar için ne kadar şok edici olduğunu herhangi bir sözden çok daha iyi ifade etmektedir (Fotoğraf 30-31).

Bu kitapların ilki ile üçüncüsünün önemi, Yeni Ginelilerle olan ilk temaslarda iki taraftan elde edilen izlenimleri doğrudan yansıtıyor olmalarıdır. İki yazar da bu temas esnasında orada olan Yeni Ginelilerle 50 yıl aradan sonra röportajlar yapmışlardır. Daha yaşlı Amerikalıların geri kalan yaşamlarında modern Amerikan tarihinin en travmatik üç olayı –7 Aralık 1941'de Pearl Harbour'a yapılan Japon saldırısı, 22 Kasım 1963'te Başkan Kennedy'ye yapılan suikast ve 11 Eylül 2011'de Dünya Ticaret Mer-

kezi'ne yapılan saldırılar– esnasında ne yaptıklarını hiç unutmamaları gibi, 1980'lerde 60 yaşın üzerinde olan Yeni Gineliler de 1930 yılında kendileri daha çocukken Leahy-Dwyer devriyesindeki beyazları ilk kez görüşlerini asla unutmuyorlar. Bu yeni Ginelilerden biri şöyle söylemektedir: "O zamanlar, bu daha büyük adamlar [eliyle iki yaşlı adamı göstererek] –onlar şimdi yaşlılar– oldukça gençtiler ve evli değillerdi. Henüz tıraş bile olmuyorlardı. Beyaz adam geldiğinde... Öyle korkmuştum ki, düzgün bir şekilde düşünemedim ve kontrolsüzce ağlamaya başladım. Babam beni elimden çekerek sürükledi ve bir kunai çalısının arkasına saklandık. Sonra o ayağa kalkarak beyaz adama kendini gösterdi... Onlar gidince insanlar [biz Yeni Gineliler] oturup hikâyeler uydurmaya başladılar. Beyaz derili adamlar hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı. Uzak yerleri görmüş değildik. Biz sadece dağların bu taraflarını biliyorduk ve yaşayan tek insanların biz olduğumuzu sanıyorduk. Biz bir insan öldüğünde, derisinin beyazlaştığına ve oraya doğru –ölüler diyarına– sınırı aşarak gittiğine inanıyorduk. O yüzden yabancılar geldiğinde şöyle dedik: 'Bu adamlar dünyadan değiller. Onları öldürmeyelim –onlar bizim kendi akrabalarımız. Ölüp de beyazlaşan ve geri dönen kişiler.'"

Avrupalıların ilk görülmeleri üzerine Yeni Gine'nin Highlands bölgesi halkları, bu tuhaf görünümlü yabancıları kendi dünya görüşlerine uygun kategorilere uydurma çabasına girdiler. Kendilerine şu soruları soruyorlardı: Bu yaratıklar insan mı? Buraya neden geldiler? Ne istiyorlar? Yeni Gineliler sıklıkla beyazları "gökyüzü halkı" diye anarlar: gökyüzünde yerleşik olan Yeni Gineliler gibi onlar da insanlar, onlar gibi ticaret yapıyor, seviyor ve savaşıyorlar, fakat ölümsüzler, onlar zaman zaman insan şeklinde kırmızı ya da beyaz bir şekilde yeryüzüne gelen ruhlar, ya da eski ataların hayaletleridirler. İlk temas zamanlarında Yeni Gineliler Avrupalıların davranışlarını ve kamplarda bıraktıkları çöpleri onların ne olduklarına ilişkin deliller olarak dikkatlice incelediler.

Avrupalıların kendileri gibi, ama sadece uzak yerlerden gelen insanlar olduklarına Yeni Ginelileri ikna eden şey yaptıkları iki keşif oldu: Kamp yerlerindeki tuvalet çukurlarında bulunan dışkılar gerçek insan dışkısıydı (Yeni Ginelilerinkiler gibi) ve Avrupalılara cinsel ilişki için teklif edilen genç Yeni Gineli kızlar Avrupalıların cinsel organlarının ve cinsel ilişki uygulamalarının Yeni Gineli erkeklerinki gibi olduğunu rapor etmişlerdi.

Ticaret ve tüccarlar

Komşu gruplar arasındaki, sınırların savunulması, kaynakların paylaşılması ve savaşların dışında geriye kalan ilişki türü ticarettir. Yeni Gine'nin güney doğusundaki Vitiaz Boğazı'nda bulunan 16 adada sürdürdüğüm kuş araştırmaları esnasında geleneksel toplumlardaki ticaret usullerinin incelikli ve karmaşık yapısını takdir etmek durumunda kaldım. Bu adaların çoğu ormanlarla kaplıydı ve her birinde sadece birkaç köy bulunuyordu. Bu köyler, önlerinde büyük bir ortak meydanın olduğu 3-4 metre mesafeyle dizilen birkaç evden oluşuyordu. Bu nedenle Malai Adası'na çıktığımda gördüğüm zıtlık karşısında şaşkınlığa uğramıştım. Kendimi küçük ölçekli bir Manhattan'a paraşütle atlamış gibi hissetmiştim. Birbirlerine çok yakın bir yay oluşturan New York'un şehir evleri gibi duruyorlardı. Hepsi de iki katlı ahşap evlerdi ve Vitiaz Boğazı'nda başka yerlerdeki tek katlı kulübelerle karşılaştırıldığında bunlar gerçek gökdelenler gibiydiler. Plaja çekilmiş olan büyük kütüklerden oyularak yapılmış kanolar, tüm o rıhtımdaki kiralık palamarlarıyla bir Birinci Dünya marinası hissi yaratıyordu. Evlerin önünde, Vitiaz Boğazı'ndaki başka herhangi bir yerde gördüğümden çok daha büyük bir insan topluluğu vardı. 1963'te Malai'nin nüfusu 448 kişi olarak sayılmıştı. Bu rakamı, Malai'nin yaklaşık 0,82 km karelik yüzölçümüne böldüğünüzde nüfus yo-

ğunluğu kilometre kare başına 546 kişi oluyordu ve bu yoğunluk herhangi bir Avrupa ülkesininkinden daha fazlaydı. Bir karşılaştırma için, Avrupa'nın en yoğun nüfusuna sahip Hollanda da bile nüfus yoğunluğunun kilometrekare başına 391 kişi olduğunu düşünün.

Diğer dikkat çekici bir yerleşim yeri de, ünlü uzun mesafe tüccarları olan ve yelkenli kanolarıyla, domuz, köpek, çömlek, ekmek, obsidyen ve diğer ürün ve mallarla açık denizde yaklaşık 500 kilometre uzaktaki yerlere gidebilen Siassi tüccarlarına aittir. Onlar ziyaret ettikleri toplumlara, ihtiyaç duydukları lüks mal ve ürünleri sağlayarak, bir hizmet götürüyorlardı. Başkalarına iyilik yaparlarken, bir yandan da Yeni Gine'nin domuz sayısıyla ölçülen standartlarıyla karşılaştırıldığında oldukça zengin gıda olanakları elde ederek, kendileri için de faydalı oluyorlardı. Bir seyahat yüzde 900 gibi bir kârlılıkla sonuçlanabiliyordu; Malai'den domuzlar yükleniyor, her domuz Umbai Adası'ndaki ilk durakta on paket sagoya dönüştürülüyor, bu sagolar Yeni Gine'nin ana karasındaki ikinci durak olan Sio Köyü'nde yüz adet çömlek kap-kacağa dönüştürülüyor sonra bu çömlekler bir sonraki durak olan Yeni Britanya'da yeniden ama bu sefer 10 domuza çevriliyordu. Böylece Malai'ye dönülüyor ve bu domuzlar bayramlarda tüketiliyordu. Geleneksel olarak para kullanımı yoktu, çünkü hiçbir toplumda herhangi bir para sistemi yoktu. Siassilerin, ahşap tekneler arasında bir teknoloji şaheseri sayılabilecek 18 metre uzunluğundaki çift direkli kanolarının derinliği 1,5 metre kadardı ve 2 tona kadar bir yük taşıyabiliyorlardı (Fotoğraf 32).

Arkeolojik kayıtlar Buz Çağı'ndaki atalarımızın on binlerce yıl önce bile ticaret yaptıklarını gösteriyor. Pleistosen çağı Avrupasının iç kesimlerindeki Cro-Magnon alanlarında, binlerce kilometre kat edilerek iç bölgelere taşınmış Baltık amberi ve Akdeniz deniz kabukları bulunmuştur ve aynı yerlerde ocaklarından çıkarıldıktan sonra yüzlerce kilometre taşındıkları anlaşılan obsidyen,

çakmak taşı, yeşim taşı ve özellikle de taş alet yapımında kullanılabilen diğer sert taşlara da rastlanmıştır. Çağdaş geleneksel toplumların sadece birkaçının büyük oranda kendi kendine yeter oldukları ve çok az ya da hiç ticaret yapmadıkları belirtilmektedir. Bunlara Allan Holmberg tarafından araştırılan Sibirya'nın Nganasan ren geyiği yetiştiricileri ile Bolivya'nın Siriono yerlileri de dâhildir. Geleneksel toplumların çoğu, bütün modern toplumlar gibi bazı ürünleri ithal ederler. Göreceğimiz gibi, kendi kendine yetecek olanaklara sahip geleneksel toplumlar bile genellikle öyle olmayı tercih etmezler ve kendi üretebilecekleri ya da elde edebilecekleri bazı nesneleri ticaret yoluyla elde etmeyi tercih ederler.

Geleneksel küçük ölçekli toplumlar arasındaki ticaretin büyük bölümü, komşu gruplar arasında kısa mesafeler içinde yapılır. Çünkü zaman zaman çıkan savaşlar, birkaç topluluğun içinden geçmeyi gerektirebilen ticari seyahatleri insanlar için tehlikeli hâle getiriyordu. Uzun mesafeli tüccarlar olan kanolu Siassiler bile sadece ticari ilişkiler kurmuş oldukları köylere yanaşıyorlardı. Direkleri kırılır, fırtınada sürüklenir ve ilişkilerinin olmadığı bir kıyıya çıkmak zorunda kalırlarsa, köylüler onlara hoş davranıp yine gelmeleri için onları teşvik etmeyeceklerdir, aksine büyük ihtimalle arazi tecavüzcüleri olarak kabul edilerek öldürülecek ve mallarına el konulacaktır.

Geleneksel ticaret, bizim ürün ve malları başkalarından elde etme yöntemlerimizin modern karşılığından, yani adını koyarsak para karşılığı mağazalardan yapılan alışverişten birkaç bakımdan farklılaşır. Örneğin günümüzde otomobil alacak bir müşterinin, oto galerisinden yeni bir araba alıp hiçbir şey ödemeden ya da bir sözleşme imzalamadan çıkıp gitmesi düşünülemez bile. Böyle bir satışın sadece otomobil satıcısının güvenine dayalı olarak, müşterinin ileride ona getireceği bir hediye ya da eşdeğer bir şey karşılığında olması ihtimali bizim toplumlarımızda yoktur. Fakat bu şaşırtıcı çalışma şekli, geleneksel toplumlarda icra edilen ticarette

çok yaygındır. Bununla beraber, geleneksel ticaretin modern alışverişçilerin de aşina olduğu birkaç özelliği vardır. Bunlardan birisi alışverişlerimizin büyük bir bölümünün fonksiyonel olarak işe yaramaz ya da mücevherat ve tasarımsal giyim eşyaları gibi gereksiz statü sembollerine ayrılmasıdır. Gelin şimdi geleneksel yabancıların, ilk temaslardan sonra paranın geçerli olduğu bizim pazar ekonomilerimizde tuhaf buldukları şeylerin bir resmini çizmeye çalışalım. Yeni Gine'nin Highlands bölgesinden daha yeni temasta bulunulmuş (tespit edilmiş) bazı kişilerin bir kültür şoku yaşamak üzere uçakla sahildeki kentlere götürüldüklerini varsayalım. Bu Highlandsliler bizim pazar ekonomimizin nasıl işlediğini öğrenirken neler düşünmek zorunda kalırlardı?

Pazar ekonomileri

Highlands'de yaşayanlar için ilk sürpriz, bizim bir ürünü elde etmek için çok yaygın bir şekilde kullandığımız değiş tokuş işlemine dayanmayan, para ödeyerek yapılan yöntemi keşfetmeleri olacaktır (Fotoğraf 33). Şeylerin takasına dayanan yöntem geleneksel ticaretin büyük bölümüne hâkimken, para, gerçek bir değeri olmadığı gibi, mücevherlerimiz gibi güzel lüks bir eşya veya Siassilerin sattığı kâseler gibi değiş tokuşa yarayan ya da hayranlık uyandırıp statü sağlayan bir ürün de değildir. Para sadece harcanmakta ve başka şeylere dönüştürülmektedir. Siassilerin ticari kâselerinin var olabilmesi için belli bir köyün herhangi bir sakininin onu yapabilmesini sağlayan bir yeteneğe sahip olması gerekir. Para ise sadece bir devlet tarafından çıkarılabilir: Bir şeyi üretme yeteneğine sahip bir Birinci Dünya vatandaşı, bu yeteneğini kullanarak para basmaya kalkarsa kalpazanlıkla suçlanarak hapse atılır.

Ticaretin geleneksel eski yöntemi olan değiş tokuş, iki insanın talep edilen bir nesneyi yüz yüze doğrudan yapılan bir işlemle

başka bir nesneyle değiştirmesi şeklinde gerçekleşir. Bu alışveriş türünde üçüncü bir tarafa para ödemek gibi aracı bir işlem yoktur. Bu yöntem artık çağdaş toplumlarda çok nadiren kullanılır. Tersine, bazı geleneksel toplumlar bazı nesnelere keyfi değerler yüklemişlerdir ve bu bizim para kullanımımıza yakın bir yöntemdir. Buna ilişkin örnekler arasında Yeni Britanya'daki Kaulong halkının kullandığı altın dudaklı istiridye kabukları ve Mikronezya'daki Yap Adası sakinlerinin kullandığı büyük taş diskler vardır. Yeni Gine'nin Highlands halkları salyangoz kabuğu, Vitiaz Boğazı halkları da değiş tokuş işlemleri için içi oyulmuş ahşap kâseler kullanırlar. Bunlara belli sabit orandan gelin tarafına ödenecek başlık da dâhildir: bir gelin için çok-ama-çok kabuk ya da kâse ve başka mallar ödemek gerekir. Fakat bu nesneler hâlâ paradan farklıdır. Onlar sadece belli şeylerin ticaretinde kullanılabilmektedir (öğle yemeğinde tüketilecek tatlı patatesler için kullanılmazlar) ve onlar ayrıca kendileri de sergilenecek türden lüks eşyalar olarak da kullanılırlar. Yeni Gine'de yaşayan Highlandslilerden farklı bir şekilde, Amerikalılar 100 dolarlık banknotlarını harcayana kadar cüzdanlarında saklar ve bu banknotların takılı olduğu kolyeleri boyunlarından sallandırıp onlarla hava atmazlar.

Bizim pazar ekonomimizin, geleneksel halktan insanları şaşırtabilecek ikinci özelliği, satın alma işlemimizin açık bir şekilde bir değişim olarak tasarlanmış olmasıdır. Burada satın alan, aldığına karşılık verilen bir hediye değil, bir ödeme olarak değerlendirilen başka bir şey vermektedir (genellikle para). Neredeyse daima, alıcı elde ettiği şeyin karşılığını o anda öder ya da en azından ödemenin belli bir zamanda ödeneceğini ve belli bir fiyatın geçerli olacağını kabul eder. Satıcı bu ödemenin tamamı ya da bir kısmının sonradan yapılmasına razı olursa, örneğin otomobil alımında genelde olduğu gibi, ödeme hâlâ bir yükümlülüktür, alıcının inisiyatifine kalmış sonradan verilecek olan bir hediye değildir. Bizim kurgusal otomobil satıcısının müşteriye bir otomobil "verme-

si" ve buna karşı belirsiz bir hediye beklentisinde olması sürecini, bizler saçma olarak değerlendiririz. Ancak, geleneksel toplumların birçoğunda yürüyen ticari süreçlerin pekâlâ böyle işlediğini göreceğiz.

Bizim pazar alışverişlerimizin üçüncü bir özelliği de alışveriş işleminin alıcıyla, işinde uzmanlaşmış profesyonel bir yerdeki ("mağaza") uzman bir aracı arasında ("satıcı") gerçekleşiyor olmasıdır. Oysa geleneksel alışverişte alışveriş nihai tedarikçi ile alıcı arasında, onlardan birinin evinin hemen yanında gerçekleşir. Bizim ekonomik hiyerarşimizin en düşük seviyesinde işleyen en basit model, bir defalığına yapılan doğrudan alışverişten oluşur. Burada satıcı ürünlerinin reklamını yapar (evinin önündeki bir tabelayla, bir gazetedeki ilanla ya da bir e-Bay duyurusuyla) ve evini ya da arabasını bu ilanları gören alıcıya satar. Bunun tersine, bizim ekonomik hiyerarşimizin üst seviyesindeki karmaşık model, devletlerden devletlere olan satışlardan oluşur. Birinci Dünya ekonomilerinden diğer ülkelere yönelik devletler arasındaki petrol ya da silah satış sözleşmeleri, bunun bir örneğini teşkil eder.

Bizim Pazar alışverişlerimizin bu çeşitli yöntemlerden biri ile gerçekleştiği varsayılırken, bütün bu yöntemlerde alıcı ve satıcı arasında genellikle alışveriş dışında devam eden kalıcı ve kişisel bir ilişki ya yoktur ya da çok düşük seviyededir. Onlar birbirlerini daha önce hiç görmemiş ve ilişkide bulunmamışlardır ve bir daha da hiç görmeyecek ya da ilişkide bulunmayacaklardır. Onlar temel olarak, ilişkiler üzerine değil alış verişi yapılan şeyler (ürünler, mallar ve para) üzerine odaklanırlar. Bir alıcının semt pazarındaki tezgâhları her hafta ziyaret etmesinde olduğu gibi, alışveriş ilişkisinin düzenli olarak tekrarlandığı vakalarda bile, temel öncelikli konu, hâlâ alışverişin kendisidir ve ilişki ikincil önemdedir. Bu kitabın okurları, tarafların genellikle meslek erbabı alıcı ve satıcılar olmadığı, aralarındaki ilişkinin devamlı olduğu, alışverişi yapılan şeyin ikincil önemde olduğu ve alışverişin daha ziyade ilişkiyi

güçlendirme özelliğinin ön plana çıkarıldığı geleneksel küçük ölçekli toplumlarda, pazar ekonomilerinin bu temel gerçeklerinin uygulanmasının söz konusu olmadığını göreceklerdir.

Pazar ekonomilerinin dördüncü özelliği üçüncü özellikle bağlantılıdır: Çoğu profesyonel pazar süreklidir ya da düzenli ve sıklıkla işlemektedir. Tipik olarak, semt pazarları haftada bir gün hizmet sunarken (örneğin çarşamba günleri), bir mağaza pazar günleri hariç her gün açıktır. Buna tezat teşkil edecek şekilde, geleneksel küçük ölçekli toplumların çoğunda taraflar sık olmayan bir şekilde, yılda bir ya da birkaç yılda bir kez bir araya gelirler.

Modern pazarların sondan bir önceki özelliği de, geleneksel küçük ölçekli toplumlara göre bir farklılıktan çok, benzerliğe dayanmasıdır. Her iki durumda da ticareti yapılan nesneler ihtiyaç maddelerinden (gerekli şeyler), ihtiyaç olmayan (lüks şeyler) nesnelere uzanan bir yelpaze oluştururlar. Bu yelpazenin bir ucunda, gıdalar, sıcak tutan giysiler, alet-edevat gibi yaşamı kolaylaştıran ya da zorunlu olarak kullanılan nesneler, diğer uçta ise hayatta kalmakla ilgisi olmayan fakat değer verilen, dekorasyon, eğlence, mücevher ya da televizyon setleri gibi statü sağlayan lüks eşyalar vardır. Yelpazenin ortasında ise maddi bakımdan faydalı olmanın yanı sıra hem az maliyetli ve düşük prestij sağlayıcı işlevsel şeyler hem de pahalı ve prestij sağlayıcı işlevsel şeyler vardır ve bunlar aynı işi görürler. Örneğin, 10 dolarlık bir kadın çantası ile 2 bin dolar değerindeki bir Gucci marka kadın çantası eşit derecede aynı işleve sahiptir, ama Gucci marka çanta statü sağlarken diğeri bunu yapamaz. Bu örnek, maddi açıdan faydasız lüks şeyleri faydasız olarak bir kenara atamayacağımızı yeterince gösteriyor: onların sağlayacağı statü belki de devasa maddi faydalar sağlayacaktır. Örneğin iş fırsatları yaratabilir ya da müstakbel eş avına çıktığınızda kur yapmakta faydaları olabilir. "Faydanın" bu boyutu en erken ticarette bile aynı biçimde varlığını korur. Bu arkeolojik olarak belgelendirilebilir: On binlerce yıl önce avlanmak için zo-

runlu bir gereksinim olan obsidyen mızrak uçları ve et gibi yaşamsal önemi olan malların ticaretini yapan Cro-Magnonlar, bir yandan da tamamen dekorasyon işine yarayan amber ve kabukların, kuvarstan yapılma çok güzel işlenmiş şeffaf mızrak uçlarının ticaretini yapmışlardır. Cro-Magnonların bu şeffaf mızrak uçlarını kırılma riskinin olduğu avlanma işinde kullandıklarını düşünmekle, pazardan aldığımız güzel kokulu balıkları Gucci marka çantamızın içine yağları akar hâlde yerleştirip eve kadar taşıdığımızı düşünmek arasında herhâlde pek fark yoktur.

Modern pazarların geri kalan bir özelliği de geleneksel pazarlar tarafından olduğu gibi kopyalanmasıdır, ama bu geleneksel toplumlar diğer durumlarda onları, bizde çok nadir görülen bir davranışla birlikte alırlar. Bizler bir şeyin alışverişini temel olarak o şeyi istediğimiz için yaparız (satıcıyla bir ilişki kurmanın bir yolu olarak değil) ve biz bu şeyi bizi ekonomik olarak tamamlayan ve ekonomik olarak erişimimizin olmadığı ya da nasıl yapılacağını bilen birinden alırız. Örneğin, çiftçilik yapmayan, sıradan müşterilerin elmaya doğrudan erişimleri yoktur, onlar elmayı elma çiftçilerinden ya da manavlardan almak zorundadırlar. Buna karşılık elma üreten çiftçiler de tıbbi ve hukuki hizmetleri bu alanlarda kendilerinin sahip olmadığı bilgiye sahip olan doktor ve avukatlardan alırlar. Hiçbir elma üreticisi başka bir elma üreticisi ile iyi ilişkiler kurmak ya da onun iyi niyetinin devamını sağlamak için elma alışverişi yapmaz. Geleneksel küçük ölçekli toplumların, genellikle bir tarafın erişiminin olmadığı (ör. sadece yerel düzeyde çıkarılabilen bir taş türü) ya da nasıl yapacağını bilmediği şeylerin (ör. okyanusa uygun, gelişmiş ahşap teknelerin yapımı gibi) ticaretini yapan biz modern tüketiciler ve tedarikçiler gibi ticaret yaptıklarını göreceğiz. Fakat onlar bir yandan da alışverişin iki tarafınca da benzer şekilde yapılabilen ya da sahip olunan şeylerin de ticaretini yaparlar ve bu edimin ardında, siyasi ve toplumsal nedenlerle ilişkiyi sürdürme amacı vardır.

Geleneksel ticaret biçimleri

Şimdiye kadar ticarete geleneksel toplum üyelerinin perspektifinden baktık ve onları bizim pazar ekonomilerimizde nelerin şaşırtabileceğini, neleri farklı ya da tanıdık göreceklerini anlamaya çalıştık. Gelin şimdi de geleneksel ekonomilerin bunlara karşılık gelen mekanizmalarını inceleyelim. Bizim para ödemek suretiyle yaptığımız alışverişlerin yerini alan nesnelerin değiş tokuşundan ve zaman zaman bizim para sistemimize benzeyen salyangoz kabukları gibi değer atfedilen nesnelerin kullanımından söz etmiştim. Şimdi de pazar ekonomilerinin diğer özelliklerinin geleneksel karşılıklarını anlamaya çalışalım.

Bazı durumlarda geleneksel toplumlar takası açık bir şekilde yaparlar ve her iki nesne de elden ele ve aynı anda geçer. Diğer durumlarda taraflardan biri bir hediye sunar ve hediyenin alıcısı, vericiye bundan dolayı gelecekte eşdeğer bir hediye verme yükümlülüğüne girer. Bu tür karşılıklı hediyeleşmenin en basit şekli Andaman adalıları arasında gerçekleşir (Fotoğraf 4). Onların alışveriş işleminin her iki tarafının tamamlanması için aradan kısa bir süre geçer. Bir yerel grup bir ya da daha çok grubu birkaç gün sürecek panayır için davet eder. Ziyaretçiler panayıra kap kacak, yaylar, oklar, keskiler, sepetler ve kil getirirler. Bir ziyaretçi ev sahibine hediye verdiğinde o bu hediyeyi geri çeviremez ve karşılığında denk değerde bir şeyler vermesi gerekir. Ev sahibinin hediyesi misafirin beklentilerini karşılamazsa, misafir öfkelenmeye başlayabilir. Zaman zaman bir hediye veren, hediyesinin karşılığında beklediği hediyeyi belirtir, ama bu istisnai bir durumdur. Güney Amerika'nın Yanomamo yerlileri (Fotoğraf 12) arasında karşılıklı hediyeleşme panayırına komşu grup da davet edilir. Onlardaki karşılıklı hediyeleşme, Andaman adalarındaki, verilen ilk hediyenin karşılığında bir sonraki panayırda farklı bir hediye beklentisinin olduğu uygulamaya göre farklılaşır. Her Ya-

nomamo hediyesi uzun süre boyunca anımsanacaktır, ilk hediyeyle ikinci hediye arasındaki zaman aralığı biriken yükümlülükler anlamına gelir ve bu iki komşu köy arasında birbirlerinin panayırlarına katılmak için bahane yaratır. Çünkü köyün bazı üyelerinin diğer köyün üyelerine geçmiş panayırdan hediye borcu vardır.

Kuzeybatı Alaska Inuitleri, Filipinler'deki Agtalar (Fotoğraf 3), Trobriand Adası yerlileri ve !Kunglar arasında, herkes hediye değiş tokuşu yapacağı ticari arkadaşını tanır. Her Inuit bu tür beş ya da altı ticari arkadaşa sahiptir. Agtalar ve Amerikan pigmeleri, sırasıyla Filipinli ve Bantulu çiftçilerle ilişkiler kurmuşlardır ve bu ilişkiler kuşaktan kuşağa devam eder. Kanoyla ticari seyahatlere çıkan Trobriand adalılarının ziyaret ettikleri her adada hediye verdiği ve bir yıl sonra yapacağı sonraki ziyaretinde kendisinden denk bir hediye beklediği bir ticaret arkadaşı vardır. !Kungların *hxaro* diye andıkları uzun mesafeli ticaret sistemi, her bireyin düzinelerce ticari arkadaşlığa sahip olması ve ilk hediyenin verilmesi ile karşılığındaki hediyenin alınması için tarafların bir araya gelmesi arasındaki uzun zaman aralığı gibi özelliklerle diğer sistemlerden ayırt edilir; bu süre tipik olarak birkaç ay ya da bir yıl olabilir.

Kimler ticaret yapıyor ve hangi koşullar altında, ne sıklıkla bir araya geliyor? Küçük ölçekli toplumlarda herkes ticaret yapar. Bununla beraber, büyük şefliklerde ve ekonomik rollerin uzmanlaşmasının erken safhalarında, bizim modern profesyonellerimize benzer meslek erbabı tüccarların belirmeye başladığını, Yakın Doğu'da ortaya çıkarılmış yazının kullanılmaya başlamasının şafağındaki 4 veya 5 bin öncesine ait yazıtlardan anlıyoruz. Basit toplumlarda önceli olan bir diğer modern olgu da bütün bir toplumun ticarette uzmanlaşmasıdır. Beni, sahip oldukları "gökdelenlerle" şaşırtan ve bütün ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar küçük bir adada yaşayan Malai adalıları, hem denizaşırı ticarette

ustalaşmış, hem de üretim ve aracılık yapmaya başlamışlardır. Böylelikle de geriye kalan gıda ihtiyaçlarını karşılayabilmişler ve böylece modern Singapur'a bir model oluşturmuşlardır.

Geleneksel ticaretin biçimleri ve sıklıkları bir yelpaze oluşturur. En basit seviyede !Kungların ve Danilerin, diğer obalardaki ya da mezralardaki bireysel ticaret arkadaşlarına zaman zaman yaptıkları bireysel ziyaretler vardır. Yeni Gine'nin kuzeydoğu sahilinde yaşayan Sio köylüleri ile ülkenin iç kesimindeki köylüler, zaman zaman kurulan ve bizim açık hava ya da bit pazarlarımızı andıran pazarlarda bir araya gelirler. İki taraftan birkaç düzineye yakın kişi birbirlerine yüz yüze bakan sıralarda karşılıklı otururlar. İç kesimlilerden biri, içinde taro kökü ve tatlı patatesler bulunan önündeki bir fileyi öne doğru iter ve karşısında oturan Sio köylüsü buna, gıdaların bulunduğu çantanın karşılığı olabileceğini düşündüğü belli bir sayıda kâse ve kokonatla karşılık verir. Trobriand adalılarının kano tüccarları ziyaret ettikleri adalarda kurulan benzer pazarlarda ticaret yaparlar, yararlı malları (yiyecekler, kâseler, kap kacaklar ve taşlar) değiş tokuş ederler. Bir yandan da bireysel ticaret arkadaşları birbirlerine karşılıklı olarak lüks eşyalardan oluşan hediyeler verirler (deniz kabuğundan yapılma kolyeler ve kol bantları).

Andaman Adası'ndaki obalar ve Yanomamo yerli köyleri, düzenli aralıklarla bir araya gelebilecekleri birkaç gün süren panayırlar düzenlerler. Bu panayırlar hediyeleşme için ortam sağlamaktadır. Kuzeybatı Alaska'nın Inuitleri ticari yaz fuarları ile yılın geri kalanında birbirlerine karşı en tutkulu düşman grupların bile bir ya da iki hafta boyunca barış içinde birlikte oturup ticaret yaptığı mesajcı kış panayırlarını organize ederler. Siassi adalıları, Trobriand adalıları, Yeni Gine'nin güneydoğusundaki Mailu adalıları ve kuzey Avustralya'yı Çinlilerin çorba pazarına yönelik *trepang* (kurutulmuş deniz hıyarı) elde etmek için ziyaret eden Endonezyalılar (Macassanlar) gibi kano ticaretinde uzmanlaşmış toplumlar,

tüccar gruplarını yıllık ticaret gezileri için okyanus üzerinden yüzlerce hatta bazen binlerce kilometre ötelere gönderirler.

Geleneksel ticaret ürünleri

Ticaretle değiş tokuş edilen nesneleri iki kategoriye ayırma eğilimi doğal olarak oluşuyor: Faydalı şeyler (gıda ve aletler gibi) ve onun karşısında lüks şeyler (salyangoz kabukları ya da taşlı yüzükler gibi). Fakat bu ikiye bölme, iş uygulamaya geldiğinde karışır. Ekonomist Frank Knight şöyle yazar: "Temelsiz ve saçma yanlış anlamalar ekonomik ve toplumsal tartışmaları öyle saptırıyor ki, galiba en kötüsü de... Biyolojik ve fiziksel yaşamsal koşullar bakımından fayda ya da kullanışlılığın insani seviyedeki kavranabilir öneminin yanlış yorumlanmasıdır." Örneğin, bir BMW marka otomobil şüphesiz lüks bir üründür ve bir statü sembolüdür, fakat onunla yine de manava kadar gidebilirsiniz ve düşünün ki o para kazanma, iş anlaşmalarına yakın olma ve karşı cinse kur yapma açısından önem taşır. Aynı şey, ahşaptan oyma çok güzel bir Siassi teknesi için de geçerlidir. Bu tekne sebzeleri ve panayırlara götürmek için kullanılabileceği gibi, aynı zamanda Vitiaz Boğazı bölgesinde bir kadın almak için gözden kaçırılmayacak bir statü sembolüdür. Tıpkı domuzlar gibi, onlar da Yeni Gine'deki şimdiye kadar bilinen en değerli statü sembolüdür. Bu durum, Thomas Harding'in şu ifadesine mazhar olmuştur, "İnsanın, bir domuzla yapabileceği en önemsiz şey onu yemektir."

Tablo 1.1 Bazı geleneksel toplumlar arasında ticareti yapılan nesneler

	"YAŞAMSAL İHTİYAÇLAR"		"GRİ ALAN"	"LÜKS"
	Hammaddeler	**Mamul ürünler**		
Cro-Magnon (Buz Çağı Avrupası)	Taş			Deniz kabuğu, Toprak boyaları, Amber
Daribi (Yeni Gine)	Tuz	Cilalı taş balta		Kuş gübresi
Dani (Yeni Gine)	Tuz, Taş, Odun	Balta ve keski, Kabuk elyafı	Renkli fileler, Süslü oklar	Deniz kabuğu
Enga (Yeni Gine)	Tuz, Taş, Odun, Bambu	Kabuk ipi	Domuz	Deniz kabuğu, Kuş gübresi, Kamış, Davul, Toprak oyası
Trobriand Adaları (Yeni Gine)	Taş, Balık, Yerelması	Hint irmiği	Çömlek, Oyulmuş kâse	Deniz kabuğu kolye, Deniz kabuğu, Kol bandı
Siassi Adaları (Yeni Gine)	Obsidyen, Taro	Hint irmiği, File çanta, Kâse, Oklar, Kano	Kâse, Çömlek, Domuz, Köpek, Hasır	Domuz, Köpek dişleri, Boya, Toprak boyası, Tütün, Betel cevizi, Boncuk
Calusa (Kuzey Amerika)			Küp, Fok ve balina eti	Deniz kabuğu, Köpekbalığı dişi
Kamçatkalılar (Sibirya)	Et, Mantar, Kürk, Odun, Güderi, Kürk, Post			

	"YAŞAMSAL İHTİYAÇLAR"		"GRİ ALAN"	"LÜKS"
	Hammaddeler	**Mamul ürünler**		
Afrika Pigmeleri	Et, Mantar, Demir, Bal, Bahçe mahsulleri	Ağlar, Kâseler, Demir mızrak başları	Küpler	Tütün, Alkol
!Kung Afrika	Et, Demir, Bal, Kürk, Post	Metal ve kil küpler	Oklar, Elbiseler	Tütün, Kolye, Pipo, Boncuk
Andaman Adalıları (Asya)	Demir, Odun, Bal, Çömlek için kil	Keski, İp, Ok ve yay, Sepet		Deniz kabuğu, Boya, Betel cevizi
Yolngu (Avustralya)		Metal balta, Bıçak, Balık oltası, Çivi, Mızrak ucu, Kano, Giyim, Palmiye fıstıklı ekmek	*Trepang*	Deniz kabuğu, Kaplumbağa kabuğu, Alkol, Tütün
Kuzey Yamacı Inuitleri (Alaska)	Taş, Kürk, Toplama odun, Fok yağı, Balina derisi ve yağı, Çadır	Ahşap araçlar, Tekne iskeleti, Pastırma	Ahşap ürünler, Taş ürünler, Çantalar	Dişler (mors)

Tüm bu sınırlamalara rağmen, bu 59 ticari nesneden birisi birisine sunulduğunda, onları bölünmemiş toplu bir listede gruplandırmaktansa böyle kategorize etmek daha faydalı olur. Tablo 1.1, 13 küçük ölçekli topluluğun ticaretini yaptıkları bazı şeyleri dört kategoriye bölünmüş hâlde örneklendiriyor: İlk olarak günlük olarak geçinmek için elde edilen yaşamsal önemi olan şeyler var ve bunlar kendi aralarında hammaddeler ve işlenmiş ürünler olarak bir kez daha bölünüyor; lüks ya da dekoratif olup da yaşamsal önemi olmayan şeyler bir grup altında toplanıyor ve aradaki kategoride de hem kullanımı olan hem de kendi maddi değer-

lerinin üzerinde statü sembolü olabilen ya da kullanım değeri olan ama statü sağlamayan şeyler (ör. aynı ısıtıcı özelliğe ve boyutlara sahip kaşmir bir ceketle, ucuz sentetik bir ceket gibi) bulunuyor.

Tablo 1.1 dünya çapında birçok toplum tarafından ticareti yapılan faydalı hammaddelerin belli tiplerini gösteriyor: özellikle de, aletlerin ve silahların yapımında kullanılan taşlar ve daha yakın zamanlarda metalleri gösteriyor; bunlara ek olarak tuz, gıda, odun, hayvan postları, kalafatlama işinde kullanılan macunlar ve çömlek yapımında kullanılan kil. Yaygın olarak ticareti yapılan faydalı işlenmiş ürünler arasında imal edilmiş aletler, örgü işleri için elyaflar, çantalar, fileler, ipler, giyim ve elbiseler ile ekmek, Hint irmiği ve pastırma gibi işlenmiş gıdalar vardır. Lüks ve dekoratif şeylerin uzun listesini bazen işlenmemiş ve daha sıklıkla da işlenmiş hâlde satılan şeyler oluşturuyor; bunlar arasında kuş tüyleri; kaplumbağa ve yumuşakçaların kabukları; ham ve işlenmiş kolyeler ve kol bantları; köpek, domuz ve köpek balığı dişleri; fil ve mors balığı dişleri; boncuklar; kırmızı toprak boyası ve siyah mangan dioksit gibi boya ve boya maddeleri; ağaç yağları; tütün, alkol ve betel cevizi gibi keyif vericiler vardır. Örneğin, 2 bin yıl öncesine kadar Asya'nın uzun mesafe uzmanı tüccarları cennet kuşlarının tüylerini Yeni Gine'den Çin'e getiriyorlardı. Bu tüyler sonra İran ve Türkiye'ye kadar ticaret yolu ile geliyordu. Son olarak, hem faydalı hem de lüks olabilen ticaret malları da domuzlar, *trepang*'lar, baharatlar ve diğer lüks ve prestijli gıdalar (bizim havyarımızın geleneksel karşılığı); kap kacaklar, işlenmiş ok ve yaylar, süslü çantalar, giyim ve şilteler gibi güzel ama işlenmiş ürünler vardır.

Tablo 1.1 ve öncesinde yaptığımız tartışmalarda ticaret konusu şeylerin iki önemli kategorisi atlandı, bunlar insanların başka birisine teklif edebileceği ama normalde ticari mal kategorisine koyamayacağımız şeylerdir: iş gücü ve eşler. Afrika'nın yağmur ormanlarındaki pigmeler ve Filipinlerdeki Agta ormanı Negrito-

ları ve daha yakın zamanda bazı !Kunglar, aralıklı olarak sırasıyla Bantu çiftçileri, Filipinli çiftçiler ve Bantu hayvan bakıcıları için çalışırlar. Bu çalışma karşılıklı anlaşmaların büyük bir parçasıdır. Bu anlaşmalara göre çalışanlar, komşu gıda üreticilerinden demir, bahçe ürünleri ya da süt temin ederler ve karşılığında onlar için av eti, toplama gıdalar ve emek sağlarlar. Komşu halkların çoğu birbirlerinden eş alırlar, bu zaman zaman eş anlı değiş tokuşlar şeklinde de olur (sen bana kız kardeşini ver, ben de sana benimkini), ama daha sık olarak bu işlem ayrı olarak yapılır (kız kardeşini bana ver, ben de büyüyünce benimkini sana). Afrikalı yağmur ormanları pigmeleri (Fotoğraf 8) ile komşu Bantu çiftçileri arasında evlilik yoluyla yapılan bu tür takaslar kelimenin tam anlamıyla tek taraflı olmaktadır, pigme kadını Bantu erkeğinin karısı olmakta ancak tersi durum söz konusu olmamaktadır.

Bunlar mal değiş tokuşunun temel kategorileridir. Kim kimle neyin ticaretini yapıyor konusunda da şunlar söylenebilir: Yeni Gine'nin iç bölgelerdeki ormanlardan arındırılmış yoğun nüfuslu vadilerin kıyılarındaki sık ormanlık yerlerde düşük yoğunluklu nüfuslarıyla yaşayan Daribi halkı iç bölge insanlarına, Daribi ormanlarında bolca bulunan cennet kuşu tüyleri ihraç edip karşılığında tuz ve cilalı taş baltalar ithal ederler. Afrika'daki yağmur ormanlarının pigme grupları, komşu Bantulara bal, av eti ve mantar ihraç ederlerken, onlardan bahçe ürünleri, çanak-çömlek, demir, tütün ve alkol ithal ederler. Vitiaz Boğazı bölgesindeki adalılar, anakaralılara domuz dişleri, köpek, Hint irmiği, betel cevizi, şilteler, boncuk, obsidyen ve kırmızı toprak boyası ihraç ederler ve karşılığında domuz, köpek dişi, *taro*, tütün, çanak-çömlek, file çanta, ok ve yaylar ve siyah boya alırlar. Alaska'nın kuzey yamacının kıyı ve iç bölge Inuitleri arasındaki ticarette, kıyı kesimindekiler iç kesimdekilere yakıt için fok yağı gibi deniz memelilerinin imal ürünleri, gıda, fok ve mors dişleri, balina yağı ve mors derisi, toplama odun ve ahşap araçlar ile kendi yaptıkları çanak-çömlek

ile çantalar verirler. İç kesimliler ise bunların karşılığında onlara ren geyiği postu, tırnak ve boynuzları, kurt ve diğer karasal memelilerin kürkleri, kalafatlama için macun, böğürtlen türleri ve pastırma ihraç ederler.

Kim neyin ticaretini yapıyor?

Nesnelerin değiş tokuşuyla ilgili bu örneklerin ortaya koyduğu yapıyı biz modern insanlar hafife alabiliriz, çünkü bu yapı bugünün ticaretini tanımlar: malları tedarik edenler, ürünleri ya kendi üretir ya da hazır hâlde bulur, alıcı ise bu üründen mahrumdur. İşlenmemiş mamuller ve işlenmiş ürünleri o hâle getirmek için gereken yetenekler, bu ikisi dünyada dengesiz bir şekilde dağılmıştır. Örneğin, Amerika dünyanın en büyük işlenmemiş gıda ihracatçısı ve uçak üreticisidir. Bunların üretimi kendi ihtiyaçlarının üzerine çıkmaktadır. Bununla berber, ABD petrol ithal eder, çünkü petrol üretimi ihtiyacını karşılamaz ama ihtiyacından fazla petrole sahip ülkeler vardır (Suudi Arabistan gibi). Hammaddelerin ve yeteneklerin bu dengesiz dağılımı, geleneksel ticarette de çok şeyi belirler, ama bu her şey demek değildir.

Yaşadıkları yerler farklı olan komşu halkların hammaddelerin dengesiz dağılımı nedeniyle, kendilerinde bol olan hammaddeleri ihraç edip sınırlı olanları da ithal etmeleri yaygın bir davranış şeklidir. Kıyı halkları ile iç kesim halklarının arasında bu tür ticaretin birçok örneğine rastlanır. Bu tür her vakada, Alaska'nın Inuitleriyle hakkında iki paragraf yukarıda aktardığıma benzer bir şekilde, kıyı bölgesinden bir ticaret arkadaşı, iç kesimdekinden farklı olarak denizdeki, ya da kıyıdaki kaynaklara, balık ve deniz kabuklarına erişimi olan taraftır. İç kesimdeki ticaret arkadaşı da kıyı kesimindekinin erişiminin olmadığı av eti, bahçe ürünleri ve ormanlar gibi karasal kaynaklara erişebilmektedir.

Diğer bir yaygın ticaret tarzı, belirli yerleşim yerlerine bağımlı olmayan, ama yine de yerel olarak bulunan hammaddelerdir. Bunların en önemlileri: tuz ve taştır. Dugum Danileri tuzu, Ilukaima tuzlu su göletinden elde ederler. Balta ve keskileri için gerekli taşları da Nogolo çanağındaki ocaktan çıkarırlar. Güneydoğu Pasifik'in büyük bölümü için temel obsidyen (en keskin taş aletlerin yapıldığı volkanik cam) kaynağı da Yeni Britanya adasındaki Talasea yakınlarındaki ocaklardır. Talasea obsidyeni ticari maksatlarla Talasea'nın 2 bin 250 kilometre batısındaki Borneo'ya ve hemen hemen aynı mesafe doğusundaki Fiji'ye nakledilir; bu mesafe toplamda 6 bin 500 kilometreden daha uzundur.

Bu hammadde ticaretinin farklı yaygın tarzları arasında henüz anmadığımız bir tanesi de komşu grupların farklı materyallere erişmelerine olanak sağlayan farklı geçim stratejileriyle ilgilidir. Dünyanın birçok yerindeki avcı-toplayıcılar, çiftçilik yapan komşu köylerden aldıkları tarımsal ürünlerin karşılığında avladıkları ve topladıkları etler, bal, reçine ve diğer orman ürünlerinin ticaretini yaparlar. Buna ilişkin örnekler arasında yaylalardaki bizon avcıları ile ABD'nin güneydoğusunun Pueblo çiftçileri, Semang avcıları ile Malezya yarımadasının Malay çiftçileri, Hindistan'ın sayısız avcı-çiftçi ilişkileri, Afrika'nın pigme avcıları ile Bantu çiftçileri ve Agta avcıları ile Filipinli çiftçiler, benim şimdiye kadar sözünü ettiklerim arasındadır. Asya ve Afrika'nın birçok bölümünde havyan yetiştiricileri ile çiftçiler arasında ve Afrika'daki avcı-toplayıcılarla, hayvan yetiştiricileri arasında da benzer ticari ilişkilere rastlanır.

Geleneksel ticaret modern ticaret gibi, sıklıkla yeteneklerin dengesiz dağılımına da dayanır. Etnograf Bronislaw Malinowski tarafından araştırılan, Yeni Gine'nin güneydoğu kıyıları yakınlarındaki Mailu Adası halkının çanak-çömlek üretimi ve okyanus aşan kanoların yapımında tam bir tekele sahip olmaları, bu duruma iyi bir örnektir. Çanak-çömlek başlangıçta onların hemen

yanı başlarında yaşayan Yeni Gine'nin anakara sakinleri tarafından da üretilirken, Mailular daha mükemmel, stil açısından daha standart kalitede ve incelikte üretimi başardılar ve zamanla bir ihracat tekeli oluşturdular. Bu çömlekler hem Mailulu çömlek imalatçıları hem de bunları kullanan müşterileri için daha elverişli ürünlerdi. İnce çömlekler, çömlek imalatçılarının birim kilden daha fazla ürün elde etmelerini sağladı, çömlekler daha hızlı kuruyor ve çömlekler fırınlanırken zarar görme riski azalıyordu. Çömlek kullanan müşteriler, Mailu adalılarının yaptığı bu ince çömlekleri yemek pişirme esnasında daha az yakıt sarfiyatı ve daha çabuk kaynama özellikleri nedeniyle tercih ediyorlardı. Mailu adalıları benzer biçimde okyanusta uzun mesafe kat edebilen kanoların imalatında da tekel oluşturmuşlardı. Bu kanoların imalatı, anakaralıların kıyısal sularda daha kısa seyahatler yapabildikleri basit kanolarına göre, daha karmaşık işlemler gerektiriyor ve ustalık istiyordu. Buna benzer üretim tekelleşmeleri arasında Çinlilerin kâğıt ve porselen imalatındaki tekeli de vardır. Yaklaşık bin yıl Çinlilerin bu alanlardaki üretim sırları dışarı sızıp kopyalanana kadar onlar bu alanlarda dünyanın tek üreticileriydi. Bizim endüstriyel casusluk ve bilgilerin yayılmasının çok canlı bir şekilde yaşandığı modern zamanlarımızda, tekelleşmeleri uzun süre muhafaza etmek gittikçe zorlaşmaktadır. Bununla beraber, ABD atom bombasının yapımında kısa bir süre için tekeldi. Günümüzde de ABD ile Avrupa dünya pazarlarında büyük yolcu uçaklarının yapımı konusunda tekel hâlindedirler.

Geleneksel ticaretin geriye kalan "geleneksel tekeller" diye ifade edebileceğimiz türünün, günümüzdeki uygulamalarla paralelliği çok düşük düzeydedir. Bu tür ticarette ticaret konusu şeye iki ticaret ortağından herhangi biri sahiptir ya da üretir, ancak alıcı taraf mal tedarikçisi olarak bu ortağa bağımlı olmayı özellikle tercih eder, çünkü ticari ilişkileri sürdürmek istemektedir. Örneğin Dugum Danilerinin Jalemo bölgesinden aldığı şeyler arasında ka-

liteli uçları ve süsleri olan ahşap oklar ve parlak orkide elyafından dokunarak üretilmiş file çantalar vardır. Daniler kendileri için basit ve gösterişsiz oklar ile çantalar yaparlar. Onlar önlerine bir Jalemo oku ve çantasını alarak onları mükemmel bir şekilde kopyalayabilirler, çünkü bu ürünlerin gerektirdiği oymacılık ve dokumacılık yetenekleri yüksek seviyede değildir. Fakat Daniler bunu yapmak yerine, bu ürünlerin bol bulunduğu Jalemo bölgesine bu konuda bağımlı kalmayı tercih etmektedirler. Danilerin Jalemoları, dekore edilmiş oklar ve çantalar konusunda bu şekilde "geleneksel tekel" olarak tanıması, arz talep dalgalanmalarının dengelenmesi açısından her iki taraf içinde faydalıdır. Böylelikle, Jalemo halkı, orman ürünlerinden elde edilen hasılatta geçici azalmalar olsa bile Danilerden tuz almaya devam edebilirler ve Daniler de Jalemolara onların orman ürünlerine geçici bir talep patlaması yaşansa bile tuz satmaya devam edebilirler.

Daha karmaşık tekelleşmeler Brezilya'nın ve Venezuela'nın Yanomamo yerlileri ve Brezilya'nın Xingu yerlileri arasında yaygındır. Her Yanomamo köyü istediği takdirde kendine yeterli olabilir, ama onlar yine de böyle olmamayı tercih ederler. Onun yerine, her köy, müttefiklerine sattığı bir ürün üzerinde uzmanlaşmıştır. Bu ürünler arasında okların baş ve gövdeleri, yaylar, çömlek, pamuk ipliği, köpekler, halüsinojen uyuşturucular ve hamaklar vardır. Benzer biçimde, her Xingu köyü oklar, çömlekçilik, tuz, deniz kabuğu kemerler ya da mızrak üretimi ve satışında uzmanlaşmıştır. Bir Yanomamo köyü olan Mömariböwei-teri'de çömleklerin elde edilme yollarındaki değişiklikleri hesaba kattığınızda, Yanomamo köylülerinin çoğunun gerçekten de ham ya da dekore edilmemiş çanak-çömlek üretimi yapamayacak oluşları, aklınıza gelecek son şey olmalıdır. Başlangıçta Mömariböwei-terililer çömlekleri siyasi olarak ittifak hâlinde oldukları bir başka köy olan Möwaraöba-teri'den alıyorlardı. Onlar bu duruma, çömlek yapmayı gerçekten bilmediklerini, çok eskiden yaptıklarını

ama şimdi artık unuttuklarını, zaten kendi arazilerinde çömlek yapmak için kaliteli kil bulunmadığını ve ihtiyaçları olan çömlekleri Möwaraöba-teri'den aldıklarını söyleyerek açıklama getiriyorlardı. Fakat sonra, Mömariböwei-terililer ile Möwaraöba-terililer arasında patlayan bir savaş bu iki köy arasındaki ittifakı kesintiye uğratınca, Mömariböwei-terililer artık Möwaraöba-terililerden çömlek ithal edemez olurlar. Sonra, nasıl olmuşsa, Mömariböwei-terililer aniden, eskiden çömlekleri nasıl yapabildiklerini mucizevi bir şekilde "anımsayıvermişler". Arazilerindeki kil yataklarının da çömlek yapımı için çok iyi kalitede olduğunu da o zaman "keşfetmişler" ve kendi çömleklerini kendileri yapmaya başlamış. Bunlar bize açıkça gösteriyor ki, Mömariböwei-teri köylülerinin önceden Möwaraöba-terililerden çömlek ithal etmeleri aslında zorunluluktan değil, tercihten (bir ittifakı güçlendirmek) kaynaklanan bir seçimdi.

!Kung halkının ok ticareti de tamamen tercihe bağlıydı, çünkü bütün !Kunglar benzer oklar yapıyorlardı ama yine de aynı oklar birbirleri arasında gidip geliyordu. Antropolog Richard Lee dört !Kung erkeğine okluklarındaki 13 ile 19 okun her birinin kimin olduğunu sormuştu. Dört adamın arasında sadece biri (Kopela Maswe) başkalarından almadığı okları taşıyordu. Bir adamın (/N!au) on bir oku dört farklı kişiden alınmıştı, okluğundaki oklardan sadece ikisi kendisinindi. Diğer iki adamın (/Gaske ve N!eishi) kendilerine ait okları yoktu, her ikisi de altı farklı kişinin oklarını taşıyordu.

Bu geleneksel tekelleşmelerin ve ok karşılığında ok vermenin yararı, Batı tarzı ticaret yapan bizler açısından anlaşılamazdır: sonuçta zaten kendimizin yapabileceği bir şeyi satın almayız. Belli ki, geleneksel ticaret ekonomik işlevler yanında siyasi ve sosyal işlevlere de sahipti: ticari malları sadece kendi ihtiyaçları için satın almıyorlardı, aynı zamanda sosyal ve siyasi hedefleri için de ticaret yapıyorlardı. Galiba bu tür hedeflerin en nihaî olanlarından biri-

si, gerektiğinde kullanılabilecek ittifakların oluşturulmasıydı. Kuzeydoğu Alaska Inuitleri arasında ticaret arkadaşları gereğinde birbirlerini desteklemekle yükümlüdürler. Örneğin, bölgenizde bir kuraklık olursa, başka bir bölgede yaşayan ticaret arkadaşınızın arazisine gidip orada yaşayabilirsiniz. Agta avcıları kendi aralarında ya da Filipinli çiftçilerle "ticaret" yaparlar ve bu değiş tokuşlar ihtiyaca dayalı bir arz-talep durumundan kaynaklanmaz: farklı ortaklıklara bolluk ya da yokluk dönemlerinde ihtiyaç olacağı düşünülür ve bu uzun zamanda nasıl olsa dengelenir, bu nedenle de kimse öyle detaylı bir hesap tutmaz. Agta halkının aralarındaki ticaret, tarafların evlilik, cenaze, kasırgalar ya da kötü bir hasat veya av dönemi gibi zamanlarda birbirlerine çok önemli fedakârlıklar yapmalarını sağlıyordu. Yanomamolar için aralarında süre giden savaşların da bunda rolü vardır. İttifaklar komşuların ticaret için düzenli olarak barışçıl bir ortamda bir araya gelmesi üzerinde ortaya çıkar ve bu ticaret konusu hamaklar ve çömleklerden çok daha önemli bir konudur. Yine de hiçbir Yanomamo yaptıkları ticaretin gerçek işlevinin ittifakları sürdürmek olduğunu açıkça söylemez.

Bazı ticari ağlar ve törenler –Trobriand adalıları arasındaki Kula çemberi, Yeni Gine Highlands'de yaşayan Enga halkının törensel Tee değiş tokuşu ve Siassilerin oluşturduğu ve beni şaşırtan Malai Adasındaki ticari ağları–, bunların üyeleri olan kişiler için kendi toplumlarında statü kazanma ve sergilemenin başlıca aracı hâline gelmiştir. Siassi adalılarının sadece bir panayıra katılmak için mümkün olduğu kadar çok domuzdan oluşan yükleriyle, aylarını azgın denizlerde kano üzerinde geçirmeleri bize aptalca gelebilir – Taki Siassi adalılarının da, gösterişli mücevherler ve spor arabalar için çırpınıp duran biz modern Amerikalılar için aynı şeyi düşünebileceklerini fark edene kadar.

Çok küçük uluslar

Dolayısıyla geçmişte var olmuş ve modern zamanlara kadar varlığını sürdüren geleneksel toplumlar, küçük uluslar gibi davranırlar. Kendi arazilerini ya da çekirdek alanlarını korurlar, bazıları onları ziyaret eder ve onlar da bazılarını ziyarete giderler ama bunlar hiçbir zaman başka uluslardan olmazlar. Bazı durumlarda sınırlarını modern toplumlarınki kadar canhıraş bir şekilde savunur, keskin biçimde belirler ve devriye gezerler. Evinden hiç ayrılmasa bile televizyon, cep telefonları ve internet gibi olanaklarla dünyanın geri kalanıyla ilgili bilgiler edinebilen modern ulusların vatandaşlarıyla kıyaslandıklarında, geleneksel toplum üyelerinin dış dünya hakkındaki bilgileri çok daha kısıtlıdır. Onlar diğer insanları günümüzde Kuzey Kore'nin yaptığından çok daha keskin bir şekilde dostlar, düşmanlar ve yabancılar olarak bölerler. Bazen diğer uluslardan insanlarla karşılıklı evlenebilirler. Birbirleriyle modern ulusların yaptığı gibi ticaret yaparlar, ancak bu ticarette siyasi ve toplumsal nedenler bizim ticari ilişkilerimizde olduğundan çok daha fazla rol oynar. Gelecek üç bölümde ise bu küçük ulusların barışı nasıl muhafaza ettiklerini ve nasıl savaştıklarını göreceğiz.

İKİNCİ KISIM

Savaş ve Barış

2. BÖLÜM

Ölen Bir Çocuk İçin Tazminat

• Bir kaza
• Bir tören
• Ya şöyle olsaydı?
• Devletin yaptığı işler
• Yeni Gine tazminat sistemi
• Yaşam boyu süren ilişkiler
• Devleti olmayan diğer toplumlar
• Devlet otoritesi
• Özel hukuk sistemi
• Özel hukuk sistemindeki sorunlar
• Ceza hukuku
• Onarıcı adalet
• Avantajlar ve bedelleri

Bir kaza

Papua Yeni Gine'nin kuru sezonunun sonlarıydı. Bir öğleden sonra geç saatlerde, ülkenin yollarından birinde Malo adındaki bir adam kullandığı otomobiliyle genç bir öğrenci olan Billy'ye kaza sonucu çarparak ölümüne sebebiyet verdi. Billy, o sırada minibüsle (işaretli bir okul servisi değil) okuldan evine gidiyordu. Amcası Genjimp onu yolun karşısında bekliyordu. Yerel ölçekteki küçük bir işyerinde sürücü olarak çalışan Malo, günün sonunda ofis çalışanlarını evlerine götürüyordu ve Billy'yi taşıyan minibüsün karşı istikametinden geliyordu. Billy minibüsten indiği za-

man, amcası Genjimp'i gördü ve ona doğru koşmaya başladı. Ancak, Billy yolun karşısına geçerken, onun Malo tarafından görünebilmesini ve onun da Malo'yu ve trafiğin genel durumunu görmesini sağlayacak şekilde minibüsün önünden değil, görüş dışı olan minibüsün arkasından koşarak çıktı. Malo onu ancak yolun ortasındayken görebilmişti, zamanında duramadı ve otomobilin kaputu Billy'nin kafasına çarpıp onu havaya fırlattı. Amca Genjimp Billy'yi doğruca bir hastanenin acil servisine götürse de, Billy başından aldığı ağır yaralar nedeniyle birkaç saat sonra yaşamını yitirdi.

ABD'de ciddi bir kazaya karışan bir sürücünün polis gelene kadar kaza mahallini terk etmemesi beklenir: Oradan ayrılır ya da polise durumu bildirmezse, kaçak sayılır ve bu suç olarak değerlendirilir. Papua Yeni Gine'de ve bazı başka ülkelerde ise hukuk buna izin verir. Polis ve sağduyu sürücünün kaza yerinde kalmayıp doğruca en yakın polis karakoluna gitmesini tavsiye eder. Bunun nedeni öfkeli insanların, kaza yayanın kabahatiyle bile olsa sürücüyü arabasının dışına çekip dövmeleri, hatta öldürmeleri olasılığıdır. Malo ve yolcuları için oluşan riske, Malo ve Billy'nin farklı etnik gruplardan olmaları da ayrıca katkıda bulunmaktaydı. Papua Yeni Gine'de bu durum sık sık gerginlik nedeni olabiliyordu. Malo yakınlardaki bir köyde ikamet ediyordu, fakat Billy'nin kökeni kilometrelerce ötelerdeki bir vadideki bir gruptan geliyordu. Kazanın olduğu semt, çalışmak ve yaşamak için ovalık kesimlere göç etmiş olan insanların yerleştiği bir semtti. Malo durup çocuğa yardım etmeye kalksaydı, oradaki ovalılar tarafından büyük ihtimalle öldürülecekti; yolcuları için de aynı tehlike söz konusuydu. Ama bunun farkında olan Malo aracını doğruca en yakın polis karakoluna sürmüş ve teslim olmuştu. Polis otomobilin yolcularını kendi iyilikleri için geçici bir süre karakola hapsetti ve Malo'ya da onun güvenliği için köyüne dönene kadar eskortluk yaptı. Malo sonraki birkaç ay orada kalacaktı.

Bundan sonra yaşananlar, Yeni Ginelilerin, devletlerin adalet sistemlerinin kontrolü dışında yaşayan diğer birçok geleneksel toplumda olduğu gibi, muhtemelen bütün insanlık tarihi boyunca, ta ki düzenlenmiş yasaları, mahkemeleri, hâkimleri ve polis güçleriyle devletlerin 5 bin 400 yıl önce ortaya çıkışına kadar devrede olan geleneksel mekanizmalar yoluyla aralarında adaleti nasıl sağladığı ve anlaşmazlıkları barışçıl yolla nasıl çözdüğünü ortaya koyuyor. Billy ile Malo vakası bir sonraki bölümde aktaracağım vakanın tam zıttı. O vaka da geleneksel yollarla çözüme kavuşturulmuştu, fakat bu Billy ile Malo olayında kullanılan yöntemlerin tam tersi şekilde yapılmıştı. Bu, öldürme ve savaş yöntemiydi. Nitekim olaya karışan taraflara ve koşullara bağlı olarak geleneksel toplumlardaki anlaşmazlıklar barışçıl bir yolla ya da bu yollar işlemez ya da bu yola başvurulmazsa, savaşla çözümlenir.

Barışçıl süreç "tazminat" olarak adlandırılan bir olguyu içerir. (Göreceğimiz gibi, Yeni Ginelilerin bu teriminin geleneksel İngilizceye çevirisi yanıltıcı olabiliyor: bir çocuğun ölümünün tazmini imkânsızdır ve aslında hedef de bu değildir. Yeni Ginelilerin ortak dili Tok Pisin'de bu terimin anlamı "üzüntü parası" olan *sori money'dir* ve bu çeviri daha uygundur, çünkü bu terim paranın çekilen ortak acılar ya da af dilemek için ödendiğini anlatmaktadır.) Billy'nin ölümünü takip eden tazminat vakasını bana Gideon adında bir adam anlattı. Gideon, olay sırasında Malo'nun şoför olarak çalıştığı işyerinin müdürüydü ve süreçlere aktif olarak katılmıştı. Bu vaka, Yeni Gine'nin geleneksel adalet mekanizmalarının devletlerin adalet sistemlerinden tamamen faklı amaçlara sahip olduğunu ortaya koyuyor. Devletlerin adalet sistemlerinin birçok iyi tarafı olduğunu ve özellikle de birbirine yabancı olan vatandaşları arasındaki birçok soruna çözüm teşkil ettiğini kabul ediyorum, ancak birbirine yabancı olmayan, ayrıca sorun çözüldükten sonra da aralarındaki ilişkiler devam eden tarafların durumunda geleneksel toplumların adalet sistemlerinden öğreneceği-

miz çok şeyler olduğunu da hissedebiliyorum: örneğin komşular, birbirleriyle ticari nedenlerle ilişkide olanlar, çocukların boşanan ebeveynleri ve miras anlaşmazlığına düşen kardeşler.

Bir tören

Billy'nin klanından kişilerin Malo, Gideon ya da şirketteki diğer kişilere karşı bir intikam saldırısında bulunması riski nedeniyle, Gideon çalışanlara kazanın ertesi günü işe gelmemelerini söyledi. Gideon ofiste tek başına kaldı. Ofis ile Gideon ve ailesinin yaşadığı birkaç yüz metre ilerdeki evinin kapıları önüne nöbetçiler konuldu. Güvenlik görevlilerine uyanık olmaları ve yabancıları içeri almamaları söylendi, özellikle ovalı görünümlülere dikkat edeceklerdi. Yine de, sabah saatlerinde bir ara Gideon masasından başını kaldırdığında üç iri yarı adamın dışarıda dikilmekte olduğunu gördü, görünümlerinden ovalık kesim halklarından oldukları belli oluyordu ve ofisinin hemen arkasındaki pencere tarafındaydılar.

Gideon ilk olarak nasıl tepki vereceğini bilemedi; onlara gülümsemeli miydi yoksa kaçmalı mıydı? Fakat sonra karısı ve genç çocuklarının yakınlarda olduğunu anımsayarak, kaçmanın sadece kendi yaşamını kurtarmak olacağını düşündü. Gülümsemeyi başardı ve üç adam da benzer şekilde yanıt verdiler. Gideon Ofisin arka penceresine gidip pencereyi açtı, bunun ölümcül olabileceğini biliyordu ama alternatif daha kötüydü. Üç adamdan, ölen oğlanın babası Peti olduğu sonradan anlaşılan birisi Gideon'a "Ofisinize gelip konuşabilir miyim?" diye sordu (bu ve konuşmanın geri kalanı İngilizce dilinde değil Tok Pisin dilinde gerçekleşti. Peti'nin Gideon'a sarf ettiği esas sözler şöyleydi: "Inap mi kaminsait long opis bilong yu na yumi tok-tok?").

Gideon başını sallayarak ofisin ön tarafına gitti, kapıyı açıp Peti'yi içeri yalnız olarak davet etti ve beraberce karşılıklı oturdu-

lar. Oğlu henüz ölmüş ve onun katilinin patronuyla karşılaşmakta olan bir baba olarak Peti'nin davranışları hayli etkileyici görünüyordu: olayın şokunu hâlâ yaşadığı belli oluyordu ama yine de sakin, saygılı ve açık sözlüydü. Peti bir süre sakince oturdu ve sonunda Gideon'a "Bunun bir kaza olduğunu ve bunu isteyerek yapmadığınızı anlıyoruz. Sorun çıkarmaya niyetimiz yok. Sadece cenaze için yardımlarınızı istiyoruz. Sizden cenazeye gelecek olan akrabaların doyurulması için biraz para ve gıda rica edecektik" dedi. Gideon, Peti'ye kendi ve çalışanları adına taziyelerini iletti ve üstü kapalı yorumlarda bulundu. Hemen o öğleden sonra, yerel bir markete giderek pirinç, konserve et, şeker ve kahve gibi standart gıda ürünleri aldı. Marketteyken, Peti'yle tekrar karşılaştı ve bir kez daha herhangi bir sorun çıkmadı.

Olaydan sonraki ikinci gün Gideon, ekibinin en kıdemlisi ve farklı bir semtte yaşayan bir yerli olan Yaghean'la konuştu. Onun Yeni Gine tazminat görüşmelerinde tecrübesi vardı. Yaghean bir seri görüşmeler yapılması önerisinde bulundu. Ertesi gün (3. gün) Gideon şirkette çalışanlarla bir toplantı düzenleyerek sürecin nasıl yürüyeceğini anlattı. Herkesin temel korkusu ölen çocuğun geniş sülalesiydi (onun uzak akrabaları ve klan üyeleri), çocuğun babasının çekirdek ailenin sorun çıkarmayacağı konusunda verdiği güvenceye rağmen, onlar şiddete başvurabilirlerdi. Peti'nin her iki karşılaşmalarındaki sakinliğinden cesaret alan Gideon ovaya bizzat gidip Billy'nin ailesini bulmayı ve "özür dileyerek" (resmî özür) klandan gelecek riski bu şekilde yatıştırmayı düşündü. Fakat Yaghean, Gideon'un bunu yapmaması konusunda ısrar etti. "Eğer oraya kendi başına çok erken gidersen, sülale ve bütün o ovadaki insanların şu sıralar çok tepkili olma ihtimalleri var. Onun yerine uygun bir görüşme sürecini takip etmelisin. Oraya bir temsilci göndereceğiz ve o ben olacağım. Ova yerleşkesindeki meclis üyelerinden biriyle görüşeceğim ve o da ova halkıyla konuşacak. İkimiz de bu sürecin nasıl işleyeceğini biliyoruz.

Ancak süreç tamamlanınca sen ve çalışanların aileyle birlikte oraya gidip bir özür dileme [Tok Pisin dilinde tok-sori] töreni düzenleyebilirsiniz."

Yaghean meclis üyesiyle konuşmaya gitti. Bu adam ertesi gün için (4. Gün) Yaghean, meclis üyesi, Billy'nin ailesi ve sülale üyeleriyle bir toplantı organize etmişti. Gideon bu toplantıda olup bitenler hakkında çok az şey biliyordu; Yaghean'ın ona söyledikleri, onlarla sorunun çözümü hakkında uzun bir konuşma yaptığı, ailenin sorunu çözmede şiddet kullanmaya eğilimli olmadığı, fakat yerleşimdeki bazı adamların Billy hakkında güçlü duygular beslemesinin işleri biraz karıştırdığını söylemesiyle sınırlıydı. Yaghean, Gideon'a cenaze ve tören için daha fazla gıda temin etmesi gerektiğini ve Gideon'un şirketinin Billy'nin ailesine 1000 kina (yaklaşık 300 dolar) tazminat ödemesi konusunda anlaştıklarını söyledi (kina: Papua Yeni Gine'nin ulusal para birimi).

Resmî ve belirli bir yapısı olan tazminat töreni, hemen ertesi gün, yani olayın 5. günü yapıldı. Tören Gideon, Yaghean ve Malo dışındaki çalışanların ovadaki yerleşkeye şirketin aracıyla gitmeleriyle başladı. Aracı park ettiler; yerleşime kadar yürüyüp Billy'nin ailesinin evinin önündeki alana ulaştılar. Geleneksel Yeni Gine yas törenleri, bir çeşit üstü kapalı çardağın altında gerçekleşir; bu vakada da Billy'nin ailesi herkesin –aile ve ziyaretçiler– altında toplanması için üstü muşamba ile örtülü böyle bir çardak hazırlamıştı. Ziyaretçiler gelince ölen oğlanın amcalarından birisi, onlara oturacakları yeri gösterdi ve ailenin diğer üyelerine de oturmalarını işaret etti.

Tören amcalardan birinin konuşmasıyla başladı, ziyaretçilere geldikleri için teşekkür etti ve Billy'nin ölümüne ne kadar üzüldüğünü söyledi. Gideon, Yaghean ve diğer çalışanlar da konuştular. Bu olayı bana anlatırken Gideon bana şöyle bir açılama yaptı: "Konuşmak zorunda kalınca çok çok kötü hissettim. O arada ağlıyordum. Benim de genç çocuklarım var. Aileye acılarını anlama-

ya çalıştığımı söyledim. Kazanın benim kendi oğlumun başına gelmiş gibi hissettiğimi belirttim. Acıları gerçekten de çok büyüktü. Onlara verdiğimiz gıda ve paranın çocuklarının hayatı yanında bir hiç olduğunu, hiçbir öneminin olmadığını ifade ettim."

Gideon şöyle devam etti: "Sonraki konuşan Billy'nin babası Peti oldu. Sözleri çok basitti. Ağlıyordu. Billy'nin ölümünün bir kaza olduğunu, bizim ihmalkârlığımızın bir neticesi olmadığını söyledi. Orada bulunmamız nedeniyle bize teşekkür etti ve kendi halkının bize karşı herhangi bir sorun çıkarmayacağını ifade etti. Sonra Billy hakkında bir şeyler anlattı. Oğlunun bir fotoğrafını yukarı kaldırarak, 'Onu özleyeceğiz' dedi Billy'nin annesi, o konuşurken babanın arkasında sessizce oturuyordu. Sonra Billy'nin birkaç tane amcası daha ayağa kalkarak benzer şeyler söylediler. 'Sizlerin bizimle bir problemi olmayacak, tepkilerinizden ve tazminatınızdan razı olduk.' Herkes –meslektaşlarım, ben ve bütün aile– ağlıyordu."

Sonra Gideon'un sağladığı yiyecekler getirilip meslektaşları tarafından "üzgünüz, umarız bu yiyecekler zor zamanınızda size destek olur" diyerek dağıtıldı. Konuşmalardan sonra aile ve ziyaretçiler birlikte tatlı patates ve sebzelerden oluşan (Yeni Gine'nin temel yemeklerinden birisi) basit bir şeyler yediler. Törenin sonunda bol bol el sıkışmalar yaşandı. Gideon'a kucaklaşmaların da olup olmadığını sordum, ayrıca o ve baba ağlarlarken kucaklaşmışlar mıydı? Gideon'un yanıtı "Hayır, tören belli bir şekilde yapılandırılmıştı ve çok resmîydi" şeklinde oldu. Ben hâlâ ABD'de ya da herhangi bir Batılı toplumunda, bir çocuğun kazara ölümüne sebebiyet verenlerle, ölümden birkaç gün sonra ölenin ailesinin oturup bir araya gelmeleri, birlikte ağlayıp bir şeyler yemeleriyle sağlanabilecek bir çözümü hayal bile edemiyorum. Bunun yerine çocuğun ailesi bir hukuk davası açacak, çocuğu öldüren taraf savunma avukatı tutacak ve sigorta şirketi olası suçlu bulunma ihtimaline karşı savunma yapmaya çalışacaktır.

Ya şöyle olsaydı?

Billy'nin babası ve akrabaların da üzerinde fikir birliği ettikleri gibi Malo, Billy'yi isteyerek öldürmemişti. Malo ve Gideon'a Malo, Billy'yi gerçekten bilerek öldürmüş olsaydı ya da en azından tartışmasız biçimde ihmali olsaydı ne olabileceğini sordum.

Malo ve Gideon, böyle bir durumda, anlaşmazlığın hâlâ aynı tazminat süreci ile çözülebileceğini ancak sonucun daha belirsiz, durumun daha tehlikeli ve tazminatın da daha büyük olacağını ifade ettiler. O zaman Billy'nin akrabalarının tazminat sürecinin sonlanmasını beklememe riski olurmuş ya da ödemeyi ret edip intikam cinayeti işleyebilirlermiş. Tercihen Malo'nun kendisini öldürürlermiş, ama bunu başaramazlarsa aileye yakın birini de öldürebilirlermiş, bu da olmazsa o zaman öldürmek için yakın çevresinden birini bulurlarmış. Billy'nin akrabaları tazminat sürecinin tamamlanmasını beklemeye karar verirlerse de bu defa istenecek tazminat daha büyük olurmuş (Billy'nin ölümünden net bir şekilde sorumlu olsaydı). Malo bu durumda istenebilecek tazminat miktarını şöyle tahmin etti. Yaklaşık beş domuz, artı 10 bin kina (yaklaşık 3 bin dolar), artı bir salkım muz, taro, tatlı patates, Hint irmiği, bahçe sebzeleri ve kurutulmuş balıktan oluşan belirli bir miktar gıda istenebilecekti.

Bir de Malo'nun kazayı şirketin arabasıyla değil de kendi arabasıyla işlemiş olması durumunda ne olabileceğini sormuştum. Böyle bir durumda tazminat sürecinin kendisi ve Yagehan gibi ofisinden birisi aracılığıyla gerçekleşmeyeceğini onun yerine köyünün yaşlıları ya da amcalarından birini devreye sokacağını söyledi. Tazminat şirket tarafından ödenmeyecek, Malo'nun ailesi de dâhil bütün köyü ve sülalesi tarafından ödenecekti. Malo bunun için köyünden ve bu insanların hepsinden yardım isteyecekti. Malo böylece onlara karşı da yükümlülükler üstlenmiş olacaktı. Yaşamının sonraki döneminde Malo bu insanlara ve bu zor gö-

rüşmeleri yapan amcalarına verdikleri desteğin karşılığında ödemeler yapacaktı. Malo bu ödemeleri yapamadan vefat ettiği takdirde, tazminatın ödenmesine katılanlar ve amcaları bu katkılarının karşılıklarını Malo'nun ailesinden ve klandan talep etme hakkına sahipti. Bununla beraber, işin içinde şirket olmasaydı, görüşmeleri yapanlarla katkıları sunanların durumundaki fark dışında tazminat süreci de daha uzun olacaktı.

Devletin yaptığı işler

Aktardığım bu olaylar zinciri, Yeni Gine'nin geleneksel mekanizmalarının insanların başkalarının elinden acı çekme durumunda olaya nasıl müdahil olduklarını sergileyen bir örnektir. Bu örnek, bu tür kayıplar konusunda bir Batı devletinin adalet sisteminin devreye giriş tarzıyla tezat teşkil eder. Billy ve Malo vakasında Papua Yeni Gine devletinin tepkisi şuydu: polis Billy'nin acılı ve öfkeli ailesinin durumuna karşı ilgisiz kalmış ve Malo'yu tehlikeli araç kullanmakla suçlamıştı. Kaza sırasında olay yerinde olan amcası Genjimp de dâhil olmak üzere Billy'nin ailesi Malo'nun aracı sürüş biçimiyle ilgili bir suçlamada bulunmadılar, ancak polis yine de Malo'nun çok hızlı araç sürdüğünü iddia etti. Malo, polise ifade vermek üzere kente gelişi dışında, aylarca köyünde kaldı. Bunun nedeni, Malo'nun genç ve hâlâ heyecanlı ova köylülerinin herhangi bir öç alma girişiminde bulunmalarından korkmasıydı. Malo'nun köylüleri böyle bir saldırı ihtimaline karşı onu korumak için hep hazırdılar ve sürekli dikkatli davrandılar.

Başlangıçtaki polis ifadesinden sonra, birkaç ay geçti. Bu ifade sırasında, Malo'nun davanın açılmasını beklerken, kente haftada iki kez gelerek trafik memuruna rapor vermesi emredildi. Her rapor verme ziyaretinde, Malo trafik ofisinde yarım ya da tam gün boyunca beklemek zorunda kaldı. Malo'nun ehliyeti ikinci ifade-

de elinden alındı. Bu Malo'yu işinden etti, çünkü Malo'nun şirketteki işi ehliyet sahibi olmayı gerektiriyordu.

Malo'ya karşı açılan tehlikeli-sürüş davasının ilk oturumu bir buçuk yıl sonra yapıldı. Bu zaman içinde, köyünde belirsizlik içinde ve işsiz olarak yaşadı. Malo günü gelip mahkemeye çıktığında hâkimin duruşma sırasında başka bir işi olduğu ortaya çıktı ve dava üç ay sonraya ertelendi. Sonra tekrar ileri bir tarihe ertelendi. Hâkim bir türlü uygun olamıyordu ve üç ay sonraya yeni bir tarih verildi. Bu üçüncü tarih ve sonraki bir başka tarihe ertelendi, çünkü yargıçla ilgili başka sorunlar ortaya çıktı. Sonunda verilen beşinci tarihte nihayet dava görüldü. Fakat savcının çağırdığı polis gelmedi ve yargıç davayı düşürdü. Billy ve Malo'nun olayına devlet müdahalesi işte bu şekilde sona erdi. Sakın Papua Yeni Gine'nin adalet sistemindeki tüm bu ertelemeler ve aksiliklerin sadece bu ülkede yaşandığını düşünmeyin, yakın bir arkadaşım, Şikago'da kendine yöneltilen suçlamalarla ilgili benzer bir adli süreci yaşamış olduğunu bana daha geçenlerde anlatmıştı.

Yeni Gine tazminat sistemi

Billy ve Malo'nun hikâyesinde sunulan geleneksel tazminat süreci, anlaşmazlığın bir yandan hızlı ve barışçıl bir yoldan çözümünü hedeflerken, bir yandan da taraflar arasında duygusal bir uzlaşmayı ve önceki ilişkilerin onarılmasını da gözetir. Devlete ait adalet sisteminde hedeflerin ne kadar köklü bir şekilde farklı olduğunu fark edene kadar, bu sistem kulağa basit, doğal ve dokunaklı gelebilir. Geleneksel Yeni Gine, bir devlet yönetimi ve merkezileşmiş bir siyasal sisteme, karar verme güçlerinin uygulayıcıları olan ve güç kullanımı üzerinde bir tekel oluşturan profesyonel liderlere, bürokratlara, yargıçlara ve devlete ait bir adalet sistemine sahip değildir. Devletler anlaşmazlıkların çözümünde ve vatandaşları

arasındaki adaletin uygulanmasında kendine özgü çıkarlara sahiptir. Bu çıkarlar, anlaşmazlığın taraflarının çıkarlarıyla örtüşmek durumunda değildir. Geleneksel Yeni Gine adaleti ise kendi-işini-kendin-gör yöntemini uygular, taraflar çözüm sürecini kendileri ve taraftarları ile birlikte organize ederler. Tazminat süreci, iki çatallı geleneksel anlaşmazlık çözme sisteminin barışçıl olan ucudur. Diğer uçta ise, (3. ve 4. Bölüm) bireysel intikamın şiddet yoluyla aranması yöntemi vardır ve bu yöntem karşılıklı intikam döngülerini başlatarak savaşlara kadar uzanan sonuçlara yol açar.

Yeni Gine geleneksel tazminat sistemini biçimlendiren ve onu anlaşmazlıkların Batılı çözüm şeklinden ayıran temel bir gerçeklik, geleneksel Yeni Gine anlaşmazlıklarındaki tarafların önceden birbirlerini tanımasıdır. Bu tanıma, önceden zaten var olan bireysel ilişkilerden kaynaklanabileceği gibi, asgari düzeyde birbirlerini ismen ya da baba ismiyle tanıma ya da grupsal bağlantılar dolayımıyla da olabilir. Örneğin, bir Yeni Gineli olarak birkaç kilometre uzaklıkta yaşayan ve ormanda gezinirken domuzunuzu öldüren adamı tanımıyor bile olsanız, onun hakkında en azından ismen bir şeyler duymuşluğunuz vardır, onun ait olduğu klanı bilirsiniz ve bu klandan en az birkaç kişiyi bireysel olarak tanırsınız. Bu, geleneksel Yeni Gine'nin, nüfusları birkaç düzineden birkaç yüz kişiye kadar çıkabilen küçük ölçekli yerel toplumlardan oluşmasının getirdiği bir sonuçtur. Halklar geleneksel olarak yaşamlarını hep aynı yerde geçirirler ya da evlilik veya akrabalara katılma gibi belli nedenlerle kısa mesafelere taşınırlar. Geleneksel Yeni Guineliler, biz modern devletli toplumlarda yaşayanlardan farklı olarak çok nadiren tümüyle "yabancı" kişilerle karşılaşırlar ya da hiçbir zaman karşılaşmazlar. Fakat biz Batılılaşmış devletlerin vatandaşları, Yeni Ginelilerden farklı olarak milyonlardan oluşan toplumlarda yaşarız, bu nedenle de elbette ki yabancılarla günlük olarak karşılaşır ve kendi toplumumuzun önceden tanımadığımız üyele-

riyle işler yaparız. Nüfus yoğunluğunun düşük olduğu, benim ergenlik çağlarımda yaz aylarını geçirdiğim Montana'nın Büyük Delik Çanağı'nda olduğu gibi, bütün vatandaşların birbirini tanıdığı yerlerde bile, yabancılar rutin bir şekilde karşınıza çıkarlar – örneğin Şehir merkezinde durup aracına yakıt alan biri gibi. Dahası, bizler çalışmak, tatil yapmak, ya da sadece kişisel tercihlerimiz doğrultusunda çok uzak mesafelere gidebiliriz ve bundan dolayı da ilişki çevremiz yaşamlarımız boyunca nerdeyse sürekli olarak değişikliğe uğrar.

Sonuç olarak, devletli toplumlardaki trafik ve iş alışverişleriyle ilgili anlaşmazlıkların çoğu yabancılar arasında çıkar. Bu kişiler birbirlerini önceden tanımazlar ve bir daha da büyük ihtimalle hiç karşılaşmayacaklardır. Geleneksel Yeni Gine'de ise herhangi bir anlaşmazlığın karşı tarafı sizin gelecekte de ilişkinizi sürdüreceğiniz biri olacaktır. Büyük ihtimalle anlaşmazlığa düştüğünüz kişi kendi köyünüzden biridir; onunla her gün defalarca karşılaşırsınız; o bu tür günlük ilişkilerden kaçınamayacağınız birisidir. Minimum düzeyde ise anlaşmazlığın karşı tarafı gelecekte sürekli karşılaşmayacağınız biridir (ör. domuzunuzu öldüren birkaç kilometre mesafedeki köyden biri). Fakat bu kişi ile aranızdaki uzaklık hâlâ kolay bir erişim mesafesindedir ve onunla daha fazla sorun yaşamamayı düşünmeniz gerekir. Geleneksel Yeni Gine tazminat sisteminin önceki ilişkileri onarmayı hedeflemesinin nedeni işte budur. Ortada yoğun bir ilişki yoksa bile, tarafların birbirlerine sorun yaşatma potansiyelinin ortadan kaldırılması da aynı hedefin gözetilmesi olarak algılanmalıdır. Fakat bu hedef ve onun ardında yatan temel gerçekler, bu sistemi Batı devletlerinin anlaşmazlık çözüm sistemlerinden büyük bir farkla ayırmaktadır. Batılı devletlerdeki sistemlerde ilişkilerin onarılması göz önüne alınmaz, çünkü ortada önceden var olan bir ilişki zaten yoktur ve gelecekte de olmayacaktır. Örneğin, ben şimdiye kadar üç hukuki anlaşmazlık yaşadım –bir marangoz, bir yüzme havuzu inşaat-

çısı ve bir emlakçiyle– bu anlaşmazlıklarda alış veriş yaptığım marangoz, havuzcu ya da emlakçi olan karşı tarafı daha önceden tanımıyordum ve sorunumuz çözüme kavuşup dava bittikten sonra onları bir daha değil görmek haklarında herhangi bir şey bile işitmedim.

Yeni Gineliler için zarar görmüş ilişkilerin onarılmasında temel unsur, iki tarafın da duygularının anlaşılması ve saygı gösterilmesidir. Bunu yapabilmek için taraflar öncelikle öfkeli havanın dinmesini beklerler, eski ilişkilerini sürdürürler ya da ilişki yoksa da öyle devam ederler. Bu ilişkilerin onarımı için yapılan ödemeye artık evrenselleşmiş bir şekilde "tazminat" denilse de bu terim yanıltıcıdır. Buradaki ödeme aslında sembolik bir anlam taşır, burada amaç ilişkiyi yeniden oluşturmaktır: tazminatı, taraf A'nın, taraf B'ye "üzgünüm" demesi ve taraf B'nin duygularını ve kayıplarıyla omuzlarına çöken yükü kabul etmesi oluşturur. Örneğin, Billy ve Malo vakasında Billy'nin babasının gerçekten istediği şey, Malo ve şirket çalışanlarının onun yaşadığı büyük kaybı ve acısını kabul etmeleridir. Gideon'un Billy'nin babasına tazminatı sunarken açık bir şekilde söylediği gibi, para hiçbir şeydir; o sadece özür dilemenin ve Billy'nin ailesinin kaybını paylaşmanın bir yoludur.

Geleneksel Yeni Gine'de ilişkilerin yeniden oluşturulması her şeydir, suçluluğun veya ihmalin belirlenmesi ya da cezalandırma gibi Batılı kavramlar burada temel sorun değildir. Bu görüş açısı, beni şaşkınlığa düşüren bir çözümün nasıl bir şey olabileceğini de ortaya koyuyor. Yeni Gine'nin dağlı klanları arasında uzun soluklu bir anlaşmazlıkta, Goti köyündeki klanlardan biri ile dostluk kurmuştum. Goti dostlarım dört diğer klanla uzun süren baskınlar ve karşılıklı öldürmelerin olduğu karışıklıklar yaşıyorlardı. Bu olaylardan birinde Goti arkadaşlarımdan Pius'un babası ve büyük kardeşi öldürülmüştü. Durum çok tehlikeli bir hâl almaya başlamış, birçok Goti dostum ata topraklarından kaçmak zorunda kal-

mış ve olabilecek yeni baskınlardan kurtulabilmek için komşu köylere sığınmışlardı. Durumun, Gotili dostlarımın ata yadigârı topraklarına dönebileceği kadar güvenli bir hâle kavuşması 33 yıldan fazla bir zaman almıştı. Bundan üç yıl sonra sürekli saldırı tehdidi altında yaşamaya son verecek bir gelişme oldu, Goti köyünde, Gotilerin ev sahipliğinde bir uzlaşma töreni düzenlendi. Bu törende Gotiler, eski düşmanlarına domuzlardan ve diğer mallardan oluşan tazminatlar ödediler.

Pius bana bu hikâyeyi anlattığı zaman, başlangıçta kulaklarıma inanamamış ve yanlış anladığımı düşünmüştüm. "*Onlara* tazminat mı *ödediniz*?" diye sormuştum. "Ama onlar babanızı ve diğer akrabalarınızı öldürdüler; neden *onlar size* ödemiyor?" Ama işler böyle yürümüyor, diye açıkladı Pius; burada maksat tazminat almak olmadığı gibi B'nin Y'yi öldürmesinden etkilenen A'ya, B'nin X sayıda domuz vermesi de değildir. Burada amaç eski düşmanlar arasında yeniden barışçıl ilişkiler oluşturmak ve Goti köyünde güven içinde bir yaşamı yeniden tesis etmektir. Düşman klanlar kendi arazilerine tecavüzler olduğunu ve Goti halkından insanların, kendi klanlarının bazı üyelerini öldürdüklerini ileri sürmüşlerdi. Görüşmelerden sonra, düşman klanlara domuz ve diğer mallarla tazminat ödenmesi üzerinde varılan anlaşmadan iki taraf ta memnun oldular ve eski olumsuz duygularını bir kenara bıraktıklarını ilan ettiler. Goti halkı da eski arazilerini geri aldı ve sonrasında iki halk da bir daha herhangi bir saldırı olmadan yaşamaya başladılar.

Yaşam boyu süren ilişkiler

Geleneksel Yeni Gine toplumlarındaki sosyal ilişki ağları, Batılı toplumlarınkine oranla ilişkileri daha önemli ve kalıcı kılar. Anlaşmazlıkların sonuçlarının görünenin ötesine uzanan etkileri,

Batılıların kolayca anlamlandıramayacakları derinliktedir. Bir klan üyesine ait bir domuzun başka bir klanın üyesinin bahçesine girip zarar vermesi gibi bir olayın, iki klan arasında savaşa varan sonuçlara yol açması biz batılılara saçma gelir; Yeni Gine Highlands sakinleri içinse böyle bir sonuç gayet anlaşılır bir şeydir. Yeni Gineliler içine doğdukları ilişkileri yaşam boyu muhafaza etme eğilimindedirler. Bu ilişkiler her Yeni Gineli için diğer insanların desteği anlamına geldiği gibi, onlara karşı üstlenilen yükümlülükleri de beraberinde getirir. Şüphesiz modern Batılılar da uzun soluklu kalıcı ilişkilere sahiptir, fakat bu ilişkileri yaşamlarımız boyunca elde etmek de, yıkmak da Yeni Ginelilerle karşılaştırıldığında bizim için çok daha kolay ve sık karşılaşılan bir olgudur. Bizler zengin olmak isteyen bireyin ödüllendirildiği bir toplumda yaşarız. Bundan dolayı Yeni Gine anlaşmazlıklarında, tazminat alan ya da ödeyen tarafların kapsamı Malo'yla Billy'nin babası gibi sadece olayla doğrudan ilgili tarafları değil, aynı zamanda iki tarafla daha uzaktan akraba olan insanları da kapsar: intikam öldürmelerinin yaşanabileceği korkusu olan ve Malo çalışmıyor olsaydı alternatif tazminat kaynağı olan Malo'nun sülalesi ve klan üyeleri; Malo'nun misillemeler için potansiyel hedef durumundaki iş arkadaşları ve tazminatı ödeyen işvereni. Benzer bir şekilde Yeni Gine'de bir evli çift boşanmak isterse bu durumdan etkilenecek olan diğer kesimler de Batıda olduğundan çok daha yoğun bir şekilde sürece dâhil olurlar. Bu diğer taraflar, gelinin başlık parasını ödemiş olan ve şimdi bunun geri ödenmesini isteyen kocanın akrabaları ve evliliğin onlar için anlamlı bir ittifak yarattığı ve boşanmayla bu ittifakın dağılma riski ile karşı karşıya kalan iki tarafın klanlarıdır.

Geleneksel toplumlarda sosyal ağlara verilen bu ağırlığın zıt tarafında bizim modern toplumlarımızdaki özellikle de ABD'de bireye tanınan ağırlık vardır. Bizler bireyin zengin olmasına, başkalarına karşı kazanması ve avantajlar sağlamasına izin vermekle

kalmaz, teşvik de ederiz. Ticari işlemlerimizin çoğu en üst seviyede kâr etmeyi hedefler ve bir şekilde kayba uğrattığımız masanın öbür tarafındakilerin duygularını hiç umursamayız. ABD'de yaygın olarak oynanan çocuk oyunlarında bile ana tema hep kazanmak ve kaybetmek üzerinedir. Geleneksel Yeni Gine toplumlarında durum böyle değildir, orada çocukların oyunlarında kazanmak ya da kaybetmekten çok işbirliği ve paylaşım ön plana çıkar.

Örneğin, antropolog Jane Goodale, her birine bir tane düşecek kadar muz bulunan bir muz salkımının verildiği bir grup çocuğu (Yeni Britanya'nın Kaulong halkından) gözlemler. Çocuklar muzlarla bir oyun oynamaya başlarlar. Bu oyunda çocuklar en büyük muza sahip olmaya çalışmak yerine, her çocuğun kendi muzunu bölerek bir yarısını kendi yediği, diğer yarısını da bir başka çocuğa verdikleri ve bunun karşılığında da öbür çocuğun muzunun yarısını elde ettiğini görür. Her çocuk bu yenmeyen yarım muzu iki parçaya böler ve bir parçayı kendi yerken diğerini arkadaşlarından birine verir. Arkadaşlarından birisi de ona kendi çeyrek muzunu vermiştir. Oyun bu şekilde hep muzun kalan parçasının ikiye bölünmesi şeklinde tam beş tur yaparak devam eder. Oyunun sonunda her çocuğun elinde muzun otuz ikide biri kalmış ve diğer otuz ikide birini de bir arkadaşına vermiştir. Bu ayinsel oyunun da parçası olduğu pratik sayesinde, Yeni Gineli çocuklar birbirleri üzerinde üstünlük kurmayı değil, paylaşmayı öğreniyorlardı.

Geleneksel Yeni Gine toplumlarının bireysel avantajların üzerinde daha az durmalarının bir başka örneğini de birkaç ay boyunca benimle çalışan ergen yaşlarda bir genç olan Mafuk sergilemişti. Bu çok çalışkan ve hevesli gence ücretini ödemiş ve bu parayla ne yapacağını sormuştum. Diğer insanların yırtık elbiselerini onarmak için bir dikiş makinesi alacağını söyleyerek yanıtlamıştı sorumu. Bu tamiratlar için onlardan ücret alacak ve böylece başlangıçtaki yatırımını ikiye katlayarak para biriktirip

yaşamını çok daha konforlu bir hâle getirebilecekti. Fakat Mafuk'un akrabaları bencillik olarak kabul ettikleri onun bu düşüncelerine çok kızdılar. Doğal olarak bu durağan toplumda Mafuk'un elbiselerini onarabileceği insanların tümü de onun ya akrabaları ya da yaşam boyu ilişkide olacağı insanlardı. Onların üzerinden para kazanmak suretiyle diğerlerinin üzerinden zengin olmak gibi bir davranış Yeni Gine'nin sosyal normlarının çiğnenmesi anlamına gelirdi. Bunun yerine, onun elbiseleri ücretsiz olarak onarması beklenirdi ve bunun karşılığında onlar da onu yaşamı boyunca çeşitli şekillerde destekleyeceklerdi. Örneğin evlenirken gelin için verilecek başlık bedeline katkıda bulunabilirlerdi. Benzer şekilde Gabon'da altınlarını ve paralarını kıskanç arkadaş ve akrabalarla paylaşmayan altın arayıcılarının büyücülerin hedefi olacağına bu büyücülerin de kurbanlarına genellikle ölümcül bir hastalık olan Ebola bulaştırdıklarına inanılır.

Yeni Gine'den Avustralya ya da ABD'ye geri dönen Batılı misyonerlerin onlarla birlikte dönen çocuklarından ya da onların eğitim için bu ülkelere yolladıkları çocuklarından edindiğim bilgilere göre, çocuklar en büyük uyum sorununu, Yeni Gineli çocuklardan öğrendikleri işbirliği ve paylaşım olgularına Batılılarla olan ilişkilerinde ağırlık verme ve onların bireysel bencilliklerine karşı bir tavır geliştirme konusunda yaşıyorlardı. Anlattıklarına göre, rekabetçi oyunlar oynarken kazanma ihtimalleri varsa, ya da okulda sivrilir, arkadaşlarına karşı bir avantaj elde eder veya fırsat yakaladıkları durumlar olursa, kendilerinden utanıyorlardı.

Devleti olmayan diğer toplumlar

Anlaşmazlıkların çözümü konusunda devletsiz toplumlar arasındaki farklar nelerdir? Geleneksel Yeni Gine'de aracılık kurumuna başvurmak, Billy ile Malo vakasında olduğu gibi işe yararken,

bazı başka toplumlarda bu gereksiz ya da etkisiz bir yöntem olabilir. Bu konudaki farklar yelpazesinin renk tonunda kesintisiz bir değişim görürüz. Bu değişim, merkezileşmiş bir otoritenin ya da adalet sisteminin olmadığı küçük ölçekli toplumlardan başlar, birçok anlaşmazlığı şefin çözdüğü ama hâlâ bir çoğunun tarafların kendi aralarında çözüldüğü zayıf devletler hâlindeki şefliklere uzanır ve nihayet etkili ve güçlü devlet otoritesinin var olduğu toplumlara ulaşır. Şimdi gelin, beş farklı devletsiz toplumdaki anlaşmazlıkların barışçıl çözümünü irdeleyelim. Bu örnekler, Yeni Gine'nin küçük köylerinden, siyasi merkezileşmenin oluşmaya başladığı daha büyük bir topluma kadar uzanan bir yelpazeden alınmıştır.

Birkaç düzine üyesi olan en küçük toplumlardan başlayalım. !Kungları (Fotoğraf 6) ziyaret eden bir antropolog bu halkın arasındaki anlaşmazlıkların açıklıkla herkes tarafından konuşulmasını, obalar arasındaki meselelerde obadaki herkesin olaya bir yerinden bulaşmasını etkileyici bulmuştur. Bu obalardan birini bir aylığına ziyaret eden bu antropolog, birbirlerinden memnun olmayan bir karı kocanın aralarındaki tartışmalarına diğer oba üyelerinin (hepsi de karı ya da kocanın veya her ikisinin akrabalarıdır) sürekli müdahil olduklarına tanık olmuştur. Bir yıl sonra aynı antropolog bir başka ziyaret için geri döndüğünde, bu çiftin hâlâ birlikte yaşamaya devam ettiğini ve diğer oba üyelerinin de onların tartışmalarına müdahil olmaya devam ettiklerini gözlemiştir.

Küçük gruplar hâlinde yaşayan Bolivya'nın Sirionoları, karı-kocalar ve özellikle de aynı kocanın ortak eşleri, kayınlar ve aynı sülalenin çocukları arasındaki bitmek tükenmek bilmez tartışmalarıyla bilinirler. Sirionolar arasında tanık olunan 75 anlaşmazlığın 44'ü yiyecek üzerinedir (paylaşma, istifleme, çalma ve gece kampta gizlice yeme); 19'u cinsellik ve özellikle de aldatma ve 12'si de bu ikisi dışında kalan şeyler üzerinedir. Çoğu Siriono

anlaşmazlıkları, bir aracı olmadan taraflar arasında çözüme kavuşur; zaman zaman bir tarafı destekleyen bir akrabanın müdahalesi olur. Aynı kamptaki iki aile arasındaki düşmanlık yoğunlaşmaya başlarsa, ailelerden birisi sorun yatışana kadar kampı terk ederek ormanda ayrı yaşamaya başlayabilir. Düşmanlık devam ederse ailelerden biri o obadan koparak başka bir obayla birleşebilir ya da yeni bir oba oluşturabilir. Bu önemli bir genelleştirmeyi sergileyen bir durumdur: Göçebe avcı-toplayıcılar ve diğer hareketli gruplarda bir grup içindeki anlaşmazlıklar, anlaşamayanların ayrılması, yani grubun bölünmesi ile çözümlenebilmektedir. Bu, köylerdeki yerleşik çiftçiler için zor bir seçenektir. Onların bağ ve bahçeleri üzerinde büyük yatırımları vardır. Nitekim bu çözüm şekli, işleri ve evleri dolayımıyla içinde bulunduğu topluma bağlı olan biz Batılılar için daha da zordur.

Diğer bir küçük grup olan Brezilya'nın Piraha yerlileri (Fotoğraf 11) arasında, aşamalı dışlama, toplumsal normlara uygun davranışları elde etmek için toplumsal baskı aracı olarak kullanıldığı gibi anlaşmazlıkların çözümünde de kullanılan bir yöntemdir. Bu yöntemde aşamalar, söz konusu kişiyle gün boyunca gıda paylaşımının yapılmamasından başlayarak bunun birkaç güne kadar çıkarılmasına ve kişinin bir süre uzaklaştırılarak, normal ticaretten ve sosyal ilişkilerden yoksun bir hâlde ormanda yaşamaya bırakılmasına kadar vardırılır. En katı Piraha yaptırımı ise tam dışlamadır. Örneğin, Tukaaga adında bir Piraha ergeni yakınlarda yaşamakta olan bir Apurina yerlisi olan Joaquim tarafından öldürülünce Pirahaların bir misilleme saldırısı tehlikesi baş göstermiştir. Bunun üzerine Tukaaga bütün diğer Piraha köylerinden uzak yaşamaya mahkûm edilmiş, nihayetinde de bir ay içinde belirsiz nedenlerle ama büyük ihtimalle soğuk algınlığından ölmüştür. Bununla beraber, Tukaaga'yı, yaptığı işten ötürü kendilerini tehlikede hisseden diğer Pirahalardan birinin öldürmüş olması ihtimali de vardır.

Bu yöntemle ilgili sondan bir önceki örneğim, 1960'lı yıllarda aralarında çalıştığım bir grup olan Yeni Gine Highlands'deki Forelerdir. Onlar hayli yoğun bir nüfus yapısına sahip bir hâlde yaşarlar ve bundan ötürü de !Kunglar, Piraha ve Sirionolara göre daha agresif görünümlü bir halktır. Foreler üzerindeki araştırmalar, 1951 ve 1953 yıllarında karı-koca Antropologlar Ronald ve Catherine Berndt tarafından bölgedeki savaşların hâlâ sürmekte olduğu bir dönemde yapılmıştır. Suçlarla mücadele edebilecek merkezi bir otoritenin yokluğunda Forelerin bir klan ya da sülale içindeki anlaşmazlıkları çözme yöntemleri kendi-işini-kendin-gör uygulamasının çeşitlemelerine dayanıyordu. Örneğin, hırsızlara karşı mülkünü korumak, mülk sahibinin kendisinin halletmesi gereken bir işti. Hırsızlar toplum standartlarında kınanırken, domuz şeklinde ya da diğer bir şekilde tazminat almak tamamen mülk sahibinin inisiyatifine kalıyordu. Tazminatın büyüklüğünün belirlenmesinde, çalınan nesnenin değerine göre standartlaşmış bir sistem yoktu, bu daha ziyade suçlu ile suçlayanın güçlerine göre göreceli bir hâl almaktadır. Geçmişteki garezler ve hırsızın kan bağları ve onu kimlerin destekleyebileceği de bu belirlemede rol oynar.

Foreler arasındaki bir anlaşmazlık, büyük ihtimalle anlaşmazlığın doğrudan tarafları olan kişilerin dışında, başkalarının da işe karışmasına neden olacaktır. Karı-koca arasındaki bir kavga durumunda iki tarafın da sülaleleri devreye girer ancak onların da birbiriyle çatışan çıkarları olabilir. Kocanın klanından olan bir kişi eşin klanına karşı kendisiyle aynı klandan olan kocaya destek verebileceği gibi, aynı klandan olduğu kocaya karşı, başlık bedeline yaptığı katkı nedeniyle eşi de destekleyebilir. Bunlardan dolayı, sülale içindeki bir anlaşmazlık baskı uygulanarak, tazminat ödenmesi, hediyeleşme ya da ilişkileri onarabilecek bir panayırın düzenlenmesi gibi yollarla kolayca çözüme kavuşturulabilirken; aynı bölgeden iki sülale arasındaki anlaşmazlıklar da yine tazminat

yönteminin kullanımıyla çözüme kavuşturulur, ama bu defa şiddete başvurulması riski (sonraki iki bölümde de göreceğimiz gibi) ilk durumdan daha fazladır. Bunun nedeni başka klanların insanlarına yapılabilecek baskının gücünün az olmasıdır.

Burada karşılaştırmasını yapacağım son devletsiz toplum Sudan'ın Nuerleri (Fotoğraf 7) olacak. 1930'larda Anropolog E. E. Evans-Pritchard tarafından incelendiğinde bu halkın nüfusu 200 bin civarındaydı. Onlar bölgedeki beş toplum arasında en büyüğüydüler ve görünür biçimde resmîleşmiş şiddet kullanımının en yaygın olduğu ve resmî olarak tanınan, "Leopar-derili şef" diye anılan bir lidere sahip olan tek toplumdu. Nuerler kendilerine hakaret edildiği hissine çok çabuk kapılırlar ve köylerde anlaşmazlıklarını çözmek için erkeklerin ellerindeki sopalarla taraflardan birisi fena hâlde yaralanana ya da (genellikle) köylüler onları ayırana kadar kavga etmesi yöntemine hayranlık beslerler.

Nuerler arasında en ciddi suç cinayettir, bu bir kan davasını tetikler: X, Y'yi öldürürse, Y'nin akrabaları intikam için X'i ya da X'in akrabalarından birini öldürmekle yükümlü olurlar. Böylece bir öldürme olayı sadece katille maktul arasındaki bir anlaşmazlık değil, aynı zamanda iki tarafın yakın akrabaları ve toplumları arasındaki bir anlaşmazlıktır. Öldürme olayından hemen sonra, katil artık kendisinin bir hedef olduğunu bilir, bu nedenle şefin evine sığınır, buranın saldırılara karşı dokunulmazlığı vardır –bununla beraber, düşmanlar katilin şefin evini terk etmek gibi bir hata yapması olasılığına karşı onu gözlerler ve evden dışarıya çıkarsa da mızrakla vururlar. Şef birkaç hafta tansiyonun düşmesini bekler (Yeni Gineli Billy'nin ölümündeki kısa bekleyiş gibi). Sonra katilin akrabaları ile kurbanın akrabaları arasındaki tazminat görüşmelerini başlatır. Ölüm nedeniyle belirlenecek tazminatın miktarı genellikle 40-50 inektir.

Bununla beraber, bir Nuer şefinin kanun koymak gibi bir gücü yoktur ve bir anlaşmazlığı değerlendirip kendisi bir karara

varamaz veya bir anlaşma biçimi de dayatamaz. Şef burada sadece bir aracı rolündedir ve sadece iki taraf ta bir anlaşmaya varmak ve anlaşmazlık öncesi var olan koşullara dönmek isterlerse, devreye girebilir. Şef genellikle taraflardan birinden bir teklif alarak karşı tarafa iletir ve genellikle bu ilk teklif ret edilir. Sonunda şef bir tarafı diğer tarafın teklifini kabul etmeye çağırır ve önceki taraf isteksizlik göstermesine rağmen teklifi kabul eder, ancak bu kabulün sadece şefin onuru için yapıldığını ısrarla vurgularlar. Böylece şef topluluğun iyiliği için zorunlu bir uzlaşmayı sağlamada görüntüyü kurtaran bir rol üstlenmektedir. Bir kan davası bir köyde hoş görüyle karşılanamaz ve yakın köyler arasında da uzun süre sürdürülemez. Fakat iki sülale arasında daha uzak mesafeler varsa, kan davasının çözüme kavuşturulması daha zorlaşır (çünkü normal ilişkileri onarma konusunda motive edici faktörler daha azdır). Böyle bir durumda ilk öldürme peşinden daha fazla şiddeti getirir.

Nuerlerin leopar-derili şefi, sürü hayvanı hırsızlığı, birinin dövülmesi ya da bir boşanma sonucunda gelinin ailesinin evlilik sırasında kendilerine verilen başlık bedeli olan inekleri geri vermemesi gibi daha hafif anlaşmazlıklarda da araya girer. Bununla beraber, Nuerler arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde haklıyı-haksızı ayırt etmek gibi bir hedef yoktur. Örneğin, anlaşmazlık konusu bir sürü hayvanının çalınması ise hırsız yaptığını inkâr etmez, onun yerine kabaca bu yaptığının daha önceden hayvanın sahibinin kendisinin ya da akrabalarının bir hayvanını çalmış olması ya da borcu olması gibi nedenlerle bir hesaplaşma olduğunu öne sürer (örneğin: Bir eş aldatma vakasının, bir yaralamanın, evli olmayan bir kızla cinsel ilişkiye girmenin, boşanmanın, talep edilen başlık bedelinin geri ödenmemesinin ya da kadının çocuk doğururken babanın sorumluluğuyla ölmesinin doğurduğu tazminat haklarından kaynaklanabilecek borçlar). Nuer tazminat siste-

mi haklıyı-haksızı ayırt etmek gibi bir niyet gütmediğinden, mağdur taraf güç kullanmaya hazır olmadıkça, o ve sülalesi tazminat almadıkları takdirde şiddete başvuracakları korkusunu yaratmadıkça tazminat almayı başaramayacaktır. Forelerde olduğu gibi kendi-işini-kendin-gör Nuer anlaşmazlık çözümlerinin de temelini oluşturur.

Burada irdelediğimiz diğer dört devletsiz toplumla karşılaştırıldığında Nuer şeflerinin buradaki rolü, anlaşmazlıkların çözümünde bir yargı sürecinin ilk adımını atmak olarak görülüyor. Fakat anlaşmazlıkların çözümünde bu şekilde bir yargı özelliğinin bulunduğu Nuerler dışında bir toplum olmadığını da yeniden vurgulamak gerekiyor. Nuer şefi anlaşmazlığı kendisi çözme yetkisine sahip değildir ve o sadece bir aracı rolündedir, görüntüyü kurtarma ve tansiyonu düşürme aracıdır. Ve bunu sadece her iki taraf isterse yapabilir. Bu, Billy'nin ailesiyle Malo'nun vakasında Yaghean'ın rolünde de böyledir. Nuer şefi ne güç kullanma tekeline sahiptir, ne de böyle bir gücü uygulayabilecek araçlara. Anlaşmazlığın tarafları hâlâ güç kullanabilecek olan taraflardır. Nuerlerin anlaşmazlık çözüm yönteminin hedefi doğruyu ve yanlışı belirlemek değil, toplum içinde herkesin birbirini tanıdığı ve iki birey arasında gelişmiş olan kötü niyetin toplumun istikrarını tehlikeye attığı durumlarda normal ilişkileri yeniden kurmaktır. Nuer kabile şeflerinin tüm bu sınırlı imkânları, şefliklerin nüfusu arttıkça değişikliğe uğrar (Polinezya adaları ve Amerikan yerlilerinin siyasi yapılarında olduğu gibi). Böyle toplumlarda, şefliklerin ellerinde gerçek bir siyaset ve yargı gücü vardır. Güç kullanımı üzerinde tekelleşmiş hakları olduğu iddiasındadırlar ve bu hâlleriyle bir devlet yönetiminin potansiyel ara aşamalarından birini temsil ederler.

Devlet otoritesi

Gelin şimdi bu devletsiz sistemlerin anlaşmazlık çözme yöntemlerini devletlerinkiyle karşılaştıralım. Yukarıda irdelediğimiz gibi devletsiz toplumların çeşitli anlaşmazlık çözme yöntemleri var ve bunlardan bazılarına hepsi sahipken diğerlerinde farklılaşıyorlar. Devlet sistemlerinin de bütün o çeşitliliklerine rağmen paylaştıkları ortak özellikler vardır. Devletlerin anlaşmazlık çözme sistemleri konusundaki benim yorumlarım en fazla aşina olduğum sistem olan ABD'ninkine ilişkin olacak; bununla beraber, diğer devlet sistemlerindeki farklı uygulamalardan da bahsedeceğim.

Devletlerin ve devletsiz toplumların anlaşmazlık çözme yöntemlerinin her ikisinde de iki alternatif süreç vardır: birincisi, çözüm için anlaşmazlığın tarafları arasında karşılıklı anlaşmaya dayalı mekanizmalar ve ikincisi (bu mekanizmalar işlemediği takdirde) itiraz üzerine başvurulan çözüm mekanizmaları. Devletsiz toplumlarda anlaşmazlıkların karşılıklı uzlaşmaya dayalı çözümünün tam karşı tarafında şiddetin tırmanışı vardır (3. ve 4. Bölümler). Devletsiz toplumlar, tatmin olmayan bireylerin talep ettikleri hakları şiddete dayalı bir yolla aramalarını engelleyebilecek merkezi ve biçimsel devlet mekanizmalarından yoksundurlar. Çünkü bir şiddet eylemi bir yenisini tetiklemeye eğilimlidir, şiddet artar ve devletsiz toplumlarda, felaket sonuçlara yol açabilecek bir tehdit oluşturmaya başlar. Bu nedenle etkili devlet yönetimlerinin temel hedefi kamu güvenliğini sağlamak ya da en azından geliştirmektir ve bunu devletin vatandaşlarının birbirlerine karşı şiddete başvurmalarını engelleyerek yapar. İç güvenlik ve barışı sağlamak için devletin merkezi siyasi otoritesi güçle karşılık verme ve kullanma tekelini neredeyse tamamen elinde tutar: sadece devlet ve onun polis gücü, devletin vatandaşlarına karşı şiddetle karşılık verme (yeterli bir nedene bağlı olarak) iznine sahiptir. Bununla beraber, devletler vatandaşlarının da kendilerini

savunmaları için güç kullanmalarına izin verir: örneğin, İlk saldırı bir vatandaşa yapılırsa ya da vatandaş kendi can ya da mal güvenliğinin ciddi tehdit altında olduğuna mantıklı bir şekilde kanaat getirirse.

Vatandaşlar bireysel şiddete başvurmaktan iki yolla caydırılır: bireyin devletin üstün gücünden korkması ve bireysel şiddetin gereksiz olduğuna ikna edilmesi. Vatandaş buna, devletin tarafsız bir yargı sistemine (en azından kuramsal olarak) sahip olduğu, can ve mal güvenliğini garanti altına aldığı ve diğerlerinin can ve mal güvenliğini tehlikeye atanların suçlu olarak tanımlanıp cezalandırılacağı için ikna olur. Devlet bunları etkili bir şekilde yaptığında o zaman zarar gören vatandaşlar çare olarak Nuer ya da Yeni Gine tarzı kendi-işini-kendin-gör şeklinde adalet sağlamaya kalkmazlar ya da kendilerini bu yola iten duygulara daha az sahip olurlar. (Bununla beraber, Papua Yeni Gine gibi daha zayıf devletlerde, devletin etkili müdahalesine karşı duyulan güven eksikliği yüzünden halk günümüzde bile hâlâ geleneksel yollara ve şiddete başvurma eğilimindedir.) Bir toplumda barışı sürdürmek bir devletin vatandaşına sağlayacağı en önemli hizmetlerden birisidir. Bu hizmetin, şu paradoksun açıklanmasına katkısı büyüktür. Bereketli Hilal'de yaklaşık 5 bin 400 yıl önce ilk devlet yönetimlerinin ortaya çıkışından beri insanlar, devlet otoritesini kabul ederek bireysel özgürlüklerinin bazılarını az ya da çok gönüllü olarak (sadece baskı altında değil) devlete teslim etmişler, devlet yönetimlerinin otoritesini kabul etmişler, vergi ödemişler ve devlet liderleri ve memurları için konforlu bir yaşam sağlamışlardır.

Kaliforniya eyaletinde yaşanmış olan Ellie Nesler vakası, devlet yönetimlerinin ne pahasına olursa olsun önlemek istedikleri bir davranışa bir örnek olarak verilebilir. San Francisco'nun 160 kilometre doğusunda küçük bir kasaba olan Jamestown'da geçen olayda, Ellie (Fotoğraf 35) altı yaşında bir oğlan çocuğu olan William'ın annesidir. William'a, katıldığı Hıristiyan yaz kampının

öğretmenlerinden Daniel Driver'ın cinsel tacizde bulunduğu şüphesi üzerine olay mahkemeye taşınır. Mahkemenin ilk oturumu 2 Nisan 1993 tarihinde yapılır. Daniel, William'a ve diğer üç oğlan çocuğuna cinsel tacizde bulunmakla suçlanır. Ellie, mahkeme oturumu esnasında Daniel'ın kafasına yakın mesafeden beş el ateş ederek onu oracıkta öldürünce, öç alma niyetiyle güç kullanımı suçlamasıyla dava edilir. İddia makamına göre, Ellie cinayeti işlediği sırada oğlunu bir saldırıdan korumaya çalışmadığı gibi ortada bir saldırı tehlikesi de yoktu, şüpheli bir saldırıdan *sonra* bir intikam saldırısı düzenlemişti. Ellie'nin avukatının argümanları ise, William'ın fizik ve ruh sağlığının kendisine yönelik tacizden sonra bozulduğu, sürekli kustuğu ve Daniel'a karşı tanıklık edecek durumda olmadığı; sabıkalı bir cinsel sapık olan Daniel'ı adaletin serbest bırakıp suçlarına devam etmesine izin vereceğini düşündüğü, bu nedenle de bozuk adalet sistemine olan inancını yitirip saldırıyı gerçekleştirdiği şeklindeydi.

Ellie vakası, kendi adaletini sağlama konusunda ulusal çapta bir tartışma başlatmıştı. Savunucuları kendi adaletini sağladığı için onu saygıyla selamlıyor ve eleştirenler de bu eylemi nedeniyle kınıyorlardı. Ellie'nin öfkesini bütün ebeveynler anlayacak ve sempati besleyeceklerdi ve çocukları tacize uğramış çoğu ebeveyn Ellie'nin yaptığını yapmaya kalkacaktı. Fakat tacizciyi sadece devletin yargılayıp cezalandırabileceği görüşünde olan Kaliforniya Eyaleti, vatandaşların Ellie'nin yaptığı gibi kendi adaletini sağlamaya kalktıklarında (Ellie'nin bu yaptığı ne kadar anlaşılabilir olsa da) devlet otoritesinin çökeceğini düşünüyordu. Ellie insan öldürmekten yargılanarak on yıl hapis cezasına çarptırıldı, sonradan bir üst mahkeme jürinin kararını bozup serbest kalana kadar bu cezanın üç yılını cezaevinde geçirdi.

Dolayısıyla, devlet adaletinin en önemli hedefi, kendi-işini-kendin-yap adaletine karşı, uyulması zorunlu bir alternatif sunarak, toplumsal istikrarı korumaktır. Bu bakımdan devlet adale-

tinin bütün diğer hedefleri, bu temel hedef karşısında ikincildir. Özetleyecek olursak, devleti küçük ölçekli devletsiz toplumların adalet hedeflerine karşı ya çok az ya da hiç ilgi duymaz. Hatırlanacağı gibi bu toplumların adaletinin hedefi, birbirini tanıyan ve ilişkilerini devam ettirmek durumunda olan anlaşmazlığın tarafları arasında önceden var olan ilişkileri ya da ilişkisizlik durumunu restore etmekti (örneğin, duyguların karşılıklı anlaşılmasını sağlamak). Bundan dolayı, anlaşmazlıkların devletsiz ortamdaki çözüm yolları, asıl olarak devlet mantığı açısından bir adalet sistemi değildir: yani, devletin adalet sistemi yasalar doğrultusunda, haklı ve haksıza karar veren bir sistem. Şimdi bu farklı, her şeyden önemli hedefleri aklımızda tutarak şu soruyu soralım: Devletsiz ve devletli toplumlardaki anlaşmazlıkları çözme sistemlerinin uygulamaları arasındaki benzerlikler nelerdir?

Özel hukuk sistemi

Devlet hukukunu (justice) irdelemeye başladığımızda sistemin ceza hukuku ve özel hukuk şeklinde iki temel alana ayrılmış olduğunu görürüz. Bu bölümler sıklıkla birbirinden farklı mahkemeler, yargıçlar, avukatlar ve organlara sahiptir. Ceza hukuku devletin yasalarına karşı işlenen ve devlet tarafından cezalandırılabilir suçlarla ilgilidir. Özel hukuk ise bir bireyin diğerine, suç niteliği bulunmayan nedenlerle verdiği zararlarla ilgilidir. Özel hukuk da kendi içinde ikiye ayrılır: genellikle parasal konularla ve sözleşme ihlalleriyle ilgili sözleşme davaları ve bir bireyin diğer bir bireyin bedenine veya mallarına verdiği zarardan kaynaklanan haksız fiil davaları. Devletin suçları ve özel eylemleri bu şekilde ayırması devletsiz toplumlarda belirsizleşir. Özel eylemler bireylerin arasındaki sosyal normlara göre değerlendirilen davranışlardır ve resmî olarak tanımlanmış ve devletin koyduğu yasa-

lara karşı işlenen suçlar olarak görülmezler. Bu belirsizliğe, bir bireye verilen zararın başka bireyleri de etkilemesi ve küçük ölçekli toplumlarda başkaları üzerindeki bu etkilerin daha büyük bir endişe kaynağı olması katkıda bulunur. –Önceden aktarmış olduğum, bir !Kung obasında, mutsuz karı-kocanın arasındaki tartışmalara herkesin karıştığı örnekte olduğu gibi. (Kaliforniya'da bir mahkemedeki boşanma davası yargıcının bu boşanmanın bütün Los Angeles halkını nasıl etkileyeceğinden dem vurduğunu düşünün.) Ancak Yeni Gine'de birinin başka birini taammüden öldürmesi, bir gelinin başlık bedelinin geri istenmesi ya da bir adamın domuzunun bir başkasının bahçesine zarar vermesi (Batılı bir mahkemelerde bunlar sırasıyla birer suç, sözleşme ve zarar-ziyan davası olacaklardı) gibi olaylarla ilgili bir tazminat görüşmesinde, bu kaçınılmaz bir gerekliliktir.

Gelin öncelikle devletli ve devletsiz sistemleri özel anlaşmazlıkların çözümü açısından karşılaştıralım. Anlaşmazlık yaşayan tarafları ayıran ve böylelikle bir yatışma süreci sağlayan üçüncü bir tarafın aracı olarak kullanması yöntemi iki sistemin arasındaki benzerliklerden birisidir. Geleneksel toplumlarda bu aracılar Yeni Gine'de Yaghean, Nuerlerin leopar-derili şefi gibi tecrübeli kişilerken, devlet mahkemelerinde avukatlardır. Aslında devletler avukatların yanında başka türden aracılara da sahiptir: Birçok anlaşmazlık tahkim, aracı ve sigorta uzmanları tarafından mahkemeler dışında çözüme kavuşturulur. Amerikalıların ünlü kavgacılıklarına rağmen, ABD'deki özel hukuk anlaşmazlıklarının büyük bölümü mahkemeler dışında ya da davanın ilk duruşması öncesi çözüme kavuşmaktadır. Az sayıda üyesi olan ve bir kaynak üzerinde tekel konumuna sahip bazı mesleklerin (Maine ıstakoz balıkçıları, sürü çiftçileri ve elmas tüccarları gibi) üyeleri, aralarındaki anlaşmazlıkları yaygın olarak bir devlet müdahalesine gerek duymadan kendileri çözümlerler. Eğer taraflar arasında karşılıklı anlaşmaya dayalı bir çözüm üretilememiş, üçüncü tarafın aracılığıyla yapılan görüşmelerde taraflar

arasındaki anlaşmazlığa iki tarafın da kabul edebileceği bir çözüm bulunamamışsa, o zaman diğer çözüm yollarına başvurulur. Bu yol, devletsiz toplumlarda şiddet ya da savaşken, devletli toplumlarda resmî mahkemeler ya da diğer karar mekanizmalarıdır.

Devletli ve devletsiz toplumların arasındaki daha derin bir benzeşme alanı da, zarara yol açan tarafın yükümlü olduğu maliyetlerin farklı birçok tarafa dağıtılması yöntemidir. Bizler devletli toplumlarda otomobillerimizle bir yayaya veya araca çarptığımızda ya da kaymaz bant koymayı ihmal ettiğimiz evimizin merdivenlerinden biri düştüğünde yükümlü hâle geleceğimiz zarar ve tazminatların ödenmesi için araç ya da ev sahibi sigorta poliçeleri satın alırız. Sigorta primi ödeyen biz ve diğer birçok kişi, sigorta şirketlerine, bu gibi nedenlerle oluşan mali yükümlülükleri ödemeleri için izin vermiş oluruz, yani fiilen diğer poliçe sahipleri bizim yükümlülüklerimizi paylaşır ve biz de onlarınkini. Devletsiz toplumlarda, benzer biçimde akrabalar ve diğer klan mensupları bir bireyin ödeme yükümlülüklerini paylaşırlar. Örneğin, Malo bana, Billy'nin ölümü nedeniyle ödenmesi gereken tazminatı çalıştığı şirket ödememiş olsaydı, kendi obasından köylülerin bu konuda kendisini destekleyeceklerini söylemişti.

Devletli toplumlarda, Yeni Gine'deki tazminat görüşmelerine en çok benzeyen özel hukuk davaları uzun dönemli iş ilişkilerine sahip taraflar arasında çıkan iş anlaşmazlıklarıdır. Bu tür iş ortakları kendilerinin bir çözüme varamadığı anlaşmazlıklarında avukatlarına danışabilirler. (Bu, Japonya ya da diğer ülkelere nazaran ABD'de daha fazla olasıdır) Özellikle de güvene dayalı uzun dönemli ilişkilerde, mağdur taraf suiistimale ya da ihanete uğradığını hissetmektedir. Bu ihtilaf, sadece bir defalığına ya da yeni kurulmuş bir iş ilişkisinde olsaydı belki de aldırmayacaktı, ancak olaylar uzun dönemli ilişkilerde çok daha büyük öfkeye neden olur. Yeni Gine'deki bir tazminat görüşmesinde nasılsa, avukatlar eliyle yapılan iş-ihtilafı görüşmeleri de o şekilde sürecin yatışması-

nı sağlar, çünkü onlar duygulardan uzak mantıklı savlarla tartışarak (öyle umut edilir) öfkeli tarafların birbirlerine karşı yeni suçlar işlemesinin önüne geçmiş olurlar ve böylece karşılıklı pozisyonların daha fazla sertleşmesi engellenmiş olur. Tarafların gelecekte birlikte kârlı işler yapmaları ihtimali belirdiğinde görüntüyü kurtaracak bir çözüme razı olacaklardır –Yeni Ginelilerin aynı köy içindeki ya da komşu köyle olan yaşam boyu ilişkilerinin onları çözüme zorlaması gibi. Yine de, avukat arkadaşlarım bana Yeni Gine tarzında samimi bir özür ve duygusal bir kapanışın iş dünyasında nadir karşılaşılan bir durum olduğunu söylemişlerdir. Bunun yerine, ilerleyen safhalarda sunulacak yazılı bir özür metni bir çözüm taktiği olarak çoğu zaman yeterli görülmektedir. Yine de işin tarafları sadece bir defalığına ilişkiye girmişlerse ve bir daha da birbirleriyle çalışmaları hiç beklenmiyorsa barışçıl bir çözüme yönelik itkiler düşük olacaktır (Bunun birbirinden uzak Nuer ya da Yeni Gineli toplumların arasındaki anlaşmazlıklarda da böyle olduğunu anımsayın) ve bu durumda ihtilafın, devletli toplumlarda savaşın karşıtı durum olan bir hukuk davasına doğru ilerlemesi riski büyür. Yine de mahkemeler ve tahkim kurulları pahalı organlardır ve onların sonuçları öngörülemez olduğundan bir defalık iş ilişkilerindeki anlaşmazlıklar bile, bu bakımlardan çözüme kavuşturulma baskısıyla karşı karşıyadırlar.

Devletli ve devletsiz toplumlardaki anlaşmazlık çözümü yolları arasındaki bir paralellik de devletler arasındaki anlaşmazlık çözüm yollarında gözlenir (aynı devlet içindeki bireyler arasındaki anlaşmazlıkların aksine). Bazı uluslararası anlaşmazlıklar ilgili hükümetler kabul ettikleri takdirde Uluslararası Adalet Divanı'na götürülürken, diğerlerinde yöntemler geleneksel yaklaşımların büyük ölçekli biçimleri hâlindedir. Bu ikinci yöntemde, taraflar arasında ya doğrudan ya da aracı kullanılarak görüşmeler yapılır. Bu görüşmelerin başarısızlığa uğraması hâlinde elde kalan tek mekanizma savaştır. 1938 yılında, Hitler Almanya'sı ile Çekoslo-

vakya arasındaki anlaşmazlık bunun başlıca örneklerinden birisidir. Bu anlaşmazlık Çekoslovakya'nın Almanya sınırı bölgesinde etnik bir Alman çoğunluğun yaşadığı Sudetenland bölgesi üzerindeydi ve Britanya ile Fransa'nın araya girmesiyle çözümlenmişti (onlar Çek müttefiklerine anlaşması konusunda baskı yapmışlardı) ve 1914'te Arşidük Franz Ferdinand suikastı sonucunda patlak veren 1. Dünya Savaşı'ndan önce çıkan bir dizi Avrupa krizinde de geçici çözümler oluşturan benzer örneklere rastlanır.

Bunlar devletsiz toplumların anlaşmazlık çözüm yöntemleriyle, devletin özel hukuk adaleti arasındaki bazı paralelliklerdir. Aradaki farklar açısından en temel olanı, özel bir olay görüşme aşamasını geçmiş ve mahkemeye gitmişse devletin bu davada duygusal zararların tazmin edilmesi, ilişkilerin onarılması ya da tarafların birbirlerinin duygularını karşılıklı olarak anlaması gibi önceliklere sahip olmamasıdır. Nitekim taraflar kardeşler, anlaşmazlığa düşmüş eşler, ebeveynler ve çocuklar, hatta birbirlerine büyük duygusal yatırımlar yapmış olan ve yaşamlarının geri kalanını yine beraber geçirecek olan komşular bile olsa, bu böyledir. Elbette, milyonlarca insandan oluşan kalabalık toplumlarda taraflar çoğu durumda birbirine yabancıdır, önceden birbirleriyle herhangi bir ilişkide bulunmamışlardır ve gelecekte de bulunmaları beklenmemektedir. Onların müşteri-satıcı, kurban-suçlu gibi bir defalığına mahsus ilişkileri, bu vakanın altında yatan nedendir. Yine de, bu altta yatan neden ve sonraki yargı süreçleri birbirine yabancı bu insanlarda zamanla birbirlerine karşı çeşitli duyguların oluşmasına yol açacaktır ve devlet bu duyguları dindirmek için ya hiçbir şey yapmaz ya da yaptıkları çok sınırlı kalır.

Bir devlet mahkemesinin öncelikli hedefi doğruyu ve yanlışı tespit etmektir (Fotoğraf 16). Dava bir sözleşmeyle ilgiliyse davalı taraf sözleşmeyi ihlal etmiş midir, etmemiş midir? Bir zarar verme davasıysa davalı tarafın ihmali var mıdır, yok mudur ya da en azından zarara sebebiyet vermiş midir? Burada devletin sorduğu

ilk soruyla Billy ile Malo davasında sorulan ilk soru arasındaki karşıtlığa dikkat edin. Billy'nin akrabaları Malo'nun ihmalkâr olmadığı konusunda fikir birliği içindeydiler ve buna rağmen tazminat talep ediyorlardı. Malo'nun işvereni tazminatı ödemeyi hemen kabullenmişti. Bu, iki tarafın önceliğinin doğruyu yanlışı belirlemekten ziyade, önceki ilişkileri restore etme isteğinden kaynaklanıyordu (bu vaka özelinde ise, önceden var olan ilişkisizlik durumunu devam ettirmek). Yeni Gine barış görüşmesinin bu özelliği, tüm diğer geleneksel toplumlara da uygulanabilir. Örneğin Kuzey Amerika'nın yerli halkları arasında en kalabalıklarından birisi olan Navajo ulusunun adalet şefi Robert Yazzie'nin sözleriyle, "Batının adalet sistemi ne olduğunu ve kimin yaptığını araştırır; Navajo barış görüşmesi ise olan şeyin etkileriyle ilgilidir. Yaralanan kimdir? Bununla ilgili ne hissetmektedir, zararın telafisi için ne yapılabilir?"

Devletlerdeki özel hukuk anlaşmazlıklarında, sürecin ilk adımında davalı tarafının yasal yükümlülüğünün olup olmadığı –sözleşmeyi ihlal edip etmediği ya da ihmalkâr veya sorumlu olup olmadığı– karara bağlandıktan sonra, ikinci adım olan davalı tarafının ödemekle yükümlü olacağı zararların hesaplanmasına geçilir. Bu hesabın yapılmasındaki amaç davacının "eski haline geri döndürülmesidir", yani davacının söz konusu ihlal ya da ihmalden önceki hâlini mümkün olduğu kadar yeniden elde etmesidir. Örneğin, bir alıcıyla satıcının 100 tavuğun tanesi 7 dolar üzerinden satışı üzerine bir sözleşme imzaladıklarını, fakat sonra satıcının tavukların teslimini yapamadığını; bunun bir sonucu olarak alıcının 10 dolar gibi daha yüksek fiyattan tavuk almak zorunda kalarak sözleşmedeki maliyetin 300 dolar fazlasını ödemiş olduğunu düşünelim. Bu durumda alıcı satıcıyı dava ederse, satıcı yeni sözleşmenin ek maliyeti olan 300 doları, yeni bir sözleşme ihtiyacından doğan maliyetleri ve belki de 300 doların kullanımından doğacak faizi de ödemeye, yani alıcının sözleşme imzalandığı andaki

konumunu (en azından nominal değer bazında) geri kazanmasına yönelik bir ödeme yapmaya mahkûm edilebilir. Benzer bir şekilde haksız fiil davalarında da, mahkeme davalının zararlarını hesaplamaya çalışır. Üstelik bir insanın uğradığı fiziksel ve duygusal zararların hesaplanması, mal-mülk ya da ticari zararların hesaplanmasından çok daha zor olduğu hâlde, yine de bunu yapacaktır. (Bir avukat arkadaşımın, teknesinin pervanesiyle yaşlı bir yüzücünün bacağını koparan bir motorlu tekne sürücüsünü savunurken, kopan bacağın değerinin mağdurun yaşı ve kalan ömür beklentisinin kısa olması nedeniyle daha düşük olması gerektiği şeklinde bir argümanı jüriye sunmuş olduğunu anımsıyorum.)

Yüzeysel bakıldığında, devletin zararları hesaplama şekli ile Yeni Gine ve Nuerler arasındaki tazminat görüşmeleri arasında benzerlik var gibi görünür. Fakat bunun zorunlu olarak doğru olması gerekmez. Yine de bazı Yeni Gine ve Nuer toplumlarındaki olaylarda standartlaşmış tazminatların (örneğin, öldürülen kişi başına 40-50 inek) zararları karşıladığı düşünebilirdi. Devletsiz toplumlardaki diğer vakalarda tazminat hesabı anlaşmazlığın taraflarının anlaşmazlıkların yarattığı duyguları arkalarında bırakıp ilişkilerini eskisi gibi sürdürmesi temelinde yapılır. Örneğin, benim Goti köyünden dostlarımın, arkadaşım Pius'un babasını öldüren klanlara domuz ve diğer mallar ödemeyi kabul etmeleri gibi.

Özel hukuk sistemindeki sorunlar

Devletlerimizin özel hukuk sistemindeki sorunlar avukatlar, yargıçlar, davacılar ve davalı taraflarca geniş bir şekilde tartışılmıştır. Amerikan adalet sisteminin sorunları diğer devletlerin sorunlarından kimi yerde daha az kimi yerde daha çoktur. Sorunlardan birisi özel anlaşmazlıkların mahkemelerdeki çözümünün uzun za-

man almasıdır. Bu süre sıklıkla beş yıla kadar çıkabilmektedir. Bunun bir nedeni ceza davalarını bir an önce görmek için bu davalara öncelik verilmesidir. Böyle olunca ceza davalarının görülmesi için özel mahkemelerin yargıçları sık sık ceza mahkemelerine atanmaktadır. Örneğin ben bu paragrafı karaladığım günlerde evimin bulunduğu Los Angeles kentinin doğusundaki Riverside semtinde birikmiş olan ceza davaları nedeniyle hiçbir özel davaya bakılmıyordu. Bu beş yıllık bir çözümsüzlük anlamına gelir, arafta yaşayıp, duygusal işkenceler çekersiniz; hâlbuki Malo'nun kazara Billy'i öldürmesi vakasında tazimat görüşmeleri sürecini beş günde tamamlanmıştı. (Bununla beraber, Billy ve Malo vakası çözüme kavuşmayacak olsaydı ortaya çıkacak klan savaşları beş yıldan çok daha uzun yıllara yayılabilirdi.)

ABD'nin özel adalet sisteminde var olduğu ileri sürülen sorunlardan ikincisi, birçok davada anlaşmazlığın tarafları arasında, bu konu dava konusu olan sözleşmede daha baştan karar altına alınmamışsa, kaybeden tarafın kazanan tarafın avukat masraflarını karşılama zorunluluğunun olmamasıdır. Bu durumun, genellikle zengin tarafın (davacı ya da davalı) lehine işleyen bir eşitsizlik yarattığı iddia edilir. Bu sistem, ekonomik gücü daha az olan davacıların gerçek kayıplarından daha düşük çözümlere razı olması yönünde bir baskı oluşturmaktadır. Benzer bir baskı, ekonomik gücü daha az olan davalının kazanma ihtimali zayıf davalardan kaçınmak için ödeme yapmayı kabul etmesi şeklinde yaşanmaktadır. Bunun nedeni, zengin tarafın pahalı mahkeme masrafları, karşı tarafı yıpratıcı birçok yeni argümanlar ileri sürme ve geciktirme taktikleri ile karşı tarafı tehdit etmesidir. Özel hukuk adaletinin amacının mağdur tarafın zararının tam olarak karşılanması olduğu bir durumda, ABD'de kaybeden taraftan avukat ücretlerinin talep edilmemesi mantıksızdır. Buna karşın, Britanya ve bazı başka ülkelerde kaybeden taraftan, kazananın, en azından bazı ücret ve masrafların ödenmesini talep etmektedir.

Devletin özel hukuk sisteminin bizim ele alacağımız sorunlarından geriye en temel olanı kaldı. O da zararların telafisine odaklanan sistemin duygusal bir hesaplaşma ve uzlaşmaya karşı ilgisiz kalması ya da bunlara bir yan unsur gözüyle bakmasıdır. Özel anlaşmazlıklar, çoğu zaman bir daha hiç karşılaşmayacak olan birbirine yabancı insanları karşı karşıya getirdiğinden (çoğu trafik kazasında olduğu gibi) bazı durumlarda duygusal uzlaşmanın sağlanması ve çözümsüzlük hâlinde yaşam boyu sürecek izler bırakmasını önlemek için bir şeyler yapılabilir. Sadece tarafların birbirlerine duygularını açması (iki tarafın da rızasıyla) ya da birbirlerinin acıları ve yönlendirici itkileri gibi insani özelliklerini algılamaları fırsatının verilmesi bile önemli bir adım olabilirdi. Böyle bir uygulama taraflardan birisinin öbür tarafın yakınlarından birini öldürmüş olduğu ağır vakalarda bile denenebilir. Gideon'la Billy'nin babası arasındaki karşılıklı duygusal iletişim gibi, her türlü duygusal iletişim hiç yoktan daha iyidir –ya da senatör Edward Kennedy ile Mary Jo Kopechne'nin ebeveynleri arasındaki iletişim gibi. Kennedy ihmalkârlığı nedeniyle kızlarının ölümüne neden olduğu bu insanlarla, kendi özel girişimiyle cesurane bir şekilde yüzleşmişti.

Ve en kötüsü de, çocuğu olan boşanmış çiftler, miras anlaşmazlıkları içindeki kardeşler, iş ortakları ve komşular gibi ilişkileri potansiyel olarak gelecekte de devam edecek olan anlaşmazlık içindeki tarafların olduğu sayısız özel hukuk davasıdır. Duygusal bir çözümleme sağlamaktan uzak yasal süreçler, genellikle bu kişileri önceki hâllerinden daha beter bir hâle sokar. Hepimiz mahkeme deneyimlerinden sonra yaşamlarının geri kalanında ilişkileri onarılmaz biçimde bozulan birilerini tanırız. Benim tanıdığım bu türden deneyimler yaşamış kişilerin sonuncuları, yakın bir arkadaşımla onun kız kardeşi idi. Onlara bir miras davası ile ilgili mahkeme celbi gelmişti. Dava, kendisi, erkek kardeşi ve babası arasındaydı, hepsi birbirini dava etmişti. Bu hukuki süreçlerin

onlar üzerinde bıraktığı öyle acılar vardı ki, şu anda arkadaşım ve kız kardeşi kendi üvey anneleri tarafından dava edilmiş hâldeler ve her ikisi de yaşamları boyunca erkek kardeşleriyle bir daha konuşmamaya kararlılar.

Özel adalet sistemimizin bu temel sorununu hafifletme yolunda sıklıkla ileri sürülen bir çözüm, aracılık uygulamalarını yaygınlaştırmaktır. Onlar zaten varlar ve yararlı oluyorlar. Fakat aracılarımız ve aile hukuku yargıçlarımız yetersiz, aracılarımızın eğitimi yeterli değil ve aile mahkemelerimiz yeterli kadro ve finans kaynaklarından yoksun. Sonuç olarak, boşanan çiftler genellikle birbirleriyle sadece avukatları dolayımıyla iletişim kuruyorlar. Aile mahkemelerini sıklıkla ziyaret eden birisi, oradaki sahnenin ne kadar berbat olduğunu iyi bilir. Bir boşanma davasında, ihtilaflı taraflar avukatları ve çocuklarıyla hem birbirleri hem de miras anlaşmazlıkları yaşayan taraflarla aynı odada beklemek zorunda kalabiliyorlar. Etkili bir şekilde aracılık edebilmek için birinin tarafları öncelikle rahatlatması gerekir: birbiriyle anlaşmazlık yaşayan tarafların bir bekleme odasında saatlerce birbirlerinin yüzüne sakin bir şekilde bakması imkânsızdır. Çocuklar bu ortamlarda çoğu zaman birbirleriyle tartışıp kavga eden ebeveynleri arasında kalırlar.

Bir yargıç, taraflardan dava sürecinin başlangıcından önce bir uzlaşma toplantısına katılmalarını isteyebilir ve bu sıklıkla yapılır da. Fakat bu zaman almakta ve uzlaşma toplantısının işe yaraması yetenekli bir aracıyı gerektirmektedir. Aracılar sıklıkla uzlaşma toplantısı için tanınan sürenin daha uzun olmasını istemektedir. İhtilaf içindeki taraflar gelecekte herhangi bir şekilde ilişkide bulunmayacak kişiler bile olsalar, başarılı bir aracılık sistemi mahkeme sisteminin yükünü hafifletebilir; bunlar tarafların mahkemeye başvurmasından kaynaklanan masraflar, ya da karardan memnun olmayan tarafın daha başka şikâyetler ve yeni argümanlarla mahkemeye dönmesi ya da uzun süren pahalı bir adalet sürecinden geçmenin getirdiği yüklerdir.

Bizim devletli toplumlarımız aracılık sistemine ve aile mahkemelerine daha fazla yatırım yaparsa birçok boşanma ve miras davası çok daha düşük maliyetlerle ve olumsuz duygulara daha az yol açarak, daha hızlı bir şekilde çözüme kavuşabilir. Çünkü aracılık sistemine aktarılacak para, duygusal enerji ve zaman, aracılık sisteminin olmadığı durumdaki sıkıntılı ve acılı mahkeme süreçlerine harcanacak para, duygusal enerji ve zamandan her durumda daha az olacaktır. Boşanan çiftler, eğer aile mahkemeleri yerine aracılık sistemine başvurmayı tercih eder ve masraflarını kendileri ödeyebilirlerse, emekli yargıçları bu amaçla ücret karşılığı tutarlarsa bu avantajlardan faydalanabileceklerdir. Emekli yargıç resmi olmayan bir sözde yargılama yapar ve bunun için yüksek bir saatlik ücret alır, fakat bu ücret diğer durumdaki aylar süren duruşmalarda ödenen avukat ücretlerinin yanında cüce kalacaktır. Bu yargıçlar herkes için bir anlaşma yolu bulacak ve bizim aile mahkemelerindeki yargıçlar gibi işi aceleye getirmeyecektir. Oturum öngörülebilir bir zamanlamaya sahip olacaktır: taraflar oturumun belirli bir yerde belirli bir saate yapılacağını bilecek ve boşanma mahkemelerindeki gibi yargıçların katıldığı önceki dava oturumlarının genellikle uzaması nedeniyle saatler öncesinden oraya gitmek zorunda kalmayacaklardır.

Aracılık sisteminin değerini abartmak veya her derde deva olduklarını ima etmek gibi bir niyetim yok. Aracılık sisteminin de birçok sorunu vardır. Sonuçları gizli tutulabilir ve bu yüzden hukuki açıdan emsal teşkil etmez ya da daha genel eğitim amaçları için kullanılamaz. Aracılık sistemini kabul eden taraflar, aracılık sistemi başarısız olduğunda geleneksel yasal doğrular, yanlışlar, sorumluluklar ve suçluluk gibi kriterler temelinde hukuki sürece başvuracaklardır. Bu nedenle aracılar farklı kriterler icat etmemeleri gerektiğini bilmeli ve hissetmelidirler. Günümüzde anlaşmazlık yaşayan birçok taraf, aracılık sistemini istemeyip mahkemeleri tercih etmektedir. Bu konuda zorlama ve baskı yapılmasına da kızmaktadırlar.

Örneğin New York City'de 22 Aralık 1984 tarihinde meydana gelen bir olayda, Bernhard Goetz isimli bir adama yankesiciye benzeyen dört kişi yaklaşır. Goetz silahını çekip dördünü de vurur ve mahkemede meşru-müdafaa yaptığını ileri sürer. Goetz büyük jüri tarafından cinayetten suçlu bulunur. Bu meşhur dava halk arasında hararetli ve çok yönlü bir tartışmanın başlamasına yol açar. Bazıları onu cesurca direnişi için överken, kimileri de aşırı şiddet göstermek ve kendini kanunun yerine koymakla suçlarlar. Bir süre sonra olayın arka planı ortaya çıkar: Goetz dört yıl önce üç genç adam tarafından yine gasp edilmiştir, onu kovalamışlar ve fena hâlde dövmüşlerdir. Bu saldırganlardan birisi yakalandığında, uyanık saldırgan, saldıranın kendisi değil Goetz olduğunu ileri sürmüştür. Bunun üzerine mahkeme Goetz'e gaspçısıyla bir aracılık toplantısına katılması yolunda celp gönderir. Goetz bu celbi ret edip toplantıya katılmaz. O gaspçının sonradan başka bir gasp suçu işlerken yakalandığı ise kendisine hiçbir zaman bildirilmemiştir. Goetz, bir gaspçıyla kurbanı arasında sadece bir aracılık önerebilen yasal sisteme inancını yitirmiş ve bir silah alıp taşımaya karar vermiştir. Bu vaka oldukça sıra dışıyken, mahkemelerimizin iş yükü o kadar artmış hâldedir ki, davalarında katiyen aracılık istemeyen taraflara aracılık önerilmesi ya da hatta buna zorlanmaları hiç de nadiren karşılaşılan bir durum değildir. Fakat bu gerçeklere rağmen yine de aracılık sisteminin birçok durumdaki değerine ve bu alandaki yetersiz yatırımlarımıza karşı gözlerimizi kapmamalıyız.

Bu aracılık tartışmasını, UCLA Hukuk Fakültesi Profesörü bir hukukçu dostumun bu konunun avantaj ve dezavantajları üzerine yaptığı yorumu aktararak duygusal bir şekilde kapatacağım: "Çoğu insan, insanların arasındaki ilişkilerin yol açtığı yara ve hasarları onarmanın devletin işi olmadığını düşünür. Onlara göre bunu yapan devlete ancak 'dadı' devlet denebilir ve devletin böy-

le bir göreve soyunması bile özgürlüğe yönelik bir tehdittir. Onlar, insanların suçlularla (haksızlık yapanlarla) aralarındaki sorunu çözmeye zorlanmalarının bile insanların özgürlüğünün ihlali olduğunu iddia ediyorlar. Aksine, mağdurlara, kendilerini mağdur edenlere karşı devlet nezdinde adalet arama ve bu adalet sağlandıktan sonra suçlulardan öylece uzaklaşıp gitme hakkı verilmelidir."

"Buna karşı bir itiraz şudur: devletler, kalabalık ve yüz yüze gelmeyen toplumlara çok gelişkin ve belirgin hizmetlerde bulunan maliyetli adalet sistemleri yaratmışlardır. Bizim adalet sistemlerimizin belirgin hedeflerinden taviz vermeden, Yeni Gineli-lerden yine de değerli bir şeyler öğrenme şansımız var. Devlet bir anlaşmazlık konusunda yargı tekelini eline aldığında, bu anlaşmazlığı çözümlemenin bir maliyeti olur. Neden taraflara yasal düzeyde olduğu kadar bireysel düzeyde de bir çözüm seçeneği tanınmasın? Kimse anlaşmazlıkların taraflarının devletin onlara teklif edebileceği aracılık sistemlerinden faydalanmasını zorunlu kılmamalı, ne de tarafların kendileri bunu kabul etmedikçe, bu sistemler zorunlu olarak normal hüküm sistemlerinin yerini almalıdır. Aracılık sistemleri, her durumda kullanıma açık olan resmî yargı sisteminin tamamlayıcısı ve yerini alma olasılığına sahip bir sistem olmalıdır. Bu seçeneği insanlara sunmanın bir sakıncası yok ve bunun birçok faydası olacaktır. Aracılık sisteminin tehlikesi, Yeni Gine sisteminin de iyi bir şekilde sergilediği gibi, insanların kendi saygınlıkları ve özgürlüklerinden taviz vermeye zorlanabileceği koşullar altında aracılığı kabul etmeye zorlanabilecek olmaları ve bunun ilk hatanın yarattığı adaletsizliği devam ettirebilecek olmasıdır. Düzeltilmiş sistem bu tür ihlalleri engellemelidir, fakat bu tür kötüye kullanım ihtimalleri, insan hatalarının insani seviyede çözülmesi olasılığını tamamen ret etmemiz anlamına gelmemelidir."

Devlet ceza hukuku

Devletli ve devletsiz toplumlarda özel hukukla ilgili anlaşmazlıkları çözme sistemlerini böylece karşılaştırmış olduktan sonra şimdi gelin ceza hukukuna bakalım. Burada devletli ve devletsiz sistemler arasında iki temel fark hemen göze çarpıyor. Birincisi devletlerde ceza hukuku, devletin yasalarının çiğnenmesinin cezalandırılması için oluşturulmuştur. Devletin uyguladığı cezanın amacı devlet içinde barışın ve devletin yasalarına uyulmasının sağlanmasıdır. Devlet bir suçluyu hapis cezasına çarptırırken suçlunun neden olduğu zararların tazmin edilmesini hedeflemez, ya da böyle bir niyet gütmez. İkinci fark, bunun bir sonucu olarak, devletin özel hukuk ve ceza hukuku ayrık sistemlerdir, hâlbuki devletsiz toplumlarda bu ayrım yoktur; bunlar genel olarak bireylerin ya da grupların zararlarının tazminini hedeflerler --devletli toplumdaki gibi zarara yol açan eylemin bir suç, kusur ya da sözleşme ihlali olduğuna bakmaksızın bunu yaparlar.

Özel bir kamu davasında olduğu gibi, devletlerdeki bir ceza davasının süreci iki safhaya bölünür. Birinci safhada mahkeme sanığın yapılan suçlamalarla ilgili olarak suçlu olup olmadığına bakar. Bu siyah beyaz gibi görünen bir safhadır ve evet ya da hayır yanıtını arar. Uygulamada, karar o kadar da kesin değildir, çünkü değişik şiddette suçlamalar olabilir: bir katil taammüden adam öldürmekten, görevi esnasındaki bir polis memurunu öldürmekten, adam kaçırma sırasında birini öldürmekten, ani bir tutku nedeniyle öldürmekten, kurbanın kendisinin vücut bütünlüğüne yönelik ciddi bir tehdit oluşturduğu şeklinde samimi ama mantıksız bir inançla, ya da cinnet geçirerek ya da hafifletici nedenlerin olduğu bir durumda öldürmekten suçlu bulunabilir. Bu tür farklı suçlamalar farklı cezalar gerektirir. Gerçekte, birçok ceza davası itiraf karşılığı pazarlıklarla mahkemeye gitmeden çözülür. Fakat vaka mahkemelik olursa, suçlama, suçlu ya da suçsuz şek-

linde bir karar gerektirir: Ellie Nesler'i, motive eden şey oğlunun cinsel tacize uğramasının intikamını almaktı ve bu nedenle de halkın büyük bölümüm sempatisini kazanmıştı, ancak yine de Daniel Driver'ı öldürmekten suçlu bulundu. Buna karşıt olarak, devletsiz toplumlarda bir zarar verme vakası siyah-beyaz değil rutin bir şekilde gridir: evet, onu öldürdüm ama –haklıydım, çünkü çocuğuma büyü yaptı ya da kuzeni amcamı öldürdü veya domuzu bahçeme zarar verdi bu nedenle onun akrabalarına tazminat borcum yok ya da az borcum var. (Fakat benzer hafifletici şartlar Batı dünyasındaki bir ceza davasında da cezanın verilmesi safhasında rol oynar.)

Sanık suçlu bulunursa, devlet bu durumda hapis cezası gibi bir cezanın belirlenmesi safhasına geçer. Ceza üç amaca hizmet eder, bu amaçlara yapılan vurgular farklı ülkelerin ceza sistemlerinde görece farklı ağırlıklara sahip olabilir: caydırıcılık, kısas ve rehabilitasyon. Bu üç amaç devletsiz toplumlardaki anlaşmazlık çözüm sistemlerinin temel hedefinden, adını koyacak olursak mağdurun zararlarının tazmin edilmesinden farklılaşır. Daniel Driver hapis cezasına çarptırılsaydı bile, bu oğluna yapılan cinsel tacizden dolayı Ellie Nesler ve oğlunun zararlarını tazmin etmeyecekti.

Suçların cezalandırılmasının temel amaçlarından birisi diğer vatandaşları devletin yasalarını çiğnemekten caydırmak ve bu yolla yeni mağdurlar yaratılmasının önüne geçilmesidir. Bu cezalandırma, mağdur ya da suçlunun veya onların akrabalarının isteklerine karşı büyük oranda ilgisizdir: ceza, bunun yerine devletin diğer vatandaşlarının temsilcisi olarak devletin caydırıcılık amacına hizmet eder. Diğer konularda yapacağı en fazla şey, mağdur, suçlu ve tarafların akrabalarının yargıçtan talepte bulunarak kendi duygu ve düşüncelerini ifade edebilmelerine izin verilmesidir, ama yargıç bu talepleri göz önüne alıp almamakta serbesttir.

Devletin ve mağdurun çıkarlarının bu kadar farklı olma olgusu, Kaliforniya eyaletindeki bir davada örnek teşkil edecek biçim-

de sergilenmişti. Film yönetmeni Roman Polanski, 1977 yılında uyuşturucu kullanmak, tecavüz ve 13 yaşındaki bir kız çocukla (Samantha Geimer) anal yoldan ilişkiye girmekle suçlanmış, 1978 yılında yaşı küçük biriyle ilişkiye girme suçunu kabul etmişti; fakat muhtemel cezası belirlenmeden önce Avrupa'ya kaçtı. Şimdi 40'lı yaşlarında bir kadın olan Polanski'nin kurbanı, onu affettiğini, davacı olmadığını ve ceza görmesini istemediğini ifade etti. Bu yolda, mahkemeye bir dilekçeyle başvurup davanın düşmesini talep etti. Kaliforniya eyaletinin, suçun mağdurunun açık talebine rağmen suçlunun cezasını çekmesi kararının bozulmayarak aranması hâlinin devamını istemesi, ilk bakışta belki bize şaşırtıcı ve paradoksal gelebilecektir. Bununla beraber, bu tavrın nedenleri *Los Angeles Times*'dan bir yazarın kaleminden oldukça etkili bir şekilde, şöyle aktarılacaktı: "Polanski davası, ne Geimer'in [mağdurun] adalet isteği ne de onun bu olayın artık kapanması talebi için mahkeme edilmiştir. Bu dava Kaliforniya Eyaletinin halkının adalet ihtiyacının karşılanması için görülmüştür. Geimer, Polanski'ye karşı artık herhangi bir kin beslemiyor bile olsa, bu Polanski'nin diğerleri için bir tehlike yaratmadığı anlamına gelmez... Suçlar sadece bireylere karşı işlenmez, aynı zamanda topluma karşı da işlenir... Haklarında ciddi suçlamalar olan insanlar tutuklanmalı, yargılanmalı ve suçlu bulunurlarsa cezalarını çekmelidir."

Cezanın, caydırıcılık yanında ikinci bir amacı da kısastır. Bu, devletin şunu ilan etmesini sağlar: "Biz devlet olarak suçluyu cezalandırırız, sizin mağdur olarak kendi kendinize bir cezalandırma yoluna gitmenizin herhangi bir mazereti yoktur." ABD'deki hapis cezalarının daha ağır ve diğer cezaların da daha şiddetli olduğu, çeşitli nedenlerle çok tartışılır. ABD idam cezasının hâlâ uygulandığı tek Batılı ülkedir. Benim ülkemde ağır ve ömür boyu hapis cezası sıklıkla uygulanır. Oysa bu cezalar Almanya'da en ağır suçlar için uygulanmaktadır (örneğin, savaş sonrası Almanyasının

en ağır seri cinayet davası olan, bir hemşirenin 28 hastayı ölümcül ilaçlar enjekte ederek öldürmekten suçlu bulunduğu davadaki gibi.) ABD'deki ağır hapis cezaları geleneksel olarak ciddi suçlara verilir. "*Üçüncü ihlalde işin biter*" politikası, şimdi Kaliforniya'daki yargıçlardan suçluların iki ağır suçtan hüküm giydikten sonra üçüncü kez suç işlemeleri hâlinde –bu suç pizza çalmak gibi hafif bir suç olabilir– ağır cezaya hükmetmelerini istemektedir. Bunun bir sonucu olarak Kaliforniya şimdi hapishane sistemine kolej ve üniversite gibi eğitim kurumlarına harcadığından çok daha fazla para harcamaya başlamıştır. Şimdi Kaliforniyalılar, sadece insani önceliklerde bir gerilemeye yol açmasından dolayı değil aynı zamanda kötü bir ekonomik politika olması gerekçesiyle de bu uygulama için yapılacak bütçe tahsisine karşı çıkıyorlar. Onlar, hafif suçlardan yargılanan suçlulara ağır hapis cezaları vererek onları hapiste tutarken harcanacak paraların, onların rehabilitasyonuna ve çalışma yaşamına hızla katılıp verimli olmalarının sağlanmasına; hapiste olmayan Kaliforniya vatandaşlarının da eğitim yoluyla daha katma değerli işlere kanalize edilmesine harcanmasını istiyorlar. Bunun Kaliforniya'nın hızlı ekonomik gerilemesine en iyi çare olacağına inanıyorlar. Ayrıca ABD'deki bu şiddetli cezaların gerçekten caydırıcı olup olmadığı da tartışmalıdır.

Suçluları cezalandırmanın son amacı da onları rehabilite etmektir; böylece onlar topluma yeniden kazandırılacak, normal bir yaşama başlayacak ve bizim maliyetli hapishane sistemimizin mahkûmları olarak topluma yük olacakları yerde, ekonomik katkılarda bulunacaklardır. Suçluları cezalandırmada Avrupa'nın yaklaşımı, kısas yerine rehabilitasyona odaklanmaktır. Örneğin, bir Alman mahkemesi bir davada, bir suçlunun suç işlediği anı sergileyen belgesel filmin gösterimini yasaklamıştır –bunun nedeni suçlunun rehabilitasyon haklarının bu yolla kısıtlanmaması ve cezasını çektikten sonra topluma sağlıklı bir şekilde geri dönme şansının kendisine adil bir şekilde verilebilmesiydi; bu hakkın ba-

sın özgürlüğünden ya da kamuoyunun bilgilenme hakkından daha kutsal olduğu ileri sürülmüştü. Bu bakış açısı, Avrupa'nın, ABD ile karşılaştırıldığında, insani değerler, eğitim ve hoşgörüye daha çok ve Eski Ahit'teki kısas sistemine ve ifade özgürlüğüne daha az önem verdiğini mi gösteriyor? Ve rehabilitasyon ne kadar etkilidir? Örneğin, rehabilitasyonun etkinliği sübyancılık (*pedofili*) suçları söz konusu olduğunda sınırlı görünmektedir.

Onarıcı adalet

Devletlerin suçu cezalandırmadaki amacıyla ilgili tartışmamızda şimdiye kadar gündeme gelmeyen bir şey vardı; o da devletin özel hukukunun (zarar gören tarafın zararlarının telafisi) ve devletsiz toplumlardaki anlaşmazlık çözümlerinin (ilişkileri onarmak ve duygusal açıdan davayı bitirmek) temel hedefiydi. Mağdur tarafın ihtiyaçlarını dikkate alan bu amaçların her ikisi de, sağladığı bazı olanaklara rağmen, ceza hukuku sistemimizin temel hedefleri değildir. Suçlanan bir sanığın mahkûm edilmesine yardımcı ifadelerin sunulmasının yanı sıra, kurban ya da kurbanın yakınlarının, suçlunun da hazır bulunduğu cezanın açıklanacağı duruşmada konuşarak, suçun duygusal etkilerini ifade etmeleri sağlanır. Mağdurun (maddi-manevi) bütünlüğünü yeniden sağlamak için bazı devletlerde mağdur tazminat fonları vardır fakat bunlar genelde küçük ölçeklidir.

Örneğin son dönem Amerikan tarihinin en medyatik suç davası, eski Amerikan futbolu yıldızı O. J. Simpson'un eşi Nicole ve eşinin arkadaşı Ron Goldman'ı öldürmekle suçlandığı davadır. Sekiz ay süren bir ceza davasından sonra Simpson suçsuz bulunmuştur. Fakat Nicole ve Ron'un aileleri Simpson'a karşı, Simpson ve Nicole'un çocukları ve aileler adına özel bir dava açmışlar ve 43 milyon dolar tazminat kazanmışlardır (fakat bu tazminatı tah-

sil etmekte çok az başarılı olmuşlardır). Maalesef, bir özel hukuk davasıyla elde edilebilecek tazminat miktarı sınırlıdır, çünkü sanıklar genellikle zengin değildir ve kendileriyle ilişkilendirilebilecek önemli mal ve mülklere de sahip değillerdir. Geleneksel toplumlarda mağdurların tazminat elde edebilme şansı, geleneksel kolektif sorumluluk felsefesi sayesinde daha fazladır. Malo'nun vakasında olduğu gibi: orada sadece suçun faili değil, aynı zamanda failin akrabaları, aynı klanın üyeleri ve diğer ilişkide olduğu taraflar da tazminatı ödemekle yükümlüdürler. Aksine Amerikan toplumu kolektif sorumluluk yerine bireysel sorumluluğu öne çıkarmaktadır. Yeni Gine'de benim erkek kuzenimi eşi terk ederse, onun klanından, gelin için ödenen başlık parasından benim payıma düşen ve ödediğim kısmını öfkeli bir şekilde talep edebilirim; ama bir Amerikalı olarak şükür ki, kuzenlerimin evliliklerinin başarısı ile ilgili herhangi bir sorumluluğum yok. Bazı vakalarda uygulamaya konan onarıcı adalet denilen bir program gelecek açısından umut veriyor. Bu program (ölüm cezasına çarptırılmamış olan) sanık ve (hayatta kalan) mağdur ya da ölen kişinin birinci dereceden yakınlarının davayı duygusal olarak bitirmelerine yöneliktir. Bu yaklaşımda, suçun devlete karşı olduğu kadar mağdura ve yakınlarına karşı da işlenmiş olduğu kabul ediliyor; suçun failini ve mağduru birbirinden ayrı tutup onlar adına avukatların konuşmasını sağlamak yerine, birbirleriyle doğrudan konuşabilmeleri sağlanıyor (iki taraf ta bunu istediği takdirde); ayrıca suç faillerinin sorumluluklarını kabul etmeleri ve mağdurların nasıl etkilendiklerini aktarmaları teşvik ediliyor. Oysa geleneksel devlet hukuku yaklaşımında, bunların ifade edilmemesi ya da bunlara çok az fırsat verilmesi tercih edilir. Suçlu ve mağdur (ya da mağdurun akrabaları) eğitimli bir aracının varlığında bir araya gelirler. Bu aracı konuşmalarda hakaret olmaması ve konuşmaların kesilmemesi gibi oturumun temelini oluşturan kuralları koyar. Mağdur ve suçlu karşılıklı oturup birbirlerinin gözlerinin içine

bakarlar ve sırayla birbirlerine kendi hikâyelerini, duygularını, onları yönlendiren itkileri ve suçun onların sonraki yaşamlarına olan etkilerini anlatırlar. Suçlu bu şekilde verdiği zararın ete kemiğe bürünmüş gerçek hâlini görür; mağdur ise suçluyu bir yaratık değil bir insan olarak görecek, onun itkileri ve geçmişi hakkında bilgilenecektir ve belki de suçlu da kendi geçmişindeki dönüm noktaların farkına varıp, kendisini suça iten nedenleri daha iyi anlayacaktır.

Örneğin, bu tür bir karşılaşma Kaliforniya'da 43 yaşındaki bir dul olan Patty O'Reilly ve kız kardeşi Mary ile 49 yaşındaki mahkûm Mike Albertson arasında yaşanmıştır. Mike, iki buçuk yıl önce Patty'nin kocası Danny'yi öldürmek suçundan 14 yıl hapis cezasına çarptırılmış ve hâlen bu cezasını çekmekteydi. Mike, Danny'ye, bisiklete binerken kamyonetiyle arkadan çarpmıştı. Dört saat süren bu oturumda Patty başlangıçta Mike'a karşı nasıl nefret duyduğunu, kocasının ona söylediği sözlerin detaylarını, ona ve iki kızına şerifin acı haberi nasıl verdiğini, her bisikletli gördüğünde ya da radyoda bir şarkı çaldığında Danny'nin aklına nasıl geldiğini anlattı. Mike ise Patty'ye, babası tarafından cinsel tacize uğradığını, sonra uyuşturucu bağımlısı olduğunu, bel fıtığının nasıl oluştuğunu, kaza gecesi neden çok fazla ağrı kesici aldığını, kız arkadaşını arayışını ve ret edilişini, gittikçe sarhoş hâle geldiğinden aracıyla bir hastaneye gitmekteyken bir bisikletli gördüğünü –ve belki de kendisine devamlı tecavüz eden babasına ve onu durduramayan annesine olan öfkesi yüzünden geçirdiği krizle Danny'ye kasten vurmuş olabileceğini de itiraf etmişti– kendi yaşam öyküsünü anlattı. Bu dört saatin sonunda, Patty süreci şöyle özetledi: "Affetmek zor ama affetmemek daha zor." Bir sonraki hafta sırtından bir yük kalkmış gibiydi, kocasının katiliyle bir masada yüzleşmiş ve onun felaket hâlini görmüş olmakla, kendini daha güçlü hissetmişti. Mike ise başlangıçta daha yıkılmış, tükenmiş hissetmiş ama bir yandan da Patty'nin kendisini görmek ve

affetmek istemesiyle moral kazanmıştı. Mike, Patty'nin kızı Siobhan'nın kendisi için yaptığı bir kartı yatağının başucundaki masaya koymuştu: "Sevgili Mr. Albertson bu gün 16 Ağustos ve 1 Eylülde on yaşımda olacağım, sadece sizi affettiğimi bilmenizi istedim. Babamı hâlâ çok özlüyorum, bence yaşam uzun bir şey. Umarım siz de iyisinizdir. Hoşça kalın, Siobhan."

Böyle yapıcı adalet programları Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda, Birleşik Krallık (İngiltere) ve ABD'nin çeşitli eyaletlerinde yaklaşık yirmi yıldır uygulanıyor. Bu konuda hâlâ birçok deneyler sürdürülüyor –örneğin oturumlara sadece suçlu ve mağdur mu katılmalı yoksa bu katılım akrabaları, arkadaş ve öğretmenleri de kapsayacak şekilde genişletilmeli mi? Oturumlar erken bir safhada mı (tutukluluktan hemen sonra) yoksa daha ileri bir safhada mı (Patty ile Mike'ın vakasında olduğu gibi suçlu mahkûm edildikten sonra mı) gerçekleştirilmeli? Suçlunun mağdura bir telafi sunması için çaba harcanmalı mı? Sonuçlarla ilgili pek çok hikâyeler ve farklı programlara katılanlar arasında rastgele yapılmış ya da katılmamış suçlular arasında yapılmış bazı kontrol testleri bulunuyor ve bunlar, sonuçları istatistiki olarak değerlendirme imkânı da veriyor. Bazı programların uygulandığı vakaların kümülatif istatistiki verileri üzerinden yapılan analizler olumlu sonuçlara işaret ediyor. Suçluların sonradan işledikleri suçlarda azalma görülmesi, işlenen bu suçların da daha hafif suçlar olması; mağdurun korku ya da öfke duygularının yatışıp güvenlik ve olayı bitirme duygularının sağlanmış olması bunlar arasında sayılıyor. Suçluların gönüllü katılımının sağlandığı ve oturumlara aktif olarak katılıp yol açtığı zararları daha iyi anladığı vakaların sonuçlarının, mahkeme zoruyla katılımının sağlandığı vakalara göre daha iyi olması ise şaşırtıcı değildir.

Doğal olarak, elbette onarıcı adalet bütün suçlular ve mağdurlar için her derde deva bir ilaç değildir. Bu alanda eğitimli gözetmenlere ihtiyaç var. Bazı suçlular pişmanlık hisleri taşımıyorlar ve

bazı mağdurlar da suçun failinin oradaki varlığının oturumu daha travmatik ve olayları yeniden canlandıran bir etkisi olduğunu ileri sürebilirler. Neticede, onarıcı adalet bizim ceza hukuku sistemimizin sadece bir tamamlayıcısı olabilir. Bununla beraber gelecek vaat ettiği de söylenmelidir.

Avantajlar ve bedelleri

Devletli toplumlarla küçük ölçekli toplumların anlaşmazlık çözümü yöntemleri arasında yapılan bu karşılaştırmalardan ne gibi sonuçlar çıkarabiliriz? Bir yandan, bu kitapta ilerleyen bölümlerde irdeleyeceğimiz diğer alanlarda olduğu gibi, anlaşmazlık çözümü alanında da küçük ölçekli toplumları safça gözümüzde idealize etmemeliyiz, hepsini hayranlık duyulacak toplumlar olarak görmemeliyiz, avantajlarını abartmamalıyız ve devlet yönetimlerini de zorunluluklardan doğmuş bir canavar olarak kötülememeliyiz. Diğer yandan, birçok küçük ölçekli toplumun, bizim devletli toplumlarımıza uyarlayabileceğimiz bazı iyi özellikleri olduğu görülüyor.

Bir yanlış anlamayı baştan gidermek için, modern devletlerde kabile benzeri çözüm sistemlerinin zaten çeşitli alanlarda uygulanmakta olduğunu tekrar belirtmeme izin verin. Bir tüccarla anlaşmazlık yaşadığımız zaman, çoğumuz hemen bir avukat tutup bir dava açmayız; öncelikle tüccarla oturup konuşur görüşmeler yapar, belki de kendimizi çok öfkeli ve yardımsız hissettiğimizde bir arkadaşımızdan bizim adımıza bu görüşmeleri yapmasını isteyebiliriz. Sanayi toplumu içindeki birçok profesyonel meslek kesiminin ve toplumsal grubun rutin bir şekilde kendilerine ait anlaşmazlık çözüm yöntemleri olduğundan bahsetmiştim. Herkesin birbirini tanıdığı ve ilişkilerin yaşam boyu sürmesinin beklendiği kırsal bölgelerde ve diğer küçük yerleşim bölgelerinde, anlaşmaz-

lıkları resmî olmayan yollardan çözme eğilimi hâlâ güçlüdür. Biz bile çare olarak avukatlara başvurduğumuzda, ilişkilerin devam etmesi muhtemelse –boşanmak üzere olan çocuklu çiftler, iş ortakları ya da meslektaşlar– avukatlarımızı geri çekerek düşmanca olmayan bir ilişkiyi yeniden kurabiliyoruz. Bu arada, Papua Yeni Gine dışında birçok devlet, toplumun büyük kısmının geleneksel yolları kullanmaya devam etmesini gerektirecek kadar yeni veya zayıftır. Bu arka planla birlikte, –etkili bir şekilde işlediğinde– devlet hukukuna özgü üç avantajı kabul edelim. Bunlardan ilki ve en önde geleni, nerdeyse her küçük ölçekli toplumun en köklü sorunlarından birisidir. Bu toplumlar, caydırıcı güç kullanımı tekeline sahip merkezi bir siyasal otoriteye sahip olmamaları nedeniyle, suça meyilli üyelerinin diğer üyelerine zarar vermesini engelleyemez. Ayrıca anlaşmazlık içindeki tarafların sorunu kendi kendilerine çözmelerini ve amaçlarına şiddet yoluyla varmaya çalışmalarını engelleyemezler. Fakat şiddet karşı şiddeti doğurur. Gelecek iki bölümde göreceğimiz gibi, çoğu küçük ölçekli toplum bu nedenle şiddet döngüleri ve savaşlar arasında kapana kısılmış hâldedirler. Devlet yönetimleri ve güçlü şeflikler bu tür döngüleri kırmak ve şiddet kullanımını tekellerine almak suretiyle büyük bir hizmette bulunurlar. Elbette hiçbir devlet şiddeti tam olarak önlemeyi başaramaz. Söylemek istediğim bu değil ve devletlerin de kendi vatandaşlarına karşı çeşitli derecelerde şiddet kullandığını da kabul ediyorum. Ancak burada şuna da dikkat çekmek istiyorum: Devletin ne kadar etkili kontrolü olursa, devlet dışı şiddet de o kadar sınırlanır.

Bu devlet yönetimine özgü bir avantajdır. Ve yabancıların birbirleriyle düzenli olarak karşılaştığı büyük toplumların zamanla şefliklere ve oradan da devletlere evrilmesinin nedeni de budur. Kendimizi küçük ölçekli toplumların anlaşmazlık yöntemlerine hayran hâlde bulduğumuzda bunun iki yönü olduğunu kendimize anımsatmalıyız. Bu yönlerden birinde barışçıl çözüm varken

diğeri acı dolu bir şiddet ve savaşlarla yoğrulmuştur. Devletlerin anlaşmazlık çözüm yöntemlerinin de iki yönü vardır; bunlardan birisi barışçıl çözümlere uzanırken diğerinde sadece bir mahkeme süreci vardır. En berbat mahkeme süreci bile bir iç savaşa ya da uzayan kan davasına tercih edilir. Küçük ölçekli toplumların üyelerinin, intikamcı haklardan çok anlaşmazlıklarını görüşmeler yoluyla çözmeye ve bu görüşmelerde kimin haklı olduğuna değil de duygusal dengenin sağlanması ve ilişkilerin onarılmasına odaklanmaya devletlerin vatandaşlarından daha fazla istekli olmalarının ardında yatan gerçek de bu olabilir.

Devletin uyguladığı adaletin, geleneksel kendi-işini-kendin-yap adaletine göre bir diğer avantajı ya da potansiyel güçler ilişkisi konusundadır. Küçük ölçekli toplumlarda anlaşmazlığın bir tarafı, pazarlıktaki pozisyonunu güçlendirmek ve leopar derili Nuer şefinin uygun bir tazminat olarak hükmettiği şu ineklerden oluşan tazminatı tahsil edebilmek istiyorsa, yanına müttefikler almalıdır. Bu bana Batı devletlerinin adaleti hakkında yazılmış "Yasanın gölgesinde pazarlık" başlıklı harika bir makaleyi anımsattı. Bu başlık, devletlerdeki aracılık süreçlerinde, taraflar anlaşmadıkları takdirde anlaşmazlığın yasalara göre karar verecek olan bir mahkemede çözümleneceğini bilirler anlamını taşıyordu. Aynı şekilde, küçük ölçekli toplumlardaki tazminat görüşmeleri de "savaşın gölgesinde" yapılır. Bu iki tarafın da görüşmelerin başarısız olması hâlinde alternatifin şiddet ya da savaş olduğunu bildikleri anlamına gelir. Bu bilgi küçük ölçekli toplumlarda eşitsiz bir oyun alanı yaratır ve bir savaş hâlinde daha fazla ittifak toplayabilme olasılığına sahip tarafa güçlü bir pazarlık kozu sağlar.

Kuramsal olarak, devlet adaleti, herkese eşit adalet sunma ve zengin tarafın gücünü kullanarak adil olmayan bir çözüm elde etmesinin engellenmesi hedefiyle, eşit bir oyun alanı yaratma eğilimindedir. Şüphesiz, benimle beraber bütün okurlar buna hemen itiraz edeceklerdir: "Kuramsal olarak öyle, fakat ...!" Aslında, zen-

gin bir davalı hukuk ve ceza davalarında her zaman bir avantaja sahiptir. Onlar en pahalı avukatları ve uzman bilirkişi ve tanıkları kiralayabilir, böylece yeni ve maliyetli argümanları mahkemeye sunarak karşı tarafın yasal maliyetlerini artırır, ayrıca yine karşı tarafın maliyetlerini yükseltecek şekilde önemsiz başka davalar açarak ekonomik gücü daha az olan karşı tarafı kendi istekleri doğrultusunda anlaşmaya zorlayabilirler. Bazı devlet adalet sistemleri yolsuzluklara batmıştır ve zengin ya da siyasi olarak daha iyi bağlantıları olan kişilerin lehine çalışır. Evet, ne yazık ki, küçük ölçekli toplumlarda olduğu gibi, devletli adalet sistemlerinde de, anlaşmazlığın daha güçlü olan tarafı gerçekten de adil olmayan avantajlara sahiptir. Fakat devletler en azından zayıf taraflara *bazı* korumalar sağlarken küçük ölçekli toplumlarda bu hiç yoktur ya da çok azdır. İyi yönetilen devletlerde zayıf bir mağdur bu zayıflığına rağmen suçu polise bildirebilir ve sıklıkla ya da genellikle şikâyeti dikkate alınır; iş kurmakta olan fakir biri, güçlülerin zorlayıcı sözleşme şartlarına karşı devletin yardımını isteyebilir. Bir ceza davasında fakir bir sanığa ücreti mahkeme tarafından ödenen bir avukat atanabilir ve güçlü bir davası olan fakir bir davacı, davayı kazanması hâlinde ücretini karşı taraftan alınacak tazminat ve masraflar üzerinden alacak bir özel avukat bulabilir.

Devlet adaletinin bir avantajı da, haklı ve haksızın belirlenmesi ve kusurlu olan tarafın cezalandırılması ya da özel ceza hukuku sistemi dâhilinde verilecek cezaların belirlenmesini amaçlamasıdır. Devlet böylece toplumun üyelerini suç ve kusur işlemekten caydırmış olur. Caydırıcılık bizim ceza hukuku sistemimizin çok açık bir hedefidir. Aslında bu haksız fiillerle ilgili özel hukuk sisteminin de bir hedefidir. Bu sistem verilen zararın nedenleri ve sorumluluğunun kimde olduğunu araştırır, bu tespiti yapıp zararları kusurlu tarafın telafi etmesini sağlar. Böylece bireyleri, verecekleri zararı ödeyeceklerini bilmelerini sağlayarak bu tür zarar verici davranışlarda bulunmaktan alıkoyar. Örneğin Malo, etkili

bir adalet sisteminde Billy'yi öldürerek yol açtığı özel zararlar nedeniyle mahkemeye verilmiş olsaydı, Malo'nun avukatları Billy'nin ölümünde sorumluluğun Malo'da olmadığını öne sürebileceklerdi (yüksek oranda başarılı olma şansıyla). Avukatlar Malo'nun aracını emniyetli bir şekilde kullandığını, bu ölümün sorumluluğunun Malo'nun aksine o trafik hâlinde Billy'nin araçtan o şekilde inmesine izin veren kişide ve trafiğin karşı tarafında beklemekte olan Billy'nin amcası Genjimp'te olduğunu iddia edeceklerdi. Los Angeles'te yaşanan gerçek bir vaka olan *Schwartz ile Helms Fırıncılık* davası, Billy ile Malo vakası ile bu bakımlardan karşılaştırma olanağı veriyor. Yoğun işleyen bir trafikte, Helms Fırıncılığın kamyonetlerinden birinden çikolatalı donat almak isteyen küçük bir çocuk karşıdan karşıya geçerken bir otomobilin çarpması sonucu yaşamını yitirmişti. Çocuk donat kamyonetinin sürücüsünden eve giderek para alıp geleceğini o zamana kadar beklemesini istemiş, sürücü de bunu kabul etmiş ve caddede park hâlinde çocuğu beklemeye başlamıştı. Dava konusu olan olayda mahkeme, jüriden Helms Fırıncılık'ın kamyonet sürücüsünün ihmali dolayısıyla çocuğun ölümünden kısmen sorumlu olup olmadığına karar vermesini istemişti.

Böyle kusur davaları devletli toplumların vatandaşlarının, bir kazaya ya da zarara sebebiyet verebilecek olan ihmalkârlık olasılıklarına karşı sürekli duyarlı ve uyanık olmalarını sağlar. Buna karşın, Billy'nin klanı ile Malo'nun iş arkadaşları arasındaki özel görüşmelerle varılan uzlaşı, Yeni Gineli yetişkinler ve minibüs sürücüleri arasında okul çocuklarının caddelerde karşıdan karşıya geçmelerinin yarattığı risklere karşı herhangi bir duyarlılık sağlamaz. Los Angeles'in caddelerinde günlük olarak işleyen milyonlarca aracın dâhil olduğu trafiğe ve caddelerde sadece birkaç polis aracının devriye gezmesine rağmen, kentin genelinde çoğu zaman güvenli bir şekilde araç sürülebilmektedir. Kaza ve hasarların oranı, motorlu araçlarla günlük olarak yapılan milyonlarca seyahate

oranla çok düşük bir seviyede kalmaktadır. İşte bunun bir nedeni de bizim özel ve ceza hukuku sistemimizin caydırıcılık özelliğidir.

Ancak yanlış anlamaları önlememe lütfen bir kez daha izin verin: Devlet adaletini toptan üstün bir sistem olarak övmüyorum. Devletler bu üç avantaj için bedel öderler. Devletin ceza hukuku sistemi temel olarak ve öncelikle bireysel şiddeti önlemek, devletin yasalarına uyulmasını sağlamak, suçları cezalandırmak ve caydırmak hedefleri doğrultusunda işler. Devletin bu hedeflere odaklanmış olması, vatandaşların bireysel hedefleri durumundaki ilişkilerin ya da ilişkisizliğin restorasyonu ve duygusal olarak davayı bitirme unsurlarını gözden kaçırmasına neden olur. Oysa küçük ölçekli toplumlardaki anlaşmazlık çözümlerinin temel hedefi, bunlardır. Devletin bu hedefleri önemsememesi, kaçınılmaz bir durum değildir. Bu hedeflerin ihmali genellikle devletin diğer hedeflere odaklanmış olmasından kaynaklanır. Ayrıca, devlet adalet sisteminin doğasından kaynaklanmayan ama yine de yaygın bir şekilde rastlanan başka aksaklıkları da vardır: Ceza hukuku sistemlerinin (ayrı bir özel hukuk davası açılması yoluyla sağlanması dışında) suçun mağduruna tazminat verilmesini ya hiç sağlamaması ya da sınırlı düzeyde sağlaması; ve özel davalarda çözümün yavaş olması, bireysel ve duygusal zararların parasal olarak ifadesindeki zorluk, davayı kazanan davacının avukat ücretini geri almasını sağlayan bir düzenlemenin olmaması (ABD'de) ve anlaşmazlığın tarafları arasında uzlaşmanın sağlanamaması (ve sıklıkla ve daha da kötüsü, karşılıklı kötü duyguların artması).

Devletli toplumların bu sorunlara, küçük ölçekli toplumların süreçlerinden esinlenen uygulamaları yürürlüğe koyarak belli bir oranda çare bulabildiklerini görmüştük. Özel hukuk sistemimizde eğitime, kiralanabilecek aracılar ve yeterli sayıda yargıç olması konusunda yatırım yapabiliriz. Aracılık sisteminin yaygınlaştırılmasına daha fazla çaba harcayabiliriz. Davalarını kazanan taraflara belli koşullar altında avukatlık ücretlerini geri kazandırabiliriz.

Ceza adaleti sistemimizde yapıcı adalet konusundaki deneyleri artırabiliriz. Amerikan ceza adaleti sisteminde Avrupa'daki gibi rehabilitasyona daha fazla ve kısasa daha az odaklanmanın suçlular, bir bütün olarak toplumumuz ve ekonomimiz için daha iyi sonuçlara yol açıp açmayacağını yeniden değerlendirmeliyiz.

Tüm bu öneriler zaten çok tartışılmıştır. Her birinin kendilerine has zorlukları vardır. Küçük ölçekli toplumların anlaşmazlık çözümleri hakkındaki bilgi dağarcığımız genişledikçe, hukukçu akademisyenlerin bu toplumların hayranlık uyandıran süreçlerinin kendi sistemlerimize daha iyi bir şekilde adaptasyonunun nasıl sağlanabileceğini keşfedecekleri umudundayım.

3. BÖLÜM

Küçük Bir Savaş Hakkında Kısa Bir Bölüm

- Danilerin savaşı
- Savaşın kronolojisi
- Savaştaki ölü sayısı

Danilerin savaşı

Bu bölümde geleneksel savaş olgusunu, Yenin Gine'nin Dani halkı arasında yaşanan bir dizi sıra dışı çatışma ve baskını aktararak tanıtmaya çalışacağız. Bu çatışmaların sıra dışılığı, sadece antropologlar tarafından gözlemlenmiş ve olaylar sırasında filme alınmış olmalarından kaynaklanıyor. Daniler Yeni Gine'nin en kalabalık ve yoğun nüfusuna sahip halkıdır. Baliem Nehri'nin oluşturduğu Büyük Vadi çevresinde toplanmışlardır. 1909 ve 1937 yılları arasında, Batılıların sekiz adet keşif gezisinde onlarla temas kurulmuş ve ana grubun kıyılarında yaşayan Dani grupları ve komşularına vadinin içlerine girilmeden kısa süreli ziyaretlerde bulunulmuştu. 1. Bölümde bahsettiğimiz gibi vadi ve onun kalabalık halkının varlığı, Avrupalılar tarafından ilk kez 23 Haziran 1938'de Archbold'un uçakla yapılan keşif gezisi esnasında "keşfedilmişti" –Bununla beraber, bu ifade Yeni Ginelilerin ataları oraya yerleştikten 46 bin yıl sonra Avrupalılar tarafından varlıkları fark edildi şeklinde de söylenebilir. Yüz yüze ilk temas bu olayı takip eden 4 Ağustos'ta, Yüzbaşı Teerink'in liderliğindeki keşif dev-

riyesi vadinin içlerine ilerlediği esnada gerçekleşti. Archbold keşif ekibi, 1938 Aralığında vadiyi terk ettikten sonra Avrupalıların Baliem Danileriyle olan temasları 1954 ve sonrasına ertelendi. O yıl vadide birkaç misyon istasyonu ve bir Hollanda Hükümet devriyesi oluşturuldu.

1961 yılında Harvard Üniversitesi Peabody Müzesi'nden bir keşif ekibi, araştırmalar yapmak ve film çekmek üzere bölgeye geldi. Kamp yeri Dugum Dani Mahallesi olarak seçildi, çünkü bu bölgede hiçbir hükümet ya da misyonerlerin istasyonu bulunmuyordu ve temas göreli olarak çok düşük seviyede kalmıştı. Kamp yeri kurulduktan sonra bölgede bir savaş hâli olduğu anlaşıldı. 1961'in Nisan ve Ağustos ayları arasındaki çarpışmalar anlatılmıştır: Utrecht Üniversitesi'nden Johan Broekhuijse'nin doktora tezi (Hollanda dilinde); antropolog Karl Heider'ın Harvard Üniversitesi'ne sunduğu doktora tezi temelinde kaleme alınan iki kitap; Peter Matthiessen tarafından hazırlanan ve popüler bir kitap olan *Under The Mountain Wall* ile Robert Gardner'in mızraklı kabile savaşçılarının aralarındaki savaşları görüntülediği *Dead Birds* adlı belgesel film.

1961'in Nisan-Ağustos ayları arasındaki Dugum Dani savaşlarının aşağıda aktaracağımız kısa özeti, özellikle Broekhuijse'nin tezinden alınmıştır, çünkü bu tez bu savaşlara ilişkin en detaylı anlatımları içermektedir. Ancak bu özet Heider'den bazı bilgiler ve Matthiessen'den de birkaç detayla desteklenmiştir. Broekhuijse, savaşlara katılanların, her savaşı kendileri açısından değerlendirmelerini, savaşların davranışları üzerinde nasıl etkileri olduğunu ve nasıl yaralandıklarının anlatımlarını içeren röportajlar yapmıştır. Bu üç anlatım arasında bazı küçük farklılıklar vardır, bunlar özellikle de Dani isimlerinin telaffuzundaki (Heider Amerikan imla kuralları kullanırken, Broekhuijse Hollanda'nın gramer kurallarına bağlıydı) ve bir çatışmanın tarihi ile ilgili bir günlük kayma gibi bazı detay farklılıklarıdır. Bununla beraber, bu iki yazar

ellerindeki bilgileri birbirleriyle ve Gardner'la paylaşmışlardır ve anlatımları büyük oranda uyuşur. Bu bileşik değerlendirmeyi okurken, Dani savaşlarının birçok özelliği tıpkı benim gibi sizi de çok şaşırtacak. Bu savaşların, 4. Bölümde bahsini edeceğimiz diğer geleneksel toplumların savaşlarıyla birçok noktada örtüştüğünü de göreceğiz. Bu ortak özellikler şunları da içeriyor: her biri birkaç ölümle sonuçlanan sık sık yapılan gizli baskınlar ve açık çarpışmalar (Fotoğraf 36), daha nadir gerçekleşen ve bir topluluğun tümü ya da önemli bir bölümünün katledilmesi ile kesintiye uğrar. Kabile savaşları diye anılan şey aslında, sıklıkla kabileler arası olmaktan çok aynı dili konuşan ve aynı kültürü paylaşanlar arasında yaşanan kabile içi savaşlardır. Karşıt taraflar arasındaki kültürel yakınlık ya da birliğe rağmen, bazen düşman taraf insanlık dışı diye şeytanileştirilir. Erkeklere çocukluklarından itibaren savaşmak ve saldırılara hazır olmak öğretilir. İttifaklar edinmek önemlidir, fakat ittifaklar sıklıkla değişikliğe uğrar. İntikam şiddet döngüsünün temel motifi olarak baskın bir rol oynar. (Ama Karl Heider bu motifi, son dönemde öldürülmüş olan savaşçıların ruhlarının huzura kavuşması olarak açıklar.) Savaş sadece yetişkin erkeklerden oluşan küçük bir grup profesyonel ordunun değil tüm nüfusun katıldığı bir olgudur: erkek "askerler" kadar "sivil" kadın ve çocuklar da bilerek (kasten) öldürülür. Köyler yakılır ve yağmalanır. Askerî etkinlik, sadece kısa menzilli silahların kullanılabilmesi, zayıf liderlik özellikleri, basit planlama, grup hâlinde askerî eğitimin yoksunluğu ve ateş gücünün senkronize olamaması gibi nedenlerle modern savaşların standartlarına göre düşüktür. Bununla beraber, savaşlar kronik bir hâl aldığından, insanların davranış şekilleri için her yerde gözlemlenen sonuçlar içerir. Nihayet, mutlak ölü sayıları nüfusun düşük olmasından kaynaklanan bir şekilde zorunlu olarak azdır (neredeyse bütün modern ulusların nüfuslarıyla karşılaştırıldığında) ama savaşa katılan nüfusa oranla düşünüldüğünde göreceli olarak yüksektir.

Savaşın kronolojisi

Dani Savaşı her biri yaklaşık 5 bin kişiden oluşan iki ittifakı karşı karşıya getiren bir savaş olarak tanımlanacaktır. Dani isimlerine aşina olmayan okurların takibinin kolaylaşması açısından ilerleyen sayfalarda sık sık tekrarlanacak olan ittifakları oluşturan bu isimleri Tablo 3.1'de özetliyorum. Gutelu İttifakı adını ittifakın lideri Gutelu'dan alır ve her biri yaklaşık bin kişiden oluşan çeşitli konfederasyonlardan oluşur. Bunların arasında Dugum Dani mahallesini oluşturan Wilihiman- Walalua Konfederasyonu artı onların müttefikleri olan Gosi-Alua, Dloko-Mabel ve diğer konfederasyonlar bulunur. Gutelu ittifakının güneyinde yaşayan diğer ittifak, Widaiaları ve onların müttefikleri olan Siep-Eloktak, Hubu-Gosi ve Asuk-Balek Konfederasyonlarından oluşur. Gutelu İttifakı aynı zamanda kuzey sınırında da aynı anda başka bir savaş yürütmektedir ancak burada bundan bahsedilmeyecektir. 1961 olaylarından birkaç on yıl önce Wilihiman-Walalua ve Gosi-Alua, Siep-Eloktak ile müttefikti ve Dloko-Mabel'in düşmanıydı. Bu durum domuz hırsızlıkları ile bir kadın konusundaki anlaşmazlığın Wilihiman-Walaha ve Gosi-Alua'nın Dloko-Mabel ile bir araya gelerek Gutelu'nun liderliğinde bir ittifak oluşturması ve Widaia'nın müttefiki olan Siep-Eloktak'a saldırılıp onları sürmelerine kadar devam etmişti. 1961 olaylarının ardından, Dloko-Mabel tekrar Wilihiman-Walaha ve Gosi-Alua'ya saldırdı ve onlara düşman oldu.

Bu grupların hepsi de Dani dilini konuşurlar ve kültürleri ve geçim şartları birbirine benzer. Takip eden paragraflarda bu karşıt tarafların adlarını Wilihiman ve Widaia olarak kısaltarak kullanacağım. Fakat şu bilinmeli ki bu konfederasyonların her biri genellikle savaşa bir ya da daha fazla konfederasyonla ittifak halinde girmiştir.

Tablo 3.1 Savaşan iki Dani ittifakının üyeleri

GUTELU İTTİFAKI	WIDAIA İTTİFAKI
Wilihiman-Walalua Konfederasyonu	Widaia Konfederasyonu
Gosi-Alua Konfederasyonu	Siep-Eloktak Konfederasyonu
Dloko-Mabel Konfederasyonu	Hubu-Gosi Konfederasyonu
Diğer konfederasyonlar	Asuk-Balek Konfederasyonu
	Diğer konfederasyonlar

1961'in Şubat ayında, Broekhuijse, Heider ve Matthiessen'in anlattığı asıl olaylar başlamadan önce, Gutelu İttifakı'ndan dört kadın ve bir adamın, yakındaki kabilelerden birindeki aynı klandan akrabalarını domuz festivali nedeniyle ziyaret ettikleri sırada Widaialar tarafından öldürülmesi Guteluları öfkelendirir. Bundan önce başka cinayetler de işlenmiştir. Bu nedenle, aslında nedenleri ve başlangıcı belirgin olan bir savaştan ziyade, kronik bir savaş hâlinden söz edilebilir.

3 Nisan günü önceki çatışmada yaralanmış olan bir Widaia erkeği yaşamını yitirir. Wilihimanlar için bu ölüm Ocak ayında ölen bir Wilihiman erkeğinin intikamını almıştı ve atalarının onları koruyucu tavırlarının bir kanıtıydı. Fakat Widaialar açısından, kendi atalarıyla ilişkilerinin onarılması için, bu yeni Widaia ölüsünün intikamının alınması zorunluydu. 10 Nisan gününün şafağında Widaialar bir açık savaş daveti için çığlıklar attılar ve Wilihimanlar bu daveti kabul ettiler. İki taraf öğleden sonra saat beşte yağmur başlayana kadar* savaştılar. On Wilihiman hafif ya-

* Burada ve takip eden paragrafların birkaçında Dani savaşlarının başlangıçta bizi şaşırtabilen bir özelliğine rastlıyoruz: randevuyla yapılan savaşlar. Bu bir tarafın diğer tarafı belli bir yerde ve zamanda savaşmaya davet etmesi şeklinde olur. Karşı taraf kabul edip etmemekte serbesttir. Yağmur yağıyorsa iki taraf da savaşı iptal edebilir. Bu gerçek bazı yorumcuları Dani savaşlarının ayinsel olduğu ve aslında öldürme amacı gütmediği ve sadece sportif bir yarışma havası içinde gerçekleştiği gibi bir yanılsamaya sürüklemiştir. Danilerin bu savaşlarda yaralanmaları ve ölmeleri bu görüşü çürütüyor. Ayrıca başka Daniler de baskınlarda ve nadir görülen katliamlarda ölmüşlerdir. Antro-

ralandı, Gosi-Alua ittifakından birisi (Ekitemalek adında bir erkek) ağır yaralandı (bir ok sol ciğerine saplanmıştı ve 17 gün sonra yaşamını yitirdi), belirsiz sayıda Widaia yaralandı. Bu sonuçlar her iki tarafta da yeni bir savaş için istek yaratmıştı.

15 Nisanda savaş çağrısı tekrar yapıldı ve kabul gördü. Yaklaşık 400 savaşçı karanlık basıp herkesi evine dönmeye zorlayana kadar savaşmaya devam etti. Her iki taraftan yaklaşık 20 erkek yaralandı. Widaia'nın Hubikiak ittifakından üç kişiyi taşıyarak götürmek zorunda kaldılar. Bu taşıma işi Wilihimanların alaycı gülüşleri ve yuhalamaları arasında gerçekleşti; şöyle bağırıyorlardı "Bırakın şu dallamaları kendileri yürüsünler, domuz değiller ya!... Evinize gidin karılarınız sizin için patates pişirmiştir." Yaralanan Hubikiaklardan birisi altı hafta sonra öldü.

27 Nisanda Ekitamalek, hani şu 10 Nisanda yaralanan Gosi-Alua erkeği öldü ve cesedi yakıldı. Widaialar bu tören sırasında bahçelerde hiç Gosi-Alua olmadığını ve sadece birkaç Wilihimanlı olduğunu gördüler ve bunun üzerine 30 kadar adamla nehri geçerek Wilihiman topraklarına girip bir baskın yapmak üzere pusu kurdular. Kimse ortaya çıkmayınca, gözetleme kulesindeki bir Wilihiman erkeğini aşağı düşürüp evlerine gittiler (Fotoğraf 13).

---

polog Paul Roscoe, Dani savaşlarının ayinlere benzeyen görüntüsünün bataklık ve çamurlu arazinin kaçınılmaz bir sonucu olduğunu, burada savaşçıların büyük sayılarda bir araya gelip doğru düzgün savaşabilecekleri sadece iki kuru tepe olduğunu ifade etmektedir. Yabancı bir yerde büyük gruplar halinde savaşırken kaçmaları halinde diğer grubu takip etmek büyük riskler içiyordu, çünkü araziyi iyi bilen, bilmeyen tarafı bataklığa sürükleyebilirdi. Roscoe'nin yorumunu destekler biçimde, Dani savaşlarının bu ayinsel görüntüsü savaşmak için bol kuru zeminin olduğu diğer birçok Yeni Gine Highlands grubunun davranışlarıyla paralellik göstermez. Bu arada Harvard keşif gezisi mensuplarının Danileri birbirleriyle savaşıp öldürmeye teşvik edip dramatik bir film çekebilmeye çok istekli olduğu yolunda misyonerlerin çıkardığı kesin olan söylentiler de vardır. Bununla beraber, Daniler bu kâşifler oraya gelmeden önce de savaşıyorlardı ve sonra da savaşmaya devam ettiler ve bu konuda yapılan bir hükümet soruşturması da, bu iddiaların temelsiz olduğunu ortaya koydu.

4 Mayısta Wilihiman ve müttefikleri bir savaş çağrısı yaptılar ve tercih edilen savaş meydanında beklemeye başladılar, fakat hiçbir Widaia gelmeyince evlerine döndüler.

10 ya da 11 Mayısta Ekitamalek'in babası Gosi-Alua, Walalua ve birçok Wilihiman erkeğinin başına geçerek Widaia bahçelerine bir saldırı düzenledi, bu saldırı sırasında, Widaialar bir baskından şüphelenmesin diye birçok Wilihiman erkeği ve kadını bahçelerinde çalışıp her şey normalmiş gibi davrandılar. Baskıncılar, bahçesinde çalışmakta olan iki Widaia erkeğini belirlediler; bu arada bir Widaialı erkek de gözetleme kulesinde nöbet tutuyordu. Baskıncılar gözetleme kulesindeki erkek onları yaklaşık elli metre mesafeden fark edene kadar, saatlerce sürünerek yaklaşmayı sürdürdüler. Widaialıların üçü de kaçmayı denemesine rağmen saldırganlar Huwai adındakini yakalamayı başardılar. Ona defalarca mızraklarını sapladılar ve kaçtılar. Widaialarn Wilihimanların topraklarına bir karşı saldırı girişimi başarısız oldu. O günün akşam saatlerinde yaralanan Widaia erkeği yaşamını yitirdi. O günün çatışmalarında üç Wilihiman da hafif yaralanmıştı. Wilihimanlar şimdi Gosi-Alua müttefiklerinin ölümünün öcünü aldıklarını hissediyorlardı. Bunu gece boyunca dans ederek kutladılar.

25 Mayısta Gutelu savaşçıları ittifaklarının kuzey cephesinde, Widaialarla ittifak hâlindeki Asuk-Balek konfederasyonundan bir erkeği öldürdüler. Asuk-Belak Bu aşağıda aktarılacak olan 25 Ağustostaki ölümlere yol açtı.

26 Mayıs'ta iki taraf ta savaş çağrısı yaptı, baskınlar düzenledi ve ikindiye kadar çarpışıp evlerine döndüler. Yirmi Wilihiman hafif yaralar aldı.

29 Mayısta, Widaia 15 Mayıs'ta yaralanan savaşçılarının öldüğünü bildirdi, bunun üzerine başlayan bir Wilihiman dans töreni Widaiların kuzey cephesine yaptığı bir baskın saldırı ile kesintiye uğramak durumunda kaldı.

Widaialar ölen iki adamlarının intikamını alamadıkları için huzursuz olmaya başlamışlardı. 4 Haziran'da bir saldırı gücü gönderdiler ve bu durum 800 erkeğin karıştığı bir savaşa dönüştü. Savaş karanlığın çökmesi üzerine kesintiye uğradı. Üç Wilihiman hafif yaralandı.

7 Haziran'da iki taraftan 400-500 civarında savaşçının katılımıyla tam teşekküllü bir savaş patladı. Karşılıklı olarak 20 metre mesafeden atılan mızrak ve ok yağmuru arasında ileri uçtakiler vurulmamak için sürekli zıplayarak düşmana beş metre kadar yaklaşabildiler. Yaklaşık 20 adam yaralandı.

8 Haziran'da ayak izlerinden bir Widaia saldırısı olduğu anlaşıldı ancak adamlar tespit edilemedi.

10 Haziran'da Wilihimanlar kendilerini bir törene adadılar ve kimse bahçelere ve gözcü kulelerine çıkmadı. O sıcak günün öğleden sonrasında bir Wilihiman erkeği ile üç genç çocuk nehirden soğuk su içmeye gittiler ve orada şaşkınlık içinde iki gruba bölünmüş hâlde 30 Widaialıyla karşılaştılar. İlk grup onları yakalamak üzere davranınca dört Wilihimanlı kaçtı, bunun üzerine ikinci grup Widaialı onların önünü kesmek üzere pusu kurdu. Wilihimanlı erkekle çocuklardan ikisi kaçmayı başardılar fakat Wejakhe, yaralı ayağı nedeniyle hızlı koşamayınca yakalanarak mızraklarla ağır biçimde yaralandı ve o gece hayatını kaybetti.

15 Haziran'da Wejakhe'nin Wilihimanlı akrabaları başarısız bir saldırı girişiminde bulundular.

22 Haziranda Widaialar bağırarak bir savaş çağrısı yaptı ve savaş iki taraftan yaklaşık 300 erkekle yapılan bir baskından, büyük bir çarpışmaya dönüştü. Dört adam hafif yaralandı. Bir Dloko-Mabel erkeği okla omzundan ağır yaralandı ona eşlik edenler oku çıkarmaya çalıştılar. Önce dişleriyle çekmeyi denedilerse de başaramayınca bambu bıçaklarıyla ameliyat ederek (herhangi bir anestezi olmadan) ancak çıkarabildiler.

5 Haziran'da savaşın ikinci haftasından sonra, Wilihimanlılar bir Widaia bahçesine baskın düzenlediler. Jenokma adında refakatçilerinden daha hızlı olan bir Wilihiman adamı, içgüdüsel olarak kaçmakta olan altı Widaialının önüne hızla çıktı, bunun neticesinde kesilip mızraklandı. Refakatçileri kaçtılar ve Widaia onun cesedini o akşam geri taşıyarak Wilihimanların onu alabileceği şekilde tarafsız bölgeye bıraktılar. Wilihimanların Gosi-Alua ittifakından üç erkek hafif yaralandı. Şimdi de Wilihimanlar gerilmişlerdi: bir kişiyi öldürmeyi ummuşlar fakat kendilerinden bir kişiyi kaybetmişlerdi. Yaşlı bir Wilihimanlı kadın acı acı şöyle hayıflandı: "Neden Widaialıları öldürmeye çalışıyorsunuz?" Bir Wilihiman erkek kadına şu yanıtı verdi: "Bu halk bizim düşmanlarımız. Neden öldürmeyelim ki? –Onlar insan değil."

12 Haziran'da Wilihimanlar öğleden sonra saat beşte bir savaş çağrısı yapana kadar bütün günü pusuda geçirdiler. Bununla beraber, yağmurlu bir gündü bu nedenle Widaialar bu çağrıya olumlu yanıt vermediler veya bahçelerine gittiler.

28 Haziran'da Widaialar bir saldırı düzenlediler, ancak bu saldırı gözetleme kulesinde duran sekiz Wilihiman erkeği tarafından tespit edildi. Wilihimanlılar yakınlarda bir yere gizlendiler. Wilihiamlıların etrafta olduğunun farkına varmayan Widaialılar gözetleme kulesinin yanına geldiler ve onlardan birisi etrafa bakmak için kuleye tırmandı. Bu sırada gizlenen bir Wilihiamlı sıçrayınca yerdeki Widaialar kaçıştılar. Kuledeki adam atlayarak kaçmayı denediyse de hızlı değildi ve yakalanarak öldürüldü. Akşam Wilihmanlılar onun cansız bedenini Widaialılara teslim ettiler.

2 Ağustos'ta Widaialılara ait bir domuzun Wilihimanlıların arazisine kaçması ya da kaçırılması üzerine küçük bir çarpışma meydana geldi.

6 Ağustos'ta Wilihimanlar, Widaialar ve iki tarafın müttefiklerinin katılımıyla büyük bir çarpışma yaşandı. Paralel bir çatışma

da Willihiman ve Widaialı, 6 yaşlarındaki oğlan çocuklarından oluşan gruplar arasında yaşandı. Çocuklar nehrin iki yakasından birbirlerine ok fırlattılar ve yaşlı adamlar tarafından uyarıldılar. Yetişkinlerin çatışmasında sadece beş adam hafif yaralandı. Çünkü savaş mücadele etmekten ziyade adamların birbirlerine bağırarak hakaret etmeleriyle geçmişti. Yapılan bazı hakaretler şöyleydi: "Sen bir kadınsın, hepiniz kadınsınız." "Neden sizin düşük seviyenizin hak ettiğinden daha fazla kadınınız var?" "Benim beş karım var ve beş tane daha alacağım, çünkü kendi arazimde yaşıyorum. Siz toprağı olmayan kaçaklarsınız, işte bu yüzden karılarınız yok."

16 Ağustos'ta iki tarafın müttefiklerinin de katılımıyla büyük bir çatışma daha patlak verdi. En az 20 erkek yaralandı. Bunlardan birisi belinden bir okla ağır yaralanmıştı. Wilihimanlar şimdi iyice gerginleşmişlerdi, son iki ölülerinin intikamını alamamanın baskısını üzerlerinde hissediyorlardı ve biran önce bir düşman öldürmek gibi bir ortak takıntıya kapılmışlardı. Atalarının ruhları, onların henüz başaramadığı bir şeyi, intikamlarını istiyordu. Atalarının ruhlarının artık kendilerini desteklemediğini düşünüyorlardı. Kendi başlarına kalmışlardı, bu korku onların savaşma isteğini azaltmıştı.

24 Ağustos'ta kocasından memnun olmayan bir Widaia kadını Wilihiman toprağına kaçarak sığınma talep etti. Bir grup Wilihimanlı onu 5 Haziran'da ölen Jenokman'ın intikamını almak için öldürmek istediler, fakat bunu yapmamaya ikna edildiler.

25 Ağustos'ta 2. Bölümde anlattığım olay gerçekleşti. Balem Nehri'nin öte yakasından dört Asuk-Balekli erkek içlerinden ikisinin akrabalarını ziyaret etmek üzere Dloko-Mabel arazisine geldiler. Bir Wilihiman grubunun içine düştüler. Wilihimanlar onların düşmanlarının müttefiki olduğunu hemen anladı ve Dloko-Mabellerle akraba olmayan iki adam öldürülmeliydi. Bu iki kişiden birisi kaçmayı başardı, fakat diğeri kalabalık tarafından

yakalanarak öldürüldü. Wilihimanlı erkekler ölmekte olan Asuk-Balekliyi sürüklerlerken, genç çocuklar onun yanı sıra koşturup küçük mızraklarını cesede saplamaya devam ettiler. Bu öldürme Wilihimanlar arasında her yerde büyük bir sevinç ve neşe kaynağı oldu. Şarkılar söylendi ve tören dansları yapıldı. Wilihimanlılar kendi atalarının ruhları ya da Jenokma'nın hayaletinin Asuk Baleklileri, oraya gönderdiğine inandılar. Bu ölüm intikamlarını bire-bir karşılamasa da (Wilihimanların iki kaybının sadece birini karşılıyordu), gerilim düşmüş oldu. Bir düşmanı bile öldürmüş olmak atalarının ruhlarının, şimdi artık onlara yardım için hazır olduğunun işaretiydi.

Eylül ayının ilk günlerinde bir Widaia saldırısında Digiliak adında genç delikanlı öldürüldü. Bu arada bir Gutelu saldırısında da iki Widaialı yaşamını yitirdi. Sonraki gün Savaş Gutelu'nun kuzey cephesinde bir Hollanda devriye karakolunun kurulması ile aniden bitti. Fakat bir başka Gutelu cephesinde devam etti.

Şimdiye kadar anlatılan her eylem sınırlı somut sonuçlar doğurmuştu, çünkü sadece birkaç kişi ölmüş ve hiçbir toplumda topraklarından atılmamıştır. Ancak beş yıl sonra, 4 Haziran 1966 tarihinde büyük çaplı bir katliam yaşandı. Bu olayın kökeninde Gutelu ittifakının içindeki gerilim olduğu söylenir. Gutelu İttifakı'nın lideri Dloko-Mabel Konfederasyonu'ndan Gutelu ile Wilihiman-Walalua ve Gosi-Alua Konfederasyonu'nun kıskanç liderleri arasındaki gerginliktir bu. Birkaç on yıl öncesine kadar iki konfederasyon da Dloko-Mabel Konfederasyonu ile ittifaklarda bir değişiklik olana kadar savaş hâlindeydi. Eski düşmanına bu saldırıyı Gutelu'nun kendisinin mi planladığı yoksa halkı içindeki fanatikleri kontrol mü edemediği açık değildir. Sonraki yorum doğruysa, bu kabile toplumlarında, ancak şeflikler ve devletli toplumlarda görülebilen, güç kullanımının tekelleşmemesi ve zayıf liderlik temalarını bir kez daha gözler önüne sermektedir. Saldırı yerel misyoner grubunun ve Endonezya polisinin (1962'de Batı Yeni

Gine'yi Hollandalıların kontrolünden almışlardı) uzakta olduğu bir günde dikkatlice planlanmıştı. Dloko-Mabel savaşçıları ve Gutelu ittifakının kuzeydeki diğer üyeleri Elogeta nehri boyunca bir şafak vakti sızmışlar ve sis örtüsü altında ittifakın güneydeki üyelerine saldırmışlardı. Bir saat içinde her iki cinsiyetten 125 güneyli yetişkin ve çocuk öldü ya da ölüme terk edildi, düzinelerce yerleşim yeri yakıldı ve diğer ittifaklar da saldırıya domuz çalmak için katıldılar. Güneyliler, daha güneydeki eskiden müttefikleri olan bir başka ittifakın yardım edebildikleri haricinde, tamamen yok edilmişlerdi. Sonuçta tüm bu ölümlerden sonra güneyliler daha güneye kaçmışlar ve Gutelu ittifakında kuzeyliler ile güneyliler arasında bir bölünme yaşanmıştı. Böyle bir katliam, büyük sonuçları olan nadir olaylardan birisiydi. Karl Heider, 1930'lar ve 1962'de yaşanmış köylerin yakılması, domuzların yağmalanması ve nüfus dönüşümlerinin olduğu dört katliamdan daha bahseder.

Savaştaki ölü sayısı

1961 Nisan ayında başlayıp Eylül ayının ilk günlerine kadar süren bütün bu çatışmalar sonunda güney cephesinde sadece 11 kişi yaşamını yitirmişti. 4 Haziran 1966'daki katliamda bile toplam ölü sayısı 125'ti. Biz iki dünya savaşından sağ çıkmış insanlara, bu rakamlar savaş diye anmaya değmeyecek kadar küçük gelir. Modern devletlerin tarihindeki bazı yüksek can kayıplarını bir göz önüne getirelim: 2001 yılının 11 Eylül'ünde Dünya Ticaret Merkezi'ne yapılan bombalı saldırıda 2 bin 996 Amerikalı bir saat içinde yaşamını yitirdi; Birinci Dünya Savaşı'nda bir gün içinde 20 bin İngiliz askeri öldü, olay 1 Temmuz 1916 tarihinde İngiliz askerlere Almanların ağır makinelilerle takviye ettiği güçlü bir savunma hattını yarma görevinin verildiği Somme çarpışmalarında gerçekleşmişti; 6 Ağustos 1945 tarihinde Amerikalıların Hiroşi-

ma'ya attığı atom bombasıyla yaklaşık 200 bin Japon yaşamını yitirdi (Fotoğraf 37); II. Dünya Savaşı'nda hayatını kaybedenlerin toplam sayısı 50 milyonu aştı. Bu standartlarla karşılaştırıldığında yukarıda özeti aktarılan Dani çatışmalarının, eğer savaş olarak değerlendirilebilirse bile oldukça küçük bir savaş olduğunu kabul etmek gerekir.

Evet, gerçek rakamlarla ölçüldüğünde Dani savaşı gerçekten de küçüktür. Fakat II. Dünya Savaşı'na katılan uluslar, Wilihiman-Widaia savaşına katılan toplumlarla kıyaslandığında çok büyük nüfuslara sahiplerdi ve bu daha fazla kayıp verme potansiyeli anlamına geliyordu. Bu ittifakların toplam nüfusu hepsi hepsi 8 bin kişiydi, oysa II. Dünya Savaşı'nın başlıca katılımcılarının nüfusları onlarca milyondan nerdeyse milyara kadar yaklaşıyordu. Dani savaşındaki göreli can kaybı oranı –ölü sayısının toplam nüfusa oranı– ABD, Avrupa ülkeleri, Japonya ya da Çin'in kayıplarını gölgede bırakır. Örneğin, 1961 yılının Nisan ve Eylül ayları arasında sadece Gutelu ittifakının güneyindeki iki Danili müttefikin verdiği 11 kayıp bu ittifakların toplam nüfusunun yüzde 14'üdür. Bu kayıp oranı II. Dünya Savaşı'nın Pasifik Cephesi'nde geçen en kanlı çarpışmalardaki orandan (yüzde 10) daha büyüktür. Okinawa'da 3 ay süren çatışma sırasında bombardıman uçakları ve kamikazeler, topçu atışları ve lav püskürtücüler ile yapılan saldırılar sonucunda 264 bin can kaybı yaşanmıştır (23 bin Amerikan askeri, 91 bin Japon askeri ve 150 bin Okinawalı sivil). Bu savaşa karışan ülkelerin, (ABD/Japonya/Okinawa) toplam nüfusu 250 milyondur. 4 Haziran 1966 tarihinde erişkin, kadın ve çocuk demeden yapılan Dani katliamında bir saat içinde 125 kişi öldürülmüştü. Bu rakam Gutelu İttifakı'nın güney konfederasyonlarının toplam nüfusu içinde (yaklaşık 2 bin 500 kişi) yüzde 5'lik bir oranı temsil eder. Hiroşima'ya atılan atom bombasının aynı oranı tutturabilmesi için 100 bin değil 4 milyon Japon'unun ölmesi gerekirdi. Benzer biçimde Dünya Ticaret Merkezi'ne yapı-

lan saldırının da 2 bin 996 değil 15 milyon Amerikalının yaşamına son vermesi gerekirdi.

Dünya standartlarında, Dani savaşı çok küçük bir savaştır, çünkü Danilerin potansiyel olarak öldürülebilecek nüfusu küçüktür. Savaşa karışan yerel halkın nüfusu ölçeğiyle bakıldığında ise bu savaş devasa bir savaştır. Bir sonraki bölümde bu durumun geleneksel savaşların genel bir özelliği olduğunu göreceğiz.

4. BÖLÜM

Birçok Savaş Hakkında Uzun Bir Bölüm

- Savaş tanımları
- Bilgi kaynakları
- Geleneksel savaş biçimleri
- Ölüm oranları
- Benzerlikler ve farklılıklar
- Savaşın bitirilmesi
- Avrupalılarla temasın etkileri
- Savaşçı hayvanlar, barışçıl insanlar
- Geleneksel savaşların nedenleri
- Nihai sebepler
- İnsanlar kime karşı savaşır?
- Pearl Harbor'ı unutmak

Savaş tanımları

Geleneksel savaş, önceki bölümde aktarılan Dani savaşının da gösterdiği gibi, küçük ölçekli toplumlar arasında yaygın olmakla beraber evrensel bir olgu değildir. Bu olgu hararetle tartışılan birçok soruya neden olmaktadır. Örneğin, savaşı nasıl tanımlamak gerekir ve kabile savaşları diye anılan savaşlar gerçekten de birer savaş mıdır? Küçük ölçekli toplumlar arasındaki savaşlarda yaşanan can kayıplarını devletler arasındaki savaşlardaki kayıplarla nasıl karşılaştırabiliriz? Küçük ölçekli toplumlar arasındaki savaşlar,

Avrupalıların ve diğer merkezileşmiş toplumların temasları ve etkileri sonrası artmış mıdır yoksa azalmış mıdır? Eğer şempanzeler, aslanlar, kurtlar ve diğer toplu yaşayan hayvanların aralarındaki kavgalar insanların arasındaki savaşlara emsal teşkil ederse, bu durum savaşın genetik bir temeli olduğunu mu gösterir? İnsan toplumları arasında, özellikle barışçı olan toplumlar var mıdır? Eğer varsa, niçin? Ve: geleneksel savaşların ardındaki itkiler ve nedenler nelerdir?

Gelin ilk olarak savaşın tanımıyla ilgili sorudan başlayalım. İnsani şiddet olgusunun birçok biçimi vardır. Bunlardan sadece bazıları savaş olarak nitelendirilebilir. Eğitimli profesyonel askerlerden oluşan büyük ordulara sahip rakip devletlerin birbirlerine savaş ilan etmesi ile yaşanan bir çarpışmanın, bir savaş olduğunda herkes uzlaşır. Çoğumuz birçok insani şiddet olgusunun, savaş olarak nitelendirilemeyeceğinde de anlaşırız. Örneğin bireysel cinayetler (aynı ülkedeki birinin diğerini öldürmesi) ya da aileler arasındaki kan davaları. Aynı ülke içinde, çeteler, uyuşturucu kartelleri, (bunlara genellikle "çete savaşları" da denmektedir) ya da siyasi kanatlar gibi rakip taraflar arasında henüz iç savaş safhasına gelmemiş olan mücadeleler (İtalya ve Almanya'da faşistler ve sosyalistlerin silahlı militanları arasındaki Mussolini ve Hitler'in güç kazanmasına yol açan çarpışmalar gibi), tüm bunlara bakınca çizgiyi acaba nerede çekmemiz gerekir?

Bu sorunun yanıtı bu konuyu araştırma amacınıza bağlı olarak değişebilir. Devlete ait askerî okullarda eğitim gören geleceğin askerlerine göre, Dani İttifaklarının arasındaki şiddete ilişkin 3. Bölümde aktarılan hikâyeleri savaş tanımının dışında tutmak doğru olabilir. Bununla beraber, bizim bu kitaptaki amacımız insanların oluşturduğu yirmi kişilik en küçük obalardan milyonlarca insanın olduğu devletlere kadar, bu konuyla ilgili tüm yelpazeyi kapsıyor. Bu nedenle biz küçük obalar arasındaki geleneksel savaşları dışlamayan bir tanım bulmak durumundayız. Steven LeB-

lank'ın ileri sürdüğü gibi, "Geçmişteki savaşlardan yararlanmak için onları araştırıyorsak, o zaman savaş tanımlamaları grupların büyüklüğüne ya da mücadele yöntemlerine göre yapılmamalıdır... Bazı akademisyenler *savaşın* metal aletler kullanabilen kompleks yapıdaki toplumlar arasında olabileceğini ileri sürüyorlar [meydan savaşları ve profesyonel askerler gibi]. Onlara göre bunun dışındaki şeyler –bir baskın ya da saldırı denebilir– 'gerçek' bir savaş değildir. Bunlar daha ziyade oyun gibi şeylerdir ve önem verilmesi gerekmez. Bununla beraber, böyle bir yaklaşım ya da tavır, savaşı, savaşın yöntemleriyle karıştırmaktır... Bağımsız siyasi birimler arasındaki çatışma, önemli sayıda ölümlere ve arazi kayıplarına ya da belli arazilerin, orada yaşamanın çok tehlikeli hâle gelmesinden dolayı kullanışsız hâle gelmesine yol açmış mıdır? İnsanlar kendilerini savunmak için büyük zaman ve kaynak harcamış mıdır? ... Çatışma insanlar üzerinde önemli etkilerde bulunduysa, onun nasıl icra edildiğinden bağımsız olarak o bir savaştır." Bu açıdan bakıldığında savaş 3. Bölüm'de aktarılan Daniler arasındaki çatışmaları da kapsayacak genişlikte olmalıdır.

Encyclopedia Britanica'nın 15. cildindeki savaş tanımının tipik doğru bir tanım olduğunu düşünelim: "Devletler, ya da uluslar ya da aynı devletin karşıt siyasi kanatları gibi siyasi birimler arasında genellikle açık ve ilan edilmiş silahlı saldırı durumu. Savaş, şiddete başvurmaya kararlı büyük organların, şiddete katılımını sağlamak için bireyleri açıkça eğitip örgütlemesi özelliğiyle ayırt edilir... Savaş genellikle yeterli büyüklükte silahlı çatışmaları içerir ve 50 bin savaşanın altındaki çatışmalar savaş olarak değerlendirilmez." Savaşın birçok ortak tanımında olduğu gibi bu da bizim hedeflerimiz için yeterli olmayacaktır, çünkü o "şiddete başvurmaya kararlı büyük organların, şiddete katılımını sağlanmak için bireyleri açıkça eğitilip örgütlemesini" gerektiriyor ve bu durumda da küçük oba toplumları arasında savaş olabileceğini baştan ret ediyor. Bu tanımın gerektirdiği minimum 50 bin savaşçı bizim 3.

Bölüm'deki Dani Savaşı'na katılan halkların kadın, erkek ve çocuk toplam nüfusundan altı kez daha büyüktür ve bu kitapta sözü edilen tüm küçük ölçekli toplumların nüfusundan çok daha fazladır.

Bu nedenle, küçük ölçekli toplumları inceleyen akademisyenler savaşın daha geniş ve çeşitli alternatif tanımlarını yapmışlardır. Bunlar birbirlerine benzerler ve genellikle üç temel unsuru esas alırlar. Birinci unsur, şiddete başvuranın bireyler değil herhangi bir boyuttaki bir grubun olmasıdır. (Birinin bir başkasını öldürmesi bir savaş değil bir cinayettir.) İkinci unsur şiddete başvuran grupların sadece bazı üyeleri şiddete karışmış olsa bile en az iki farklı siyasi birimden olmasıdır. Geriye kalan unsur da, söz konusu siyasi birim çatışmalarda bir bütün olarak yer almasa bile şiddetin bu siyasi birimin bütünü tarafından onay görüyor olmasıdır. Bu durumda bir kan davasının tarafı olan iki aile arasındaki çatışmalar savaş değildir, çünkü bu iki aile aynı siyasi birime aittir ve o toplum bir bütün olarak bu kan davasını onaylamaz. Bu unsurlar, belki de bu kitapta kullanabileceğim savaşın kısa bir tanımında bir araya getirilebilirler ve bu tanım devletli ve küçük ölçekli toplumları araştıran akademisyenlerin yaptığı tanıma benzer bir tanımdır: "Savaş rakip siyasi birimlerden gruplar arasında, bu birimlerin onayladığı, tekrarlanan şiddet kullanımı hâlidir."

Bilgi kaynakları

Dani savaşlarıyla ilgili olarak 3. Bölüm'de anlatılanlar, geleneksel savaşları incelemenin çok basit olduğunu akla getirebilir: lisansüstü öğrencileri ve bir film ekibini gönder, çatışmaları gözleyip filme alsınlar, cephe gerisine taşınan yaralı ve ölüleri say ve daha fazla detay için de savaşa katılanlarla röportajlar yap. Bizim Dani savaşı hakkında elimizdeki kanıt ve belgeler de bunlardır. Elimizde

böyle yüzlerce çalışma olsaydı, o zaman geleneksel savaşların gerçek yapısı ile ilgili ortada bir tartışma da olmazdı.

Gerçekte ise, birkaç belli nedenden ötürü, kameralarıyla geleneksel savaşları doğrudan gözleyip filme çeken akademisyenler istisnadır ve Avrupalıların etkisi olmasaydı, bu gözlemin boyutlarının ne olabileceği konusunda bazı tartışmalar vardır. Avrupalılar 1492'den itibaren yerküreye yayılıp Avrupalı olmayan toplumlarla karşılaşıp, onları egemenlikleri altına alırken, Avrupa hükümetlerinin yaptığı ilk işlerden birisi geleneksel savaşları bastırmaktı. Avrupalılar bunu kendi güvenlikleri, istila edilen bölgeleri yönetebilmek ve medeni görevlerinin bir parçası olarak algıladıkları için yaptılar. Antropoloji bilimi, II. Dünya Savaşı'ndan sonra, ilerleyip iyi finanse edilen bol miktardaki saha araştırmaları ve lisansüstü öğrencilere sahip olduğunda, geleneksel küçük ölçekli toplumlar arasındaki savaşlar, büyük oranda Yeni Gine adası ve Güney Amerika'nın bazı kesimleri ile sınırlı hâle gelmişti. Geleneksel savaşlar diğer Pasifik Adaları'nda, Kuzey Amerika'da, yerlilerin Avustralya'sında, Afrika ve Avrasya'da çok daha erken sona ermişti. Bununla beraber, bazı bölgelerde, özellikle de Afrika ve Yeni Gine'de son zamanlarda savaşın modern biçimleri ortaya çıkmıştır.

Yeni Gine ve Güney Amerika'da bile antropologlar için geleneksel savaşları birinci elden gözlemleme fırsatları artık çok sınırlıdır. Hükümetler, silahsız ve savunmasız yabancıların savaşan kabilelerin insanlarının saldırısına uğramasıyla ilgili sorunlar yaşamak ya da bu tür olayların medyada haber olarak yer almasını istemiyorlar. Hükümetler antropologların silahlanmasını, pasifize olmamış kabile arazilerine ilk olarak giren devletli toplumların temsilcileri olmalarını ya da kendilerinin güç kullanarak savaşları durdurmaya çalışmalarını da istemiyorlar. Bu nedenle, Yeni Gine'de ve Güney Amerika'da bir bölge resmen pasifize edilmiş ve herkesin güvenle ziyaret edebileceği bir alan olarak kabul edilin-

ceye kadar, bu tür araziler üzerinde, seyahat kısıtlamaları vardı. Yine de bazı akademisyen ve misyonerler çatışmaların hâlâ devam ettiği bölgelerde çalışmalar yapmayı başarmışlardır. Burada en dikkat çeken gözlemler şunlardır: 1961'de Dani bölgesinde yapılanlar; burada Baliem Vadisi'nde Hollandalılar zaten bir devriye karakolu kurmuştu, ancak Harvard keşif gezisi ekibine hükümet kontrolünün ötesindeki arazilerde çalışma imkânı tanınmıştı: Kuegler ailesinin Batı Yeni Gine'deki Fayu halkı arasında 1979 yılında başladığı çalışmalar ve Napoleon Chagnon'un Brezilya ve Venezuela'daki Yanomamo yerlileri ile ilgili çalışmaları. Savaşın birinci elden gözlemlerini sunan araştırmalarda bile, detayların çoğu ya da büyük kısmı araştırmaları yazan Batılı tarafından doğrudan gözlenebilmiş değildir ve ancak ikinci el anlatım olarak yerel kaynaklardan sağlanabilmiştir. Örneğin, Johan Broekhuijse'nin her Dani savaşında kimlerin, hangi şartlar altında ve vücudunun hangi kısmından yaralandığı ile ilgili ayrıntılı anlatımları böyle elde edilmiştir.

Geleneksel savaşlar hakkındaki bilgilerimizin çoğu tamamen ikinci el bilgilerdir ve Batılı ziyaretçilere bunları aktaran savaşçılardan edinilen ya da doktora tezleri için veri toplayan bilimsel eğitim almış kişiler olmayan Avrupalı gözlemcilerin (hükümet yetkilileri, kâşifler ve tüccarlar gibi) doğrudan gözlemlerine dayalıdır. Örneğin birçok Yeni Gineli bana geleneksel savaşlarla ilgili kendi deneyimlerini aktarmıştır. Bununla beraber, Avustralya yönetimindeki doğu Yeni Gine'ye (şimdi bağımsız Papua Yeni Gine) ve Endonezya hâkimiyeti altındaki batı Yeni Gine'ye yaptığım birçok ziyarette, şahsen bir Yeni Gineli topluluğun diğer bir Yeni Gineli topluluğa saldırdığını hiç görmedim. Avustralya ve Endonezya hükümetleri çatışma bölgelerine girmeyi istesem bile, buna asla izin vermezdi, ki ben de istememiştim.

Geleneksel savaşları gözlemlemiş ve aktarmış olan Batılıların çoğu profesyonel akademisyenler değillerdi. Örneğin, Sabine Ku-

egler, misyoner olan Klaus ve Doris Kuegler'in kızıydı. Sabine popüler kitabı *Vahşi Beyaz Kız*'da daha altı yaşındayken Fayuların Tigre klanıyla (ailesinin arasında yaşadığı klan) Sefoidi klanından gelen ziyaretçiler arasındaki yay ve okların kullanıldığı bir çatışmayı anlatır. Okların yanı başından nasıl geçtiğini ve yaralı insanların kanolarla nasıl taşındığını aktarır. Benzer bir şekilde, güney Kaliforniya'daki Chumash'lara karasal yoldan ilk ulaşan Avrupalı keşifler olan Gaspar de Portalá keşif kolunun (1769-1770) üyesi olan İspanyol papaz Juan Crespi Chumash gruplarının birbirlerine oklarla yaptıkları bir saldırıyı detaylarıyla anlatır.

Geleneksel savaşları, dışarıdan gözlemcilerin dilinden aktaran tüm bu anlatıların bir sorunu da, bu anlatıcılar ister antropolog isterse de sıradan kişiler olsun her durumda, Heisenberg'in fizikteki "Belirsizlik İlkesi"ne benzer bir özelliği paylaşmalarıdır. Bu ilkeye göre gözlemin kendisi gözlenen olguyu bozar. Bu antropolojide, dışarıdan bir gözlemcinin sadece orada olmasının bile, önceden hiç "dokunulmamış" olan halklar üzerinde kaçınılmaz büyük etkileri olacağı anlamına gelir. Devlet yönetimleri rutin olarak geleneksel savaşları sona erdirmek için bilinçli bir politika gütmüşlerdir. Örneğin, 20. yüzyıldaki devriye askerlerinin Papua ve Yeni Gine'de yeni bir araziye girdiğindeki ilk görevi yamyamlık ve savaşları durdurmaktı. Buralara ulaşan hükümet dışı kişiler de aynı sonuçları farklı yollardan başarmış olabilirler. Örneğin, Klaus Kuegler en sonunda ev sahipliğini yapan Fayu klanına, kendi evinin etrafında savaşmamaları ve birbirlerine gidip başka yerde ateş etmeleri konusunda ısrar etmek zorunda kalmıştır. Aksi takdirde o ve ailesi kendi güvenlikleri ve huzurları açısından orayı terk etmek zorunda kalacaklardı. Fayular bu isteği kabul ettiler ve yavaş yavaş birbirleriyle savaşmayı bıraktılar.

Bu örnekler, Avrupalıların bilinçli olarak kabile savaşlarını sonlandırma ya da yatıştırmalarıyla ilgilidir, ancak Avrupalıların kabile savaşlarını bilinçli olarak körükledikleri de ileri sürülmek-

tedir. Dışarıdan gelenler, istemeden de olsa oradaki faaliyetleri veya sadece varlıklarıyla bile çatışmaları artırabilir ya da azaltabilir. Bu nedenle dışarıdan gelen bir ziyaretçi geleneksel savaşla (ya da savaşın olmamasıyla) ilgili gözlemlerini aktarırken, orada bir gözlemcinin olmaması durumda ne kadar çatışmanın olabileceği konusunda kaçınılmaz olarak bir belirsizlik olacaktır. Bu bölümün sonunda bu soruya geri döneceğim.

Kabile savaşlarını anlama konusunda alternatif bir yaklaşım, dışarıdan gelenlerden önceki arkeolojik kalıntılar içinde korunmuş kabile savaşı kanıtlarının incelenmesidir. Bu yaklaşım dışarıdan gelen çağdaş gözlemcilerin etkilerini tamamen ortadan kaldırma avantajına sahiptir. Bununla beraber, Heisenberg Belirsiz İlkesiyle kurulan benzetme içinde, bu avantajı başka bir dezavantaj pahasına elde ederiz. Bu dezavantaj, gerçekler hakkındaki belirsizliğin artmasıdır. Çünkü savaş doğrudan gözlenmemiştir ya da birinci elden yerel tanıklar tarafından aktarılmamıştır, bunun yerine arkeolojik kanıtlardan çıkarımlar yapılmıştır ki bu kanıtlar da çeşitli belirsizlikler taşırlar. Çatışma hakkında inkâr edilemez bir arkeolojik kanıt türü, çatışmaya katılanlara ait olduğu anlaşılan iskelet yığınlarıdır. Bunlar normal ve uygun bir cenaze ile gömülmenin işaretlerini taşımayan bir şekilde, öylece üst üste atılıvermiş iskelet yığınlarıdır. Kemiklerdeki kesikler ve kırıkların silahlarla veya başka aletlerle yapıldığı anlaşılır. Kemiklerdeki bu işaretler arasında okla oluşan delikler, ancak balta gibi keskin aletlerle yapılabilecek kesikler, kafataslarında kafa derisi yüzme işlemine işaret eden uzun ince kesik işaretleri vardır ya da sadece ilk iki omur kemiğinin olduğu kafatasları da kafa kesmeye işaret eder. Örneğin, Almanya'nın güneybatısındaki Talheim'de Joachim Wahl ve Hans König 18 yetişkin (9 erkek, 7 kadın ve 2 belirlenemeyen cinsiyetli) ve 16 çocuk olduğu anlaşılan 34 iskeleti incelemiştir. MÖ 5000'li yıllara tarihlenen bu iskeletler bir kuyuda gelişigüzel bir şekilde üst üste yığılmışlardı. Bunların yanında onların akrabaları tarafından say-

gın bir şekilde gömüldüklerini belli edecek özel eşyalara rastlanmamıştı. 18 kafatasının sağ arka taraflarındaki iyileşmemiş kesik izleri bu insanların en az altı farklı balta ile sağ ellerini kullanan kişiler tarafından başlarına vurulan darbelerle öldüklerini göstermekteydi. Kurbanlar arasında çocuklardan 60 yaşındaki yaşlılara kadar her yaş grubundan insan vardı. Tüm bunlar yarım düzine aileden oluşan bu grubun eş zamanlı olarak daha kalabalık bir saldırganlar grubu tarafından katledildiklerini gösteriyordu.

Savaşlara ilişkin diğer arkeolojik kanıt türleri arasında, bulunan silahlar, kalkanlar ve zırhlar ve tahkimatlar vardır. Bazı silahlar hiç şüphesiz savaş olduğu anlamına gelmemektedir, çünkü mızrak, ok ve yaylar insan öldürmekte kullanılabildikleri gibi hayvan avlamada da kullanılabilir. Ama savaş baltaları ve büyük mancınık mermisi yığınları savaş kanıtıdır, çünkü bunlar hayvanlara karşı değil, sadece ya da asıl olarak insanlara karşı kullanılır. Zırh ve kalkanlar ise sadece insanlara karşı kullanılan aletlerdir ve avda kullanılmaz. Zırh ve kalkanların savaşlarda kullanıldığı Yeni Gineliler, Yerli Avustralyalılar ve Inuitler gibi yaşayan birçok geleneksel toplumda etnoğrafik olarak aktarılmıştır. Bu nedenle arkeolojik ören yerlerinde benzer zırh ve kalkanların bulunması, geçmişteki çatışmalara ilişkin delil teşkil eder. Savaşlara ilişkin diğer arkeolojik işaretler duvarlar, hendekler, savunulabilir kapılar ve duvarlara tırmanmaya çalışan düşmanlara bir şeyler fırlatmak için kullanılan kuleler gibi tahkimat kalıntılarıdır. Örneğin Avrupalılar 1800'lerin başlarında Yeni Zelanda'ya ilk defa yerleşmeye başladıklarında Yeni Zelanda'nın yerli Maori halkı tepelerde *pa* diye anılan hisarlara sahipti. Bunlar önceleri kendi aralarındaki çatışmalarda kullanılırken en son Avrupalılara karşı da kullanıldı. Bilinen yaklaşık bin kadar Maori *pa* vardır. Bunlardan birçoğu yapılan arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılmıştır ve Avrupalıların oraya gelişinden yüzyıllarca önceki dönemlerden kaldıkları anlaşılmıştır. Avrupalılar bunların benzerlerinin kullanıldığına da şahit olmuşlardır. Bu ne-

denle Maorilerin Avrupalıların adaya gelmesinden çok daha önce aralarında savaştıklarına hiç kuşku yoktur.

Ve son olarak da, tepelerde, uçurumların yukarılarında düşman saldırılarına karşı savunma amaçlı olarak seçildiği belli olan diğer arkeolojik yerleşim yerlerinin varlığı da bu kanıtlar arasına katılmaktadır. Mesa Verde Milli Parkı'ndaki ve ABD'nin güneybatısında başka yerleşim yerlerinde bulunan Anasazi yerlilerine ait uçurumların çıkıntı ve ceplerinde ancak merdivenlerle erişilebilen yerleşim yerleri, bunlarla ilgili bilinen örnekler arasındadır. Bunların vadilerin tabanına yukarıdan bakan pozisyonları, su ve diğer malzemelerin yüzlerce metre yukarıya taşınması anlamına gelmektedir. Avrupalılar güneybatıya eriştiklerinde yerliler bu tür yerleşkeleri Avrupalıların saldırılarından korunmak, geri çekilme ve gizlenme amacıyla kullanmışlardır. Bu nedenle uçurumlarda bulunan yerleşkelerin arkeolojik olarak Avrupalıların oraya gelişinden yüzyıllarca öncesi dönemlere ait oldukları varsayılmaktadır. Bunlar o zamanlar benzer bir şekilde diğer yerliler tarafından yapılan saldırılara karşı savunma için kullanılıyordu. Bu tür yerlerin sayıları arttıkça nüfus yoğunluğu ve şiddetin varlığına dayanan kanıtlar da gittikçe artmıştır. Bu arkeolojik kanıtlar yeterli değilse, karşıt gruplar arsındaki çatışmaları sergileyen ve insanların birbirlerini mızrak atmaları, oklar, kalkanlar, mızraklar ve sopalarla çatıştıkları temaların işlendiği, ileri pleistosen döneminden kalma kaya resimleri vardır. Bonampak'ta MÖ 800'lü yıllarda yaşamış toplumlarca yapılan ünlü Maya duvar resimleri, daha gelişmiş ama hâlâ Avrupa sanatı öncesine ait eserlerdir. Bu duvar resimlerinde savaşlara ve esir alınan insanlara yapılan işkencelere dair sahneler, ürpertici derecede gerçekçi detaylarla betimlenmektedir.

Böylece elimizde, geleneksel savaşlarla ilgili, obalardan şefliklere ve erken dönem devletlere kadar her boyuttaki küçük ölçekli toplumlara ait üç adet kapsamlı bilgi kaynağı olduğu ortaya çıkmaktadır: modern gözlemciler, arkeologlar ve sanat tarihçileri.

Geleneksel savaş biçimleri

Savaşların geçmişte ve günümüzde birçok biçimi olduğu varsayılır. Geleneksel savaşlarda, modern devletlerce de uygulanan ve teknolojik olarak kabile toplumlarının olanakları dâhilindeki bütün temel taktikler uygulanır. (Bu doğal olarak kabile savaşlarında hava savaşlarının olmayacağını gösterir ve savaş için donatılmış savaş gemilerinin olduğu deniz savaşları da devletlerin ortaya çıktığı MÖ 3000'li yıllara kadar belgelenmemiştir.) İyi bilinen ve hâlâ kullanımda olan bir taktik, meydan savaşıdır; bu savaşlarda büyük sayılardaki karşıt gruplar yüz yüze ve açık bir şekilde savaşırlar. Bu, modern devletlerin arasındaki savaşları düşündüğümüzde aklımıza gelen ilk taktiktir. Bunun tanınmış örnekleri arasında Stalingrad, Gettysburg ve Waterloo savaşları sayılabilir. Ölçek ve silahlar dışında, bu tür savaşlar Danilerin de aşina oldukları savaşlardır; bu savaşlar 3. Bölüm'de aktarmış olduğum gibi 7 Haziran, 2 ve 6 Ağustos 1961 tarihlerinde kendiliğinden gelişmiştir.

İkinci bilinen taktik baskındır. Bu taktikte kendini gizleyebilecek kadar küçük bir savaşçı grubu, gecenin karanlığından yararlanarak düşman arazilerine sızarak orada sürpriz bir saldırı düzenler. Burada hedef sınırlı sayıda düşman öldürmek ya da çeşitli zararlar vermek ve sonra geri çekilmektir. Fakat düşman ordusunu bütünüyle yok etmek ve arazilerini kalıcı olarak işgal etmek gibi bir beklenti yoktur. Bu geleneksel toplumlarda belgelenmiş en yaygın karşılaşılan savaş taktiği olabilir; Nuerlerin Dinkalara olan saldırıları ya da Yanomamoların birbirlerine karşı yaptıkları baskınlar bu taktik türüne örneklerdir. Danilerin 10, 26, 29 Mayıs ve 8, 15 Haziran ile 28 Temmuz 1961 tarihlerinde gerçekleştirdiği bu tür baskınları aktarmıştım. Piyadeler, gemi ve uçakların kullandığı bu tür baskın örneklerini devletler arasındaki savaşlarda da görmekteyiz.

Yine bir sürpriz saldırı biçimi olan pusu da geleneksel savaşlarda yaygın olarak kullanılır. Baskın saldırının akrabası diyebileceğimiz bu taktikte saldırgan taraf bu defa sessiz bir şekilde karşı tarafa sızmak yerine, düşmanların gelebileceği bir yerde gizlenerek bekler. 27 Nisan, 10 Mayıs, 4 Haziran, 10, 12 ve 28 Temmuzda gerçekleşen Dani pusularını aktarmıştım. Pusular modern savaşlarda da oldukça popülerdir. Radar ve şifre kırma yöntemleriyle düşmanların hareketleri takip edilerek, uygun pusu yerleri belirlenir.

Modern devletlerinkine benzemeyen bir geleneksel savaş taktiği tuzak panayırların düzenlenmesidir. Yanomamo yerlileri ve Yeni Gine'de belgelenen bu taktikte, komşular panayıra davet edilir ve onlar silahlarını bırakıp yiyip içmeye daldıklarında bir sürpriz saldırıyla öldürülürler. Biz Batılılar, daha önceden bu tür tuzakları bilen Yanomamo grubunun, böyle bir tuzağa neden düştüğünü merak ederiz. Bunun nedeni belki de dürüstçe düzenlenmiş panayırların yaygın olmasıdır: Bir daveti kabul etmek, gıda paylaşımı ve olası ittifakların oluşması açısından önemli fırsatlardır ve ev sahipleri dostluk niyetlerini göstermek için büyük çaba sarf ederler. Bunun devlet yönetimlerinde görülmüş modern tek örneği Boer komutanı Pier Retief ve yüz kişiden oluşan birliğinin Zulu Kralı Dingane tarafından 6 Şubat 1838'de katledilmesidir. Bu katliam esnasında Boerler, Dingane'nin misafirleri olarak kamptaydılar. Bu örnek, bir kuralı kanıtlayan bir istisnaya işaret ediyor olabilir. O kural da şudur: Zulular birkaç on yıl önce birleşip Zulu devleti kurulana kadar, yüzlerce savaşçı şefliklerden sadece biriydi.

Bu tür kaba tuzaklar modern devletlerde, diplomatik kurallar doğrultusunda önemli oranda terk edilmiştir ve devletler artık kendi çıkarlarının peşinde gitmektedir. Hitler ve Japonya bile Sovyetler Birliği ve ABD'ye karşı, onların saldırılarıyla eş zamanlı olarak, resmî olarak savaş ilan etmişlerdir. Bununla beraber, dev-

letler diplomasi kuralarına bağlı olmayan isyancı gruplara tuzaklar kurabilir. Örneğin, Fransız General Leclerc Haitili bağımsızlık hareketi lideri Toussaint L'Ouverture'yi 7 Haziran 1802 tarihinde barış görüşmelerine çağırıp orada tutukladıktan sonra, hayatının geri kalanını geçireceği Fransız hapishanesine göndermekte bir sakınca görmemiştir. Modern toplumlarda tuzak kurarak öldürme, devlet diplomasisinin geçerli olmadığı şehir çeteleri, uyuşturucu kartelleri ve terörist gruplar arasında yaşanmaktadır.

Yakın ve modern benzeri olmayan başka bir geleneksel savaş biçimi de, tuzak olmayan normal bir araya gelmelerin bir savaşa dönüşmesidir. Bu durum tuzak panayırlarından çok daha yaygındır. Komşu toplumların çatışma isteği içinde olmadan bir araya gelişleri, düzenlenen törenler ve panayırlarda hayat bulur. Bu bir araya gelişlerde çözüme kavuşmamış intikam duygularına sahip bireyler, düşmanlarıyla yüz yüze gelince kendilerini tutamayarak çatışmaya başlarlar ve sonra akrabaların da katılımıyla iş büyür. Örneğin benim bir Amerikalı arkadaşım Fayuların nadir gerçekleşen ve birkaç düzine halkın bir araya geldiği toplantılarından birine tanık olur. Arkadaşımın anlattığına göre erkeklerden bazıları baltalarını yere vurarak birbirlerine karşı öfkeyle bağırıp hakaret etmeye başlarlar ve sonra birbirlerine saldırırlar. Halklarının nadiren bir araya geldiği ve intikam işinin bireylere bırakıldığı, ortada güç kullanma tekelini elinde barındıran ve problem yaratabilecek tipleri engelleyebilecek bir liderliğin olmadığı geleneksel toplumlarda, barışçıl niyetlerle düzenlenen toplantılarda bu tür plansız çatışmaların çıkma riski büyüktür.

Kendiliğinden gelişen bireysel kavgaların orduların organize savaşlarına dönüşmesi, merkezileşmiş devletli toplumlarda nadir görülen bir olaydır ama yine de bazen olur. Bunun bir örneği, 1960 yılının Haziran ve Temmuz aylarında El Salvador ve Honduras arasında patlak veren Futbol Savaşıdır. İki ülke arasındaki gerilim, bu tarihe kadar ekonomik anlaşmazlıklar, kaçak göçmen-

ler ve 1970 Dünya Kupası eleme gruplarında üç kez karşı karşıya gelen milli futbol takımları nedeniyle zaten hayli artmıştı. 8 Haziran'da Honduras'ın başkentinde oynanan (Honduras'ın 1-0 kazandığı) ilk maçta rakip taraftarlar arasında başlayan kavgalar 15 Haziranda El Salvador'un başkentindeki maçta (El Salvador 3-0 yendi) daha da alevlendi. El Salvador, 14 Temmuzda Mexico City'deki üçüncü ve belirleyici maçı da (3-2) kazanınca, iki ülke birbirleriyle olan diplomatik ilişkilerini kesti ve 14 Temmuz tarihinde El Salvador ordusu ve hava kuvvetleri Honduras'ı bombalamaya ve işgal etmeye başladı.

Ölüm oranları

Geleneksel bir kabile savaşında ölü sayısı ne kadar çok olabilir? Bu sayılar devletler arasındaki savaşlardaki ölümlerle nasıl karşılaştırılabilir?

Askerî tarihçiler her modern savaştaki can kayıplarının kayıtlarını tutarlar örneğin II. Dünya Savaşı esnasındaki Almanya'da savaşın neden olduğu can kayıpları. Bu kayıtlar, bir ülkenin savaş ve barış dönemleriyle geçen bir yüzyıllık tarihindeki (örneğin 20. yüzyıl boyunca Almanya'daki) savaşa bağlı ölüm oranlarının hesaplanmasına olanak sunar. Yapılan düzinelerce araştırmalarla birçok geleneksel topluluğun can kaybı oranları da hesaplanmış ya da bu oranlarla ilgili tahminlerde bulunulmuştur. Lawrence Keeley, Samuel Bowles, Steven Pinker'in araştırmaları ile Richard Wrangham, Michael Wilson ve Martin Muller'in ortak çalışmasından oluşan dört araştırma, 23 ve 32 geleneksel toplum arasında yapılan bu değerlendirmeleri özetlemektedir. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde bu konuda, toplumlara göre değişen oranlar söz konusudur. Daniler, Sudan'ın Dinkaları ve iki Amerikalı Yerli grubu yılda yüzde 1 ve daha yüksek bir oranla en yüksek sava-

şa-bağlı yıllık ortalama can kaybına (her yüz kişi içindeki her yılki ölü sayısı) sahipken, Andaman adalıları ve Malezya'nın Semangları için bu oran binde iki ya da daha azdır. Bu farklılıkların bazıları geçim kaynaklarının biçiminden ileri gelir. Wrangham, Wilson ve Muller'in analizlerinde çiftçilikle geçinen toplumlarda bu oran avcı-toplayıcılarınkine oranla dört kat daha fazladır. Savaşın etkileriyle ilgili alternatif bir ölçüt de savaşa bağlı kayıpların toplam ölümler içindeki oranıdır. Bu oran, en yüksek olduğu Ekvator'un Waorani yerlilerindeki yüzde 56'dan dünyanın farklı yerlerindeki altı geleneksel toplumdaki yüzde 3 ile yüzde 7'ye kadar değişir.

Geleneksel toplumlardaki savaşa bağlı can kayıplarının bu ölçütlere bağlı karşılaştırması için Keeley devletli toplumlardan 10 farklı değeri kullanmıştır. Bunlardan birisi 20. yüzyıl İsveç'idir. Bu ülkede bu dönemde hiç savaş olmamış ve dolayısıyla da savaşa bağlı can kayıpları sıfır (0) olarak kaydedilmiştir. Diğer dokuz devlet ve dönemler adları hep savaşla anılan ülkelerdir. Modern zamanlarda bir yüzyıl içinde en fazla can kaybının yaşandığı iki ülke Almanya ve Rusya'dır. Bu ülkelerde oran, I. ve II. Dünya Savaşlarının dehşeti nedeniyle sırasıyla yıllık yüzde 0,16 ve yüzde 0,15 olmuştur (yani her yıl her on bin kişiden 16 ve 15 kişi ölmüştür). Yüzyıl içinde daha düşük bir değer yüzde 0,07 ile Fransa'ya aittir. Değerlendirmeye esas alınan dönem Napolyon savaşlarını ve Napolyon'un Rusya'dan kış aylarındaki geri çekilişini içerir. II. Dünya Savaşı'nda Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombalarına, diğer birçok Japon kentlerine yönelik bombardımanlara, deniz savaşlarında denizlerde boğularak ölen askerlere, açlık ve silahla vurulmaların neden olduğu can kayıplarına, 1930'lardaki Çin işgali ve 1904-1905 yıllarındaki Rus-Japon savaşları sırasındaki kayıplara rağmen, Japonya'nın 20. yüzyıldaki savaşa bağlı can kayıplarının yıllık oranı yüzde 0,03'tür ve bu oran Almanya ve Rusya'nın çok çok altındadır. Uzun dönemli

tahminlere göre İspanya tarafından yıkılmasıyla sonuçlanan yüzyıldaki meşhur kanlı Aztek İmparatorluğu yüzde 0,25 ile en yüksek orana sahiptir.

Gelin şimdi, geleneksel küçük ölçekli toplumlar ve modern devletlere sahip büyük nüfuslu toplumların savaşa bağlı ölüm oranlarını (bu oran savaşa bağlı can kayıplarının savaşın da barışın da yaşandığı uzun bir dönemdeki yıllık ortalamasıdır) karşılaştıralım. Herhangi bir modern devlet için (20. yüzyıl Almaya ve Rusya'sı) *en yüksek* oranı, geleneksel küçük ölçekli toplumların *ortalama* değerinin sadece üçte birine ve Dani halkının değerlerinin altıda birine tekabül etmektedir. Modern devletler için *ortalama* değerler geleneksel değerlerin onda biri kadardır.

Siper savaşı, makineli tüfekler, napalm ve atom bombaları, topçu ateşi ve denizaltıların torpidolarının verdirdiği zamana bağlı ortalama savaşa bağlı can kayıplarının, mızraklar, sopalar, ok ve yayların neden olduğu ortalama can kayıplarından bu kadar çok düşük olduğunu öğrenmek başlangıçta beni şaşırttığı gibi siz okurlarımı da şaşırtabilir. Modern savaşlarla geleneksel savaşlar arasındaki farkları aşağıda aktarmaya başladıkça bu karşılaştırmanın şaşırtıcı sonucunun nedenleri anlaşılabilecektir. Öncelikle devlet savaşları istisnai koşullara bağlı ve aralıklı savaşlarken, kabile savaşları kelimenin tam anlamıyla süreklidir. 20. yüzyıl Almanya'sı sadece 10 yıl savaş hâli yaşamıştır (1914-1918 ve 1939-1945) ve geri kalan 90 yılda savaş kayıpları ihmal edilebilir düzeydedir. Oysa Daniler her yılın her ayı sürekli savaş hâlindedirler. İkinci olarak, kitlesel zorunlu askerliğin zorunlu hâle geldiği iki dünya savaşı haricinde, devlet savaşlarındaki can kayıplarında ağırlığı 18-40 yaş aralığındaki erkek askerler oluşturur; savaşlarda küçük profesyonel ordu kullanan birçok devletin can kayıpları bile bu yaş aralığı içinde kalır ve ağır hava bombardımanlarının uygulandığı II. Dünya Savaşı'na kadar siviller kitlesel anlamda risk altında değillerdir. Buna karşın geleneksel savaşlarda herkes –kadın,

erkek, çocuk, yaşlı, ergen ve bebekler– hedeftir. Üçüncüsü devletlerin savaşlarında esir alınan ya da teslim olan askerlerin yaşamasına normalde izin verilir, buna karşılık geleneksel savaşlarda bunlar rutin olarak öldürülürler. Son olarak, geleneksel savaşlar devletlerinkinden farklı olarak, periyodik katliamlarla noktalanır. Bu katliamlarda taraflardan birinin nüfusunun tümü kuşatılarak imha edilir. 4 Temmuz 1966, 1930'ların sonlarındaki, 1952'deki 1962'nin Haziran ve Eylül aylarındaki Dani katliamlarında da böyle olmuştur. Buna karşın zafer kazanan devletler son zamanlarda rutin olarak işgal ettikleri ülkelerin halklarını, onları sömürebilmek için, yok etmemektedir.

Benzerlikler ve farklılıklar

Geleneksel savaşlarla devletlerin savaşları arasındaki benzerlikler ve farklılıklar nelerdir? Bu soruya yanıt aramadan önce, bu iki toplum türünün savaşları arasında ortada bir boşluğun olduğu kutupsal bir karşıtlık olmadığını anlamamız gerekir. Savaşlar küçük topluмlardan büyük toplumlara doğru devamlılık arz eden geçişlerle farklılaşır. Büyük toplum toplayabileceği en büyük silahlı gücü toplar ve gücünü gizleme gereksinimini daha az duyar, böylece birkaç adam tarafından gizlice gerçekleştirilebilecek baskın saldırı ve pusu riskini azaltır ve büyük güçler arasındaki açık çarpışmalara daha fazla ağırlık verir. Liderlik daha büyük toplumlarda daha güçlü, hiyerarşik ve merkezi olmaya başlar. Ulusal orduların değişik rütbelerle oluşturulmuş subaylık sistemleri, bir savaş konseyi ve bir başkomutanı vardır. Buna karşın küçük obalarda birbirleriyle eşit statüde savaşçılar varken, orta ölçekli gruplarda (Danilerdeki Gutelu ittifakı gibi) emir vermek yerine ikna gücü ile yönlendirme yapabilen zayıf liderler bulunur. Büyük merkezileşmiş şefliklerin savaşları, küçük devletlerin savaşlarına

oldukça benzer özellikler içerir. Toplumsal boyutların skalasındaki bu değişkenliğe rağmen, küçük ve büyük toplumların savaşma şekillerini karşılaştırmak yine de faydalı olabilir.

Benzerliklerden birisi, müttefik bulmaya verilen önemdir. Widaia ve müttefiklerine karşı savaşan diğer konfederasyonlar arasında, Danilerin Wilihiman-Walalua Konfederasyonu'nun ittifak arayışına benzer biçimde, II. Dünya Savaşı'nda da birbirine karşı oluşan iki ittifak vardır. Bu ittifakların bir tarafında temel üyeler olarak İngiltere, ABD ve Rusya öbür tarafında da, Almanya, İtalya ve Japonya vardır. İttifaklar savaşan geleneksel toplumlar için savaşan uluslardan daha yaşamsal bir öneme sahiptir. Modern uluslar askerî teknolojiler açısından büyük farklılıklar arz ederler ve küçük bir ulus, bir savaşı kazanmak için daha fazla ittifak edinmek yerine daha üstün teknolojiler ve liderliğe dayanmayı tercih edebilir. (İsrail ordusunun çok daha kalabalık Arap müttefiklere karşı başarılarını düşünün.) Fakat geleneksel savaşlar benzer savaş teknolojilerine ve benzer liderlik yapılarına sahip taraflar arasında gerçekleşmekte ve bu yüzden de daha fazla müttefik edinerek sayıca üstün hâle gelenler, büyük olasılıkla kazanan taraf olmaktadır.

Diğer bir benzerlik her boydan toplumun hem göğüs göğüse çarpışmalar için olan hem de uzun menzilli silahlara yatırım yapmasıdır. Kueglerin evlerinin civarında çarpışan Küçük Fayu obalarının bile ok ve yayları vardır. Daniler mızrak fırlatır. Yakın mesafede savaşan Wejakhe ve Jenokmalar mızrak saplama yöntemi kullanırlar. Toplumun teknolojik birikimi arttıkça silahların menzili de artmaktadır. Romalı askerler göğüs göğüse çatışmalarda kılıç ve hançerler kullanmalarına rağmen ok ve yay, kargılar, sapanlar ve 1 kilometreye yakın menzili olabilen mancınıklar da kullanıyorlardı. I. Dünya Savaşı'nda Alman ordusu Paris'i bombalamak üzere 110 kilometre menzili olan bir top geliştirmişti (Büyük Bertha lakaplı). Modern kıtalararası balistik füzeler dünyanın çevresinin yarısı kadar bir mesafeye ulaşabilecek menzile sahiptir.

Fakat modern askerler hâlâ yakın mesafe çatışmalarında tüfek ya da süngü kullanabilecek şekilde eğitilirler.

Uzun menzilli modern silahların menzilinin artmasının psikolojik sonucu, birçok askeri öldürme eyleminin sadece bir butona basma teknolojisine indirgenmiş olmasından kaynaklanır. Bu, askerlere karşıtlarıyla hiç yüzleşmeden öldürme imkânı tanır (bombalar, top ve füzeler) ve böylece yüz yüze öldürmelere karşı yaşayacakları psikolojik baskıların üstesinden gelebilirler (Fotoğraf 37). Bütün geleneksel çatışmalarda kişi hedefini bireysel olarak seçer ve onu kılıcıyla biçerken ya da kendisine metrelerle ifade edilebilen bir mesafeden ok fırlatırken, yüzünü görür (Fotoğraf 36). Geleneksel toplumlarda büyüyen erkekler çocukluktan itibaren öldürmeye cesaretlendirilirler ya da en azından nasıl öldüreceklerini öğrenirler, fakat modern devlette yetişen vatandaşların çoğu sürekli olarak öldürmenin ne kadar kötü bir şey olduğu konusunda eğitilirler. Sonra da 18 yaşında aniden askere alınıp orduya katılırlar, ellerine bir tüfek verilip düşmana ateş etmeleri ve vurmaları istenir. I. ve II. Dünya Savaşlarına katılan askerlerin büyük çoğunluğunun –bazı tahminler yarı yarıya kadar çıkar– bir düşmana ateş ederken onu hiç görmemiş olmaları şaşırtıcı değildir. Dolayısıyla, geleneksel toplumlarda bir düşmanı yüz yüzeyken öldürmeye karşı ahlaki kısıtlamalar ve bu tür kısıtlamaları kaldırabilmek için gerekli düşmanı görmeden öldürebilecek teknolojiler yokken, modern devletli toplumlar hem bu tür kısıtlamaları yaratma, hem de onları bypass edecek teknolojileri geliştirme eğilimindedir.

Geleneksel savaşlar ve devlet savaşları arasındaki sayısız farklara baktığımızda, bir farkın doğrudan öldürme psikolojisi üzerine olan tartışmadan kaynaklandığını görürüz. Modern askerler bile düşmanlarıyla yüz yüze gelseler de, düşman neredeyse her zaman isimsiz biridir, daha önce onunla hiç karşılaşmamıştır ve ona karşı kişisel olarak hiçbir garez ve kini yoktur. Buna karşın, küçük öl-

çekli geleneksel toplumlarda kişi, sadece kendi topluluğundaki insanları değil öldürmeye çalıştığı düşman toplumdaki insanları da ismen ve yüz olarak tanır. Çünkü ittifaklardaki değişkenlik ve sıklıkla gerçekleşen karşılıklı evlilikler, kişiye komşularını şahsen tanıma fırsatı yaratır. 3. Bölüm'de aktarılan savaşlarda Dani savaşçılarının birbirlerine karşı yaptıkları alaycı haykırışlar, kişisel hakaretler de içeriyordu. *İlyada*'nın okurları, Truvalı ve Yunan liderlerin birbirlerine öldürmeden önce ismen hitap ettiklerini anımsar –çok bilindik bir örnek, Aşil'in Hektor'u ölümcül bir şekilde yaralamadan önce, ikisi arasındaki konuşmadır. Akrabalarınızdan ya da arkadaşlarınızdan birini öldürmüş belli bir düşmana karşı olan kişisel kininiz geleneksel savaşlarda büyük rol oynarken, modern devlet savaşlarında bunun rolü çok daha azdır ya da hiç yoktur.

Bir diğer psikolojik fark kendini kurban edebilmeyle ilgilidir, bu modern savaşlarda övülen bir şeyken, geleneksel savaşlarda bilinen bir olgu değildir. Modern devletin askerleri, savunulan dikenli tellerin arkasındaki açık alanlara geçmek gibi sıklıkla öldürülme olasılığı yüksek olan görevleri ülkeleri adına yapmak üzere emir alırlar. Bazı askerler, yoldaşlarının yaşamlarını kurtarmak için kendi yaşamlarını feda edip etmemek konusunda kendileri karar verirler (Örneğin, kendilerini pimi çekilmiş bir el bombasının üzerine atmak gibi). II. Dünya Savaşı'nda binlerce Japon askeri öncelikle gönüllü olarak sonradan baskı altında kamikaze uçaklarıyla, roket gücüyle ilerleyen *haka* bombalarıyla ve *kaimen* insan torpidolarıyla Amerikan gemilerine karşı intihar saldırıları düzenlediler. Böyle bir davranış, çocukluklarından bu yana inançları ve ülkeleri için görev, sadakat ve özveride bulunmaya programlanmış müstakbel askerler gerektiriyordu. Böyle bir tavrı, Yeni Gine'nin geleneksel savaşlarında asla işitmedim. Bu savaşlarda her savaşçının hedefi düşmanı öldürmek ve kendisi sağ kalmaktır. Örneğin, Wilihiman baskıncıları Widaia erkeği Huwai'yi 11 Mayıs 1961 tarihinde yakalayıp öldürmüşlerdir. Huwai'nin

sayıca üstün olan iki yoldaşı onu kurtarmayı denemeden kaçmışladır ve Widaia baskıncıları bir pusuda zaten yaralanmış olan Wilihiman oğlan çocuğu Wejakhe'yi 10 Haziranda öldürmüşlerdi ve Wejakhe ile birlikte olan ve sayıca daha üstün olan diğer üç Wilihiman erkeği ve çocukları benzer biçimde kaçmışlardı.

Geleneksel toplumlar ve devletler, askerlerinin kim olduğu konusunda da farklılaşırlar. Bütün devlet orduları tam zamanlı profesyonel askerlere sahiptir. Bu profesyonel askerler sürekli biçimde yıllarca savaş alanlarında kalabilirler, bu askerleri kendileri ve askerler için gıda yetiştiren siviller destekler. Ordu tamamen profesyonellerden (ABD'de olduğu gibi) oluşabilir ya da profesyonellerin yanı sıra zorunlu askerler ya da (genelde savaş hâlinde) silahlandırılan sivillerle ordunun mevcudu artırılır. Buna karşın bütün obaların ve kabilelerin savaşçıları, 3. Bölüm'de anlatılan Dani savaşçıları gibi ve şefliklerin bütün savaşçıları, profesyonel olmayan askerlerden oluşur. Onlar, avcılık, hayvancılık ya da çiftçilikle uğraşan kişilerdir ve savaş zamanlarında bir-iki günden birkaç haftaya kadar değişebilen dönemler boyunca bu faaliyetlerini askıya alarak çarpışmalara katılırlar ve sonra yine evlerine ve işlerine dönerler. Çünkü onlara hasat, av veya hayvancılık faaliyetlerinde ihtiyaç vardır. Bundan dolayı, geleneksel "orduların" savaş alanlarında uzun süre kalmaları imkânsızdır. Bu temel gerçek Avrupalı sömürge askerlerine, dünyanın çeşitli yerlerindeki kabilelere ve şefliklere karşı savaşlarında, belirleyici bir avantaj sağlamıştır. Yeni Zelanda'daki Maoriler, Arjantin'deki Araucanian yerlileri ve Kuzey Amerika'daki Sioux ve Apaçi yerlileri gibi bu Avrupalı olmayan halkların bazıları, kısa sürede büyük sayılarda savaşçıları bir araya getirebilen ve Avrupalılara karşı bazı başarılar elde edebilen kararlı ve yetenekli savaşçılardı. Fakat onlar kaçınılmaz olarak yorgun düştüler ve nihayetinde yenildiler, çünkü onlar savaşmayı bırakmak ve gıda elde etmek zorundaydılar. Oysa Avrupalı askerler savaşmaya devam etme şansına sahipti.

Modern askerî tarihçiler, geleneksel savaşların onları şaşkınlığa uğratan "etkisizliği" üzerine yorumlar yapmışlardır. Yüzlerce kişi bütün bir gün savaşırlar ve günün sonunda ya hiç kimse ya da en fazla bir iki kişi ölmüş olur. Bunun nedeni kısmen elbette ki, geleneksel toplumların topçu bataryalarının, bombalarının ve kitlesel ölümlere yol açabilen silahlarının olmamasıdır. Ancak diğer nedenler, kabilelerin meslek erbabı askerlere ve güçlü liderliklere sahip olmamasıdır. Geleneksel savaşçılar, onları gelişmiş planlamalar yapabilen, daha ölümcül hâle getirebilecek veya hiç olmazsa atışlarını koordine edebilecek kadar bile grup eğitimine sahip değillerdir. Oklar eşzamanlı salvolarla atılmış olsaydı çok daha etkili olabilirdi. Hedeflenen bir düşman tek bir oktan kaçınabilir, fakat bir ok yağmurundan kaçınamaz. Yine de, Daniler diğer birçok okçular gibi eşzamanlı atışlar üzerinde çalışmamışlardır. (Kuzey Alaska Inuitleri bu bakımdan istisnai bir halktır) Disiplin ve örgütlenme minimum düzeydedir. Savaşan birimler bir çarpışmadan önce iyi bir biçimlenme gösterse de birimler kolayca bölünürler ve savaş kısa sürede gelişigüzel bir kavgaya dönüşür. Geleneksel savaşların liderleri, karşı gelinmesi hâlinde divanı harbe gidileceği belli olan emirler veremezler. Dani lideri Gutelu'nun ittifaklarını bölen 1966 yılındaki katliamın, Guteluların kendi içindeki aşırı uçlar olan kuzeyli savaşçıları dizginleyemeyerek onların güneydeki müttefikleri katletmesinden kaynaklanmış olma ihtimali vardır.

Geleneksel savaş ve devlet savaşları arasındaki iki büyük farklılıktan birisi, topyekûn savaş ile sınırlı savaş arasındaki farkla ilgilidir. Biz Amerikalılar topyekûn savaş fikrine kuzeyli General William Tecumseh Sherman'ın Amerikan İç Savaşı'nda (1861-1865) ortaya attığı yeni bir kavram olarak aşinayızdır. Devletler ve büyük şeflikler arasındaki savaşlar, sınırlı hedeflere sahiptir: Düşmanın silahlı güçlerini ve savaşma gücünü yok edip düşman toprağını, kaynaklarını ve sivil nüfusunu korumak, çünkü bunlar işgalci-

nin el koymayı umduğu şeylerdir. General Sherman, konfederasyonun kalbine doğru denize yürüyüşünde (Bir iç merkez olan Atlanta'dan Atlantik Okyanusu'na) ve sonra Güney Carolina'ya kuzeye doğru yönelişinde, kendisinin topyekûn savaş politikasıyla ünlenmeye başlamıştı. Bu politika askerî değeri olan her şeyi yok etmek, Güneylilerin moralini bozmak, gıdalara el koymak, ekili arazileri yakmak, sürüleri yok etmek, çiftlik araçlarını parçalamak, pamuk ürünü ve pamuk iplerini yakmak, demir yollarını havaya uçurmak ve rayları tahrip etmek, onarımlarını engellemek, köprüleri yakmak ya da havaya uçurmak, fabrikaları, binaları ve değirmenleri yakıp yıkmak üzerine kuruluydu. Sherman'ın eylemleri savaş felsefesinin hesaplanmış sonuçlarıydı ve aşağıdaki gibi tanımlanıyordu: "Savaş acımasızlıktır ve onu sen düzeltemezsin... Biz sadece savaşan düşman ordular değil aynı zamanda düşman halklarız, genç, yaşlı, çoluk-çocuk, zengin fakir demeden herkesin savaşı sıkı bir şekilde duyumsamasını sağlamalıyız... Güneydeki insanların kalplerini değiştiremeyiz, fakat savaşı öyle dehşet bir hâle getirebiliriz ki... Onları savaştan öyle nefret eder hâle getirebiliriz ki, buna tekrar başvurmaları için birkaç kuşak geçmesi gerekebilir." Fakat Sherman, yakalanan ya da teslim olan Güneyli sivilleri ya da Güneyli Konfederasyon askerlerini öldürmemiştir.

Sherman'ın davranışı, savaş standartları düşünüldüğünde gerçekten sıra dışıydı, o topyekûn savaşı icat etmemişti, aslında onun yaptığı obalar ve kabilelerin, 134. sayfada aktarılmış olan Talheim'deki katliamdan kalma iskeletlerin belgelediği şekilde on binlerce yıldır yaptıklarını daha hafif bir şekilde uygulamaktı. Devlet orduları esirler alabiliyorlar çünkü onları besleyip, koruyabiliyor, çalıştırıp kaçmalarını engelleyebiliyorlar. Geleneksel "ordular" düşman savaşçılarını esir alamazlardı, çünkü esirleri kullanabilmek için, bunların hiçbirini yapamazlardı. Etrafı sarılan ve yenilgiye uğrayan savaşçılar teslim olmazlardı, çünkü bir şekilde öldü-

rüleceklerini biliyorlardı. Devletlerin esir aldıklarına ilişkin en erken dönem tarihsel ya da arkeolojik kanıt, yaklaşık 5 bin yıl öncesine tarihlenen, Mezopotamya devletlerinden gelmektedir. Onlar esirlerin kullanılmasını engelleyen uygulamadaki bazı sorunları, kaçamasınlar diye esirlerin gözlerini kör ederek çözmüşlerdi. Sonra esirlere, çıkrıkçılık ya da bazı bahçe angaryaları gibi, sadece dokunma duygusuyla halledilebilecek işler veriyorlardı. Pasifik Kuzeybatı yerlileri ve Florida'nın Calusa yerlileri gibi birkaç tane büyük, yerleşik, ekonomik olarak uzmanlaşmanın gerçekleştiği avcı-toplayıcılara ait kabile ve şeflik, aldığı esirleri hayatta tutup, kullanabiliyorlardı.

Bununla beraber, Mezopotamya devletleri, Pasifik Kuzeybatı yerlileri ve Calusalardan daha basit toplumlar için, yenilgiye uğratılmış düşmanları yaşatmanın bir değeri yoktu. Daniler, Foreler, Kuzeydoğu Alaska Inuitleri, Andaman adalıları ve birçok diğer kabile, düşman arazilerini aldıklarında düşmanların hepsini yaş ve cinsiyet ayrımı gözetmeksizin yok ediyorlardı. 4 Haziran 1966 tarihli Dani katliamında da genç-yaşlı, kadın-erkek ayrımı gözetilmemişti. Diğer geleneksel toplumlar, Dinkalara saldıran Nuerler gibi, daha seçiciydiler, onlar Dinka erkeklerini öldürüp bebeklerini ve yaşlı kadınları sopalarla katlettiler, fakat evlilik yaşındaki genç Dinka kadınlarını eve götürüp Nuer erkekleriyle zorla evlendirdiler. Memeden kesilmiş Dinka çocuklarını da Nuer olarak yetiştirmek üzere kamplarına götürdüler. Yanomamolar da benzer şekilde düşman kadınlarını hizmetçi olarak kullanmak üzere, öldürmüyorlardı.

Geleneksel toplumlarda topyekûn savaş, beş yaşından büyük çocuklar da dâhil bütün erkeklerin seferber edilmesi demekti. Çocuklar 6 Ağustos 1961 tarihinde savaşmışlardı. Bununla beraber, devlet savaşları genellikle yetişkin erkeklerden oluşan küçük profesyonel ordular arasında geçer. Napolyon'un Rusya'yı 1812'de işgal eden Grande Armié'si (Büyük Ordu) 600 bin erkekten olu-

şuyordu ve 19. yüzyıl savaşlarının standartlarıyla, devasa bir savaş sayılırdı. Fakat yine de bu sayının Fransa'nın o dönem nüfusuna oranı yüzde 10'du (Aslında daha bile az, çünkü bazı askerler Fransız olmayan müttefiklerdendi). Modern devlet ordularında bile, savaşan (muharip) kıtalar genellikle destek kıtalarından sayıca daha azdırlar. Bu oran şimdiki ABD ordusunda 1'e 11'dir. Daniler, ABD veya Napolyon'un ordularının, toplam nüfusa göre, sahaya sürecek daha fazla muharip kıta çıkaramamasını küçümseyebilirdi. Fakat Sherman'ın denize doğru ilerlerken kullandığı, Danilerin düzinelerce yerleşimi yakıp domuzlarını çaldıkları 4 Haziran 1966 tarihindeki şafak vakti baskınına benzeyen taktikleri, Danilere yabancı gelmeyecektir.

Savaşın bitirilmesi

Topyekûn ve sınırlı savaş arasındaki ayrımı da yaptıktan sonra, geleneksel savaşlar ve devlet savaşları arasındaki geriye kalan son büyük fark, savaşı bitirme ve barışı sürdürme yetenekleriyle ilgilidir. 3. Bölüm'de Dani savaşıyla ilgili aktarılanların gösterdiği gibi küçük ölçekli toplumların savaşları, sıklıkla kan davası döngülerine dönüşmektedir. A tarafından bir can kaybı, A tarafının intikam için B tarafından birini öldürmesini gerektirir, B'nin üyeleri de buna karşılık A'dan bir kişi öldürmek üzere harekete geçerler. Bu döngüler, taraflardan birisi yok edilene ya da topraklarından sürülene kadar devam eder ya da iki taraf ta çok fazla kayıplar yaşayıp yorulduğu ve karşı tarafı yok etmek ya da topraklarından sürme ihtimali göremediği durumda, son bulur. Devlet savaşlarının bitirilmesine ilişkin bazı örneklere bakıldığında, devletlerin ve büyük şefliklerin, obalar ve kabilelere kıyasla çok daha sınırlı hedeflerle savaşa girdikleri görülmektedir. Obalar ve kabilelerse daima düşmanın bütün topraklarını işgal etmeyi hedefler.

Fakat bir kabilenin çatışmaları durdurma ve düşmanlarla ateşkes görüşmelerine başlama gibi kararları alması, bir devlete (ve merkezileşmiş bir şefliğe) göre çok daha zordur --çünkü bir devlet merkezi karar yapısına ve görüşmecilere sahipken, bir kabile böyle merkezi bir liderlikten yoksun olduğu gibi, herkes görüşmelere müdahale edebilir. Hatta kabileler, ateşkes görüşmeleri başladıktan sonra barışı koruma işinde de devletlerden daha fazla zorlanırlar. İster bir kabile isterse de devlet olsun, her türlü toplumda herhangi bir barış anlaşmasından memnun olmayan, kendi şahsi nedenlerine dayanarak düşmana saldırmak ve çatışmaları yeniden canlandırmak isteyecek birileri mutlaka olacaktır. Güç kullanımı tekelini elinde tutan bir devlet yönetimi, genellikle bu tür aşırı uçları engellemekte başarılıyken, zayıf bir kabile lideri bunu yapamayacaktır. Bundan dolayı, kabilelerin arasındaki barış hâlleri kırılgandır ve her an yeni bir savaş döngüsünün başlama olasılığı çok yüksektir.

Küçük ölçekli merkezileşmiş toplumlar ile devletler arasındaki temel fark, aslında devletli toplumların varlık nedenidir. Siyaset bilimcileri arasında devletlerin nasıl ortaya çıktıklarına ve kitlelerin krallar, kongre üyeleri ve bürokratlarına neden müsamaha ettiklerine ilişkin uzun soluklu bir tartışma vardır. Tam zamanlı siyasi liderler kendi gıdalarını kendileri üretmezler, onlar biz köylülerin ürettikleri gıdalarla geçinirler. Liderlerimiz bizi kendilerine bakmamız için nasıl ikna etmektedirler ve onların güçlü kalmalarına neden izin veririz? Fransız filozof Jean-Jacques Rousseau, görüşlerini destekleyecek herhangi bir kanıt göstermeden, liderler ve bürokratların yönetiminde çıkarlarına daha iyi hizmet edileceğini anlayan kitlelerin verdiği rasyonel kararlar neticesinde devletlerin ortaya çıktığını ileri sürdü. Oysa şimdi, tarihçilerin bildiği bütün devlet oluşumu vakalarında hiçbir zaman böyle ileri görüşlü hesaplamalara rastlanmamıştır. Devletler aslında, rekabet, fetihler ya da dış baskılar nedeniyle şefliklerden evrilerek ortaya çıkmışlar-

dır: Diğer şefliklerin üzerinde rekabet üstünlüğü oluşturan ve fetih girişimlerine en iyi direnen şeflikler, en etkili karar alma mekanizmalarına sahip olan şefliklerdir. Örneğin, 1807 ve 1817 yılları arasında düzinelerce farklı şefliklerden oluşan ve geleneksel olarak birbirleriyle savaşan güneydoğu Afrika'daki Zulu halkı, rekabet içindeki şefler arasından sivrilen Dingiswayo adındaki şefin yönetiminde birleşerek bir devlet haline geldi. Bu bir araya gelişte Dingiswayo'nun bir ordunun en iyi nasıl toplanacağı, anlaşmazlıkların nasıl çözümleneceği, yenilgiye uğratılan şefliklerin asimilasyonunun nasıl sağlanacağı ve bölge yönetiminin nasıl oluşturacağı konusundaki stratejisi, diğer şeflere üstün gelmişti.

Kabile savaşlarının heyecanı ve prestijine rağmen, kabile insanları savaş olgusunun getirdiği felaketleri, tehlikeyle hep burun buruna yaşamayı ve sevdiklerinin öldürülüşünün acısını herkesten daha iyi bilir. Kabile savaşları nihayetinde sömürgeciler tarafından güç kullanılarak sona erdirildiğinde, söz konusu kabile halkları genellikle yaşam kalitelerinin nasıl yükseldiğinden söz etmeye başladılar. Bunu onlar kendileri yapamamışlardı, çünkü merkezi bir hükümet olmadan kan davası döngülerini kırmayı başaramıyorlardı. Antropolog Sterling Robbins'e Yeni Gine'nin Highlands bölgesinden bir Auyana erkeği şöyle söylemişti, "Devlet geldiğinden beri yaşam daha iyi, çünkü bir adam eskiden arkasını kollamadan bir şeyler yiyemez ve sabah işemeye bile vurulma korkusu olmadan gidemezdi. Savaş dönemlerinde herkes korku içinde yaşadığını kabul ederdi. Aslında korkup korkmadıklarını sorduğumda bile bana aklımdan zorum varmış gibi bakarlardı. Erkekler en büyük kâbuslarının, bir çatışma esnasında gruplarındaki diğer savaşçılardan kopartılıp geri dönemeyecekleri o duruma düşmek olduğunu kabul ederlerdi."

Bu tepki, sınırlı sayıdaki Avustralyalı devriye görevlileri ile yerli polislerin Papua Yeni Gine'deki Then-bölgesindeki kabile savaşlarını nasıl şaşırtıcı derecede kolayca sona erdirebildiklerini de

açıklıyor. Bu görevli ve polisler, savaşan bir köye gelip bir domuz satın alırlar, ateşli silahların gücünü göstermek üzere domuzu orada vururlar, köyün savunma duvarlarını yıkıp kalkanlara el koyarlardı. Böylece herhangi bir yerlinin savaş başlatması ölümcül bir tehlike hâline gelirdi ve zaman zaman onlara saldırmaya cesaret edenleri ise vururlardı. Yeni Gineliler faydacı insanlardı ve şüphesiz ateşli silahların gücünü anlayabiliyorlardı. Yine de binlerce yıldır yürürlükte olan, savaş başarılarının çocukluktan itibaren övüldüğü ve erkekliğin ölçüsü olarak görüldüğü bir olguyu böyle aniden kolayca terk edebilecekleri önceden tahmin edilemezdi.

Bu şaşırtıcı sonucun açıklaması, Yeni Ginelilerin devletsiz ortamda kendi başlarına sağlayamadıkları, devlet-garantisi altındaki barışı takdir etmeleridir. Örneğin 1960'larda Yeni Gine'nin pasifize edilmiş Highlands bölgesinde bir ay geçirmiştim. Burada, Highlands'de yaşayan 20 bin kadar insan on yıl kadar öncesine kadar sürekli birbirleriyle savaşıyorlardı ve şimdi Avustralyalı bir devriye subayı ve birkaç tane Yeni Gineli polisle birlikte yaşıyorlardı. Evet devriye subayı ve polislerin silahları vardı ve Yeni Ginelilerin yoktu. Fakat Yeni Gineliler birbirleriyle savaşmaya gerçekten yeniden başlamak isteseler subayı ve polisleri bir gecede ya da gündüz düzenleyecekleri bir baskınla kolayca öldürebilirlerdi. Hâlbuki onlar böyle bir şey yapmayı denemediler bile. Bu onların devlet yönetiminin en büyük avantajını ne kadar çok takdir eder hale geldiklerini gösteriyor: barışın sağlanması.

Avrupalılarla temasın etkileri

Geleneksel savaşlar Avrupalıların etkisiyle arttı mı, azaldı mı yoksa herhangi bir değişiklik olmadı mı? Bu, yanıtı kolayca verilebilecek bir soru değildir, çünkü birisi temasın etkisiyle savaşların yoğunlaştığına inanıyorsa, o zaman o kimse otomatik olarak, bu

savaşlarla ilgili dışarıdan gelen bir gözlemcinin değerlendirmelerin, gözlemciden etkilendiğine ve temas öncesi durumu yansıtmadığı fikrine inanmayacaktır. Lawrence Keeley bu konuda karpuzların içinin aslında beyaz olduğu, ama ancak bıçakla keser kesmez kırmızı haline geldiği şeklinde bir benzetme kullanır: bu durumda, renklerini kontrol etmek için bile karpuzları kesmeden, karpuzların gerçekten kırmızı olduğunu kanıtlamayı nasıl düşünebiliriz ki?

Bununla beraber, eldeki arkeolojik kanıtlar ve Avrupalılarla temastan öncesine ait ağızdan ağıza gelen savaş hikâyelerinin toplamı, Avrupalıların gelip de işleri berbat edene kadar bu insanların geleneksel olarak barışçıl bir şekilde yaşadıkları iddialarına inanmamamıza bol bol yetecek düzeydedir. Avrupalılarla ya da diğer devlet yönetimleriyle olan temas şekillerinin uzun dönemde geleneksel savaşları nerdeyse daima azalttığı konusunda şüphe yoktur. Çünkü devlet yönetimleri bölgesel hâkimiyetlerini riske atabilecek savaşlar istemiyorlardı. Etnografik araştırmalardaki gözlemler bunu net bir şekilde ortaya koymuştur. Kısa vadede, Avrupalılarla temasların başlaması ya savaşları artırır ya da azaltır; bunun nedenleri arasında Avrupalıların bölgeye soktuğu silahlar, hastalıklar, ticari fırsatlar ve gıda arzındaki iniş ya da çıkışlar vardır.

Avrupalılarla temastan sonra, kısa dönem içinde savaşlardaki artışların iyi incelenmiş bir örneği, Yeni Zelanda'ya MS 1200'lü yıllarda gelen Polinezya kökenli Maorilerde görürüz. Maori istihkâmlarında (hisarlar-fort) yapılan arkeolojik kazılar Avrupalılar oraya ulaşmadan önce yaygın savaşların olduğunu kanıtlamış durumdadır. 1642'den sonra ilk Avrupalıların oraya gelmesi ve 1790'larda yerleşmeye başlamalarından sonra, Maorilerin hem Avrupalıları hem de birbirlerini nasıl öldürdükleri hakkında anlatılan hikâyeler vardır. Yaklaşık olarak 1818 ve 1835'den itibaren Avrupalıların bölgeye soktuğu iki ürün Maori savaşlarındaki ölümlerde geçici bir artışa yol açmıştır. Yeni Zelanda tarihinde iyi

bilinen bir olay Tüfek Savaşları'dır. Bunun bir nedeni elbette ki yerli halkın bu eski tip tüfeklerle tanıştırılmış olmasıdır, daha önce savaşlarda sadece sopa kullanan Maoriler birbirlerini bu tüfeklerle çok daha kolay öldürmeye başlamıştır. Sizi başlangıçta şaşırtabilecek olan bir diğer neden de patatestir. Ne de olsa biz patatesleri normalde savaşları yoğunlaştırabilecek oldukça etkili bir şey olarak görmeyiz. Fakat Maorilerin diğer Maorilere saldırmak için yapacakları seferleri, beslenmek için yanlarında taşıyabildikleri gıda miktarı sınırlıyordu. Orijinal Maori yiyeceği tatlı patatesti. Avrupalılar tarafından Maorilere tanıtılan patates ise, Yeni Zelanda'da tatlı patatesten daha verimli bir şekilde üretilmeye başlanmıştı. Daha fazla ürün stoku kazanmak, geleneksel tatlı patatese bağımlı olanlardan daha büyük baskın güçlerinin ve seferlerin organize edilebilmesini sağladı. Patatesin gelmesinden sonra Maorilerin, diğer Maorileri esir etmek ve öldürmek amacıyla kanoyla yaptıkları seferler önceki bütün Maori rekorlarını kırmaya başlamış ve binlerce kilometreye kadar çıkmıştı. Önceleri sadece yerleşik Avrupalılara yakın bölgelerde yaşayan birkaç kabile tüfekleri elde etmişti. Onlar diğer Maorileri bu tüfeklerle imha etmeye başladılar. Tüfeklerin yaygınlaşması ile birlikte bu tüfeklerin kullanıldığı savaşlar, bütün kabileler tüfek elde edene kadar zirvesine ulaştı; bu noktadan sonra ise artık, geriye savunmasız bir hedef hâlinde tüfeksiz Maori kalmadığı için savaşlar buna bağlı olarak azalmaya başladı.

Avrupalıların tüfekleriyle 1808 yılında tanıştırdığı Fiji'de de, birbirlerini eskiden sopalar, mızraklar ve oklarla öldüren Fijililerin, birbirlerini daha fazla öldürmeleri fırsatı doğdu. Avrupalıların tüfekleri, tekneleri ve çelik baltaları 19. yüzyılda farklı Solomon adaları arasında, geçici olarak bir kelle avı dönemi yarattı. Çelik baltalar sayesinde, taş baltalarla yapılamayacak biçimde, keskin ağız bile kullanılmaya gerek kalmadan birçok insanın kafası koparılmıştı. Benzer biçimde Avrupalıların atları ve tüfekleri

Kuzey Amerika'nın Great Plains bölgesinde ve esir tüccarlarının tüfekleri ise Orta Afrika'da savaşların yoğunlaşmasına yol açtı. Bu toplumların her biri için bahsetmiş olduğum gibi, savaşlar Avrupalılarla olan temaslardan çok önce salgın hâlindeydi, fakat bu ateş sönmeden önce Avrupalıların etkisiyle birkaç on yıl (Yeni Zelanda, Fiji, Solomon Adaları) veya birkaç asır (Great Plains, Orta Afrika) için körüklenmişti.

Diğer vakalarda, Avrupalılar ya da dışarıdan gelen diğer halklar başlangıçta yukarıdaki gibi bir canlandırmaya yol açmadan savaşların sona ermesine neden olmuşlardır. Yeni Gine Highlands'e ilk gelenler çoğu zaman Avrupalı hükümet devriyeleriydi. Onlar, hemen ilk temaslardan sonra savaşları sona erdirmişler, Avrupalı tacirler, misyonerler ya da Avrupa'nın dolaylı yolardan gelen ticari ürünleri ise bölgeye sonradan ulaşmıştır. 1950'lerde antropologlar ilk kez araştırmalar yaptığında, 1955'e kadar obalar içinde ve obalar arasındaki bireysel cinayetlerin yüksek sıklığına rağmen, Afrikalı !Kung obaları artık birbirlerine saldırmıyorlardı. Son beş cinayetin dördü (1946, 1952, 1952 ve 1955'teki) Tswana yönetiminin katilleri hapse atmasıyla sonuçlandı ve Tswana mahkemelerinin varlığı, 1955'ten sonra !Kungların cinayeti bir anlaşmazlık çözme aracı olarak kullanmayı terk etmelerine yol açtı. Bununla beraber, !Kungların sözlü tarihleri, birkaç kuşak önce, artan Tswana temasları ile ok başlarının demirden yapılmaya başlanması ve diğer değişikliklere kadar, obalar-arası baskınların olduğunu aktarır. Tswana polisinin katilleri tutuklayarak yaptıkları müdahalelerden çok uzun zaman önce, bu temas nedeniyle saldırılar bir şekilde sona ermiştir.

Vereceğim son örnek güneybatı Alaska'dan olacak. Orada Yupikler ve Iñupiaqlar arasındaki önceden çok yaygın hâldeki çarpışma ve soykırımlar, Avrupalıların varışından sonraki on yıl ya da bir kuşak içinde sona ermiştir. Bu sona eriş devriye güçleri, polis ve savaşları yasaklayan mahkemeler nedeniyle değil, temasın

başka etkileri nedeniyle olmuştur. Yupik savaşının sona ermesi 1858'teki çiçek hastalığı salgınına bağlanır. Bu salgın birkaç grubun nüfusunun tamamen kırılmasına neden olmuştur. Iñupiaq savaşı, Iñupiaqların ticarete olan kronik düşkünlükleri ve 1848'den itibaren düzenli olarak temaslarının başladığı Avrupalılarla kürk ticareti imkânlarının yeni fırsatlar yaratması nedeniyle sona ermiştir. Çünkü savaşa devam etmek bu fırsatların önünde önemli bir engel oluştururdu.

Böylece, Avrupalılar, Tswanalılar ya da devletler veya şeflikler-le olan temasların uzun dönemli etkileri, daima kabile savaşlarını dindirmek yönünde olmuştur. Kısa dönemli etkiler ise hemen görülen yatışmalardan başlangıçta olan canlanmalara ve sonra yeniden yatışmalara doğru aşamalı bir çeşitlilik arz eder. Geleneksel savaşların Avrupalılar tarafından yaratılan yapay bir olgu olduğu söylenemez.

Yine de, batılı akademisyenler arasında geleneksel savaşların inkârının uzun bir tarihi vardır. Jean-Jacques Rousseau'nun gözlemsel kanıtlara dayanmayan devletin oluşumu kuramından söz etmiştik; onun geleneksel savaşla ilgili de aynı derecede temelsiz ve spekülatif bir kuramı vardır. O, insanların doğal yapısında merhamet olduğunu ve savaşların ancak devletlerin belirmesiyle ortaya çıkan bir olgu olduğunu ileri sürer. 20. yüzyılda geleneksel toplumları inceleyen eğitimli etnograflar genellikle sömürge hükümetleri tarafından çoktan pasifize edilmiş hâldeki oba ve kabileleri araştırmak zorunda kaldılar. Bu durum, bazı antropologlar 1950 ve 1960'larda Yeni Gine Highlands'inde ve Amazon'da geleneksel savaşlara şahit olana kadar sürdü. Antik savaşlarla ilişkilendirilen tahkimatlarda yapılan kazılarda arkeologlar köylerin etraflarında buldukları savunma hendeklerini, kazıklı çitleri önemsemediler ve onları köylerin çevresini kapatan çitler olarak ya da "dışlamanın sembolleri" olarak açıkladılar. Fakat geleneksel savaşlara ilişkin kanıtlar ister gözleme veya sözlü tarihe, ister arkeolojik

kanıtlara dayalı olsun her durumda öyle heyecan verici ve boldur ki insan şunu merak etmekten kendini alamaz: bunun önemi hakkında neden hâlâ tartışılıyor?

Bir neden, daha önce irdelediğimiz gibi, geleneksel savaşları temas öncesi ve ilk temas şartları altında değerlendirirken karşılaşılan gerçek zorluklardır. Savaşçılar ziyaretçi antropologların savaşları onaylamadığını çabuk fark ediyorlar ve onları hücumlara beraberlerinde götürmüyor ya da çatışmaları rahatça fotoğraflamalarına izin vermiyorlar. Harvard'ın Peabody Keşif Gezisinin Daniler arasında çektiği filmler başka benzeri olmayan örneklerdir. Bir diğer neden Avrupalıların temaslarının kabile savaşları üzerindeki kısa dönem etkilerinin iki yönlü olmasıdır ve bu nedenle vakalar tek tek kendi içlerinde açık fikirlilikle değerlendirilmek durumundadır. Fakat geleneksel savaşların yaygın bir şekilde inkârı bunların ve kanıtlardaki diğer belirsizliklerin çok ötesine gitmekte ve savaşların varlığına dair kanıtların kabulüne karşı isteksiz bir tavra kadar varmaktadır. Neden?

Bu konuda devreye giren belki de birden fazla neden vardır. Akademisyenler aralarında yıllarca yaşadıkları insanları sevmeye, onlarla özdeşleşmeye veya onlara karşı sempati beslemeye başlayabiliyorlar. Akademisyenler savaşı kötü bir şey olarak görürler ve monograflarını okuyanların çoğunun da savaşı kötü gördüğünü bilirler ve bu nedenle "kendi" insanlarına kötü gözle bakılmasını istemezler. Diğer bir neden ise (aşağıda irdelenecek) insanlar arasındaki savaşların değişmez genetik bir temeli olduğu konusundaki temelsiz iddialardır. Bu iddialar, savaşların durdurulamaz olduğu şeklinde yanlış bir varsayıma yol açar ve bu nedenle, savaşın geleneksel olarak gerçekten bu derece yaygın olduğu şeklindeki açıkça ümitsizlik yaratan sonuç kabul edilmek istenmemektedir. Bir başka neden bazı devletlerin ya da sömürge yönetimlerinin yerli halkı fetihler ve mülksüzleştirme yoluyla kendilerine engel olmaktan çıkarmak veya birbirlerini kırmalarına karşı gözlerini

kapatmaya istekli olmasıdır. Onları kavgacı olarak damgalamak bu kötü muameleye kılıf olmuştur, o nedenle akademisyenler bu bahaneyi onların ellerinden almak için, yerli halkları bu yaratılmış kavgacı imajından kurtarmak istemişlerdir.

Yerli halklara yapılan kötü muameleye kızan akademisyenlere sempati duyuyorum. Fakat geleneksel savaş gerçeğini, bu gerçekliğin siyasi olarak kötüye kullanımını engellemek amacıyla inkâr etmek kötü bir stratejidir, çünkü takdir edilebilir siyasi hedefler için başka gerçeklerin inkâr edilmesi de yine kötü bir strateji olacaktır. Yerli halklara kötü muamele edilmemesinin gerekçesi, onların yanlış bir şekilde kavgacı olarak suçlanmaları değil, fakat onlara kötü muamele yapmanın adil bir şey olmaması olmalıdır. Geleneksel savaşlarla ilgili gerçekler, diğer gözlenip incelenebilen herhangi bir tartışmalı olgu gibi, sonunda büyük ihtimalle ortaya çıkacaktır. Bu gerçekler ortaya çıktığında, akademisyenler geleneksel savaşların gerçekliğini takdir edilebilir siyasi nedenler için inkâr ediyor durumdalarsa, gerçeklerin keşfi bu takdir edilebilir hedeflerin altını oyacaktır. Yerli halkların hakları ahlaki zeminlerde savunulmalıdır, yoksa gerçek olmayan ve çürütülmesi mümkün iddialarla değil.

Savaşçı hayvanlar, barışçıl insanlar

Bir kişi savaşı benim tanımladığım şekilde, "Rakip siyasi birimlerden gruplar arasında, bu birimlerin onayladığı, tekrarlanan şiddet kullanımı hâli" olarak tanımlar ve "siyasi birimler" ve "onaylanmış" kavramlarını daha geniş anlamda alırsa, o zaman savaş sadece insanların değil bazı hayvan türlerinin de bir özelliği olmaya başlar. İnsanlar arası savaşların söz konusu olduğu tartışmalarda en çok adı geçen türler şempanzelerdir, çünkü onlar hayvanlar arasında insanların en yakın iki akrabasından birisidir. Şempanze-

ler arasındaki savaşlar insanların obalar ve kabilelerde yaptıkları savaşlarla benzerlikler taşır. Bu savaşlarda yetişkin erkekler, fırsatlara dayalı ya da organize olduğu belli olan saldırılarda bulunabilirler. Şempanzeler arasında savaşa bağlı hesaplanmış ölüm oranları yılda yüzde 0,36'dır (yani her yıl 10 bin şempanzeden 36'sı). Bu oran geleneksel insan toplumlarınkiyle aynıdır. Bu, savaşların genetik temelli ve insanlara doğrudan şempanze atalarından aktarılmış olduğu, dolayısıyla da bizlerin çaresizce savaşmak üzere önceden programlanmış olduğumuz anlamına mı gelir? O zaman da, bu durum savaşın kaçınılmaz ve engellenemez bir olgu olduğunu mu gösterir?

Bu dört sorunun yanıtı hayırdır. Şempanzeler insanların ataları değildir, tersine şempanzeler ve insanlar 6 milyon yıl önce yaşamış ortak bir atadan gelmişlerdir. Ayrıca aynı atadan gelen şempanzeler, insanlardan çok daha fazla alt gruplara ayrılmışlardır. Bütün aynı atadan gelenlerin savaşacağı şeklinde bir kural yoktur: bonobo'ların (eskiden pigme şempanzeleri denirdi) bize olan genetik yakınlığı şempanzelere olan yakınlıkla aynıdır; bundan dolayı bizim en yakın diğer akrabamız olurlar. Onlar da aynı atadan türemişlerdir fakat onların savaştığı hiç görülmemiştir; bazı geleneksel insan toplumları da savaşmazlar. Şempanzeler dışındaki sosyal hayvan türlerinden bazıları (örneğin aslanlar, kurtlar, sırtlanlar ve bazı karınca türleri) gruplar arasında yaptıkları ölümcül savaşlarla bilinirken, diğerlerinin böyle huyları yoktur. Şu kanıtlanmıştır ki savaşlar tekrar tekrar ve bağımsız bir şekilde ortaya çıkar, fakat sosyal hayvanlar arasında genelde kaçınılmaz olmadığı gibi, özel olarak insan–şempanze evrimsel hattında da, çok daha özel olarak modern insan toplumunda da kaçınılmaz değildir. Richard Wrangham savaşan ve savaşmayan bu sosyal türleri birbirinden ayıran iki özellik olduğunu ileri sürer. Bu özelliklerin birincisi, kaynaklarla ilgili yoğun rekabettir. İkincisi ise büyük bir grupla küçük bir grubun ya da tek bir hayvanın karşılaşmasında

olduğu gibi, farklı sayılardaki grupların karşılaşması, yani saldırmakta risk olmayan bir durumdur.

İnsan savaşlarının genetik temeline gelince, elbette genetik bir temelden söz edilebilir. Ancak, işbirliği ve diğer çok yönlü insan davranışlarının da genetik bir temele sahip olması ile aynı geniş ve uzak anlamındadır. Ne de olsa, insan beyni, hormonları ve içgüdüleri, nihayetinde tıpkı saldırgan davranışlara neden olan testosteron hormonu sentezini kontrol eden genler gibi, genetik temeli olan yapılardır. Bununla beraber, nasıl ki normal insan boyu çeşitliliği (aralığı) birçok farklı genden, çevresel ve sosyal faktörlerden etkileniyorsa (örneğin yetişkinin boyuna çocukluktaki beslenme rejiminin etkisi gibi), normal agresif davranış aralığı da birçok farklı genden, çevresel ve sosyal faktörlerden etkilenir. Bu durum orak-hücreli hemoglobin gibi tek genlilerde özellikle de (trait) farklıdır, bu özelliğin genini taşıyan bir kişi çocukluğunda ne yediğinden, diğer genlerden ya da çevresel rekabetten bağımsız olarak sentezler oluşturabilir. Savaşlar kadar, onun tersi bir durum olarak toplumlar arası işbirliği de yaygın bir durumdur, fakat bu durumun insan toplumlarına göre farklı ifadeleri vardır. Birbirine komşu insan toplumları arasındaki işbirliğinin belli çevresel şartlarda daha belirgin bir hâl aldığını 1. Bölüm'de gördük. Örneğin, yıllık temelde veya daha geniş aralıklarda kaynak arzı dalgalanmalarının görüldüğü ve yerleşim bölgelerinin kendine yeterli bir ekonomi oluşturmak için yaşamsal anlamda gerekli ve yeterli kaynakların hepsini içermediği durumlarda, işbirliği olgusu sıklıkla gözleniyordu. Küçük ölçekli komşu toplumların arasındaki işbirliği de kaçınılmaz bir şey ya da genetik olarak programlanmış değildir. Aslında onları daha fazla veya daha az işbirliğine iten nedenler vardır.

Benzer şekilde, insan toplumlarının, çoğu değilse de, barışçıl olmalarının da dışsal nedenleri vardır. Anlaşılabilir nedenlerle, devletli modern toplumların çoğu, son zamanlarda savaş yaşamış

ve pek azı sürekli barış hâlinde kalmıştır. Bir Orta Amerika ulusu olan Kosta Rika son zamanlarda hiç savaşmamış ve hatta 1949'da ordusunu feshetmiştir. Çünkü bir yandan tarihsel olarak görece eşitlikçi ve demokratik gelenekleri olan bir nüfus ve sosyal şartlara; diğer yandan herhangi bir tehdit teşkil etmeyen sadece iki komşuya sahiptir (Nikaragua ve Panama). Ayrıca bu komşuların Panama kanalı dışında fethetmeye değecek hiçbir hedefe sahip olmamaları ve Panama Kanalı'nın da, Kosta Rika'nın saldırmak için ordu besleyecek kadar aptal olması durumunda bile ABD ordusu tarafından korunuyor olması, bu ülkenin savaşma nedenlerini ortadan kaldırmaktadır. İsveç ve İsviçre de son zamanların savaş görmeyen toplumlarındandır (İsveç önceden görmüş olmasına rağmen). Çünkü İsveç ve İsviçre asla kendilerinin fethetmeyi hayal bile edemeyecekleri saldırgan, çok daha güçlü ve büyük nüfusu olan komşulara (Almanya, Fransa ve Rusya) sahiptirler ve bu komşularını tepeden tırnağa silahlanarak, kendilerine saldırmaktan caydırmakta başarılı olmuşlardır.

Son zamanlarda savaş görmeyen bu modern devletler gibi, geleneksel toplumlar arasında da anlaşılabilir nedenlerle savaşmayan küçük bir azınlık vardır. Grönland'daki Kutup Eskimoları diğer toplumlardan öyle yalıtık yaşarlar ki, hiç komşuları ya da dış temasları yoktur ve isteseler de savaşmak gibi bir lükse sahip değillerdir. Çok verimsiz ve zor arazi şartlarında yaşayan, düşük yoğunluklu nüfusa sahip, oldukça az sayıda göçebe avcı-toplayıcı obanın da savaş görmediği belirtilmiştir. Bunların evleri birbirlerinden uzaktır, savunmaya ya da saldırıya değecek değerde mal ve mülkleri çok azdır ve göreceli olarak diğer obalardan da yalıtıktırlar. Bunlar arasında ABD'de Great Basin Shoshone ve Bolivya'nın Sirono yerlileri, Avustralya'daki bazı çöl kabileleri ve Kuzey Sibirya'nın Nagasaganları vardır. Tarihlerinde savaş görmemiş çiftçi topluklar arasında Peru'daki, uçta bir ormanlık arazide ve ne savaşmaya ne de savunmaya değmeyecek kadar küçük açıklık arazi-

lerde diğerleri tarafından imrenilecek bir şeylere sahip olmadan yaşayan Machiguenga yerlileri vardır ve onların nüfus yapıları da, muhtemelen kauçuğa hücum esnasındaki hızlı nüfus kaybı nedeniyle şu sıralar düşük yoğunlukludur.

Dolayısıyla, bazı toplumların kalıtsal veya genetik olarak barışçı ve bazılarının da savaşçı olduklarını ileri süremeyiz. Tersine, toplumlar savaşa kendileri için kârlı ya da yaşamsal olup olmadığına bakarak başvururlar ya da diğerlerine karşı kendilerini savunurlar. Gerçekten de çoğu toplum savaş görür ve pek azı bunu yapmaz, ama bu davranışların ardında hep anlaşılabilir nedenler vardır. Bu toplumlardan bazılarının kalıtsal olarak barışçıl insanlar olduğu ileri sürülse bile (Semanglar, !Kunglar ve Afrikalı pigmeler), bu böyledir. Sadece onların, savaş tanımına uyan gruplar arası şiddete başvurmamak için nedenleri vardır. Normalde çok barışçıl insanlar olan Semanglar 1950'lerde İngiltere ordusu tarafından askere alınıp Malaya'daki komünistlere karşı bul ve öldür görevlerine gönderildiklerinde, görevlerini büyük bir şevkle yerine getirmişlerdi. Aynı şekilde insanların içgüdüsel olarak şiddete düşkün ya da işbirliğine açık olduğunu da ileri sürmek de bir o kadar boş bir iddia olur. Bütün insan toplumları şiddeti de işbirliğini de deneyimler; hangi özelliğin baskın olacağı koşullara bağlıdır.

Geleneksel savaşların nedenleri

Geleneksel toplumlar neden savaşır? Bu soruya farklı şekillerde yanıt vermeyi deneyebiliriz. En doğrudan yöntemde, insanların ileri sürdüğü ya da arkada yatan nedenleri yorumlamak yerine, en basit şekilde zafer kazanan toplumların savaştan neler kazandıklarına bakarız. İkinci bir yöntem insanlara neden savaştığını sormaktır ("savaşın yakın nedenleri"). Geriye kalan yöntem de, onla-

rın ardında yatan gerçek nedenleri bulmaya çalışmaktır ("savaşın temel nedenleri").

Savaş kazanan geleneksel toplumların birçok faydalar elde ettikleri gözlenmiştir. Bazı temel faydaları önem sırasını gözetmeden sıralarsak, bunlar arasında ele geçirilen çocuklar, inekler, yiyecekler, kelleler (kelle avcıları için), atlar, yemek için insan bedenleri (yamyamlar için), arazi ve arazi kaynakları (balıkçılık yapılabilecek yerler, meyve bahçeleri, bostanlar, tuzlalar ve bazı taş ocakları), domuzlar, saygınlık, protein, esirler, ticaret hakları ve kadınlar vardır.

Fakat insanların savaşa gitme nedenleri, tıpkı başka önemli kararlarda olduğu gibi, bazen bu kararların yol açtığı bedelleri karşılamaz. Yaşamın pek çok diğer alanlarında olduğu gibi, insanlar onları yönlendiren gerçek nedenler konusunda dürüst ya da bilinçli olmayabilir. Peki, insanlar savaşma nedenleri olarak neleri ileri sürerler?

Aynı kabile üyeleri ve oba üyelerinin birbirlerini öldürmelerinde en yaygın yanıt "intikam"dır, çünkü kabile savaşlarının çoğu uzun bir barış döneminden ziyade başka savaşları takip ederler. 3. Bölüm'de aktarılan Dani savaşındaki örnekler, Wilihimanların Ocak, 10 ve 27 Nisan, 10 Haziran, 5 Temmuz ve 16 Ağustos 1961 tarihlerindeki ve Widaiaların 3 Nisan ve 29 Mayıs tarihlerindeki çatışmalar ve kayıplarından dolayı yaşadıkları intikam duygularını yansıtır.

Bir savaşın devamının temel nedeni intikam olarak ortaya konursa, o zaman bir savaşı başlatan nedir? Yeni Gine Highlands'de, bunun yaygın yanıtı ya "kadınlar" ya da "domuzlardır." Dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Yeni Gineli erkekler için de, kadınlar, kocalarını terk etmek, kaçırılma, tecavüz, başlık ödenmesi gibi anlaşmazlıkların tarafı veya kurbanı olarak, anlaşmazlıklara neden olurlar. Yanomamolar ve birçok diğer halk savaşların temel ya da bir nedeni olarak kadınları gösterirler. Antropolog Napoleon

Chagnon, kendi halkının (yani İngilizlerle Amerikalıların) düşmanlarına (yani Almanlara) yaptıkları saldırılardan bir Yanomamo komutanına söz ettiğinde komutan şöyle bir tahminde bulunmuştur "Kadın hırsızlığı yüzünden onlara saldırıyorsunuz değil mi?" Bu neden, büyük ölçekli devletli toplumlar için artık geçerli değildir. Bununla beraber, Kral Menelaus'un karısı Helen'in Kral Priam'ın oğlu Paris tarafından baştan çıkarılmasının Truva Savaşı'nın ardında yatan neden olması, küçük ölçekli antik devletler zamanına kadar kadınların bir savaş nedeni (*casus belli*) olmaya devam ettiğini gösterir.

Yeni Gineliler için domuzlar da kadınlar kadar önemli bir savaş nedeni olması ile ilgili olarak, bir Yeni Gineli için domuzun sadece temel protein ve gıda kaynağı olmadığını anımsayın: Domuzlar zenginliğin ve saygınlığın temel göstergesidir ve başlık ödentisinin temel kaynağı olarak kadına da dönüştürülebilir. Kadınlar gibi domuzların da gezmeye ve "sahiplerini" terk etmeye eğilimli olmaları, onların kolayca çalınması ya da kaçırılmalarına neden olmaktadır ve bu da sonu gelmeyen anlaşmazlıklar yaratır.

Yeni Gineliler dışındaki halklar içinse başka evcil hayvanlar söz konusudur. Özellikle de atlar ve inekler onlarda domuzların yerini alır ve temel saygınlık ve zenginlik göstergesidir. Yeni Gineliların nasıl domuz takıntıları varsa Nuerlerin de inek takıntıları vardır. Bir Nuer için Dinka ve diğer Nuer kabilelerine saldırmanın temel amacı inek çalmaktır. Nuerlerin inekleri anlaşmazlık çözümlerindeki tazminatlar ve ticaret üzerinden de anlaşmazlıklara neden olurlar ("Bana söz verdiğin inekleri ödemedin"). Bir Nuer adamı bunu şöyle özetlemiştir (Evans-Pritchard'dan alıntı): "İnek aşkına ölen adam sayısı diğer tüm nedenlerden ölenlerden fazladır." Atlar ve at hırsızlığı Kuzey Amerika'nın Great Basin yerlileri ve Asya steplerindeki halklar arasında savaşları tetikleyen bir olgu olarak, ineklerin oynadığı rolü oynar. Kadınlar ve hayvanlar dışındaki birçok diğer maddi şeyler de çalınmak, el konulmak su-

retiyle diğer halklar arasında anlaşmazlık nedeni olarak savaşlara yol açmıştır.

Küçük ölçekli toplumlar kadınları sadece eşleri olarak elde etmek için savaşa girmezler, onları başka nedenlerle de elde etmek isterler. Nuerler Dinka çocuklarını kaçırarak, kendi nüfuslarını artırırlar. Düşmanlarını kelleleri için yakalayıp öldüren kelle avcısı halkların oluşturduğu uzun listede Yeni Gine'den Asmatlar ve Marindler, Solomon Adalarından Roviana halkı ve Asya, Endonezya, Pasifik Adaları, İrlanda, İskoçya, Afrika ve Güney Amerika'dan çeşitli halklar vardır. Yakalayıp öldürdükleri düşmanlarını yiyen yamyam halklar arasında Karayip yerlileri, Afrika ve Amerika'dan bazı halklar, Bazı Yeni Gineliler ve birçok Pasifik adası halkları vardır. Düşmanların yakalanıp köleleştirilmesi bazı karmaşık şefliklerde görülür. Bunlar arasında kuzeybatı Yeni Gineliler, güney Solomon adalıları, Florida ve Pasifik Kuzeybatı yerlileri vardır. Kölecilik birçok ya da çoğu da diyebileceğimiz yaygınlıkta devletler tarafından uygulanmıştır, bu devletler arasında Yunanistan, Roma İmparatorluğu, Çin, Osmanlı İmparatorluğu ve Yeni Dünya'nın Avrupalı Kolonileri vardır.

Geleneksel halkların sıklıkla telaffuz ettikleri en az iki neden daha vardır. Bunlardan birisi büyücülüktür: Yeni Gine'de ve diğer birçok küçük ölçekli toplumda kötü olan her şeyden (hastalıklar ya da bizim doğal olarak niteleyebileceğimiz ölümlerden) bir düşman büyücüsünü sorumlu tutmak çok yaygındır. Diğeri de, komşunun doğasından gelen bir şekilde kötü, düşmanca, ürkütücü ve insanlık dışı olduğuna inanmaktır. Bu nedenle de onların son zamanlarda kötü bir şey yapıp yapmadıklarının bir önemi yoktur, her zaman saldırılıp yok edilmeyi hak ederler. Buna ilişkin 3. Bölümde Yeni Gine'den bir örnek vermiştim: bir Wilihimanlı Dani kadının "Neden Widaiaları öldürmeye çalışıyorsunuz?" şeklindeki sorusunu, bir Dani erkeği, "Bu halk bizim düşmanlarımız. Neden öldürmeyelim ki?" diye yanıtlamıştı.

Savaş nedeni olarak görülen insanlar ve hayvanlar üzerinde çıkan bütün bu anlaşmazlıklara, oldukça sıklıkla bahsi geçen arazi anlaşmazlıklarını da ekleyebiliriz. Böyle tipik bir anlaşmazlığı 1. Bölüm'de aktarmıştım, bu Yeni Gineli dağlı arkadaşlarım ile komşu nehir halkı arasında, köyleri arasındaki sınır hattı üzerine yaşanan bir anlaşmazlıktı.

Nihai nedenler

Küçük ölçekli toplumların üyeleri tarafından ileri sürülen bu nedenler listesi –kadın, çocuk, kelle vb.– tam bir liste değildir. Bununla beraber, adı geçen bu nedenlerin geleneksel savaşlar için tatmin edici bir açıklama sağlamadığı görülüyor. Herkesin, komşusunun kadınları, çocukları, kelleleri, yenilebilir bedenleri ve birçok komşunun da evcil hayvanları ve büyü uygulamaları vardır ve onlar kötü komşular olarak görülebilirler. Bu kişilere ve şeylere göz koymak ya da onlar hakkında anlaşmazlığa düşmek her zaman kaçınılmaz olarak savaşa neden olmaz. Hatta savaşçı özellikleriyle bilinen toplumlar bile, bir anlaşmazlık durumunda önce örneğin tazminat almak ya da ödemek gibi barışçıl bir çözüm ararlar (2. Bölüm). Sadece barışçıl çözüm arayışları başarısızlığa uğradığında, haklı olduğunu düşünen taraf savaşa başvurur. O zaman, neden tazminat görüşmeleri bazen başarılı olurken diğer durumlarda başarısız olmaktadır? Kadınlar ya da ileri sürülen diğer nedenlere bu kadar sıklıkla her yerde karşılaşılırken, bu tür farklılıklar neden vardır?

Bir savaşın ardında yatan temel faktörler mutlaka katılımcıların kendilerinin anlayabildiği ve dile getirdiği faktörler olmak durumunda değildir. Örneğin Yanomamoların savaşları ile ilgili antropologların aralarında tartıştığı bir kurama göre, temel amaç bol av hayvanına sahip olarak kıt olan protein kaynaklarını ele geçir-

mektir. Bununla beraber, geleneksel Yanomamolar proteinin ne olduğu bilmezler ve savaş nedeni olarak av hayvanları stoklarını garanti altına alma gerekçesini inkâr edip, kadınlar üzerinde ısrar ederler. Bundan dolayı, Yanomamo savaşlarıyla ilgili protein kuramı doğru olsaydı bile (ki büyük ihtimalle değil), bunu Yanomamoların kendilerinden hiçbir zaman öğrenemezdik.

Maalesef, insanlara soramayacağınız temel nedenleri anlamak, insanların size aktarabileceği yakın nedenleri anlamaktan çok daha zordur. Gelin bu zorlukları I. Dünya Savaşı'nın nihai nedenleri özelinde anlamaya çalışalım. Nitekim ilgili belgelerin muazzam bolluğuna ve yaşamlarını bu konuya adamış yüzlerce tarihçinin varlığına rağmen bu savaşın temel nedenlerini de anlamak zordur. I. Dünya Savaşı'nın yakın nedeninin Sırp milliyetçi Gavrilo Princip'in 28 Haziran 1914'de Saraybosna'da düzenlediği suikastta Habsburg İmparatorluğu'nun veliahdı Arşidük Franz Ferdinand'ı öldürmesi olduğunu herkes bilir. Ancak, böyle felaket bir sonuca neden olmayan devlet liderleri ve veliahtlarına düzenlenen sayısız diğer suikast varken, neden bu suikast I. Dünya Savaşı'nı tetikledi? I. Dünya Savaşı'nın üzerinde tartışılan temel nedeni/nedenleri ilgili kuramlar arasında savaş öncesi ittifaklar sistemi, milliyetçilik, temel çok etnisiteli iki imparatorluğun (Habsburg ve Osmanlı imparatorlukları) istikrarını tehdit eden faktörler, Alsace-Lorrianne ve Çanakkale'den transit geçişi konusundaki bölgesel anlaşmazlıkların kanayan yaraları ve Almanya'nın artan ekonomik gücü vardır. I. Dünya Savaşı'nın nihai nedenleri üzerinde hâlâ bir uzlaşmaya varamamışken, geleneksel savaşların nihai nedenlerini kolayca anlamayı bekleyemeyiz. Fakat geleneksel savaşları araştıranlar, iki dünya savaşını araştıranlara göre büyük bir avantaja sahiptir, çünkü elimizde karşılaştırmalar yapabileceğimiz sonsuz sayıda geleneksel savaş vardır.

Geleneksel savaşlara atfedilen temel nedenler genellikle toprak ya da balık avlama alanları, tuz kaynakları, taş madenleri veya iş

gücü gibi nadir bulunan diğer kaynakların ele geçirilmesidir. İnsan yerleşimlerindeki nüfus yoğunluğunu dönemsel ya da kalıcı olarak düşük tutan zor ve değişken çevresel şartlar haricinde, insan grupları topraklarından ve kaynaklarından faydalanabilmek için nüfusça büyüme eğilimindedirler ve bir noktadan sonra ancak diğer grupların aleyhine daha da büyüyebilirler. Bundan dolayı gruplar diğer grupların toprak ve kaynaklarını ele geçirmek için savaşa başvurabilirler ya da kendi toprak ve kaynaklarını ele geçirmeye çalışanlara karşı kendilerini savunabilirler. Böyle bir niyet, diğerlerinin toprak ve iş gücünü işgal edecek olan devletler tarafından sıklıkla açıkça ilan edilir. Örneğin, Hitler Lebensraum'a (Doğudaki yaşam alanı) Almanya'nın ihtiyacı olduğunu yazmış ve söylemlerinde dile getirmiştir ama Almanya'nın doğusunda Ruslar ve diğer Slav halkları yaşıyordu. Bu nedenle de Hitler'in doğuyu ele geçirme hedefi, onun buralarda yaşayan Slavları esir etmek ya da yok etmek amacıyla önce Polonya'yı sonra da Rusya'yı işgaline yol açmıştır.

Arazi ve kaynak yetersizliklerinin savaşların temel nedeni olduğu şeklindeki bu kuramın en geniş kapsamlı şekilde test edilmesini Carol ve Melvin Ember'in 186 toplum arasında karşılıklı kültürel karşılaştırmalar yaptıkları çalışmada görürüz. İnsan İlişkileri Alanı Dosyaları'nda (büyük bir karşılaştırmalı kültür araştırması) özetlenmiş hâldeki bu toplumlar hakkındaki etnografik bilgilerden yararlanan Emberler doğal kaynakların yetersizliğinin nedenleri için birkaç ölçüt oluşturmuşlardır. Bunlar kıtlıkların sıklığı, kuraklık ya da don gibi doğal felaketler ve gıda yetersizliğidir. Bu ölçütlerin savaş sıklığının da en güçlü belirleyicisi olduğu ortaya çıkmıştır. Yazarlar bu bulguyu halkların düşmanlarının kaynaklarını (dolayısıyla topraklarını) ele geçirmek için savaştıkları ve böylece kendilerini gelecekte öngörülemeyen kaynak yetersizliklerine karşı korumaya çalıştıkları şeklinde yorumlamışlardır.

Bu yorum mantıklı görünmesine rağmen, bütün akademisyenlerin kabul edeceği bir şekilde, her durumda geçerli bir yorum

değildir. Bazı geleneksel savaşlar gerçekten de kaybedenlerin topraklarını terk etmesi ve kazananların da onların topraklarını işgal etmesi şeklinde sonuçlansa da, ele geçirilen toprağın bir süre kalındıktan sonra terk edildiği durumlar da vardır. Geleneksel savaşların daha yoğun nüfuslu bölgelerde daha şiddetli olması gibi bir durum da yoktur. Çünkü bazı yerleşim alanları ve geçim kaynağı yolları diğerlerine göre çok daha fazla nüfusu destekleyebilecek durumdadır. Örneğin, bir çölde bir km karelik bir alanda 5 kişi ortalama yoğunlukla yaşayan avcı-toplayıcılar, verimli, sulama imkânları olan ve ılıman yerlerde bir km karelik alanda 100 kişi yoğunlukla yaşayan çiftçilerden çok daha fazla kaynak kıtlığı sıkıntısı ve baskısı hissedebilirler. Bu, hesaba katılması gerekenin, aslında nüfus yoğunluğunun kendisi değil, nüfus yoğunluğunun kaynak yoğunluğuyla ilişkisi olduğunu gösterir. Nitekim bu bize potansiyel ya da gerçek kaynak yetersizliğini, ölçüt olarak verecektir. Birisi kalkıp benzer geçim yolları, yerleşim yerleri ve kaynaklara sahip geleneksel toplumları karşılaştırırsa, savaş sıklığının nüfus yoğunluğuna göre artacağını görebilir.

Geleneksel savaşların temel faktörlerini açıklamak üzere getirilen diğer açıklamalar toplumsal faktörlerdir. Halklar sorun çıkaran komşularını uzakta tutmak için, komşuların kökünü kurutmak ya da komşularını kendilerine saldırmaktan caydıracak şekilde savaşçı bir nam salmak için de savaşa başvurabilirler. Bu toplumsal içerikli kuram, olaya toprak ve kaynaklar açısından yaklaşan kuramla uyumsuz değildir: Bir komşuyu belli bir mesafede tutmak gibi bir temel neden, kişinin kendi kaynak ve topraklarını koruma niyeti taşıyabilir. Fakat toplumsal yaklaşım da kaynak yaklaşımından ayrı bir yaklaşım olarak değerlendirmeyi hak eder, çünkü birinin komşularını uzakta tutma isteği, kaynaklarının güvenliğini sağlamak zorunluluğunun çok ötesine de geçebilir.

Örneğin, 500 yıl kadar önce Finlandiya'nın nüfusu ülkenin kıyılarında yoğunlaşıyor ve ormanlık iç bölgelerde nüfus yoğun-

luğu büyük oranda düşüyordu. Aileler ve küçük gruplar koloniler hâlinde iç bölgelere doğru yerleşmeye başladıklarında birbirlerinden mümkün olduğu kadar uzağa yerleşmeye çalıştılar. Finli arkadaşlarım bana bu koloni insanlarının kalabalıklardan nasıl nefret ettikleri konusunda bir hikâye anlatmıştı. Bir adam kendisi ve ailesi için bir nehir kıyısında bir araziyi temizleyip oraya bir çiftlik kurmuş. Orada herhangi bir komşu izine rastlamadığı için çok memnunmuş. Fakat bir gün nehirden aşağıya sürüklenen kesik bir dal parçasını görünce dehşete düşmüş. Akıntının yukarısında birileri yaşıyor olmalıymış! Fena hâlde telaşlanan adam balta girmemiş ormanların olduğu nehrin yukarısına doğru yürümeye başlamış ve bu davetsiz misafirin izini sürümüş. Yürüyüşünün ilk günü hiç kimseye rastlamamış; ikinci gün yine kimse yokmuş. Sonunda üçüncü gün temizlenmiş bir araziye erişmiş ve orada başka bir kolonici bulmuş. Bu koloniciyi öldürmüş ve kendinin ve ailesinin özel yaşamını kurtarmanın huzuruyla üç gün boyunca geriye doğru yürüyerek evine ve ailesine dönmüş. Bu hikâye bana uydurma gibi geldiyse de, küçük ölçekli toplumların "komşularını" gözden ırak tutmasının, ne kadar önemli bir toplumsal faktör olabileceğini gözler önüne seriyor.

İleri sürülen diğer temel faktörler savaşçı olmanın sağladığı toplumsal faydalardan ziyade bireysel faydalarla ilgilidir. Ürkütücü bir birey ya da savaş liderinin çevresinde uyandıracağı korku ve saygınlık ona savaşlarda fayda sağlayacaktır. Bu daha fazla kadın ve çocuğa sahip olmaya dönüştürülebilir. Örneğin Antropolog Napoleon Chagnon'nun toparladığı Yanomamo soy kütükleri üzerinden yaptığı hesaplamalarda, öldüren ya da öldürmeyen Yanomamo erkekleri karşılaştırılmış, katillerin iki buçuk katı daha fazla eşe ve üç kattan fazla çocuğa sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Katillerin katil olmayanlara göre daha erken yaşlarda ölme ihtimali şüphesiz daha çoktur, fakat bu kısa yaşam sürecinde onlar daha saygıdeğer ve toplumsal ödülleri daha bol olan bir yaşam sü-

rerler ve bundan dolayı da daha fazla eş ve çocuğa sahip olurlar. Doğal olarak bu ilişki Yanomamolara uygulanabilir ve okurlarıma bunu yapmanızı önermem, ya da bu bütün geleneksel toplumlara yaygınlaştırılamaz. Bazı toplumlarda savaşçı olmanın getirdiği daha kısa yaşam süresi, onların her on yıllık yaşam süresine daha fazla eş ve çocuk düşmesiyle tazmin edilemez. Bu, Ekvator'un Waorani yerlileri için geçerli bir durumdur. Onlar Yanomamolardan bile daha savaşçı tiplerdir, ama yine de daha şevkle savaşan Waoraniler daha ılımlı kişilerden daha fazla eş ve çocuğa sahip değillerdir ve üreme çağına ulaşan çocukları ulaşmayan çocuklarından daha azdır.

İnsanlar kime karşı savaşır?

Küçük ölçekli toplumların neden savaştıkları sorusunu yeterince irdeledikten sonra, şimdi insanların kimlere karşı savaştığı sorusuna yanıt arayalım. Örneğin, kabilelerin kendi dillerini konuşanlardan ziyade farklı dilde konuşan kabilelere saldırmaları daha büyük bir olasılık mıdır? Onlar ticaret ya da karşılıklı evlilikler yaptıkları kabilelerle savaşıyorlar mı, yoksa savaşmaktan kaçınıyorlar mı?

Bu sorunun yanıtlarını, önce savaşan modern uluslar düzeyinde sorarak, yanıtları daha bildik bir bağlamda aramaya başlayabiliriz. Resmî işi atmosferik rüzgârların karmaşık modellerini matematiksel olarak analiz etmek olan Lewis Richardson adlı seçkin bir meteorolog, I. Dünya Savaşı'nda iki yılını hasta ve yaralı askerleri taşıyan bir motorlu ambulans konvoyunda geçirdi. Karısının üç erkek kardeşi de savaşta ölmüştü. Muhtemelen bu deneyimlerin ve bir Quaker* olan aile geçmişinin etkisiyle Richard-

* Pasifist bir Hıristiyan tarikatı (E. N.).

son, savaşlardan kaçınmak üzere dersler çıkarabileceğimiz umudu içinde, savaş nedenlerini matematiksel olarak inceleme konusunda ikinci bir kariyer yaptı. 1820 ile 1949 arasında bilgi edinebildiği bütün savaşlar için savaşlardaki ölü sayılarını içeren bir tablo hazırladı. Tablosunu bu rakamlara göre beş alt tabloya böldü ve sonra da farklı ulusların ne zaman ve neden savaşa başvurduklarını test eden sorular yöneltti.

1820-1949 dönemi boyunca girilen toplam savaş sayısı ülkeler arasında büyük oranda farklılık gösteriyordu, bu rakam Fransa ve İngiltere için 20'nin üzerindeyken, İsviçre için 1 ve İsveç için 0'a düşüyordu. Bu farklılığın temel nedeni basit bir şekilde ülkelerin ortak sınıra sahip olduğu ülke sayısına bağlıydı: Daha fazla komşu uzun vadede ortalama daha fazla savaş anlamına gelirken, savaş sayısı sınır olunan ülke sayısıyla aşağı yukarı orantılıydı. Komşu devletlerin farklı veya aynı dilleri konuşuyor olmasının çok az etkisi vardı. Bunun tek istisnası, Çince konuşanların ve İspanyolca konuşanların dünyadaki toplam sayısını dikkate alındığında, iki tarafın da Çince konuştuğu ülkeler arasındaki beklenen az ve iki tarafında İspanyolca konuştuğu ülkeler arasındaki ise beklenenden çok savaş olmasıydı. Richardson İspanyolca konuşan halkları savaşa yönelten ve Çinlileri de savaştan uzaklaştıran kültürel nedenlerin neler olabileceği konusunda yorumlarda bulundu. Onun yorumları ilgi çekicidir, fakat ben Richardson'un *Statistics of Deadly Quarrels* adlı 1960 basımı kitabının 223-230 ve 240-242 sayfaları arasındaki bu analizlerini okumayı ilgili okurların kendilerine havale edeceğim.

Richardson ülkeler arasındaki ticaretin savaş ihtimaline etkisini istatistiki olarak test etmedi. Bununla beraber, savaş orantısız bir şekilde daha fazla komşular arasında (ki komşular yine orantısız bir şekilde daha fazla ticari ortaklar arasında olurlar) yaşandığı için, insan ticari ilişkilerin ve savaşın arasında bir ilişki olduğunu ister istemez düşünüyor. En azından sistematik olmayan iz-

lenimlere göre, ticari ortak olan modern ulusların aralarında, olmayanlardan daha fazla savaş olduğu görülüyor. Sanırım bunun nedeni, kısmen ticaretin çatışmayla açık olan ilişkisinin aslında ticaret ve savaşın komşulukla ilişkili olmasından kaynaklanmasının sonucudur; ve bunun nedeni kısmen de ticaretin anlaşmazlıkların bir kaynağı olmasıdır. En büyük modern savaşlar komşu olmayan ticari ortaklarını bile karşı karşıya getirmiştir. Örneğin, II. Dünya Savaşı'nda Japonya'nın saldırdığı iki ana hedef, en fazla ithalat ve ihracat yaptığı iki ülkeydi (sırasıyla ABD ve Çin). Benzer şekilde, Nazi Almanyasının Rusya'yı işgale başladığı 22 Haziran 1941'in hemen öncesine kadar, iki ülke arasındaki ticaret devam etmişti.

Uluslarla ilgili bu tartışmayı dikkate alarak, şimdi aynı soruyu küçük ölçekli toplumlar için de soralım. Elimizde Robertson'un modern savaşlarla ilgili değerlendirmelerinde kullandığına benzer, son zamanlarda gerçekleşen geleneksel savaşların analizini yapabileceğimiz verilere ilişkin tablolar bulunmuyor. Bunun yerine kendimizi anlatılan hikâyelerle avutmak durumundayız. Bunlar küçük ölçekli toplumların komşularıyla modern uluslardan çok daha fazla savaştığını gösteriyor, çünkü onların İngiltere gibi 1800'lerin ortalarında dünyanın yarısını geçip Yeni Zelandalı Maorilerle savaşmaya gidebilecek intikal yetenekleri bulunmuyordu. Savaş söz konusu olduğunda, geleneksel toplumların kendi dillerini konuşanlar ve konuşmayanlar gibi bir ayrım yaptıklarına ilişkin elde çok az kanıt bulunuyor. Geleneksel savaşların çoğu aynı dili konuşan komşu toplumlar arasında geçiyordu. Çünkü komşuların aynı dili konuşuyor olması farklı dilleri konuşuyor olmalarından daha büyük olasılıktı. Örneğin, 3. Bölüm'de aktarılan Dani savaşına katılan herkes Dani dili konuşuyordu. Aynı dili konuşanlarla savaşan toplumların uzun listesinin arasında Engalar, Fayular, Foreler, Hinibonlar, Inuitler, Mailular, Nuerler, Yanomamolar vardır ve bu liste sonsuza kadar uzar gider. Bununla bera-

ber, Nuerler diğer Nuer kabilelerinin yanı sıra Dinka kabileleriyle de savaşsa bile, Dinkalarla daha fazla savaşırlar ve Nuerlerle olan savaşlarında gözettikleri bazı sınırları Dinkalarla savaşlarında gözetmezler; bu başka benzeri olmayan bir istisnadır. Örneğin, Nuerler, Nuer kadın ve çocuklarını öldürmezler, Nuerleri esir almazlar, kulübelerini yakmazlar ve kendilerini sadece Nuer erkeklerini öldürmek ve sürülerini çalmakla kısıtlarlar.

Ticaret ve karşılıklı evliliklerin etkileri açısından anlatılan hikâyelerden derlenen deliller, geleneksel toplumların düşmanlarının da, daha ziyade ticari ortakları ve evlilik yaptıkları halklardan çıktığını gösteriyor. Lawrence Keeley bunu şöyle ifade ediyor, "birçok toplum evlendikleri ve evlenecekleri, ticaret yaptıkları ve yapacakları toplumlarla çatışma eğilimindedir." Bunun nedenleri modern uluslarınkiyle aynıdır: benzerlikler, tıpkı modern devletlerde olduğu gibi, küçük ölçekli toplumlarda da ticaret ve evliliklere yol açtığı gibi anlaşmazlıkların artmasına ve dolayısıyla savaşlara da yol açar. Ticari ilişkiler diye anabileceğimiz eşit taraflar arasında karşılıklı gönüllüğe dayalı faaliyetler, komşu toplumlar arasındaki reel ticaretin değişken süreçlerinde bedeller ve değişim kurları kullanarak gerçek mal değiş-tokuşuna dayalı olabileceği gibi, bu ticaret biçimleri "haraçtan," "gaspa" kadar uzanan bir çeşitlilik arz ederler. Haraç alma, eşit olmayan güçlü ve zayıf taraflar arasında adil olmayan bedellerle yapılan takaslar şeklindedir; zayıf taraf güçlü tarafa, barışı satın almak için mallarını düşük bedel karşılığında vermektedir. Gasp durumunda ise "tedarikçi" taraf gaspçı tarafa karşılığında bir şey almadan mallarını vermek zorunda kalır; bu durumda bir tarafın zayıflığı diğer tarafa hiçbir bedel ödemeden diğerinin malını gasp etme fırsatı tanır. Bu şekildeki ünlü "gaspçılar" olan Güneydoğu ABD'deki Apaçiler ve kuzey Afrika çöllerindeki Tuaregler, ortaklarının o andaki savunma durumuna bağlı olarak adil ticaret, haraç ve gaspın karışımından oluşan karmaşık ticaret biçimlerine başvururlar.

Nasıl ki ticari anlaşmaların bozulması savaşlara yol açabiliyorsa, oba ve kabileler arasındaki evlilikler de sıklıkla savaş nedeni olur. Örneğin, bir kabile henüz doğmuş kendi üyesi bir kızı, başlık bedeli karşılığında diğer kabilelerden yaşça daha büyük bir erkeğe büyüdüğünde evlendirmek için söz verebilir, ancak ergenlik çağına ulaştığında kızı teslim etmez; taksitler hâlinde ödenmeye başlanan başlık bedeli veya drahomanın taksitlerinden biri ödenmez; "malların" kalitesi üzerinde anlaşmazlıklar olur (örneğin eşlerin ayrılması, cinsel konular, boşanma ya da yemek yapma, bahçe işleri ve odun taşınması gibi işleri yapamama veya yapmama gibi). Bu durumda başlık ödemesinin geri ödenmesi talep edilir, fakat bu talep ret edilir, çünkü iddia edilen "kalite bozukluğu" üzerinde anlaşmazlık vardır ya da ödenmiş olan bedel çoktan ticarette kullanılmış ya da (örneğin bedel domuzsa) yenilerek tüketilmiştir. Bu paragrafı okuyan tüketici, iş sahibi, ihracatçı veya ithalatçı herhangi biri modern devletlerde ticaret yapanların yüzleştiği sorunlarla bu sorunlar arasındaki benzerlikleri hemen fark edecektir.

Karşılıklı evlilikler yaptığınız insanlarla savaşmanın sıklıkla karşılaşılan sonuçları, savaş esnasında sadakatin yönünün değişmesine yol açmasıdır. Düşmanlardan bazıları kayınlarınız ve sizinle aynı kandan olan kişilerdir. Ok atarken ya da mızrak fırlatırken, karşı taraftaki akrabalarınızı kollamak, onları hedef almamak için dikkat etmeniz gerekir. Evlilik yoluyla kocasının grubunun arasına yerleşmiş bir Inuit kadını, doğduğu toplumdaki kan bağı olan akrabaları kocasının halkına karşı bir saldırı düzenleyecek olduğunda, ölmek istemiyorsa onların karşılarına çıkmamaları konusunda, kendi kan bağı olan halkı tarafından uyarılabilir. Bunun tersine, kadın kocasının halkının kendi kan bağı olan halka karşı saldırı düzenleyeceğini öğrenirse, o da kendi kan bağı olan akrabalarını uyarabilir –bunu yapmayabilir de, iki taraftan herhangi birinin yanında yer alabilir. Benzer bir şekilde, bir Fore er-

keği kendi klanının, kız kardeşinin evlenip taşındığı köye bir saldırı planladığını duyarsa kardeşini uyarıp onun kocasından bir bedel bekleyebilir. Veya bu defa tersine, kız kardeşinden onun evlenip gittiği köydekilerin kendi köyüne bir saldırı hazırlığında olduğu haberini alabilir ve bunu köyünün sakinlerine bildirebilir. O zaman köy sakinleri buna karşılık ona minnettarlıklarını belli eden hediyeler sunarlar.

Pearl Harbor'ı unutmak

Son olarak, şimdi gelin küçük ölçekli toplumlarda sıra dışı yaygınlıkta karşılaşılan, savaşlara başvurmanın en ortak nedeni olarak ileri sürülen intikam temasına geri dönelim. Modern devletlerin vatandaşları olarak bizler intikam hırsının nasıl bir şey olduğunun genelde farkında değilizdir. Bu duygu sürekli sözünü ettiğimiz insani duyguların arasında sevgi, öfke, acı ve korkuyla aynı seviyede güce sahiptir. Modern devletli toplumlarda sevgi, öfke, acı ve korku duygularının ifade edilmesi makul görülüp teşvik edilir, ama intikam duygusuna karşı bu hoşgörü yoktur. Bizler intikam duygularının ilkel duygular olduğu öğretisiyle yetiştiririliz. Bunlar utanç duymamız ve aşmamız gereken duygulardır. Toplumlarımız kişisel intikamların peşine düşmekten bizi alıkoymak için bu inançlara karşı telkinlerde bulunur.

Aynı devletin vatandaşları olarak intikamdan uzak durmaz ve devletin bu tür eylemleri cezalandırmasına izin vermezsek, bir arada yaşayabilme yeteneğimizi kaybedeceğimize şüphe yoktur. Aksi takdirde, biz de devletsiz toplumlar gibi sürekli savaş hâlinde yaşamak durumunda kalırız. Ama, biz devletin varlığından faydalanan Batılılar bile uğradığımız haksızlıklara karşı kişisel bir tatmin sağlayamadığımızda, bunun ıstırabı içimizde yer eder. Kız kardeşi bir gaspçı tarafından öldürülen bir arkadaşım, devlet suç-

luyu çoktan yakalamış, yargılayıp hapse tıkmış olmasına ve aradan geçen on yıllara rağmen, hâlâ öfkesini taze bir şekilde içinde barındırabiliyordu.

Bir devletin vatandaşları olarak bizler bu konuda ilan edemediğimiz bir ikilemi yaşarız. Devletin cezalandırma haklarını elinde tutma konusundaki ısrarı, bizlerin güven ve barış içinde yaşamamız için elzemdir. Fakat bu kazanım çok ağır bir bedel karşılığında gelir. Yeni Ginelilerle yaptığım sohbetler, adalet işini devlete terk ederek nelerden vazgeçtiğimizi anlamamı sağladı. Bizleri böyle davranmaya yönlendiren devlet, ilişkili olduğu din ve ahlak ilkeleriyle, bize sürekli olarak intikam peşinde koşmanın ne kadar kötü bir şey olduğunu telkin eder. Öç alma duygularıyla eylemde bulunmak gerçekten de engellenmelidir, ama bir yandan da bu duyguların uygun bir şekilde dışa vurulmasına sadece izin verilmemeli teşvik de edilmelidir. Yakın bir akrabanın ya da dostun cinayete kurban gitmesi veya ağır bir haksızlığa uğraması ya da kişinin bizzat kendisine bir şekilde zarar verilmesi durumunda oluşabilecek bu duygular, son derecede doğal ve güçlüdür. Birçok devlet yönetimi suç kurbanlarının akrabalarına bazı bireysel tatmin imkânları tanımaktadır. Onların sanıkların yargılandığı dava oturumlarına katılmaları, yargıçlara ya da jüriye hitaben konuşma yapmaları (2. Bölüm) veya suçluyla özel bir şekilde karşılaşmaları (2. Bölüm) ve hatta sevdiklerinin katillerinin infazlarını izlemeleri sağlanmaktadır.

Yeni Gine Highlands'deki halklarla yıllarca beraber olup onları dinleme fırsatı olmayan okurlar şimdi belki de şunu merak ediyorlardır: Öldürmekten keyif alan ve ödüllendiren bu toplumlar, bizlerden nasıl bu kadar farklı olabiliyorlar? Bunlar ne çeşit bir canidirler ki, utanmadan düşmanlarını öldürmenin zevkinden bahsedebiliyorlar?

Gerçekten de devlet kontrolü dışındaki geleneksel insan toplumları üzerinde yapılan etnografik incelemeler savaşın, cinayetin

ve komşulara insanlık dışı muamele yapılmasının istisnai değil standart modeller oluşturduğunu gösteriyor. Onlar bu standartları benimseyen ve uyan insanları caniler olarak değil, işini bilen, mutlu ve normal kişiler olarak görüyorlar. Devlet toplumlarında farklı olan şey, bizlere bu standartları bazen aniden benimsememiz (bir savaş ilanı hâlinde) ve yine aniden terk etmemiz gerektiğinin (bir barış anlaşması imzalanınca) öğretilmesi. Sonuçlar kafa karıştırıcıdır: Nefret bir kez yerleştiğinde onu safra gibi atmak kolay olmaz. Benim gibi 1930'larda doğan Avrupalı arkadaşlarımın çoğuna –Almanlar, Polonyalılar, Ruslar, Sırplar, Hırvatlar, İngilizler, Hollandalılar ve Yahudiler– doğdukları andan itibaren başka bazı halklardan nefret etmeleri öğretilmiştir, sonradan yaşanan deneyimler de bu nefreti sürdürmeleri için iyi nedenler sunmuştur. Ve 65 yıl sonra şimdi bu duyguları karşımızdakilerin onaylayabileceğinden emin olmadan ifade etmenin artık hoş ve iyi bir davranış olmadığını düşünüyoruz, ama aslında onlar hâlâ içimizdedir.

Günümüzün devlet sahibi Batılı toplumlarında bizler, ibadethanelerimizde her hafta ilan edilen ve hukukumuza uyarlanmış hâldeki, evrensel ahlak ilkelerini öğrenerek büyüyoruz. Altıncı madde basitçe şöyle der, "Öldürmemelisin" –kendi devletimizin ve başka devletlerin vatandaşları arasında ayrım yapmaksızın öldürmemelisin. Sonra, böyle bir ahlaki eğitim altında 18 yıl geçer ve genç yetişkinler olarak askerî eğitime alınırız, bize silahlar verirler ve o zamana kadar öldürmemekle ilgili öğrendiğimiz her şeyi unutmamız istenir.

Günümüzün modern askerlerin birçoğunun, silahlarını düşmana doğrultup ateş etmeyi kendilerine yakıştıramadıklarına şüphe yoktur. Öldürenler sıklıkla uzun süren travma sonrası stres bozukluğu yaşarlar (örneğin Afganistan'da görev yapan Amerikan askerlerinin yaklaşık üçte biri). Onlar, eve döndükten sonra düşmanları öldürmekle övünmekten ziyade, kâbuslar görüyorlar ve

diğer gazilerden farklı olarak olup bitenlerden söz etmiyorlar. (Bir Amerikalı askerin, bir savaş gazisi olmayan size, bir Iraklı askeri ya da II. Dünya Savaşı'nda bir Nazi askerini nasıl öldürdüğünü övünerek anlatırken neler hissedeceğinizi düşünün.) Yaşamım boyunca Amerikalı ve Avrupalı yüzlerce savaş gazisiyle sohbetler ettim, fakat bunların hiçbiri birilerini nasıl öldürdüğünü bir Yeni Ginelinin yaptığı gibi anlatmamıştır.

Tersine, geleneksel Yeni Gineliler çocukluklarından itibaren savaşçıların çarpışmaya gidip eve dönüşlerini izlemişler, yaralı ve ölü akraba ve kendi klanlarından adamların cesetlerini görerek, öldürme hikâyelerini dinleyerek, iyi bir savaşçı olmanın en yüksek ideal olduğu hikâyelerini dinleyerek ve başarılı savaşçıların düşmanları nasıl öldürdüklerini gururla anlatışlarına ve övgüler alışlarına tanık olarak büyürler. Wilihiman çocuklarının ellerindeki küçük mızraklarını ölmek üzere olan Asuk-Balekli adam yerlerde sürüklenirken yanında koşturup nasıl saplamaya çalıştıklarını, altı yaşındaki Wilihiman ve Miada erkek çocuklarının büyüklerinin nezaretinde birbirlerine nasıl oklar attıklarını anımsayın (3. Bölüm). Şuna şüphe yoktur: Yeni Ginelilerde öldürmeyle ilgili çelişkili duygular yoktur, onlara bu şekilde birbirine karşıt mesajlar telkin edilmez.

Biraz düşününce, yaşı büyük olanlar, 1941 yılında Pearl Harbor'daki donanma üssümüze Japonya tarafından yapılan saldırıdan sonra (bizim için haince bir saldırıydı, çünkü saldırı savaş ilan edilmeden yapılmıştı) düşmanlara yönelik o nefret ve infiali ve intikam hırsıyla nasıl da yanıp tutuşmaya başladıklarını anımsayacaklardır. Oysa geleneksel insanlar büyüklerinden bu duygulara uzak kalmamayı sürekli olarak öğrenirler. Biz 1940'larda, gerçekten de kendimiz ve diğer insanlara karşı çok acımasız eylemlerde bulunan (Batan Ölüm Yürüyüşü, Sandakan Ölüm Yürüyüşü, Nanking Tecavüzleri ve benzeri diğer olaylar) Japonların şeytanileştirildiği bir atmosferde büyüdük. Japonlara karşı duyu-

lan yoğun nefret ve korku, hayatında canlı bir Japon askeri ya da Japonlar tarafından öldürülmüş bir Amerikalı akrabasını hiç görmemiş Amerikalılar arasında bile çok yaygındı. Benim Yeni Guineli arkadaşlarım ise dostlarının ya da akrabalarının cesetlerini görmüşlerdi. Yüz binlerce Amerikalı, sıklıkla yüz yüze çatışmalarda alev püskürtücülerin de olduğu acımasız yöntemlerle Japon öldürmek için gönüllü oldu. Çok sayıda Japon öldürmüş ya da dikkat çekici bir cesaretle Japon öldüren Amerikan askerleri halkın önüne çıkarılarak madalyalara bezendiler, çatışmalarda ölenlerse şerefiyle ölen kahraman olarak anıldılar.

Sonra, Pearl Harbor'ın üzerinden daha dört yıl bile geçmeden biz Amerikalılardan Japonları nefret etmekten ve öldürmekten vazgeçmemiz ve Amerikan yaşamına bu dönem boyunca hâkim olan : "Pearl Harbor'ı unutma!" sloganını unutmamız istendi. O yılları yaşamış olan birçok Amerikalı –özellikle de, Bataan Ölüm Yürüyüşü'nden sağ çıkmış ya da yakın arkadaşları veya akrabaları geri dönmeyenler gibi savaştan doğrudan etkilenenler– geri kalan yaşamlarında kendilerine o yıllarda öğretilenlerle sonradan öğrenmemeleri istenen şeylerin içsel çatışmalarını yaşadı. Sadece dört yıl süren bu deneyimler, bunları biz ikinci elden yaşayanların bile hayatlarına Amerikan davranışı olarak miras kaldı. II. Dünya Savaşı'nın anti-Japon histerisi içinde yetişen biri olarak ben Wilihiman Danilerinin, Widaia Danilerini bu kadar büyük bir tutkuyla öldürmelerini şaşırtıcı bulmuyorum, onlar on yıllar boyunca bu davranışların eğitimini görmüş ve birinci elden deneyimleyip içlerine sindirmişlerdi. İntikama susamışlık hoş bir şey değildir, fakat göz ardı edilemez. Anlaşılması, dışa vurulması ve üzerinde konuşulması gerekir ve bunlar gerçekten öç almanın dışındaki yollarla yapılmalıdır.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Genç ve Yaşlı

5. BÖLÜM

Çocuk Yetiştirme

• Çocuk yetiştirme usullerinin karşılaştırması
• Çocuk doğurma
• Bebek öldürme (infantisit)
• Memeden kesme ve doğurma aralıkları
• Sürekli emzirme
• Bebek-yetişkin teması
• Babalar ve ebeveyn yarıları
• Ağlayan bebeklerle ilgilenmek
• Fiziksel cezalandırma
• Çocuğun özerkliği
• Farklı yaştan çocukların birlikte oynaması
• Çocuk oyunları ve eğitim
• Onların çocukları ve bizim çocuklarımız

Çocuk yetiştirme usullerinin karşılaştırması

Yeni Gine'ye yaptığım ziyaretlerden birinde Enu adında genç bir adamla tanışmıştım. Onun beni şaşırtan hikâyesini dikkat çekici bulmuştum. Enu çocukların çok baskıcı yöntemlerle yetiştirildiği bir bölgede büyümüştü. Çocuklar orada ağır yükümlülükler sırtlıyorlar ve suçluluk duygularıyla yetiştiriliyorlardı. Beş yaşına geldiğinde Enu artık bu yaşam şeklinden bıkmış usanmıştı. Ebeveynlerini ve akrabalarının çoğunu terk ederek başka bir kabilenin olduğu bir köye yerleşti. Burada kendisine bakmaya istekli akra-

baları vardı. Enu evlat edinildiği bu köyde, kendini doğduğu kabilenin uygulamalarının tam aksi istikametteki "bırakınız yapsınlar" tarzı bir yetişme ortamının içinde buluverdi. Orada genç çocuklar kendi eylemlerinden sorumluydular ve istedikleri şeylerin büyük çoğunluğunu yapabiliyorlardı. Örneğin, bir bebek ateşin yanında oynuyorsa ebeveynler buna müdahale etmiyorlardı. Sonuç olarak toplumdaki yetişkinlerin çoğunda küçük çocukluk döneminden kalma buna benzer yanık ve diğer yara bere izleri vardı.

Her iki çocuk yetiştirme biçimine de günümüzün Batılı toplumları tarafından itirazlar gelebilecektir. Fakat Enu'nun evlatlık gittiği bırakınız yapsınlar tarzını uygulayan toplum dünyadaki avcı-toplayıcı toplumlar arasında çok yaygın bir standarttır. Bu toplumların çoğunda çocuklar özerk bireylerdir ve engellenip kösteklenmemeli ve bıçaklar, sıcak çömlekler ve ateş gibi (Fotoğraf 19) tehlikeli nesnelerle oynamalarına izin verilmelidir.

Avcı-toplayıcı ve hayvan yetiştiricisi toplumların çocuk yetiştirme uygulamaları bizi neden ilgilendirsin ki? Bunun yanıtlarından birisi akademiktir: çocuklar bir toplumun yaklaşık yarısını oluştururlar ve toplumun yarısını önemsemeyen bir sosyolog toplumu anladığını iddia edemez. Diğer bir akademik yanıt, yetişkin yaşamının her özelliğinin bir gelişimsel bileşeni olmasıdır. Toplumun anlaşmazlık çözüm yöntemlerini ya da evlilik olgusunu, çocukların bu uygulamalar içinde nasıl sosyalleştiklerini anlamadan kavramak mümkün değildir.

Batılı olmayan toplumlardaki çocuk yetiştirme tarzlarıyla ilgilenmemiz için elimizdeki bu iyi nedenlere rağmen, bu alan hak ettiğinin çok altında araştırma konusu olmuştur. Sorun kısmen farklı kültürleri araştırmak üzere oralara giden akademisyenlerin kendilerine ait çocukları olmayan, çocukları gözlemlemek ve onlarla iletişim kurma deneyimleri bulunmayan gençlerden oluşması ve temel olarak yetişkinleri tanımlamak ve anlatmaya odaklan-

mış araştırmacılar olmaları gibi nedenlere dayanmaktadır. Antropoloji, eğitim, psikoloji ve diğer akademik alanların kendi ideolojileri vardır. Belli bir zamanda belli bir araştırma konusuna odaklanan bu disiplinlerin hangi olguların araştırmaya değer olduğuna dair bakışlarında bu özgün ideolojilerden kaynaklanan çeşitli kısıtlamalar olabilir.

Çok kültürlü olduğu iddiasında olduğunu iddia eden çocuk gelişimi araştırmalarının çoğunun örneklemleri bile –örneğin Alman, Amerikan, Japon ve Çinli çocukları– insanlığın kültürel çeşitliliğini yansıtamayacak biçimde dar ve benzer kültürleri kapsar. Benzer diye atıfta bulunduğumuz bu kültürlerin hepsi de merkezi devlet, ekonomik uzmanlaşma ve sosyo-ekonomik eşitliksizlik özelliklerini paylaşırlar ve insanlığın geniş kültürel çeşitliliği içinde çok dar bir kesimi temsil ederler. Sonuç olarak, bunlar ve tüm devlet seviyesindeki modern toplumlar çok dar bir aralıktaki çocuk yetiştirme tarzlarını benimsemişlerdir ve tarihi standartlarda bu uygulamalar sıra dışı kalırlar. Bu yöntemler, devletlerin yönetimindeki okul eğitim sistemlerini (oyunların ve günlük yaşamın parçası olarak anlaşılan öğrenmenin karşıtı bir sistem), çocukların sadece ebeveynler değil polis tarafından da korunmasını, aynı yaş oyun gruplarını (bütün yaşlardan çocukların birlikte oynamalarına karşı bir sistem), çocuklar ve ebeveynlerin ayrı odalarda uyumalarını (hep beraber aynı yatakta uyumaya karşı bir sistem) ve bebeklerini bebeğin değil de annenin belirlediği bir planlamayla emziren anneleri de (tabi bebek emziriliyorsa) kapsarlar.

Bunun bir sonucu, Jean Piaget, Eric Erikson, Sigmund Freud, çocuk doktorları ve çocuk psikologları tarafından çocuklar hakkında yapılan bu genellemelerin ağırlıklı olarak BEZED* toplumlarının (Batılı, Eğitimli, Zengin, Endüstriyel ve Demokratik)

* Sosyolojik yazında sık kullanılan WEIRD (İngilizce açılımı western, educated, industrial rich and democratic) kısaltması kitap boyunca BEZED (Batılı, Eğitimli, Zengin, Endüstriyel ve Demokratik) olarak kullanılmıştır (E. N.).

ve özellikle de onların üniversite öğrencileri ve üniversite profesörlerinin çocukları arasındaki araştırmalara dayanması ve bunların dünyanın geri kalanına uygun olmayan bir şekilde genelleştirilmesi olmuştur. Örneğin, Freud cinsel güdü ve bunun sıklıkla engellenmesine vurgu yapmıştır. Fakat bu psikanalitik görüş Bolivya'daki Sirono yerlilerine uygulanamayacağı gibi, birçok diğer geleneksel topluluğa da uygulanamaz. Buralarda, cinsel ilişki için kendine bir eş bulmak nerdeyse her zaman mümkündür, ama gıda açlığı vardır ve açlık içgüdüsünün yarattığı endişe ve onun sıklıkla yarattığı sorunlar her yerde her zaman görülmektedir. Çocuk yetiştirmekle ilgili, bebeklerin sevgiye olan ihtiyacı ve onlara sağlanması gereken duygusal destek üzerine vurgular yapan eskinin popüler Batılı kuramları, diğer toplumların bebekleri yaygın olarak sürekli memede tutma uygulamalarını "aşırı şımartma" olarak değerlendiriyorlardı. Bu uygulama Freud'cu terminolojide, "psikoseksüel gelişimin ağız (oral) aşamasında aşırı tatmin" olarak geçiyordu. Bununla beraber, çocuğu istediği zaman emzirmenin eskiden nerdeyse evrensel olduğunu, önerilmesini gerektiren birçok özelliği olduğunu göreceğiz. Ayrıca modern yaygın uygulamada, anne müsait oldukça ve mümkün olduğu kadar sıklıkla bebeği emzirme yönteminin tarihsel perspektiften nadir görülen bir istisna olduğuna da şahit olacağız.

Bunlar geleneksel çocuk yetiştirme uygulamalarıyla ilgilenmemizin akademik nedenleridir. Fakat ortada akademik olamayan tüm kesimleri de ilgilendirebilecek oldukça faydacı nedenler de vardır. Küçük ölçekli toplumlar bize çocuk yetiştirme konusunda çok geniş bir veri tabanı sunarlar. Onlar çocukların nasıl yetiştirilebileceği konusunda binlerce doğal deneyin sonuçlarını ortaya koyarlar. Batının devletli toplumları bizim Enu'nun içinden geçtiği baskıcı deneyimleri ya da, çocuk yetiştirmenin baskıcı ya da aşırı bir formu olan "bırakınız yapsınlar" normlarını deneysel olarak gerçekleştirmemize izin vermeyecektir. Bu kitabın az da olsa

birkaç okuru çocukların ateşlerin içinde yuvarlamalarına hayranlık duymuş olabilirler, ancak daha sonra göreceğimiz birçok başka geleneksel çocuk yetiştirme uygulamaları üzerinde düşünmelerini önerebiliriz. Böylece bu yöntemleri incelemek için bir başka nedenin de, kendi seçimlerimiz hakkında bizi bilgilendirmeleri olduğu ortaya çıkmaktadır. Bunlar, belki de batıda bugün uygulamada olan standartların dışında farklı uygulamalar olabilir, fakat onların çocuklar üzerindeki sonuçlarını çok şaşırtıcı ve etkileyici bulabiliriz.

Son on yıllar içinde, küçük ölçekli toplumların çocuk yetiştirme tarzları üzerine karşılaştırmalı araştırmalara artan bir ilgi var. Örneğin, dünyanın geriye kalmış, geçimlerini büyük oranda avcı-toplayıcılıkla sağlayan son insan gruplarının arasında başka maksatlarla yapılmış antropolojik gözlemlerde rastlantısal olarak elde edilen bulgulara dayanmak yerine, bizzat çocuklar özelinde yapılmış olan yarım düzine kadar araştırma vardır. Bunlar Afrika yağmur ormanlarındaki Efe ve Aka pigmeleri, Güney Afrika çölünün !Kungları, Doğu Afrika'nın Hadzaları, Paraguay'ın Ache yerlileri ve Filipinler'deki Agtalar arasında yapılmış araştırmalardır. Bu bölümde küçük ölçekli toplumlar arasında yapılmış olan bu araştırmaların, doğum ve bebeklik, emzirme ve memeden kesme, bebek/yetişkin fiziksel teması, babanın rolü ve ebeveynler dışındaki bakıcılar, bir çocuğun ağlamasına verilen tepkiler, çocukların cezalandırılmaları, keşfetme özgürlüğü ve çocukların oyunları ve eğitimi konularında bize gösterdikleri şeyleri irdeleyeceğim.

Çocuk doğurma

Günümüzün Batılı toplumlarında, doğum genellikle doktorlar, ebeler ve hemşirelerin hazır bulunduğu ve eğitimli uzmanların yardımıyla hastanelerde gerçekleşir. Doğuma bağlı bebek ve anne

ölüm oranları düşüktür. Fakat geleneksel doğum olayı farklıdır. Modern tıptan önce ya da modern tıbbın yokluğunda bebeklerin ve/veya annelerin ölüm oranı, şimdikinden çok daha yaygın bir olgudur.

Doğumdaki şartlar geleneksel toplumlar arasında değişkenlik arz eder. En basit vakada, çok istisnai olarak, bir anne için bebeğini tek başına ve yardım almadan doğurmak kültürel bir idealdir. Örneğin Güney Afrika çöllerinin bir halkı olan !Kunglar arasında, doğurmak üzere olan bir kadının kamptan yüz küsur metre kadar uzağa yürümesi ve yalnız olarak doğurması beklenir. Bununla beraber, anne öyle yapsa bile kampa yeterince yakındır ve diğer kadınlar onun göbek kordonunun kesilmesi, bebeğin temizlenmesi ve kampa geri taşınması için yardım çağrısını kolayca duyarlar.

Brezilya'nın Piraha yerlileri (Fotoğraf 11) kadınların yardım almadan doğum yaptıkları bir başka toplumdur. Dilbilimci Steve Sheldon'un yaşadığı bir deneyim Pirahaların bu ideale olan bağlılıklarını sergiler nitelikte. Daniel Everett, Sheldon'un bu deneyimini şöyle aktarır: "Steve Sheldon bir defasında bir kumsalda tek başına doğum yapan bir kadının hikâyesini anlatmıştı. Orada bir şeylerin yanlış gittiği belliymiş. Bir ters doğum olayı yaşanıyormuş ve kadın büyük bir acı içinde 'Lütfen yardım edin! Bebek gelemiyor,' diye ağlayıp çığlıklar atıyormuş. Pirahalar, kimi gergin, kimi de her zamanki sohbet tarzını sürdürür hâlde tüm bu olup bitene rağmen öylece oturmaya devam etmişler. Bu arada kadın, 'Ölüyorum! Canım yanıyor. Bebek gelemiyor!' diye çığlıklar atmaya devam ediyormuş. Bu çığlıklara kimse yanıt vermemiş. Öğleden sonrasının ilerleyen saatlerinde, Steve ona doğru hareketlenecek olmuş. Ona, oraya gitmemesi gerektiğini açıkça belli eden bir imayla, 'Olmaz! O seni değil ebeveynlerini istiyor' denmiş. Fakat ebeveynleri ortalarda olmadığı gibi, başka kimse de yardımına gitmeye davranmıyormuş. Akşam olmuş ve kadının çığlıkları daha düzenli ama giderek zayıf bir hâl almış. Sonunda da sesler

kesilmiş. Sabahleyin Steve anne ve bebeğin kumsalda yardım görmeden öldüğünü öğrenmiş... [Bu trajik olay] Pirahaların, insan güçlü olmalı, herkes kendi ayakları üzerinde durmalı şeklindeki inançları nedeniyle genç kadınları bu şekilde yalnız bir hâlde ölüme terk ettiklerini gösteriyor."

Ancak geleneksel doğumların diğer kadınların desteğiyle gerçekleşmesi çok daha yaygındır. Örneğin, erkekleri kadınların regl dönemi ve doğum sırasındaki kirli görüntüleri konusunda saplantılı olan Yeni Britanya'daki Kaulong halkının geleneklerine göre doğum yapmak üzere olan bir kadın ormandaki bir çardağın altına gider, refakatinde birkaç kadın olur. Bunun karşısındaki aşırı uçta ise, doğumun tamamen halka mal olduğu ve açık bir şekilde yapıldığı toplumlar vardır. Filipinler'deki Agta halkı kamplardaki doğumlar sırasında doğum yapılan eve doluşurlar ve ebeyle, kadına talimat ve öneriler yağdırırlar ("ittir," "çek," "onu yapma, bunu yap").

Bebek öldürme (infantisit)

Kasıtlı olarak yenidoğan bir bebeği öldürmek olarak tanımlayabileceğimiz bebek öldürme (infantisit), günümüzün modern devletlerinin çoğunda kanunlarla yasaklanmıştır. Bununla beraber, geleneksel toplumların çoğunda bebek öldürme belirli koşullar altında kabul görür. Bu uygulama bizi dehşete düşürürken, bazı koşullar altında bu toplumların başka ne yapabileceklerini kestirebilmek de oldukça güçtür. Bebeğin doğuştan hasta, sakat ya da çok zayıf olması bu koşullar arasındadır. Birçok geleneksel toplum gıda arzında sıkıntılı sezonlar yaşar. Böyle zamanlarda üretim yapan sınırlı sayıda yetişkinin üretici olmayan yaşlı ve çocuklara yeterli gıda sağlaması zorlaşır. Böyle bir durumda sofraya üretici olmayan ilave bir kaşık eklenmesi topluluğun kaldıramayacağı bir yük hâline gelir.

Bebek öldürmeleriyle ilişkilendirilebilecek bir diğer koşul ise kısa doğum aralıklarıdır. Kısa doğum aralığı bir bebeğin bir önceki kardeşinden sonraki iki yıl içinde doğmuş olması anlamına gelir ve anne bu esnada büyük kardeşi beslemekte ve taşımaktadır. Bir annenin hem iki yaşında bir bebeği, hem de yeni doğanı aynı anda emzirebilme ve taşıma kapasitesi yoktur, üstelik bunlara bir de annenin göçebe yaşamın gereklerinden olan kamp yeri değişikliğiyle ilgili görevleri de eklenince, bu imkânsızlaşır. Aynı nedenlerle, avcı-toplayıcı toplumlardaki kadınlar ikiz doğurduklarında da ikizlerden en az bir tanesini öldürmek ya da ihmal etmek zorunda kalabilir. Kim Hill ile A. Magdalena Hurtado'nun yaptığı bir röportajda, Kuchingi adındaki bir Ache yerlisi şöyle söyler: "Benden sonra doğan kardeşim öldürüldü. İki doğum arasında çok kısa bir süre vardı. Annem ben küçük olduğum için onu öldürdü. Ona, 'büyük olan çocuk için [Kuchingi] yeterince sütün yok; büyük olanı emzirmelisin,' dendi. O da benden sonra doğan kardeşimi öldürdü."

Doğumlarda bebek öldürmelerine zemin hazırlayan bir başka faktör de babanın yokluğu ya da ölmüş olmasıdır. Bu, çocuğun beslenmesinde annenin desteksiz kalması ve ikisinin de bir korunmadan mahrum olmaları anlamına gelir. Yalnız bir anne için yaşam şimdi bile yeterince zordur, kaldı ki geçmişte özellikle de babasız olmanın çocukken ölme olasılığını daha fazla artırdığı toplumlarda bu çok daha zordur; neticede yaşamak için gerekli kalorinin çoğunu baba sağlar ve kabilenin diğer erkeklerinin şiddetine karşı koruma görevini de o yapar.

Son olarak, bazı geleneksel toplumlarda doğumdan yetişkinliğe erkek nüfusu kadın nüfusunu aşar, çünkü bazen kız bebekler ya ihmal edilir ya da kasıtlı olarak açıkta bırakma, boğma ya da canlı canlı gömme yoluyla öldürülürler (istisnai durumlarda). Çünkü birçok toplum erkek çocuklara kız çocuklarından daha fazla değer verir. Örneğin Ache yerlileri arasında erkeklerin yüzde

13'ü ve kızların da yüzde 23'ü on yaşlarına gelmeden öldürülürler. Anne ya da babası olmayan çocukların cinayet yoluyla öldürülmeleri dört kat daha fazla bir olasılıktır, ama bu risk kızlar için oğlanlardan daha fazladır. Modern Çin ve Hindistan'da oğlanlara kızlardan daha fazla değer verilmesinin bir sonucu olarak, yeni bir mekanizma, erkek nüfusunun aşırı artmasına yol açmıştır. Doğum öncesi cinsiyetin belirlenebildiği bu mekanizma sayesinde kadınlar fetüsün cinsiyetine göre seçim yaparak kürtaj olanağını kullanabiliyorlar.

!Kunglar doğumdan sonra bebek ölümü konusundaki değerlendirmeyi, annenin bir yükümlülüğü olarak görürler. Sosyolog Nacy Howel şöyle yazar, "Kadınların yalnız başlarına doğum yapmasını zorunlu tutan ya da onların tercihine bırakan gelenek, annenin bebeği öldürme hakkını sorgulanamaz bir şekilde ona teslim eder. Köye dönmeden ve özellikle de bebeğin adının konmasından mutlaka önce, doğum yapılan yerde bebeğin herhangi bir sakatlık ya da kalıcı hastalığının olup olmadığını kontrol etmek annenin sorumluluğundadır. Eğer böyle bir sorun varsa o zaman onu boğarak öldürmek annenin bir görevidir. Bana bilgi veren birçok !Kung, bu muayene ve karar sürecinin her doğumun gerekli ve rutin bir parçası olduğunu söylemiştir. !Kungların bebekleri öldürmeleri onların gözünde cinayet sayılmaz, onlar doğumu bir zun/wa'nın [bir !Kung'un] yaşamının başlangıcı olarak görmezler. Yaşam, çocuğun doğumdan sonra köye dönerek adının konması ve toplumun bir bireyi olarak kabulünden sonra başlar. Bundan önce bebeğin yaşamıyla ilgili karar anneye tanınan bir imtiyaz ve sorumluluktur, bu sorumluluk kültürel olarak belirlenmiş bulunan hastalık ve sakatlıklar veya ikiz doğması durumunda verilmesi gerekli karara işaret eder. Nüfus içinde, yaşayan bir ikiz yoktur..."

Bununla beraber, bebek öldürmek geleneksel toplumlarda evrensel de değildir ve bebeklerin ölümüne yol açan "ihmal etme" olgusundan daha seyrek rastlanan bir durumdur. (Kullanılan bu

örtülü kelimeler bebeğin bizzat öldürülmesi değil de ihmal edilerek ölmesi anlamına gelmektedir, örneğin annenin bebeği emzirmemesi, az emzirmesi, yıkamaması ya da tersine bebeği yıkamak bu ihmalkârlıklar arasındadır.) Örneğin Allan Holmberg Bolivya'daki Siriono yerlilerin arasında yaşarken, bebek öldürme ve kürtajın bilinmediğini fark etti. Siriono yerli çocuklarının yüzde 15'i yumru ayakla doğuyordu ve bu durumdaki her çocuktan biri yaşamayı başarıp bir aile kurabiliyordu, ama yine de bu çocuklara normal sevgi ve beslenme sağlanıyordu.

Memeden kesme ve doğurma aralıkları

ABD'de anne sütüyle beslenen bebeklerin bütün bebeklere oranı ve bebeklerin memeden kesilme yaşı 20. yüzyılın büyük kısmında hep azalmıştır. Örneğin 1970'lere kadar emzirme çağındaki altı aylık Amerikan bebeklerinin sadece yüzde 5'i anneleri tarafından emziriliyordu. Buna karşın, tarımsal ürünlere erişimi olmayan ve tarım toplumlarıyla teması olmayan avcı-toplayıcıların altı aylık bebekleri arasında bu oran çok daha büyüktür, çünkü onların bebekler için sağlayabilecekleri en uygun gıda anne sütüdür: onların inek sütüne, hazır mamalara veya yerine geçebilecek yumuşak gıdalara erişimleri yoktur. Ortalama memeden kesme yaşı, altı adet avcı-toplayıcı grupta yaklaşık olarak üç yaştır. Nitekim bu yaş çocukların önceden çiğnenmiş katı gıdaları tam olarak yiyebilmeye başladıkları yaştır. Bazı önceden çiğnenmiş katı gıdalar çocuk altı aylıkken verilebilse de bir avcı-toplayıcı çocuk memeden ancak anne bir sonraki çocuğuna hamile kaldığında kesilmektedir. !Kung çocukları bir sonraki kardeşleri henüz doğmamışsa dört yaşına kadar emzirilmeye devam ederler. Araştırmalar daha fazla emzirilen !Kung çocuklarının yetişkin çağına kadar yaşama olasılıklarının arttığını göstermektedir. Fakat memeden kesme yaşı ve

doğurma aralıkları göçebe avcı-toplayıcılarda iki buçuk ile dört yıl aralığındayken, yerleşik tarım toplumlarında ve çiftçilerle ticaret yapan avcı-toplayıcı gruplarda iki yıla kadar düşmektedir, çünkü çiftçiler sürülerden süt elde edebilmekte ve memeden kesilen çocuklar için yumuşak tahıl lapaları hazırlayabilmektedirler. Örneğin !Kunglar son on yıllarda gittikçe yoğunlaşan bir şekilde yerleşik düzene geçmeye başlayınca, doğum aralıkları üç buçuk yıldan, çiftçilerinki gibi iki yıla kadar hızla düşmüştür.

Temel evrimsel nedenler ve yakın fizyolojik mekanizmaların, göçebe yaşayan avcı-toplayıcılarda doğum aralığının böyle uzun olmasının nedeni olup olmadığı oldukça tartışılan bir konudur. Öyle görünüyor ki, temel nedenler iki katmanlı bir yapıya sahiptir. Öncelikle inek sütü ya da tahıl lapası bulma imkânı olmayan anne büyük olasılıkla üç ve daha büyük bir yaşa kadar çocuğunu emzirecektir, çünkü sütü hem emzirmekte olduğu yaşı büyük olan, hem de yeni doğan çocukların ikisine birden yetmeyecektir. Bunu denemeye kalkarsa çocuklardan birisinin aç kalma olasılığı yüksektir.

Diğer bir neden de, bir çocuğun ebeveynleri kamp yerlerini değiştirirken, ancak dört yaşında peşlerinden gelebilecek duruma gelebiliyor olmasıdır. Genç çocuklar onları taşımak zorunda kalacaklardır. 40 kilo kadar bir !Kung kadını yürürken 12 kiloya kadar çıkabilen çocuğunu ve bir yandan da 7-18 kilogram aralığında olabilen sebzeleri, birkaç kilo ağırlığındaki suyu ve çeşitli alet edevatı da taşımak zorundadır. Bu zaten büyük bir yükken bu yüke yaşı daha küçük bir çocuğu daha eklemek dayanılmaz olacaktır. Bu nedenle, göçebe avcı-toplayıcıların yerleşik düzene geçip de çiftçi olmaya başladıklarında doğum aralıklarını hızla düşüren ikinci bir temel faktöre rastlarız, çünkü çiftçilerin yerleşim yerleri kalıcıdır ve onların kamp yerlerini değiştirme sorunları olmadığından dört yaşından küçük çocukları taşımak gibi bir dertleri de yoktur.

Çocuğu böyle geç yaşta memeden kesmek, bir avcı-toplayıcı annenin çocuk yetiştirmeye daha fazla fiziksel ve duygusal enerji ayırması anlamına gelir. !Kung çocuklarının anneleriyle olan yakın ilişkisi ve birkaç yıl boyunca kardeşi olmadan özel bir ilgiye mazhar olması, batılı gözlemcilerde çocukluktaki bu duygusal güven hissinin, onun yetişkin !Kung yaşamında da duygusal bir güven hissine dönüştüğü izlenimi bırakmıştır. Fakat bir avcı-toplayıcı çocuğunun günü gelip de memeden kesilmesinin sonuçları travmatiktir. Kısa süre içinde, çocuk artık annesinin ilgisine çok daha az mazhar olur, annesinin sütü olmadan acıkmaya başlar, geceleri annesinin yanındaki yerini bir sonraki çocuk almıştır ve giderek yetişkinlerin dünyasına girmesi beklenmektedir. Memeden kesilen !Kung çocukları kendilerini çok kötü hissederler ve öfke nöbetleri geçirirler. Hayatta kalmayı başararak yaşlanan !Kunglar 70 yıl önceki memeden kesilmelerini, hâlâ canlı bir şekilde anımsadıkları ıstırap dolu bir deneyim olarak anarlar. Piraha yerlilerinin kamp yerlerinde insan geceleri çığlıklar atan çocuk seslerini duyabilir, bu sesler nerdeyse her zaman memeden kesilen çocuklara aittir. Yine de geleneksel toplumlar çocukları memeden modern Amerikalıların yaptığından daha geç bir yaşta kesse de toplumların bu konudaki davranış biçimi çeşitlilik arz eder. Örneğin, Bofi ve Aka pigme çocukları aniden değil de yavaş yavaş memeden kesilir ve bunun zamanlamasına anne değil çocuk karar verir. Bu çocuklarda öfke nöbetleri daha seyrek görülür.

Sürekli emzirme

Avcı-toplayıcılardaki uzun aralıklı doğumlara yol açan bu iki temel neden, küçük yaşlarda bakımı üstlenilen iki çocuğun bir arada olmamasını sağlayacak olan yakın fizyolojik mekanizmalarla ilgili soruları ortaya çıkarır. Bu mekanizmalardan birisi, ihmal etme

diğeri de (daha az olarak) bebekleri öldürmektir. Önceden bahsini etmiş olduğumuz gibi, avcı-toplayıcı bir anne en küçük çocuğa iki buçuk yaşına gelmeden hamile kalırsa buna ve yeni doğan çocuğuna aynı anda yeterince bakamayacağı düşüncesiyle, yeni doğanı ihmal etmek ya da öldürmek durumunda kalabilir. Diğer yakın faktör, anne, avcı-toplayıcı bebek bakımının bir özelliği olarak sürekli memede tutma yöntemiyle bebeğini sıklıkla emziriyorsa (Batı toplumlarındaki annenin müsait olmasına göre düzenlenen daha seyrek emzirmenin karşıtıdır) yürürlükte olan fizyolojik mekanizmalar nedeniyle emzirirken yeniden cinsel ilişkide bulunmaya başlasa bile, bu annenin hamile kalma olasılığı azalır.

Emzirme olgusunun özellikle incelendiği avcı-toplayıcı gruplar, sıklıkla "sürekli emziren" gruplardır. Bu yöntemde, anne gün boyunca bebeğini sürekli emzirebilir ve bebek geceleri de annesiyle birlikte yattığından annenin uykusundan bağımsız olarak ne zaman isterse emebilir. Örneğin !Kunglar arasındaki ölçümler, annenin bebeğini saatte her biri iki dakika olmak üzere dört kez emzirdiğini ve dolayısıyla emzirme aralıklarının 14 dakika kadar olduğunu göstermektedir. Anne, geceleri bebeği emzirmek için en az iki kez uyandırır ve bebek de annesini uyandırmadan birkaç kez kendisi emer. Bu sürekli emzirme hâli, bir !Kung çocuğu en az üç yaşına gelene kadar sürer. Buna karşın, modern toplumlarda emzirme olgusu annenin durumun müsait oluşuna bağlıdır. Annenin işinin örgütlenme yapısı, işin dışarıda ya da kendi evinde olması, sıklıkla anne ve bebeğin birkaç saat için ayrı kalmaları anlamına gelir. Bu da, modern anne için avcı-toplayıcı anneye göre daha uzun ve seyrek aralıklarla emzirme, daha uzun emme seansları ve günlük olarak daha seyrek emzirme sonuçlarını doğurur.

Bu daha yüksek emzirme tekrarı, avcı-toplayıcı annede fizyolojik gelişmelere neden olur. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, emziren avcı-toplayıcı anneler, bir çocuk doğumundan sonra anne cinsel faaliyetlerine yeniden başlasa bile birkaç yıl hamile kalmazlar. Sü-

rekli emzirme olgusunun bir hamilelikten korunma aracı olarak görev yaptığı bellidir. Bununla ilgili bir hipotez "Süt üretimine bağlı geçici kısırlıktır" (*lactational amenorrhea*): emzirmek annelik hormonlarını uyararak sadece süt salgılamasını artırmamakta, aynı zamanda yumurtlamayı da engellemektedir. Fakat yumurtlamanın bu şekilde engellenmesi sürekli bir emzirme rejimiyle mümkündür, günde birkaç kez yapılan emzirme bunun için yeterli değildir. Diğer hipotez ise "kritik-yağ hipotezidir": bir annenin yumurtlamayabilmesi için yağ seviyesinin belli bir kritik eşiğin üzerinde olması gerekir. Gıda bolluğunun olmadığı geleneksel toplumlarda emziren bir kadında süt üretimine harcanan yüksek enerji kadının yağ seviyesinin bu eşiğin altında olmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla, modern toplumlardaki emzirmekte olan anneler avcı-toplayıcı akranlarından farklı olarak, cinsel yaşamlarına geri döndüklerinde bu iki nedenden dolayı hamile kalabilirler (buna şaşırsalar da): emzirme sıklığı geçici kısırlığa yol açmaya yetecek kadar sık değildir ve beslenme rejimleri nedeniyle yağ seviyeleri, süt üretimine harcanan kalorilere rağmen yumurtlamanın olamayacağı kritik eşiğin altına düşmemektedir. Eğitimli Batılı annelerin birçoğu, süt üretimine bağlı geçici kısırlığı duymuştur, fakat çok azı bu olgunun sık emzirmeyle ilişkisinden haberdardır. Bir arkadaşım, doğum yaptıktan sadece birkaç ay sonra hamile kalmış ve korku içinde endişesini dile getiren modern kadınlar kervanına katılmıştı, "Ama ben emzirirken hamile kalamayacağımı zannediyordum!"

Memeli türlerde emzirme sıklığı değişkenlik gösterir. Şempanzeler, diğer primatlar, yarasalar ve kangurular gibi bazı memeliler sürekli emzirirler. Sürekli emzirmeyen diğer memeliler arasında tavşanlar ve antiloplar başı çekerler. Bir anne tavşan ya da antilop, yavrusunu kazdığı yuvasında ya da otların arasında gizleyerek otlanmaya gider, sonra uzun bir aralıktan sonra yuvaya döner, bu nedenle yavru günde sadece birkaç defa emme şansı bulur. İnsan

avcı toplayıcılar, sürekli emzirme açısından şempanzelere ya da Eski Dünya maymunlarına benzerler. Fakat primat atalarımızdan kalıtsal olarak aldığımız ve şempanzelerle yol ayrımına girdiğimiz milyonlarca yıllık insan evrimi boyunca da bu uygulamayı sürdürdük ve sadece birkaç bin yıl önce tarım usullerinin ortaya çıkmasıyla anneyle bebeğini birbirinden ayıran bir şekilde, yaşam tarzlarımızı değiştirdik. Böylece şempanzeler ve maymunların süt üretme fizyolojisine sahip modern insan anneler, tavşanların alışkanlıklarını kazandılar.

Bebek-yetişkin teması

Memeli türlerin emzirmesi konusundaki bu farklar, bebeğin bir yetişkinle (özellikle de anneyle) temas hâlinde olma oranlarını da farklılaştırır. Kesintili emziren türlerde, bebek anneyle sadece kısa süreli olarak emzirme ve diğer bakım faaliyetleri esnasında temas eder. Sürekli emziren türlerde ise, anneler bebeklerini otlamak, avlanmak gibi gıda arayışı esnasında yanlarında taşırlar: anne kanguru, yavrusunu kesesinde taşırken, yarasa uçarken bile midesinin üzerinde ve bir Eski Dünya maymunu da sırtında taşır.

Günümüzün modern endüstri toplumlarında bizler tavşanla antilop gibi davranırız: anne ya da bir başkası bebeği doyurmak için kucağına alır ya da onunla oynar, fakat bebek sürekli olarak taşınmaz; bebek zamanının çoğunu ev içindeki oyun parkında ya da beşikte/yatakta geçirir; ve bebek geceleri genellikle ebeveynlerden ayrı bir odada kendi başına uyur. Bununla beraber, son birkaç bin yıla kadar neredeyse bütün insanlık tarihi boyunca, biz insanlar atasal maymun modelini takip etmişizdir. Modern avcı-toplayıcılara ilişkin araştırmalar, bir bebeğin annesi ya da başka biriyle ama muhakkak gün boyunca temas hâlinde olduğunu gösteriyor. Anne yürürken bebek taşıma araçlarıyla taşınır. Bu araçla-

rın arasında, !Kungların kemerli askıları, Yeni Gine'deki file çantalar ve kuzey bölgelerinde beşik kutuları vardır. Özellikle de ılıman iklimlerde yaşayan çoğu avcı-toplayıcılarda bebekle onun bakıcısı arasında sürekli bir ten-tene temas vardır. Tüm avcı-toplayıcı insan gruplarında ve yüksek seviyedeki primatlarda, anneyle bebek genelde aynı yatak ya da şilte üzerinde yan yana uyurlar. 90 adet geleneksel topluluğun kültürlerarası karşılaştırmalı bir örneğinde, anne ile bebeğin ayrı odalarda uyuduğu tek bir örnek yoktur: modern Batılı ebeveynler için işkenceye dönüşen bebekleri ayrı yatağa koyma çabaları, son zamanlarda icat edilen Batılı bir uygulamadır. Amerikalı çocuk doktorları şimdi, zaman zaman bebekler ezilebiliyorlar ya da aşırı sıcağa maruz kalıyorlar diye, bebeklerin ebeveynlerle aynı yatakta uyumasını önermiyorlar, oysa son birkaç bin yıla kadar olan bütün insanlık tarihi boyunca, bütün bebekler anneleriyle ve hatta büyük ölçüde babalarıyla da birlikte, çocuk doktorlarının korktuğu ciddi sonuçlara yol açan kazaları çok sayıda yaşamadan aynı yatakta yattılar. Bunun nedeni, belki de avcı-toplayıcıların sert zeminlerde ya da sert şiltelerin üzerinde uyumalarıdır; bir ebeveynin uyurken bebekleri ezecek şekilde fark etmeden dönmesi modern yumuşak yataklar üzerinde daha büyük bir olasılıktır.

Örneğin, !Kung bebekleri yaşamlarının ilk yılında, zamanlarının yüzde 90'ını anneyle ya da diğer bakıcılarla ten-tene temas hâlinde geçirirler. Bakıcıları nereye giderse gitsin bebekleri yanlarında taşırlar. Bu durum, sadece bebeğin anneden diğer bakıcılara devri sırasında kesintiye uğrar. Bir !Kung bebeği bir buçuk yaşına geldikten sonra annesinden daha fazla ayrı kalmaya başlar, fakat bu ayrılık nerdeyse tamamen çocuğun kendisi tarafından tercih edilir. Bunun nedeni, diğer çocuklarla oyun oynama isteğidir. !Kung çocuğunun anne dışındaki bakıcılarla günlük temas süresi bile modern Batılı çocukların toplam temas süresinden (anneyle olan temas dâhil) fazladır.

Batının en yaygın çocuk taşıma aracı bebek arabasıdır ve bu araç bebekle bakıcısı arasında fiziksel teması keser (Fotoğraf 39). Bebek arabalarının çoğunda bebek nerdeyse yatay bir hâldedir ve bazen arka tarafa doğru bakar. Bu nedenle bebek dünyayı bakıcısının gördüğü gibi görmez. ABD'de son yıllarda, bebekleri taşıyıcı eşyaların pusetler, sırt çantaları ve göğüs torbaları gibi dikey pozisyonda yapılmaya başlanması daha yaygın bir hâle gelmiştir, fakat bu araçların çoğunda çocuk ters yöne bakmaktadır. Buna karşılık, geleneksel taşıma araçları, askılar ya da omuzda taşıma genellikle çocuğu dikey pozisyonda tuttuğu gibi, ileriye bakmasını ve bakıcısıyla aynı manzarayı görmesini de sağlar (Fotoğraf 38). Bakıcı yürürken bile sağlanan devamlı temas, bakıcının gördükleriyle aynı manzarayı sürekli paylaşıyor olmaları ve dikey pozisyonda nakledilmeleri, !Kung bebeklerini nöromotor gelişimin (sinir ve kas kontrolü kazanmak) bazı özellikleri açısından (Amerikalı akranlarına göre) daha avantajlı kılabilir.

Sürekli temasın sıcak iklimlerde, bedenleri nerdeyse tümüyle çıplak bebekle annesi arasında olması pratik bir uygulamadır. Bu soğuk iklimlerde daha zordur. Bundan dolayı, geleneksel toplumların yaklaşık yarısı çoğu da ılıman iklimlerde olanları, bebeklerini kundaklarlar; yani onları sıcak bir kumaşa sararlar. Kundaklanmış bebek sıklıkla bir tahtaya kuşakla bağlanır ve buna beşik tahtası denir. Bu uygulama eskiden, özellikle de yüksek rakımlı kesimlerde çok yaygındı. Kundaklama ve beşik tahtasının temel hedefi, bebeği soğuktan korumak ve onun kol ve bacak hareketlerini sınırlamaktır. Beşik tahtası kullanan Navajo yerli anneleri bu aracın amacının çocuğun uyumasını sağlamak ya da zaten uyurken beşik tahtasına konmuşsa onun uyumasına devam etmesinin sağlanması olduğunu söylerler. Navajo annesi genellikle bebeği beşik tahtasına koyar, çünkü bebek uyurken aniden sıçrayabilir ve kendini uyandırabilir. Bir Navajo bebeği, yaşamının ilk altı ayı boyunca zamanının yüzde 60-70'i kadarını beşik tahtasında geçi-

rir. Beşik tahtası eskiden Avrupa da, en yaygın uygulamaydı, fakat birkaç yüzyıl önce kaybolmaya başladı.

Biz modernlerin çoğuna, beşik tahtası ya da kundaklama iğrenç bir şeymiş gibi gelir, gerçi son zamanlarda kundaklama yeniden moda olmaya da başlamıştır. Bizim için bireysel özgürlük nosyonu çok şey ifade eder ve beşik tahtası ve kundaklama şüphesiz bu bireysel özgürlüğü kısıtlayıcı bir şeydir. Bizler beşik tahtası ya da kundaklamanın çocuk gelişimini engellediğini ve kalıcı psikolojik hasarlara yol açtığını hemen varsayma ve kabul etme eğilimindeyizdir. Aslında, Navajo çocuklarıyla hemen bitişiklerindeki Anglo Amerikan çocuklar arasında ortada ne motor, ne kişilik gelişimi, ne de kendi başına yürüme yaşı ile ilgili bir farklılık vardır. Bunun olası açıklaması şu olabilir, bir bebek emeklemeye başlayana kadar günün yarısını beşik tahtasının bir şekilde dışında geçirmekte ve beşik tahtasında geçirdiği zamanın çoğunda da uyumaktadır. Aslında bir bebeği beşik tahtasıyla taşıma imkânı onun hep annesinin yanında kalmasını ve annesi bir yere giderken onu da beraberinde götürebilmesini sağlamaktadır. Bundan dolayı da, beşik tahtasından uzak durmakla özgürlük, uyarılma ya da nöromotor gelişim açısından kazanılan gerçek bir avantaj olup olmadığı tartışılır. Ayrı odada uyuyan, bebek arabasında taşınan ve gün boyu bebek yataklarına bırakılan tipik bir Batılı çocuk, toplumsal olarak beşik tahtasına bağlı bir Navajo çocuktan daha yalıtık yaşamaktadır.

Babalar ve ebeveyn yarıları

Babaların yavrularına karşı ilgisi hayvan türlerinde büyük bir çeşitlilik arz eder. Skalanın bir ucundaki türler arasında devekuşları ve denizatları vardır. Bu türlerde erkek bir dişiyi dölledikten sonra dişi yumurtaları bırakır ve çekip gider. Yumurtaların korunma-

sı ve yavruların bakımı tamamen babaya kalır. Diğer uçta ise memelilerin birçok türleri ve kuşlar vardır: erkek dişiyi dölledikten sonra onu terk edip başka dişilerin peşine düşer ve ebeveynliğin tüm yükünü dişi sırtlanır. Maymunların birçok türü bu iki aşırı ucun arasındadır, ancak ikincisine daha yakındırlar; baba, anne ve yavrularıyla büyük olasılıkla daha büyük bir sürünün parçası olarak birlikte kalır, ama onlara koruma dışında bir desteği olmaz.

İnsanlarda baba ilgisi deve kuşlarıyla kıyaslandığında düşüktür, ama maymunlarla ve diğer birçok primatla kıyaslanırsa da yüksektir, fakat babanın bebeklerin bakımına karşı ilgisi bilinen bütün insan toplumlarında anneden azdır. Yine de babalar insan toplumlarının çoğunda gıda tedariki, koruma ve eğitim konularında önemli rol oynarlar. Bazı insan toplumlarında babanın ölümü çocuğun hayatta kalma şansını büyük oranda düşürür. Babanın ilgisi bebeklerden ziyade büyük çocuklara (özellikle de oğullara) yönelir ve modern toplumlarda babalar genellikle çocuk bakımının kıç ve burun silmeden, bebeği yıkmaya kadar birçok alanında başarılar elde etmişlerdir.

İnsan toplumları arasında, baba ilgisi geniş bir çeşitlilik gösterir ve bu kısmen çevresel geçim kaynaklarıyla açıklanabilir. Kadınların gıda elde etme işiyle meşgul olduğu toplumlarda, babanın çocuklara ilgisi en üst düzeydedir. Örneğin, Aka pigme babaları, inceleme konusu olmuş diğer insan toplumlarındaki babalara nazaran, bebeklerine daha doğrudan bakım yaparlar (Fotoğraf 8). Bunun nedeni sadece Aka pigme kadınlarının bitkisel yiyecekleri toplamaları değil, aynı zamanda ağlarla yapılan av partilerine de bizzat katılmalarıdır. Ortalamada, babaların çocuk bakımına olan ilgisi ve kadınların gıda arzı yaratılmasına olan katkısı avcı-toplayıcı gruplarda, hayvancılıkla geçinen gruplardan daha fazladır. Babanın çocuklara olan doğrudan ilgisi Yeni Gine Highlands halkları ve Afrika'nın Bantu grupları gibi toplumlarda azalma eğilimindedir. Bu toplumlarda erkekler zaman ve kimliğini bü-

yük oranda savaşçı olmaya ve ailelerini diğer saldırgan erkeklerden korumaya adarlar. Yeni Gine Highlands'de, erkekler geleneksel olarak ayrı bir komünal erkek evinde altı yaşından büyük oğullarıyla beraber yaşarlar. Kadınlar ise, daha küçük oğlan ve kız çocuklarıyla beraber kendilerine özel kulübelerde yaşarlar. Erkekler ve oğlanlar bu komünal evlerde, erkeklerin karıları ve oğlanların da anneleri tarafından getirilip bırakılan yemekleri birlikte yerler.

Çocuk yetiştirme işine ana-babanın dışındaki bakıcıların katılımı ne orandadır? Modern Batı toplumlarında çocuğun ebeveynleri tipik olarak çocuğun bakımında ağırlığı üstlenirler. "Ebeveyn yarılarının" üstlendikleri rol ise son on yıllar içinde gittikçe azalmaktadır, çünkü çekirdek aileler sıklıkla daha uzak yerlere taşınırlar ve çocukların yakınlarda yaşayan büyükanne ve büyükbabalar, teyzeler ve amcalara olan sürekli erişimi imkânsız hâle gelir. Ancak bu, elbette ki bebek bakıcıları, okul öğretmenleri, büyükanne ve büyükbabalar ile diğer eş-dostun etkilerini inkâr etmek anlamına gelmez. Fakat geleneksel toplumlarda ebeveyn yarılarının oynadığı rol çok daha önemlidir ve onların varlığı ebeveynlerin rolünü azaltır.

Avcı-toplayıcı obalarda yakın akrabaların bebek bakımıyla ilgili sorumlulukları doğumdan sonraki saat içinde hemen başlar. Yeni doğan Aka ve Efe bebekleri kamp ateşinin etrafında yetişkinler ve büyük çocuklar arasında elden ele geçirilerek kucaklanıp öpülür, hoplatılıp zıplatılır ve anlamasa da onunla konuşulup kulağına şarkılar söylenir. Antropologlar bu elden ele geçişin ortalama sayısını ölçmüşlerdir. Aka ve Efe bebekleri için bu ortalama sekiz kezdir. Avcı-toplayıcı anneler bebeklerinin bakımını, babalar ile büyükanne-büyükbabaların, teyzeler ve büyük teyzelerin ve diğer yetişkinler ve eş-dostların da aralarında olduğu ebeveyn yarılarıyla paylaşırlar. Antropologlar bu paylaşımı bir nicelik incelemesine tabi tutulmuşlardır. Onlar, bebeklerin ortalama bakıcı sa-

yısını ölçmüşlerdir: birkaç saatlik bir gözlem periyodunda dört aylık bir Efe bebeği için bu rakam 14 iken, bir Aka bebeği için de 7 ya da 8'dir.

Birçok avcı-toplayıcı toplumda en yaşlı büyükanne-büyükbaba sıklıkla kamplarda çocuklarla beraber kalırlar. Böylece ebeveynler çocukların bakımını onlara devrederek gıda arama ve diğer işler için günler hatta haftalarca kamptan ayrılabilirler. Büyükanne-büyükbabaların bakımına bırakılan çocuklar ötekilerden daha hızlı kilo alırlar (Fotoğraf 21). Teyzeler ve amcalar da birçok geleneksel toplumda ebeveyn yarısı olarak önemli rol üstlenirler. Örneğin, Güney Afrika'nın Okavango Delta'sındaki Bantular arasında oğlan çocukları üzerinde en çok etkisi olan yetişkin erkek, babası değil en büyük dayısıdır. Birçok toplumda, erkek ve kız kardeşler birbirlerinin çocuklarına bakarlar. Büyük kardeşler, özellikle de daha büyük olan kızlar ve özellikle de tarım ve hayvancılıkla geçinen toplumlarda, daha genç kardeşleri için çocuk bakıcı olarak temel bir role sahiptirler (Fotoğraf 38).

Brezilya'daki Piraha yerlileriyle uzun yıllar birlikte yaşamış olan Daniel Everett şöyle bir yorum yapar: "En büyük fark (bir Amerikalı çocukla bir Pirahalı çocuk arasındaki) köyde gezinen bir Piraha çocuğunun köydeki herkesin sorumluluğunda olduğu düşüncesidir." Peru'daki Yore yerli çocukları yediği öğünlerin nerdeyse yarısını kendi çekirdek ailesi dışındaki ailelerle yer. Küçük bir Yeni Gine köyünde büyümüş bir Amerikan misyonerinin oğlu olan bir arkadaşım, o köydeki bütün yetişkinleri teyze ve amca olarak görüyordu. O, ebeveynleri tarafından lise eğitimi için ABD'ye götürüldüğünde ebeveyn yarısı yaklaşımının, göreceli olarak da olsa yokluğu nedeniyle şok geçirmişti.

Küçük ölçekli toplumlardaki çocuklar büyürlerken, diğer ailelerin yanında daha fazla zaman geçirir ve onlara uzun ziyaretler yaparlar. Yeni Gine Kuş türleri araştırmam esnasında benim de böyle bir deneyimim olmuştu. Bir köyden diğerine taşınmak için

yerli halktan insanları hamal olarak kiralamıştım. Bir köye geldiğimde önceki köyden hamalların çoğu beni orada bırakmış çekip gitmişlerdi, bunun üzerine ben de o köyden para karşılığı yüklerimi taşımada bana yardım edebilecek uygun yaştan birilerini aramaya başlamıştım. Gönüllü olanlardan en genci 10 yaşında Talu adında bir oğlan çocuğuydu ve benim ekibe katıldı. Bu, onun birkaç günü köyden uzak geçirmesi anlamına geliyordu. Fakat yolumuzun üzerinde meydana gelen bir sel nedeniyle varış noktamıza bir hafta geç varabildik. Sonra orada benimle kalıp yardımcılığımı üstlenecek birini aramaya başladım ve Talu bu işe de gönüllü oldu. Velhasıl iş döndü dolaştı, Talu'nun benim oradaki işim bitene ve köyüne dönene kadar benimle bir ay geçirmesine kadar vardı. O benimle köyden yola çıktığında ailesi köyde değildi. O nedenle, Talu benimle gelirken köylüler onun ebeveynlerine, onun benimle sadece birkaç günlüğüne gittiğini söyleyebileceklerdi. Bizimle beraber gelen onun köyünden arkadaşları bir hafta sonra köye dönmüş olduklarından, nasıl olsa Talu'nun ebeveynlerine onun benimle belirsiz bir süre daha kalmaya devam edeceğini söylerlerdi. 10 yaşındaki bir çocuğun bu kadar uzun bir zaman uzakta olmaya karar verebilmesi belli ki normal bir şeydi.

Bazı toplumlarda çocukların böyle evden uzak kalmalarında, olay zaman zaman evlat edinmeye kadar varabilir. Örneğin, 9 ya da 10 yaşından sonra Andaman Adası çocukları nadiren kendi aileleriyle yaşamaya devam ederler. Onlar sıklıkla başka aileler tarafından evlat edinilirler, bunlar genellikle komşu gruplardan aileler olurlar ve bu nedenle de bu gelişmeler gruplar arasındaki dostane ilişkilerin sürdürülmesine yardımcı olur. Alaska'daki Iñupiat grupları arasında çocukların bu şekilde evlat edinilmesi çok yaygındır. Birinci Dünya'nın modern toplumlarındaki evlat edinmelerde evlat edinilen ve evlat edinen arasındaki bağ önceliklidir ve gerçek ebeveynlerin kimliği çoğu zaman gizlenir. İş o dereceye varır ki biyolojik ebeveynlerin çocukla ya da evlat edinen ebeveyn-

lerle olası bir ilişkisi engellenir. Bununla beraber, Iñupiat evlat edinmeleri her iki ebeveyn ve toplum arasında bir ilişki sürdürme nedeni hâline gelir.

Bundan dolayı, büyük devletli toplumlarla küçük ölçekli toplumlar arasındaki temel fark, sonrakinde çocukların sorumluluğunun biyolojik ebeveynlerin üzerinden büyük oranda alınıp dağıtılmasıdır. Ebeveyn yarıları ek gıda ve koruma desteği sağlayarak, maddi konularda da önemli görev üstlenirler. Bundan dolayı dünya çapında yapılan araştırmalar ebeveyn yarılarının varlığının çocukların hayatta kalma oranlarını artırdığını göstermektedir. Ebeveyn yarıları psikolojik bir öneme de sahiptirler, onlar çocuklara ebeveynlerin ötesinde ilave toplumsal etkilenimler ve örnekler sağlarlar. Küçük ölçekli toplumlar üzerinde çalışan antropologlar, onları en çok şaşırtan şeylerden birinin bu toplumlardaki çocukların sahip oldukları sosyal yetenekler olduğunu ifade ederler, onlar âdeta büyümüşte-küçülmüşlerdir. Antropologlara göre bu gelişme kısmen ebeveyn yarısı ilişkileriyle açıklanabilir.

Ebeveyn yarılarının benzer faydaları endüstri toplumlarında da görülmektedir. ABD'deki sosyal hizmet memurları çok kuşaklı ve geniş ailelerin içinde yetişen çocukların kazanımlarına dikkat çekerler. Düşük gelirli, evli olmayan, ihmalkâr ve deneyimsiz Amerikalı genç çiftlerin bebeklerinin, bir büyükanne veya çiftin daha büyük kardeşleri ya da hiç olmazsa düzenli olarak gelip bebekle oynayan eğitimli bir lise öğrencisinin bulunduğu bir ortama sahiplerse, hızlı geliştikleri, daha fazla bilişsel yeteneğe sahip oldukları gözlenmiştir. Çocuklarla ilgilenenlerin çok olduğu İsrail'deki kolektif çiftlikler (*kibbutz*) ya da kaliteli bir çocuk bakım merkezi de aynı işlevi görmektedir. Bu konuda birçok hikâye işittim, kendi arkadaşlarım arasında zor ebeveynler tarafından büyütülen, fakat yine de sosyal ve bilişsel olarak güçlü kişiler var. Onlar bana akıl sağlıklarını böylesine koruyabilmelerinin nedeninin genellikle ebeveynleri dışındaki yetişkinlerle kurdukları ilişkiler

olduğunu söylerler, üstelik bu yetişkin sadece haftada bir dersten-derse gördüğü bir piyano hocası bile olabilir.

Ağlayan bebeklerle ilgilenmek

Çocuk doktorları ve çocuk psikologları arasında bir çocuğun ağlamasına verilecek en iyi tepkinin ne olması gerektiği konusunda uzun süredir devam eden bir tartışma vardır. Elbette ki ebeveynler öncelikle çocuğun bir ağrısı ya da yardım ihtiyacı olup olmadığına bakacaklardır. Fakat ortada bir sorun yoksa, ağlayan bir çocuğu alıp rahatlatmak mı daha iyidir, yoksa ne kadar uzun sürerse sürsün, susana kadar ağlamasına izin vermek mi? Çocuk, ebeveynler ağlayan çocuğu bırakıp odadan çıktıklarında mı daha fazla ağlar yoksa onu kucakta tutmaya devam ettiklerinde mi?

Bu soruyla ilgili ileri sürülen düşünceler, Batılı ülkelere göre değiştiği gibi aynı ülke içinde de kuşaktan kuşağa farklılık arz eder. Ben 50 yıl önce Almanya'da yaşarken, oradaki en yaygın görüş ağlayan çocuklarla ilgilenilmemesi şeklindeydi ve "nedensiz yere" ağlayan çocuğun kucağa alınmasının zararlı olduğuna inanılıyordu. Araştırmalar Alman çocuklarının her üç ağlayışından birine herhangi bir tepki verilmediğini ya da ancak 10 ile 30 dakikalık aralardan sonra bir tepki verildiğini gösteriyor. Alman bebekler anneler alışverişe gittiğinde ya da başka bir işle ilgilenmek üzere başka bir odaya geçtiğinde uzun süre etrafı korkuluklu bebek yataklarında tek başlarına bırakılırlar. *Selbständigkeit* (yaklaşık olarak "özgüven") ve *Ordnungsliebe* (tam olarak, "düzen sevgisi," anlamındadır; kendini kontrol etme ve diğerlerinin isteklerine uyma dahil) kavramları Alman aileler için sihirli kavramlardır; onlara göre çocukları bir an önce bu özellikleri kazanmalıdır. Alman ebeveynler, ağlayan çocuklarına hemen tepki verdikleri için Amerikalı ebeveynlerin çocuklarını şımarttıklarını düşünürler.

Onlar çocuklara fazla ilgi göstermenin onların *verwöhnt* –Almancada bu, çocuklarla ilgili önemli ve çok ama çok kötü sözcük, "şımarmak" anlamına gelmektedir– olmasına yol açacağına inanırlar.

Şehirlerde yaşayan Amerikalı ve İngiliz ebeveynler 1920 ve 1950 arasındaki yıllarda çağdaşları Almanlar gibi davranıyorlardı. Amerikalı annelere, çocuk doktorları ve diğer uzmanlar düzenli zaman çizelgelerinin ve temizliğin bebekler için ne kadar önemli olduğunu telkin ediyorlar, hızlı tepkilerin bebekleri şımartabileceğini ve onların kendi kendilerine oynayıp mümkün olduğu kadar kendini kontrol etmeyi öğrenmelerinin elzem bir tavır olduğunu söylüyorlardı. Antropolog Sarah Blaffer Hrdy, bir bebeğin ağlamasına nasıl tepki verileceğine ilişkin 20. yüzyılın ortalarında ABD'de yaygın olan felsefeyi şöyle anlatır: "Annemin zamanında, eğitimli kadınlar ağlayan bir bebeği annesinin kucağına alıp rahatlatmasının onu şımartıp daha fazla ağlamaya şartlayacağı gibi bir izlenime sahiplerdi." Eşim Marie'yle birlikte ikiz oğullarımızı yetiştirdiğimiz 1980'lere kadar, bir bebek ağladığında onu yatağa koyup gitmenin en iyisi olacağı şeklindeki bu felsefe hâlâ çok yaygındı. Bizlere, iyi geceler öpücüğü verdikten sonra odadan ayrıldığımızı fark eden bebeklerimizin iç yakıcı hıçkırıklarına kulaklarımızı tıkamamız söylenirdi. 10 dakika sonra geri odaya girip, onlar sakinleşinceye kadar bekleyip, tekrar parmak uçlarında odadan ayrılmalı ve ağlamalarına yine kulak tıkamalıydık. Kendimizi berbat hissederdik. Birçok diğer modern ebeveyn de bizim bu trajedimizi paylaşırdı ve paylaşmaya da hâlâ devam ediyorlar.

Buna karşın, avcı-toplayıcı toplumlarda çocukları gözlemleyenler, ortak şekilde, bir bebek ağlamaya başladığında ebeveynlerinin hemen tepki verdiğini bildiriyorlar. Örneğin bir Efe pigme bebeği yaygara kopartmaya başlarsa anne ya da başka bir bakıcı 10 saniye içinde bebeğin yanına vararak onu rahatlatmaya çalışır. Bir !Kung bebeğinin ağlamalarının yüzde 88'ine 3 saniye içinde

yanıt verilir (ona dokunmak ya da emzirmek gibi) ve nerdeyse ağlamalarının tümü 10 saniye içinde mutlaka bir yanıt alır. !Kung bebeklerine anneleri onları emzirerek yanıt verirken, bu yanıtların çoğu anne dışındaki diğer bakıcılardan gelir (özellikle diğer yetişkin kadınlardan); onlar bebeklere dokunur ya da kucaklarına alırlar. Bunun bir sonucu olarak, !Kung çocukları her saatin en fazla sadece bir dakikasını ağlayarak geçirmiş olurlar ve ağlama uzunlukları da ortalama 10 saniye kadar olur. Çünkü !Kung bakıcılarının ağlayan bebeklere olan tepkileri anında ve güvenilir bir tarzdadır. !Kung bebeklerinin saat başına düşen ağlamayla geçirdiği zamanın, Hollandalı bebeklerin yarısı kadar olduğu ölçülmüştür. Diğer birçok inceleme de bir yaşında olup da ağlamalarına tepki verilmeyen bebeklerin, ağlamalarına yanıt alan bebeklerden ortalamada daha fazla ağladıklarını ortaya koyuyor.

Ağladıklarında tepki verilmeyen çocukların mı, yoksa ağladıklarında anında tepki verilen çocukların mı daha sağlıklı yetişkinler olduğu konusundaki sorusuna kesin ve daima geçerli bir yanıt verebilmek için kontrollü deneyler yapmak gerekir. Her şeyi yapabilecek güce sahip bir deneyci, toplumdaki haneleri iki gruba böler ve bir gruptaki çocukların ebeveynlerinden çocuklarının "nedensiz" ağlamalarına tepki vermemelerini isterken, diğer gruptakilerden de bebekleri ağladığında üç saniye içinde tepki vermelerini isterdi. Yirmi yıl sonra, bu bebekler büyüyüp yetişkin olduklarında hangi gruptaki çocukların daha özgüvenli ve kendine yeterli oldukları, daha güvenli ilişkiler kurup öz-kontrollerini geliştirebilmiş oldukları ve bazı modern eğitimciler ve çocuk doktorlarınca belirlenmiş diğer erdemlerle donanmış hâlde olduklarını ölçüp, değerlendirebilirdi.

Doğal olarak, ortada böyle iyi tasarlanmış deneyler ve titiz ölçme-değerlendirmeler yoktur. O nedenle, farklı çocuk yetiştirme tarzlarına sahip toplumlardaki karmaşık doğal deneyimlerin ve kesin olmayan anlatımlarla yetinmek durumundayız. Bu durum-

da, en azından, avcı-toplayıcı ebeveynlerin ağlayan bebeklere anında tepki vermesinin sürekli olarak, bebeklerinin bariz bir şekilde kendine güven ve diğer yeteneklerinin eksik olmasına neden olmadığı sonucuna varabiliriz. Bu konunun uzun dönemli sonuçlarına yönelik olarak izlenimlerine dayalı yanıtlar veren akademisyenlerin yorumlarına ilerde tekrar döneceğiz.

Fiziksel cezalandırma

Çocuğun ağlamasına anında tepki verilmesinin onu şımartıp şımartmadığı konusundaki bu tartışmalarla, çocuğun cezalandırılmaması suretiyle şımartılması konusundaki tartışmalar arasında oldukça yakın bir ilişki vardır. İnsan toplumları arasında çocuk cezalandırma konusunda büyük bir farklılık söz konusudur: bu farklılıklar aynı toplum içinde kuşaktan kuşağa gözlenebileceği gibi komşu toplumlardaki aynı kuşaklar arasında da gözlenebilir. Çocuklara dayak atılması ABD'de benim ebeveynlerimin kuşağında bugüne göre çok daha yaygın bir davranış tarzıydı. Alman Başbakanı Bismarck aynı ailenin ardışık iki kuşağında bile dayak atan aileden bunu yapmayana bir geçişin söz konusu olduğu yorumunu yapmıştı. Bu, benim birçok Amerikalı arkadaşımın deneyimlerine de uyuyor: onlar çocukken dayak yemişler ve böyle barbarca zalimlikleri kendi çocuklarına asla yapmayacaklarına dair yemin etmişlerdi. Dayak yemeyenler ise çocuklara hafifçe vurarak cezalandırmanın, dayak yerine geçecek suçluluğu yönlendirme ya da diğer davranış kontrollerinden veya onları tamamen şımartmaktan daha sağlıklı olacağına yemin ediyorlar. Şimdi, günümüzün çağdaş komşu toplumlarındaki farklılıklar için Batı Avrupa'ya bakalım. İsveç dayağı yasaklamıştır; bir İsveçli ebeveyn çocuğuna dayak atarsa çocuğa eziyet etmek suçundan dava edilebilir. Buna karşın, benim birçok eğitimli Alman, İngiliz ve Evan-

gelist Hıristiyan Amerikan arkadaşım çocuğa dayak atmanın atmamaktan daha iyi olduğuna inanıyor. Dayakçılar 17. yüzyıl İngiliz şairi Samuel Butler'ın, "Sopaya inanmayan çocuğu şımartır." ve Atinalı oyun yazarı Menander'in, "Kamçı yemeyen adama asla bir şey öğretemezsin," şeklindeki sözlerini sık sık tekrarlamaktan hoşlanırlar. Oysa, modern Afrika'da Aka pigmeleri çocuklarını asla dövmezler ya da azarlamazlar ve çocuklarını döven komşu Ngandu çiftçilerinin çocuk yetiştirme tarzlarını eziyetçi ve korkunç bulurlar.

Fiziksel cezalandırma konusuna yaklaşımlardaki çeşitlilik, sadece modern Avrupa ya da Afrika'ya has bir özellik değildir, bu tüm dünya ve zamanlar için geçerlidir. Antik Yunanistan'da, Atinalı bir çocuk ortalıkta kontrolsüzce koşturabilirken, aynı anda Sparta'da çocuğu sadece ebeveynleri değil herkes dövebilirdi. Yeni Gine'de bazı kabilelerde çocuklar keskin bıçakları sağa sola savursalar yine de cezalandırılmazlar. Küçük bir açıklığın ortasında bir düzine kulübeden oluşan ve bütün köy yaşantısı herkesin gözleri önünde cereyan eden bir köyde (Gasten) bunun tam zıddı bir duruma bizzat tanık oldum. Bir sabah, öfkeli bağrışmalar duyup ne olduğuna baktım. Bir anne sekiz yaşlarındaki bir kız çocuğunu bağırarak azarlıyor bir yandan da ona vuruyordu, kız kendini darbelerden kollarıyla korumaya çalışıyordu. Diğer yetişkinler sadece seyrettiler ve müdahale eden olmadı. Anne gittikçe daha öfkeli bir hâl almıştı. En sonunda, açıklığın bir kenarına gitti, eğilip yerden bir şey aldı ve geri dönüp çılgınca çocuğun yüzüne bu şeyi sürtmeye başladı, kız acılar içinde çığlıklar atıyordu. Sonradan bu şeyin ısırgan otu olduğu ortaya çıktı. Kızın bu cezayı hak etmek için ne yaptığını bilmiyorum, fakat annenin davranışının etraftaki izleyiciler tarafından onay gördüğü belliydi.

Bazı toplumlar çocuklara fiziksel ceza uygularken bazılarının bunu yapmaması nasıl açıklanabilir? Bu farklılığın ekonomik geçinme biçimlerindeki farklılıklardan çok, büyük oranda kültürel

nedenlere dayandığı bellidir. Örneğin, İsveç, Almanya ve İngiltere'nin ekonomileri arasındaki fark nedir bilemiyorum; bu ülkelerin hepsi de tarım temelli endüstrileşmiş ülkeler ve Cermen dilleri konuştukları hâlde Almanlar ve İngilizler çocuklarını döverlerken İsveçlilerin bunu yapmaması nasıl açıklanabilir? Yeni Gineli Gastenler ile Enu'nun evlatlık edinildiği kabilenin her ikisi de bahçeci ve domuz çobanı oldukları hâlde, Gasten'de çocukların ısırgan otuyla cezalandırılması kabul görürken, Enu'yu evlat edinen toplumda en hafif cezalandırmalar bile neden hoş karşılanmaz, tüm bunların görünür net bir açıklaması yoktur.

Yine de ortada geniş çaplı bir eğilim olduğu görülüyor: avcı-toplayıcı obaların çoğunda küçük çocuklara fiziksel cezalandırma en az düzeyde uygulanırken, özellikle hayvan yetiştiricilerinin cezalandırmaya başvurması büyük olasılık dâhilindedir. Belki de bunun bir açıklaması, avcı-toplayıcılarda çocuk yaramazlık yaptığında zarar görenin başka bir kişi ya da nesne değil de sadece kendileri olmasıdır; çünkü avcı-toplayıcıların zaten sahip olduğu çok değerli bir şeyleri yoktur. Fakat çoğu çiftçi ve özellikle de hayvan yetiştiricileri, özellikle de sürüler gibi değerli maddi şeylere sahiptir. Bu nedenle de onlar çocuklarının aile üzerinde ciddi olumsuz sonuçlar yaratabilecek davranışlarını engellemek için onları cezalandırabilirler –örneğin bir çocuk ağılların kapısını kapatmayı unutursa, çok değerli inek ve koyunlar kaçabilirler. Eşitlikçi ve göçebe olan avcı-toplayıcı toplumlarıyla, yerleşikleri (örneğin çiftçiler ve hayvan yetiştiricilerinin çoğu) daha genel olarak karşılaştırdığımızda, ikinci tip toplumda güç (iktidar) farklılıklarının daha fazla olduğunu, daha fazla cinsiyet ve yaş temelli ve bireysel eşitsizliklerin olduğunu, daha fazla itaat ve saygının öğretildiğini görüyoruz– ve bu nedenlerle de çocukların daha fazla cezalandırıldığını.

İşte bazı örnekler. Avcı-toplayıcılar, Pirahalar, Andaman adalıları, Aka pigmeleri ve !Kunglar fiziksel cezayı ya çok az uygularlar

ya da hiç uygulamazlar. Daniel Everett, Pirahalar arasında yaşadığı yıllardan şöyle bir hikâye anlatmıştır: Everett daha 19 yaşındayken baba olmuş ve fiziksel cezalandırmanın uygulandığı Hıristiyan bir kökenden geliyormuş. Bir gün, kızı Shannon, dayağı hak ettiğini düşündüğü bir şey yapmış. Eline bir sopa geçirmiş ve ona yandaki odaya geçmesini orada onu döveceğini söylemiş. Kız bağırarak dayağı hak etmediğini söylemiş. Pirahalar bu kopan gürültünün üzerine koşarak oraya gelmişler ve Everett'e ne yapmakta olduğunu sormuşlar. Onlara verebilecek iyi bir yanıt bulamamış, ama yine de İncil'deki çocukları dövmekle alakalı bölümleri anımsayabiliyormuş. Kızına Pirahalar oradayken onu dövemeyeceğini, bu yüzden uçak pistinin sonuna gidip kendisini dövebileceği bir başka sopa bulup orada kendisini beklemesini, beş dakika sonra kendisinin de oraya geleceğini söylemiş. Shannon yola koyulduğunda Pirahalar ona nereye gittiğini sormuşlar. O da, Pirahaların, vereceği yanıt hakkında ne düşüneceklerinin çok farkına olarak, "Babam beni uçak pistinde dövecek," diye yanıtlamış. Bu durumda, kızına barbarca vururken Pirahalar bu olayı izlemek durumunda olacaklarından, Everett bu işten vazgeçip teslim olmuş ve işini bilen kızını, zaferinin tadını çıkarmak üzere serbest bırakmış, çünkü Piraha çocukları ve yetişkinleri için böyle bir şeyin düşüncesi bile korkunçmuş. Gerçekten de, Piraha ebeveynleri çocuklarıyla daima saygılı bir şekilde konuşurlar, onları çok nadiren disipline etmeye kalkarlar ve şiddete hiç başvurmazlar.

Benzer davranışların, araştırmaları yapılan diğer birçok avcı-toplayıcı gruplarda da egemen olduğu görülmektedir. Aka pigmeleri arasında bir ebeveyn bebeğine vuracak olursa, diğer ebeveyn bunu boşanma nedeni sayar. !Kunglar çocukları cezalandırmama politikalarına çocukların akli melekeleri olmadığı için davranışlarından sorumlu tutulamayacaklarını söyleyerek açıklama getirirler. Hatta !Kung ve Aka çocuklarının ebeveynlerine tokat

atmaları ve hakaret etmeleri hoşgörüyle karşılanır. Sirionolar çocukların pislik ya da yasak hayvanları yemesi durumunda, onları sert bir şekilde çekiştirip hafif dozda bir cezalandırma uygulasalar da asla vurmazlar. Onlar, çocukların geçirdikleri öfke krizlerinde kendilerine bütün güçleriyle vurmalarına bile seslerini çıkarmazlar.

Tarımsal toplumlar arasında çeşitlilik vardır, çobanlık eden çocukların hatalı davranışlarının değerli sürülere zarar verebilme olasılığı nedeniyle en cezalandırıcı olanlar hayvan yetiştiricileridir. Bazı tarımsal toplumlarda çocuklara yönelik cezalandırma oldukça gevşektir, onların ergenlik çağına gelene kadar çok fazla sorumlulukları olmadığından zarar verebilecekleri şeyler de fazla değildir. Yeni Gine'deki Trobriand Adası'nın tarımla geçinen ve domuz haricinde hayvanı olmayan halkı çocukları ne cezalandırır, ne de onlardan itaat etmelerini bekler. Etnograf Bronislaw Malinowski Trobriand adalıları için şöyle yazmıştır, "Genellikle ... bir genç-ten şu ya da bu şeyi yapmasının istendiğini duyarım. Bu şeyi ondan, bir iyilik olarak yapması istenir, ama bazen bu istek, şiddet kullanma tehdidi ile de desteklenir. Ebeveyn, isteğini tatlı dille, azarlayarak, ya da sanki karşısındaki onun eşitiymişçesine söyler. Trobriand Adalarında, ebeveynler bir çocuğa asla, doğal bir itaat bekleyen bir tarzda basit bir emir vermezler."

"... Onlara, çok yaramaz küçük çocuklara dayak atılması ya da soğukkanlı bir şekilde cezalandırılmasının gelecek açısından bazı şeyleri yoluna koyabileceğini ima eden şeyler söylediğimde, bu fikirler arkadaşlarıma (Trobriandlı) doğal ve ahlaki gelmemişti."

Doğu Afrika'nın hayvan yetiştirici halkları arasında yıllarca kalmış olan bir arkadaşım, hayvan yetiştiricisi toplumlarda sorumluluk üstlenme çağı anlamına gelen sünnet olma yaşına gelene kadar, çocukların küçük birer suçlu muamelesi gördüklerini söylemişti. Sonra, oğlanların değerli sürülere çobanlık etmesinin başlangıcı sayılan küçük bir kabul töreni yapılır. Benzer bir tören de

kızların kardeşlerini taşımaya başladığında olur ve her iki cins de bu kabul törenlerinden sonra disipline edilmeye başlanır. Doğu Afrika'nın Tallensi halkı içinde kimse bir çocuğu, hak ettiğini düşünüyorsa cezalandırmaktan çekinmez; örneğin sürüleri güderken aylaklık etmesi durumunda. Bir Talensi erkeği köylerini ziyaret etmekte olan bir antropologa, bedenindeki bir yara izini işaret ederek, bunun küçük bir çocukken ciddi bir şekilde kamçılandığı için olduğunu söylemişti. Bir Tallensi yaşlısı bunu Butler'ın "Sopaya inanmayan çocuğu şımartır." özdeyişine benzer bir vecizeyle şöyle açıklamıştı, "Çocuğu hırpalayacaksın ki akıllansın."

Çocuğun özerkliği

Çocuklar çevrelerini keşfedebilmeleri için ne oranda özgür bırakılmalı veya teşvik edilmelidirler? Çocukların tehlikeli şeyler yapmasına, hatalar öğretir gerekçesiyle izin verilmeli midir? Ya da ebeveynler çocuklarının güvenliği açısından korumacı olup, tehlikeli şeyler yapabilecekleri korkusuyla onların çevrelerini keşfetmelerinin önüne set mi çekmeliler?

Bu soruların yanıtı toplumdan topluma değişir. Yüzeysel bir genellemeyle, bireysel özerklik avcı-toplayıcı obalarda çocuklar için bile, devletli toplumlara göre daha fazla özlemle anılan bir idealdir. Çocuklar üzerinde hak iddiasında olan devletli toplumlar, çocukların istediği şeyleri yapmalarını istemez ve ebeveynlerin çocukların kendilerine zarar vermesine izin vermelerini yasaklar. Bu satırları bir havalimanından bir otomobil kiraladıktan hemen sonra yazıyorum. Orada yolcuları taşıyan servisten, valizlerin alındığı salona kadar ve otomobilin kiralandığı yer de dâhil her yerde bulunan birçok uyarı yazısında, "Federal yasalar beş yaşından küçük ya da ağırlığı 37 kilodan az olan çocukların, federal olarak onaylı otomobil koltuklarında seyahat etmelerini gerektir-

mektedir" yazıyordu. Avcı-toplayıcılar, böyle şeylerin, bırakın uzaktaki bir bürokratın müdahale edebileceği şeyler olmasını, ne ebeveynlerin, ne de obanın diğer üyelerinin bile meselesi olmadığını düşünürler; bunlar tamamen çocuğu ilgilendirir. Aşırı genelleştirme riskini alarak, birisi kalkıp avcı-toplayıcıların aşırı eşitlikçi olduklarını ve onların çocuklar dâhil hiç kimseden bir şey yapmasını istemeyeceklerini ileri sürebilir. İster genelleme, ister aşırı genelleme olsun, şu bir gerçektir: küçük ölçekli toplumlar, ebeveynlerin çocukların davranışlarından sorumlu tutuldukları ve onların geleceklerini etkileme haklarının bulunduğu modern BEZED anlayışlarına katılmazlar.

Avcı-toplayıcı toplumların birçoğunda, özerklik teması gözlemciler tarafından vurgulanmıştır. Örneğin, Aka pigme çocuklarının yetişkinlerle aynı kaynaklara erişebilir. Oysa ABD'de silahlar, alkollü içecekler ve kırılabilen eşyalar gibi birçok kaynağa sadece yetişkinler erişebilir ve onlar çocuklara yasaktır. Batı Avustralya çöllerinde yaşayan Martu halkı için, bir çocuk istemeden, o sadece üç yaşında bile olsa ona zorla bir şey yaptırmaya kalkmak en kötü suç addedilir. Piraha yerlileri çocukları basitçe birer insan olarak görürler, onların ne üzerine titrenmesine ne de özel olarak korunmalarına ihtiyaç vardır. Daniel Everett'in sözleriyle, "Onlara (Piraha çocuklarına) adaletli yaklaşılır ve ihtiyaçları olan şeyler, onların boylarına ve göreceli fiziki zayıflıklarına göre ayarlanır, fakat genel anlamda onlar yetişkinlerden farklı kişiler olarak değerlendirilmezler... Pirahaların ebeveynliğe ilişkin felsefelerinin altında bir Darwinizm yatar. Bu tarzdaki ebeveynlik, kimseye bir borcu olmadığı duygularına sahip çok katı ve dirençli yetişkinler üretir. Piraha ulusunun vatandaşları günlük olarak hayatta kalabilmenin bireysel yeteneklerine ve güçlü olmalarına bağlı olduğunu bilirler... Pirahaların çocukların toplumun eşit vatandaşları olduğu şeklindeki düşünceleri, çocuklara uygulanan ama aynı şekilde yetişkinlere de uygulanmayan ve tersi. Hiçbir özel kısıtla-

ma olmayacağı anlamına gelir. Çocuklar toplumun onlardan beklediği şeyleri yapıp yapmayacaklarına kendileri karar vermek zorundadırlar. Nihayetinde ebeveynlerini biraz dinlemenin kendileri için en faydalı şey olduğunu anlayacaklardır."

Bazı avcı-toplayıcılar ve küçük ölçekli tarımsal toplumlar, çocuklar ya da bebekler kendilerine zarar verebilecek tehlikeli şeyler yaptıklarında müdahale etmezler, oysa böyle bir tavır Batılı ebeveynlerin suç işlemekten yargılanmalarına neden olabilir. Yeni Gine Highlands'de birçok yetişkinin bedenlerindeki yanık izlerinin sıklıkla bebekliklerinde yanı başlarındaki ateşle oynayıp bunun acı sonuçlarını yaşadıklarında oluştuğunu ve ebeveynlerinin bebeklerinin özerkliklerini ateşle oynamalarını da içerecek kadar geniş tuttuklarını öğrendiğimdeki yaşadığım şaşkınlıktan daha önce de söz etmiştim. Hadza bebeklerinin keskin bıçakları tutmalarına ve onları emmelerine izin verilir (Fotoğraf 19). Piraha yerlileri arasında yaşamış olan Daniel Everett'in gözlemlediği bir olay şöyle gelişir: "Yaklaşık iki yaşlarında bir bebeğin [Piraha] kulübesinin içinde röportaj yapmakta olduğumuz bir adamın arkasında oturduğu dikkatimizi çekti. Çocuk, yaklaşık 20 santimetre uzunluğundaki keskin bir mutfak bıçağıyla oynuyordu. Bıçağı sık sık gözüne, kollarına ve bedeninin diğer yerlerine yaklaşacak şekilde etrafında sallayıp duruyordu, bıçak çocuğun bir yerini her an kesebilir ya da bir yerine saplanabilirdi. Ama bizi daha da şaşırtan şey şu oldu: çocuk bir ara bıçağı elinden düşürdüğünde annesi onu alıp kayıtsız bir şekilde –bu arada bir başkasıyla konuşuyordu– çocuğa geri verdi. Kimse ona bıçakla kendisini kesebileceğini ya da yaralayabileceğini de söylememişti. Neticede o kendini kesmedi, ama kendini kesen ya da ciddi biçimde yaralayan başka küçük Piraha çocukları da gördüm."

Bununla beraber, bütün küçük ölçekli toplumlar çocuklarının çevrelerini özgürce keşfetmelerine ve tehlikeli şeyler yapmalarına izin vermezler. Çocukların yararlanabildikleri özgürlük alanının

değişkenlik arz etmesi, birkaç bakımdan bana anlaşılabilir görünüyor. Bunlardan ikisi, zaten şimdiye kadar üzerinde durmuş olduğum, çiftçi ve hayvan yetiştiricisi toplumların çocuklarını avcı-toplayıcılara göre daha fazla cezalandırmalarının nedenleridir. Avcı-toplayıcılar eşitlikçi bir toplum olma eğilimindeyken, çiftçiler ve hayvan yetiştiricileri erkekler, kadınlar ya da genç ve yaşlı insanlara farklı haklar tanırlar. Avcı-toplayıcı toplumlar, çiftçiler ya da hayvan yetiştiricileriyle karşılaştırıldıklarında, çocukların zarar verebileceği daha az varlığa sahiptirler. Bu iki özgün koşul avcı-toplayıcı çocuklarının daha fazla özgürlükten istifa etmelerini sağlıyor olabilir.

Ek olarak, çocukların ne kadar özgürlükten yararlanabileceği çevresel şartlardaki tehlikelerin ne kadar olduğuna ya da ne kadar öyle algılandığına bağlıdır. Bazı çevresel şartlar göreceli olarak çocuklar için güvenliyken, diğerleri tehlikelidir, çünkü hem doğal hem de insanlardan gelebilecek olan tehditler vardır. Çevresel şartları az tehlikeliden çok tehlikeliye doğru bir yelpaze olarak düşünecek olursak, çocuk yetiştirme uygulamalarının, çocuklarına çok sıkı sınırlamalar getirenlerden, ortalıkta istedikleri gibi dolaşıp istediklerini yapmalarına izin verenlere doğru aynı paralellikte bir geçiş hâlinde olduğunu gözlemleriz.

En tehlikeli çevre şartları Yeni Dünya'nın tropikal yağmur ormanlarında vardır. Buralarda sokan, ısıran, zehirli böcekler (asker karıncalar, arılar, akrepler ve eşek arıları), tehlikeli memeliler (jaguarlar, yaban domuzları ve pumalar), zehirli büyük yılanlar ve ısıran bitkiler vardır. Amazon yağmur ormanlarında tek başına bırakılan hiçbir çocuk uzun süre yaşayamaz. Kim Hill ve A. Magdalena Hurtado bu durumu şöyle anlatırlar, "Gündüzleri bir yaşından küçük bebeklerin [Ache yerlileri] zamanlarının yüzde 93'ü anne ve babalarının temas uzaklığında geçer ve onlar asla yere bırakılmazlar veya birkaç saniyenin dışında yalnız kalmazlar... Üç yaşından küçük Ache çocuklarının annelerinden bir metreden

fazla uzakta olmaları çok nadir bir durumdur. Hatta üç ve dört yaşındaki Ache çocukları bile gündüzleri zamanlarının yüzde 73'ünü annelerinin etrafındaki bir metrelik yarıçap içinde geçirirler ve nerdeyse sürekli olarak kontrol altında olurlar." Sonuç olarak Hill ve Hurtado şu yorumu yaparlar, Ache çocukları 21-23 aylık olana kadar yürümeyi kendi kendilerine öğrenemezler, bu süre Amerikalı çocuklardan dokuz ay daha fazladır. Ache çocukları üç-dört yaşlarına gelene kadar ormanda bir yetişkinin sırtında taşınırlar ve yürümelerine izin verilmez. Onlara ancak beş yaşına geldiklerinde ormanı kendi bacakları üzerinde keşfetmelerine izin verilir, o zaman bile çoğu zaman bir yetişkinin en fazla 50 metre uzağına kadar açılabilirler.

Kalahari Çölü, Kuzey Kutup Bölgesi ve Okavango Deltası'nın bataklıkları tropik yağmur ormanları kadar olmasa da hâlâ tehlikelidir. !Kung çocukları, yetişkinler tarafından ara sıra, ama etkili bir gözetim altında, gruplar hâlinde oynarlar; çocuklar kampta göz ya da kulak temasının olabileceği kadar uzakta olabilirler. Kuzey Kutup Bölgesi'nde çocukların özgürce koşmasına izin verilmez, çünkü bir kaza sonucu donma ya da açıkta kalma gibi tehlikeler vardır. Güney Afrika'nın Okavango Deltası'ndaki genç kızların sepetlerle balık avlamalarına izin verilir, fakat timsahlar, su aygırları, fil ve bufaloların yarattığı tehlikeler nedeniyle kıyıya yakın mesafede kalırlar. Aka pigmelerinin çocukları Orta Afrika'nın yağmur ormanlarının iç bölgelerine yalnız başlarına gönderilmezler, ancak özellikle de leoparlar ve fillerin yarattığı tehlikelere rağmen yanlarında on yaşlarında bir başka çocuk olduğunda buna izin verilir.

Hadzaların yaşadığı Afrika'nın doğusundaki çevre şartları daha az tehlike içerdiğinden, oralar çocuklara daha fazla özgürlüğün verilebildiği yerlerdir. Orada da !Kunglarda olduğu gibi leoparlar ve diğer yırtıcı hayvanlar vardır, fakat tepelik bir bölge olmasıyla, !Kungların çevresel şartlarından farklılaşır. Bu nedenle

de, daha uzak mesafeleri görme imkânı doğar ve bir Hadza kampındaki ebeveynler, !Kunglarla karşılaştırıldığında çocuklarının daha uzak mesafelerde oynamalarına bir gözleri yine onların üzerinde olmak üzere izin verebilirler. Yeni Gine'nin yağmur ormanlarında da orta düzey bir güvenlik söz konusudur. Tehlikeli memeliler yoktur, zehirli birçok yılan olmasına rağmen onlara çok nadir rastlanılır ve orada temel tehlike insanlardan gelir. Bundan dolayı, ben sık sık kendi başlarına yürüyen, oynayan ve kanolarda gezinen Yeni Gineli çocukları görürdüm ve Yeni Gineli arkadaşlarım bana çocukken tek başlarına zamanlarının çoğunu ormanda geçirebildiklerini anlatırlardı.

En güvenli çevre şartları arasında Avustralya çölleri ve Madagaskar'ın ormanları vardır. Son dönemlerde Avustralya çöllerinde insanlar için tehlike arz eden hiçbir memeli görülmemiştir. Yeni Gine gibi, Avustralya da zehirli yılanlarıyla ünlüdür, fakat insan onları aramadıkça, çok nadiren karşılaşır. Bundan dolayı, Avustralya çöllerinde yaşayan Martuların çocukları, yetişkinlerin gözetimi dışında, düzenli olarak yiyecek aramaya giderler. Benzer bir şekilde, Madagaskar'ın ormanlarında da hiç büyük yırtıcı hayvan yoktur ve çok az zehirli bitki ve hayvan vardır. Bu yüzden buradaki çocuklar da ormana serbestçe girip yer elması toplayabilirler.

Farklı yaştan çocukların birlikte oynaması

Nüfusun seyrek olduğu Amerikan sınır bölgelerinde tek sınıftan oluşan okullara sık rastlanılırdı. Erişim mesafesinde az çocuğun bulunması nedeniyle okullar ancak tek sınıf ve tek öğretmenin maliyetini karşılayabiliyordu. Farklı yaşlardan bütün çocuklar aynı sınıfta ders görürlerdi. Fakat günümüzde nüfus yoğunluğunun çok düşük olduğu birkaç yer hariç, ABD'de tek sınıflı okullar hafızalarda romantik anılar olarak kaldı. Artık bütün kentlerde ve

mütevazı nüfus yoğunluğunun olduğu yerlerde bile, çocuklar sınıflarda kendi akranlarıyla birlikte ders yapıyorlar. Okulların sınıfları yaşa göre derecelendiriliyor ve sınıf arkadaşlarının çoğu hep aynı yaştan oluyor. Ancak mahallelerdeki oyun gruplarında bu kadar sıkı yaş sınırlaması olmuyor. Büyük toplumların yoğun nüfuslu bölgelerinde birbirlerine yürüyüş mesafesinde yeterince çocuk vardır ve bundan dolayı da 12 yaşındaki bir çocuk rutin olarak 3 yaşındaki bir çocukla oynamaz. Yaş gruplarına göre düzenleme, sadece devletleri ve okulları olan modern toplumlarla sınırlı değildir. Aynı demografik neden çok nüfuslu devlet öncesi toplumlarda da geçerlidir; yani birbirine yakın mesafede aynı yaştan birçok çocuğun olması sayesinde yaş gruplarına göre ayırma bu toplumlarda da görülebilmektedir. Örneğin, birçok şeflikte yaş gruplarına ayırma görülebilir, akran çocuklara birlikte ve aynı zamanda eğitim verilir, birlikte sünnet edilirler ve (Zulularda) aynı yaşlardaki çocuklar askerî gruplarda da birlikte olurlar.

Küçük ölçekli toplumlarda demografik gerçeklikler tek sınıflı okullara benzeyen farklı sonuçlar doğurabilir. Nüfusu 30 kişiden oluşan tipik bir avcı-toplayıcı obasında, ergenlik öncesi farklı yaşlar ve cinsiyetlerden ortalama sadece bir düzine kadar çocuk olur. Bu nedenle, her birinde birçok çocuğun olabildiği, büyük toplumlara özgü akranlardan oluşan oyun gruplarını oluşturmak imkânsızdır. Bunun yerine, obadaki her yaş ve cinsiyetten bütün çocuklar tek bir oyun grubu oluşturur. Bu özellik bütün küçük ölçekli toplumlar ve avcı-toplayıcı toplumlar arasında yapılan incelemelerde gözlemlenmiştir.

Böyle çok yaşlı oyun gruplarında büyüklü-küçüklü çocuklar bir araya gelirler. Genç çocuklar sadece yetişkinlerle değil, daha büyük çocuklarla da sosyalleşirler, bu arada daha büyük çocuklar da daha küçük çocukların bakımı konusunda deneyim kazanırlar. Kazanılan bu deneyim, avcı-toplayıcılar daha onlu yaşlardayken çocuk sahibi olduklarında neden kendine güvenen iş bilir ebevey-

nler olduklarını açıklıyor. Batı toplumlarında da pek çok onlu yaşlarda evlenmemiş ebeveyn vardır ve onlar deneyimsizlikleri nedeniyle yetersiz ebeveynlerdir. Bununla beraber, küçük ölçekli toplumda onlu yaşlarda çocuk sahibi olan genç ebeveynler çocuk bakımını zaten yıllar boyu yapmışlardır (Fotoğraf 38).

Uzak bir Yeni Gine köyünde kalırken, Morcy adında 12 yaşındaki bir kız bana yemek yapmak üzere görevlendirilmişti. İki yıl sonra köye döndüğümde, onun 14 yaşında evlenmiş ve ilk çocuğunu doğurmuş olduğunu öğrenmiştim. Önce onun yaşıyla ilgili bir yanlışlık olabileceği aklıma gelmişti. Acaba o aslında 16 veya 17 yaşında mıydı? Sonra 14 yaşındaki bir çocuğun, yeterli bir anne olamayacağını düşünmüştüm. ABD'de bu kadar küçük bir kızla bir adamın evlenmesi yasalarca da yasaktı. Fakat Morcy'nin çocuğuyla olan ilişkilerinde kendine güvenen ve başarılı bir havası vardı ve köydeki diğer annelerden bir farkı da yoktu. Sonunda Morcy'nin kendinden küçük çocukların bakımı konusunda yıllardır deneyim kazandığını anladım. O 14 yaşındayken, benim ilk çocuğumun doğduğu 49 yaşımdaki hâlime göre çok daha donanımlı bir ebeveyndi.

Çok yaşlı oyun gruplarını etkileyen bir olgu da evlilik öncesi cinsel ilişkidir. Bu ilişki türünün, iyi incelenmiş bütün küçük avcı-toplayıcı toplumlarda olduğu belirtilmektedir. Büyük toplumların çoğunda oğlanlar ve kızlar için, ayrı gruplarda gerçekleştirilebilecek uygun faaliyetler tasarlanır. Bu toplumlar oğlan ve kızların ayrı oyun gruplarında oynamalarını teşvik ederler. Bu toplumlarda kız ve oğlanları farklı cinslerin bir araya geldiği oyun gruplarında bir araya getirecek kadar çok çocuk da vardır. Fakat bunu her yaştan sadece bir düzine çocuğun bulunduğu bir obada yapamazsınız. Avcı-toplayıcılarda, çocuklar, ebeveynleriyle aynı yatakta veya aynı kulübede uyuduklarından özel hayat diye bir şey yoktur. Çocuklar ebeveynlerini cinsel ilişki hâlindeyken görürler. Malinowski'ye, Trobriand Adalarındaki ebeveynler, cinsel

ilişkide bulunduklarında çocukların onları izlememeleri için herhangi özel bir önlem almadıklarını söylemişlerdir. En fazla çocukları azarlayıp, kafalarını şiltenin altına sokmalarını istemektedirler. Çocuklar farklı yaşlardan oluşan diğer çocukların oyun gruplarına bir kez katıldıklarında gördükleri yetişkin ilişkilerini taklit etmeye dayalı oyunları da icat ederler ve tabi bu durumda cinsel oyunları da keşfederler. Yetişkinler çocukların cinsel oyunlarına müdahale etmedikleri gibi !Kung ebeveynleri bu oyunlar belirgin hâl almaya başladığında bunu engelleyecek bir şey de yapmazlar. Onlar çocukların cinsel deneyimler kazanmalarını kaçınılmaz ve normal bir şey olarak görürler. Bu, !Kung yetişkinlerinin kendilerinin de çocukken yaptığı bir şeydir ve çocuklar sıklıkla oyunlarını yetişkinlerin göremeyecekleri şekilde gözden uzak yerlerde oynarlar. Siriono, Pirahalar ve Yeni Gine Highlandslileri gibi birçok toplumda yetişkinler ve çocuklar arasındaki açık cinsel oyunlara hoşgörüyle bakılır.

Çocuk oyunları ve eğitim

Yeni Gine Highlands'deki köyde geçirdiğim ilk geceden sonra, ertesi sabah uyandığımda kulübemin hemen önünde oyun oynayan çocukların bağırış çığırışlarını işitmiştim. Seksek oynamak, oyuncak arabalarını çekmek yerine, onlar kabileler arası savaş oyunu oynuyorlardı. Her çocuğun küçük bir yayı ve içinde uçları yabani otlardan yapılma oklar olan ok kılıfları vardı, bunlar çarptığı zaman oğlanın canını acıtır ama yaralamazdı. Oğlanlar iki gruba bölünür, birbirlerine ok atarlar. Her gruptaki bir çocuk bir "düşmana" ok atmadan önce vurulmamaya çalışarak hoplaya zıplaya hızlı hareketlerle iyice yaklaşır ve okunu attıktan sonra yayına yeni yeni bir ok yerleştirmek üzere hızla geri kaçardı. Bu, ok uçlarının öldürücü olması haricinde, her şeyiyle bir Highlands savaşı-

nın gerçekçi bir taklidiydi, katılımcılar ise yetişkin erkekler yerine aynı köyün oğlan çocuklarıydı ve gülüşüyorlardı.

Yeni Gine Highlands'de yaşarken izlediğim bu "oyun", dünyanın her yerinde tipik olarak çocukların eğitimsel oyunları diye anılan türden bir oyundu. Çoğu çocuk oyunu, onların bizzat gördükleri ya da dinledikleri hikâyelerdeki çeşitli yetişkin faaliyetlerinin bir kopyasından oluşur. Çocuklar bu oyunları eğlenmek için oynarlar ama bu oyunlar onların büyüdüklerinde yapmak zorunda oldukları şeylerin alıştırmasını yapmalarına hizmet eder. Örneğin, antropolog Karl Heider Yeni Gine Highlands'deki Dani halkı arasında, çocukların oynadıkları her oyunun Dani yetişkinlerinin, bazı büyüklere özgü ayinler haricinde, yaptıkları hemen her şeyin taklidinden oluştuğunu gözlemlemiştir. Yetişkin yaşamını kopyalayan Dani çocuk oyunları arasında ot uçlu mızraklarla çarpışmak, mızraklar ve sopalar kullanarak salkımlı meyvelerden oluşan "orduları" "öldürmek", öne çıkan ve geri çekilen savaşçıların yaptığı gibi ileri geri yuvarlanmak, asılı yosunlara ve arı kovanlarına karşı hedef alma alıştırmaları yapmak, eğlence için kuş avlamak, taklit kulübeler ve sulama kanalları olan bahçeler inşa etmek, bir ipe bir çiçeği bağlayıp onu domuz gibi Dani dilinde "domuzcuk-domuzcuk" diyerek çeke çeke götürmek, geceleri ateşin başında toplanmak, yanan bir odun parçasının düşüşünü izlemek ve düşen odunun ucunun işaret ettiği çocuğun gelecekteki kayın biraderi olacakmış gibi davranmak da vardı.

Anlayacağınız, Yeni Gine Highlands'inde yetişkin yaşamı ve çocuk oyunları savaşlar ve domuzlar etrafında geçerken, Sudan'daki Nuer halkının yaşamı da büyükbaş sürülerinin etrafında geçer. Bundan dolayı, Nuer çocuklarının oyunlarının merkezinde de sürüler vardır. Çocuklar kumlar, küller ve çamurlardan çitle çevrilmiş oyuncak ağıllar inşa ederler ve onları çamurdan yapılmış oyuncak hayvanlarla doldurup, hayvancılık oynarlar. Yeni Gine kıyılarında yaşayan ve yelkenli kanolarla balık avlayan Mailu hal-

kının çocukları da oyuncak kanolarına binip yelken açarlar, oyuncak ağlar ve mızrakları kullanarak balık avlar gibi oynarlar. Brezilya ve Venezuela'da yaşayan Yanomamo yerlilerinin çocukları, Amazon yağmur ormanlarının bitkilerini ve hayvanlarını keşfetme peşindedirler ve sonuçta daha erken yaşlarda iyi birer doğa uzmanına dönüşürler.

Bolivya'nın Siriono yerlileri arasında erkek bebekler daha üç aylıkken babalarının verdiği yay ve oklarına, birkaç yıl için onları kullanamayacaksa da, sahip olurlar. Oğlan üç yaşına gelene kadar canlı olmayan hedeflere atış talimleri yapar, sonra böceklere ve daha sonra da kuşlara atış yaparlar. Sekiz yaşına geldiğinde artık babasıyla beraber av turlarına katılmaya hazırdır. On iki yaş onlar için tam donanımlı ve yetenekli bir avcı olmak demektir. Siriono kızları üç yaşlarına kadar minyatür iğlerle yün eğirme oynarlar, sepetler ve çömlekler yapıp annelerine ev işlerinde yardım ederler. Oğlanların yay ve okları ve kızların iğleri Sirionoların tek oyuncaklarıdır. Sirionolar bizimki gibi saklambaç benzeri organize oyunlar bilmezler, sadece oğlanlar güreşirler.

Tüm bu yetişkin faaliyetlerine giriş niteliğindeki ve çocukları bu faaliyetlere hazırlayan "eğitici oyunlara" karşın, Karl Heider'in eğitici olmayan diye nitelediği başka oyunlar da vardır. Bu oyunlar, çocuklara nihayetinde yetişkin faaliyetlerinin küçük versiyonlarının icrası gibi belirgin bir eğitim sağlamazlar. Bunlar, iplerden çeşitli figürler yapmak, otları örerek çeşitli tasarımlar yapmak, tepelerde taklalar atmak, gergedan böceklerinin boynuzlarını delip ince bir yaprak sapıyla onlara koşum takımı takmak ve sürmeye çalışmak gibi oyunlardır. Bunlar "çocuk kültürü" kavramı altına giren örneklerdir: çocuklar diğer çocuklarla geçinmeyi ve anlaşmayı öğrenirler ve büyüdüklerinde pek de bir işlerine yaramayacak olan oyunlar oynarlar. Bununla beraber, eğitici ve eğitici olmayan oyunlar arasındaki ayrım noktaları o kadar da belirgin değildir. Örneğin, iplerin düğümlenmesiyle iki yandan birbirleriyle

yüz yüze gelen iki yumak "çiftleşen" kadın ve erkek figürlerini temsil ederken, bir böceğe kayış takımları takıp sürmeye çalışmak da, domuzlara büyüklerin yaptığı uygulamayı temsil eder.

Avcı-toplayıcı ve küçük tarımsal toplumlardaki oyunlarda düzenli olarak karşılaşılan bir özellik, onların rekabetçi ve yarışmacı temalar içermemesidir. Hâlbuki Amerikalıların birçok oyunu sayı yapmak, kazanmak ve kaybetmekle ilgilidir. Avcı-toplayıcılarda ise sayı yapmak ya da kazananı belirlemek gibi özellikler çok nadir görülür. Bunun yerine, küçük ölçekli toplumlardaki oyunlar sıklıkla paylaşım, yetişkin yaşamına hazırlık gibi işbirliğini vurgulayan ve rekabetçiliği sınırlandıran temalar içerir. Bunlara bir örnek de, daha önce aktarmış olduğum, Jane Goodale'in anlattığı Yeni Britanya'nın Kaulong halkından çocukların oynadığı muz kesme ve paylaşma oyunudur.

Modern Amerikan toplumu oyuncakların sayısı, kaynakları ve işlevleri açısından geleneksel toplumlardan farklılaşır. Amerikan oyuncak üreticileri yaratıcı oyunları teşvik eden "eğitici" diye adlandırdıkları oyuncakların yoğun bir şekilde tanıtımını yaparlar (Fotoğraf 18). Amerikalı ebeveynler mağazalardan alınan oyuncakların çocukların gelişimini açısından önemli olduğuna inandırılırlar. Buna karşın, geleneksel toplumlarda sadece birkaç oyuncak ya vardır ya yoktur ve var olan herhangi bir oyuncak da ya çocuğun kendisi tarafından ya da ebeveynler tarafından yapılmıştır. Çocukluğunu Kenya'nın kırsal kesimlerinde geçirmiş olan Amerikalı bir arkadaşım bana, bazı Kenyalı arkadaşlarının çok yaratıcı olduklarını ve çubuklar ve iplerle tekerlekleri ve aksları olan kendi küçük arabalarını yaptıklarını anlatmıştı (Fotoğraf17). Bu arkadaşım, bir gün Kenyalı bir arkadaşıyla birlikte bir çift kocaman Golyat böceğine koşu takımı hazırlayıp yaptıkları oyuncak arabalarını çekmeleri için uğraşmış. İki çocuk bütün bir gün öğleden sonrasını bu işe harcamışlar, fakat saatler süren uğraşlarına rağmen iki böceğin birden arabayı koordineli bir şekilde çekmelerini

sağlayamamışlar. Arkadaşım onlu yaşlardaki bir oğlan çocuğu olarak ABD'ye döndüğü zaman, Amerikalı çocukların mağazalardan alınmış plastikten yapılmış hazır oyuncak arabalarla oynadıklarını görünce onların Kenyalı çocuklardan çok daha az yaratıcı oldukları izlenimine kapılmış.

Modern devletli toplumlarda resmî eğitim vardır: okullar ve sınıflardaki ders ve etüt saatlerinde eğitimli öğretmenler, çocuklara okul tahtalarının başına geçerek öğretimi oyunlardan ayrı bir faaliyet olarak sağlarlar. Fakat küçük ölçekli toplumlardaki eğitim ayrı bir faaliyet değildir. Bunun yerine, çocuklar ebeveynlerine ve diğer yetişkinlere eşlik ederek ve kamp ateşinin başında yetişkinler ve daha büyük çocuklardan hikâyeler dinleyerek eğitim görürler. Örneğin, Nurid Bird-David'in güney Hindistan'ın Nayaka halkı hakkındaki şu sözleri ilginçtir: "Çocukların modern toplumlarda diyelim ki 6 yaşında okula başladıkları zamanlarda, Nayaka çocukları bağımsız olarak ava giderler ve bu onlar için küçük bir oyundur, yanlarında kendi ebeveynleri ya da diğer yetişkinler olmadan diğer aileleri ziyaret edip onlarda kalırlar... Öğretim işi, ilave olarak çok incelikli bir yolla yapılır. Burada resmî dersler, ezber, sınıflar, sınavlar, bağlamından soyutlanmış ve bir kişiden diğerlerine aktarılan bilgi paketlerinin olduğu kültürel yerler (okullar) yoktur. Bilgi toplumsal yaşamdan koparılamaz."

Bir başka örnek olarak, Afrika'nın Colin Turnbull tarafından incelenen Mbuti pigmeleri arasında, çocuklar küçük yay ve oklarla, iplerle yapılan av ağlarıyla, ya da minyatür bir sepetle (Fotoğraf 20) oynayarak, küçük evler inşa ederek, kurbağaları yakalayarak ve bir antilop taklidi yapan büyükbabalarının arkasından koşturarak, ebeveynlerini taklit ederler. "Yaşam çocuklar için, ara sıra sağlıklı bir şekilde atılan şaplak ve tokatlar arasına serpiştirilmiş uzun ve eğlenceli bir şeydir... Ve onlar bir gün oynadıkları oyunun artık bir oyun olmadığını, gerçek şeyler hâline gelmiş olduğunu fark ederler; o zaman onlar birer yetişkin olarak yolarına devam edecekler-

dir. Avlanmak artık gerçek avlanmaktır, ağaçlara tırmanmanın kazancı erişilemez yerlerdeki balı elde etmektir; salıncakların üzerinde nerdeyse günlük olarak yaptıkları akrobatik hareketler ya da kaçmaca oyunları, kötü niyetli orman bufalolarından kaçışlara dönüşür. Onlar bu yavaş değişimi önceleri fark etmezler bile, hatta ünlü ve gurur dolu avcılar oldukları zaman bile onlar için yapa geldikleri şeyler hep eğlenceli ve gülmece dolu şeylerdir."

Küçük ölçekli toplumlarda eğitim, toplumsal yaşamda doğal olarak sağlanırken, modern yaşamın pek çok unsuru özel eğitimler gerektirebilir. Örneğin, insanların komşularını tanımadığı, yoğun trafiğin ve potansiyel suçluların olduğu ve kaldırımların bile olmadığı modern Amerikan şehirlerinin bazı bölgelerinde, çocukların diğer çocuklara güvenli bir şekilde ulaşması ve oynama imkânları yoktur. Buralarda, çocukların diğer çocuklarla birlikte oynayabilmeleri için devlet tarafından sunulan bir hizmet olan "annem ve ben sınıflarına" yazılmaları gerekir. Bu eğitimde, anneler ya da diğer bakıcılar çocuklarla birlikte, eğitimli bir öğretmenin bulunduğu sınıflarda, kendileri gibi bir düzine kadar anne ve çocukla bir araya gelirler. Çocuklar bir daire hâlinde, anneler veya bakıcılar da onların etrafındaki bir dış daire şeklinde otururlar. Çocuklar burada oyun oynama tecrübesi edinirler. Bunlar, konuşurken dinlemeyi ve söz almayı öğrenmek, birbirlerine nesneleri verip almak gibi şeylerdir. Yeni Gineliler modern Amerikan toplumunun birçok özelliğini tuhaf bulurlar, ama onları hiçbir şey çocukların bir araya gelip oynamak için özel yerler, zaman ve eğitim gerektiğini duydukları zamanki kadar şaşırtmaz.

Onların çocukları ve bizim çocuklarımız

Son olarak küçük ölçekli ve devletli toplumlardaki çocuk yetiştirme uygulamalarının farklı yansımalarına bakalım. Elbette ki, mo-

dern dünyada günümüzün endüstriyel devletli toplumları arasında bile büyük bir çeşitlilik vardır. Çocuk yetiştirmenin ideali ve uygulamaları ABD, Almanya, İsveç, Japonya ve İsrail'deki Kibutzlar arasında farklılaşır. Devletli toplumlar arasından herhangi birini bile ele alsak, o toplumdaki çiftçilerin, kentlerdeki fakir kesimler ve orta sınıfın aralarında da önemli farklılıklar olacaktır. Ayrıca herhangi bir topluluğun kendi içinde kuşaktan kuşağa gözlenen farklılıklar da vardır. Bugün ABD'deki çocuk yetiştirme uygulamaları 1930'lardaki yaygın biçiminden farklıdır.

Devletli toplumlar arasında bazı temel benzerlikler bulunduğu gibi, devletli ve devletsiz toplumlar arasında da bazı temel farklılıklar vardır. Devlet yönetimlerinin o devletteki çocuklarla ilgili kendi ayrı çıkarları vardır ve bu çıkarlar ebeveynlerin çıkarlarıyla örtüşmek zorunda değildir. Küçük ölçekli toplumların da kendine has çıkarları vardır, fakat devletli toplumların çıkarları çok daha özgün ve yukardan aşağıya işleyen bir liderlik mekanizmasıyla merkezi bir şekilde yönetilen çıkarlardır ve iyi takviye edilmiş güçlerle de desteklenir. Bütün devletler çocukların vatandaşlar, askerler ve işçiler olarak yetişmesini, faydalı ve itaatkâr birer yetişkin olmalarını isterler. Devletler gelecekteki vatandaşlarının doğumda öldürülmesine ve kamp ateşlerinde kendilerini yakmalarına karşıdır. Devletler, geleceğin yetişkin vatandaşlarının eğitimi ve onların cinsel faaliyetleriyle ilgili fikirlere de sahiptir. Bunlar devletlerin paylaştığı ortak hedeflerdir ve bu hedefler onları çocuklarla ilgili bazı politikalarda birbirlerine yaklaştırır. Devletsiz toplumlardaki çocuk yetişme uygulamaları, devletli toplumların kendi aralarındaki farklılıklara göre çok daha geniş bir farklılık yelpazesine sahiptir. Devletsiz toplumlar içinde avcı-toplayıcı toplumlar üzerinde, kendine has benzeşme yönünde baskılar daha fazladır: çocuk yetiştirmenin temel konularında birbirlerine benzer, fakat bir grup olarak, yine bir grup olma özelliğindeki devletlerden farklılaşırlar.

Devletler, avcı-toplayıcı toplumlarla karşılaştırıldıklarında askerî ve teknolojik avantajlar kadar, çok büyük bir nüfusa sahip olma avantajına da sahiptir. Son bin yıl boyunca, bu avantajlar devletlerin avcı-toplayıcı toplumları istila etmelerine yol açmış, neticede dünya haritası tamamen devletler arasında bölünmüş, geriye sadece birkaç tane avcı-toplayıcı toplum kalmıştır. Ancak devletler avcı-toplayıcı toplumlardan ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar, bu çocuklarını onlardan daha iyi yetiştirebildikleri anlamına gelmez. Bazı avcı-toplayıcı obaların kimi çocuk yetiştirme uygulamalarını taklit etmeyi düşünebiliriz. Avcı-toplayıcı toplumların bütün çocuk yetiştirme uygulamalarını taklit etmemiz gerektiği gibi bir iddiam doğal olarak yok. Avcı-toplayıcıların seçici bebek öldürmelerine, çocuk doğumlarındaki yüksek ölüm riskine ve çocukların bıçaklar ve ateşle oynamasına izin verilmesine dönülmesini önermiyorum. Avcı-toplayıcılardaki, çocukların cinsel oyunlarına izin verilmesi gibi bazı diğer özellikler, bu oyunların çocuklara gerçekten zarar verdiğini kanıtlamak her ne kadar zor olsa da, bizi rahatsız eder. Başka pratikler devletlerin vatandaşlarınca benimsenmiş olsa da diğerleri bizi rahatsız eder –örneğin bebeklerin aynı yatak odasında ya da ebeveynlerle aynı yatakta yatmaları, bebeklerin üç ya da dört yaşlarına kadar emzirilmeleri ve fiziksel cezalandırmadan uzak durulması gibi.

Fakat bazı başka avcı-toplayıcı çocuk yetiştirme uygulamaları daha vardır ki, bunlar modern devletli toplumlara kolayca uyarlanabilir niteliktedir. Bebeklerimizi bir yerden bir yere götürürken çocuk arabalarında yatay bir hâlde ve ters yöne bakacak şekilde götürmek yerine dik ve bizle aynı yöne bakacak şekilde taşımamız her zaman için mümkündür. Bebeklerin ağlamalarına hızlı ve tutarlı tepkiler verebiliriz, çok daha ebeveyn-yarısı uygulamaları geliştirebiliriz ve bakıcılarla bebekler arasında çok daha fazla fiziksel temas sağlayabiliriz. Çocukların oyunlarını kendilerinin icat etmelerini teşvik edebilir, onlara eğitimsel oyuncaklar diye anılan

şu hazır oyuncaklardan bol bol almayı bırakabiliriz. Akran çocuklardan oluşan oyun grupları yerine çoklu yaş gruplarından oyun grupları oluşturabiliriz. Çocukların keşfetme özgürlüklerini, güvenli alanların sınırlarına kadar genişletebiliriz.

Kendimi, yaklaşık 49 yıldır aralarında çalıştığım Yeni Gine halkı ve avcı-toplayıcılar arasında yıllarca yaşamış, çocukların yetişmesini izlemiş olan batılıların yorumları hakkında derin düşünceler içinde bulurum. Küçük ölçekli toplumların üyeleri arasındaki, sadece yetişkinlerde değil çocuklarda da var olan kendine güven, duygusal rahatlık, merak ve özerklik gibi belirgin özelliklerin gücünün, beni ve diğer Batılıları en çok etkileyen yön olması, sürekli vurgulanan bir temadır. Küçük ölçekli toplumlarda yaşayan bu insanların, birbirleriyle bizlerden çok daha fazla konuştuğunu ve başka insanların organize ettiği televizyon, video oyunları ve kitaplar gibi eğlence biçimlerine çok daha az zaman ayırdıklarını görüyorduk. Onların çocuklarının sosyal yeteneklerindeki erken gelişmeler de bizler için çok çarpıcıydı. Çoğumuzun hayran kaldığı bu nitelikleri kendi çocuklarımızda da görmek isterdik, ancak bizler çocuklarımızı derecelendirip sınıflara ayırarak ve ne yapmaları gerektiğini söyleyerek, bu niteliklerin gelişimine set çekiyorduk. Amerikalı ergen grupları arasında yaygın olan ergenlik krizleri, avcı-toplayıcı çocuklar arasında söz konusu bile değildir. Avcı-toplayıcı toplumlar ve küçük ölçekli toplumlar arasında yaşamış olan Batılılar, hayranlık uyandıran bu niteliklerin çocukların yetişme tarzlarından kaynaklandığı yorumunu yaparlar. Adını koyarsak, uzun emzirme dönemlerinin, birkaç yıl boyunca ebeveynleriyle birlikte uyumuş olmanın, etkili ebeveyn-yarısı sisteminin çocuklara çok daha fazla rol model seçenekleri yaratmasının, bakıcılara olan temas mesafesindeki yakınlığın ve bol fiziksel temasın yarattığı uyarıcıların, bakıcıların bebeklerin ağlamalarına verdikleri anında tepkilerin ve fiziksel cezalandırmanın minimal

düzeyde kalmasının yol açtığı sürekli bir güvenlik ve uyarılma hâli, bu nitelikleri onlara kazandırmaktadır.

Fakat yine de, bizlerin küçük ölçekli toplumlarda gözlemlediğimize inandığımız yetişkinlerdeki daha fazla özgüven, özerklik ve sosyal yetenekler sadece izlenimlerden ibarettir: bunları ölçmek ve kanıtlamak zordur. Bu izlenimler gerçek olsa bile, bunları daha uzun emzirme dönemleri, ebeveyn-yarısı sistemi ve benzer şeylerin sonucu olduğu sonucuna varmak da güçtür. Yine de minimum düzeyde, bize çok yabancı gelen avcı-toplayıcı toplumların çocuk yetiştirme edimlerinin felaket sonuçları olmadığı söylenebilir. Hatta bu toplumların, bir yandan büyük tehlikeler ve sorunlarla baş edebilirken ve bir yandan da eğlenip gülebilen yetişkinler ürettikleri de söylenmelidir. Modern insanın davranışsal olarak yaklaşık 100 bin yıllık tarihinde, avcı-toplayıcı yaşam tarzı en azından kabul edilebilir ölçülerde iyi bir şekilde işlemiştir. Dünyadaki herkes, en azından 11 bin yıl önce tarımsal usullerin keşfine kadar, köken olarak avcı-toplayıcıdır ve dünyada yaşayan hiç kimse 5 bin 400 yıl öncesine kadar bir devlet boyunduruğu altında yaşamamıştır. Çocuk yetiştirme konusunda tüm bu deneylerden elde edilen dersler öyle uzun bir zamanda elde edilmiştir ki, onların üzerinde uzun uzun düşünmeye kesinlikle değer.

6. BÖLÜM

Yaşlılara Yönelik Muamele: Şefkat, Terk Etmek ya da Öldürmek?

- Yaşlılar
- Yaşlı bakımından beklentiler
- Terk etme ve öldürme nedenleri
- Yaşlı insanların faydaları
- Toplumun değerleri
- Toplumun kuralları
- Günümüzde durum nasıl?
- Yaşlı insanlar konusunda ne yapabiliriz?

Yaşlılar

Fiji adalarından birisi olan Viti Levu'ya yaptığım bir ziyarette, Amerika'yı ziyaret etmiş ve bana izlenimlerini aktaran oralı bir adamla sohbet etme fırsatım olmuştu. Onun Amerikan yaşam tarzının hayranı olduğu ve imrendiği bazı özellikleri vardı, ama geri kalan şeyler onu iğrendirmişti. En kötüsü de bizlerin yaşlılara karşı davranışımızdı. Fiji'nin kırsal kesimlerinde, yaşlılar hayatlarını etraflarındaki akrabaları ve yaşam boyu dostluk ettiği insanlarla birlikte, öteden beri yaşadıkları köylerinde sürdürürler. Genellikle onlarla ilgilenen ve bakımlarını üstlenen çocuklarının yaşadığı evlerde ikamet ederler. Bu bakım o noktaya kadar gelebilir ki, dişleri aşınmaktan damaklarına kadar inen yaşlılar için yiyeceklerin çiğnenerek yumuşatılması işini bile çocukları üstlenebilir. ABD'de,

Fijili arkadaşımın öfkelenmesine neden olacak şekilde, birçok yaşlı huzur evlerine gönderilir ve çocukları ancak zaman zaman onları ziyaret eder. Söz konusu dostum, beni de suçlar gibi şöyle haykırmıştı, "Yaşlılarınızı, hatta kendi ana babalarınızı bile başınızdan atıyorsunuz!"

Geleneksel toplumlardan bazıları yaşlılarına Fijililerden bile daha yüksek bir statü tanır, onların yetişkin çocuklarını baskıcı bir şekilde yönlendirmelerine izin verirler; topluluğun mal ve mülkünün yönetimini onlara bırakırlar ve hatta erkeklerin 40 yaşından önce evlenmelerini engellerler. Bazılarıysa yaşlılarına Amerikalılardan bile daha aşağıda bir statü verirler, onları aç bırakır, terk eder veya bilerek öldürebilirler. Elbette ki, her toplumun içinde birçok bireysel farklılıklar da vardır: Birkaç Amerikalı arkadaşım ebeveynlerini huzur evine yerleştirmiş bulunuyor ve bazıları onları yılda ya bir kez, ya da hiç ziyaret etmiyorlar. Bir başka arkadaşım da 100. yaş gününde 22. kitabını yayımlamış ve bu vesileyle kendisini sık sık ziyarete gelen çocuklarının, torunlarının ve torunlarının çocuklarının eşliğinde bunu kutlamıştı. Fakat, yaşlılara olan ilgi ve bakımın normal süreçleri açısından, geleneksel toplumlar arasındaki farklılıkların çeşitliliği, ABD'deki bireysel farklılıklardan bile çok daha geniştir. Yaşlı büyüklerine bakımı, yiyeceklerini önceden çiğneyerek sunmaya kadar götüren bir Amerikalı tanımıyorum, ama onları boğup da, çevreden iyi yaptığı şeklinde övgüler alanına da rastlamadım. ABD'de yaşlıların önemli bir bölümünün berbat yaşam şartlarında oldukları bilinir. Acaba geleneksel toplumlar arasındaki bu geniş çeşitlilik içinde bizlerin taklit edebileceği, yararlanabileceğimiz ya da kaçınmamız gereken şeyler var mıdır?

İlerlemeden önce, iki konuda sıklıkla karşılaşılan itirazlara değinmek istiyorum. Birincisi "yaşlılığın" hangi yaştan başladığı konusunda evrensel bir tanım ya da belirleme olmamasıdır: bu toplumlara ve bireysel görüş açılarına göre değişebilen bir şeydir.

ABD'de federal hükümetin yürüklükte olan tanımına göre, yaşlılık 65 yaşında başlar. Bu yaştaki insanlar sosyal güvenlik imkânlarından yararlanırlar. Ben onlu yaşlarımdayken, 20 yaşındakileri bilgeliklerinin ve yaşamlarının zirvesindeki insanlar olarak görürdüm. 30'larındaki insanlar orta yaşlıydı ve altmışın üstündekiler de yaşlıydı. Şimdi 75 yaşımdayım, kendi 60 ve 70'li yıllarıma yaşamımın zirvesi gözüyle bakıyorum ve yaşlılığım galiba sağlık durumuma bağlı olarak 85-90'larda başlayacak. Yeni Gine'nin kırsalında yerel halktan insanlar 46 yaşımda olduğumu öğrenince sıkı bir nefes alarak "*serengeh mati!*" demişlerdi. Bu söz "yarı ölü" anlamına geliyordu. Ben yürürken, herhangi bir şey olursa desteklemeleri için genç çocukları yanıma verirlerdi. Bu nedenle "yaşlılık yaşı", suni olarak belirlenmiş evrensel bir eşiğe göre değil de yerel toplumların standartlarına göre tanımlanmalıdır.

Diğer karşıtlık da bu karşıtlıkla ilgilidir. Ortalama yaşam süresinin 40 yaşın altında olduğu ülkelerde yaşayan bir kişi ABD'deki yaşlı tanımına uygun yaşa hiçbir zaman gelmeyecektir. Gerçekten de incelemelerde bulunduğum hemen her Yeni Gine köyünde sadece 50 yaş ve yukarısına kadar yaşamış olan birkaç kişinin bir *lapun* (yaşlı) olduğu düşünülüyordu. Bana şimdiye kadar yaşları 70'in üzerinde olduğu tahmin edilen iki kişi gösterilmiştir. Bu tahminler onların anımsadığı ortak olarak bilinen geçmişteki büyük olaylardan çıkarılmaktadır (örneğin onların 1950'deki büyük tufanı anımsayıp anımsamadıkları gibi). Onların sakat olmaları büyük olasılıktır, görme özürlü ya da tamamen kör olabilirler ve akrabalarının getirdiği gıdaya bağlı olarak yaşarlar, ama yine de köylerinde yaşamsal bir rol üstlenirler. Benzer bulgular diğer geleneksel toplumlar için de geçerlidir: Kim Hill ve A. Magdalena Hurtado, Paraguay'dan beş Ache Yerlisinin soy kütüğünü çıkarmıştır. Bu insanların ölüm yaşları sırayla 70, 72, 75, 77 ve 78 idi. Nancy Howel, yaşının 82 olduğu hesaplanan bir !Kung adamının fotoğraflarını çekmişti, fakat yine de kamptan kampa göçerken o

hâlâ uzun mesafeleri yürüyebiliyor, kendi yiyeceğinin büyük bölümünü kendi topluyor ve kendi kulübesini inşa edebiliyordu.

Toplumların arasında yaşlılara gösterilen ilgi ve bakım bu kadar değişkenlik arz ederken, bu yelpaze içinden standart olanlarını nasıl belirleyebiliriz? Bunun açıklamasını kısmen göreceğimiz gibi toplumlar arasındaki farklılıkların, yaşlıların toplum için daha az ya da daha faydalı olmaları ve gençlerin onlara bakmasını daha olası hâle getiren maddi nedenlerde aramalıyız. Toplumlar arasındaki farkların, açıklamasının geri kalanını ise kültürel değerlerde aramalıyız. Bunlar, yaşlıya ve özel yaşama saygı, bireysel olana karşı ailesel değerler arasındaki dengeler ve özgüven gibi değerlerdir ve bunlar yaşlıları faydalı ya da birer yük hâline getiren maddi faktörlerle sadece kısmen açıklanabilmektedir.

Yaşlı bakımından beklentiler

Gelin bu konuya yaşlılardan beklenenlerin basit bir açıklamasıyla başlayalım. Beklentiler tam olarak karşılanamayacağına göre, sistemin hangi bakımlardan işlemediğinin formüle edilmesi, bize yine de yardımcı olacaktır. Hayata iyimser tarafından bakan sıradan biri şöyle bir mantık yürütebilir: Ebeveynler ve çocuklar birbirlerini severler ve sevmelidirler de. Ebeveynler her şeylerini çocuklarına adarlar ve onlar için özveride bulunurlar. Çocuklar kendilerini yetiştiren ebeveynlerine saygı duyarlar ve minnettardırlar. Bunlardan dolayı da, bütün dünyada çocukların yaşlanan ebeveynleriyle ilgilenmelerini ve iyi bir bakım sunmalarını bekleriz.

Toy bir evrimsel biyolog da farklı bir akıl yürütme ile aynı hoş sonuca ulaşabilir. Doğal seçim genlerle aktarılan şeylerle ilgilidir. İnsanların genlerini başkalarına geçirmesinin en doğal ve doğrudan yolu çocuk sahibi olmaktır. Bundan dolayı, doğal seçim yaşamayı başarabilen ve kendi çocuklarını üretebilen ebeveynlerin le-

hine işler. Aynı şekilde, kültürel seçim de öğrenilen davranışların aktarılması şekildedir. Burada ebeveynler çocuklarına davranış modelleri oluştururlar. Bundan dolayı, ebeveynlerin çocuklarının başarılı bir şekilde hayatlarını sürdürmeleri ve kendilerini yeniden üretmelerini sağlamak için kendi yaşamlarından özverilerde bulunmaları anlaşılabilir bir şeydir. Buna karşın, yaşlı ebeveynler çocuklarının henüz elde etmemiş olduğu statü, bilgi ve kaynak birikimine sahiptirler. Çocuklar ebeveynlerinin bu bilgi, kaynak, yetenek ve statüleri kendilerine aktarmak suretiyle kendilerini desteklemelerinin arkasında genetik ve kültürel çıkarları olduğunu bilirler. Bu nedenle, çocuklar şöyle bir mantık yürütürler, öyleyse yaşlı ebeveynlerle ilgilenmek ve bakımlarını üstlenmek onların kendi yaşamlarını sürdürmeleri açısından çıkarlarına olacaktır. Daha genel bir ifadeyle, bireylerin karşılıklı ilişkiler içinde olduğu bir toplumda, daha genç olan kuşağın bir bütün olarak, genleri ve kültürleri ortak olan yaşlılarıyla ilgilenip bakımlarını üstlenmeleri beklenir.

Bununla beraber, biliriz ki bu pembe tahminler sadece kısmen doğrudur. Evet, ebeveynler genellikle gerçekten de çocuklarıyla ve kendi ebeveynleriyle ilgilenip onlara bakmaktadırlar ve genç kuşaklar da bir bütün olarak yaşlılarına bakmaktadır. Fakat bu sonuçlar toplumların çoğunda en azından bazı çocuklar ve bazı toplumlarda da çoğu çocuk için geçerli değildir. Neden? Akıl yürütmemizde yanlış giden nedir?

Bizim basit hatamız (evrimsel biyologlar artık bunu yapmazlar) kuşaklar arasındaki çatışan çıkarları hesaba katmamış olmamızdı. Ebeveynler her zaman sınırsız özverilerde bulunmazlar, çocuklar da daima minnettar kalmazlar ve onların sevgilerinin de sınırları vardır ve insanlar da genleri ve kültürlerini en optimum biçimde aktaran ve buna uygun davranan Darwinci yöntemlerle hesaplanabilen mekanizmalar değillerdir. Yaşlılar da dâhil bütün insanlar, sadece çocukları için değil, kendileri için de rahat bir ya-

şam isterler. Ebeveynler, çocukları için özveride bulunma konusunda sıklıkla sınırları zorlarlar. Çocuklar ise tersine rahat bir yaşama kavuşma konusunda daha sabırsızdırlar. Çocuklar genellikle ve çok doğru bir şekilde, ebeveynler kaynakları ne kadar tüketirlerse kendilerinin yararlanabileceği kaynakların da o kadar azalacağı şeklinde bir mantık kurarlar. Şimdiye kadar çocuklar içgüdüsel bir şekilde Darwinci bir mekanizma gibi hareket etmiş olsalar bile, doğal seçim bize çocukların yaşlanan ebeveynlerine her zaman bakması *gerekmediğini* söyler. Çocukların ebeveynlerine karşı cimrice davrandıkları, onları terk ettikleri ya da hatta öldürdükleri, kültürel ya da genetik aktarımlarını geliştirebilecekleri birçok durum vardır.

Terk etme ve öldürme nedenleri

Ne çeşit bir toplumda çocuklar (ve genelde daha genç olan kuşak) ebeveynlerini terk veya ihmal eder, hatta öldürür ya da bunları yapmaları *gerekebilir* (bu mantıkla)? Birçok toplumda, yaşlıların içinde yaşadıkları grubun genelini tehlikeye atan ciddi engeller yaratabildikleri vakalar rapor edilmiştir. Bu durumun meydana geldiği koşullar iki gruba ayrılır. Birinci gruptaki koşullar, obalarının yerlerini zaman zaman değiştirmek zorunda olan göçebe avcı-toplayıcılara atfedilebilir. Yük taşıyacak hayvanları olmadığından göçebeler her şeyi sırtlarında taşırlar: bebekler, dört yaşından küçük ve grubun hızına uyamayacak çocuklar, silahlar, alet edevat ve diğer sahip olunan eşyalar ile yürüyüş esnasında gereken yiyecek ve su. Bu yüke yaşlı ve hasta insanların eklenmesi zor ya da imkânsızdır.

Diğer koşul grubunda çevresel şartlar vardır. Özellikle de, Kuzey Kutup Bölgesi ve çöller gibi şiddetli gıda kıtlığının dönemsel olarak yaşandığı ve gıda üretimi fazlasının belli bir kıtlık dönemini karşılayabilecek kadar olmaması durumları bunlar arasında sa-

yılabilir. Herkesi hayatta tutmaya yetecek kadar gıda yoksa, toplum en verimsiz veya değersiz üyelerini feda etmek durumunda kalabilir, aksi takdirde grup olarak hayatta kalabilmek riske girer.

Bununla beraber, Kuzey Kutup Bölgesi ve çöllerde yaşayan bütün göçebelerin yaşlılarını feda etmeleri gibi bir durum da söz konusu değildir. Bazı gruplar (!Kunglar ve Afrikalı pigmeler gibi) bunu yapma konusunda diğerlerinden (Acheler, Sirionolar ve Inuitler) daha isteksizdir. Bir grubun içinde belli bir yaşlı kişiye yönelik muamele, ona bakabilecek ve koruma altına alabilecek olan yakın ve durumu müsait bir akrabanın olup olmamasına bağlıdır.

Yük olmaya başlayan yaşlılardan nasıl kurtuluyorlar? Kullandığım dil okurlara duygusuz ve dehşet verici gelebilir. Gittikçe doğrudan eyleme doğru giden bir sıra izleyen, 5 yöntem seti bulunuyor. En pasif yöntem, yaşlı insanları ölene kadar ihmal etmektir: onları görmemezlikten gelmek, az yiyecek sağlamak, aç bırakmak, tek başlarına kalmalarına izin vermek ya da kendi pislikleri içinde ölüme terk etmek. Bu yöntemlerin, örneğin Kuzey Kutup Bölgesi'nde, Kuzey Amerika Çöllerindeki Hopiler arasında, tropik Güney Amerika'nın Witotolarında ve Avustralya'nın yerlilerinde uygulandığı bildirilmiştir.

Bir sonraki yöntem Kuzey İskandinavya'nın Lapsleri (Saamiler), Kalahari Çölü'nün Sanleri, Kuzey Amerika'nın Omaha ve Kutenai yerlileri, tropikal güney Amerika'nın Acheleri arasında çeşitli şekillerde uygulanmaktadır. Bu yöntemde obanın geri kalanı kamp yerini değiştirirken yaşlı veya hasta kişiler bilinçli olarak arkada bırakılmaktadır. Bu yöntemin bir çeşidi Acheler arasında uygulanır. Bu yöntemde yaşlı bir erkek (kadınlar için bu yapılmaz onlar doğrudan öldürülür) ormandan çıkarılarak "beyaz adamın yolu üzerine" öylece bırakılır ve ondan bir daha hiç haber alınmaz. Daha sık olarak, hasta bir erkek/kadın için uygulanan yöntemde ise oba yer değişikliği yaparken bu kişi bir süre yetecek kadar yakacak odun, gıda ve su ile birlikte bir çardak altında bırakı-

lır. O bu süre içinde iyileşebilirse sonradan obanın geri kalanına katılacaktır.

Antropolog Allan Holmberg Bolivya'nın bir grup Siriono yerlisiyle birlikteyken, böyle bir terk ediş olayına rastlamıştır. O bu olayı şöyle aktarır: "Oba Rio Blanco'ya doğru hareket edecekti. Seyahat için hazırlıklarını yaparlarken, dikkatimi hamakta yatmakta olan orta yaşlı bir kadın çekti. Konuşamayacak kadar hastaydı. Şefe onu ne yapmayı planladıklarını sordum. Bana bunu kocasına sormamı söyledi ve o da onun çok hasta olduğunu, orada bırakacaklarını, sonuçta da öleceğini belirtti. Ayrılık ertesi sabah için planlanmıştı. Olayları gözlemlemek için orada hazır bulunuyordum. Bütün oba ölmekte olan kadına doğru düzgün bir veda bile etmeden yürüyüşe başladı. Kocası bile ona hoşça kal demedi. Ateşin başındaydı, yanında sadece su dolu bir sukabağı ve kişisel eşyaları vardı. Bu duruma itiraz edemeyecek kadar da hastaydı." Holmberg'in kendisi de hastaydı ve tedavi için bir misyon istasyonuna gitmek için yola koyulmuştu. Üç hafta sonra kamp yerine geri döndüğünde kadın orada değildi, sonra obanın kampının kurulduğu bir sonraki yere giden patikayı takip etmeye başladı, yol üzerinde kadının bazı eşyalarını ve sonra da karıncalar ve akbabalar tarafından etleri temizlenmiş kemiklerine rastlamıştı. "Belli ki obayı yakalayabilmek için elinden geleni yapmıştı ama başaramamış ve artık işe yaramaz hâle gelen bütün Sirionoların kaderini paylaşmıştı."

Yaşlılardan kurtulmanın üçüncü yönteminin, Sibirya'nın Yakutları ve Chukchileri, Kuzey Amerika'nın Crow yerlileri, Inuitler ve Norseler arasında uygulandığı bilinir. Bu yöntemde yaşlılar, kendilerini uçurumdan atmak, denize açılmak ya da bir çarpışmada ölmeye çalışarak intihar etme seçeneklerinden biri için teşvik edilirler. Yeni Zelandalı doktor ve denizci David Lewis, Güneybatı Pasifik Okyanusu'ndaki Reef Adalarından yaşlı denizci bir arkadaşının, resmî bir veda töreninden sonra tek başına bir

tekneyle denize nasıl açıldığını ve geri dönmediğini onun da zaten açıkça geri dönmek niyetinde olmadığını anlatmıştır.

Üçüncü yöntemde, yardımsız intihar söz konusuyken, dördüncü yöntemde ise destek alınarak yapılan intihar ya da kurbanın işbirliğiyle öldürme vardır. Örneğin, boğma, bıçaklama, canlı canlı gömme bu yöntemin uygulamaları arasındadır. Gönüllü olarak ölmek istediklerini belirten yaşlı Chukchi insanları övgüler alırlar ve öbür dünyada en iyi ikamet yerlerinden birisinin ona verileceği konusunda güvenceler verilir. Kurbanın karısı dizlerinin üstüne çökerek onun kafasını tutar ve karşılıklı duran iki erkek de boynuna geçirilen bir urganı var güçleriyle çekerler. Güneybatı Yeni Britanya'nın Kaulong halkı arasında bir dulun, erkek kardeşleri ya da oğlu tarafından kocasının ölümünün ardından hemen boğulması 1950'lerde rutin bir uygulamaydı. Bu uygulama infazcılar için şok edici olsa da bir yükümlülüktü ve bundan kaçınmak utanç verici kabul edilirdi. Bir Kaulong genci, Jane Goodale'e bunu yapmak için isteksiz davrandığında annesi tarafından nasıl utandırıldığını şu sözlerle anlatmıştır: "Ben tereddüt edince, annem ayağa kalkıp herkesin duyabileceği şekilde, böyle tereddüt etmemin nedeninin onunla seks yapmak istemem olduğunu söyledi." Banks Adalarındaki hasta ve yaşlı insanlar arkadaşlarına kendilerini diri diri gömerek acılarına son vermeleri için yalvarırlar ve arkadaşları bunu bir nezaket jesti olarak yaparlar: "Mota'daki bir adam kardeşini gömdü. Şiddetli grip geçiriyordu; fakat diğeri toprağı onun başının üzerine gevşek olarak attı ve bir süre ağlayıp zaman zaman oraya giderek hâlâ yaşayıp yaşamadığını sordu."

Son ve en yaygın olan yöntemde kurban onun rızası veya işbirliği olmadan, zorbaca öldürülür. Öldürme işi boğma, diri diri gömme, nefessiz bırakma, bıçaklama, kafaya baltayla vurma ya da boynunu ya da belini kırma şeklinde uygulanabilir. Kim Hill ve A. Magdalena Hurtado'nun röportaj yaptığı bir Ache yerlisi yaşlı kadınları öldürme yöntemlerini şöyle anlatmıştır (yukarıda belir-

tildiği gibi, yaşlı erkekler, öldürülmek yerine geri dönmemek üzere uzaklara bırakılırlar): "Geleneklere uygun olarak yaşlı kadınları öldürürüm. Hâlâ hareket edebilirken (hayattayken) teyzemi öldürmüştüm... Büyük nehrin kıyısında üzerlerinde tepinirim ve ölürler... Onları gömmek için tamamen ölmelerini beklemem. Hâlâ hareket edebilirken onların (boyunlarını ya da bellerini) kırarım... Yaşlı kadınları kafama takmam, onları tek başıma sopalarım (yayıyla)."

Bizler, bu eşler, çocuklar, erkek ya da kız kardeşler, ya da yoldaş insanların yaşlı ya da hasta insanları öldürme ya da terk etme hikâyelerinden herhâlde korku ve dehşete kapılıyoruzdur –tıpkı 5. Bölüm'de aktarılan bir annenin ikiz ya da sakat doğan bebeğini öldürmesindeki tepkilerimiz gibi. Fakat tıpkı bebek öldürme vakalarında olduğu gibi kendimize şu soruyu sormamız gerekir: bir göçmen toplum ya da gıda arzı herkese yetmeyecek olan bir grup, yaşlılarına başka ne yapabilirdi ki? Bu kurbanlar yaşamları boyunca yaşlı ya da hasta insanların terk edildiklerini ya da öldürüldüklerini gördüler ve belki de bunu kendi ebeveynlerine de yaptılar. Bu, onların bekledikleri bir ölüm şeklidir ve çoğu vakada onlar bunu işbirliği içinde yaparlar. Bizler böyle intihar etmek, terk edilmek ya da öldürülmek gibi bir sınavdan geçmemizi gerektirmeyecek kadar gıda üretebilen ve tıbbi tedavi imkânlarına sahip toplumlarda yaşadığımız için şanslıyız. Winston Churchill'in, savaş zamanında eş derecede felaket iki seçenekten birisini seçmek zorunda kalan Japon Amirali Kurita'ya yazdığı mektubunda belirttiği gibi, "Onu ancak böyle bir sınavdan geçen biri yargılayabilir." Aslında, siz bu kitabı okuyanlar arasından birçoğunuz da çok çetin sınavlardan geçtiniz ya da geçeceksiniz; bir gün bir doktor, yaşlı ya da hasta ebeveynlerinizden birinin artık tıbbi olarak çaresiz durumda olduğunu belirterek, tedaviyi durdurmak ya da sadece ağrı kesiciler, yatıştırıcılar ve hafifletici bakımlar arasından bir seçim yapmanızı isteyebilir.

Yaşlı insanların faydaları

Yaşlı insanların geleneksel toplumlar için ne tür yararları vardır? Soğukkanlı uyumlu bir görüş açısından bakıldığında, yaşlı insanların katkıda bulunabildiği toplumlar, bu toplumlar onlarla ilgilenebildiği ve bakımlarını üstlenebildiği sürece daha refah içinde olma eğilimindedir. Elbette ki, yaşlılarına bakan genç insanlar bunu yapmalarının nedenlerini, daha büyük bir sıklıkla, evrimsel avantajlardan ziyade sevgi, saygı, şefkat ve yükümlülük gibi kavramlarla ifade ederler. Bununlar beraber, avcı-toplayıcı bir grup kıtlık hâlinde kimlerin gıda verilmeye değer olduğunu aralarında görüşürken, orada soğukkanlı düşünceler açıkça ifade edilebilir. Yaşlı insanlar tarafından sağlanan hizmetler arasında benim sözünü edeceğim ilki genç insanların da yaptığı bir şeydir, fakat yaşlılar bunu yapacak güce sahiptirler, diğer hizmetler ise uzun deneyimlerle mükemmelleşen ve bundan dolayı da özellikle yaşlı insanların yapabileceği şeylerdir.

Erkekler bir aslanı mızrakla öldüremeyecekleri ve kadınlar da mongongo fıstığı bahçelerine gidip gelmek için sırtlarındaki ağır yüklerle kilometrelerce yürüyemeyecekleri bir yaşa, nihayet geleceklerdir. Yine de, yaşlı insanların torunları için yiyecek elde etmesinin başka yolları da vardır ve bu sayede çocuklarının ve gelin ya da damatlarının gıda tedarik yüklerini hafifletebilirler. Ache erkekleri avlanmaya devam ediyorlar ve 60'larına geldiklerinde daha küçük hayvanları avlamaya, meyve ve el sanatlarına yöneliyorlar. Obaların yer değişiklikleri esnasında da yolları açıyorlar. Yaşlı !Kung erkekleri hayvan tuzakları kuruyorlar, bitkisel gıdalar topluyorlar ve genç adamlara hayvan izlerini sürmek ve stratejiler önermek için av partilerine katılıyorlar. Tanzanya'daki avcı-toplayıcı Hadza halkının kadınları arasında en ağır işleri yapan yaş grubu, menopoz dönemi sonrasının büyükanneleridir (Fotoğraf 21). Onlar günlerinin ortalama yedi saatini kökler ve meyve topla-

makla geçirirler –kendilerinin besleme çağında çocukları olmasa bile. Ancak onların aç torunları vardır ve yiyecek toplamakla daha fazla zaman geçiren Hadza büyük annelerinin torunları sonuç olarak daha kilolu olurlar. Benzer yararların 18. ve 19. yüzyıl Finlandiyalı ve Kanadalı çiftçiler arasında olduğu da görülmektedir: Kilise ve soy kütüklerinin incelenmesi, büyük annesi olan çocukların iki büyük annesi de ölmüş olanlara göre yaşam şanslarının daha fazla olduğunu ortaya koymuştur ve kadınların menopoz sonrasında yaşadıkları her on yıl için onların çocuklarının da ortalama iki fazladan çocuk ürettikleri görülmektedir (bunun nedeninin büyük annenin bakım desteği olduğu düşünülür).

Yaşlıların yedi saat kök toplamayı artık yapamayacak yaşa gelmiş olmaları durumunda bile sağladıkları bir diğer hizmet daha vardır: çocuk bakımı. Bu yaşlı insanlar torunlarına bakmak ve göz kulak olmak suretiyle, kendi çocuklarının dışarıda yiyecek toplamalarına daha fazla zaman ayırmalarını sağlar. !Kung büyükanneleri torunlarına ardışık birkaç gün boyunca kesintisiz olarak bakarlar. Böylece onların çocukları gecelemeli olarak avlanma ve toplama turlarına çıkabilirler. Yaşlı Samoalılar ABD'ye göçmelerinin başlıca nedeni olarak torunlarına bakmayı gösterirler. Böylece onların çocukları ev dışında işler bulup çalışabilecekler ve ev işlerinde daha az yük sırtlanacaklardır.

Yaşlılar, büyük çocuklarının kullanabileceği, alet ve silahlar, sepet ve çömleklerle dokuma kumaşlar üretirler (Fotoğraf 22). Örneğin, Malay Yarımadası'ndaki Semangların yaşlı avcı-toplayıcıları, ürettikleri üfleme silahlarıyla dikkat çekerler. Bu bölgede, yaşlılar gençlikte elde ettikleri yeteneklerini sürdürmekle kalmaz, aynı zamanda onları geliştirip ustalaşırlar da: en iyi sepet örücüleri ve çömlekçiler genellikle yaşlı insanlardır.

Şifacılık, din, eğlence, sosyal ilişkiler ve siyaset yaşla birlikte gelişen diğer yetenekler arasındadır. Tıpkı geleneksel ebeler ve şifacıların yaşlı olmaları gibi, büyücüler, din adamları ve kâhinler

de genellikle yaşlı insanlardır. Söylenen şarkıların, oyunların, dansların ve geçiş ayinlerinin başında hep onlar vardır. Yaşlılar çok geniş sosyal avantajlardan yararlanırlar. Onlar, uzun geçmişleri boyunca bir ilişkiler ağı geliştirmişlerdir ve bunu çocuklarına nakledeler. Siyasi liderler genellikle yaşlı insanlardır, bu o kadar böyledir ki "kabile yaşlıları" sözü neredeyse "kabile liderleri" sözüyle eş anlamlı hâle gelmiştir. Modern devletli toplumlar için de aynı şey genellikle geçerlidir: Amerikan başkanlarının işbaşına geçme yaş ortalaması 54 ve Yüksek Mahkeme üyelerinin 53'tür.

Fakat geleneksel toplumlarda yaşlıların en önemli işlevine, bu kitabın okurları arasında aşina olanlar azdır. Okur-yazar bir toplumda temel bilgi kaynaklarını yazılı ya da dijital kaynaklar oluşturur. Bizlerin elinde ansiklopediler, kitap ve dergiler, harita ve günlükler, notlar, mektuplar ve internet vardır. Bir olgu hakkında emin olamıyorsak, ya basılı ya da internet kaynaklarından araştırma yaparız. Fakat okuryazar olmayan bir toplumda bu seçenekler yoktur ve bu tür kaynak taramaları insan hafızasına dayanmak zorundadır. İşte bu nedenle yaşlı insanların hafızaları bulundukları topluluğun ansiklopedisi ve kütüphaneleridir. Yeni Gine'de yerli insanlarla röportajlar yaparken, insanlar bazı sorularımın yanıtları hakkında emin olmayınca, önce bir duraklarlar ve sonra şöyle derlerdi, "Hadi bunu yaşlı erkeğe [ya da yaşlı kadına] soralım." Yaşlı insanlar kabilelerinin şarkıları ve efsanelerini, kimin ne zaman, ne yaptığını, kimle ilişkisi olduğunu ve yüzlerce bitki ve hayvan türlerinin isim, huy ve özeliklerini ve şartlar kötü olduğunda onları nerelerde bulabileceklerini bilirler. Bunlardan dolayı, tıpkı modern deniz kaptanlarının hidrografi haritalarına gözü gibi bakmayı bir ölüm kalım meselesi olarak görmesi gibi yaşlı insanların bakımı da bu toplumlar için yaşamsal bir konu hâline gelir. Şimdi, kabilelerine çok önemli bilgiler sağlayarak onların hayatta kalmalarını sağlayan yaşlı insanların değerini ortaya koyan bir olay aktaracağım.

Bu olayı, 1976'da Rennell adındaki Güneybatı Pasifik Adaları'ndan birinde yaşadım. Adaya bir boksit madeninin çevresel etkilerini araştırmak üzere gönderilmiştim. Madencilik için ağaçların kesildiği ormanlık alanların ne kadar sürede kendilerini yenileyeceğini, hangi ağaç türlerinin kerestecilik açısından değerli olabileceğini, oradaki yenilebilir meyveleri ve diğer kullanım fırsatlarını ortaya çıkarmam gerekiyordu. Orta yaşlı adalılar bana 126 Rennell bitki türünün Rennell dilindeki isimlerini söylemişlerdi (*anu, gangotoba, gai-gha-ghea, kagaa-loghu-loghu*, vb.). Bir yandan da, onların tohum ve meyvelerin hangilerinin insanlar veya hayvanlar tarafından yenilemez olduğunu ya da kuşlar ve yarasaların yiyebildiği ama insanların yiyemediğini (ilgili kuş ve yarasa türlerinin adlarını da belirterek) veya tersine kuşlar ve yarasaların yemediği ama insanların yiyebildiğini ayrı ayrı belirtmişlerdi. Ayrıca, bu türler arasında insanlar tarafından yenilmeyen ama "*hungi kengi*'den sonra yenilenleri" de belirterek konuyu detaylandırmışlardı.

Hungi kengi diye bir şeyi daha önceden duymamış biri olarak bunun ne olduğunu ve yenilemeyen şeyleri nasıl yenilebilir kıldığını sormuştum. Beni bilgilendirenler beni bir kulübeye götürüp bir bilgi kaynağıyla tanıştırdılar. Bu, yardım olmadan yürüyemeyen çok yaşlı bir kadındı. Sonunda kadının verdiği bilgilerden *hungi kengi*'nin, o zamana kadar bilinen adayı vuran en büyük kasırga olduğu ortaya çıktı. Kolonyal kayıtlardan bu kasırganın 1910 yılında gerçekleştiği anlaşılıyordu. Yaşlı kadın o zamanlar bir çocuktu ve daha evlenecek yaşa gelmemişti. O nedenle onunla 1976'daki ilk karşılaşmamda büyük ihtimalle 70'lerinin sonlarında ya da 80'lerinin ilk yıllarındaydı. Kasırga Rennell'in ormanlarını dümdüz etmiş, bahçeleri kırıp geçirmiş ve hayatta kalan adalıları açlık tehlikesiyle baş başa bırakmıştı. Bahçeler yeniden ekilip ürün verene kadar, insanlar sindirilebilir her şeyi yemek zorundaydılar, bu durumda sadece her zaman tercih edilen meyve-

ler değil, o zamana kadar önemsenmeyen meyveler de buna dâhil edilmek zorundaydı –işte bunlar bana "hungi kengi"den sonra yenilen diye aktarılan meyvelerdi. Bunlar yedek unsur olarak tercih edilen ya da zehirli olup da zehirleri bazı işlemlerle alındıktan sonra yenilebilen meyvelerdi. Neyse ki, hungi kengi adayı vurduğu zaman, orada bir önceki güçlü kasırgadan kurtulmuş olanlar vardı ve onlar o dönemde açlığın nasıl üstesinden geldiklerinin bilgisine sahiptiler. Şimdi bu yaşlı kadın köyünde bu bilgi ve deneyimin aktarılmış olduğu yaşayan son kişiydi. Rennell'i başka büyük bir kasırga vurduğunda, onun hangi meyvelerin yenilebilir olduğuna dair ansiklopedik bilgisi, yoldaşı köylüleri açlıktan kurtaracak olan tek varlıklarıydı. Okuma-yazma bilmeyen toplumlarda, yaşlı insanların hafızalarındaki bilgi dağarcıklarının önemini vurgulayan bu tür hikâyelerle bol bol karşılaşılır.

Toplumun değerleri

Böylece, toplumların yaşlılarına bakıp bakmamalarının büyük oranda onların topluma olan katkılarına bağlı olduğunu görmüş olduk. Bu nedenlerin diğer bir tarafında da toplumsal değerler vardır: yaşlı insanlar değer görüyorlar mı yoksa aşağılanıyorlar mı? Belli ki, her iki neden de birbirleriyle bağlantılıdır: daha faydalı olan yaşlıların saygı görmeleri daha büyük bir olasılıktır. Fakat insan kültürünün birçok farklı alanı olduğundan fayda ve değerler arasındaki bağlantılar gevşektir: bazı toplumlar yaşlılara diğerlerinden daha fazla saygı gösterirler ve bu ekonomik bakımdan da benzer bir duruma yol açar.

Yaşlı insanlara, en azından biraz da olsa saygı gösterilmesi insan toplumları arasında yaygındır. Modern ABD'de, bu olgunun görüntüleri göreceli orta hâlli bir saygıdan, hiç değer vermemeye kadar uzanabiliyor. Örneğin, genellikle Amerikalı çocuklara bü-

yüklerine saygı göstermeleri, arkalarından konuşmamaları ve otobüslerde ayakta kalan yaşlılara yer vermeleri söylenir, ama yaşlı insanlara gösterilen saygı !Kung halkı arasında çok daha güçlüdür. Bunun nedeni, kısmen !Kunglar arasında çok daha az oranda yaşlı insan olmasıdır. !Kungların ancak yüzde 20'si 60 yaşını görebilirler ve bunu başarmışlarsa, o zaman aslanlar, çeşitli kazalar, hastalıklar ve savaşlar, saldırılar ve !Kung yaşam tarzından kaynaklanan diğer tehlikelerin üstesinden gelip badireler atlatan bu insanlar, saygıyı hak etmişlerdir.

Yaşlılara saygının özellikle güçlü bir biçimini, Çin, Kore, Japonya ve Tayvan'da çok yaygın olan ve Konfüçyüs'le ilişkilendirilen atalara saygı öğretisinde (*filial piety*) görürüz. Bu öğreti, Japonya'da 1948, Çin'de ise 1950'de yasalara bile girmiştir. Konfüçyüs öğretisine göre, çocuklar ebeveynlerine mutlak bağlılık ve itaat borçludurlar. Bu kurala karşı saygısızlık ve itaatsizlik alçaklık ve hainlik olarak değerlendirilir. Çocukların (özellikle de en büyük oğlanın) yaşlı ebeveynlerine karşı onları desteklemek gibi kutsal ve çok belirgin bir görevi vardır. Günümüzde bile (en azından son zamanlara kadar) atalara saygı öğretisi Doğu Asya'da hâlâ canlı bir şekilde yaşatılmaktaydı. Çin'de hemen hemen bütün yaşlılar ve Japonya'da da tüm yaşlıların nerdeyse dörtte üçü, çocuklarının evlerinde yaşamaktadır.

Saygının diğer bir güçlü biçimine güney İtalya ve Meksika başta olmak üzere diğer birçok toplumda rastlanır. Donald Cowgill'in aktardığı gibi, "Aile toplumsal yapının temeli olarak görülür ve toplumun bütün üyelerini yaygın bir şekilde etkiler... Aile şerefi yaşamsal bir konudur ve bireysel üyelerin, erkek otoritesini desteklemeleri, aile için özveride bulunmaları, ebeveynlere saygılı davranmaları ve aile onuruna leke sürecek davranışlardan kaçınmaları beklenir... Ailenin Baba (*godfather*) imgesi haline gelen en yaşlı üyesi en baskın otoritedir ve o ailenin hedeflerinin gerçekleşmesini sağlar ve kendisine olan mutlak bağlılığın çiğnenmesi ka-

bul edilemez bir şeydir... Bu çerçevede her şey aile çıkarları açısından ele alınır... Orta yaşlı çocuklar yaşlılarını çekirdek ailelerinin içine katarlar ve yaşlılarını huzur evine bırakmakla ilgili her türlü imayı bile şiddetle ret ederler."

Konfüçyüs'e bağlı Çinliler, güney İtalyalılar ve Meksikalı aileler geniş çapta yaygın bir olgu olan "*ataerkil*" (*patriarchal*) ailelerin örnekleridir. Bu ailelerde temel otorite ailenin en yaşlı erkeğine devredilmiştir. Bu türden diğer aile örneklerini günümüzde hayvan yetiştirici toplumların birçoğu veya çoğunda ve geçmişte de Romalılar ve Yahudiler arasında görmek mümkündür. Ataerkil ailelerin hanelerde nasıl örgütlendiklerini anlamak için, bu kitabın okurlarının çoğunun aşina oldukları modern Amerikalıların yaşam tarzındaki hane örgütlenmesi, ya da antropologların "ayrı hane" (*neolocal*) terimi üzerinde düşünmeleri yeter. Bu terim yeni evlenen bir çiftin, gelinin ya da damadın önceki ailesinden ayrı bir ev kurması (böylece de "ayrı hane" oluşturmaları) anlamına gelir. Yeni hane bir çekirdek aile oluşturur ve orada evli çift ile onlara bağımlı hâldeki (müstakbel) çocukları olur.

Bu örgütlenme yapısı bize normal ve doğal görünürken, aslında coğrafi ve tarihi ölçekte bakıldığında istisnai bir durumdur. Geleneksel toplumların sadece yüzde 5'inde ayrı ev kurma görülür. Bunun yerine, geleneksel toplumlarda en yaygın olan hane tipi örgütlenme biçimi "*ataevi yerleşimi*"dir (*patrilocal*). Bu terim yeni evlenen bir çiftin damadın babasının evine yerleşmeleri anlamına gelmektedir. Bu durumda hanesel birim sadece çekirdek aileyi değil dikey ve yatay uzamda derinliği olan geniş aile dediğimiz daha geniş bir aileyi kapsar. Yatay uzamda (aynı kuşak içinde ataerkil) çok eşli babanın eşleri olan kadınlar, evlenmemiş kız ve erkek kardeşler aynı aile bileşkesi içinde yaşarlar. Dikey uzantıda diğer kuşaklar vardır, baba ve eşiyle evli çocuk veya çocukları ile onların babanın torunu olan çocukları aynı evde yaşarlar. Uzantılar dikey ya da yatay veya ikisini birden içerebilse de bütün aile

ekonomik, sosyal ve siyasi bir birimdir. Ailenin tüm günlük yaşamı koordineli bir şekilde sürer ve baba hane içinde temel otoritedir.

Doğal olarak, baba evindeki yaşlılara bakım ve ilgi bir yükümlülüktür. Yaşlılar, kontrolü ellerinde olan kendilerine ait aynı evde çocuklarıyla birlikte yaşarlar. Ekonomik ve fiziksel güvenliğe sahiptirler. Elbette ki, bu hanesel örgütlenme biçimi çocukların yaşlı ebeveynlerini *sevmelerini* gerektirmez. Onların duyguları değişken ya da otoriteye karşı korku ve saygının bir karışımı olabilir ve kendi çocuklarının yetişip kendi tiranlıklarını kuracakları günü beklerler. Evlenip yeni bir ev kurmak yaşlıların bakımını zorlaştırır, çünkü bu durumda ebeveynler ve çocuklar fiziksel olarak ayrılmış olur. Üstelik, bu zorluk çocukların yaşlanmış ebeveynlerine yönelik duygularından da bağımsızdır.

Yaşlıların geleneksel ataerkil ailelerdeki güçlü statüsünün zıt ucunda, Amerikan toplumunda da çok yaygın olan statü yer alır (geleneksel değerlerini hâlâ sürdüren bazı göçmen toplumlar arasında görülen bazı dikkat çekici istisnalarla birlikte). Cowgill'in iç karartan nitelikler listesinden alıntı yaparsak, "Yaşlılığı sağladıkları katkının azalması, dermansızlık, hastalıklar, bunama, fakirlik, cinsel aktivitenin durması, kısırlık ve ölümle ilişkilendiririz." Bu görüşlerin, yaşlı insanlara tıbbi bakım ve iş imkânları sağlanması ile ilgili pratik sonuçları vardır. Zorunlu emeklilik yaşı, ABD'de yakın zamanlara kadar çok yaygındı ve Avrupa'da hâlâ yaygın olmaya devam ediyor. İşverenler, daha zor öğrenip zor eğitilebilir ve yönetilme sorunları olabilen yaşlıları, bir engel olarak görme eğilimindeler ve daha esnek olduklarını ve kolay eğitilebildiklerini düşündükleri gençlere yatırım yapmayı yeğliyorlar. Boston Üniversitesi'nin Emeklilik Araştırmaları Birimi'nden Joanna Lahey'in gerçekleştirdiği deneysel bir araştırmada, işveren adaylarına sadece isimler ve yaşlarda değişiklik yapılarak işe başvuran kadınlara ait sahte özgeçmişler yollandı. Sonuçta 35-45 yaş aralığının işe kabul

edilme oranı, 50-62 yaş aralığından yüzde 43 fazla çıktı. "Sağlık hizmetleri kaynaklarına yaş bazında erişim" diye adlandırılan açık bir hastane politikasına göre, sağlık hizmetine ayrılan zaman, enerji ve parasal kaynakların yetersiz olduğu her durumda, genç hastalara daha yaşlı olanlara göre öncelik verilir; yani bu kaynakların, "kırılgan ve başarısız" diye gözden çıkarılmış yaşlı hastaların kurtarılması için harcanmaması gerekir. Hâl böyle olunca, 30'lu yaşlarındaki Amerikalı ve Avrupalıların bile, daha genç bir görünüme kavuşmak için saç bakımları ve estetik cerrahiye bu kadar çok para harcamaları doğrusu hiç de şaşırtıcı gelmiyor?

Modern Amerika'da yaşlılara atfedilen düşük statüye katkıda bulunan, bazıları Avrupa toplumu tarafından da paylaşılan, en az üç değerler seti vardır. Birinci grup set, sosyolog Max Weber'in, John Calvin'in Protestan Devrimi biçimi ile bağlantılı bir şekilde vurgulayıp Almanya özelinde formüle ettiği, ancak daha geniş bir şekilde tüm Batı toplumu için geçerli olan çalışma ahlakıdır. Onun uzun ve karmaşık kitap ve makalelerini bir cümlede özetleme riskini göze alarak, belki de şunu söyleyebiliriz: Weber çalışmayı insan yaşamının temel meselesi, kişinin statüsünün ve kimliğinin kaynağı ve kişinin karakteri için de iyi bir şey olarak görmüştür. Bunun bir sonraki adımı, emekli olmuş yaşlı insanların toplumsal statülerini kaybetmeleridir.

Daha Amerikalılara özgü değerler seti, bizim bireyselliğe verdiğimiz ağırlıkla ilgili bir değerler kümesidir. Bu bireycilik, yukarıda tartışılan birçok başka toplumda geniş aile olgusuna verilen değerin zıddıdır. Bir Amerikalının kendine verdiği değer, ait olduğu geniş ailenin kolektif başarılarıyla değil, onun kendi başarılarıyla ölçülür. Bizlere bağımsız olmamız ve kendi ayaklarımız üstünde durmamız öğretilir. Bağımsızlık, bireycilik ve kendine yeterlilik birer erdem olarak övgüler alırken, bağımlılık, kendi ayakları üzerinde duramamak ve kendine bakamamak da hor görülüp aşağılanır. Aslında ABD'de kişi bağımlıysa ona psikiyatrist ve psi-

kologlar tarafından hasta teşhisi konulur ve Amerikan Psikiyatri Birliği'nin kayıtlarında 301.6 nolu maddedeki tıbbi tedaviyi gerektiren zihinsel sorunla etiketlenir ve bu acınası hâldeki bağımlı insanların Amerikan erdemi olan bağımsızlıklarına kavuşmaları için onlara yardımcı olunması gerekir.

Amerikan değerler kümesinin bir parçası da özel yaşamın gizliliğine (mahremiyetine) yapılan vurgudur, dünya kültürleri ölçeğinde bu sıra dışı bir kavramdır, çünkü onların çoğu çok az bireysel yaşam gizliliği olanağı sağlar ve bunu arzulanan bir ideal olarak da görmez. Bunun yerine, geleneksel yaşam örgütlenmelerinin yaygın biçimleri ya tek bir hanede ya da bir avlunun etrafında çevrelenmiş birkaç kulübede yaşayan geniş bir aileden oluşur, hatta bazen koca bir oba tek bir çatının altında beraberce uyurlar. Bu toplumlarda bir çiftin cinsel ilişkisi bile minimum gizlilik unsuru içerir. Modern Amerikalıların çoğu için böyle bir şeyin düşüncesi bile korkunçtur. Çiftin, hamağı ya da şiltesi diğer çiftler ve çocuklarının görüş alanı içindedir, hatta çocuklar aynı şilteyi bile kullanıyor olabilirler, fakat onlardan istenen sadece gözlerini kapatmalarıdır. Bizdeki, çocukların evlenme çağlarına geldiklerinde evlenip kendi evlerine yerleşmelerini öngören ayrı bir hane kurma olgusu, bu bakımdan özel yaşamın gizliliğinin minimal düzeyde kaldığı geleneksel tarzın tam karşı ucunda yer alır.

ABD'de yaşlılara yönelik ilgi, tüm bu bağımsızlık, bireycilik, kendi kendine yetme ve özel yaşamın gizliliğinden oluşan Amerikan değerlerinin birbirleriyle karmaşık ilişkiler içinde yoğrulmasıyla belirginleşir. Bir bebeğin bağımlılığını kabul ederiz, çünkü bebek asla bağımsız olamaz, fakat on yıllar boyunca bağımsız olarak yaşamış yaşlıların bağımlı olmaları konusunda ne yapacağımızı bilemeyiz. Fakat acı gerçek şudur ki, yaşlanan insanlar sonunda bağımsız olarak yaşayamayacakları bir duruma gelirler ve sadece kendi yeteneklerine dayalı olarak hayatlarına devam edemezler. Bu durumda onların başkalarına bağımlı olmaktan ve uzun süre-

dir keyfine vardıkları özel yaşamlarından artık taviz vermeye başlamaktan başka bir seçenekleri yoktur. Bağımlı hâle gelmek, yaşlı insan için olduğu kadar, yıllarca bağımsız ve kendine yeter olarak gördüğü ebeveyninin bu yeni hâlini görmekte olan orta yaştaki çocuklar için de acı vericidir. Kitabın bu bölümünü okuyan insanlardan acaba kaçı, kendi kendine yaşamakta ısrar edip de, sonunda bir kaza geçirip (kalçasının üzerine düşmek ya da yataktan kalkamamak gibi) bağımlılığa mahkûm olan yaşlı birini tanır. Amerikan idealleri yaşlı Amerikalıların kendilerine ve genç bakıcılarının da onlara saygılarını yitirmelerine yol açmaktadır.

Amerikalılara belirgin bir şekilde özgü olan son bir değer de, yaşlılara karşı bir önyargı oluşturan gençlik kültümüzdür. Elbette bu tümüyle, kültürel bir tercihle nedensiz yere benimsediğimiz suni bir değer değildir. Gerçekten de, hızlı teknolojik gelişmelerin olduğu modern dünyada, genç yetişkinler daha güncel bir eğitim alıyorlar ve iş dünyasında ve günlük dünyevi işlerde bunun büyük faydaları oluyor. Sırasıyla 75 ve 64 yaşında olan ben ve eşim, bu gençlik kültünü her televizyonu açtığımızda hatırlıyoruz. Bizler tepesinde üç anteni ve tüm açma-kapama, ses ve kanal düğmelerinin hepsinin üzerinde olduğu televizyonlarla büyüdük. Şimdi karımla ikimiz, üzerinde 41 tane düğme olan uzaktan kumandayla televizyonu açabilmek için 25 yaşındaki oğlumuza telefon ediyoruz, tabii o esnada evde bizimle birlikte değilse. Bu gençlik kültümüzün faydalı bir tarafı ise Amerikan toplumunun rekabetçiliğidir, bu gençlere hız, dayanıklılık, güç, ataklık ve hızlı refleksler kazandırıyor. Ve geriye kalan bir başka faktör de, başka yerlerde doğmuş ve büyümüş son zamanlarda buraya göçmüş olanların çocuklarıdır. Bu çocuklar yaşlı ebeveynlerinin İngilizceyi aksansız konuşamadıklarını ve Amerikan toplumunun işlevselliği hakkında bilgisiz olduklarını görüyorlar.

Bunlar, Amerikalıların gençliğe değer vermelerinin bazı geçerli nedenleri oluğunu inkâr ettiğim anlamına gelmemeli. Bununla

beraber, gençlik kültümüz suni birçok alana yayılmış durumda ve bazı durumlarda cidden adaletsiz olabiliyor. Bizler genç insanların güzel ya da yakışıklı olduğunu düşünüyoruz, fakat neden sarı, kahve ya da siyah saçın gri veya ak saçtan daha fazla hayran olunacak bir şey olduğunu düşünelim ki? Televizyon, dergiler ve gazetelerdeki giyim reklamlarında değişmez bir şekilde hep genç modeller kullanılıyor; 70 yaşındaki bir adamın bir gömlek ya da aynı yaşta bir kadının bir elbise reklamında boy göstermesi tuhaf karşılanıyor –ama neden? Buna bir ekonomist, gençlerin daha sık elbise değiştirdiklerini ve satın aldıklarını söyleyerek bir açıklama getirebilir, ayrıca onlar yaşlılardan daha az marka sadakatine sahip bir grup da diyebilir. Ama böyle bir ekonomik yorum üzerinden gidersek, o zaman giyim reklamlarına çıkan 70 ve 20 yaşındaki modellerin oranının kabaca da olsa bu yaşların giyim sektöründen yaptığı alışverişlerin oranına eşit olması gerekirdi. Fakat 70 yaşındakilerin giyim satın almaları, elbise değişikliği yapmaları, giyim reklamına çıkan 70 yaşındaki modellerin oranı olan sıfıra yakın bir miktarda olamaz. Benzer şekilde meşrubatlar, bira ve yeni araba reklamlarında da (Fotoğraf 23), yaşlı insanlar da meşrubat ve bira tükettikleri ve yeni arabalar aldıkları hâlde, hâlâ değişmez bir şekilde genç modeller kullanıyorlar. Oysa, yaşlı insanların resimleri yetişkin alt bezleri, eklem ağrıları ilaçları ve emeklilik planları için kullanılıyor. (Fotoğraf 24).

Reklamcılık dünyasından verdiğimiz bu örnekler, bunların Amerikan yaş ayrımcılığının görünümlerinden sadece birkaçı olduğunu anlayana kadar, size belki komik gelebilir. Bizim gençlik kültümüz ve yaşlanmaya karşı olumsuz bakışımızın 70 yaşındaki modellerin meşrubat reklamları sektöründe iş bulamamasına yol açması çok da ciddi bir sorun yaratmaz, ama daha yaşlıların iş başvuruları rutin olarak bir randevu bile vermeden dosyalara kaldırılıyorsa ve yaşlı hastalar sağlık kaynaklarının sınırlı olması durumunda hizmet almak için önce gençleri beklemek zorundalar-

sa, o zaman bu ciddi bir sorun hâline gelir. Meşrubat ve bira reklamlarının gençleri olduğu kadar yaşlıları da hedeflemesi şunu da göstermektedir: yaşla ilgili olumsuz görüşler sadece gençler değil, yaşlı Amerikalılar tarafından da içselleştirilmiştir. Louis Harris and Associates şirketi tarafından yapılan bir araştırma Amerikan halkının yaşlıların sıkıcı, muhafazakar, bağımlı, yalıtık, yalnız, dar görüşlü, ihmal edilmiş, eski moda, pasif, fakir, hareketsiz, cinsel olarak aktif olmayan, hasta, uyuşuk, verimsiz, ölüm korkusu yaşayan, sürekli suç korkusu içinde olan, yaşamlarının en kötü yıllarını yaşayan ve zamanlarının çoğunu uyuyarak harcayan, oturup hiçbir şey yapmayan ya da geçmişlerine nostaljik bir özlem duyan insanlar olduklarına inandıklarını göstermiştir. Yapılan anketlerde bu görüşlere en az gençler kadar yaşlıların da katıldıkları ortaya çıkmıştır, hatta tek tek yaşlı insanlar kendilerinin diğer yaşlı insanların ortalama tipiyle karşılaştırılamayacak kişiler olduklarını ileri sürmüşlerdir.

Toplumun kuralları

Şimdi, toplumların yaşlılarına daha iyi ya da daha kötü bir bakım sağlamalarına etki eden birkaç özgün neden öbeğini incelemiş olduk. Bunlar toplumun onlara bakma ve besleme yetenekleri, yaşlıların topluma olan katkıları ve toplumsal değerlerdi. Toplumsal değerler topluma olan katkıları da yansıtma eğilimindeydi, fakat aynı zamanda bir ölçüde bu katkılardan bağımsız olarak değerlendirilebilirdi. Bu açıklayıcı temel faktörlerin hiçbiri, yaşlılar hakkında günübirlik kararların verildiği süreçlerde gündeme gelmez. Örneğin, ava katılamamış büyükbabaya, bu gün avlanan antiloptan bir parça verilip verilmeyeceği gibi bir karara bu faktörler yansımıyor gibi görünür. Torunları antilobu kesip temel değere bir gönderme yaparak, "hungi-kengiden sonra ne yediğinizi ha-

tırlayabiliyorsun, bu katkın için sana bu parçayı veriyoruz," demezler. Onun yerine, bu tür güncel edimsel kararlarda toplumun kurallarına uygun bir davranış geliştirilir, bu kurallar özel durumlarda ne yapılacağını söyler ve nihayetinde toplumsal değerleri ve yaşlıların katkılarını da yansıtır. Bu sayede ne yapılacağı konusunda her defasında hungi-kengi hakkında uzun uzadıya felsefi tartışmalar yapmak gerekmez ve kimin ne pay alacağı çabucak ortaya konur.

Toplumlara göre değişen ve tercihleri belirleyen bir dizi kural seti vardır. Kurallar yaşlıların belli kaynaklara hükmetmesini sağlarken, başka kaynaklar için vermez. Bu kurallar, genç insanlar tarafından kabul görür ve onların yaşlılara riayet edip kaynakları almalarını sağlar. Genç ve yaşlılar arasında net bir çıkar çatışmasının olduğu yerlerde bile ve hatta gençler bu kaynaklara el koyabilecek güçte bile olsalar, bunu yapmazlar. Onlar bunun yerine, yaşlanıp kendilerine riayet edilecek zamanı bekleme konusunda uzlaşırlar. Bu konudaki birçok örnek arasından burada üç tanesinden bahsedeceğim.

Belli yiyecekler sadece yaşlılar içindir şeklindeki yiyecek tabusu, basit bir örnek oluşturur. Bu tabu, belli gıdaların gençler için tehlikeli olduğuna, fakat yaşlı insanların bu gıdaların zararlarına karşı yaşları nedeniyle bağışık oldukları için onları yiyebileceğine inanılır (genç ve yaşlılar tarafından benimsenmiş olarak). Her topluluğun, diğer toplumlar tarafından batıl görülebilecek kendilerine has yiyecek tabuları vardır, fakat bu tabular geleneksel toplumlarda çok yaygındır. Örneğin, içindeki iliği yemek için hayvanın kemiğinin kıran genç, Omaha yerlisi yaşlılar tarafından onları yediği takdirde bileğini burkacağı konusunda uyarılır, fakat yaşlı insanlar onları güvenle yiyebilirler. Borneolu Ibanlar arasında yaşlı adamlar karaca eti yiyebilirlerken, bu gençlere yasaktır ve onu yemenin kendilerini geyik kadar ürkek hâle getireceği şeklinde uyarılırlar. Yaşlı Sibirya Chukchiler ren geyiği sütü içerler, fa-

kat o genç insanlar için bir tabudur. Ren geyiği sütünün genç erkekleri kısırlaştıracağı ve genç kızların da göğüslerini sarkıtacağı iddia edilir.

Orta Avustralya çölündeki Alice Springs (su kaynakları) yakınlarında yaşayan (Arunta da denen) Aranda yerlilerinin çok özgün ve karmaşık bir yiyecek tabuları dizisi olduğu bildirilmiştir. En iyi yiyecekler yaşlı insanlara özellikle de yaşlı erkeklere ayrılmıştır. Yaşlılar gençlere, yasak yiyecekleri yemeleri hâlinde başlarına gelecek şeyleri üzerine basa basa söylerler. Bazı tabular ve varsayılan sonuçları şöyledir: dişi bandikut faresi eti yiyen genç bir adamın, sünnet olurken kanamadan öleceği varsayılır; devekuşu yağı genç bir erkeğin penisinin anormal derecede büyümesine neden olur; papağan yemek kafanın tepesinde çukurlaşmaya ve çenede de delinmeye neden olur; vahşi kedi eti yemek baş ve boyunda pis kokan yaralara neden olur. Genç kadınlar da kendilerine özgün başka tehlikeler için uyarılırlar: dişi bandikut faresi eti yemek kadınların âdet kanamalarını çok artırır; kanguru kuyruğu erken yaşlanma ve kellik yapar; bıldırcın göğüslerin gelişmesini engeller ve kahverengi şahin de tersine göğüslerin çok şişmesine neden olup süt üretemeyecek şekilde patlatır.

Birçok toplumda yaşlı erkeklerin gençlere tabu olarak yasakladıkları ve tekellerine aldıkları bir başka kaynak daha vardır: genç kadınlar. Kural, yaşlı adamların çok daha genç kadınlarla evlenmesini ve çok sayıda karıya sahip olmasını gerektirir. Genç erkekler ise ancak 40 ve daha üstü yaşlarda sıraları gelince evlenebilirler. Böyle uygulamaları olan geleneksel toplumların listesinde Doğu Afrika'nın Akambaları, Güney Amerika'nın Araucanian yerlileri, Batı Afrika'nın Bakkongları, Güneybatı Pasifik'in Banks adalıları, Kuzey Afrika'nın Berberileri, Sibirya'nın Chukchileri, Borneo'nun Ibanları, Kanada'nın Labrador Inuitleri, Güney Afrika'nın Xhosa'ları ve Avustralya'nın birçok Yerli kabilesi vardır. Ben de, Kuzey Yeni Gine'nin ovalık kesimlerinde bulunan bir ka-

bilede bu tür bir olaya rastlamıştım. Yono adındaki bir adam 10 yaşından daha küçük bir kızı eliyle işaret ederek, onun müstakbel karısı olduğunu söylemişti. Onun başlık ödemesi için daha bebekken bir peşinat ödemesi yapmış ve periyodik olarak ödeme yapmaya da devam ediyordu. Onunla göğüsleri gelişip ilk âdetini görür görmez evlenecekti.

Yaşlıların yiyecek tabusu ve diğer ayrıcalıklarına bakınca, insan gençlerin bu kurallara neden boyun eğip yaşlıların otoritelerini kabul ettiklerini sormadan edemiyor. Gençler açısından bunun nedeni kısmen şudur: nasılsa günün birinde onların da sırası gelecektir. Bu arada, onlar kamp ateşinin etrafında bekleşirler ve yaşlı adamların yokluğunda cinsel arzularını tatmin etmenin fırsatlarını kollarlar.

Birçok geleneksel toplumda yaşlıların bakım görmelerini garantileyen kurallara ilişkin bu iki örneği –yiyecek tabusu ve genç kadınların kesin olarak yaşlılar için ayrılması– modern endüstri toplumlarında uygulamak imkânsızdır. Bundan dolayı, bizler kendimizi geleneksel toplumlarda böyle kurallara neden hoşgörüyle bakıldığını merak eder hâlde buluruz. Ancak, mülkiyet haklarını yaşlıların elinde tutmasıyla ilgili vereceğim diğer örnekler okurlara çok daha tanıdık gelecektir. Günümüzün modern toplumlarında tıpkı birçok geleneksel toplumda olduğu gibi, yaşlılar sahibi oldukları mülklerden ancak kendileri öldüklerinde feragat ederler. Dolayısıyla arka planda, yaşlıların vasiyetlerini değiştirme tehlikesi oldukça, gençler yaşlılarla ilgilenmeyi daha çok isteyeceklerdir.

Bu olgunun hafif bir örneği bir !Kung obasında yürürlüktedir. Bu obada arazi üzerindeki hakların, bütün obaya değil obanın en yaşlı üyesine ait olduğu düşünülür. Bunun çok daha zorlayıcı örneklerini hayvan yetiştiricisi ve çiftçi toplumların arasında eş zamanlı olarak gözlemlemek mümkündür. Bu toplumlarda daha yaşlı kuşak, genellikle ataerkil erkek, kendi arazisine, sürüsüne ve

değerli eşyalara çok ileri yaşlara ve genellikle ölümüne kadar sahip olmaya devam eder. Bundan dolayı, ata yönetici bir pozisyondadır ve çocuklarını aile evinde kalmaya ve kendisine bakmalarına razı edebilir. Örneğin, Eski Ahit, İbrahim ve diğer Yahudilerin ileri yaşlarda çok miktarda sürü sahibi olduklarından bahseder. Yaşlı Chukchi erkekleri kendi ren geyiklerine, yaşlı Moğol erkekleri atlara, yaşlı Navajolar atlara, koyunlara, büyük baş hayvan sürülerine ve keçilere sahiptirler ve yaşlı Kazaklar da aynı tür sürülere artı develere sahiptirler. Sürüleri, tarım arazilerini, (son zamanlarda) diğer mülkleri ve finansal varlıkları kontrol eden yaşlılar, genç kuşaklar üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir.

Birçok toplumda, bu yollarla yaşlıların ellerinde toplanan güç öyle büyüktür ki, toplumsal yönetim bir noktadan sonra yaşlıların tiranlığına dönüşür ve "yaşlı iktidarı" (*gerontocracy*) olarak anılmaya başlar. Buna ilişkin örnekler arasında, antik dönem Yahudileri, Afrika'nın birçok hayvan yetiştirici toplumları, Avustralya'nın Yerli kabileleri ve (İngiliz okurlarımın evlerine daha yakın olan) İrlanda kırsalı vardır. Donald Cowgill bu gücü şöyle özetler: "Burada [İrlanda'da] yaşlı bir adamın çok ileri yaşlarına kadar aileye ait çiftliğin mülkiyet haklarına ve kontrolüne sahip olması, geleneksel bir durumdur. Bu arada, oğulları çiftliğin ücretsiz işçileri olarak çalışırlar. Onlar ekonomik olarak tamamen çiftliğe bağlıdırlar ve evlenemezler, çünkü bağımsızlıklarının olmaması bir aileye bakamayacakları anlamına gelir. Miras sistemi belirsizdir. Baba bunu çocuklar arasında birbirlerine karşı kullanır, 'şantaj' formunda miras sözleri vererek çocukları 30-40 yaşlarına kadar kendi iradesine bağlı tutabilir. Sonunda da çiftliği oğullarından birine devreder. Bunu yaparken, eşi ve kendisinin yaşamlarını ekonomik olarak garantiye alır ve çiftliğin en iyi odasını kendisi ve eşi için ayırır (batı odası)."

Kendi toplumuzdaki yaşlıların mülkiyet hakları yoluyla sahip oldukları güçle ilgili kendi deneyimlerimizin ışığında, artık yaşlıla-

rın geleneksel toplumlarda yiyecek tabusu ve genç kızları elde etmek gibi, ilk duyduğumuzda bizi şaşırtan gelenekleri nasıl ve neden geliştirmiş olduklarını daha iyi anlayabiliriz. Bu gelenekleri ilk kez duyduğumda, şunu merak etmekten kendimi alamamıştım, "Neden genç bir kabile erkeği, kemik iliği ve karaca gibi yiyecekleri yemek için onlara basit bir şekilde el koymaz ve kendi seçtiği genç ve güzel bir kızla kimseyi takmadan evlenmez de 40 yaşına kadar bekler." Bunun yanıtı şudur: bizim toplumuzda, gençler ebeveynlerinin iradesine rağmen, onların mülklerine nasıl el koyamıyorsa, onlar da aynı nedenle bunu yapamıyorlar. Bizim gençlerimiz bunu yapmazlar, çünkü bu kuralları koyan sadece kendi zayıf ebeveynleri değil, bütün toplumdur. Peki, neden bütün genç kabile erkekleri ayaklanıp şöyle demezler, "Kuralları değiştiriyoruz, biz gençler bundan sonra ilik yiyeceğiz?" Yine, bizim toplumuzdaki gençler mirasla ilgili yasaları neden ayaklanıp değiştirmiyorlarsa, genç kabile erkeklerinin bunu yapmamalarının nedeni de aynısıdır: bir toplumda temel kuralları değiştirmek zor ve uzun süreçler ister, yaşlıların ellerinde kural değişikliklerine karşı kullanabilecekleri birçok araç ve avantaj vardır. Bu nedenle yaşlılara yönelik öğrenilmiş hürmet ve saygı öyle bir gecede kaybolmayacaktır.

Günümüzde durum nasıl?

Yaşlıların günümüzdeki statüsünü geleneksel toplumlarla karşılaştırırsak, değişen nedir? Buradaki bir grup faktör günümüzde büyük oranda iyiye doğru değişmiş bulunuyor, fakat işlerin daha kötüye gittiği birçok faktör de var.

İyi haber, yaşlı insanlar ortalama olarak günümüzde daha uzun yaşam sürelerine, çok daha iyi bir sağlığa, çok daha fazla eğlenme olanaklarına sahipler ve geçmiş insanlık tarihinin herhangi bir dönemine göre, çocuklarının öldüklerini çok daha az görüyor-

lar. 26 Birinci Dünya ülkesinde ortalama ömür 76 yıldan fazladır. En yüksek yaşam süresinin olduğu Japonya'da bu rakam 84 yılla geleneksel toplumların ortalamasının iki katıdır. Yaşam süresinin böyle uzamasının iyi bilinen nedenlerini, alınan kamu sağlığı önlemleri (temiz suya erişim, pencereli konutlar ve aşı gibi imkânlar), bulaşıcı hastalıklarla yapılan mücadele, modern tıp, kıtlıklarla başa çıkılabilecek şekilde daha etkili gıda dağıtımı (Bölüm 8-11); geleneksel toplumlarla karşılaştırıldığında, devletli toplumlarda savaşlardaki ölü sayılarının oransal olarak azalması şeklinde sıralayabiliriz. Modern tıp ve ulaştırma araçları sayesinde, yaşlılar günümüzde çok daha iyi yaşam koşullarına sahipler. Örneğin, Afrika'daki bir safariden daha yeni döndüm. Gruptaki 14 katılımcının üçü 86-90 yaşları arasındaydı ve hâlâ mütevazı bir şekilde yürüyebiliyorlardı. Amerikalı erkeklerin yüzde 57'si ve kadınların da yüzde 68'i 80 yaşını görüyor. Birinci Dünya bebeklerinin yüzde 98'i bebekliklerini ve çocukluklarını yaşıyorlar. Bu oran geleneksel toplumlarda sadece yüzde 50 düzeyindedir. Eskiden ebeveynlerin çok yaygın bir şekilde yaşadığı evlat acısı, Birinci Dünya'da artık nadir karşılan bir durumdur.

Bu güzel haberlerin yanı sıra pek çok kötü haberimiz de var. Bunlardan bazıları doğrudan demografik yapının sonuçlarıdır. Yaşlıların çocuklara ve üretken insanlara olan oranı gittikçe artmıştır, çünkü doğum oranları düşmüş ve insanların yaşam süresi uzamıştır. Bu eğilim nüfus piramidini tersine çevirmeye başlamıştır. Eskiden çok gencimiz ve biraz yaşlımız varken, şimdi çok yaşlımız ve biraz gencimiz var. Bebeklerin sayısı azalıyorsa, o zaman 80 yıl sonra yaşlıların da nüfusu azalacak demektir şeklinde bir avunma mekanizması da geliştiremeyiz. Örneğin, en fakir ülkelerde 65 ve üzeri yaştakilerin toplam nüfusa oranı sadece yüzde 2 civarındadır, fakat bu oran Birinci Dünya ülkelerinde on kat fazladır. Daha önce hiçbir insan topluluğu oransal olarak bu derecede fazla yaşlı insanla ilgilenmek zorunda kalmamıştır.

Yaşlılara sunulması gereken destek hizmetleri yükünün ağırlaşması, bu demografik gerçeklerin dayattığı çok belirgin bir sonuçtur, çünkü daha fazla yaşlı insan, daha az sayıdaki üretken insandan destek beklemektedir. Emekli maaşlarını ödeyen ve artık Amerikan Sosyal Hizmetler sistemi (ve onun Avrupalı ve Japon benzerlerini de) bekleyen çok tartışılan fon açıklarının ardında yatan neden bu acımasız gerçektir. Biz yaşlı insanlar çalışmaya devam edersek, çocuklarımızın ve genç kuşakların iş bulmaları zorlaşıyor. Bu zaten yaşamakta olduğumuz güncel bir sorundur. Bunun yerine, çalışmayıp emekli olmayı yeğlersek, bu defa da nüfusları zaten azalmış olan çalışan gençlerin üzerindeki sosyal hizmetler yükü öncekinden çok daha ağırlaşıyor. Onlara taşınalım, bizlere evlerinde baksınlar desek, bu sefer de onlar aynı fikirde olmayabilirler. Hâl böyle olunca, insanın aklından geleneksel toplumların yaşamın sonlandırılmasıyla ilgili seçimlerine geri dönmeyi mi düşünsek diye geçiyor –desteklenen intiharlar, teşvik edilen intihar ve ötenaziler. Bu sözleri yazdım diye, sakın beni bu seçenekleri öneriyorum zannetmeyin; ancak ben yasa yapıcıların ve mahkemelerin bu önlemleri artan bir şekilde düşündüklerini, aralarında tartışıp uyguladıklarını gözlemliyorum.

Şimdiye kadar toplum için değerli olan yaşlıların (deneyimleri yoluyla), şimdi aynı katkıyı sağlayabilecek yaşlı sayısı artınca değerlerinin erozyona uğraması, nüfus piramidinin tersine dönmesinin bir başka sonucudur. Rennell Adası'ndaki hungi kengiyi anımsayabilen 80 yaşındaki kadına, ortamda hungi kengiyi anımsayan yüzlerce 80 yaşında kadın olsaydı doğallıkla daha az değer verilecekti.

Yaşlanmanın yarattığı sorunlar kadınlar ve erkekler için farklıdır. Birinci Dünya'nın kadınları erkeklerden daha fazla yaşarken, bu elbette ki erkeklerden çok daha fazla kadının dul kalması anlamına gelecektir. Örneğin, ABD'de yaşlı erkeklerin yüzde 80'i evlidir ve onların yüzde 12'si duldur. Buna karşın kadınların yüzde

40'dan azı evlidir ve yarısından fazlası duldur. Bunun nedeni, kısmen kadınların daha uzun yaşamasıdır, ama bir nedeni de evliliklerde erkeklerin genelde kadınlardan daha büyük yaşta olmalarıdır. Ayrıca dul erkeklerin yeniden evlenme olasılığı (göreli olarak daha genç kadınlarla) dul kadınlarınkinden daha yüksektir.

Geleneksel olarak, yaşlı insanlar son yıllarını aynı grup içinde geçirirler, ya da (yerleşik bir toplumda) yetişkinlik yıllarını geçirdikleri aynı yerleşim yerinde, hatta aynı evin içindedirler. Orada yaşamları boyunca, iyi arkadaşlar ve en azından çocuklarının bazılarıyla olan ve onları yaşamları boyunca destekleyen sosyal bağlarını sürdürürler. Onlar genellikle yakınlarda oturan oğullar ya da kızlardır, topluluğun geleneklerine bağlı olarak evliliklerde ya gelin ya da damat ebeveynlerin evine gelerek yaşamını orada devam ettirir.

Modern Birinci Dünya'da ilerleyen yaşlara doğru eski bağlar kopar ya da seyrelir. Bizim yeni hanede ikamet etme geleneğimiz uyarınca, gelin ve damat ebeveynlere yakın değildir, kendilerine ait yeni bir ev kurarlar. Bu çok bilinen modern bir olgu olarak gelişen boş-yuva sendromuna yol açar. 1900'lerin ilk yıllarında ABD'de ebeveynlerden biri, genellikle en genç çocukları evlenip evden ayrılmadan önce vefat ederdi ve böylece hiçbir zaman boş yuva sendromunu deneyimlememiş olurdu. Boş yuva sendromunun süresi ortalama çiftler için iki yıldan azdı. Şimdi, Amerikalı ebeveynlerin çoğu boş yuva sendromunu on yıldan fazla, hatta sıklıkla birkaç on yıl boyunca yaşayacak kadar uzun yaşıyorlar.

Bizim boş yuva toplumumuzda, yaşlı ebeveynlerin yaşam boyu dostları arasında yaşaması olasılığı düşüktür. Amerikan nüfusunun yüzde 20'si her yıl ikamet ettiği yeri değiştirir ve bunu yaşlı ebeveynler ve onların arkadaşları da yaparlar ya da hatta her iki grup da çocukluktan itibaren zaten defalarca taşınmış olurlar. Yaşlıların yaygın olan yaşam biçimlerinden birisi çocuklarından birinin yanına taşınmaktır, fakat bunu yapınca dostlarından ayrıl-

mak zorunda kalır, çünkü çocuğu ilk aile evinden uzaklara gitmiştir; o da olmazsa onlar kendi evlerinde mümkün olduğu kadar uzun yaşamaya çalışırlar, yakınlarında bazı arkadaşları olur, ancak çocukları yakınlarda olmak durumunda değildir; veya bir huzur evinde hem yaşam boyu dostluklarından hem de çocuklarından ayrı yaşarlar ve çocukları ve arkadaşları tarafından belki ziyaret edilirler ya da bu hiç ziyaret edilmezler. Bu, ilk paragrafta sözlerini aktarmış olduğum Fijili tanıdığımın bizi paylamasına neden olan durumdu, "Yaşlılarınızı, hatta kendi ana babalarınızı bile başınızdan atıyorsunuz!"

Modern yaşlıların sosyal izolasyonuna neden olan ayrı hane yerleşimi ve ikamet yerlerinin sıklıkla değişimi gibi faktörlerin yanı sıra, bir faktör de iş gücünden resmî olarak emekli edilmiş olmaktır. Bu olgu, 19. yüzyılın sonlarından itibaren yaygın olarak görülmeye başlanmıştır. Ondan önce, insanlar bedenleri elverdikçe çalışıyorlardı. Emeklilik, endüstriyel ülkelerde artık 50-70 yaş arasında, ülkelere ve mesleklere göre değişen bir şekilde (örneğin Japonya'da Norveç'ten daha erkendir), nerdeyse evrensel bir politika hâline geldi. Modern endüstri toplumlarında, bir araya gelen üç eğilim emekliliğin resmî bir politika olmasını sağlar. Bu eğilimlerden birisi yaşam süresinin uzamasıdır. Bu birçok insanın çalışamayacak hâle gelene kadar yaşaması anlamına gelmektedir. Ortalama ömrün 50 yılın altında olduğu zamanlar, emekliliği 60-70 yaşlarında zorunlu hâle getiren resmî politikalara gerek yoktu. İkinci eğilim artan ekonomik verimliliktir. Bu eğilim, gittikçe daralan iş gücünün, daha büyük çalışmayan nüfus kitlelerini destekleyebilmesini sağlamaktadır.

Emekliliğin lehine gelişen bir diğer ve son eğilim de, yaşlı emekli insanları ekonomik olarak destekleyebilecek sosyal sigorta sistemlerinin çeşitli biçimlerde kurulmuş olmasıdır. Devlet zoruyla ve devlet destekli emeklilik ilk kez, 1880'lerde Başbakan Bismarck tarafından Almanya'da getirilmiştir. Sonraki on yıllarda bu

sistem diğer Batılı ve kuzey Avrupa ülkelerine oradan Yeni Zelanda'ya yayılmış, ABD'ye de Sosyal Güvenlik Yasası'nın çıkarıldığı 1935 yılında girmiştir. Bu, emeklilik sistemlerinin tek biçimli olduğunu iddia etmek anlamına gelmez. Birçok insan, çalışmaya devam etmek isteseler bile ve olasılıkla verimliliklerinin en zirvesindeyken ve güçleri varken, yapay bir şekilde belirlenen bir yaşta emekli olmaya zorlanır (örneğin 60-65 yaşlarında). Fakat aslında insanlara bunu yapmalarını kendi tercihlerine bırakmak ya da seçenekler sunmanın ve emekli olmak isterlerse de devletlerin onları ekonomik olarak desteklemesinin önünde bir engel de görünmemektedir. Bununla beraber, emekliliğin ortaya çıkardığı yeni bir problem de anlaşılmayı ve çözülmeyi beklemektedir. Bu sorun, bir insanın yaşamı boyunca işi sayesinde elde ettiği iş ilişkilerinin kesintiye uğraması ve zaten ayrı hane kurma ve ikamet yerlerinin değişmesi gibi nedenlerle belli oranda izole olmuş bu kesimin, bir de bu nedenle daha derin bir sosyal izolasyona sürükleniyor olmalarıdır.

Yaşlıların sorunlarına bir yandan çözüm üretirken, bir yandan da yeni sorunlar ekleyen bir durum da, yaşlı insanların kendi ailelerinin dışında ikamet edip bakım görebilecekleri uzmanlaşmış mekânların oluşmasıdır. Uzak geçmişte, manastırlar bazı yaşlıları alarak böyle bir hizmette bulunmuşlardır. Bilinen ilk yaşlı huzur evi Maria Theresa tarafından 1740'da Avusturya'da kurulmuştur. Şimdi yaşlılar evi, yaşlı bakım evi, huzur evi gibi çeşitli isimler altında bu tür mekânlar her yerde var. Tüm bu kuruluşlar yaşlı insanların modern demografik gerçekliklerine hizmet etmek üzere kurulmuşlardır. Artık daha az yetişkin çocukları, onlara bakım sağlayacak imkânlara sahiptir. Bu çocukların çoğu evlerinin dışında çalışırlar ve gün boyu yaşlıların yanında olamazlar. Bu kurumlar iyi çalıştıkları sürece, yaşlılara yaşam boyu sürdürmüş oldukları eski ilişkilerinin yerine yeni ilişkiler sunarlar. Bununla beraber, birçok durumda, yaşlılar için böyle kurumların oluşması ve az ya

da çok gerekli bakımın sağlanması onların çocukları tarafından terk edilmelerine de neden olmaktadır (maddi ihtiyaçlarının nasıl olsa karşılanıyor olduğunu bilmenin rahatlığı). Fakat bu kuruluşlarda onların sosyal ihtiyaçları karşılanamamaktadır, çünkü benim tanıdıklarım arasındaki yetişkin evlatlar, ebeveynlerini bazen günde, bazen ayda, bazen de yılda bir kez ziyaret etmekte ya da hiç ziyaret etmemektedirler.

Modern yaşlı insanın sosyal izolasyonunun ardında, onların artık eskisine göre daha az faydalı olduklarına dair bir algı yatar. Bu algıya modern yazılı kültür, resmî eğitim ve hızlı teknolojik gelişmeler şeklinde, üç temel neden yol açar. Bizler artık bilgiyi yazılı kayıtlarda tutuyoruz, bu nedenle yazılı kültür yaşlı insanların bir zamanlar bilgi deposu olarak kullanılan hafızalarının bir köşeye atılmasına neden olmuştur. Hâlbuki onlar eskiden bilginin en büyük deposu olarak işlev görüyorlardı. Bütün işlevsel devletli toplumlar eğitim sistemlerini destekler ve Birinci Dünya'daki çocukların okula gitmesi nerdeyse zorunludur. Bu nedenle yaşlı insanlar artık bir grup hâlinde toplumun hafızaları olmadıkları gibi, öğretmenleri de değillerdir. Teknolojik yenilenme ile ilgili olarak da şu söylenebilir: Eskiden teknoloji yavaş bir değişim gösteriyor, belki de 70 yıl boyunca önemli bir değişim göstermiyordu; bu, insanların ileri yaşlarında da faydalı olabilme ve iş bulabilmeleri olasılığını artırıyordu. Günümüzün teknolojik gelişmelerinin hızı, artık bir öncekinin birkaç yıl içinde tamamen devre dışı kalmasına neden oluyor; ve 70 yıl önce eğitim gören kişilerin eğitimleri bir işe yaramaz hâle geliyor. Kendi deneyimlerimden bir örnek vermek istiyorum. 1940'lar ve 1950'lerin ilk yıllarında okula giderken bizler çarpmanın şu dört yöntemini öğrenirdik: çarpım tablosunu ezberler küçük iki haneli sayıların çarpımlarını böylece bilirdik; kâğıt üzerinde uzun çarpma işlemleri yapardık, fakat bu işlemler dört haneli rakamlardan sonra sıkıcı olmaya başlardı; üç ondalıklı sayıları kolayca çarpabilmek için kaydırma ku-

ralları ve beş ondalıklı sayıları hızlıca çarpabilmek için de logaritmik cetveller kullanırdık. Ben bu dört yöntemde de çok başarılıydım, fakat bu yöntemlerin hiçbiri artık bir işe yaramıyor, oğullarımın olduğu kuşak ceplerinde hesap makineleri taşıyorlar ve yedi haneli rakamların bile sonuçlarını saniyeler içinde alıyorlar. Benim tüplü bir radyo yapabilme ve manuel vitesli otomobil kullanma yeteneklerimin artık modası geçti. Dahası, ben ve çağdaşlarım gençliğimizde öğrendiğimiz birçok başka şey aynı derecede gereksiz hale gelirken, günümüzde zorunlu hale gelen birçok şeyi de asla öğrenmemiştik.

Yaşlı insanlar konusunda ne yapabiliriz?

Özetle, son yüzyıl boyunca modern Batı toplumlarında yaşlı insanların statüsünde, modern yaşamın içinde bir felaket alanı haline gelen büyük ve çelişkili değişiklikler oldu ve hâlâ bunun sonuçlarıyla boğuşup duruyoruz. Bir yanda uzayan yaşam süresi, yaşlıların fiziksel sağlıklarının daha iyi olması ve toplumun geri kalanının insanlık tarihinde hiç olmadığı kadar onlara bakma imkânları var. Diğer yanda ise, yaşlı insanlar geleneksel zamanlardaki topluma olası katkıları ve yeteneklerini hızla ve büyük oranda yitirdiler. Onlar fiziksel olarak daha sağlıklıyken sosyal olarak genellikle daha kötü bir duruma düşüyorlar. Bu kitabın okurları olan sizlerin çoğu, yaşlanan ebeveynlerinizle ya da bizzat kendiniz yaşlandığınızda bu sorunlarla zaten karşılaşıyorsunuz ya da karşılaşacaksınız. Ne yapabiliriz? Kendi kişisel gözlemlerime dayanarak, bu dev sorunu çözeceği iddiasında olmadan bazı önerilerde bulunabilirim.

Bu önerilerden birisi yaşlı insanların, büyükbaba/anneler olarak geleneksel rollerini yeniden güçlendirmektir. İkinci Dünya Savaşı'na kadar, çocuk sahibi olma yaşındaki Amerikalı ve Avru-

palı kadınlar evlerindeydiler ve çocuklarına bakarlardı. Son on yıllarda genç kadınlar, ilgilerinin ya da zorunlulukların motive etmesiyle artan bir şekilde evlerinin dışında iş gücüne katılır oldular. Bu durum, çoğu genç ebeveynin aşina olduğu, çocuk bakımı sorunlarına yol açmıştır. Onlar bu soruna çocuk bakıcıları ve günlük bakım kuruluşlarının kombinasyonuyla yanıt vermeye çalışırlar, ancak bu çözümlerin güvenlik ve kalite gibi sorunlar doğurduğu çok yaygın bir görüştür.

Büyük anne ve büyük babalar modern çalışan ebeveynlerin bebek bakımı sorunlarına avantajlı çözümler sunabilirler. Büyük anne ve büyük babalar genellikle torunlarına bakmak konusunda büyük bir isteğe sahiptirler, kendi çocuklarını yetiştirmiş olduklarından deneyimleri vardır, çocuklara bire-bir kesintisiz ilgi ve alaka sağlayabilir ve daha iyi bir iş bulduğunda, bir şey söylemeden çekip gitmezler. Ücretsiz çalışabilir ve zam ya da ikramiye gibi şikâyetler de bulunmazlar. Kendi arkadaş çevrem içinde, çeşitli iş gruplarından – doktorlar, avukatlar, profesörler, işadamları, mühendisler ve diğerleri– dışarıda çalışan oğul ya da kızlarının evinde kendi torunlarına düzenli bir bakım sağlayan emekli olmuş büyükanneler ve büyükbabalar var. Bu yaşlı arkadaşlarım tıpkı, kendi çocukları antilop avlanmaya ya da mongongo fıstığı toplamaya gittiklerinde torunlarıyla ilgilenip onların her türlü bakımını üstlenen !Kung büyükanne ve büyükbabalarına benzer roller üstleniyorlar. Burada büyük anne ve büyük babalar, ebeveynler ve çocuklar için bir kazan-kazan durumu vardır. Ancak, hassas olunması gereken bir noktaya da dikkat çekmem gerekiyor: Evli çiftler artık çocuk sahibi olmak için 30 ve 40'lı yaşlarını bekliyorlar, büyük ebeveynler ise bu arada 70 ya da 80'lerinin başlarına varmış oluyorlar ve genç çocuklarla bütün bir günü geçirecek güçleri de kalmıyor.

İkinci önerim, hızlı teknolojik ve sosyal gelişmelerle ilgili. Dar bir bakışla bu değişimler yaşlıların yeteneklerini değersiz hâle getiriyorsa da, bu onların deneyimini daha geniş bir anlamda daha

değerli kılıyor, çünkü bu deneyimler günümüz koşullarına benzemeyen şartlarda elde edilmiştir. Benzer şartlar gelecekte tekrar ederse, günümüzün genç yetişkinleri o koşullarla başa çıkabilecek bilgiden yoksundurlar. O zaman, yaşlılar bu durumla ilgili en iyi çözümleri üretecek insanlardır. Normal zamanlarda, hungi-kengi'den sağ kurtulan ve kıtlık şartlarında botanik bilgisi çok değerli olabilen, hani şu benim Rennell Adası'nda karşılaştığım 80 yaşındaki kadın gibi, bizim yaşlılarımız da işe yaramaz ve antika görünebilirler –ta ki bir sonraki hungi kengi'ye kadar, işte o zaman bu durumla nasıl başa çıkılacağını bilen sadece onlar olacaktır.

Yaşlıların anılarının ne kadar değerli olabileceği hakkında verilebilecek sayısız örnekler arasından, kendi tanıdığım iki kişiyi aktarmak istiyorum. Birincisi, 1902 doğumluydu ve üniversitede benim hocamdı. Yıl 1956'ydı, bana atlarla çekilen araçların ulaştırmada kullanıldığı bir Amerikan şehrinde yetişmiş olmanın nasıl bir şey olduğunu ve sonra bunun yerine motorlu araçların nasıl aldığını anlatmıştı. Hocam ve akranları böyle bir değişimi yaşamış olmanın keyfini yaşamışlardı, çünkü motorlu taşıtlar kentleri çok daha temiz (!) ve çok daha sessiz (!!) hâle getirmişti. Eskiden caddelerde atlar kişniyor, takuduk-tukuduk sesler çıkarıyorlardı ve yaya kaldırımları yoktu. Günümüzde, motorlu araçlara atfedilen gürültü ve hava kirliliğini düşününce, hocamın bu anıları, biz ondan daha büyük mesajı alabilene kadar bize saçma geliyordu. O mesaj da şuydu: teknolojik değişim beklenmeyen faydalar sağladığı gibi, beklenmeyen zararlara da yol açabilir.

Vereceğim diğer örnek, 22 yaşındaki oğlum Joshua ile birlikte bir otelin restoranında yemek yerken bize katılan (ve sohbeti seven) 86 yaşındaki eski bir deniz piyadesiyle ilgili. O, 20 Kasım 1943 tarihinde Güneybatı Pasifik Okyanusu'ndaki Tarawa Atoll sahillerine yapılan ve şiddetli bir Japon direnişiyle karşılaşılan Amerikan taarruzuna bizzat katılmıştı. Bu, İkinci Dünya Savaşı esnasında, sahildeki yaklaşık bir kilometrekarelik bir araziye üç

gün boyunca yapılan en şiddetli amfibi çıkarmalarından biriydi. 1115 Amerikalı ve 19'u hariç 4601 Japon askerinin tamamı yaşamını yitirmişti. Tarawa'nın dehşet dolu hikâyesini, o zamana kadar birinci elden hiç duymamıştım ve Joshua'nın böyle bir dehşeti hiçbir zaman yaşamamasını umarım. Fakat zannediyorum ki, oğlum ve yaşıtları 65 yıl önce yaşanan son dünya savaşından yaşananları ve bunun nasıl bir şeye benzediğini öğrenip anladıklarında, o ve onun kuşağı ülkemiz için daha iyi seçimler yapacaklardır. Bu iki örnek, yaşlı insanlarla okul öğrencilerini bir araya getiren programların neden organize edildiğini gözler önüne seriyor, öğrenciler onlardan birinci elden geçmişi dinleyerek gelecekleri için dersler çıkarabiliyorlar.

Son önerim insanların, yaşlanmanın zayıf ve güçlü yönlerini anlayarak bu değişiklikleri iyi bir şekilde kullanabilmelerine dayanıyor. Destekleyen kanıtlar sunmadan bu kadar büyük ve kapsamlı bir konuyu aşırı genelleştirmiş olma tehlikesini göze alarak, şöyle bir şey söylenebilir: yaşlandıkça azalma eğilimindeki özellikler şunları içerir: hırs, rekabet azmi, fiziksel güç ve dayanıklılık, zihinsel konsantrasyonu sürdürebilme yeteneği, karmaşık problemlerin çözümünde aklı yürütme gücü (DNA'nın yapısı ve matematiğin birçok problemi gibi, bunları 40 yaşının altındaki akademisyenlere bırakmak en iyisidir) ve bunun karşı ucunda da yaşla birlikte yükseliş eğiliminde olan özellikler vardır. Bunlar da kişinin kendi alanlarındaki deneyimlerinin artması, ilişkileri ve insanları daha iyi kavrayabilme, kişinin egosuna rağmen diğer insanlara yardım edebilme yeteneğinin güçlenmesi, çok yönlü veri tabanlarına dayanan karmaşık problemlerde disiplinler arası sentezci düşünebilme yeteneği (türlerin kökenleri, biyocoğrafik dağılımlar ve karşılaştırmalı tarih, bunlar için en iyi akademik yaş 40'ın üzeridir). Güçlü yönlerdeki bu değişimler birçok yaşlının amirler, yöneticiler, danışmanlık, öğretim, strateji geliştirme ve sentezleme gibi alanlarda tercih edilmelerine yol açmaktadır. Ör-

neğin, benim 80'li yaşlardaki çiftçi arkadaşlarım artık at ya da traktör üstünde zaman harcamak yerine, daha ziyade çiftçiliğin stratejik kararlarının alınması işine daha fazla yönelmiş bulunuyorlar; ileri yaşlardaki avukat arkadaşlarım davalara girmek yerine genç avukatların kontrol ve takibini yapıyorlar; yaşı büyük cerrahlar karmaşık operasyonlara girmiyor, daha ziyade genç doktorları eğitiyorlar.

Bir bütün olarak toplum için doğru yaklaşım, yaşlı insanların hırslı gençlerin haftalık 60 saatlik çalışma tempolarının içine girmelerini beklemekten ya da bunun tersine onları bir takım saçma ve suni zorunlu emeklilik yaşları icat edip (maalesef bu hâlâ Avrupa'da çok yaygındır) emekli olmaya mecbur etmekten ziyade, onların iyi oldukları ve yapmayı isteyebilecekleri işlerde kullanmaktır. Yaşlıların da kendilerindeki değişimlerin farkına varmak, içgözlemci (introspective) olabilmek ve şimdi sahibi oldukları yeteneklerin farkına varmak gibi yapmaları gereken şeyler vardır. İki büyük müzisyenle ilgili bir örnek var. Onların her ikisi de ileri yaşlarda hangi çeşit besteler yapabileceklerini ve yapamayacaklarını açıklıkla telaffuz edecek kadar kendilerine karşı dürüst insanlar (Fotoğraf 40, 41). Stefan Zweig, Richard Strauss 67 yaşındayken onunla olan ilk karşılaşmasını şöyle anlatır: "Strauss bir araya gelişimizin ilk saatinde bana 70 yaşını aşan bir bestekârın artık eski ilhamını yakalayamayacağını iyi bildiğini içtenlikle söylemişti. *Till Eulenspiegel* ve *Tod und Verklärung* gibi senfonik çalışmaları zorlukla tamamlayabilmişti (Bunlar onun 208 ve 308 nolu başyapıtlarıdır), çünkü saf müzik aşırı bir yaratıcı tazelik gerektirir diyordu." Fakat Strauss, ona ilham veren durumlar olduğunu ve bunlar üzerinde çalışabileceğini hissettiğini açıklamıştı. O hâlâ müziği dramatik olarak gösterebilirdi, çünkü çeşitli durumlar ona hemen müzikal temalar çağrıştırabiliyordu. Bu nedenle, o son bestesini 84 yaşındayken tamamladı; üstelik bu *Four Last Songs For Soprano and Orchestra* (Soprano ve Orkestra İçin Son Dört

Şarkı) adlı yapıt onun en büyük başarılarından birisi oldu. Beste, gittikçe çöken bir sonbahar atmosferi içinde ölümün yaklaşmasını betimler, çok gösterişli olmayan zengin bir orkestrasyonla ve 58 yıl önceki kendi müziğinden alıntılarla icra edilir.

Bestekâr Giuseppe Verdi, müzik kariyerini en büyük operaları olan *Don Carlos* ve *Aida* ile noktalamak istemişti. Bu besteleri, sırasıyla 54 ve 58 yaşlarındayken tamamladı. Bununla beraber, Verdi yapımcısı tarafından iki opera daha yazmaya ikna edilmiştir ve 74 yaşında Otello'yu ve 80 yaşında da Falstaff'ı yazmıştır. Bunlar için, genelde onun en büyük eserleri olduğu söylenir, ama bu besteler önceki eserlerine göre çok daha yoğun, ekonomik ve daha güç algılanan eserlerdir.

Yaşlılarımız için modern dünyanın değişimlerine uygun yeni koşullar yaratma işi toplumumuzun temel bir sorunu olarak karşımızda durmaktadır. Geçmişteki birçok toplum, günümüze göre yaşlılarından daha iyi faydalanmayı ve onlara daha kaliteli yaşamlar sunmayı bilmiştir; şimdi bizler de daha iyi çözümleri şüphesiz ki üretebiliriz.

DÖRDÜNCÜ KISIM

Tehlike ve Tepki

7. BÖLÜM

Yapıcı Paranoya

• Tehlikeye karşı tutumlar
• Bir gece ziyareti
• Bir bot kazası
• O sadece yere saplanmış bir çubuk
• Risk almak
• Riskler ve konuşkanlık

Tehlikeye karşı tutumlar

Yeni Gine'ye ilk seyahatimi henüz oldukça deneyimsiz ve dikkatsiz olduğum dönemlerimde yapmıştım. Bu seyahatte, bir ay boyunca bir grup Yeni Gineliyle birlikte yaşadım. Ormanla kaplı bir dağdaki kuş türlerini inceliyordum. Düşük rakımdaki bir haftalık bir kamptan ve oradaki kuş türlerinin envanterini çıkardıktan sonra, daha yüksek rakımdaki kuş türlerini de belirlemek istedim ve donanımlarımızı alarak dağın yaklaşık bin metre kadar daha yüksek bir yerine taşıdık. Önümüzdeki hafta boyunca üssümüz olacak kamp yeri için uzun ağaçlarla çevrili harika bir yer belirledim. Burası yükselen bir yamacın sırtındaydı ve bu sırt bir yerde genişleyerek düzleşip yerleşim için çok uygun bir alan sağlıyordu. Burada rahatça dolaşıp kuşları izleyebilirdim. Yakınlarda, su bulmak için çok uzağa gitmemizi gerektirmeyecek bir dere de vardı. Kamp yerimiz yamaç sırtındaki bu düzleşen alanın bir tarafındaydı. Bir adım sonra aniden, derin bir vadiye uzanan dik bir yama-

ca yukarıdan bakıyordu; buradan süzülen şahinleri, kırlangıçları ve papağanları rahatça izleyebilirdim. Buraya çadırlarımızı kurarken, görkemli büyüklükteki bir orman ağacının dibini seçmiştim. Ağacın kalın ve uzun gövdesi yosunlarla kaplıydı. Böyle güzel bir manzara ve çevrenin içinde bir hafta boyunca kamp yapacağım için çok keyifliydim, Yeni Gineli refakatçilerimden çadırlarımız için bir düzlük açmalarını istedim.

Adamlar önce bir tedirginlik geçirdiler ve sonra beni büyük bir şaşkınlık içinde bırakarak orada uyumak istemeyi ret ettiler. Sonra bu davranışlarına ağacın ölü olduğu, kampımızın üzerine devrilip bizleri öldürebileceği şeklinde bir açıklama getirdiler. Fakat aşırı tepki verdiklerini düşünerek karşı koydum, "Dev gibi ağaç. Çok sağlam görünüyor. Çürük de değil. Onu hiçbir rüzgâr yıkamaz ve burada zaten rüzgâr da yok. Bu ağacın yıkılması yıllar alır!" dedim. Fakat Yeni Gineli arkadaşlarım hâlâ korkuyorlardı. Ağacın altında kurulan çadırda uyumayacaklarını, ağaç devrilirse onları öldüremeyeceği kadar uzakta dışarıda uyumayı tercih edeceklerini söylediler.

O zaman, onların korkusunun saçma ve abartılı olduğunu, bir tür paranoya yaşadıklarını düşünmüştüm. Fakat Yeni Gine ormanlarındaki kamplarda aylar geçirdikten sonra, hemen her gün en azından bir kez, ormanın bir yerlerinde ağaçların yıkıldığını duymuştum. Sonra ağaç yıkılmaları neticesinde ölen Yeni Ginelilerin hikâyelerini de dinledim. İşte ancak o zaman, Yeni Ginelilerin yaşamlarının büyük bölümünü ormanların içindeki kamplarda geçirdiklerini anlayabilmiştim. Yılda yaklaşık yüz günlerini, ya da ortalama yaşam uzunlukları olan 40 yıl içinde yaklaşık dört bin geceyi ormanda geçiriyorlardı. Sonunda bu işin matematiğini kavramıştım. Bir insanı öldürme olasılığı çok az olan bir şeyi bir kez yaparsanız bir şey olmaz –diyelim ki binde bir olasılığı olan bir şeyi bir kez yaparsanız–, ama onu her yıl yüz kez tekrar ederseniz, büyük olasılıkla, ortalama ömür olan kırk yıl yaşamaz on

yıl içinde ölürsünüz. Ağaçların böyle devrilebilmesi Yeni Ginelileri ormanların içine girmekten alıkoymuyor, ama onlar devrilen bir ağacın altında kalma riskini azaltmak için ölü ağaçların altında uyumayı ret ediyorlar. Aslında onların bu paranoyaları mükemmel bir sağduyudur. Şimdi, artık bunun "yapıcı paranoya" olduğunu düşünüyorum.

Hayranlık duyduğum bir niteliği, zıt bir kelimeyle kuvvetlendirmeyi özellikle tercih ettim. Normalde "paranoya" kelimesine, temelsiz ve abartılı korku anlamı verir ve küçümseme anlamında kullanırız. Yeni Ginelilerin bende ilk anda şaşkınlığa yol açan ölü ağacın altında uyumaya karşı tepkileri de böyleydi, hakikaten de bir ağaç bir insanın üzerine öyle belli bir günde genellikle devrilmezdi. Fakat, uzun vadede bu paranoya yapıcı görünmekle kalmıyor, geleneksel koşullarda yaşamak için elzem bir tedbir hâline de geliyordu.

Yeni Ginelilerden öğrendiğim davranışlar arasında beni en çok bu etkilemiştir. Yeni Gine'de çok yaygındır ve başka birçok geleneksel toplumda olduğu da bildirilmiştir. Bir kereliğine yapıldığında düşük risk içeren bir edimi sen sıklıkla tekrar ediyorsan, feci hâlde ölmemek ya da genç yaşta sakat kalmamak için sürekli dikkat etmeyi öğrenmelisin. Bu davranış tarzını Amerikan yaşamının düşük riskli ama sıklıkla tekrar eden tehlikelerine uyarladım. Örneğin, arabamı kullanırken, duş yaparken, bir merdivene tırmanırken, ampul değiştirirken, merdivenleri inip çıkarken ve kaygan zeminlerde yürürken buna dikkat ediyorum.

Benim abartılı tavrım bazı Amerikalı arkadaşlarımı çileden çıkarabiliyor, bazen gülünç olduğumu bile düşünüyorlar. Benim yapıcı paranoyamı paylaşan Batılılardan üç arkadaşım bu tarzı yaşamlarına uyarladı. Onlar, artık düşük risk içeren ama sürekli tekrarlanan şeylerin biriken büyük risklerine karşı uyanık davranıyorlar. Bu arkadaşlarımın biri küçük uçaklarda pilot, öteki Londra sokaklarındaki şu silahsız polislerden ve üçüncüsü de nehirler-

de lastik botlarla akıntıyla aşağı doğru giden balıkçılık turlarında rehberlik yapıyor. Onların üçü de, daha az dikkatli olan arkadaşlarını yıllar süren iş faaliyetleri esnasında kaybetmiş insanlar ve bu olaylardan önemli dersler aldılar.

Şüphesiz, Yeni Gine yaşamının olduğu gibi Batılı yaşam tarzının da kendine göre tehlikeleri var. Üstelik bunun için kişinin mutlaka pilot, polis ya da nehir rehberi olması da gerekmez. Ancak, Batı yaşam tarzının tehlikeleriyle, geleneksel yaşamın tehlikeleri arasında farklar vardır: Arabalar, teröristler ve kalp krizleri bizler içinse, aslanlar, düşmanlar ve devrilen ağaçlar da onlar içindir. Daha da önemlisi, toplam tehlike unsurları genel olarak onlarınkiyle karşılaştırdığımızda bizler için çok daha azdır. Bizim ortalama yaşam uzunluğumuz onlarınkinin nerdeyse iki katıdır ve bu bizim yıllık olarak karşılaştığımız risklerin yarıya düşmesi demektir. Diğer anlamlı bir fark da Amerikalıların başına gelen çoğu kazanın onarılabilir olmasıdır, Yeni Gine'deki kazaların çoğu ise ya sakatlıkla ya da ölümle sonuçlanır. Neticede ben Amerika'da (Boston'un buzlu kaldırımlarında kayıp) düşüp sakatlanırsam en yakın telefon kulübesine gider, doktor babamı ararım. O da beni alıp hastaneye götürür. Ancak Papua Yeni Gine'nin Bougainville Adası'nda sahilden 35 kilometre içerdeyken dizimden yaralanıp yürüyemez hâle geldiğim zaman, kendimi dışardan yardım alamayacak şekilde kapana kısılmış hâlde bulurum. Yeni Gineliler bir kemiklerini kırdıklarında, doktora ya da bir cerraha gidip tedavi olamazlar, onlar böyle bir durumda büyük ihtimalle geri kalan yaşamlarında sakat kalacaklardır.

Bu bölümde Yeni Gine'de başımdan geçen üç olayı aktaracağım. Bunlar yapıcı paranoyayı veya onun olmadığı durumları sergileyen örnekler. İlk olay esnasında, çok deneyimsizdim ve yanı başımdaki ölümcül doğal tehlikelerin farkına varamadığım zamanlar oluyordu. Normal bir Batılı gibi davranıyordum, fakat geleneksel dünyada farklı bir zihniyetle yaşamak gerekir. Bundan

yaklaşık on yıl sonra geçen bir sonraki olayda –bana yapıcı paranoyayı sonunda öğreten olaydır– az daha hayatıma mal olacak bir hata yaptığımı kabul etmek zorunda kalmıştım, bu arada aynı anda aynı seçenekle karşılaştığında dikkatli davranıp aynı hatayı yapmayan ve o hatanın yarattığı ölüm travmasını yaşamayan bir adam vardı. Son olay da yaklaşık bir on yıl sonra gerçekleşti. Yeni Gineli bir arkadaşımı ziyaret ediyordum. O gereksiz derecede detaylara inen türden bir yapıcı paranoyası olduğu için, bazen saçmaladığını düşündüğüm biriydi. Yerde öylece durmakta olan ve görünüşte çok masum bir dal parçasının, düşmanca tavırları olan insanların bıraktığı bir iz olup olmadığı konusunda bir türlü anlaşamamıştık. Bir sonraki bölümde de geleneksel toplumların yüzleştiği tehlike türlerini ve onların tehlikeyi sezme ve onlarla başa çıkma yollarını irdeleyeceğim.

Bir gece ziyareti

Bir sabah, Yeni Gine'nin Highlands halklarından 13 ekip arkadaşıyla birlikte büyük bir köyden kalkıp birkaç gün yürüyüş mesafesindeki küçük ve izole bir köye doğru yola çıktık. Bu bölge, Yeni Gine'de yüksekçe bir bölgenin eteklerinde tepelikli bir yerdi. Adanın en seyrek nüfuslu bölgelerinden biriydi. Oradan aşağıya inildikçe, Highlands'in nüfus yoğunluklu vadileri başlıyordu. Bu vadilerde yoğun tatlı patates ve taro ekimi yapılırdı. Biraz yukarılara çıkınca oldukça iyi sago palmiyelerinin yetiştirildiği yerler başlardı ve buraların tatlı sularında bol balık bulunurdu. Daha yüksek seviyeler ise beyin sıtması vakalarına çok sık rastlanılan yerlerdi. Yola çıkmadan önce yolculuğun üç gün sürebileceği ve sürekli orman içinden geçen güzergâhımızın üzerinde hiçbir yerleşim yeri olmadığı konusunda uyarılmıştım. Bütün bölgede çok nadir yerleşimler vardı ve hükümet kontrolüne geçeli sadece bir-

kaç yıl olmuştu. Son zamanlara kadar savaş hâli vardı ve endo-yamyamlığın (ölen akrabaların yenmesi) hâlâ var olabileceği belirtiliyordu. Yeni Gineli refakatçilerimin bazıları yerel halktandı, fakat çoğu Highlands'in başka bir bölgesindendiler ve bu bölge hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı.

İlk günün yürüyüşü fena sayılmazdı. Dağların yamaçlarında kıvrılan ve dağ sırtını aşana kadar hafifçe yükselen bir güzergâha sahiptik. Sonra tekrar aşağıya yöneliyor ve uzaktaki nehre kadar iniliyordu. İkinci gün ise, Yeni Gine'deki kariyerimin en eziyetli günü oldu. Sabah saat 8.00'de tekrar yola koyulduğumuzda yağmur hâlâ çiseliyordu. Ortada bir patika yoktu, bazen kaygan kayaların üzerinden aşmak durumunda kalıyor ve yukarılardan gelen su akıntılarının ve balçığın içinde yürümeye zorlanıyorduk. Engebeli arazilere alışık olan Yeni Gineli arkadaşlarım için bile bu güzergâh tam bir kâbustu. Öğleden sonra 4.00'e kadar, nehir boyunca dikey ölçekte 600 metre kadar aşağıya indik ve aşırı yorulduk. Çadırlarımızı yağmur altında kurup akşam yemeği için pilav pişirdik. Onu balık konservelerimizle birlikte yedikten sonra, hâlâ devam eden yağmurun altında uyumaya geçtik.

Gece boyunca neler olduğunu anlamak için iki çadırımızın kurulduğu yerin detaylarını, bilmek gerekiyor. Yeni Gineli arkadaşlarım direkler üzerinde yatay duran bir kiriş sırığının üzerinden gerilmiş büyükçe bir muşambanın altında yatıyorlardı. Bu muşambanın iki ucu kiriş sırığına paralel iki sırıkla yere sabitlenmişti ve böylece ters bir V şekli oluşturulmuştu. Muşambanın iki ucu açıktı; biri muşambanın bir ucundan girip öbür ucundan engelle karşılaşmadan geçebilirdi. Kiriş sırığının dikey direkleri birinin muşambanın ortasında ayakta rahatça dikilebileceği kadar yüksekti. Benim çadırım açık yeşil renkte, hemen kurulan şu ufak Eureka çadırlardandı ve hafif metalden kirişleri vardı. Önündeki büyük kapı kanadı ve arkasındaki küçük pencere kanadı fermuarla açılıp kapatılabiliyordu ve ben de o gece onları kapatmıştım.

Fakat Eureka çadırlarını tanımayan biri, öndeki kapının ve arkadaki pencerenin fermuarları açıkken, hangisinin çadırın gerçek girişi olduğunu anlamakta zorlanır. Kafam arkaya ve ayaklarım da ön kapıya doğru bakar bir şekilde uyuyordum. Fakat çadırın dışından görünmem imkânsızdı, çünkü duvarları şeffaf değildi. Yeni Gineliler muşambalarının ortasında ısınmak için bir ateş yakmışlardı.

Hepimiz o eziyetli günün verdiği yorgunlukla hemen uykuya dalmıştık. Hafif ayak sesleri duyarak uyandığımda, ne kadar zaman geçtiği konusunda bir fikrim yoktu. Uyanınca ses ve hareket durmuştu, çadırımın arkasında kafama yakın mesafede bilinmeyen birinin olduğu belliydi. Bunun kendi çardaklarından çıkıp işemeye giden 13 refakatçimden biri olduğunu varsaydım. Onun işini görürken neden kendi çardağının arka tarafına gitmeyip de benim çadırımın arkasına kadar geldiğini çok da anlayamamıştım. Bu bana tuhaf gelse de çok uykum vardı, adamların nereye işeyeceklerinden bana ne deyip, tekrar uykuya daldım. Kısa süre sonra tekrar uyandım, bu defa sesler Yeni Ginelilerin çardağının tarafından geliyordu, belli ki yeniden canlandırdıkları ateşin parlak ışığı başında aralarında konuşuyorlardı. Bu çok sıra dışı bir şey değildi. Yeni Gineliler geceleri sıklıkla kalkıp aralarında sohbete dalarlardı. Onlara, duyacakları şekilde daha sessiz olmalarını söyledim ve uykuma döndüm. O gece yaşadıklarımın görünüşte hiçbir anlamı yoktu.

Sabahleyin uyandığımda, çadırımın ön kapısının fermuarını açtım ve birkaç metre uzağımdaki çardağın altında kahvaltı hazırlıkları yapan Yeni Ginelileri selamladım. Bana, gece aralarından bazılarının, çardaklarının önünde öylece durup kendilerine bakan tuhaf bir adam gördüklerini söylediler. Gece bu yüzden kalkıp ateşi canlandırmışlar ve aralarında konuşmuşlardı. Yabancı görüldüğünü anlayınca, ateşin ışığında görülebilen bir beden hareketi yapmıştı. Bir kolunu yatay olarak uzatmış ve elini bileğinden aşa-

ğıya sarkıtmıştı. O bu hareketi yapınca, bazı Yeni Gineliler korkuyla bağırışmışlar (birazdan bahsedeceğim nedenlerle). Benim geceleyin uykulu hâlimle onların aralarında sohbet ettiklerini sandığım şey işte onların bu bağırışlarıymış. Bu bağrışmalar diğer Yeni Ginelileri de uyandırmış. Sonra, tuhaf adam yağmurlu gecenin içine doğru koşarak kaybolmuş. Yeni Gineli arkadaşlar adamın durduğu yerlerde birkaç çıplak ayak izi göstermişti. Fakat onların bunların dışında, beni uyarıcı nitelikte bir şey söylediklerini hatırlamıyorum.

Issız bir orman kuşağının ortasında, yağmurlu bir gecede kamp yerimize birinin gelmesi doğrusu bekleyebileceğim bir şey değildi. Bununla beraber, Yeni Gine'de beni şaşırtan şeylerin sürekli olmasına da alışıktım ve o zamana kadar bir Yeni Gineliden şahsıma yönelik herhangi bir tehlike de yaşamamıştım. Kahvaltımızı yapıp çadırlarımızı katladıktan sonra yine yola koyulduk. Bu üçüncü günde güzergâhımız zorlu bir nehir yatağı boyunca tırmanıyor ve sonra nehir kıyısı boyunca uzanan yüksek ağaçların olduğu harika temiz bir yolu takip ediyordu. Kendimi Gotik bir katedralin içinde yürür gibi hissediyordum. Onlar tarafından rahatsız edilmeden önce, kuşları belirleyebilmek ve bu büyülü bir katedral güzelliğindeki ormanın keyfini çıkarmak için, Yeni Gineli refakatçilerimin önünde yalnız başıma yürüyordum. Arkadaşlarımdan epey uzaklaşmış olduğumu, daha büyük bir nehrin ayrımına varıp orada bekleme kararı aldığım zaman anlayabilmiştim, çünkü onlar gelene kadar epey beklemek durumda kalmıştım. Gideceğimiz köy bu nehrin aşağılarındaydı.

Bu izole köydeki bir günlük konaklayışımızın kendine göre öyle ilginç tarafları vardı ki, o gece sinsi sinsi kamp yerimizde dolaşan adam aklımdan tamamen çıkmıştı. Geldiğimiz büyük köye geri dönüş vakti geldiğinde, benim 13 kişilik Yeni Gineli ekip arkadaşlarımdan birisi geri dönüş yolunu farklı bir güzergâhtan yapmamızı önerdi. Böylece nehir yatağındaki berbat bataklık ge-

çişini de atlatmış olacaktık. Bu yeni güzergâh, ormanların arasından bize güzel kuru bir yol sağlıyordu. Büyük köye dönmemiz bu defa ıstıraplı üç gün yerine sadece iki günümüzü almıştı. Yerel rehberlerimizin bu güzel yol varken güzergâhı o felaket bataklığın içinden geçirerek, hem kendilerine hem de geri kalan bizlere neden eziyet ettiklerini hâlâ anlayabilmiş değilim.

Sonradan, bu maceramızı orada birkaç yıl boyunca yaşamış ve söz konusu o küçük izole köyü de ziyaret etmiş olan bir misyonere açtım. Sonraki yıllarda bu güzergâhta bize rehberlik edecek daha iyi iki yerel rehberle tanıştım. O misyonerin ve bu iki Gineli rehberin anlattıklarından o gece kampa sinsice gelen adamın bölgede iyi tanınan biri olduğunu öğrendim. Meğer bu adam çok tehlikeli ve deli bir büyücüymüş. Bir defasında misyoner arkadaşını okla öldürmekle tehdit etmiş ve o küçük köyde bunu yapmayı mızrakla gerçekten de denemiş. Deli adam bunu yapmaya kalktığında cidden gülüyormuş. Onun yerel halktan birçok kişiyi öldürdüğü bildirilmiş. Bunların ikisi kendi karısı ve sekiz yaşındaki oğluymuş ve oğlanı öldürme nedeni çocuğun izin almadan muz yemesiymiş. Neticede tam bir paranoid gibi davranmaya başlamış ve gerçeklikle hayali olayları birbirinden ayıramaz olmuş. Bazen bir köyde diğer insanlarla birlikte yaşadığı olsa da, geriye kalan zamanlarda bizim kamp yaptığımız ormanlık arazide tek başına dolanırmış. Oraya yanlışlıkla giden birkaç kadını da öldürmüş.

Adam çok tehlikeli ve deli olmasına rağmen, büyük bir büyücü olduğu için yerel insanlar ona herhangi bir müdahalede bulunmaktan korkuyorlarmış. Yeni Gineli arkadaşlarım onu fark ettikleri zaman yaptığı el işareti –kolunu uzatıp elini aşağı sallandırmak– o bölgedeki Yeni Gineliler arasında geleneksel olarak adadaki en büyük kuş türü olan ve büyücülerin onların şekline büründürebildiklerine inanılan *cassowary* kuşuna işaret edermiş. Cassowary uçamayan, devekuşlarının uzaktan akrabası olan bir

kuştur. 20-40 kilo kadar ağırlıkları olan bu kuşlardan Yeni Gineliler korkarlar, çünkü onların saldırdıklarında bir insanın bağırsaklarını kolayca deşebilecek kadar güçlü bacakları ve keskin tırnakları vardır. Uzatılan kol ve aşağı sarkıtılan elin, büyücünün çok güçlü bir büyü yaptığına dair bir işaret olduğuna inanılır. O, Cassowary'nin saldıracağı zamanki boyun ve baş duruşunu simgeleyen bir harekettir.

Bu büyücü, o gece bizim kampımızda ne yapmak istiyordu? Bu konuda sizin tahminleriniz de benimki kadar iyi olabilir, ama en azından bunun dostane bir ziyaret olmadığı artık belli olmuştu. O yeşil çadırda bir Avrupalının olduğunu biliyor ya da bu çıkarımda bulunmuş ise bu çadırın önüne değil de arkasına geçmesinin nedeni ne olabilirdi. Böylece benim ön kapıma bakabilen diğer çardaktakilerin onu görmeleri imkânsızlaşıyordu. Ya da benim çadırımın yapısı kafasını karıştırmış olabilir ve çadırın girişini karıştırmış olabilirdi. Yeni Gine'yle ilgili olarak şimdi sahip olduğum deneyime o zaman sahip olsaydım, yapıcı paranoya geliştirebilir ve o ayak seslerini duyar duymaz yanı başımdaki ekip arkadaşlarıma bağırıp onun kim olduğu anlamaya çalışır ve ertesi gün asla yeni Gineli arkadaşlarımdan o kadar uzaklaşıp yalnız yürümezdim. Geçmişe bakarak bu davranışımın çok aptalca ve beni tehlikeye atan bir davranış olduğunu şimdi görebiliyorum. Fakat o zamanlar tehlike işaretlerini iyi okumayı bilmiyordum ve henüz yapıcı paranoya geliştirmemiştim.

Bir bot kazası

İkinci olayda Yeni Gineli arkadaşım Malik'le birlikte Endonezya Yeni Ginesi'nin bir adasındaydım ve Yeni Gine'nin ana karasına geçmek istiyorduk. Ada, ana karadan 20 kilometre kadar açıktaydı. Öğleden sonra saat dört civarında, açık bir gökyüzü altında ve

güneşin batmasına iki saatten biraz fazla bir zaman kala diğer yolcularla birlikte 9 metre boyunda bir kanoya bindik. Mürettebatı üç genç adamdan oluşan kanonun kıç tarafına monte edilmiş bir motoru vardı. Yeni Gineli olmayan diğer dört yolcudan biri ana karada çalışan bir Çinli balıkçıyken diğer üç adam da Endonezya'nın Ambon, Ceram ve Java adalarındandılar. Teknenin yolcu ve kargoların olduğu bölümünün yaklaşık bir metre üzerinde zayıf bir çerçevenin üzerine gerilmiş ve teknenin değişik yerlerine tutturulmuş mavi bir plastik brandadan oluşan bir tente vardı. Tente kanonun kıç tarafının yaklaşık bir metre kadar gerisinden başlıyor ve baş tarafın ucuna da 2,5 metre kala bitiyordu. Mürettebatın üçü de arkada motorun başındaydılar, Malik'le ben onların tam önünde yüzümüz arka tarafa bakar hâlde oturmuştuk. Üzerimizde ve iki tarafımızda tentenin muşambası vardı ve dışarıyı çok az görebiliyorduk. Diğer dört yolcu ise bize sırtları dönük hâlde teknenin baş tarafına bakar biçimde oturmuşlardı.

Kano nihayet yola çıktı ve çok geçmeden tayfalardan biri motora tam gaz verdi. Yarım metre kadar yükseklikteki dalgaların içine doğru ilerledik. Kanonun içine biraz su sıçramıştı, derken bu su sıçramaları artmaya başladı, diğer yolcular, iyi niyetli bir doğallıkla homurdandılar. Ancak, içeriye sıçrayan su miktarı gittikçe artıyordu, sonunda tayfalardan biri su tahliyesine başlamıştı. İçeriye daha fazla su girmeye başladıkça kanonun ön tarafında yığılmış olan bagajlar da ıslanmaya başladı. Dürbünümü korumak için kucağımdaki sırt çantama yerleştirdim. Bu çantada naylona sarılı hâlde pasaportum, para ve araştırma notlarım bulunuyordu. Motorun ve çarpan dalgaların gürültüsü arasında, Malik ve diğer yolcular dümenin başındakine bağırıp onlara ya yavaşlamalarını ya da geri dönmelerini söylediler, ama bu defa konuşmalarda deminki rahatlık artık kaybolmuştu (bu konuşmaların geri kalanı hep, Endonezya Yeni Gine resmî ve ortak dili olan Endonezce'de yapıldı). Ama motorun başındaki adam yavaşlamadı ve içeri daha

fazla su girmeye başladı. Biriken suyun ağırlığı artık kanoyu suya o kadar batırmıştı ki, su iki taraftan içeri hızla dolmaya başladı.

Sonraki birkaç saniye için, kano gittikçe okyanusun sularına gömülürken anılarımda detayları anımsayamadığım bir boşluk var, ama tekne batarken üzerindeki plastik tenteye takılıp kalmaktan korktuğumu iyi biliyorum. Sonuçta kanodaki ben dâhil herkes kendini bir şekilde okyanusa atmıştı. Bu nasıl oldu, yani kıç taraftaki bizler, tentenin o taraftaki boşluğundan mı atladık, yoksa tentenin yan tarafından emekleyerek ön tarafa geçerek mi bunu yaptık veya bizim önümüzdekiler emekleyerek ön tarafa geçip oradan mı atladılar, bilemiyorum. Malik bana sonradan ilk atlayanların mürettebat olduğunu, onları ben ve Malik'in takip ettiğini söylemişti.

Bir sonraki dakika, benim için çok daha fazla panik vardı ve anımsamaya çalışırken netliği iyice yitiriyorum, ama çok ağır tırmanış botları ve üzerimdeki uzun kollu gömlek ve altımdaki şortu anımsıyorum. Neticede, kendimi alabora olmuş ve altı üstüne gelmiş kanodan birkaç metre uzakta suyun içinde bulmuştum. Tırmanış botlarımın ağırlığı beni suyun altına çekiyordu. Başlangıçta çok canlı bir şekilde şöyle düşünmüştüm, "beni yukarda tutacak bir şey var mı?" Hemen yanımda, sarı bir can kurtaran yeleği giymiş birini gördüm, panik içinde ona tutunmaya çalıştım, fakat beni uzağa doğru itmişti. Denizde sürüklenir hâldeki pozisyonumdan, dalgalar yüksek görünüyordu. Biraz su yutmuştum. Durgun bir yüzme havuzunda kısa mesafeleri ancak yüzebilen biriydim ve suyun içinde çok uzun süre kalabilecek bir hâlim yoktu. Beni su üzerinde tutacak hiçbir şey olmadığı düşüncesi aklımı başımdan almıştı: biraz yakınımda yüzmekte olan valizim ve teknenin yakıt tankı ağırlığımı taşıyamazdı. Ters dönmüş kanonun gövdesi suyun içine iyice gömülmüş hâldeydi. Onun da batacağından korkmuştum. Yola çıktığımız ada birkaç kilometre uzakta olmalıydı ve görünürde başka bir tekne de yoktu.

Malik bana doğru yüzdü, gömleğimin yakasından tutarak beni kanoya doğru çekti. Sonraki yarım saat boyunca ters dönmüş hâldeki motorun üzerinde, motorun pervane tarafına tutunarak ayakta durdu, ben de onun yanında kanonun sol tarafından tutunmaya çalışıyordum. Malik'in eli sürekli benim yakamdaydı ve beni yukarıya doğru çekiyordu. Teknenin şimdi üste gelmiş alt tarafına tutunacak yer olmadığından kollarımı iyice açarak tutunmaya çalışıyor ve kendimi zorlukla dengeleyebiliyordum. Zaman zaman motorun suyun altında kalan tarafına tutunuyordum, bu sayede dalgaların sık sık çarptığı kafamı suyun üstünde tutmayı başarabiliyordum. Yine de çoğu zaman kanoya ayaklarımı aşağıda bir yerlere takarak durabiliyordum. Ayağım orada suyun altında kalmış olan küpeştenin bir yerlerine bir şekilde takılıyordu. Bastığım küpeştenin sonu suyun iyice altında bulunuyordu ve başım suyun oldukça üzerinde kalıyordu. Su yine de zaman zaman üstümden aşıyordu. Bir tahtanın ya da brandanın parçası dalgalarla hareket ettikçe dizime sürtüyor ve acıtıyordu. Bu arada, beni aşağı çeken botlarımın bağını bir elimle çözmeyi başardım ve sonra onları çıkarıp attım.

Zaman zaman bana doğru gelen dalgaları kolluyor ve özellikle de büyük dalgalara karşı kendimi sağlama alıyordum. Bacaklarımdan birisi sıklıkla küpeşteye dayandığı yerden kurtuluyor ve çaresiz bir şekilde tek bacağımın üzerinde dönmeme neden oluyordu. Birkaç defa, iki ayağım birden küpeşteden kurtulmuş ve kaymıştım, böyle durumlarda ayaklarımı tekrar küpeşteye yerleştirmeye çalışıyor ya küpeşteye tekrar basmak için panik içinde kollarımla suyun içinde kendimi düzeltiyor ya da Malik beni ittirip yardımcı oluyordu. Alabora olduğumuzdan beri, dalgalar arasında verdiğim bu yaşam mücadelesi gittikçe daha yorucu olmaya başlıyordu. Sanki mücadele kesintisiz sürüyordu, istikrarlı bir pozisyon bulamıyordum. Her dalga dengemi bozuyordu. Her defasında sallanıyor, tutunamıyor ve kanoya geri gelip tekrar tutun-

mak için mücadele ediyordum. Bu arada da başımın üzerinden aşan dalgalar olduğunda nefesimi tutmaya çalışıyordum.

Malik'in motorun üzerindeki pozisyonu, benim küpeşteye tutunmamdan daha güvenli görünüyordu ve o yüzden sonunda kanonun yan tarafından arka tarafa doğru ilerleyip Malik'in yanına gittim. Ayağımı suyun altındaki motorun üstüne koymayı başardım ve teknenin oval sırtına doğru bedenimle uzandım. Sonra sağ elimle gövdenin üzerinde tutunabileceğim bir ağaç kirişi buldum, bu galiba küpeştenin kırılan bir tarafıydı. Böylece alaboradan bu yana ilk defa sıkı tutunacağım bir şey bulmuştum. Motorun üzerinde ayakta duruyor ve bedenim kanonun ters dönmüş gövdesinin üzerine uzanmış hâlde dalgalardan daha yüksekte kalabiliyordum. Böylece kafam su seviyesinden deminki hâlime göre daha yüksekte kalıyordu. Fakat bu pozisyonun dezavantajı bacaklarımın daha gergin bir hâlde kalmasıydı ve daha yorucuydu.

İki adaya da yaklaşmamızı sağlayacak bir sürüklenme gözlenmiyordu. Üzerinde durduğum kano batarsa suyun üzerinde bir dakikadan daha fazla kalamayacağımı biliyordum. Malik'e aşağıda kanonun içinde hava kaldığı için böyle su üzerinde duruyor olabileceğini, bu hava bir şekilde dışarı çıkarsa kanonun batıp batmayacağını sordum. Bana kanonun yapıldığı malzemenin suyun üstünde kalan bir malzeme olduğunu o yüzden böyle bir şey olmayacağını söyledi. Tutunmak ve her dalgaya yanıt vermek, beklemek (Ne için?) ve izlemekten başka yapacak hiçbir şeyim yoktu. Sürekli Malik'e nasıl olduğunu soruyordum –galiba daha ziyade kendime kendimin iyi olduğu konusunda güven vermek için bunu yapıyordum.

Valizler kanonun altında yüzüyordu, bazıları bir yerlere takılmış hâldeydi ve kimi de baş tarafta suyun üzerindeydi, bunların arasında benim valizim da vardı. Fakat diğer valizler ve benim kırmızı sırt çantam, yeşil kumaş cüzdanım ve Malik'in valizi çok daha uzağa gitmişlerdi. Ancak o anda en önemli şeyin hayatımı

kurtarmak olduğunu düşündüm. Valizime ve eşyalarıma ne olduğunun artık bir önemi yoktu. Ama yine de her zamanki gibi onlar olmayınca ortaya çıkacak sorunlara aklım kaymış ve bir sürü "eğer" aklımdan geçmeye başlamıştı. Pasaportumu kaybedersem her zaman için yenisini alabilirdim. Gerçi Endonezya'nın 1600 kilometre uzaktaki başkentinde bulunan Amerikan konsolosluğuna gitmek bile büyük bir sorun olacaktı. Bütün paramı ve seyahat çeklerimi kaybedersem, acaba seyahat çeklerinin numaralarını bir yere kaydetmiş miydim, emin değildim, ayrıca bu kayıtlar olsa bile ya valizimde ya da çantamda olduğundan bir işe yaramayacaklardı. Kurtulmayı başarırsak, Endonezya'nın başkentine gitmek ve yeni pasaportumu alabilmek için borç alabilirdim, ama bunu kimden ve nasıl yapacaktım? Sahip olduğum en önemli şeyler, pasaport, para, seyahat çeklerim ve bütün bir geziden elde etiğim kuş notlarım hepsi de, kanodayken kucağımda duran sarı sırt çantamın içindelerdi ve onu şimdi göremiyordum. Ziyaret ettiğim belli yerlerdeki kuş türlerinin bir kısmını hafızamdan çıkarabilirdim. Ama sonra, bir saat sonra bile yaşayıp yaşamayacağımızın belli olmadığı bir durumda pasaportu, kuşları, parayı pulu düşünüyor olmanın ne kadar saçma olduğu aklıma geldi.

Bu mücadelenin olduğu yer paradoksal bir şekilde çok güzeldi. Tepemizde hiç bulutsuz apaçık bir gökyüzü vardı, uzaklarda harika tropikal adalar görülebiliyor ve tepemizde ara sıra kuşlar uçuyordu. Yaşam mücadelesi verirken duyduğum rahatsızlık esnasında bile kuşları tanıyordum; *Küçük Tepeli Kırlangıçlar* (yoksa *Büyük Tepeli* miydi?) vardı. Galiba kırlangıcın daha küçük bir türüydüler. Hayatımda ilk kez, yaşayıp yaşamayacağım bile belli olmayan bir durumda, bir şeritli balıkçıl görmüştüm. Ölüm ihtimaline karşı olan duygularımı kendime açık etmiyordum, onun yerine öldüğüm takdirde annemin, nişanlımın ne kadar üzüleceklerini düşünüyordum. Annemin alacağı telgrafı gözümün önüne

getirdim: "Oğlunuz Jared'in Pasifik Okyanusu'nda boğularak öldüğünü ifade etmekten dolayı üzgünüz."

O anda hayatta kalırsam, bir daha da böyle önemsiz şeyleri kafama takmayacağıma dair kendime söz verdim. Bu kazadan sağ kurtulursam yaşamımın geri kalanında farklı ne yapacağımı düşünürken, daha önce emin olmadığım bir şey olan çocuk sahibi olmak aklıma geldi (sonradan da çocuk sahibi olmaya karar verdim.) Hayatta kalırsam Yeni Gine'ye bir daha gelir miydim? Yeni Gine'nin, teknelerle ilgili bunun gibi riskler yanında seyahatlerimde sıklıkla kullanmakta olduğum küçük uçaklarla oluşabilecek kazalar, ıssız dağlarda beni sakat bırakılabilecek yaralanmalar ve hastalıklar gibi bir sürü tehlikeleri vardı. Doğrusu bunlar yeni bir kuş listesi oluşturmaya değmezdi. Galiba hayatta kalmam hâlinde, bu Yeni Gine kariyerimin sonu olacaktı.

Fakat sonra kendime hayatta kaldığım takdirde yapacağım şeylerden çok daha acil bir sorunla karşıya karşıya olduğumu yeniden anımsattım. Kanonun baş tarafına takılmış yüzen kilitli valizlerimden birinde iki adet katlanmış hâlde hava yatağı ve yastık olduğu aklıma geldi. Bunları şişirebilsem hayatımızı kurtarabilirlerdi. Malik'e teknenin baş tarafına tünemiş olan adamlardan birinden valizi açıp yatakla yastıkları çıkarmasını istemesini söyledim. Valizin anahtarı cebimdeydi ve onu çıkarıp Malik'e verdim. O da anahtarı baş taraftaki tarafındaki adamlardan birine verdi. Fakat nedense kimse valizimi açmadı, bunun nedenini hiçbir zaman öğrenemedim.

Malik ve benim dışımdaki geri kalan yedi kişi –diğer dört yolcu ve üç mürettebat– ters dönmüş hâldeki teknenin ya üzerlerine oturmuş ya da sıkı sıkı tutunur vaziyetteydiler. Ceramlı yolcu birkaç kez teknenin altına dalıp işe yarayacak bir şeyler olup olmadığına bakmış ve teknedeki can yeleklerinden üçünü çekip almayı başarmış, ön taraftaki kişilere dağıtmıştı. Onların hiçbiri Malik ve bana herhangi bir yardım teklifinde bulunmamışlardı. Ambon

yolcu ağlayarak, tekrar tekrar, "yüzme bilmiyorum, öleceğim," diyordu. Javalı yolcu dualar okuyordu. Çinli balıkçı, gündüzü sağ çıkarsak bile sonradan oluşabilecek yağmur ve büyük dalgalardan korkuyordu. "O zaman da Tanrı bize yardımcı olur," diye eklemişti. Bir saat içinde, yani hava kararmadan kurtulamazsak hiçbir umut kalmayacağını düşünüyordu, çünkü okyanus akıntılarının yönü bizi karadan uzaklaştırıyordu ve geceyi çıkarmamız imkânsız olurdu. Ben hava karardıktan sonra bize ne olacağını kestiremiyordum, sadece zaten şimdiden ıslanmış ve titrer hâldeyken, karanlığın içinde bu pozisyonda kalabilmenin ne kadar zor olabileceğini tahmin edebiliyordum. Fakat mürettebatın üçü ve Ceramlı adam daha rahat ve sakin görünüyorlardı. Onlardan biri şarkı söylüyor, ikisi zaman zaman teknenin etrafında yüzüyor ve Ceram adamı da teknenin üstüne tünemiş hâlde *durian* denen büyükçe bir meyveyi yiyordu. Yolcuların beraberlerinde getirdikleri bu meyvelerin bir kısmı denizin üzerinde yüzüyordu.

Etrafımızdan geçebilecek bir tekne olabileceğinden sürekli ufku tarıyorduk. Görünürde hiçbir şey yoktu, sadece Yeni Gine'nin ana kara tarafında çok uzaklarda bir yelkenli gidiyordu. Öğleden sonra 5.30 sularında güneş batmadan bir saat kadar önce ana kara tarafından gelmekte olan üç küçük yelkenli kano gördük, ancak rotaları bize uzak kalıyordu ve geçip gidecekler gibi görünüyorlardı. Yolculardan birisi eline bir sopa alıp beyaz bir gömleği bağladı, kanonun tepesine çıktı ve yelkenli kanocuların dikkatini çekmek için onu sallamaya başladı. Ceramlı adam benden mavi gömleğimi çıkarmamı istedi. Sonra Malik onu bir başka sırığa bağladı ve o da o bayrağı sallamaya başladı. Hep birlikte "*Tolong!*" (Endonezcede "yardım") diye bağırmaya başladık, fakat tekneler seslerimizin duyulmayacağı kadar uzaktaydı.

Hâlâ teknenin arkasında ters duran motorun üzerinde ayakta duruyordum. Bu en azından ayaklarım için bana sağlam bir platform oluşturuyordu. Yine de diğer yedi kişi teknenin önümdeki

oval sırtında oturuyorlardı ve onlara Malik'te katılmıştı. Fakat orada tutunacakları hiçbir şey yoktu. Bununla beraber, bütün gece böyle motorun üzerinde kalamayacağımı biliyordum. Çünkü bacağım daha şimdiden çok ağrıyordu. Malik'e teknenin sırtına ben de otursam daha mı iyi olur diye onlara sormasını rica ettim ve o da bana "evet" yanıtı verdi. Bana göre kanonun sırtına çıkmak ön veya arka tarafta olmaktan daha güvenli olacaktı, o yüzden oval sırtına tırmanıp ilerlemek için, ayağa kalktım ama anında denize düştüm, kısa bir mücadeleden sonra tekrar kanonun üzerine tırmanmayı başardım ve balıkçı Çinlinin arkasına oturur vaziyette yerleştim. Buranın bir dezavantajı tutunacak hiçbir yerin olmamasıydı. Teknenin gövdesi yalpaladıkça bedenimi ayarlamak zorundaydım. Birkaç defa denize düştüm ama tekrar tırmandım. Artık titremeye başlamıştım, çünkü şimdi ıslak bedenim tamamen dışarıdaydı ve deniz dışarıdan daha sıcaktı. Tropik bölgelerin denizlerinde hipodermi gibi bir risk ironiktir: eğer ikide bir böyle düşmezsem netice-de rüzgâr sayesinde kuruyacak ve tekrar ısınacaktım. Fakat şimdi başım dalgalardan ve denizden kurtulmuştu, motorun üzerinde ayakta değildim. Bu yeni pozisyonumda, kıç taraftaki hâlime göre çok daha uzun süre kalabileceğimi düşündüm.

Güneş ufukta kaybolurken, mürettebattan ikisi, yardım bulup geri geleceklerini söyleyerek, can yeleklerini giydiler ve bizden kilometrelerce uzaktaki yola çıktığımız adaya doğru yüzmeye başladılar. Uzaktan geçen seslendiğimiz yelkenli kanoların bizi görüp görmedikleri ya da duyup duymadıkları belli değildi. Teknenin gövdesinin üzerindeki adamlar birbirlerine batmakta olan güneşi işaret ederek, karanlığın çökmesine kaç dakika kaldığı konusunda tahminlerde bulunup şöyle düşündüler: acaba güneş batarken oluşan ters ışık bizim siluetlerimizi uzakta seyreden yelkenli kanolardakilere görünür kılabilir miydi? Yelkenli kanolar dışında, bir motorlu tekneyi ve muhtemelen bir başka tekneyi daha gördük, fakat onlar çok ama çok uzaktaydılar.

Bize en yakın olan yelkenli kano gittikçe büyüyor gibiydi. Bu gelişme, onların bizi gördüklerini ve bize doğru gelmekte olduklarını doğrulayan bir gelişmeydi. Bu kano, bize yaklaşık bir kilometre kadar yaklaştığında yelkenini indirdi. İçinde sadece bir kişi vardı ve bize doğru kürek çekmeye başlamıştı. Kanonun küçük bir tekne olduğunu şimdi görebiliyorduk, sadece üç metre uzunluğundaydı ve çok yavaş ilerliyordu. Denizden yüksekliği sadece 20 santimetre kadardı. Bu küçük kano yanımıza gelirken alabora olmuş teknemizden iki adam aramızda hiçbir konuşma yapmadan ona doğru ilerlediler. Yüzemeyen Ambonlu adamla, Javalı kanoya bindiler. Küçük kano herkesi alacak kadar büyük değildi ve sahibi tekrar kürek çekmeye başladı. O böyle yaparken, o üç kanodan ikincisinin de yaklaşmakta olduğunu gördük. O da yaklaşık bir kilometre kala yelkenlerini indirdi. Bu kano nispeten daha büyüktü ve içinde iki kişi vardı. Bize doğru kürek çekiyorlardı. Yaklaştıklarında bu defa grubumuzla iki adam arasında konuşmalar oldu. Kendi grubumuz içinde teknenin kaç kişi alabileceği ve bizden kimlerin bineceğini konuştuk. Önce, kanodaki iki kişi, sadece iki ya da üç kişi alabileceklerini söylediler, çünkü teknelerinin yüksekliği daha fazlasını kaldırmazdı, alabora riski oluşurdu. Fakat sonra beşimizden dördünü almaya karar verdiler. Aramızda konuşup, alabora olmuş teknenin gövdesi üzerinde kalacak olan kişinin elimizde kalan tek can yeleğini giymiş tayfa olmasına karar verdik.

Yelkenli kanoya bindim. Malik bana pasaportumun nerede olduğunu sordu, sarı sırt çantasında olduğunu söyledim. Muhtemelen alabora olan kanonun alt tarafındaydı. Daha önce batığın altına defalarca dalmış ve can yeleklerini çıkarmış olan Ceram erkeği bir dalış daha yaparak sarı sırt çantamı alıp bana verdi. Sonra yelkenli kanodakiler, bizim alabora olmuş teknemizi itti ve altı kişiyle birlikte yola çıktı. Teknenin mürettebatı olan adamlardan biri önde diğeri de arkadaydı, öndeki tayfanın arkasında sırasıyla

Çinli balıkçı, ben, Malik ve Ceramlı adam vardı. Sık sık kol saatime bakıyordum. İçine su kaçtığı hâlde hâlâ çalışıyor olmasına şaşırmıştım. Saat akşam 6.35'ti, güneşin tamamen kaybolmasına sadece 15 dakika kalmıştı. Tam iki saat boyunca suyun içinde ya da alabora olan teknenin üzerinde kalmıştık.

Çok geçmeden hava kararadı. İki kurtarıcımız bize en yakın kara parçası olan, bu öğleden sonra yola çıktığımız adaya doğru kürek çektiler. Yelkenli kano suya çok batmış hâlde ilerliyordu. Su yüzeyinden sadece birkaç santim yukarıdaydı. Ve arkamda oturan adamlardan biri sürekli su boşaltıyordu. Bu kanonun da alabora olabileceğini düşündüm, ama galiba şimdilik güvendeydik. Öyle, büyük bir rahatlama ya da güçlü duygular hissetmediğimi söylemeliyim; bu sadece başıma gelmiş, olup bitmişti, sanki sadece duygusuz bir gözlemciydim.

Kanomuz kürek gücüyle ilerlerken, solumuzda sesler duyduk. Bunların, batan kanomuzun cankurtaran yeleklerini alarak yüzmekte olan iki tayfası olabileceğini düşündüm. Ancak, Endonezce yapılan seslenişleri refakatçilerimden biri benden daha iyi anlayabilirdi ve onlara kulak kesildim. Bağırışların ilk kurtarma kanosundaki üç kişiden geldiği anlaşıldı (sahibi ile Ambonlu ve Javalı yolcular). Küçük kano, aşırı yükten dolayı batıyordu. Ancak, zaten suya iyice gömülmüş hâldeki kanomuzun bir kişiyi bile alması imkânsızdı. Kanodaki bir kişi sudakilere bağırarak bir şeyler söyledi ve kurtarıcılarımız onları kaderleriyle baş başa bırakarak kürek çekmeye devam ettiler.

Adaya varmamızın ne kadar sürdüğünü bilemiyorum: belki de bir saat falandı. Yaklaştıkça kıyıya vuran büyük dalgaları ve plajdaki bir ateşi görmüş ve bu ateşin ne anlama geldiğini merak etmiştik. Baş taraftaki kürek çeken adamla Çinli balıkçı arasında Endonezce yapılan konuşmadaki "*empat pulu ribu*" (40.000 anlamında) ifadesini az çok anlayabilmiştim. Alabora olan teknemizden kendisine ait küçük bir çantayı kurtarabilmiş olan Çinli ba-

lıkçı, çantasını açıp içinden para çıkardı ve onu kürekçiye verdi. O sırada kürekçinin yorulduğunu ve bizi şu sahilinde ateş yakılmış plaja bırakmak istediğini düşündüm. Fakat herhâlde balıkçı ona 40 bin Endonezya rupisi verip bizi adanın ana limanına götürmesini istemişti. Malik, sonradan bana kürekçinin, "Her biriniz için bana şimdi 10 biner rupi vermezseniz, hepinizi alabora olmuş teknenize geri götürürüm," dediğini söyledi.

Kurtarma kanomuz adanın sahilinde kamp ateşlerinin yanmakta olduğu korunaklı bir körfeze doğru ilerliyordu. Derken, arka tarafımızda karanlığın içinden gelen bir motor sesi duyduk, ardından da parlak bir ışığın bize doğru yavaşça yaklaşmakta olduğunu gördük. Şimdi, küçük kanomuz sığ suda durmuştu, Malik, Ceramlı adam, ben ve Çinli balıkçı tekneden atladık, suda yürüyerek bu motorlu tekneye bindik. Rastlantı eseri, teknenin Çinli balıkçının ailesine ait olduğu ortaya çıktı. Onlar, yüzmekte olan can yelekli iki tayfaya da rastlamışlar ve onları denizden almışlardı. Sonra alabora olan tekneyi aramışlar, hâlâ orada duran bagajları toplamışlardı (fakat Malik'inki yoktu.) Yeni Gine'nin ana karasına bizi bu motorlu tekne götürdü. Teknenin kaptanına, alabora olan ilk kurtarma kanosundaki üç adamdan bahsedip denizde onların seslerini duyduğumuzu söyledik. Fakat onları duyduğumuz yerin civarına ulaştığımızda, bu defa herhangi bir ses duymadık. Malik, bana sonradan teknenin kaptanının onların bir şekilde sahile ulaşmış olduklarını düşündüğünü söyledi.

Motorlu teknenin ana karaya ulaşması bir buçuk saat sürdü. Üzerimde gömlek yoktu ve üşüyordum. Karaya ayak bastığımızda saat gece 10.00'du. Ana karanın limanında bizi bekleyen bir kalabalık olduğunu gördük. Kaza haberimiz her nasılsa bizden önce karaya ulaşmıştı. Kalabalığın arasında küçük yaşlı bir kadın dikkatimi çekti, görünüşüne bakılırsa Java adasından olma ihtimali yüksekti. Hayatımda, filmlerden anımsadığım birkaç aktör hariç, yüzüne duyguları bu kadar şiddetle yansıyan bir insan daha gör-

memiştim. Felaket bir şeyler olduğu inancıyla korku, ıstırap ve inançsızlık içinde kendinden geçmiş bir hâldeydi. Kadın kalabalığın arasından sıyrılıp bizleri sorgulamaya başladı. Sonra onun, bizi kurtarmaya gelip kendisi de alabora olan ilk yelkenli tekneye binen Javalı adamın annesi olduğu ortaya çıktı.

Ertesi günü küçük bir misafir evinde, tuzlu suyla ıslanmış olan valizimi ve içindekileri yıkamakla geçirdim. Ekipmanlarım, –dürbünüm, kayıt cihazlarım, yükseklik ölçerim, kitaplarım ve uyku çantalarım– onarılamaz hâle gelmişti, sadece giysilerimi kurtarabilmiştim. Malik beraberindeki her şeyini kaybetmişti. Yerel koşullar altında, motorlu teknenin bu kazaya neden olan ihmalkâr mürettebatını şikâyet edip bir tazminat alma imkânı da yoktu.

Ertesi akşam, saat altı sularında yakınlardaki bir evin çatısına çıktım. Güneşin ne kadar hızla battığına şahit olmak istiyordum. Ekvatora yakın bir bölgede olduğumuzdan, buralarda karanlık, soğuk bölgelere nazaran daha hızlı çöker. Çünkü güneş diyagonal değil daha dik bir açıyla batar. Önceki gün kurtarıldığımızda akşam saat 6.35'ti. O esnada güneş ufuk çizgisinin tam üzerindeydi ve karanlık çökmek üzereydi. Güneş tam 6.30'da battı ve 6.40 olduğunda hava öyle kararmıştı ki, bizim alabora olmuş kanomuzdan sadece yüz metre kadar uzağından geçen başka bir teknenin bile bizi görmeleri imkânsız olurdu. Tam zamanında kurtulmuştuk.

Çatıdan aşağı karanlığın içinde inerken, öyle çaresiz hissediyordum ki, şu düşüncesiz tekne mürettebatının bana ne büyük bir kötülük yaptıklarını bile tam olarak düşünemiyordum. En değerli ekipmanlarımı kaybetmiş ve az kalsın canımdan oluyordum. Nişanlım, ebeveynlerim, kız kardeşim ve dostlarım beni neredeyse kaybedeceklerdi. Dizlerim her dalgada küpeşteye tutunmaya çalışmaktan dolayı yara bere içindeydi. Tüm bunlar o dikkatsiz ve ihmalkâr üç mürettebatın yüzündendi. Onların o sularda o kadar hızlı gitmemeleri gerektiğini iyi biliyor olmaları gerekirdi. Kano-

nun içine giren suları önemsemediler, kendilerine defalarca söylendiği hâlde yavaşlamayı ya da durmayı hep ret ettiler. İkisi de can yeleklerini kendileri alıp karaya yüzdüler ve bizlere yaşattıkları ıstırap ve kayıplardan dolayı asla bir özür bile dilemedikleri gibi, hiçbir üzüntü belirtisi de göstermediler. Piç kuruları! Hepimizi az daha öldürüyorlardı.

Bu düşüncelere dalmış bir hâldeyken, aşağıda, gün batımını izlemek için çatısına çıkmış olduğum binanın sahibiyle karşılaştım. Onunla sohbete daldık, çatıya neden çıktığımı önceki gün başımıza gelenleri anlattım. Bana, rastlantısal olarak önceki gün kendisinin de o adada olduğunu ve ana karaya çıkmak istediğini söyledi. Kiralamak için kano ararken bizim kiraladığımız büyük motoru olan o kanoyu ve aynı mürettebatı o da görmüştü. Mürettebatın lakayt tavırları dikkatini çekmişti. O yüzden orada bir süre bekleyerek, onların yolcuları beklerken motor ve tekneye karşı tavırlarını izlemişti. Teknelerle ilgili çok tecrübeye sahipti ve bu mürettebatla birlikte yola çıkarak yaşamını riske atmak istememişti. Bu yüzden, daha büyük ve daha yavaş bir tekneyle ana karaya çıkabilmek için beklemeye karar vermişti.

Bu yaklaşım beni çok sarsmıştı. Demek ki, aslında ben hiçte çaresiz değildim! Bunlar benim yaşamımda karşılaşacağım, hayatımı tehlikeye atabilecek tek lakayt insanlar olmayacaklardı. O kanoya binen kişi bendim; kimse beni bunu yapmaya zorlamamıştı. Neticede kaza benim sorumluluğumdu. Bunun başıma gelmesi, baştan sona benim kontrolüm altında olan bir şeydi. Mürettebatın neden o kadar aptal olduğunu soracağıma, kendime neden bu kadar aptal olduğumu sormalıydım. Orada daha büyük bir tekne için bekleyen adam, Yeni Gine tarzı yapıcı paranoya uygulamıştı ve bu sayede ölümle burun buruna gelmenin travmasını yaşamamıştı. Ben de yapıcı paranoya tavrını kendim için geliştirmeli ve geri kalan yaşamımda uygulamalıydım.

O sadece yere saplanmış bir çubuk

Bu bölümde anlatılan hikâyelerden tarihçe en sonuncusu, beni yapıcı paranoyanın erdemine ikna eden kano kazasından yıllar sonra gerçekleşti. Yeni Gine'nin ovalık kesimleri dışında çeşitli ve birbirinden izole hâlde dağ sıraları vardır. Bunlar biyologlar için enteresan yerlerdir, çünkü dağlık habitatlarla sınırlanmış türlerin dağılımı açısından bir ova "denizi" ile çevrilmiş böyle dağlık yerler bir tür habitat adalarına benzerler. Dağlarda rakım yükseldikçe insan yerleşimleri de seyrelir. Dağların yüksek kesimlerindeki kuşları, hayvan ve bitki topluluklarını araştırmak için oraya gitmenin iki olası yolu vardır. Bunlardan birisi oraya helikopterle doğrudan inmektir. Fakat Yeni Gine'de helikopter kiralamak zaten zor bir işken, ormanlarla kaplı bir dağda, bir helikopterin bile inebileceği bir arazi bulmak çok daha güçtür. Diğer yöntemde, donanımlarını uçakla getirebileceğin dağa en yakın olan köyü bulur, sonra dağa yürüyerek tırmanırsın. Yeni Gine'nin arazi yapısında birinin donanımlarını en yakın köyden sekiz kilometrenin ötesindeki mesafelere taşıması mümkün değildir. Daha pratik bir sorun da, izole hâldeki zirvelerin birçoğuna ait haritaların en yakın köyleri ve en yüksek zirvelerin yüksekliğini ve yerleri göstermemesidir. Bu nedenle bu tür bilgileri ancak keşif uçaklarıyla elde edebilirsiniz.

Beni özel bir dağ sırası ilgilendiriyordu, çünkü o çok yüksek olmadığı hâlde oldukça izole bir dağdı. Bundan dolayı, Yeni Gine'ye yaptığım bir seyahatin sonunda, bir sonraki seyahatimin planlamasını yaparken, bu dağ sırasının yukardan keşif işini halletmek ve en yüksek zirvesini belirleyebilmek için küçük bir uçak kiraladım. Hiçbir yönde zirveye 56 kilometreden daha kısa mesafede bir köy yoktu, herhangi temizlenmiş bir bahçe açıklığı ya da daha yakınlarda insan yerleşimi varlığına dair bir işaret de yoktu. Bu durum, zirveye bir köyden erişime seçeneğini devre dışı bıra-

kıyor ve helikopter seçeneğini gündeme getiriyordu, ancak bunun için de helikopterin inebileceği doğal bir boş alana ihtiyaç olacaktı. (Bazı helikopterler orman örtüsünün üzerinde askıda durabilir ve yolcu ve kargo yere halatlarla indirilebilirdi, ancak bu özel eğitim gerektiren bir işti.) Yeni Gine ormanlarıyla karşılaşan birinin ilk izlenimi kesintisiz bir yeşillik denizidir. Buralarda ancak depremler nedeniyle oluşabilecek yer kaymaları, bataklıklar ya da kuru bir göl yatağı, bir nehrin kıyı boyları ya da bir volkanın kurumuş lavı açık araziler yaratır. Bu keşif uçuşunda da büyük bir yer kaymasının iniş yapılabilecek bir açıklık alan yarattığını görmüş olmak beni bayağı keyiflendirmişti. Bu açıklık, zirveye sekiz kilometre kadar uzaklıkta ve dikey irtifada yaklaşık 600 metre kadar aşağıdaydı. Yeni Gine şartlarında kampı buraya kurmak ve zirveye günübirlik olarak tırmanmak için bu mesafe uzak sayılırdı. O nedenle, toprak kaymasının olduğu yere, donanımları helikopterle indirip ilk kampı orada kurmak ve sonra zirveye daha yakın bir yere bir yol açıp ikinci kampı orada kurmak doğru olacaktı. Donanımları da birinci kamptan ikinciye kadar karadan taşıyacaktık. Bu da zordu, ama olası tek seçenekti.

Oraya bizi indirecek bir helikopteri bulmak potansiyel olarak mümkün olsa bile, oradaki Yeni Gineli arazi sahiplerini kampımızı kurmaya ve bize destek olmaya ikna etmek de ayrı bir sorundu. Fakat zirveye yakın yerlerde ortada hiçbir köy ve insan yerleşimi yokken bu nasıl olacaktı? Kimle temas kurmam gerekirdi? Kişisel deneyimlerimden doğu tarafındaki aşağı kesimlerden buralara göçen, göçebe obalar olduğunu biliyordum. Bu konuda haberler vardı, fakat kesin bilgiler yoktu. Göçebeler belki de zirvenin batı tarafının ilerisindeydiler, fakat uçaktan onların varlığına dair hiçbir iz görememiştim. İzole dağ sıralarında yaşayan göçebelerin genelde ya da tamamen aşağı kesimlerde kaldıklarını ve gıda arzı açısından da hintirmiği palmiyelerinin yetiştiği arazilere bağımlı olduklarını yine kişisel deneyimlerimden biliyordum. Yüksek ke-

simlerde insan nüfuslarını besleyebilecek kadar gıda bulunmazdı. En fazla, göçebeler zaman zaman sago palmiyelerinin yetiştiği arazilerin daha yüksek kesimlerine av turlarına çıkarlardı, fakat bulunduğum birkaç dağlık arazide göçebeler bunu bile yapmıyorlardı ve bu yüksekliklerdeki hayvanlar hiç avlanan insan görmediklerinden insanlardan kaçmıyorlardı.

Gitmeyi arzu ettiğim zirvenin civarında göçebelerin varlığına dair hiçbir işaret görememiş olmam iki sonuca yol açıyordu. Birincisi, bu dağa sahip olduğu iddiasında olan hiçbir Yeni Gineli bulamamıştım ve onlardan izin alamayacaktım. İkincisi de Yeni Gine'deki saha çalışmalarımda kamp işleri, patikaların açılması, kuşların belirlenmesi için yerel halkın desteğine ihtiyacım oluyordu, ama orada bu olanaktan mahrum olacaktım. Bu ikinci sorunu, Yeni Gine'nin başka yerlerinden adamlar getirerek çözebilirdim ama arazi sahiplerinden izin alma sorunu çok daha önemli ve büyük bir sorundu.

Yeni Gine'de her arazi parçası üzerinde bir grup hak iddia eder. Onlar oraya hiç gitmeseler bile bu böyledir. Adada yapılmaması gereken kesin bir şey varsa, o da izinsiz olarak birinin arazisine girmektir. Böyle bir şeyi yapmanın soyulmak, öldürülmek ve tecavüze uğramak gibi sonuçları olur. Gitmek istediğim bir arazi üzerinde hak iddia eden bir gruptan izin alıp oraya gidince, orası üzerinde hak iddia eden bir başka grubun öfkesine maruz kaldığım zamanlar olmuştur. Bu vakada oraya tek başıma değil de Yeni Gine'nin başka kesimlerinden insanları da götürüyor olmak sorunu daha da büyütüyordu. Bu, yerel arazi sahiplerini daha da büyük bir alarm durumuna sokabilirdi: Yeni Gineliler, benden farklı olarak domuzları ve kadınları çalabilirler ve oraya yerleşebilirlerdi.

Helikopter beni toprak kaymasının olduğu araziye üç haftalığına bırakıp gidecekti. Orada, ya göçebelerle karşılaşırsam ne yapacaktım? Helikopter, ekipmanlarla diğer Yeni Ginelileri oraya getirmek için birkaç sefer yapacağından, yerimi muhakkak belli

edecekti. Göçebeler kilometrelerce uzakta bile olsalar helikopteri takip ederek yerimi kolayca bulabilirlerdi. Bu, durumu daha kötü bir hâle sokardı: Bölgedeki göçmenler eğer varsa "temas edilmemiş" olabilirlerdi, yani beyaz adamlar, misyonerler ya da hükümet görevlilerini şimdiye kadar hiç görmemiş olabilirlerdi. Daha önceden kabilelerle yapılmış olan ilk temas hikâyeleri çok ürkütücüdür. İki taraf ta, karşı tarafın ne yapacağını ve ne istediğini bilemez. Dilini bilmediğiniz insanlara işaret diliyle amacınız barışçıl olduğunu aktarmaya çalışmak, onlar sizi sabırla anlamaya çalışsalar bile çok zordur. Hiç beklememe riski de vardır; size aniden ok atmaya başlayabilirler. Eğer göçmenlerle karşılaşırsam, o zaman ne yapabilirdim?

Uçakla yaptığımız bu keşiften sonra, gelecek yıl o toprak kaymasının olduğu araziye helikopterle iniş ve zirveye gidiş için gerekli planlamaları yapmak üzere ABD'ye döndüm. Kelimenin tam anlamıyla, o yıl her gece uyumadan önce ormanda göçebelerle karşılaşırsam ne yapabileceğimle ilgili çeşitli senaryolar düşündüm. Bu senaryolardan birinde, önce kollarımı iki yana açıyor ve silahsız olduğumu gösteriyordum. Sonra onlara gülümseyip sırt çantamdan çikolata çıkarıp zehirli olmadığını ve yenilebildiğini göstermek için önce kendim yiyor ve onlara da gerisini ikram ediyordum. Ancak ben sırt çantama bunu yapmak için davrandığım sırada, sanki bir silah çıkaracakmışım gibi aniden korkabilir ya da panikleyebilirlerdi. Ya da başka bir senaryoda, Yeni Gineli kuşların taklidini yapabilir ve böylece onlara sadece kuşları incelemek için orada olduğumu anlatmaya çalışabilirdim. Bu genellikle Yeni Ginelilerle buzları kırmak için işleyen bir yöntemdi. Fakat o zaman da deli olduğumu düşünebilirler, bu hareketleri kuşlarla ilgili bir büyücülük olarak değerlendirebilirlerdi. Ya da, oraya getirdiğim diğer Yeni Ginelilerle birlikteyken tek başına olan bir göçebeyle karşılaşabilir, onu kampımızda kalmaya ikna edebilir, onunla dostluk kurup dilini öğrenmeye başlar ve sonra helikopterimiz

birkaç hafta sonra gelip de oradan ayrılmadan önce gidip kendi obasından başkalarını da getirmesini sağlayabilirdik. Fakat ürkmüş bir göçebeyi, diğer Yeni Gineliler orada davetsiz misafir konumundayken kampımızda birkaç hafta boyunca kalmaya nasıl ikna edecektik?

Benim hayal ettiğim mutlu sonla biten bu senaryoların gerçekle çok uzak ilgisi olduğunu kabul etmek zorundaydım. Ama bunu fark etmiş olmak, projeden tamamen vazgeçmeme neden olmamıştı. Hatta en basitinden, göçebelerle hiç karşılaşmayabilirdik de. Sonunda bir yıl sonra o zirveye planlanan keşfi gerçekleştirmek üzere Yeni Gine'ye gitme vakti geldi çattı. Ama hâlâ göçebelerle karşılaştığım zaman ne yapacağım konusunda kendimi ikna edebildiğim bir planım yoktu.

Bir yıl sonra, projenin ilk gününde, birkaç yüz kilometre uzaktaki başka bir dağda yaşayan dört Yeni Gineli arkadaşımla bir araya geldik. Yaklaşık yarım ton kadar erzak ve donanımımız vardı. Zirveye en yakın uçak pistine kadar küçük bir uçakla gittik. Bu bozuk düzen pist hedefimiz olan zirveden 60 kilometre uzaktaydı. Dağ sırasının etekleri boyunca uçarken dağ sırasının doğu yakasının eteklerinde dağınık hâlde sekiz adet kulübe görmüştük. Fakat son kulübe bile bizim zirvenin yaklaşık 40 kilometre kadar doğusunda kalıyordu. Uçakla inişimizin ertesi günü bizi toprak kaymasının olduğu açıklık alana götürecek olan küçük helikopter piste indi. Kamp yerine yapılan ilk uçuşta iki Yeni Gineli, çadırlar, baltalar ve bir miktar da yiyecek gitti. Bu yiyecekler, helikopter arızası gibi beklenmedik durumlar ortaya çıktığında orada daha fazla kalmaları gerekebilir diye tedbir maksatlı götürülmüştü. Yaklaşık bir saat sonra helikopter heyecan verici bir haberle birlikte geri döndü. Zirvenin etrafında uçarlarken, toprak kaymasının oluşturduğu açıklık alandan çok daha iyi bir kamp arazisi keşfetmişlerdi. Bu yer, bizim birkaç saat içinde zirveden kampa gidip gelmemiz anlamına geliyordu. Böylece, ikinci bir kamp yeri

açmak ve donanımlarımızı taşımak zorunda kalmayacaktık. İki helikopter uçuşu ile bu kamp yerine diğer Yeni Gineliler ile donanım ve erzakların bir kısmı daha götürüldü.

Son helikopter uçuşuyla da ben ve geri kalan kamp malzemeleri taşındı. Uçuş esnasında helikopterden aşağıyı dikkatlice inceleyerek insanlara ait işaretler olup olmadığına baktım. Pistin 16 kilometre kadar kuzeyinde ve zirveye hâlâ 44 kilometre uzakta küçük bir nehrin kenarında bir köy gördüm. Hemen bu köyden sonra iki adet izole hâlde kulübe daha tespit ettim. Bunların göçebelere ait olduğunu düşündüm. Bunlar dağ sırasının aşağısındaki ovanın sınırlarında kalıyordu. Dağ sırtlarına ulaştığımızda orada artık insanlardan hiçbir işaret görmemiştim, ne bir kulübe, ne bahçeler, ne de benzer başka bir iz vardı. Yeni Gine arazi şartlarında 44 kilometrelik bir mesafe okyanusun öbür tarafında olmak gibi bir şeydi ve istenmeyen ziyaretçilerimiz olması riskini oldukça azaltıyordu. Şanslıyız diye düşündüm, galiba bu dağ hiç ziyaret edilmemiş ve yerleşim görmemiş bir yerdi.

Helikopter planlanan kamp alanının etrafında bir iki tur attı. Orada aşağıda bize el sallayan Yeni Ginelileri görebiliyorduk. Bu açıklığın, aşağı doğru inen küçük bir akarsuyun basamaklı yatağının yarattığı bir toprak kaymasından oluştuğu belliydi. Bu kayma, büyük ihtimalle bölgedeki sık depremlerle tetiklenmişti. Alanın zemini kısa bitkilerle örtülmüş hâldeydi ve helikopterin inmesi için mükemmel bir pist oluşturuyordu. Bu küçük toprak kayması ile daha önceki hedefimiz olan büyük toprak kaymasının yarattığı alanların dışında etraf tamamen ormanlarla kaplı görünüyordu. Pilotla birlikte son yüklerimizi de indirdikten sonra, tekrar helikoptere bindim ve pilottan çıkmayı planladığımız zirvenin etrafına kadar gitmesini rica ettim. Bizim derenin kaynağından, zirveye doğru yükselen bir dağ sırtını görebiliyorduk. Bu sırt çok dik değildi ve sorunlu da görünmüyordu. Zirvenin kendisi ise 60 metre kadar yükseklikteydi ve çok dikti. Buraya tır-

manmak zor olabilirdi. Ama hâlâ başka insanlara ait hiçbir ize kesinlikle rastlamamıştık. Sonra helikopter beni kamp yerine bırakıp 19 gün sonra almak üzere gitti.

Bizim için bu bir inanç meselesiydi: gördüğümüz bu arazi yapısında bir insanın 60 kilometrelik bir mesafeyi karadan aşıp o havalimanına geri gitmesi kelimenin tam anlamıyla imkânsızdı. Yanımda küçük bir telsiz getirmiştim, bu dağlık arazide bu telsiz 250 kilometre uzaktaki helikopterin ana üssüne sesimizi duyuramazdı. Ben de bunun yerine acil durumlar için bir önlem almış, her beş günde bir kamp yerimizin üzerinden uçacak ve bizi kontrol edecek küçük bir uçakla anlaşmıştım. Böylece bize yaklaştığında pilotla telsiz konuşması yapabilecek ve her şeyin yolunda olduğunu söyleyebilecektik. Ya da acil bir durum varsa kamp alanına bizi almaya gelmeleri anlamında kırmızı uyarı brandaları çekecektik.

İkinci gün kampı kurmakla uğraştık. Bizi en mutlu eden keşfimiz, hiçbir insan izine rastlamamış olmamızdı. Göçebeler helikopter seslerini duyup izimizi bulmaya kalkmışlarsa bile, henüz buna dair bir işaret yoktu. Akarsuyun içine ve dışına büyük kuşlar inip kalkıyorlardı. Bizim yaklaşık on metre mesafedeki varlığımızdan rahatsız olmamışlardı. Bu buralardaki kuşların insanlardan korkmadıklarını gösteriyordu. Bu da göçebelerin bu bölgeye gelmediklerine başka bir işaret olarak algılanabilirdi.

Üçüncü gün zirveye tırmanmaya hazırdım, yolu açan Yeni Gineli arkadaşlarım Gumini ve Paia'nın peşinden ilerlemeye başladım. Başlangıçta, kampın olduğu açıklıktan yukarıya doğru dağ sırtı üzerinden 150 metre kadar tırmandık, bu güzergâhta sadece çimenlik küçük bir alan ile bodur ağaçlardan oluşan bir çalılık vardı. Buranın eskiden oluşan bir toprak kayması üzerinde vahşi bitkilerin yetişmesiyle oluşmuş olabileceğini düşünmüştüm. Sırt boyunca ilerlerken, çok geçmeden ormana daldık ve yukarı doğru zorlanmadan tırmandık. Kuş izleme işi işte şimdi heyecan verici

olmaya başlamıştı, artık dağlarda yaşayan kuş türlerini görmeye ve işitmeye başlamıştım. Bunların arasında, *Şaşkın-bodur Çalıkuşu* ve tuhaf *Balyiyen* gibi birkaç tane çok az bilinen türler vardı. Zirvenin piramidinin dibine ulaştığımızda, ki gerçekten çok dik bir şekilde göğü delercesine yükseliyordu, bu dikliğine rağmen, yine de ağaç köklerine tutunarak kendimizi yukarıya çekmeyi başarıyorduk. Tepede bir *Ak-göğüslü Meyve Kumrusu* ve bir *Sorguçlu Pitohui* tespit ettim. Bu zirve belli ki her türün sadece birkaç örneğini barındırıyordu. Fakat Yeni Gine'nin bu yüksekliklerinde yaygın ve kalabalık görünen bazı diğer dağ türlerine rastlamamıştım. Bunun nedeni, galiba bu zirvenin onların büyük nüfuslarını destekleyecek büyüklükte olmamasıydı. Paia'yı kampa geri gönderdim, bu arada Gumini'yle ben de kuşları izleyerek yavaş yavaş açtığımız yoldan aşağıya yürümeye başladık.

Şimdiye kadar, keyiflenmiş ve rahatlamıştım. Her şey yolundaydı. Korktuğum şeyler gerçekleşmemişti. Ormanın içine helikopterle inebilmiş, rahat bir kamp yeri bulmuş ve zirveye çıkan kolay bir yol açmayı başarmıştık. Hepsinden iyisi de göçebelere ait hiçbir işarete rastlamamıştık. Burada olan ve olmayan dağ kuşu türlerini tespit etmek için önümüzdeki 17 gün rahat rahat yetecekti. Gumini'yle birlikte iç huzuru içinde aşağı doğru inerek, ormanın içindeki eski toprak kaymasının oluşturduğunu düşünmüş olduğum küçük açıklığa vardık.

Gumini aniden durdu ve çömelip yerdeki bir şeye dikkatlice bakmaya başladı. Ona bu kadar dikkatle neye baktığını sordum. "Bak" deyip işaret etti. Eliyle, yüksekliği bir metre bile olmayan bir ağaç filizi ya da küçük bir dal parçasını gösteriyordu. Üzerinde sadece birkaç yaprak vardı. Ona, "Bu sadece bir ağaç filizi. Bak bu ağaçlıkta yetişen bir sürü genç ağaç var. Bunda bu kadar özel olan ne var?" dedim.

Gumini yanıtladı, "Hayır, bu sadece bir ağaç filizi değil. Bu yere saplanmış bir çubuk." Bunu kabul etmemiştim: "Seni böyle

düşündüren nedir? O sadece yerden bitme bir filiz" dedim. Gumini onu çekip söktü. Kolayca eline gelmişti, köklerini sökmek için çok uğraşması gerekmemişti. Onu sökünce, bu dalın dibinde kök olmadığını gördük. Dibi tertemizdi. Gumini'nin dalı çok sert çektiğini ve kökleri kopardığını düşünmüştüm, ama o dalı söktüğü yerin dibini iyice kazdı ve orada hiç kök olmadığını bana gösterdi. Acaba gerçekten de Gumini'nin ısrar ettiği gibi yere saplanmış küçük bir dal parçası mıydı? Peki, o buraya nasıl saplanmış olabilirdi?

Bizden sadece beş metre kadar yüksek ağaçların tepelerine baktık. Ben, "Ağaçların tepelerinden kopan bir dal parçası düşüp saplanmıştır, herhâlde," diye görüşümü belirttim. Fakat Gumini aynı fikirde değildi, "Bu dal yukarıdan koparak düşmüş olsaydı, kırık tarafı tam olarak aşağı ve yaprakları yukarı bakacak şekilde düşmezdi. Ayrıca bu çok hafif bir dal, öyle kendi ağırlığıyla düşüp yere saplanamaz. Bana göre bunu biri kırıp kırdığı ucu, yapraklar yukarı bakacak şekilde yere sapladı," dedi.

Omuriliğimden soğuk bir ürpertinin aktığını ve tüylerimin diken diken olduğunu hissettim. Robinson Crusoe gibi ıssız bir adaya düştüğümüzü zannederken aniden bir insan izine rastlamıştık. Gumini'yle beraber oturduk, dalı iyice inceledik ve etrafımıza bakındık. Bir saat kadar orada oturup farklı olasılıkları değerlendirdik. Bunu gerçekten de biri yapmışsa, neden etrafta insanlara ilişkin başka bir iz yoktu da, sadece bu kırılmış dal parçası vardı? Biri onu yere sapladıysa, bunu ne kadar zaman önce yapmış olabilirdi? Bugün değildi, çünkü yapraklar biraz solgundu. Ama çok eski de olamazdı, çünkü yapraklar kurumamışlar ve hâlâ yeşillerdi. Yoksa, bu bitkilerin bürüdüğü açık alan acaba gerçekten de benim düşündüğüm gibi bir toprak kayması neticesinde oluşmamış mıydı? Belki de burası bitkilerin aşırı büyüdüğü eski bir bahçeydi. Daha önceki düşüncelerime geri döndüm, bizi fark etmiş olan bir göçebe 40 kilometre yolu üç gün içinde gelip başka

hiçbir iz bırakmadan bu dalı kırıp yere saplamış olamazdı. Gumini dalın kırılıp kendi kendine yere saplanamayacağını, bir insan tarafından saplandığı konusunda ısrar ediyordu.

Kısa bir yürüyüşten sonra kampa ulaştık, diğer Yeni Gineliler oradaydı ve onlara da bulduğumuz şeyden bahsettim. Bizim dışımızda hiç kimse başka insanların varlığına işaret eden bir ize rastlamış değildi. Şimdi bir yıldır düşlerini kurduğum bu cennetin içindeydim ve sadece küçük bir dal parçası gördük diye üç gün sonra yapılacak olan kontrol uçuşuna bizi buradan almaları anlamına gelecek olan acil durum sinyali kırmızı brandayı sermeyecektim. Kendime, yapıcı paranoyanın bu kadarı da fazla olur, şu dal parçasının başka bir doğal açıklaması olmalı diye telkin ettim. Belki de gerçekten de dikey düşüş yaparak oraya öylece saplanıvermişti ya da söküldüğü zaman biz köklerini bir şekilde göremeyiştik. Fakat, bir yandan da Gumini tecrübeli bir ormancıydı, hatta Yeni Gine'de karşılaştıklarımın en iyilerinden biriydi ve işaretleri kolay kolay yanlış okumazdı.

Yapabileceğimiz tek şey dikkatli olmaktı, insanların bırakmış olabileceği diğer işaretlere karşı uyanık olmalı ve yakınlarda olabilecek göçebelere karşı varlığımızı mümkün olduğu kadar duyurmamalıydık. Kampımızı kurmak için yapmış olduğumuz dört helikopter uçuşu 20 kilometre kadar yakınlarda olan göçebelere bizim hakkımızda ipucu vermiş olabilirdi. Buralardaysalar yakında büyük ihtimalle bunu biliyor olacaktık. Çeşitli önlemler almıştık, birbirimizi uzaktan bağırarak çağırmayacaktık, özellikle de göçebelerin olma olasılığının daha fazla olduğu aşağı kesimlere kuş izlemeye gittiğim zaman çok sessiz olmalıydım. Kamp ateşimizin yerimizin çok uzaklardan belirlenmesini kolaylaştırmaması iyi olurdu. O nedenle yemek için yakacağımız büyük ateşi hava kararıktan sonra yakma kararı aldık. Kampımızın etrafında sinsi sinsi gezinen birkaç monitör kertenkelesi bulunca, Yeni Gineli arkadaşlara savunma amaçlı yay ve oklar yapmalarını söyledim.

Bunu isteksizce yaptılar, çünkü büyük ihtimalle taze dallardan iyi ok ve yay yapılamazdı, ayrıca etrafta gerçekten öfkeli göçmenler varsa dört tane yay pek de bir işe yaramayacaktı.

Günler geçiyordu ve gizemli kırık dal parçasıyla ilgili herhangi bir yeni gelişme olmamış, çevrede de insanların varlığına ilişkin başkaca bir ize rastlamamıştık. Bir ara ağaç kanguruları gördük ve bizden kaçmadılar. Ağaç kanguruları Yeni Gine'nin en büyük yerli hayvanlarıdır ve yerli avcıların ilk hedefleridir, o nedenle nüfus gören bölgelerde hızla vurularak soyları tükenir. Hayatta kalabilen tek tek ağaç kanguruları sadece geceleri harekete geçerler ve insanlara karşı çok ürkek davranır, görür görmez kaçarlar. Ayrıca yine bizden kaçmayan Cassowariler de görmüştük. Yeni Gine'nin bu en büyük uçamayan kuşları da avcıların baş hedeflerinden birisidir ve onlar da insan gördüklerinde kaçarlar. Bölgedeki büyük güvercin ve papağanlar da bize karşı ürkek değillerdi. Her şey bölgenin diğer ziyaretçiler ya da avcılar tarafından uğranılmayan bir yer olduğuna işaret ediyordu.

Helikopterimiz planlandığı gibi 19 gün sonra gelip de bizi geri götürmek üzere aldığında, kırık dal parçasının gizemini hâlâ çözememiştik. O dal parçası haricinde hiçbir başka insan izine de rastlamamıştık. Geçmişe dönüp baktığımda, onlarca kilometre uzaktaki göçebelerin aşağı kesimlerden oraya gelip, binlerce metre tırmanıp bahçe kurmaları; sonra yılda bir defa uğrayacakları bu yerde, bizim oraya gelmemizden bir-iki gün önce yere bir çomak saplamış olmaları; sonra da başka hiçbir iz bırakmadan oradan ayrılmaları bana pek akla yatkın gelmiyordu. O dal parçasının oraya nasıl saplandığını açıklayamamıştık ve tahminime göre Gumini'nin yapıcı paranoyası bu vakada yerinde bir dikkatlilik sayılmazdı.

Fakat Gumini'nin bu tavrı geliştirmiş olmasını kesinlikle anlayabiliyordum. Onun bölgesi devlet kontrolüne daha yeni geçmişti. O zamana kadar, yaşamı boyunca hep geleneksel savaşlar ol-

muştu. Paia, Gumini'den sadece 10 yaş büyüktü ve taş aletler yaparak büyümüştü. Gumini ve Paia'nın topluluğunda yaşayan ve yabancıların bıraktığı izlere karşı aşırı duyarlılık geliştirmeyenler, uzun yaşamazlardı. Doğal bir açıklaması olmayan kırık bir dal parçasından şüphelenmek ve bunun üzerinde bir saat boyunca tartışmak sonra da başka dal parçalarına karşı uyanık olmanın bir zararı yoktu. Kano kazasından önce, Gumini'nin tavrını, tıpkı Yeni Gine'deki kariyerimin başlangıcında ölü ağaçlardan korkan Yeni Ginelilerin tavrını önemsemediğim gibi, aşırı abartılı bulup küçümseyebilirdim. Fakat Yeni Gine'de yeterince zaman geçirdikten sonra şimdi Gumini'nin tepkisini anlayabiliyordum. Bin defa doğal pozisyonunda olmayan kırık dal parçalarına önem atfeder ve gerçekten insanlar tarafından oraya yerleştirilmiş olan sadece birini es geçerseniz, ölümcül bir hata yapmış olursunuz. Gumini'nin yapıcı paranoyası deneyimli ve dikkatli bir Yeni Gineliye uygun bir davranıştır.

Risk almak

Yeni Ginelilerin arasında sıkça karşılaştığım beni çok etkileyen yapıcı paranoya diye adlandırdığım dikkatli olma hâlini böyle vurgularken, bunun onları hareketsiz kıldığı ve harekete geçme konusunda çok çekingen insanlar olduğu şeklinde bir imaj oluşturmak istemem. Nasıl ki dikkatli ve dikkatsiz Amerikalılar varsa, aynı şekilde dikkatli ve dikkatsiz Yeni Gineliler olduğunu da söylemek gerekir. Dikkatli olanlar, harekete geçmeden önce riskleri harika bir şekilde tartarlar. Riskleri olduğunu bildikleri bazı şeyleri yaparlar, fakat yine de bunu tekrar ederken, uygun bir dikkat ve özenle yaparlar. Çünkü yiyecek elde etmek ve yaşamayı başarabilmek için bir şeyler yapmak zorundadırlar ve yaptıkları bu işlere bir değer verirler. Fileyi ıskalama ihtimali çok olan hokey vuruşla-

rına girişmenin riskleri hakkında Büyük hokey oyuncusu Wayne Gretzky'ye atfedilen bir sözü anımsatmak isterim, "Yapmadığınız vuruşların yüzde yüzü hedefi bulmaz!"

Yeni Gineli arkadaşlarım Gretzky'nin bu özdeyişinin anlamını iyi bilirler ve ona iki dipnot eklerler. Birincisi, geleneksel yaşama daha yakın bir benzetmeyle şöyle olabilir: bir vuruşu ıskaladığınız için cezalandırılırsanız, sonraki atışlarınızı daha dikkatli yaparsınız. İkincisi, bir hokey oyuncusu bir atışı yapmak için mükemmel şartları bekleyemez, çünkü hokey oyunu bir saatle sınırlı bir oyundur. Benzer bir şekilde, geleneksel yaşam da zaman limitlerine sahiptir: su bulma konusunda risk almazsanız, birkaç gün içinde susuzluktan ölürsünüz, yiyecek bulmanın risklerine katlanmazsanız birkaç hafta içinde açlıktan ölürsünüz ve ne yaparsanız yapın bir asırdan önce ölürsünüz. Aslında geleneksel toplumlarda ortalama yaşam süresi Birinci Dünya insanlarınınkine göre oldukça kısadır, çünkü onların yaşam tarzlarında hastalıklar, felaketler, kıtlıklar ve kuraklıklar ve düşman saldırıları gibi kontrol dışı faktörler vardır. Geleneksel toplumlarda biri ne kadar dikkatli olursa olsun, onlar bir şekilde 55 yaşına gelmeden öleceklerdir ve bu belki de ortalama ömürleri 80'leri bulan Birinci Dünyalılara göre çok daha yüksek riskler aldıkları anlamına gelebilir. Tıpkı Wayne Gretzky'nin normalde bir saatte yapacağı atışların tümünü otuz dakika içinde atmaya kalkması gibi bir şeydir bu. Aşağıda geleneksel insanların kabul ettiği ama bizi dehşete düşürebilecek olan üç hesaplı risk örneği göreceğiz:

!Kung avcılarının avlanırken küçük bir yay ve zehirli okları haricinde başka hiçbir şeyleri yoktur. Aslanları ya da çakalları hayvan leşlerinden uzaklaştırmak için ellerindeki sopaları sallayıp bağırırlar. Bir avcı, bir antilobu yaralamayı başardığı zaman, o küçük yara hayvanı öldürmez. Av yaralı hâlde kaçar ve avcı da onu zehrin etkisiyle devrilip düşene kadar takip eder. Zehir yavaş etki gösterir, hayvanın devrilmesi bazen saatler alabilir, hatta ertesi

güne kadar sürebilir. Aslanlar ve çakalların hayvanı avcıdan önce bulmaları büyük olasılıktır. Avcıların, bu hayvanları leşin etrafından kovmamaları ya da kovamamaları, açlıktan ölmek anlamına gelir. Hayatımda, kendilerine ziyafet çekmekte olan bir grup aslanın üzerine ellerindeki sopayı sallayarak, intihar edercesine yürüyüp kovmaya çalışan !Kunglar kadar beni etkilemiş olan çok az şey vardır. Ama !Kung avcıları bunu avcılık yaptıkları her yıl onlarca kez yaparlar. Onlar bunu yapmadan önce, aslanların şişip sarkmış karınlarına bakar ve doymuş olup olmadıklarını anlarlar. Böylece riski asgariye indirirler, çünkü aslanlar o zaman geri çekilmeye daha gönüllü olacaklardır. Midelerinin boş olduğu belli, leşi daha yeni keşfetmiş hayvanların pozisyonlarını korumaya kararlı olma ihtimalleri daha fazladır. O zaman, bu aç aslana meydan okumaya kalkmazlar.

Yeni Gine'nin doğu bölgelerinin iç kesimlerinde doğdukları köyü evlilik yoluyla terk edip, kocalarının köylerine taşınan kadınlar vardır. Bu kadınlar sonradan ebeveynlerini ve diğer kan bağı olan akrabalarını ziyaret etmek üzere doğdukları köye giderler. Bu ziyaretlerini kocalarıyla birlikte yapabilecekleri gibi yalnız olarak da yapabilirler. Geleneksel kronik savaş dönemlerinde, bir kadının tek başına düşman bölgesine girmesi öldürülme ya da tecavüze uğrama riski doğurur. Kadınlar bu riski asgariye indirebilmek için yanlarına yaşamakta oldukları köyden akrabalarını da almak isteyebilirler. Bununla beraber, iki taraftan da gelebilecek tehlike ve korumanın dengelerini öngörebilmek zordur. Bir kadına, kuşaklar önce yapılan bir öldürmenin intikamı için ölümcül bir saldırı yapılabilir; ya da korumalar intikam almak isteyenlerden sayıca fazla olabilirler veya onlar koruyacakları yerde bu intikamın haklı nedenleri olduğunu düşünebilirler.

Örneğin, antropolog Ronald Berndt, Jumu adında Ofafina köyünden genç bir kadının başından geçen olayı anlatmıştır. Jumu evlenmiş ve Jasuvi köyüne taşınmıştır. Sonradan Jumu çocuğuyla

beraber Ofafina'ya ebeveynlerini ve erkek kardeşlerini ziyaret etmek ister. Bunu yapması için Ora bölgesinden geçmesi gerekmektedir. Ora bölgesinde yakın zamanda Inusa adında bir kadın Ofafina erkekleri tarafından öldürülmüştür. Bu nedenle, Jumu'nun Jasuvi'deki kocasının akrabaları, Ora'dan bir erkek akrabaları olan Asiwa'dan koruma talep etmesini tembihlemişlerdir. Ancak onların bilmediği, bu adam, meğer öldürülen Inusa'nın erkek kardeşlerinden birinin oğluymuş. Jumu Asiwa'yı bahçesinde çalışırken bulur, ama talihsizlik eseri bazı Ora adamları onu fark ederler. Onlar, içlerinden birinin Jumu'ya tecavüz etmesi ve sonra da onu ve çocuğunu öldürmelerine göz yumması için Asiwa'yı ikna ederler. Görüldüğü gibi, Asiwa Jumu'nun korumalığını isteksizce kabul etmiştir, çünkü onun ve çocuğunun öldürülmesini Inusa'nın öldürülmesinin intikamı olarak görmüştür. Jumu'nun Asiwa'nın korumasını kabul etmekle yaptığı ölümcül hatayı Berndt şöyle yorumlar: "Kavgalar, intikam ve karşı intikam o kadar yaygındır ki, insanlar bu duruma alışmaya başlarlar." Jumu ebeveynlerini görme umudundan hiçbir zaman vazgeçmemiştir ve bununla ilgili riskleri kabullenip onları asgariye indirmeye çalışmıştır.

Son örneğim, Inuit avcılarının yapıcı paranoyayla, riskleri kabullenmenin arasındaki hassas dengeyi sergilemesi açısından dikkat çekicidir. Inuitler, kış aylarında deniz yüzeyindeki buzun üzerinde fokların nefes aldıkları deliklerin başında beklerler, bu bazen saatler sürer. Bu onların fok avında kullandıkları bir yöntemdir. Fok nefes almak için oraya gelecek ve nefes almak için kısa bir süre kafasını dışarı çıkaracaktır. Avcı, işte tam bu esnada ona zıpkını saplar. Bu teknik, buz tabakasının zaman zaman kırılıp avcının denize düşmesi ya da kırılan buzla birlikte denizde başıboş sürüklenmesi riskini içerir. Bu olduğunda, Avcı buzun üzerinde ya açlıktan veya donarak ölür ya da boğulur. Bu bakımdan, avcıların kara üzerinde beklemeleri çok daha güvenlidir, fakat karadan bunu yapabileceğiniz fok delikleri çok sınırlı sayıdadır. Bu şekilde

yeterli sayıda fok avlamak mümkün değildir ve açlıktan ölme riski belirir. Inuit avcıları kırılması zor buz tabakalarının üzerinde avlanırlarken, en deneyimli ve dikkatli avcılar bile kırılma riskini kesin olarak sıfırlayamazlar. Kuzey Kutbu yaşamının diğer tehlikeleri bu riskle bir araya gelince geleneksel Inuit avcılarının ortalama yaşam süreleri oldukça kısalmaktadır. Bu hokey oyununun 20 dakikada tamamlanmasına benzer, bu şartlarda bütün atışlarınızı daha fazla risk içerecek şekilde, ceza almayı göze alarak yapmak durumunda kalırsınız.

Riskler ve konuşkanlık

Son olarak, geleneksel yaşamın iki özelliği arasındaki olası bağlantı hakkında bir yorumda bulunmak istiyorum. Bu iki özellikten birisi riskler iken diğeri de geleneksel insanların bizzat tanık olduğum konuşkanlığıdır. Yeni Ginelilerin aralarında biz Amerikalılar ya da Avrupalılardan çok daha fazla konuşmakta olmaları, Yeni Gine'ye yaptığım ilk ziyaretten bu yana hep dikkatimi çekmiştir. Onlar şu anda olup bitenler, bu sabah ve dün olup bitenler hakkında sürekli yorumlar yaparlar. Kim, nerde, ne zaman, ne yedi; kim ne zaman, nereye işedi ve kim kimin hakkında, ne konuştu veya kim kime, ne yaptı, gibi konuların en ince ayrıntılarına kadar inerler. Sadece gündüzleri değil geceleri de zaman zaman uykudan kalkıp konuşmaya devam ederler. Bu birçok Yeni Gineliyle aynı kulübeyi paylaşmış benim gibi bir Batılının bile iyi bir gece uykusu almasını zorlaştırır. Geceleri seslerle uyanırsınız, uykunuz sohbetlerle bölünür. Başka Batılılar da !Kunglar, pigmeler ve birçok başka geleneksel halkların gevezelikleri üzerine yorumlar yapmışlardır.

Bununla ilgili sayısız örnekler içinden, bir tanesi aklıma çok takılmıştır. Yeni Gine'yi ikinci ziyaretimdeki sabahlardan birinde,

Yeni Gine Highlands'inden iki erkekle birlikte çadırdaydım, kamptaki diğer insanlar ormandaydılar. Fore kabilesinden olan bu iki erkek birbirleriyle Fore dilinde konuşuyorlardı. Fore dilini öğrenmeye çalışan biri olarak adamların sohbetine kulak misafiri oldum. Konuşmaları bol bol tekrarlar içeriyordu ve konu da birçok kelimeyi öğrenmiş olduğum bir konuydu. Bu sayede sözlerini genelde anlayabiliyordum. İç kesimlerin başlıca gıdası olan tatlı patates hakkında konuşuyorlardı. Forece bu sebze *isa- awe* kelimesiyle ifade ediliyordu. Adamlardan biri çadırın bir köşesine yığılı tatlı patateslere bakarak, mutsuz bir ifadeyle diğer adama şöyle diyordu, "*isa-awe kampai*" (Orada hiç tatlı patates yok). Sonra o yığında kaç tane isa-awe olduğunu saymaya çalışıyorlardı, bunu yaparken Forelilerin sayı sistemini kullanıyorlardı, nesneleri önce iki ellerinin on parmakları, sonra da ayak parmakları ve son olarak da kollarındaki bir dizi noktayla eşleştiriyorlardı. Adamların her biri, o sabah kendisinin kaç adet isa-awe yediğini diğerine anlatıyordu. Sonra bu sayıları "kızıl adamın" (yani benim, Foreler Avrupalılara *tetekine* diye hitap ederler, bu beyaz adamdan çok kızıl adam anlamına gelir) bu sabah kaç tane isa-awe yediğiyle karşılaştırıyorlardı. Adamlardan ilk konuşan, şimdi ötekine daha bir saat önce kahvaltıda yemiş olmasına rağmen canının isa-awe çektiğini söylüyordu. Sohbet yığındaki isa-awelerin ne kadar süre yeteceğini hesaplamayla ve kızıl adamın (yine ben) ne zaman yeni isa-awe alacağını tahmin etmeye çalışmakla devam etti. Bu konuşmalarda belki sıra dışı hiçbir şey yoktu, ama yine de aklımda kalmıştı çünkü, Forece *isa-awe* kelimesini beynime kazımış ve adamların arasında isa-awe konusunun değişik varyasyonlarının ne kadar uzun süre konuşulabileceğini duyarak şok olmuştum.

Böyle bir sohbeti bizler sadece bir "dedikodu" deyip geçme eğiliminde olabiliriz. Fakat dedikodunun bizler arasında bir işlevi olduğu gibi Yeni Gineliler arasında da vardır. Yeni Gineliler tele-

vizyon, kitap, video oyunları ve internet gibi modern insanların pasif eğlence ve boş zaman geçirme araçlarına sahip değillerdir. Onlar için konuşmak, temel eğlence biçimidir. Yeni Gineliler için konuşmanın diğer bir işlevi de sosyal ilişkileri sürdürmektir, bu işlev Batılılar için olduğu kadar onlar için de önemlidir.

Ek olarak, sürekli konuşma hâlinde olmanın, Yeni Ginelilerin tehlikeli dünyalarıyla bir başa çıkma biçimi olduğunu düşünüyorum. Bir olayın en ince ayrıntıları, dünden beri değişen şeyler, sonra neler olabileceği, kimin, neyi, niçin yaptığı gibi her şey konuşulur. Bizler çevremizle ilgili bilgilerin çoğunu medya kanalıyla elde ederiz. Geleneksel Yeni Ginelilerse bütün bilgilerini kendi gözlemleri ve birbirlerinden elde ederler. Yaşam onlar için bizler için olduğundan çok daha tehlikelidir. En fazla bilgiyi konuşarak elde etmeye çalışmak Yeni Ginelilerin kendi dünyalarını anlamlandırmaya çalışmasıdır ve tehlikelerle baş etmek için kendilerini bu yolla hazırlarlar.

Elbette konuşmak bizler için de risklerden kaçınmanın bir yoludur. Biz de konuşuruz, fakat konuşmaya daha az ihtiyacımız vardır, çünkü bizler daha az tehlikelerle karşılaşırız ve daha fazla bilgi kaynaklarına sahibizdir. Burada adını Sara diye anacağım Amerikalı bir arkadaşımın, etrafındaki tehlikelerle başa çıkış tarzına her zaman hayran olmuşumdur. Sara bekâr bir annedir ve tam zamanlı bir işte çalışır. Mütevazı bir geliri vardır ve kendi ve genç oğlunun ihtiyaçlarını bu parayla karşılamak için mücadele eder. Akıllı ve sosyalleşebilen bir insan olarak, kendisine koca, oğluna babalık edebilecek, onları koruyup ekonomik katkıda bulunabilecek doğru adamı bulabilmek için de çaba gösterir.

Amerikan erkeklerinin dünyası, bekar bir anne için doğru bir şekilde değerlendirmenin oldukça zor olduğu tehlikelerle doludur. Sara erkeklerin şiddet ve aldatma gibi kötülüklerine maruz kalmış ve bu konuda kendine düşen payı almış birisidir. Bununla beraber, leşe tünemiş aslanları görünce yine de vazgeçmeyen ve

onların risklerini hesap edip gereğinde harekete geçebilen !Kung avcıları gibi, Sara da erkekleri çabucak ölçüp biçebilir ve en küçük tehlikelerin bile kokusunu hemen alır. Benzer durumlardaki kadın arkadaşlarıyla bol bol sohbet eder, aralarında erkekler, yaşamın riskleri ve fırsatlarıyla ilgili deneyimlerini paylaşır ve böylece birbirlerine yardım etmiş olurlar.

Wayne Gretzky, Sara'nın birçok hatalı vuruşa rağmen erkekleri neden keşfetmeye devam ettiğini anlayabilir. (Bu arada Sara'nın kendisi gibi bekar bir baba olan iyi bir adamla mutlu bir ikinci evlilik yapmış olduğunu da memnuniyetle belirtmek isterim) Yeni Gineli arkadaşlarım da Sara'nın yapıcı paranoyasını ve günlük yaşamının her ayrıntısını arkadaşlarıyla paylaşıyor olmasını eminim anlayacaklardır.

8. BÖLÜM

Aslanlar ve Diğer Tehlikeler

• Geleneksel yaşamın tehlikeleri
• Kazalar
• Tetikte olmak
• İnsan Şiddet
• Hastalıklar
• Hastalıklara tepkiler
• Açlık
• Öngörülemeyen kıtlıklar
• Farklı yerlerde arazi sahibi olmak
• Mevsimlik döngüler ve gıda depolamak
• Diyetin genişletilmesi
• Bir araya gelmeler ve dağılmalar
• Tehlikelere verilen tepkiler

Geleneksel yaşamın tehlikeleri

Antropolog Melvin Konner, !Kung avcı-toplayıcılarıyla Botsvana'nın Kalahari çölünün ıssız bölgelerinde iki yıl beraber yaşadı. Bu bölge yollardan ve diğer insan yerleşimlerinden çok uzaktır. En yakın yerleşim birimi çok az motorlu aracın olduğu küçük bir kasabadır. Burada araç sayısı o kadar azdır ki, kasabanın ana caddesinden dakikada ortalama bir araç ancak geçer. Yine de Konner, !Khoma adındaki bir !Kung arkadaşını bu kasabaya getirdiğinde adam görünürde herhangi bir otomobil olmamasına rağmen cad-

deden karşıya geçmeye korkmuştur. Oysa bu adamın yaşam tarzında leşlere tüneyen aslan ve çakallarla âdeta dans edilir.

Endonezya Yeni Gine'sinin, aynı şekilde kasabaların, yolların, arabaların olmadığı bataklık ormanlarında yaşayan anne babası ile birlikte Fayu kabilesinde büyümüş, Alman bir misyoner çiftin kızları olan Sabine Kuegler de benzer bir tepki vermiştir. Yeni Gine'den İsviçre'ye eğitim için bir okula gittiğinde 17 yaşındaydı. "Burada inanılmaz sayıda araba var çok gürültülüler ve hızlı gidiyorlar!... Trafik ışıklarının olmadığı yerlerde caddeden karşıya geçerken her defasında terliyorum. Araçların hızını tahmin edemiyorum ve panikleyip koşmaya başlıyorum... Arabalar her iki taraftan birden geliyorlar, arkadaşlarım buna rağmen karşıya geçebiliyorlar, ama ben orada kalakalıyorum sanki taş kesiliyorum... Beş dakika boyunca aynı yerde öylece kalakaldığım bile oldu. Öyle korkuyorum ki. Trafik ışıklarının olduğu bir kavşak bulana kadar karşıya geçmiyorum. Bu durumumu bilen arkadaşlarım bu yüzden benle birlikte karşıya geçmek için çok daha önceden davranıyorlar. Şimdi bile hâlâ caddelerde akan trafikten korkuyorum." Hâlbuki, Sabrine Kuegler Yeni Gine'nin bataklık ormanlarında yaban domuzları ve timsahlar arasında dolaşmaya alışık bir kızdı.

Bu birbirine benzeyen iki hikâye birkaç önemli noktayı gözler önüne seriyor. Her toplumda insanlar tehlikelerle yüzleşirler, fakat tehlikelerin tür ve biçimleri toplumlara göre değişir. Tehlikelere ister aşina olalım, ister olmayalım onlarla ilgili algılarımız gerçekçi değildir. Konner'in !Kung arkadaşları ve Sabine Kuegler ikisi de haklıydı, bu araçlar gerçekten de Batı yaşamının bir numaralı tehlikesidir. Fakat Amerikalı üniversite öğrencileri ve kadın seçmenlerden yaşamlarındaki en tehlikeli şeyleri önem derecesine göre sıralamalarını istediğinizde onlar nükleer santralleri otomobillerden daha tehlikeli bulurlar, hâlbuki nükleer santraller trafik kazalarından çok daha az insan öldürmüştür (Bu hesaba II.

Dünya Savaşı'nda atılan ve savaşı durduran iki atom bombasını bile ekleseniz bu böyledir.) Hatta üniversite öğrencileri tarım ilaçlarını aşırı tehlikeliler kategorisine koyacaklar (anketlerde silahlar ve sigaranın hemen arkasından gelir) ve ameliyat olmayı güvenli bulacaklardır, oysa ameliyat olmak tarım ilaçlarından çok daha tehlikelidir.

Çok daha kısa ortalama yaşam sürelerini de hesaba katarak, geleneksel yaşam tarzının Batılı yaşam tarzından çok daha tehlikeli olduğu ileri sürülebilir. Ama bu farklılık, büyük bir oranda bir son dönem farklılığıdır. 400 yıl kadar önce, devlet yönetimleri kıtlıklara karşı ve kamu sağlığı için önlemler almasaydı ve 200 yıl önce de bulaşıcı hastalıklara karşı antibiyotikler geliştirilmemiş olsaydı, Avrupa ve Amerikan toplumlarının ortalama yaşam süresi geleneksel toplumlarınkinden uzun olmayacaktı.

Fakat, geleneksel yaşamın içerdiği tehlikeler gerçekten de nelerdir? Aslanlar ve timsahları yanıtın bir parçası olarak görebiliriz. Tehlikeye verilen tepkilere bakarak biz modern insanların bazen riskleri asgariye indirmek için akılcı ve işlevsel önlemler aldığımızı görebiliyoruz, fakat diğer zamanlarda "akılcı olmayan" ve gereksiz tepkiler de veriyoruz, örneğin tehlikenin varlığını ret edebiliyor ya da dua edip diğer dinsel edimlerde bulunabiliyoruz. Geleneksel insanlar tehlikelere nasıl tepki verir? Geleneksel insanlara yönelik tehlikeleri çevresel tehditler, insan şiddeti, hastalık ve parazitlerden kaynaklanan tehditler ve açlık şeklinde dört temel grupta ele alabiliriz. Bu grupların ilk ikisi Batılı toplumların hâlâ en temel sorunları hâlindedir, üçüncüsü ve özellikle de dördüncüsü ise bizler için daha az öyledir (yine de bunlar modern dünyanın bazı bölgelerinde önemini korur.) Tarım ilaçlarına olan tepkilerimizi ve ameliyatları olduğundan daha az tehlikeli görmemiz gibi, hangi risk değerlendirmelerimizin yanlış olduğuna sonra değineceğim.

Kazalar

Geleneksel toplumların yüzleştiği tehlikeleri gözümüzün önüne getirdiğimizde, kuracağımız ilk ilgi aslanlar ve diğer çevresel tehditler olacaktır. Aslında, geleneksel toplumların çoğu için çevresel tehlikeler ölüm oranı sıralamasında, hastalıklar ve insan şiddetinden sonra üçüncü sırada gelir. Fakat çevresel tehlikeler insan davranışlarını hastalıklardan daha fazla şekillendirir, çünkü çevresel tehlikelerin neden sonuç ilişkisi çok daha kolay ve çabuk kavranıp anlaşılır.

Tablo 8.1 yedi geleneksel toplumdaki kazalar sonucu oluşan ölüm ve yaralanma olaylarının en çok belirtilen nedenlerini gösteriyor. Bu toplumların hepsi de en azından kısmen ya da tamamen avlanma ve toplayıcılıkla geçiniyorlar ve tropik bölgelerde veya bu bölgelere yakın yaşıyorlar. Fakat ikisi (Yeni Gine Highlands halkları ve Kaulonglar) gıdalarını ağırlıkla tarımsal usullerle elde ediyorlar. Şüphesiz, farklı geleneksel toplumlar çevresel koşullarla bağlantılı olarak bir şekilde farklı tehlikelerle yüzleşirler. Örneğin, boğulma ya da buz parçasının üzerinde denizde sürüklenme tehlikesiyle Kuzey Kutup sahillerinde yaşayan Inuitler yüzleşirlerken, Kalahari çölünde yaşayan !Kunglar için böyle bir tehlike yoktur. Aka pigmeleri ya da Acheler için bir zehirli yılan tarafından sokulma tehlikesi oldukça yüksek bir çevresel riskken, Inuitler için böyle bir tehlike hiç yoktur. Bir yeraltı mağarasının çökmesi Kaulonglar için tehdit oluşturur ama tablodaki diğer gruplar için oluşturmaz. Çünkü Kaulongların yaşadığı bölgede birçok yeraltı mağarası ve dehlizleri vardır. Tablo 8.1 bir toplumdaki tehlikeleri bütün olarak ele alıyor, herhangi bir cinsiyet ya da yaş grubu ayrımı yapmıyor: Acheler arasında kazalar kadınlardan çok erkekleri etkiler. !Kunglar ve birçok diğer toplumlarda sadece kadınlar bitki toplarken ava çıkanların erkekler olması bunun bir nedenidir, ama erkeklerin riski aramaları da ayrı bir nedendir. Fakat Tablo 8.1 sadece bazı genel sonuçları göstermektedir.

Tablo 8.1 Kazalardaki ölüm ve yaralanma nedenleri

Ache (Paraguay)	1. Zehirli yılanlar. 2. Jaguarlar, yıldırım çarpması, kaybolmak. 3. Devrilen ağacın altında kalma, ağaçtan düşme, böcek ısırması ve aşırı kaşınma ile enfeksiyon kapma, yangın, boğulma, açıkta kalma, baltayla kesilme.
!Kung (Güney Afrika)	1. Zehirli oklar. 2. Yangın, büyük hayvanlar, zehirli yılanlar, ağaçtan düşme, aşırı kaşınma ile enfeksiyon kapma, açıkta kalma. 3. Kaybolma, yıldırım çarpması.
Aka pigmeleri (orta Afrika)	Ağaçtan düşme, devrilen ağacın altında kalma, büyük hayvanlar, zehirli yılanlar, boğulma.
Yeni Gine'nin iç bölge halkları	1. Ateş, devrilen ağacın altında kalma, böcek ısırması ve aşırı kaşınma ile enfeksiyon kapma. 2. Açıkta kalma, kaybolma.
Fayu (Yeni Gine ovaları)	Akrepler ve örümcekler, zehirli yılanlar, domuzlar ve timsahlar, yangın, boğulma.
Kaulong (Yeni Britanya)	1. Devrilen ağacın altında kalma. 2. Ağaçtan düşme, boğulma, balta ya da bıçakla kesilme, yeraltı mağaralarının çökmesi.
Agta (Filipinler)	Devrilen ağacın altında kalma, ağaçtan düşme, boğulma, avcılık ve balıkçılık kazaları.

Tablo 8.1'de modern Batılı toplumlardaki kazayla ölümlerin temel nedenlerinden söz edilmediğini öncelikle belirtelim: büyükten küçüğe doğru sıralarsak, bizleri en çok trafik kazaları (Fotoğraf 44), alkol, silah, ameliyat ve motosikletler öldürürken alkol hariç bunların hiçbirisi geleneksel toplumlarda görülmez. İnsan, devrilen ağacın altında kalma ve aslanları bizim yeni tehlikelerimiz olan arabalar ve alkolle basitçe değiştirip değiştirmediğimizi merak edebilir. Fakat modern toplumlar ve geleneksel toplumlardaki çevresel tehlikeler, tek tek bireysel tehlikeler değil de genel bir bakışla incelendiğinde, bunlar arasında iki büyük fark daha görülür. Bunlardan birisi kazara ölümlerin yarattığı toplam riskin modern toplumlarda göreceli olarak daha düşük

olmasıdır, çünkü biz çevremizi çok daha fazla kontrol edebiliriz. Gerçi bu kontrol tıpkı arabalarda olduğu gibi yeni tehlikeler de yaratabilmektedir. Diğer fark, modern tıp sayesinde, önceden bizleri öldürebilecek ya da yaşam boyu sakatlıklara yol açabilecek kazalardaki yaralanmalar artık tedavi edilebilmektedir. Elimdeki bir tendonu kopardığım zaman, bir cerrah elimi diker ve altı ay içinde eski yeteneklerime kavuşurum, fakat tendonları kopan ya da kemiği kırılan bazı Yeni Gineli arkadaşlarım hiçbir zaman iyileşmediler ve yaşam boyu sakat kaldılar.

Bu iki temel fark, geleneksel toplumların, yaşam tarzlarını terk etmeye neden bu kadar istekli olduklarının nedenini de kısmen açıklıyor. Onlar kuramsal olarak, kendileri gibi yaşamak zorunda olmayan Batılılara hayrandırlar. Örneğin, bu farklar, Ache yerlilerinin orman avcıları oldukları yaşamlarını terk ederek, birer yabancı olarak görüldükleri rezervasyon bölgelerine* gitmeyi neden tercih ettiklerini açıklıyor. Benzer bir şekilde, Amerikalı bir arkadaşım, son zamanlarda keşfedilen Yeni Gineli orman avcı-toplayıcılarını görmek için dünyanın yarısını kat ederek yolculuk yaptı ve onların yarısının Endonezya'nın köylerine yerleşmeyi tercih ettiklerini ve üzerlerine tişört giydiklerini gördü, çünkü yaşam oralarda çok daha güvenli ve rahattı. Onların açıklamaları kısaca şöyleydi: "Yemek için pirinç var ve sivrisinek yok!"

Tablo 8.1'deki yedi veriyi incelediğinizde orada, geleneksel toplumların çoğuna yönelik ortak ciddi tehlike konularının olduğunu, fakat bunların biz modernler için çok nadir ya da şaşırtıcı olabileceklerini görürsünüz. Vahşi hayvanlar gerçekten de geleneksel halklar için çok büyük bir tehlikedir (Fotoğraf 43). Örneğin, jaguarlar Ache erkeklerinin ölümlerinin yüzde 8'inden sorumludur. Aslanlar, leoparlar, sırtlanlar, filler, bufalolar ve timsah-

* Modern devletler içinde, özellikle ABD'de özel yasalarla sadece yerli kabile üyelerinin yaşaması için ayrılmış, diğer alanlardan belirli sınırlarla ayrılmış yerleşim bölgeleri (E. N.).

lar Afrikalıları öldürüyor ama Afrikalıları en çok öldüren hayvan su aygırıdır. !Kunglar ve Afrikalı pigmeler sadece büyük etobur hayvanlar tarafından öldürülüp, parçalanıp yenmezler, antiloplar ve avladıkları yaralı hayvanlar tarafından da öldürülüp yaralanabilirler. !Kung avcılarının çakallar ve aslanları kovmak için onların üzerlerine gitmeleri bizi dehşete düşürürken, onlar en tehlikeli aslanın daha zayıf avlara yönelmek zorunda olan yaşlı, hasta ve yaralı olanlar olduğunu bilirler.

Zehirli yılanlar da Tablo 8.1'deki halklar için oldukça büyük tehlike arz ederler. Onlar Ache erkeklerinin ölümlerinin yüzde 14'ünden ve daha büyük bir oranda da uzuvlarını kaybetmelerinden sorumludur (jaguarlardan daha fazla). Hemen bütün Yanomamo yetişkinleri ve Ache erkekleri en az bir kez yılanlar tarafından ısırılmışlardır. Ağaçların devrilmeleri tehlike sıralamasında çok daha üst sıralarda ve sıklıkla yer alıyor. Ormanlarda ağaçlar veya onların dalları insanların üzerlerine düşebiliyor (7. Bölüm'de aktardığım olayı anımsayın) ya da ağaçlara avlanmak, bal ya da meyve toplamak için tırmananlar düşebiliyorlar (Fotoğraf 42). Isınmak amacıyla ateş yakarken çıkarılan bölgesel yangınlar çalılık yangınlarından daha büyük bir risk oluşturuyor. Yeni Gine Highlands'inden insanların ve !Kungların çoğunda ateşin yanında uyumaktan ya da bebekken ateşle oynamaktan dolayı oluşan yanık izleri vardır.

Soğuk ya da yağmurlu havada açık havada kalmaktan kaynaklanan ölümler özellikle de Yeni Gine'nin yüksek bölgeleri dışındaki tropik bölgeler için bir tehlikedir. Paraguay'da kış aylarında soğuğun dondurucu hâle gelebildiği tropik bölgelere yakın yerde yaşayan Acheler bile, ateş yakmazlarsa geceleri ormanda soğuktan ölebilirler. Yeni Gine'nin en yüksek dağlarından birinde iyi donanımlı ve sıcak tutan giysilerle tırmanış yaparken 3 bin 300 metre irtifadayken bir fırtına patlamıştı. Bir süre sonra, yedi çocuktan oluşan bir grup Yeni Gineliyle karılaşmıştım. Sabahki açık havaya

kanıp şortlar ve tişörtlerle dağa çıkmak üzere yola çıkmışlardı. Onlarla karşılaşana kadar birkaç saattir tırmanıştaydılar ve soğuktan kontrolsüzce titreyip sarsılıyorlar, zorlukla konuşabiliyorlardı. Benimle beraber olan yerel erkek onlara önderlik edip yakınlardaki bir kayalığı işaret etti ve onları oraya götürüp sığınmalarını sağladı. Orası geçen yıl yine böyle bir kötü havada 23 adama sığınak olmuştu, ama onlar orada soğuktan donarak ölmüşlerdi. Boğulmalar ve yıldırım çarpmaları modern insanlar için olduğu kadar geleneksel insanlar için de tehlike oluşturur.

!Kunglar, Yeni Gineliler, Acheler ve yiyeceklerini dışarıda arayan diğer birçok halk, izleri takip etme, çevresel şartların verdiği ipuçlarını iyi değerlendirme ve zar zor seçilen izleri fark etmekteki ustalıklarıyla ünlüdürler. Yine de onlar bile özellikle de çocuklar, sıklıkla hatalar yaparlar ve kaybolup karanlık çökmeden kendi kamp yerlerini bulamayabilirler. Bunun ölümcül sonuçları olur. Yeni Gine'de bu tür trajedilerle karşılaşmış olan arkadaşlarımdan birisinin yaşadığı olayda, yetişkinlerle birlikte yürümekte olan bir çocuk gruptan ayrılıp kaybolunca, o gün ve ertesi gün yapılan uzun aramalara rağmen bulunamamıştı. Bir başka olayda, deneyimli ve güçlü bir erkek bir dağda öğleden sonrasının ilerleyen saatlerinde kaybolmuş, köyüne dönememişti ve gece ormanda açıkta kalmaktan dolayı yaşamını yitirmişti.

Kazayla ölümlerin bir diğer nedeni de silahlar ve çeşitli aletlerdir. !Kung avcılarının kullandığı oklar güçlü bir zehre bulanır, bu okların kazayla birisinin herhangi bir yerini çizmesi ya da saplanması, !Kunglar arasında en ciddi av kazalarını oluşturur. Dünyanın çeşitli yerlerindeki geleneksel halklar kendi baltaları ve bıçaklarıyla kendilerini keserler, bu modern ormancılar ve aşçılar arasında da sık karşılaşılan bir şeydir.

Daha az efsanevi ama aslanlar ve yıldırım düşmelerinden daha yaygın olan bir kazara ölüm nedeni de böcek ısırmaları ve enfeksiyona yola açacak kadar çok kaşınmaktır. Nemli ve tropik bölge-

lerde bir ısırık ya da çizik –bu sadece bir sivrisinek, tatarcık, pire, sülük ya da kene ısırığı bile olsa – kolayca enfeksiyon kapar ve ateşli yaraya dönüşür. Örneğin, bir defasında Delba adında, önceki yıllarda birkaç defa ormanlara birlikte çıktığımız bir Yeni Gineli arkadaşımı ziyaret etmiş ve onu yürüyemez bir hâlde eve kapanmış durumda bulunca şok geçirmiştim. Bunun nedeni, basit bir kaşıntının iltihaba dönüşmesiydi, neyse ki benim getirmiş olduğum antibiyotiklere çabucak yanıt verip iyileşmişti, ancak Yeni Ginelilerin çoğu antibiyotik bulamazlar. Karıncalar, arılar, çıyanlar, akrep, örümcekler ve yaban arıları sadece ısırmazlar onlar aynı zamanda bazen ölümcül de olabilen zehirler enjekte ederler. Devrilen ağaçların yanı sıra, sokan yaban arıları, ısıran karıncalar da Yeni Gineli arkadaşlarımın ormandayken korktukları tehlikeler arasındadır. Bazı böcekler insanın derisinin altına yumurtalarını bırakabilirler, bunlar larvalar hâline geldiklerinde kalıcı sakatlıklar yapabilen yaralara yol açabilirler.

Geleneksel toplumlarda kaza nedenleri çok çeşitli olabilir ama bazı genellemeler de yapabiliriz. Ciddi sonuçlara yol açan kazalar sadece öldürmez, sağ kalınsa bile, geçici veya kalıcı olarak fiziki etkilerde bulunur, çeşitli yeteneklerin kullanılamamasına neden olur. Bu, kazanın, kişinin çocuklarına ya da diğer akrabalarına bakamaması, hastalıklara karşı direncinin azalması, sakatlık ya da uzuv eksilmelerine yol açması demektir. Benim ve Yeni Gineli arkadaşlarımın karıncalar, yaban arıları ve enfeksiyon kapmış kaşıntılardan korkmamızın nedeni işte bu öldürmeyen "minik" sonuçlardır. Zehirli bir yılan ısırdığında hayatta kalan kurban kangren olabilir, felç geçirip sakatlanabilir, sonuçta sokulan bacak ya da kol kaybedilebilir.

Tıpkı bu bölümde sonradan daha geniş bir şekilde irdelenecek olan, her yerde sıklıkla görülebilen açlık gibi, çevresel tehlikeler de insanların davranışlarını, ölüm ve yaralanma sayılarına bakarak tahmin edebileceğinden çok daha fazla etkiler. Aslında, tehli-

kelerle mücadeleye o kadar büyük davranışsal yatırımlar yapılır ki, ölü sayısı azdır bile. Örneğin, aslanlar ve diğer büyük etoburlar her bin !Kung ölümünden sadece beşinden sorumludur ve bu rakamlar, insanı aslanların !Kung yaşamını fazlaca etkilemediği gibi yanlış bir yönlendirmeye sürükleyebilir. Aslında bu düşük ölüm sayıları tersine aslanların !Kung yaşantısındaki derin etkisini yansıtmaktadır. Tehlikeli etoburların olmadığı bir çevrede yaşayan Yeni Gineliler geceleri avlanırlar; !Kunglar bunu yapmaz, çünkü hem geceleri büyük hayvanların izini sürmek imkânsızlaşır, hem de etoburlar geceleri daha aktif olurlar. !Kung kadınları yiyecek aramaya daima grup hâlinde çıkarlar, sürekli gürültü yaparlar ve yüksek sesle konuşurlar, bunun nedeni hayvanların onlarla rastlantı eseri karşılaşmasını önleme isteğidir, izleri takip eder ve koşmaktan kaçınırlar (çünkü koşmak bir etoburu içgüdüsel olarak saldırıya tahrik eder). Çevrede bir etobur görülürse, !Kunglar bir ya da iki gün köyden dışarı çıkmazlar.

Kazaların çoğu –hayvanlar, yılanlar, devrilen ağaçlar, ağaçtan düşmeler– yiyecek aramaya ya da üretmeye çıkıldığı zaman olur. Tabi bu durumda kampta kalarak bunlardan kaçınılabilir, fakat o zaman da yiyecek elde edilemez. Bundan dolayı, çevresel tehlikeler Wayne Gretzky'nin ilkesini sergiler: "Atış yapmazsanız kaçırmazsınız ama sayı da yapamazsınız." Geleneksel toplayıcılar ve çiftçiler Wayne Gretzky'den bile daha fazla, riskler ve sürekli yapılması gereken sayılar arasında bir denge oluşturmak durumundadırlar. Benzer bir şekilde, biz modern şehirlerin sakinleri de kentsel yaşamın temel tehlikesi olan trafik kazalarından, evimizden dışarı hiç çıkmaz, kendimizi hepsi ortalama 100-150 kilometre/saat hızla giden otoyollardaki binlerce aracın arasına atmazsak kaçınabiliriz. Fakat çoğumuzun işi ve alışveriş imkânları araba kullanmayı zorunlu hâle getirir. Wayne Gretzky şöyle söyleyebilirdi: Araba sürmezsen, maaş alamaz, çorbayı kapamazsın.

Tetikte olmak

Yaşamları çeşitli tehlikelerin daimi tehdidi altında geçen geleneksel toplumlar, çevresel tehlikelere nasıl tepkiler veriyorlar? Bu tepkiler, 7. Bölüm'de üzerinde durduğum yapıcı paranoya, 9. Bölüm'de sözünü edeceğim dinsel tepkiler ve bazı diğer uygulama ve davranışları içerir.

!Kunglar devamlı tetiktedirler. Yiyecek ararken, fundalıklarda dolaşırken etraftaki olası insan ve hayvan hareketlerini sürekli olarak dinleyip gözlerler. Onlar toprak üzerindeki izleri inceleyerek, o izi hangi hayvan ya da insanın yaptığı, onların hangi yöne, ne hızda gittikleri ve ne kadar önce orada oldukları gibi çıkarımlarda bulunur, sonra da bu çıkarımlara göre planlarında yapacakları değişikliklere karar verirler. Onlar kamptayken bile, insan seslerinin ve meydanda yanan ateşin caydırıcı etkisine rağmen sürekli tetikte olmalıdırlar, çünkü bazı hayvanlar özellikle de yılanlar zaman zaman kampa girebilirler. Mamba diye bilinen siyah zehirli yılan kampta görülecek olursa, !Kunglar genellikle yılanı öldürmeye çalışmaz, kampı terk ederler. Bu belki size aşırı bir tepki olarak gelebilir, ama kara mamba Afrika'nın en tehlikeli ve büyük yılanlarından birisidir. Boyu 2,5 metreye kadar çıkabilen bu yılan hızlı hareketleri ve nörotoksik zehriyle tanınır; ısırıkları çoğu zaman ölümle sonuçlanır.

Herhangi bir tehlikeli çevrede, biriken deneyimler insanlara riskleri asgariye indiren kuralları öğretir. Bu kurallar, dışarıdan bir gözlemci için aşırı gelse bile uygulanır. Jane Goodale'in Yeni Britanya'da bir yağmur ormanı halkı olan Kaulonglara genel bir bakış içeren şu yazdıkları başka yerlerdeki geleneksel toplumlar için de söylenebilir: "Kazaların önlenmesi önemlidir. Hangi özgün çabanın hangi şartlar altında nerede, nasıl ve ne zaman uygulanacağının bilgisi, her zaman bireysel başarılar ve hayatta kalma deneyimlerine dayanmak zorunda değildir. Doğal çevreye ilişkin her-

hangi yeni bir buluş, teknik veya davranış tarzı anlamlı bir şekilde çok tehlikeli addedilir. Ayağın altındaki toprağın aniden göçmesi, altından geçilmekte olan bir ağacın devrilmesi veya bir akarsuyu geçerken suların aniden yükselip sele dönüşmesi gibi çok belirgin ve ifade edilmemiş tehlikelerin ötesinde, çok dar bir doğru davranış aralığı vardır. Örneğin, bizim nehrin yüzeyinde taş sektirmemem söylendi ('bir sel oluşabilirdi'); ateşle oynamamalıydım ('yer yarılabilirdi' ya da 'ateş seni yakar, yemeğini pişiremezsin'); mağara yarasalarının adını onları avlarken söyleme ('mağara çöker') ve bunun gibi çevre de icra edilen edimlerle ilgili çeşitli yaptırımlar içeren birçok başka 'yapma, etme'ler vardır." Aynı davranış tarzı Yeni Gineli bir arkadaşımın bana şu şekilde özetlediği felsefenin ardında yatar, "Her şeyin bir nedeni vardır, o yüzden dikkatli olmak gerekir."

Batılıların arasında oldukça yaygın olan, tehlikenin üzerine maço bir tarzda gidip, korkularını gizlemeye çalıştıkları tepki biçimine, Yeni Gineliler arasında asla ve katiyetle rastlamadım. Marjoire Shostak bazı Batılı maço davranışlarının !Kunglar arasında olmadığını şöyle ifade ediyor, "Avlar genellikle tehlikeler içerir. Fakat onların cesaretlerini ispatlamak için tehlikenin üzerine gitmek ya da risk almak gibi bir davranışları yoktur. Tehlikeli durumlardan aktif bir şekilde kaçınmaya çalışmayı korkaklık ya da erkeklik dışı bir tavır değil, sağduyulu yaklaşımın gereği olarak görürler. Genç erkeklerden de korkularını aşmaları ve büyük adam gibi davranıp erkekliklerini ispat etmeleri beklenmez. Gereksiz risk alımlarında !Kunglar şöyle söylerler: Fakat biri ölebilir!"

Shostak, Kashe adındaki 12 yaşındaki ergen bir !Kung erkeğinin kuzeni ve babasıyla çıktıkları bir av hikâyesini aktarır. Baba av esnasında mızrağıyla büyük bir Güney Afrika antilobu vurmuş ve hayvan jilet keskinliğindeki boynuzlarıyla kendini savunmuştur. Shostak, Kashe'ye öldürme işinde babalarına yardım edip etmediklerini sorduğunda, o soruyu gururla ve gülümseyerek yanıtla-

mıştı, "Hayır, ben ağaca çıkmıştım!" Onun gülüşü rahatlığını yansıtan bir gülümsemeydi. Şaşkınlıkla tekrar sordum ve o da hayvan koşmayı bırakıp kendine bir mevzi kazanmak üzere kendilerine döner dönmez kendisi ve kuzeninin bir ağaca tırmandığı şeklindeki yanıtını yineledi. Hayvanı avlamak o ve kuzenine kalmış olsaydı herkesin aç kalmış olacağını söyleyerek onunla dalga geçtim. Yine güldü ve "Evet, ama öyle korkmuştuk ki!" dedi. Bizim kültürümüzde cesaret eksikliği olarak algılanabilecek bu durum onda herhangi bir utanç belirtisi yaratmamıştı... Onun tehlikeli hayvanlarla baş etmeyi ve onları öldürmeyi öğrenmek için önünde bolca zaman vardı ve zihninde (ve babasının yüzüne yansıyan ifadede de) bunun bir gün olacağına dair hiçbir şüphe sezilmiyordu. Babasına sorunca, 'Ağaca mı çıkmışlar? İyi yapmışlar. Onlar daha çocuk, kendilerini yaralayabilirlerdi.'"

Yeni Gineliler, !Kunglar ve diğer geleneksel halklar, birbirlerine karşılaştıkları tehlikelere ilişkin hikâyeleri uzun uzun anlatırlar. Bunu sadece televizyon ve kitapların yokluğunda eğlence olsun diye yapmazlar, aynı zamanda bunun eğitimsel değerini de gözetirler. Kim Hill ve A. Magdalena Hurtado, Achelerin ateş başı sohbetlerinden örnekler verirler; "Bazen akşamları bir araya gelen oba üyeleri birbirlerine günün olaylarıyla bağlantılı, geçmiş zamanlarda kaza sonucu oluşan ölüm hikâyeleri anlatırlar. Çocuklar bu hikâyelerden çok etkilenirler ve ormanın tehlikeleri hakkında ilerde kendi hayatlarını kurtarabilecek olan değerli şeyler öğrenirler. Bir çocuk, bir palmiye larvasının kafasını koparmadan yutmuş, larvanın çeneleri çocuğun yutağını kavramış ve çocuk boğularak ölmüştü. Birkaç kez ergen çocuklar yetişkin erkeklerle ava çıktıklarında onlardan uzaklaşmışlar ve kaybolmuşlardı. Onların ölü bedenlerine günler sonra ulaşılabilmişti. Bir defasında, bir avcı bir armadillonun (tatum) yuvasını kazarken oluşan çöküntüye düşmüş ve boğularak ölmüştü. Bir başkası, bir maymuna attığı oku almak için tırmandığı bir ağaçtan düşmüştü. Düşüş 40 met-

re kadar yukardan gerçekleşmiş ve adam ölmüştü. Küçük bir kız çürümüş bir şişe ağacının yarattığı bir çukura düşmüş ve boynunu kırmıştı. Birkaç adama jaguarlar saldırmıştı. Bazılarının kalıntıları bulunmuş olmasına rağmen, diğerlerine ait hiçbir ize rastlanmamıştı. Bir çocuğu gece kampta uyurken zehirli bir yılan kafasından ısırmış ve ertesi gün yaşamını yitirmişti. Yaşlı bir kadın ergen bir kızın yakacak odun için kestiği bir ağacın devrilmesi sonucu ölmüştü. Olaydan sonra kıza, yaptığı hatayı her zaman anımsaması için 'devrilen odun' diye lakap takılmıştı. Bir adam bir koati tarafından ısırılmış ve sonra yarası yüzünden ölmüştü. 1985'deki benzer bir olayda bir avcı bileğinden ısırılmıştı. Adamın atardamarı kesilmişti ve modern bir hastaneye yetiştirilemeseydi mutlaka ölmüş olacaktı. Küçük bir kız ahşap bir köprüden bir akarsuyu geçerken düşmüş ve sürüklenmişti... Tamamen kötü şansın eseri gibi görünen bir başka olayda, fırtınalı bir günde kampa düşen bir yıldırım aynı obadan altı kişiyi birden öldürmüştü."

İnsan şiddeti

İnsan şiddetinden kaynaklanan ölümler, biçimleri ve sayıları açısından büyük bir çeşitlilik arz ederler. Bu olgu ölüm nedenlerinin sıklığı açısından birinci ya da ikinci (hastalıklardan sonra) sırayı alır. Bu çeşitliliğin ardında yatan önemli bir faktör şiddeti tahrik eden ya da caydıran bir devlet veya dış müdahalenin olup olmamasıdır. Şiddetin türleri yapay bir şekilde savaş ve cinayet şeklinde iki genel kategoriye ayrılır (3. ve 4. Bölümlerde irdelenmiştir.) Savaş gruplar arasındaki kolektif mücadelenin en açık formuyken, cinayet aynı grup içinde bireysel olarak yapılan öldürmedir. Bu ikiye ayırma, iş genelde dostane ilişkilerin olduğu komşu gruplar arasında olan cinayetlere geldiğinde netliğini kaybeder. O

zaman, bu cinayet grup içi bir cinayet olarak mı, yoksa grup dışı bir savaş olarak mı görülecektir, bu belli değildir. Toplumlara göre şiddet türleri tablolarında bebek ve yaşlı öldürmelerinin Achelerde varken !Kunglarda olmaması da öldürmelerle ilgili kategorileştirme açısından diğer bir belirsizliktir. Bununla beraber, farklı yazarlar !Kunglarda bebek öldürmelerinin sıklığına ilişkin farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Kurbanın seçimi ve kurbanla katil arasındaki ilişki de toplumlara göre değişiklik gösterir. Örneğin, Achelerde şiddetin kurbanları genelde çocuklar ve bebeklerken, !Kunglarda çoğunlukla yetişkin erkeklerdir.

!Kunglardaki şiddete ilişkin araştırmalar birkaç nedenle öğreticidir. Antropologların !Kunglara ilişkin verdikleri ilk bilgiler onları barışçıl ve şiddete başvurmayan bir toplum olarak niteliyordu. 1959'da bu konuda o kadar çok popüler kitaplar basıldı ki, !Kung araştırmalarının erken dönem tarihine ilişkin basılan kitabın adı bile *The Harmless People* (Zararsız Halk) idi. 1960'larda !Kunglar arasında üç yıl yaşayan Richard Lee 34 kavgaya tanık oldu. Bu kavgalarda öldürme yoktu, birbirlerine vuruyorlardı. Ona verilen bilgilere göre o yıllarda herhangi bir öldürme olayı da olmamıştı. Lee orada kalışının 14. ayına geldiğinde ona bilgi veren !Kunglar geçmişteki öldürme olaylarından bahsetmeye başladılar. Farklı kişilerden çapraz bilgilerle doğrulamak suretiyle, Lee 22 öldürme olayına ilişkin, katillerin ve kurbanların isimleri, yaşları, aralarındaki ilişki, öldürmenin nasıl gerçekleştiği, nedeni, günün hangi saatinde hangi mevsimde, hangi silah ya da aletlerle yapıldığına ilişkin güvenilir bilgiler derledi. Bu liste bebek ve yaşlı öldürmelerini (*infanticide* ve *senilicide*) içermiyordu. Lee bunların çok nadir olduğuna inanıyordu, fakat Nacy Howell'in !Kung kadınlarıyla yaptığı röportajlar bebek öldürmelerinin olduğuna işaret ediyordu. Lee derlediği bu 22 öldürme vakasının onun üzerinde çalıştığı dönem olan 1920-1969 dönemindeki bütün öldürme vakalarını kapsadığı sonucuna varmıştı.

O, bu 22 !Kung öldürmesinin hepsinin de cinayet olduğundan ve savaş kaynaklı olmadığından emindi. Bazı vakalarda kurban ve katil aynı obadandılar, diğer vakalarda faklı obalar söz konusuydu, fakat bir obadan bir grubun, başka obadan bir grup insanı öldürme hedefi doğrultusunda (yani savaş şeklinde gerçekleşmemişlerdi). Aslında Lee'nin araştırdığı dönem içinde gerçekleşen, bir savaşı çağrıştıracak herhangi bir bilgi de zaten bildirilmişti. Fakat !Kunglar geçmişte, yaşayan en yaşlı !Kungun büyük ebeveynlerinin kuşağında gerçekleşen –yani, Tswanalı hayvan yetiştiricilerinin, 19. yüzyıldan itibaren kamplarını ziyaret etmeye ve ticaret yapmaya başlamalarından önce– ve diğer geleneksel toplumların aralarındaki savaşlara belirgin biçimde benzeyen bazı baskınlara nasıl çıktıklarından söz ediyorlardı. 4. Bölümde, tüccarların Inuitlere yaptıkları ziyaretlerin Inuit savaşlarını nasıl durdurduğunu görmüştük, burada ne Inuitlerle tüccarlar ne de !Kunglar savaşları bilinçli bir şekilde ticaret yapıyoruz diye durdurmuş değillerdir. Inuitler, savaşı nasıl ki ticari çıkarları doğrultusunda dolaylı olarak terk etmişlerse, !Kungların da aynısını yapmış olma ihtimali vardır.

!Kungların, sözü geçen 49 yıllık dönemdeki 22 cinayet vakasına baktığımızda, her iki yıl için ortalama bir cinayet düşmektedir. Bu şehir gazetelerinin okurları olan Amerikalılara abes gelebilir, onlar gazetelerin sayfalarını herhangi bir gün için açıp baksalar şehirlerinde son 24 saat içinde olan bütün cinayetleri göreceklerdir. Bu farklılığın temel nedeni, elbette ki bu cinayetlerin milyonlarca kişinin yaşadığı bir Amerikan şehrinde gerçekleşiyor olmasıdır, ancak Lee'nin üzerinde araştırma yaptığı !Kung topluluğu sadece 1500 kişiden oluşuyordu. Temel alınan bu nüfus içinde Lee'nin elde etiği bulgular 100 bin kişilik bir nüfusa oranlandığında bu yılda 29 cinayete denk düşerdi. Bu oran ABD'deki cinayet oranının üç katına, Kanada, İngiltere, Fransa ve Almanya'nın 10 ile 20 katına denk düşmektedir. Biri ABD'nin savaşlardaki kayıplarının

dışarıda tutulmasının hesabı saptırdığını, bu kayıpların hesaba katılması hâlinde bu ülkenin oranının daha fazla da çıkabileceğini söyleyebilir. Bununla birlikte, !Kunglar için elde edilen oran !Kungların "savaş" kayıplarını içermemektedir (Yapılan saldırılar bir yüzyıl önce bitmiş olduğundan). Bu nedenle !Kungların savaş kayıpları bilinmemekle beraber, diğer geleneksel toplumlarda bu oranın oldukça yüksek olduğu bilinmektedir.

49 yıl içinde !Kunglar arasında 22 cinayet işlenmiş olması bir başka nedenle daha öğreticidir. 27 ayda sadece bir cinayetin gerçekleşiyor olması, sadece bir yıl için toplum içinde çalışan bir antropologun, cinayet olmayan bir 12 aya denk düşme olasılığını yaratır, ki bu da bu antropologun bu halkın barışçıl olduğu gibi bir hükme varmasına yol açabilir. Bir antropolog, !Kungların cinayet oranlarını tespit etmek için, yeterli kabul edilebilecek bir süre toplumla beraber beş yıl geçirse bile, şiddet sıklığını değerlendirirken o kendisine bilge verenlerin söylediklerine dayanmak zorundadır. Benzer biçimde, ABD Birinci Dünya içinde en çok cinayet işlenen ülke olmasına rağmen, ben hayatımda hiçbir cinayete tanık olmadım ve yakın çevremin tanık olduğu sadece birkaç cinayet vakası hakkında bir şeyler duydum. Nancy Howell'in hesaplamaları şiddetin !Kung ölümlerinin ikinci en büyük ölüm nedeni olarak, sıralamada bulaşıcı hastalıklar ve parazitlere bağlı ölümlerden sonra ve dejeneratif hastalıklar ve kazaların da önünde geldiğini ortaya koyuyor.

Ayrıca şiddete bağlı ölümlerin gerçekten de !Kunglar arasında neden sona erdiği üzerinde düşünmek de oldukça eğitici olabilir. Lee'nin son rapor ettiği cinayet 1955 baharında iki !Kung erkeğinin bir başka !Kungu öldürmesiyle gerçekleşmiştir. İki katil de polis tarafından tutuklanmış, yargılanmış ve hapse atılmışlar, evlerinin olduğu bölgeye bir daha dönmemişlerdir. Bu olay, polisin bir !Kung katili ilk kez tutuklayıp hapse attığı başka bir olaydan sadece iki yıl sonra gerçekleşmiştir. Lee, analizlerini 1979'da ya-

yımlamıştır. Bölgede bu arada başka bir cinayet vakası olmamıştır. Bu olaylar zinciri güçlü devlet yönetiminin şiddeti engellemedeki kontrol gücünü sergiliyor. Aynı rolün, Yeni Gine'de sömürgecilik ve sonrası dönemlerde şiddet olaylarında yaşanan hızlı düşüşe de yansıdığını görürüz. Bu gelişmeler, Endonezya ve Avustralya'nın doğu ve batı Yeni Gine'de kontrol sağlamasıyla birlikte hızlanmıştır; Endonezya Yeni Gine'sinde kurulan güçlü ve katı tutumlu hükümetten sonra şiddet olayları çok düşük bir seviyede devam etmekteyken, Papua Yeni Gine'de Avustralya'nın sömürge yönetiminden sonra kurulan zayıf bağımsız hükümetin gevşek tavırları şiddet olaylarının yeniden canlanmasına yol açmıştır. Devlet yönetimleri altında şiddetin azalması yönündeki bu eğilim, anlaşmazlık çözümlerinde son çare olarak şiddete başvuran geleneksel toplumların, şiddet dışı çözüm araçları ve yöntemlerine sahip olmadıkları anlamına gelmez (2. Bölüm).

!Kunglar arasında işlenen 22 cinayetin detayları aşağıdaki gibidir. Bütün katiller ve 22 kurbanın 19'u 20 ile 55 yaş arasında yetişkin erkeklerden oluşuyor ve kurbanların sadece 3'ü kadın. Bütün vakalarda !Kung katili kurbanını tanır ve kurban uzak bir akrabadır. !Kunglar arasında, Amerika'daki gasp olayları ve sokak kavgalarında sık karşılaşıldığı gibi tamamen yabancı kişileri öldürme olayı yok. Bütün cinayetler açık alanda diğer insanların arasında gerçekleşiyor. 22 cinayetten sadece 5'i planlanarak işleniyor. Örneğin 1948 yılı civarındaki özgün bir vakada ünlü ve psikotik olarak bilinen /Twi adındaki şimdiden iki kişiyi öldürmüş bir adama, /Xashe adındaki bir adam zehirli okla saldırıda bulunur ve onu vurur. Yaralanan /Twi, //Kushe adındaki bir kadını o hâliyle ağzından mızraklamayı ve kadının kocası Ne!ishi'yi de zehirli okla sırtından vurmayı başarır. Bunun üzerine kabilenin başka üyeleri de /Twi'yi zehirli oklarla âdeta kirpiye çevirirler. Sonra da bedenine mızrak saplarlar. Bununla beraber, diğer 17 !Kung cinayeti tamamen plansız gelişen olaylarda gerçekleşmiştir. Örne-

ğin N≠wama'da gelişen bir olayda, bir adam karısının genç kız kardeşinin bir adamla evlenmesine karşı çıkar. Sonuçta aralarında büyük bir tartışma çıkar ve koca baldızını zehirli okla vurur; kıza talip olan adam, babası ve erkek kardeşinin karşısında koca ve onun müttefikleri vardır ve birbirlerine ok ve mızrak atarlar; çıkan çatışmalarda, kıza talip olan adamın babası kalçasından zehirli okla ve göğsünden de mızrakla ölümcül şekilde yaralanır.

!Kung cinayetlerinin çoğu (22'sinin 15'i) bir öldürmenin diğerine ve onun da ötekine yol açtığı 14 yıla kadar uzayabilen kan davaları nedeniyle işlenmiştir. Bu tür intikam döngüleri geleneksel savaşların bir özelliğine de işaret etmektedir (3. ve 4. Bölümler). !Kungları cinayetlere yönlendiren itkiler arasında intikam dışında en sık karşılaşılanı, gayri meşru ilişkilerdir. Örneğin, karısı bir başkasıyla yatan bir koca gayrimeşru sevgiliye saldırmış ve yaralamıştır, ancak sonra yaralı adam kocayı öldürmeyi başarmıştır. Diğer bir aldatılan koca, karısını zehirli ok saplayarak öldürmüş, sonra kaçmış ve köye bir daha dönmemiştir.

Diğer küçük-ölçekli toplumlara baktığımızda bazılarının şiddete !Kunglardan daha az (Aka pigmeleri, Sirionolar) ve diğerlerinin de (örneğin Acheler, Yanomamolar, Grönland ve İzlanda Norseleri) daha çok başvurduklarını görüyoruz. Achelerin 1971'den önce hâlâ avcı-toplayıcı olarak ormanlarda yaşamakta olduğu dönemlerde insan kaynaklı şiddet hastalıklardan bile ön sırada yer alan bir ölüm nedeniydi. Achelerin şiddete dayalı ölümlerinin yarısından fazlası Ache olmayan Paraguaylıların elinden gerçekleşiyordu, fakat Achelerin diğer Acheler tarafından öldürülmeleri yine de toplam öldürmelerin içinde yüzde 22'lik bir oranı teşkil ediyordu. !Kunglar arasındaki şiddetin yüzde 81'i yetişkin !Kunglara yönelir. Oysa bununla tezat oluşturacak şekilde, Achelerde kurbanların çoğunu çocuklar ya da bebekler oluşturur –örneğin, ölen bir yetişkine refakat etmesi için öldürülen çocuklar (özellikle de kızlar), babaların terk etmesi ya da öldürülmesi so-

nucunda ihmal edilen ya da öldürülen çocuklar, veya bir önceki kardeşinden çok kısa sonra doğduğu için, yani kısa doğum aralığı nedeniyle öldürülen bebekler. Yine !Kunglarla tezat oluşturacak şekilde, yetişkin Achelerin grup içinde öldürülmelerinde karşılaşılan en yaygın biçim, silahların şansa bağlı olarak elde olduğu zamanlarda. Plansız çatışmalarla gelişmez. Onlar önceden düzenlenmiş ayinler şeklinde sopalarla dövüşürler. Tıpkı !Kunglarda olduğu gibi Acheler arasında da devlet müdahaleleri şiddet seviyesinin büyük oranlarda düşmesine neden olmuştur. 1977'den itibaren artan şekilde rezervasyon bölgelerinde yaşamaya başlayan Acheler Paraguay devletinin kontrolü altına girmişler, yetişkin Achelerin yine Acheler tarafından öldürülmesi olayları tamamen durmuş, çocuk ve bebek öldürmeleri de önemli oranlarda azalmıştır.

Geleneksel toplumlar, sürekli şiddet tehdidi altındayken, devlet yönetimi ve polis olmadan kendilerini nasıl koruyorlardı? Bu sorunun yanıtının önemli bir parçası, onların yapıcı paranoyanın çeşitli biçimlerini geliştirmiş olmalarında yatıyor. En yaygın kurallardan birisi, yabancıların farkında olmaktır: bölgendeki yabancıları sürekli olarak öldürmeye çalışmalısın ve onları uzak tutmalısın, çünkü yabancılar kabilenizin içine sızıp üyelerinizden birini öldürebilirler. Diğer bir kural, varsayılan müttefiklerin ihanetini her zaman bir olasılık olarak görmek ve ihanet gerçekleştiğinde bunun farkına varmaktır ya da tersine potansiyel ihanet olasılığı olan müttefiklerden önce davranıp senin ona ihanet etmendir. Örneğin, Yanomamoların bir savaş taktiğinde, komşu köyün halkı düzenlenen bir panayıra davet edilir ve sonra onlar silahlarını bırakıp yeme-içmeye daldıklarında öldürülürler. Don Richardson Yeni Gine'nin güneydoğusundaki Sawi halkının ihaneti, bir ideal olarak onurlandırdığını bildirmiştir. Bu taktikte, bir düşmanı ona açıkça meydan okuyarak öldürüleceğinize, ona dostluk gösterisinde bulunup iyi ilişkilere ikna edersi-

niz, aylar boyunca sizi defalarca ziyaret etmesine göz yumar ve sofranızı paylaşırsınız, ama sonra onu tam öldürmeden önce tüm bunların nasıl bir oyun olduğunu açıklar ve onun korkusunu izlersiniz, "*Tuwi asonai makaerin!*" (Seni öldürmek için dostluğumuzla şişmanlattık!)

Saldırı riskini azaltmak için bir başka taktik de köylerin, büyük oranda iyi savunulabilir ve etrafa hâkim yerlerde seçilmiş olmasıdır. Örneğin Yeni Gine'nin dağ köyleri tipik olarak tepe üstlerine kurulmuşlardır ve ABD'nin güneybatısındaki birçok geç dönem Anasazi yerleşimi sadece sarkıtılan merdivenlerle erişim sağlanan yerlerdedir ve merdivenler toplandığında hiçbir erişim söz konusu olmaz. Bu yerlerin sakinleri için ihtiyaç duyulan su ve gıdaları yukarıdaki yerleşim yerine nakletmek fazladan iş yükü anlamına gelse de, nehir kenarlarında sürpriz saldırılara açık bir köyün risklerinden kaçınmak için bu zorluklara katlanılmaktadır. Artan nüfus yoğunluğu, ya da yoğunlaşan çatışmalar, birbirinden ayrık kulübelerde yaşayan insanları, yaşam yerlerini daha iyi savunabilecek şekilde bir arada toplayan ve etrafı çitlerle çevrilmiş yerlerle değiştirme eğilimine sokar.

Gruplar kendilerini diğer gruplarla bir ittifaklar ağı kurarak da korurlar, bu bireylerin birbirleriyle oluşturduğu ittifaklar şeklinde bireysel bazda da yapılır. Sürekli konuşmanın işlevlerinden birisi, bu olgu diğer toplumları ziyaret edenleri nasıl etkilemişse, beni de Yeni Gine'de öyle etkilemişti. Bu işlev, birisiyle devamlı konuşarak onun temas evreni hakkında mümkün olduğu kadar çok bilgi sahibi olmak ve insan aktivitelerini sürekli takip etmekti. Özellikle de iyi bilgi kaynakları arasında, evlenerek bir köyden başka köye göçmüş olan kadınlar vardır. Bu tip evliliklerle, ata evi yerleşiminin (yani, gelin kocasının babasının grubuna katılır) olduğu geleneksel yaşamda yaygın olarak karşılaşılır. Bu şekilde evlenen kadınlar sıklıkla, kocasının ve koca tarafından diğer akrabalarının, kendi doğduğu köye karşı herhangi bir saldırı hazırlığını kan

bağı olan yakınlarına bildirerek onları uyarabilir. Son olarak, akşam ateşin etrafında yapılan uzun sohbetler sadece eğlence amaçlı değildir, bu sohbetler aynı zamanda çocukların (ve diğer herkesin) çevresel riskler ve diğer insanlardan gelebilecek tehlike ve saldırılara karşı eğitilmelerini ve onların sürekli tetikte olmalarını da amaçlar.

Hastalıklar

Hangi geleneksel topluluğun söz konusu olduğuna bağlı olarak, hastalıklar insan yaşamının ya en önde gelen (örneğin Agtalar ve !Kunglar arasında sırasıyla yüzde 50-86 ve yüzde 70-80 aralıklarında olduğu tahmin edilmektedir) ya da en azından insan kaynaklı şiddetten sonra ikinci sırada olan tehlikesidir (örneğin Achelerde orman şartlarına bağlı olarak ölümlerin yüzde 25'i hastalıklar nedeniyle olmaktadır.) Bu konuda, yetersiz beslenmenin insanları enfeksiyonlara daha yatkın kılması ve gıda arzı yetersizliğinin enfeksiyona bağlı olarak kayıtlara geçen ölümlere olan katkısı da göz önüne alınmalıdır.

Farklı kategorilerdeki hastalıkların göreceli önemi geleneksel toplumların yaşam tarzları, coğrafi pozisyonları ve yaşa bağlı olarak büyük oranda değişikler gösterir. Genelde, bulaşıcı hastalıklar bebekler ve küçük çocuklar arasında en önemli yeri alırken, diğer yaş grupları için de önemini korur. Solucanı parazitlere (kancalı ve kancasız tenya gibi) ve böcekten kaynaklanan tek hücreli parazitlere (kolera ve uyku hastalıklarına yol açan etkenler gibi) bağlı olan hastalıklar daha çok tropikal iklimlerde yaşayan halklar için problemdir ve örneğin Kuzey Kutup Bölgesi, çöller ve soğuk yüksek dağ kesimlerinde bu sorunlara çok daha seyrek rastlanır, çünkü buraların çevre şartları solucanı parazitlerin ve tek hücrelilerin taşıyıcısı böceklerin yaşamasına uygun ortam sağlamaz. Yaşamın

ilerleyen safhalarında kemikler, eklemler ve yumuşak dokularda görülen dejeneratif hastalıklar –artrit, osteoartrit, osteoporoz, kemik yapıları ve diş minesi– önem kazanmaya başlar. Modern kanepe kuşlarınınkiyle (yani bizlerle) kıyaslandığında geleneksel halkların yaşam tarzının gerektirdiği çok daha fazla fiziksel yük, onları dejeneratif hastalıklara karşı çok daha savunmasız bırakır. Ancak, günümüzün modern dünyasındaki en yaygın hastalıklar geleneksel toplumlar arasında ya hiç görülmez ya da nadir karşılaşılır. Bu hastalıkların bazıları, koroner kalp yetmezliği, damar tıkanıklığı, kalp krizi ve yüksek tansiyonun sonuçları, yetişkinlerdeki şeker hastalığı ve kanserlerin çoğu olarak sıralanabilir. Birinci Dünya'yla geleneksel sağlık modelleri arasındaki bu çok çarpıcı farkın nedenlerini 11. Bölümde ayrıntılı olarak ele alacağım.

Bulaşıcı hastalıklar sadece son iki yüzyıl içinde Birinci Dünya'daki insan ölümlerinin bir nedeni olarak önemini yitirmiştir. Temizliğin öneminin anlaşılması, devletlerin halkın temiz su kaynaklarına erişimini sağlaması, aşının geliştirilmesi ve diğer kamu sağlığı önlemleri bunun nedenleri arasındadır. Bulaşıcı hastalıkların nedeni olan mikroplar hakkındaki bilgilerin gelişmesi, diğer akılcı karşı-önlem ve yöntemlerin de gelişmesine neden olmuştur. Antibiyotiklerin keşfi ve kullanılmaya başlanması bu gelişmelerden biridir. Yetersiz hijyen, geleneksel toplumlarda bulaşıcı hastalıkların hızlı yayılmasına neden olur. Onlar, yakınlarına dışkılarını yaptıkları su kaynaklarını içerler, yemek, banyo ve çamaşırda kullanırlar ve yemek yemeden önce ellerini yıkamanın önemini bilmezler.

Kendi deneyimlediğim hijyene bağlı bir hastalık örneğinden söz etmek istiyorum. Endonezya'ya yaptığım bir seyahatte günlerimin çoğunu, yalnız başıma kuş izlemekle geçiriyordum. Endonezyalı meslektaşlarımla paylaştığım kamp yerinden ormana açılan patikalarda dolanıyordum. Derken her gün belirsiz saatlerde ani ishal nöbetleri geçirmeye başlayınca endişelendim. Nerde

hata yaptığımı kara kara düşünmeye başlamıştım, ishal saatlerinin bu değişkenliğine neyin neden olduğunu anlamaya çalışıyordum. Sonunda bağlantıyı buldum. Benim için endişelenen ve her şeyin yolunda olup olmadığından kendini sorumlu hisseden son derece kibar Endonezyalı bir meslektaşım, kaybolmadığım ve bir kaza geçirip geçirmediğimden emin olmak için her gün kamptan benim ilerlediğim patika boyunca benle karşılaşana kadar yürüyordu. Benimle karşılaştığında da düşüncelilik ederek kamp yerinden bana getirmiş olduğu bisküvileri ikram ediyordu. Her şeyin yolunda olduğundan emin olmak için benimle birkaç dakika sohbet ediyor, sonra da geri dönüyordu. Bir akşam, bu ishal nöbetlerinin kibar arkadaşımın ziyaretlerinden ve onun ikram ettiği bisküvileri yedikten yarım saat kadar sonra başladığını keşfettim. Eğer benimle sabah 10.00'da karşılaşıyorsa ishal nöbeti de 10.30'da oluyordu, karşılaşmamız öğleden sonra 2.30'da olmuşsa nöbet bu sefer 3.00'da oluyordu. Ertesi günden sonra, bana getirdiği bisküviler için teşekkür edip onları yemeden sakladım ve bir daha asla ishal nöbeti geçirmedim. Sorun bisküvilerden değil arkadaşımın onları veriş tarzından kaynaklanıyordu. Bu bisküviler normalde selefon ambalajlarının içinde duruyordu ve biz onları kapalı ambalajlarını açıp yediğimizde hiçbir şey olmuyordu. Sorun, arkadaşımın bana bisküvileri verirken bağırsaklara ait patojenleri elinden bana bulaştırmakta olmasından kaynaklanıyordu.

Bulaşıcı hastalıkların yaygın türleri, göçebe avcı-toplayıcılar ve aile seviyesinde çiftçilik yapan küçük nüfuslu toplumlar arasında olduğu kadar, büyük nüfuslu modern toplumlar ile yeni Batılılaşmış toplumlar ve Eski Dünya'nın büyük nüfuslu geleneksel çiftçi toplumları arasında da önemli oranlarda farklılaşır. Avcı-toplayıcılara özgü hastalıklar, sıtma, eklem bacaklılardan bulaşan ateşli hastalıklar, dizanteri ve diğer bağırsak enfeksiyonu hastalıkları, solunum yolları hastalıkları ve cilt enfeksiyonlarıdır. Avcı-toplayı-

cılarda görülmeyen, yerleşik nüfuslara özgü bulaşıcı hastalıkları Batılı ziyaretçilerin son zamanlarda bu gruplara bulaştırmış olmasından korkulmaktadır. Bu hastalıklar arasında difteri, grip, kızamık, kızılcık, kabakulak, boğmaca, çiçek ve tifo vardır. Avcı-toplayıcılar arasında inişli çıkışlı eğriler izleyen bulaşıcı hastalıklardan farklı olarak, bu yoğun nüfuslara özgü hastalıklar çok şiddetli salgınlara yol açar. Bir bölgeye çok kısa sürede yayılır ve insanları hasta eder, iyileşme de ölüm de çok çabuk gelir, hastalık bölgesel olarak bir ya da birkaç yıl sürdükten sonra kaybolur.

Salgın hastalıkların, sadece büyük insan nüfusları arasında gelişip kendilerini sürdürebilmelerinin nedenleri son on yıllarda yapılan mikrobiyolojik ve epidemolojik araştırmalarla ortaya çıkarılmıştır. Bu nedenler, bu hastalıkların çok kolay bulaştırılmaları, çok şiddetli seyretmeleri, hayatta kalınması durumunda yaşam boyu bağışıklık sağlaması ve sadece insan türüyle sınırlı kalması olarak tespit edilmiştir. Salgın hastalıkların mikropları hastalıklı insanlardan yakındaki sağlıklı bir insana, hastanın cildinden sızan cerahat, öksürük veya sümkürme esnasında havaya bulaşma ya da hastanın dışkısının yakınlardaki su kaynaklarına bulaşması gibi yollarla kolayca geçer. Sağlıklı insanlar hastalığı hastaya dokunmak, onun dokunduğu bir nesneye dokunmak, hastanın dışarıya soluduğu havayı solumak ya da kirlenmiş suyu içmek gibi yollarla kaparlar. Hastalıkların şiddetli seyretmesi şu anlama gelir: hastalık bulaştıktan sonra birkaç hafta içinde hastanın ölümü ya da iyileşmesiyle sonuçlanır. Hastalığın şiddetli seyrinin, kolay bulaşmasıyla bir araya gelmesinin anlamı da şudur: kısa süre içinde yerel bir nüfus içindeki herkes hastalığa yakalanacak ve onlar da ya iyileşecek ya da öleceklerdir. Yaşam boyu bağışıklık kazanma olgusu ise, bu hastalıklara yakalanmış ve iyileşmiş olanların gelecekteki bir süreye kadar bir daha bu hastalığa yakalanmaması anlamına gelir. Artık o toplumda, o hastalığa sadece bağışıklığa henüz sahip olmayan yeni doğan bebekler açık

olacaktır. Hastalığın insanlarla sınırlı olması da, hayvan ya da toprak rezervlerinin hastalığın taşıyıcısı olmayacağı anlamına geliyor. Hastalık, uzak bir mesafedeki bir kaynaktan geri dönene kadar, o bölgede bir süre kaybolacaktır. Tüm bu özelliklerin bir arada olması da bu bulaşıcı hastalıkların varlığını sürdürebileceği kadar büyük insan toplumları arasında bir bölgeden diğerine hareket ederek kendini yenileyebileceğini, büyük nüfusun bir bölgesinde kaybolurken, diğer tarafında ortaya çıkacağını göstermektedir. Örneğin, kızamık hastalığının kendini bu şekilde sürdürebilmesi için asgari nüfusun birkaç bin kişi olması gerektiği bilinmektedir. Bundan dolayı bu hastalıklar, "insanlarda görülen, kitlesel bağışıklığa yol açan bulaşıcı akut salgın hastalıklar" olarak adlandırılır –ya da daha kısa bir şekilde kitlesel hastalıklar denir.

İnsanların 11 bin yıl önce tarımsal usulleri kullanmaya başlamasından önce kitlesel hastalıklar yoktu. İnsanlar, bu hastalıkları taşıyabilecek kadar nüfusa, ancak tarımsal üretime geçtikten sonra ulaşabilmişlerdir. Önceden, hepsi de göçebe avcı-toplayıcılar olan toplumlar, tarımsal usulleri uyarlayıp kalabalık nüfuslar hâlinde köylerin sağlıksız şartlarında yerleşik düzene geçmişlerdir. Bir yandan da, diğer köylerle ticaret yoluyla ilişkiye geçmişler ve bu da mikropların hızlı bir şekilde bulaştırılmasına ideal bir ortam hazırlamıştır. Moleküler biyologların son dönem araştırmaları, şimdi sadece insanlarda görülen kitlesel hastalıklardan sorumlu mikropların birçoğu ya da belki de büyük çoğunluğunun, 11 bin yıl önce hayvanların evcilleştirilmeye başlandığı dönemlerde evcil hayvanlardaki kitlesel hastalıkların insana bulaşmasından kaynaklandığı sonucuna varmışlardır. Sığırlar ve domuz gibi hayvanlarla olan yakın temas, bu hastalık mikroplarının insanlara aktarılması için ideal zemini hazırlamıştır.

Avcı-toplayıcıların küçük nüfuslarında kitlesel hastalıkların olmayışı, onların bulaşıcı hastalıklara yakalanmadığı anlamına

şüphesiz gelmez. Onlar da bulaşıcı hastalıklara yakalanabilirler, fakat onların yakalandıkları bulaşıcı hastalıklar kitlesel hastalıklardan dört açıdan ayrılırlar. Birincisi, onların hastalıklarına yol açan mikroplar, sadece insan türlerine özgü değildir ve hayvanlarla da paylaşılır (örneğin sarıhumma maymunlarla paylaşılır), ya da tetanos ve botulizm hastalıklarına yol açan toprakta yaşayabilen mikroplar da vardır. İkincisi, cüzam ve Ekvator frengisi gibi birçok hastalık şiddetli (akut) değil kroniktir. Üçüncüsü, yine cüzam ve Ekvator frengisi ile örneklendirebileceğimiz, insanlar arasında kolayca geçiş yapmayan bazı hastalıklar vardır. Son olarak da, hastalıkların çoğu kalıcı bağışıklık sağlamaz, yani hastalıktan kurtulan birisi aynı hastalığa tekrar yakalanabilir. Bu dört gerçek, bu hastalıkların küçük ölçekli toplumlarda kendilerini sürdürebileceği anlamına gelir. Hayvanlar ve toprak rezervlerinden ve kronik hastalardan, tekrar tekrar bulaşabilirler.

Avcı-toplayıcılar ve küçük ölçekli tarımsal toplumlar, kitlesel hastalıklara karşı bağışık değillerdir; onlar kitlesel hastalıkları sadece kendilerinde taşıyabilirler. Diğer yandan, küçük insan toplumları, dış dünyadan yabancı bir ziyaretçi onların arasına karıştığında trajik bir şekilde kitlesel hastalıklara maruz kalabilirler. Onların, en azından bazı kitlesel hastalıklara karşı artan duyarlıkları, ölüm oranlarının yetişkinlerin arasında çocuklara göre daha fazla olmasına yol açar. Çok nüfuslu Birinci Dünya toplumları arasında herkes çocukken kızamık hastalığı geçirir, fakat küçük ve izole bir toplum olan avcı-toplayıcıların yetişkinleri kızamık geçirmemiştir ve onların kızamık geçirmesi ölümcül sonuçlara yol açabilir. Inuitler, Amerikan yerlileri ve Yerli Avustralyalılar arasında, Avrupalıların teması nedeniyle oluşan salgın hastalıklarla ilgili çok miktarda dehşet verici hikâye vardır.

Hastalıklara tepkiler

Hastalıklar geleneksel toplumlarda diğer üç temel tehlike türünden, tehlikenin ardında yatan mekanizmaların anlaşılabilmesi, böylece etkili önlemler ve tedavi yöntemleri geliştirilebilmesi açısından, farklılaşır. Bir kişi bir kaza, şiddet ya da açlık nedeniyle yaralandığı veya öldüğü zaman sürecin nedenleri çok açıktır. Örneğin devrilen bir ağaç üstüne düşer, bir düşman oku saplanır, ya da gıda yetersizliğinden aç kalınır. Bu durumlarda uygun tedavi ya da önlem de çok açıktır: ölü ağaçların altında uyunmayacaktır, düşmanlar gözlenecek, önce onlar öldürülecektir ve yeterli gıda kaynakları tedarik edilecektir. Bununla beraber, hastalıkların nedenlerinin sağlam ampirik temellerde anlaşılması ve bilimsel temelli önleyici önlem ve tedaviler, ancak son iki yüzyıl içinde dikkat çekici sonuçlar üretebilmiştir. O zamana kadar, geleneksel toplumlar kadar devletli toplumlar da hastalıklardan dolayı ağır kayıplar vermişlerdir.

Bu geleneksel insanların hastalıkları önleme konusunda tamamen çaresiz oldukları anlamına gelmiyor. Sirionolar insan dışkısıyla, dizanteri ve kancalı kurt gibi hastalıklar arasındaki ilişkiyi anlamışlardır. Bir Siriono annesi, bebeği kakasını yaptığında altını hemen temizler ve kirlenen temizlik malzemelerini bir sepette toplar. Sonra da onları ormanda uzak bir bölgeye atar. Ancak Sirionolar bile hijyen konusunda çok katı değildirler. Antropolog Allan Holmberg'in şahidi olduğu vakada, bir Siriono bebeği, annesi onu izlemediği esnada kakasını yapar. Bebek annesinden habersiz dışkının içinde yatmaya devam eder ve sonra dışkıyı eliyle ağzına sokar. Annesi sonunda olup biteni görür. Bebeğin ağzına elini sokarak dışkıyı çıkarır ve ağzını siler, fakat kirlenen bebeği yıkamadığı gibi kendisi de elini yıkamadan yemek yemeye devam eder. Piraha yerlileri kendi yedikleri tabaktan köpeklerinin de ye-

mesine izin verirler. Bu, köpek türü hayvanlarda bulunan mikrop ve parazitleri kapmak için uygun bir ortam yaratır.

Birçok geleneksel toplum, deneme yanılma yöntemiyle bazı yerel bitkilerin bazı hastalıklara iyi geldiğine inanmaya başlar. Yeni Gineli arkadaşlarım bana, sıtma, diğer ateşli hastalıklar ya da dizanteri gibi hastalıklara iyi gelen ya da hamile kadınların düşük yapmasına neden olabilen bitkileri sıklıkla gösterirlerdi. Batılı etnobotanikçiler, geleneksel toplumların botanik bilgisini incelerler ve ilaç şirketleri de bu bitkilerden ilaçlar yaparlar. Yine de, geleneksel tıp bilgisinin genel anlamdaki başarısı, ilginç bir şekilde oldukça sınırlıdır. Sıtma, Yeni Gine'nin ovalık kesimlerinde ve yüksek bölgelerde en yaygın ve ölümcül hastalıktır. Bilim adamları bu hastalığın nedeninin, *Anopheles* ailesinden sivrisinekler tarafından insanlara bulaştırılan *Plasmodium* cinsi bir tek hücreli olduğunu keşfedip bazı ilaçlar geliştirdikten sonra, Yeni Gine'nin ovalarında sıtmadan ölümlerin oranı yüzde 50'lerden yüzde 1'lere düşmüştür.

Geleneksel halkların hastalıkların nedenleri, çeşitli önlem ve tedavi yöntemlerinin sonuçları hakkındaki görüşleri farklıdır. Aralarından bazı insanlar şifacılık konusunda uzmanlaşırlar, onlara Batılılar tarafından "şaman" denir ve onlara bazı yakıştırmalarda bulunulur. !Kunglar ve Acheler hastalıklara genellikle kaderci bir gözle bakarlar. O, tesadüfen başa gelir ve karşısında çaresizsinizdir. Diğer bazı durumlarda, Acheler biyolojik açıklamalar getirirler. Örneğin çocuklarda görülen ölümcül bağırsak enfeksiyonları için sütten kesilme ve katı gıda yeme gibi bir neden ileri sürerler. Ateşli hastalıkları, genellikle kötü et, balın çok ya da az suyla karıştırılarak yenmesi, aşırı böcek larvası yenmesi, tehlikeli gıdalar veya insan kanının dışarı çıkması gibi nedenlere bağlarlar. Bu açıklamaların her biri bazı durumlarda doğrudur, fakat bu açıklamalar Acheler arasında hastalıkların yüksek ölüm oranlarına yol açmasını engellemez. Daribi, Fayu, Kaulong, Yanomamo ve diğer

birçok halk bazı hastalıkları lanet ya da büyücülüğe bağlarlar. Daniler, Daribiler ve !Kunglar diğer başka hastalıkları hayaletler veya kötü ruhlara atfederler, bu hastalıkları !Kung şifacıları meditasyon yaparak ve transa geçerek tedavi etmeye çalışırlar. Kaulonglar, Sirionolar ve diğer birçok halk hastalıklara ahlaki ve dinsel açıklamalar getirme eğilimindedirler. Örneğin, hasta doğayı küçümsemiş, hor kullanmış ya da bir tabuyu çiğnemiş ve kendisi hastalığa davetiye çıkarmıştır. Kaulonglar erkeklerdeki solunum yolları hastalıklarının kadınların pislikleri nedeniyle oluştuğunu düşünürler. Erkekler kadınların âdet kanamaları ya da doğum nedeniyle kirlenmiş bir nesneye rastlarlarsa, onların geçtiği bir köprüden, üstünden geçtikleri devrilmiş bir ağacın üstünden geçerlerse, onların içtiği sudan içerlerse bu hastalıklara yakalanabilirler. Batılılar, Kaulongların solunum yollarıyla ilgili bu kuramlarını küçümsemeden önce, bizlerin de sıklıkla kansere yol açan şeylerin arkasında nasıl ahlaki nedenler aradığımızı göz önüne getirmeliyiz, böyle bir akıl yürütme Kaulongların solum yolları hastalıklarına getirdiği bu açıklamalardan pek de farklı değildir.

Açlık

1913'ün Şubat ayında, İngiliz kâşif A. F. R. Wollaston Yeni Gine'nin dağlık bölgesindeki ormanlarda keyifle dolaşırken, Yeni Gine'nin en yüksek dağının zirvesinin karlı kesimine ulaşır. Burada, daha yakınlarda öldükleri belli olan iki insanın cesedi ile karşılaşınca dehşete kapılır. Sonraki iki gün boyunca, ki o günleri yaşamının en kötü günleri olarak hatırlar, Yeni Gine dağ halklarından çoğu kadın ve çocuk 30 kişinin daha cansız bedenlerini bulur. Cesetleri, bir patika üzerinde, beş kişiye kadar çıkabilen gruplar hâlinde çardakların altında bulmuştur. Derken, ölmüş iki kadın ve bir çocuğun olduğu bir grupta, üç yaşında hâlâ yaşamak-

ta olan küçük bir kız çocuğuna rastlar ve çocuğu kampına taşıyıp sütle besler, ancak iki saat sonra o da yaşamını yitirir. Sonra kampa, bir adam, bir kadın ve iki çocuktan oluşan bir grup gelir, ailenin bir ferdi olan diğer bir çocuk ise çoktan ölmüştür. Gruptakilerin hepsi de bir deri bir kemik hâldedir, tüm tatlı patates ve domuz stokları tükenmiş ve ormanda da palmiye ağaçlarının gövdelerinden başka yiyecek bir şeyler bulamamışlardır ve en zayıfları açlıktan nerdeyse ölmek üzeredir.

Geleneksel toplumlardaki ölümlerin nedenleri arasında, Wollaston'un bu şekilde karşılaştığı açlığın, bu konuda sıklıkla adı geçen kazalar, insan şiddeti ve hastalıklarla karşılaştırıldığında, sözü nedense daha az edilir. Açlık gerçekleştiği zaman kitlesel ölümlere yol açar, çünkü küçük ölçekli toplumlarda insanlar gıdalarını paylaşırlar ve bu da onların ya hep beraber doymaları ya da hep birlikte aç kalmaları anlamına gelir. Fakat açlığın ölüm nedenlerindeki payı hep göz ardı edilen bir olgudur. Çoğu durumda, insanlar ciddi biçimde yetersiz beslendiklerinde başlarına başka bir şey daha gelmeye başlar ve onların nihai ölüm nedeni, açlık olmaz. Bedenlerinin direnci zayıflar, hastalıklara daha fazla açık hâle gelirler ve ölüm nedenleri kayıtlara hastalık olarak geçer. Oysa, o hastalık normalde sağlıklı bir insanı öldürmesi beklenmeyen bir hastalıktır. İnsanlar fiziksel olarak zayıfladıkça, kazalara, ağaçtan düşmelere veya boğulmalara daha yatkın hâle gelirler, sağlıklı düşmanlar tarafından daha kolay öldürülürler. Küçük ölçekli toplumların yiyecek temini uğraşlarını çeşitlendirmeleri ve gıda arzlarının sürdürülebilirliğini sağlamak için aldıkları incelikli önlemlerden, devam eden sayfalarda bahsedeceğim, ki bunlar bile açlık olgusunun geleneksel yaşamda her yerde karşılaşılan ne kadar temel bir tehlike unsuru olduğunu bize kanıtlamaya yetecektir.

Dahası, gıda yetersizliğinin tek biçimi yetersiz kalori alımı da değildir, aynı zamanda belli vitaminlerin (beriberi, pelagra, kansızlık, raşitizm, iskorbüte neden olur), belli minerallerin (demir

eksikliği ve guatra neden olur) ve proteinlerin alımındaki yetersizlikler de (protein yetmezliğine neden olur) açlık kavramının içine girer. Bu belli eksikliklere bağlı hastalıklara çiftçiler arasında avcı-toplayıcılardan daha yaygın olarak karşılaşılır. Çünkü avcı-toplayıcıların diyetleri çiftçilerinkinden çok daha çeşitlidir. Kalori açlığı gibi belli eksikliklere bağlı hastalıklar da, bir kişinin ölümünün kayıtlara kaza, şiddet görme ya da bulaşıcı hastalık olarak geçmesine neden olabilir.

Açlık, zenginleşmiş Birinci Dünya vatandaşlarının artık akıllarının ucundan bile geçmeyen bir tehlikedir. Çünkü bizlerin gıdalara erişimi hep aynı düzeyde kalır. Günden güne, mevsimden mevsime ve yıldan yıla önemli değişiklikler beklenmez. Bazı özel gıdalar elbette ki, mevsimliktir ve taze olarak sadece yerel pazarlardan alınabilirler. Fakat erişimi mümkün olan gıda stokları, toplamda hemen hemen aynı düzeyde kalır. Ama, küçük ölçekli toplumlar için, öngörülemez iyi ve kötü günler vardır. Her yılın kötü geçen bazı mevsimleri vardır ve insanlar iyi ya da kötü geçebilecek yılları öngörmeye çalışırlar. Sonuç olarak, gıda arzı sürekli bir sohbet nedeni hâline gelir. Foreli arkadaşlarımın tatlı patatesler hakkında, üstelik daha yeni sofradan kalkmış oldukları hâlde, uzun uzadıya yaptıkları şu sohbete başta şaşırmış olabilirim. Bolivya'nın Siriono yerlileri için, gıda inanılmaz derecede büyük bir meşguliyet konusudur. Onların en yaygın iki ifadesi "midem boş" ve "bana yiyecek bir şey ver" şeklindedir. Seks ve gıdanın önemi Sirionolarla biz Batılılar arasında yer değiştirmiştir: Sirionoluların en büyük endişesi yiyeceklerdir, onlar kelimenin tam anlamında, ne zaman isterlerse o zaman seks yaparlar ve seks gıda açlığının telafisidir; oysa bizim en büyük endişelerimiz seks hakkındadır, bizler ne zaman istersek bir şeyler yiyebiliriz ve yemek de bizde cinsel endişenin telafisidir.

Geleneksel toplumlar, özellikle de çorak bölgeler ya da Kuzey Kutbu gibi çevre şartlarında, bize benzemeyen şekilde öngörüle-

bilir veya öngörülemez gıda arzı yetersizliklerini sıklıkla yaşayabilirler ve onların kıtlık yaşama olasılığı bizimkinden daima çok daha yüksektir. Bu farkın nedenleri çok açıktır. Birçok geleneksel toplum kendilerine yedek imkânlar sunacak gıda üretimi fazlasına sahip değildir. Onlar depolayacak kadar gıda fazlasına sahip olamazlar ya da sıcak nemli iklim gıdaların çabucak bozulmalarına neden olur ya da göçebe yaşam tarzına sahiptirler. Ayrıca bu gruplar gıda fazlalarını depolamaya kalkarlarsa saldırılara açık hâle gelirler. Geleneksel toplumlar bölgesel gıda arzı yetersizliklerinin tehdidi altındadırlar, çünkü onların gıda kaynaklarının hepsi de çok küçük bir arazidedir, hâlbuki Birinci Dünya vatandaşlarının gıdaları ülkenin her yerinden ve en uzak ülkelerden bile gelebilmektedir. Bizim gibi yolları, nakliye araçları, trenleri, gemileri ve uçakları yoktur ve gıdalarını uzak mesafelerden elde edemezler, bunun için en fazla yakın komşulara gidebilirler. Geleneksel toplumlarda, bizim devlet yönetimlerimiz gibi gıdaları depolayan, onları uzak mesafelere nakledebilen ve büyük alanlarda takas yapabilen bir örgütlenme yapısı yoktur. Yine de, geleneksel toplumların kıtlık sorunuyla başa çıkmak için birçok yöntemler geliştirmiş olduklarını göreceğiz.

Öngörülemeyen kıtlıklar

Geleneksel gıda arzının en kısa zamansal ve en dar uzamsal ölçeği, avlanma başarılarına bağlı günlük değişimlerle ilgilidir. Bitkiler sabittir ve bugünden yarına az ya da çok tahmin edilebilir bir düzende toplanabilirler, hâlbuki hayvanlar hareketlidir, dolayısıyla bir avcının herhangi bir belirli gün eve avladığı bir hayvanla dönememe riski hep vardır. Avcı-toplayıcılarda bu belirsizliğe karşı alınan önlem neredeyse evrenseldir. Onlar, tek bir avcının bir günden ötekine başarısız olabileceği ihtimalini dikkate ala-

rak, bir obadaki birkaç avcının yakaladıkları av hayvanlarını günlük olarak bir havuzda toplarlar, böylece ortaya bu yolla elde edilen ortalama öngörülebilir bir gıda arzı çıkmış olur. Richard Lee, Afrika'nın Kalahari Çölü'ndeki !Kungların geliştirdiği bu uygulamayı kendi deneyimlerine dayanarak anlatır. O bir yandan da tüm çevresel şartlarda ve kıtalarda yaşayan avcı-toplayıcılar için genellemelerde bulunur: "Gıda hiçbir zaman sadece bir aile tarafından tüketilmez; daima (gerçekten ya da potansiyel olarak) içinde yaşanılan grubun ya da otuz kişiye kadar çıkabilen (veya daha fazla) obanın diğer üyeleriyle de paylaşılır. Dışarıda yiyecek aramaya çıkabilen kişiler grubun sadece belli bir bölümü bile olsa, gün boyunca toplanan ya da avlanan gıdalar obanın bütün üyelerine eşit olarak paylaştırılır. Avcılıkla geçinen oba ya da kamp, bir paylaşma birimidir." Onun bir havuzda toplama prensibinin sadece avcı-toplayıcılarda değil bazı hayvan yetiştirici ve tarımsal toplumlarda da olduğu görülür. E. E. Evans Pritchard tarafından incelenen Sudan'daki Nuer halkı da bunlardan birisidir. Onlar et, süt, balık, tahıl ve arpa suyu gibi gıdaları paylaşırlar: "Bir hane kendi gıdasına sahip olsa, kendi yemeğini kendi yapsa ve kendi üyelerinin ihtiyaçlarını bağımsız olarak kendisi sağlasa bile, erkekler, az ya da çok kadınlar ve çocuklar başkasının evlerinde öyle boyutlarda yemek yerler ki, dışarıdan bakan birisi bütün topluluğun ortak bir havuzdan her şeyi paylaştıklarını düşünür. Ağırlama ve bir araya gelmenin kuralları, iş özellikle de et ve balık paylaşımına geldiğinde öyle geniş bir çerçeve oluşturur ki, durum basit bir mülkiyet sahipliğini çağrıştırmanın çok ötesine geçer."

Bütün bir grup için gıda arzı ölçeğindeki daha uzun ve büyük çaplı değişimleri, gıda arzındaki öngörülemez dalgalanmalar oluşturur. Avlanmak için araziye çıkan Ache yerlileri için birkaç gün süren yağışlı ve soğuk hava verimsiz bir hasılata ve tehlikeli bir duruma dönüşebilir ve onları sadece aç bırakmayıp, soğukta açık-

ta kalmalarına ve solunum yolları hastalıklarının gelişmesine de neden olabilir. Yanomamo yerlileri için temel gıda anlamına gelen bölgesel bitkilerin ve şeftali palmiyesi ağaçlarının meyvelerinden oluşacak hasadın olgunlaşması, öngörülemez bir durumdur: Ya yiyecek hiçbir şey bulamazsınız, ya da gıda bolluğu olur. Nuerlerin inci darısı, kuraklık, filler, yoğun yağışlar, çekirgeler ve dokumacı kuşları tarafından büyük oranda ya da tamamen zarar görebilir. Yaklaşık dört yılda bir karşılaşılan şiddetli kuraklıklar !Kung avcı-toplayıcılar için öngörülemez açlık anlamına gelir, bu felaket Trobriand Adası'ndaki çiftçiler için nadir karşılan bir durum olsa da, yine de bundan korkulur. Yaklaşık her on yılda bir yaşanan don ise Yeni Gine Highlands'deki çiftçilerin temel besin kaynakları olan tatlı patateslerin ölümü demektir. Solomon adalarındaki yıkıcı kasırgalar bir ya da birkaç on yılda bir düzensiz aralıklarla ada halklarını vurur.

Küçük toplumlar bu tür öngörülemez yerel gıda bulma sıkıntılarıyla çeşitli yollarla baş etmeye çalışırlar. Kamp yerini değiştirmek, gıdayı kendi bedenlerine depolamak, farklı yerel gruplarla anlaşmalar yapmak ve farklı gıda kaynakları için dağınık arazilere yayılmak bu yollar arasındadır. Avcı-toplayıcılar için en basit çözüm sabit bahçelere bağlanıp kalmamaktır, yerel gıda yetersizliği durumunda gıdanın o esnada daha bol olduğu başka bir yere taşınırlar. Gıdalarınızı kilerlerde ya da çeşitli kaplarda saklayamıyorsanız, bu düşman tehdidini artırıyorsa ya da depolayabileceğiniz gıdalar çürüyorsa, o zaman mümkün olduğunca şişmanlayarak gıdayı kendi bedeninizde depolamak en iyisidir. Böylece depolamış olduğunuz gıda çürümeyecek ve çalınma riski de olmayacaktır. 11. Bölüm'de küçük ölçekli toplumlardaki oburlukla ilgili örnekler vereceğim. Gıda bol olduğunda oburluk öyle bir seviyeye ulaşır ki, Batılıların oluşan görüntülere inanabilmesi zordur. Böyle zamanlarda onlarla ancak sosisli sandviç yarışmalarına katılan birkaç kişi yarışabilir. Kendilerini bu şekilde şişmanlatan insanlar

gıda yetersizliğinin ortaya çıktığı dönemlerde hayatta kalma konusunda daha başarılı olurlar.

Oburluk, gıda sıkıntısı baş gösterdiğinde size birkaç hafta dayanma gücü sağlayabilir, ama bir yıl sürecek bir açlığa karşı koruyamaz. Böyle durumlar için alınacak bir önlem, çevredeki diğer gruplarla gıdanızı mütekabiliyet esasına göre paylaşmak üzere anlaşmalar yapmanızdır. Böylece gıda fazlası olan bir grup aynı dönemde gıda sıkıntısı yaşayan grupla yiyeceklerini paylaşır. Ancak iki grubun da aynı dönemdeki gıda dalgalanmalarından etkilenmemeleri için aralarında yeterince bir mesafe olmalıdır. Bu sizin grubunuzun diğer bir grupla karşılıklı olarak çeşitli avantajlar içeren bir anlaşmaya varmanıza bir kapı açar. Böylece, onlar yeterli yiyeceğe sahip olduklarında sizin onların arazisini kullanmanıza izin verirler ya da size gıda gönderirler ve tam tersi onlar için de geçerlidir.

Örneğin, !Kung Sanların yaşadığı Kalahari Çölü'nde belli bir ayda yağan yağmurun miktarı on farklı yerde on katına kadar farklı miktarlarda olabilmektedir. Bunun sonucu, Richard Lee'nin sözleriyle şöyledir: "Çölde birkaç saat içinde bir yerde çiçekler açarken, birkaç saatlik bir yürüyüş mesafesindeki arazi hâlâ kavruluyordur." Bir örnek olarak, Lee beş farklı yerde, 1966 Temmuz'undan 1967 Haziran'ına kadar olan 12 aylık ortalama yağış miktarlarını karşılaştırmıştır. Toplam yağış miktarı farkı bölgeler arasında en fazla 2 katına çıkmaktadır, fakat belli bir ayda düşen yağış miktarı aynı bölgelerde sıfırdan 25 santimetreye kadar değişmektedir. Cume bölgesi yıllık en fazla yağış alan bölgedir, fakat 1967 Mayıs'ında bu beş bölgenin en kuru bölgesidir, Kasım ve Şubat 1967'de de ikinci en kuru bölgedir. Buna karşın, Kalkfontein yıllık olarak en az yağış alan bölgedir, fakat burası aynı bölgeler arasında 1967 Mart'ında ve 1967 Mayıs'ında ikinci en yağmurlu bölgedir. Bundan dolayı, herhangi bir bölgede yaşayan bir grup kendi bölgesinde kuraklığın ve gıda arzı yetersizliğinin ne

zaman olacağını öngöremez. Ancak, genellikle böyle durumlarda yakınlarda iyi yağış almış olan bir bölgede yaşayan başka bir grup bulunabilir –iki grup da böyle zamanlarda birbirlerini destekleyecekleri konusunda anlaşmışlarsa bu imkândan yararlanabilirler. Aslında bu tür genelleşmiş bir mütekabiliyet yöntemi çöl şartlarında yaşamakta olan !Kunglar için yaşamsaldır.

Mütekabiliyet yöntemi (gelişen düşmanlıklarla sıklıkla kesintiye uğrar) ile geleneksel toplumlarda çok yaygın karşılaşılır. Trobriand Adası'nda gıda yetersizliklerinin olmadığı dönemlerde bile köyler gıdalarını aralarında paylaşırlar. Kuzey Alaska'daki Iñupiatlar arasında aileler kendi bölgelerinde gelişen kıtlık durumlarında akrabalarına ya da başka bölgelerdeki ortaklarının yanına geçici olarak yerleşebilirler. Güney Amerika'daki Yanomamoların en çok tükettikleri meyve olan şeftali palmiyesi ve özellikle de muz ağaçları koruları yerel bir grubun tek başına tüketeceğinden fazla ürün verir. Meyveler olgunlaştıktan sonra çürürler ve depolanamazlar. Bu nedenle de olgun hâliyle yenir. Yerel bir grup böyle bir bollukla karşılaştığı zaman, panayır düzenleyerek komşularını çağırır, bunu yaparken komşularının da kendi bolluk zamanlarında aynısını yapmasını bekler.

Farklı yerlerde arazi sahibi olmak

Öngörülemez yerel gıda arzı yetersizliklerinin diğer uzun dönemli ortak bir çözümü de, farklı yerlerde arazilere sahip olmaktır. Bu olguya ilk kez Yeni Gine'de kuş gözlemlediğim bir gün, Yeni Gineli bir arkadaşın kendi köyünün yaklaşık 2 kilometre kadar kuzey doğusundaki bahçesinde şahit oldum. Onun köyünün birkaç kilometre güneyinde ve batısında da farklı arazileri vardı. Kendi kendime, acaba neden yeni bahçesi için bu kadar izole bir yeri seçti ki diye sormuştum. Bahçeler arasındaki uzaklıkları ve bu ne-

denle kaybedilecek seyahat zamanını, oraları domuzların ve hırsızların talanına karşı korumanın ne kadar zorlaşmış olabileceğini düşününce, böyle bir arazi dağılımının verimsiz olduğu sonucuna varmıştım. Fakat Yeni Gineliler zeki ve deneyimli bahçecilerdir. Onların yaptığı bir şeyi görüp de başlangıçta anlayamamışsanız, sonradan onun altında iyi bir neden olduğunu görürsünüz. Peki bu konudaki gerekçesi neydi?

Diğer batılı akademisyenler ve kalkınma uzmanları da dünyanın başka yerlerindeki diğer dağınık arazi yayılımlarını görünce aynı şekilde şaşkınlık yaşamışlardır. İngiliz köylülerinin bu yoldaki icraatları, üzerinde çok sık tartışılan bir örnektir. Onlar düzinelerce farklı yerlerde ekili arazilere sahip olabiliyorlardı. Modern ekonomi tarihçilerine göre bu "çok açık" bir şekilde çok miktarda seyahat ve nakliye zamanını boşa harcamaya ve tarlalar arasında bir sürü ekilmemiş arazilerin oluşmasına yol açıyordu. Titicaca Gölü civarındaki Carol Goland tarafından incelenen And Dağları köylülerinin dağınık arazi sahipliği de, benzer bir modern vaka oluşturur. Onların dağınık arazi yerleşimleri hakkında kalkınma uzmanları şaşkınlık içinde şöyle yazarlar, "Köylülerin birikimsel tarımsal verimlilikleri o kadar şaşırtıcı ki... Bize göre bu insanların yaşaması bile bir mucize... Çünkü miras ve evlilik gelenekleri bir köylünün topraklarını bölerek sayısız köye dağıtır. Bu durumda, bir köylü gününün ortalama olarak üçte birini, kimi zaman sadece birkaç metrekareden oluşan tarlaları arasında yürüyerek geçirir." Uzamanlar bu duruma karşı köylülere mülklerini birleştirmek için arazi takası yapmalarını önerirler.

Fakat Goland'ın Peru'nun And Dağları'nda yaptığı niceliksel çalışmalar, aslında ortada hiç de böyle bir çılgınlık olmadığını gösterir. Goland Cuyo Cuyo bölgesinde incelediği dağınık arazilerinde patates ve değişik ürünler yetiştiren köylüler arasında şu sayısal verilere ulaşmıştır: her çiftçinin ortalama 17 tarlası vardır ve en fazla 26 tarlaya sahip olunmaktadır, her tarla ortalama 50

metrekaredir. Çiftçiler zaman zaman tarla kiralayabildiklerinden, isteseler tarlalarını mükemmel bir şekilde bir araya getirebilirler, ama bunu yapmazlar. Peki neden?

Goland'ın dikkatini çeken bir ipucu, yıldan yıla ve tarladan tarlaya değişen hasılat miktarlarıdır. Köylüler tarlaların veriminde dalgalanmaya yol açan faktörlerin sadece küçük bir bölümünü kontrol edebilirler (gübreleme, çapalama, tohum yoğunluğu ve ekim tarihi gibi) ve tarlaların eğimi, rakımı, açıklığı gibi çevresel faktörler üzerinde bir kontrolleri yoktur. Bu dalgalanmanın çoğu öngörülemez ve kontrol edilemez. Bir şekilde o yıl yağacak yağmurun miktarı ve zamanlamasına, donların, ürün hastalıklarının, zararlıların ve insanlar tarafından yapılan hırsızlıkların durumuna göre değişkenlik söz konusudur. Her yıl tarlalardan farklı hasatlar elde edilecektir, fakat köylülerin hangi tarlanın o yıl daha verimli olacağını önceden kestirmesi mümkün değildir.

Cuyo Cuyo'lu bir köylü ailesi her türlü maliyete katlanarak, yıl sonunda elde ettiği ürünün yetersiz olmasından bir şekilde kaçınacaktır, aksi takdirde aile aç kalabilir. Cuyo Cuyo bölgesinde, çiftçiler iyi bir yılda bile, bir sonraki olası kötü yılda onları idare edebilecek kadar depolanabilir gıda fazlası üretemezler. Bundan dolayı, köylünün hedefi birkaç yıllık bir zamanda en yüksek ortalama hasadı elde etmek değildir. Farz edin ki üretiminiz dokuz ardışık yıl boyunca yıllık ortalamanın üzerinde olsun, ama onuncu yıla gelince eğer bir kıtlık durumuyla karşılaşırsanız, bu açlıktan ölmeniz anlamına gelecektir. İşte o zaman gerideki dokuz yıla bakıp o yıllarda yıllık ortalamanın üzerinde bir hasat elde ettiğiniz için kendinizi tebrik edemezsiniz. Dağınık arazi sahipliğinin ardında yatan mantık, işte bu olabilir. Sadece tek ve büyük bir tarlanız olsaydı, yıllar içinde mutlaka o tarlanın verimsiz olacağı bir yıl olacak ve o yıl da aç kalacaktınız. Oysa birbirinden farklı ve bağımsız birçok tarlanız olursa, o zaman herhangi bir yılda bazı tarlalarınız az ürün verirken, bazıları yüksek miktarda ürün verecektir.

Bu hipotezi test etmek için Goland 20 ailenin bütün tarlalarının hasatlarının iki ardışık yıl için ayrı ayrı ölçümlerini yaptı – toplamda 488 tarla vardı. Sonra her ailenin bütün tarlalarını bir havuzda toplayarak toplam hasadı hesapladı. Bu tarlaların hepsinin aynı yerde toplanmış olması hâlinde ya da tarlalarını 2, 3, 4, vb. 14'e kadar farklı yerlerde olmaları hâlinde nasıl bir hasat miktarı elde edebileceklerine baktı. Sonuçlar tarlaların farklı yerlerde olmaları hâlinde hesaplanan zaman içindeki ortalama ürün miktarının daha düşük olduğunu, ancak üretimin açlık seviyesinin altına düşme riskinin de daha az olduğuna işaret ediyordu. Örneğin, Goland'ın Q ailesi olarak adlandırdığı orta yaşlı bir karı-koca ve 15 yaşındaki kızlarından oluşan bir ailenin, açlıktan kurtulmak için her dört dönüm araziden 1,35 ton patates elde etmesi gerektiği hesaplandı. Bu aile için tek bir yerde tarla ekimi hâlinde herhangi bir yılda aç kalma riski yüzde 37 gibi yüksek bir oran olarak çıkıyordu. Arazilerini tek bir yerde toplarlarsa her dört dönüm başına ortalama 3-4 ton açlık seviyesinin iki katından fazla ürün alabileceklerini düşünmenin, Q ailesi yaklaşık her üç yılda bir yaşanan kötü bir yılda açlıktan ölmeye başlayacakları için, teskin edici bir yanı yoktu. Altı farklı yerde tarlaya sahip olma durumu da onları zaman zaman ortaya çıkabilecek açlık tehlikesinden kurtarmıyordu. Onlar ancak yedi ve daha fazla farklı yerde ekim yaptıklarında açlık tehlikesi sıfıra düşüyordu. Bununla beraber, yedi ve daha fazla yerde ekim yaptıkları zaman her dört 4 dönüm başına olan ürün 1,9 tona düşüyor ama hiçbir zaman 1,5 tonun altına da inmiyordu. Böylece onların aç kalma riski kalmıyordu.

Goland'ın 20 ailesi gerçekte ortalamada onun hesapladığı açlıktan kaçınma sınırı olan tarla sayısından iki ya da üç adet fazla tarla sahibiydi. Elbette, dağınık tarla sahipliği onların arazileri arasında mekik dokurken alet edevatı, ürünleri taşımak ve yürümek için daha fazla kalori yakmaları anlamına geliyordu. Bununla beraber, Goland bunun için gerekli fazladan kalori miktarının

elde ettikleri ürün miktarının sadece yüzde 7'sine denk geldiğini de hesapladı, ki bu açlıktan kaçınmak için göze almaya değer bir maliyetti.

Kısacası, Goland'ın And Dağları köylüleri uzun deneyimlerinin sonucunda, istatistiki ve matematiksel analizler yapmadan, kendilerini açlık sınırı riskinin üzerinde tutmaya yetecek olan dağınık arazi sahipliği yöntemini tam olarak hesap etmeyi başarmışlardır. Köylülerin bu stratejisi, "Bütün yumurtalarını aynı sepete koyma" atasözüne tam olarak uyar. Bu değerlendirmeler, büyük ihtimalle Ortaçağın İngiliz köylüleri için de geçerli bir açıklama olacaktır. Yine bu değerlendirmeler, tarımsal kalkınma araştırmacılarının dehşetle karşılayıp şaşkınlık içinde verimsiz tarımsal yapılanma diye eleştirdikleri Titicaca Gölü'ndeki köylülerin, yönteminin aslında ne kadar zekice olduğunu ve tersine bu araştırmacıların onlara arazilerini birleştirmeleri doğrultusunda takas önermelerinin niçin bu kadar dehşet verici olduğunu da gösteriyor. Kilometrelerce mesafedeki farklı yerlerde bahçelere sahip oldukları için başlangıçta beni şaşkınlığa sürükleyen Yeni Gineli arkadaşlarıma gelince, onun halkı da beş nedenden ötürü dağınık arazi sahipliği yöntemini tercih ettiklerini söyler: fırtınalar tarafından bütün bahçelerinin aynı anda mahvolması riskini azaltmak, ürün hastalıkları, domuzlar ya da fareler ve farklı yükseklik ve iklimsel kuşaklarda daha geniş bir ürün çeşitliliğine sahip olmak. Yeni Gineli çiftçiler de Goland'ın And Dağları'ndaki köylülere benzerler, onlar sadece daha büyük ve daha az sayıda bahçelerde ekim yaparlar (Yeni Gineliler, 5 ile 10 bahçe aralığında ortalama 7 bahçe sahibiyken, And Dağları'nın köylüleri 9 ile 26 tarla aralığında ve ortalamada 17 tarla sahibidirler).

Dönemsel ortalama en yüksek kazançla, kritik bir eşiğin altına asla düşmeyen üretim arasındaki farkı dünyanın her yerindeki çiftçiler çok iyi bildiği hâlde, Amerikalı yatırımcılar unutmuşlardır. Paranızın getirisine olan ihtiyacınız acil değilse, uzak bir

geleceğe ya da lükse yatırım yapıyorsanız, dönemsel ortalama kazancı hedeflemek size uyabilir. O zaman, sizin için kazancın bazı yıllarda sıfır ya da negatif olmasını umursamazsınız. Fakat güncel harcamalarınızı yatırımızdan elde edeceğiniz gelirle yapmak durumundaysanız, stratejinizin köylülerinki gibi olması gerekir. Yani, bu durumda belki de gelirlerin daha düşük bir dönemsel ortalamasına razı olup yıllık gelirlerinizi mutlaka sürdürülebilir seviyenin üzerinde tutmaya çalışmalısınız. Ben bu satırları yazarken, ABD'nin en zeki yatırımcıları bu farkı önemsememenin sancılarını çekiyorlardı. Harvard Üniversitesi en yüksek bağış fonlarına ve bu bağışların üzerinden elde edilen en yüksek dönemsel ortalama kazanca sahip Amerikan üniversitesidir. Üniversitenin bağış fonu yöneticileri karlı yatırımları keşfetmedeki kararlılıkları, beceri ve başarılarıyla efsaneleşmiş yeteneklerdir. Onlar daha önceki muhafazakâr üniversite yöneticilerinin asla cesaret edemediği yatırımlara yönelmişlerdir. Harvard yöneticilerinin ücretleri, Harvard'ın portföyündeki yönetiminden sorumlu oldukları payın uzun dönemli ortalama büyüme hızına endekslidir. Ancak Harvard'ın yatırım gelirleri sadece lükse ve geleceğin belirsiz yağmurlu günlerine rezerve edilmiş değildir, bu gelirlerin yaklaşık yarısı Harvard College'in işletme bütçesine gider. 2008-2009 yıllarındaki dünyadaki finansal çöküş sırasında Harvard'ın ana sermayesi ve gelirleri diğer birçok dönemsel ortalama kazanç hedefi peşindeki yatırımcılar gibi çöküntüye uğramıştır. Bunun sonucunda Harvard ihaleleri dondurmak ve yeni bilim kampüsü projesini süresiz ertelemek zorunda kalmıştır. Şimdi, geçmişe bakarak Harvard'lı fon yöneticilerinin birçok köylü çiftçinin izlediği stratejiyi takip etmesi gerektiğini daha iyi anlayabiliyoruz (Fotoğraf 45).

Mevsimlik döngüler ve gıda depolamak

Geleneksel toplumların, gıda arzındaki öngörülemez dalgalanmaların yarattığı açlık tehlikesiyle başa çıkma yöntemlerini böylece irdelemiş olduk. Elbette, öngörülebilir mevsimlik dalgalanmalar da vardır. Ilımlı bölgelerin halkları bahar, yaz, sonbahar ve kış mevsimleri arasındaki farka aşinadır. Gıdaların depolanma ve uzun mesafeli nakil olanaklarının, süpermarketlerdeki erişimi mevsimlik dalgalanmalara rağmen dengelediği günümüzde bile, bölgelere özgü taze meyve ve sebzeler hâlâ öngörülebilir bir dönemselliğe sahiptir. Örneğin, Los Angeles'taki benim evimin yakınlarındaki çiftçi pazarında sadece mevsimlik yerel ürünler satılır ve nisan, mayıs aylarında kuşkonmaz, mayıs ve haziranda kiraz ve çilek, haziran ve temmuzda şeftali ve kayısı, temmuzdan ocağa kadar kabak, ekimden ocağa kadar hurma bulunur. Avrasya ve Amerika'nın ılıman bölgelerinde, modern depolama ve nakil olanakları yaşamımıza girene kadar, taze meyve ve sebzeler dışındaki diğer gıdalar da mevsimlik dalgalanmalarla tüketilirdi. Sonbahar aylarında et bolluğu olurdu, çünkü çiftlik hayvanlarının kesimi o zaman yapılırdı; süt inekler ve koyunların yavruladıkları bahar ve yaz aylarına özgüydü; somon ve ringa balıklarının nehirlerde ve kıyılarda öngörülebilir göç zamanları vardı; ren geyiği ve bizon gibi belli mevsimlerde göç eden av hayvanları vardı.

Sonuç olarak, ılıman bölgedeki herhangi bir yılın bazı aylarında gıda bolluğu varken, bazı aylarında öngörülebilir göreceli bir kıtlık vardır ve bu dönemlerde insanlar stokların tükenebileceğini bildiğinden ya kemerlerini sıkarlar ya da en kötüsü aç kalırlar. Grönland'ın Norse halkı için kıtlık mevsimi kış aylarının sonunda gelir. Bu dönemde önceki yıldan stoklanan peynir, tereyağı ve kurutulmuş etlerini yerler, fakat inekleri, koyun ve keçileri henüz yavrulamamıştır ve süt vermezler. Göçebe Grönland fokları kıyılara henüz ulaşmamıştır ve bölgenin her zamanki sakini olan yay-

gın fok türleri de yavrulamak üzere sahillere akın etmemişlerdir. 1360 dolaylarında bir kış mevsiminin sonunda Grönland'daki iki Norse yerleşiminden birindeki herkesin açlıktan öldüğü bilinmektedir.

Çoğu Amerikalı, Avrupalı ve diğer ılıman kuşak insanları, tropik bölgelerde mevsimsellik olmadığını zannederler. Tropik bölgelerde aydan aya ısı değişimleri elbette çok daha azdır, ancak tropikal bölgelerin çoğunda yağmur mevsimi ve kuru mevsim vardır. Örneğin, Papua Yeni Gine'nin Pomio bölgesi ekvatorun birkaç yüz kilometre kadar güneyinde yer alır ve çok yağışlıdır (her yıl 660 santimetre yağış düşer) kuru mevsimde bile düşen yağış miktarı 15 santimetreyi bulur. Bununla beraber, Pomio'nun en yağışlı ayları (temmuz ve ağustos) kuru mevsime göre (şubat ve mart) yedi kez daha fazla yağmur alır. Bu mevsimselliğin Pomio'daki yaşam şartları ve gıda bulunması imkânları üzerinde çok ciddi sonuçları olur. Bundan dolayı da, insanlar tıpkı ılıman bölge insanlarının yaptığı gibi, düşük rakımlı bölgelerde ve ekvator tarafındaki kıtlık mevsimlerinin daha öngörülebilir olduğu taraflarda yaşamayı tercih ederler. Kalahari'nin !Kungları ve Yeni Gine'nin tepelik bölgelerinde yaşayan Daribi halkı için kıtlık mevsimi çoğu durumda bölgesel kuru sezon olan eylül ve ekim ayları, Kongo'nun Ituri ormanlarında yaşayan Mbuti pigmeleri için aralık-ocak, Yeni Britanya'nın Kaulongları için ocak ayıdır. Fakat düşük rakımlarda yaşayan bazı diğer halklar kıtlık mevsimlerini tersine en yağışlı aylarda geçirirler. Avustralya'nın kuzeybatısındaki Ngarinyin yerlileri için bu dönem aralık ayı ve Sudan'ın Nuerleri için de temmuz ve ağustos aylarıdır.

Tablo 8.2 Dünyanın çeşitli yerlerindeki geleneksel gıda stokları

AVRASYA	
Avrupalı çobanlar	Süt ürünleri: tereyağı, peynir, mayalanmış süt, skyr (*yoğurt çeşidi*).
Avrupalı çiftçiler	Arpa ve buğday, salamura ya da kurutulmuş balık, süt ürünleri, patates ve diğer kök bitkileri, sebze turşuları, bira, yağ.
Kore	Kimchi: tuzlanmış ve mayalanmış kabak, şalgam, hıyar. Turşusu kurulmuş, salamura ya da kurutulmuş balık ve karides.
Ainu (Japonya)	Fındık ve türleri, kurutulmuş, dondurulmuş balık, kurutulmuş karaca eti, nişasta.
Nganasan (Sibirya)	Tütsülenmiş, kurutulmuş ya da dondurulmuş ren geyiği eti. İşlenmiş kaz yağı.
Itenm'i (Kamçatka)	Kurutulmuş ve mayalanmış balık.
AMERİKA KITASI	
Amerikan yerlisi çiftçilerin çoğu	Kurutulmuş darı.
Kuzey Düzlükleri yerlileri	Pemmican: kurutulmuş bizon eti, işlenmiş yağ, kurutulmuş dut, kiraz vb.
And Dağları	Dondurularak kurutulmuş et, kök bitkileri ve balık.
Inuit	Dondurulmuş balina eti, dondurulmuş ya da kurutulmuş ren geyiği eti, fok yağı.
Kuzeybatı Kıyısı yerlileri	Kurutulmuş ve tütsülenmiş somon, işlenmiş mum balığı yağı, kurutulmuş dut, kiraz vb.
Great Basin Shoshone	Mesquite bakla nişastası, çam fıstığı, kurutulmuş et.
Kuzey Kaliforniya iç kesim yerlileri	Meşe palamudu unu, kurutulmuş somon.
AFRİKA	
Nuer	İnci darısı, bira

PASİFİK	
Doğu Polinezya	Mayalanmış taro, ekmek ağacı meyvesi, kurutulmuş muz ve nişasta.
Maori (Yeni Zelanda)	Isıtılmış ve yağla kaplanmış kuş eti, kök bitkileri.
Trobriand Adaları (Yeni Gine)	Yerelması.
Yeni Gine ovaları	Sago nişastası ve kurutulmuş balık.
Yeni Gine Highlands halkları	Köklü bitkiler. Tatlı patatesler canlı domuzlar olarak depolanır.
Avustralya yerlileri	Vahşi ot tohumu kökleri.

Geleneksel halklar mevsimlik beklenen gıda azlığıyla baş etmek için, stoklamak, diyeti genişletmek, dağılma ve bir araya gelme şeklinde üç temel yönteme başvururlar. Bu yöntemlerin ilki, modern toplumlar için rutin bir yöntemdir: besinlerimizi buzdolaplarında, dondurucularda, tenekeler, şişeler ve kuru paketlerde depolarız. Birçok geleneksel toplum da gıdaların bol ve fazla olduğu mevsimlerde (örneğin ılıman iklimlerdeki sonbahar hasadında olduğu gibi) gıdanın fazla kısmını daha zayıf ürün aldıkları ya da gıda elde ettikleri (ılıman bölgelerin kışı gibi) zamanlarda tüketmek üzere bir kenara koyarlar. Gıdaların depolanması, mevsimselliğin belirgin bir şekilde yaşandığı, bazı mevsimlerde bol gıda elde edilip bazı mevsimlerde mahsulde yetersizlik görülen yerleşik toplumlarda sıklıkla görülürken, sıklıkla kamplarının yerlerini değiştiren avcı-toplayıcılarda nadir rastlanır. Çünkü avcı-toplayıcılar o kadar çok miktarda gıdayı yanlarında taşıyamazlar (tekneleri ve hayvanların çektiği kızakları olmadığı sürece), ayrıca onlar sonradan aynı kampa dönme ihtimali olsa bile kampta depolanmış hâlde gıda bırakamazlar, çünkü hayvanlar ve insanlar tarafından bunların yağmalanması riski vardır. (Bununla beraber, yerleşik olan ya da mevsimlik olarak yerleşik olan Japonya'daki Aniular, Kuzeybatı Pasifik Kıyısı yerlileri, Great Basin Shoshone

yerlileri ve bazı Kuzey Kutbu halkları önemli miktarlarda gıda depolarlar.) Yerleşik halklar arasında bile, çok az gıda depolayan küçük aileler hâlinde yaşayan bazı gruplar vardır, çünkü onların sayıları saldırganlara karşı stoklarını savunamayacak kadar azdır. Gıdaların çabuk bozulup çürüdüğü tropik iklimlere nazaran, soğuk iklimlerde gıdaların depolanması olgusuyla daha sık karşılaşılır. Tablo 8.2 bu konuda örnekler vermektedir.

Gıdaları depolamanın önündeki en önemli sorun, onların mikroorganizmaların istilasına uğrayarak çürümesidir. Mikroplar da diğer yaşayan canlılar gibi ılıman sıcaklıklar ve suya ihtiyaç duyarlar. Birçok gıda saklama yöntemi, gıdaları soğuk tutmak (tropik bölgelerde buzdolabının keşfinden önce bu bir seçenek değildi) ya da kurutmakla ilişkilidir. Kendi doğal hâllerinde yeterince düşük su içermekte olan bazı gıdalar bu nedenle, olduğu gibi ya da çok az bir kurutmayla aylarca, hatta bazen yıllarca bozulmadan saklanabilirler. Bu gıdaların arasında, birçok fındık fıstık çeşitleri, tahıllar, bazı kökler, patates, pancar ve bal vardır. Bunların çoğu çeşitli kapların içinde veya bu maksatla inşa edilmiş kilerlerde saklanır. Fakat, çoğu kök gıdaları onları olduğu gibi toprakta bırakmak gibi basit bir yöntemle aylarca saklanabilir.

Bununla beraber, et ve balık, meyveler ve diğer birçok gıda, içlerinde çok su olduğu için yoğun bir kurutma işlemine tabi tutulmalıdırlar. Kurutma, onların kayaların üzerlerine güneşin altına serilmesi şeklinde yapılabileceği gibi, ateşin üzerinde dumanla da tütsüleme şeklinde yapılabilir. Zamanımızda tütsülenmiş somon balığı lüks bir yiyecektir, ama o eskiden Pasifik Kuzeybatı Kıyısı yerlileri için temel bir yiyecekti. Kurutulmuş meyveler, kurutulmuş bizon eti ve yağlar bir araya getirildiğinde Great Plains'deki halklar için bu temel bir besin kaynağı oluşturur. And Dağları'nın yerlileri büyük miktarlarda kurutulmuş et, balık, patates ve soğukta kurutulmuş (soğukta ve güneşte kurutma alternatifleriyle) kaz stoklarlar.

Ham hâlinde, içinde bulunan nemin ve orijinal suyun büyük bölümü alınarak gıdanın sadece besleyici kısmı geride kalır. Böyle gıdaların, zeytinden üretilen zeytinyağı, sütten elde edilen peynir ve buğdaydan elde edilen un gibi bazı modern örnekleri bizler için de çok tanıdıktır. Geleneksel Akdeniz halkları, Avrasya hayvan yetiştiricileri ve çiftçileri bu ürünleri binlerce yıldır hazırlayıp depolarlar. Yeni Gine'nin Maori kuş avcıları, bizon avcısı Amerikan yerlileri ve Kuzey Kutup'taki deniz memelisi avcıları çok düşük su içerecek şekilde yağ elde edebilirler. Kuzeybatı Pasifik Kıyısı yerlilerinin bazı balık türlerden elde ettikleri yağ öyle kokar ki, ona İngilizce mum balığı denmektedir, bu balık kurutulmuş hâldeyken mum gibi yakılabilir. Yeni Gine'nin ovalık kesimlerinin temel gıdası hintirmiği nişastasıdır. Bu nişasta hintirmiği palmiyelerinin iç liflerinden elde edilir. Polinezyalılar ve Japonya'nın Ainuları nişastayı benzer bir şekilde çeşitli köklerden elde ederlerken, Great Basin Shoshone yerlileri mesquite tanelerinden elde ederler.

Gıdaları saklamanın kurutma dışında da sayısız başka yolları vardır. Kuzey Kutbu ve Kuzey Avrupa bölgelerinde uygulanan basit bir yöntemde, kış aylarında sıfırın altındaki ısılarda gıdalar dondurulup gömülürler ya da içi buz dolu yeraltı dehlizlerinde saklanırlar. Gıdalar buralarda gelecek yaza kadar bozulmadan kalabilir. Bu uygulamanın bir kalıntısına İngiltere Cambridge'deki öğrencilik yıllarımda mağara keşfetmeyi sevdiğim İngiliz arkadaşlarımla birlikte East Anglian'ın kırsal kesiminde yaptığım bir gezide rast gelmiştim. Karşılaştığımız yerel bir toprak sahibiyle sohbet ederken, bizi arazisindeki o anda ne amaçla yapıldığını kimsenin anlayamadığı tuhaf bir yapıya davet etmişti. Klasik kırmızı tuğlalardan çok güzel inşa edilmiş kubbe biçimli bir yapıydı. Yeni arkadaşımız bize yapının kilitli kapısını açtı. İçerde hemen önümüzde yine tuğlalarla örülmüş hâlde çapı 3 metre olan bir çukur

vardı. Çukura inen ahşap merdiven aşağıya doğru karanlığın içinde kayboluyordu. O kadar derindi ki dibini göremiyorduk.

Takip eden hafta sonu, yanımızda mağaracı bağlanma halatları, fenerlerimiz, kastlarımız ve tek parça tulumlarımızla geldik. Tahmin edersiniz ki orada derin bir kuyu, yana açılan galeriler ve tabi kayıp hazine sandıkları bulmayı bekliyorduk. Gruptaki tek Amerikalı ve en hafif sıklet kişi ben olduğumdan İngiliz arkadaşlarım tarafından çürük merdivenden aşağı ilk inecek kişi olarak seçildim. Çukurun yaklaşık 9 metre derinliğinde kirli bir zemine indiğini anlayınca şaşkınlığa uğradım. İyi bir duvar işçiliği eseri olan tuğla duvarlar haricinde hiçbir şey, ne yan galeriler ne de hazine vardı. O akşam Cambridge'e dönünce akşam yemeğinde gizemli keşfimizden bahsettim. Masadaki refakatçilerden, bizden yaşça daha büyük olan ve hafta sonlarını kırsal bölgelerde gezerek geçiren bir mühendis, "Belli ki bu bir buz evi" demişti. Bana bu tür yapıların eskiden, buzdolaplarının onların yerini aldığı 19. yüzyıla kadar İngiltere'deki mülklerin olağan bir parçası olduğunu söyledi. Bu yapıların içindeki çukurlar sıcak yeryüzü seviyesinin çok altına kadar kazılarak oluşturulurmuş. İçi kış aylarında gıdalar ve buzla doldurulur ve bu gıdalar gelecek yaza kadar bozulmadan saklanırmış. Bizim keşfettiğimiz buz evinin alabileceği gıda miktarı belli ki çok fazlaydı.

Gıda saklamanın bir başka yöntemi, gıdaların mikropları öldürecek şekilde kaynatılması ve sonra da hâlâ sıcak ve sterilken bir kaba konulup ağzının hava almayacak şekilde kapatılmasıdır. II. Dünya Savaşı kadar yakın bir zamanda, Amerika'daki şehirlerin sakinlerine, ABD hükümeti tarafından arka bahçelerinde yiyecek üretmeleri ve kaynatılmış sebzelerin havaları alınmış kavanozlara konularak cephede kahramanca savaşan askerlerimize gereğinde ulaştırılmak üzere stoklanması çağrısı yapılmıştı. Boston'da benim büyüdüğüm evde ebeveynlerim sonbaharda

toplanmış yapılmış kaynamış domates ve hıyarlarla doldurulmuş kavanozları bodrumdaki bir odaya saklamışlar ve onları annem, kız kardeşim ve ben kış boyunca yemiştik. Çocukluğum ara ara annemin onları kavanozlara yerleştirmeden önce kaynattığı düdüklü tencerenin patlamalarıyla geçti. Bu patlamalarda bütün mutfak ve tavanı sebze parçalarına bulanıyordu. Yeni Zelandalı Maoriler etlerini benzer bir şekilde saklarlar. Onları pişirip hâlâ sıcakken, eritilmiş yağlarla mühürlenen kaplara doldururlar. Bu işlem mikropların kavanozların içine girmesini engeller. Mikroplara ilişkin bilgi sahibi olmadan, Morilerin bu metodu bir şekilde keşfetmiş olmaları ilginçtir.

Kurutmak, dondurmak ya da kaynatmak dışında geriye kalan gıda saklama yöntemleri, turşu kurmak ya da mayalandırarak (fermente ederek) mikrobik gelişimleri engellemektir. Bu işlem gıdanın içine tuz, sirke, alkol veya fermantasyon esnasında gıdanın kendi içinde oluşan laktik asitle yapılır. Buna ilişkin örnekler arasında bira, şarap ve diğer alkollü içecekler; her Korelinin yemeğine kattığı kimchee ve kabak, şalgam ve salatalık gibi sebzelerin yaygın olarak bilinen şekliyle turşusunun kurulması; Asyalı hayvan yetiştiricilerinin mayalanmış kısrak sütü; Polinezyalıların mayaladığı taro ve ekmek ağacı meyvesi ve Kamçatka'nın Itenm'i halkının mayalanmış balığı sayılabilir.

Son olarak, insanlar gıda fazlası stoklarını gıda olmayan başka ürünlere dönüştürerek ve sonra da onları sonradan ortaya çıkabilecek açlık dönemlerinde yine yemek üzere tekrar gıdaya dönüştürebilir. Modern parasal ekonomilerimizde çiftçiler bunu stoklarını hasat zamanı ya da kesim yaptıkları zaman paraya çevirerek yaparlar. Paralarını bankaya yatırırlar ve sonra parayla süpermarketten gıda satın alırlar. Yeni Gine Highlands'inde temel gıda tatlı patatestir. Bu besin sadece birkaç ay elde tutulabilir. Bu nedenle domuz yetiştiriciliği, bir çeşit gıda bankası işlevi de görür. Nitekim, tatlı patateslerle domuzları besler ve onları birkaç yıl sonra

kesersiniz, böylece Highlandsliler bir şekilde patateslerini domuzlara yatırmış olurlar, böylece bu etleri (ya da tatlı patatesleri) birkaç aydan çok daha uzun süre saklama olanağı elde edip, onu sonradan domuz etine dönüştürebilirler.

Diyetin genişletilmesi

Gıda saklamanın yanı sıra mevsimlik gıda yetersizlikleriyle baş etmenin diğer bir yolu da diyetin genişletilmesi ve bolluk zamanlarında beğenilmeyen besinlerin tüketilmesidir. 6. Bölüm'de Rennell Adaları'ndan bir örnek vermiştim. Orada insanlar yenilebilir bitkisel kaynakları ikiye ayırıyorlardı, bunlardan birisi normalde yenilen besinler diğeri de sadece bir kasırganın bahçeleri talan ettiği dönemlerden yenilen gıdalardı. Fakat Rennell adalılar genelde besinlerini bahçelerinden elde ederler ve onların yabani bitkilere ilişkin sınıflandırmaları çok da detaylı değildir. Tercih edilebilecek yabani bitkisel kaynakların sınıflandırılması !Kunglar arasında çok daha detaylı ve incelikli bir şekilde yapılır. Çünkü ne de olsa onlar geleneksel olarak çiftçi değil avcı-toplayıcıdırlar. Onlar, 105'ini yenilebilir olarak sınıfladıkları en az 200 tür yerel bitki türünü isimlendirmişlerdir. Bu bitkilerin yenilebilir olanlarını da tercih edilme yoğunluğuna göre hiyerarşik biçimde en az altı kategoriye ayırmışlardır. En çok tercih edilen bitkiler çok boldur, her yerde ve yılın bütün aylarında bulunabilirler. Onların toplanmaları kolaydır, lezzetli ve besleyici oldukları düşünülür. Hiyerarşinin en tepesinde bu kriterlere en çok uyan o olduğundan, mongongo fıstığı vardır. Bu bitki !Kunglar tarafından tüketilen bütün bitkilerden elde edilen toplam kalorinin nerdeyse yarısını oluşturur ve popülerlik bakımından onunla sadece et rekabet edebilmektedir. Daha az tercih edilen bitkiler daha nadir bulunan, sadece belli bölgelerde belli aylarda bulunabilen, lezzeti iyi olmayan

ve sindirilmesi zor bitkilerdir ve onların besleyici olmadıkları düşünülür. !Kunglar yeni bir kampa taşındıkları zaman, önce mongongo fıstığı ve en favori diğer 13 bitkiyi o bölgede tamamen tükenene kadar toplamaya başlarlar. Onlar tükendikten sonra tercih basamaklarında daha aşağıda yer alan ve daha az arzulanan bitkilere yönelirler. Sıcak ve kuru geçen eylül ve ekim aylarında besin kaynakları azalınca !Kunglar lezzetsiz ve lifli kök bitkilerini yerlerden kazarak toplamak durumunda kalırlar. Bunlar normalde yılın diğer zamanlarında tercih edilmezler, ama söz konusu dönemlerde onları kazarak toplar ve gönülsüzce yerler. Yaklaşık on kadar ağaç türünün salgıladığı reçineler de basamağın alt sıralarındadır. Nitekim bu reçine de lezzetsiz, sindirimi zor besindir ve zaman zaman rastlantısal biçimde bulunurlar. Basamağın en dibinde, yılda sadece birkaç kez yenen bitkisel gıdalar vardır. Bunlar mide bulantısına ve halüsinasyonlara yol açtığı düşünülen yaygın bitkiler ve zehirli bitkileri yiyerek ölen ineklerin etleridir. !Kungların bu şekildeki besin tercih sıralamasının günümüzün modern Birinci Dünya vatandaşlarının ilgi alanına girmediğini düşünmeyin. Birçok Avrupalı II. Dünya Savaşı yıllarında benzer edimleri yaşamlarına uyarlamak durumunda kalmıştır. Örneğin, İngiliz arkadaşlar bana o zamanlar fare yediklerini ve onları kremayla servis ettiklerini anlatmışlardı.

!Kungların 480 km kadar doğusunda, onların 100 katı bir nüfus yoğunluğuna sahip olan Gwembe Tonga çiftçileri yaşar. Çiftçilerin tahıl hasadı kötü gittiği zaman, kalabalık nüfusları bölge topraklarındaki yabani bitkiler üzerinde !Kunglarınkinden çok daha fazla baskı oluşturur. Tongalar işte bu nedenle tercih merdiveninin çok daha alt basamaklarına inmek durumunda kalırlar. Onlar, !Kung bölgesinde de rastlanan ancak onların asla yenilebilir olarak görmedikleri 21 yabani bitkisel besin kaynağını da tüketirler. Bunların arasında bol miktarda tohum üreten ama zehirli olan bir akasya ağacı türü de vardır. !Kunglar isteseler bu taneler-

den her yıl tonlarca toplayabilirler ama bunu yapmamayı tercih ederler. Bununla beraber, Tongalar kıtlık zamanlarında onları toplayıp, suda bekletirler, sonra kaynatıp bir gün boyunca zehirli sularının süzülmesini bekler ve onları o şekilde yerler.

Diyetin genişletilmesiyle ilgili son örneğim Yeni Britanya Adası'nın Kaulong halkından geliyor. Onlar için bahçelerde yetiştirilen taro temel gıdadır ve domuz eti de törensel bir yemektir. Kaulonglar Tok Pisin dilinde *taim bilong hanggriri* (açlık zamanları) sözünü ekim ayından ocak ayına kadar süren yerel kuru mevsimi ifade etmek için kullanırlar. Bu dönemde bahçelerden çok az ürün elde edilir. Kaulonglar bu dönemde avlanmak üzere ormana giderler ve yabani bitki toplarlar. Bunu anlaşılabilir nedenlerle gönülsüzce yaparlar. Bu bitkilerden birisi zehirli bir yabani fıstıktır ve zehrini almak için birkaç gün suya basılır. Bu ehvenişer bitkilerden biri de bir yabani palmiye ağacı türüdür. Normal zamanlarda domuz beslemek için toplanan bu ağacın gövdesi kıtlık dönemlerinde ateşte kavrularak yenilmektedir.

Bir araya gelmeler ve dağılmalar

Öngörülebilir mevsimsel gıda yetersizliklerine karşı gıda stoklama ve diyet genişletme yöntemlerinin dışında geriye kalan bir geleneksel yöntem de bir araya gelmeler ve dağılmaların oluşturduğu nüfus hareketleriyle yıllık bir döngü takip etmektir. Gıda kaynakları az ve birkaç bölgeye yoğunlaşmış hâldeyse insanlar bu bölgelerde toplanırlar. Kaynakların kapsamlı ve dengeli bir dağılım gösterdiği yılın favori zamanlarında ise insanlar arazi üzerinde dağınık bir yerleşim gösterir.

Bilinen bir Avrupalı örnek, kış aylarında Alp Dağları'ndaki vadilerdeki çiftlik evlerinde yaşayan çiftçilerin bahar ve yaz aylarında dağların yamaçlarını kaplayan karın erimesi ve ortalığın ye-

şermesiyle beraber koyunlarını ve inek sürülerini de yanlarına alıp Alplerdeki yaylalara gitmeleri şeklindeki döngüsel yaşam tarzıdır. Benzer mevsimlik bir araya geliş ve dağılış döngüleri dünyadaki birçok tarımsal toplumda ve Yerli Avustralyalılar, Inuitler, Kuzeybatı Pasifik Kıyısı yerlileri Büyük Vadi Shoshone yerlileri, !Kunglar ve Afrikalı pigmeler gibi avcı-toplayıcılarda gözlenir. Kıtlık sezonlarında insanların bir araya gelmesi sayesinde yılık törenler, danslar, kabul törenleri, evlilik görüşmeleri ve toplumsal yaşamın diğer grupsal olayları gerçekleştirilir. Aşağıdaki iki örnek Shoshone yerlileri ve !Kungların nüfus yapısındaki bu tür mevsimlik döngüleri sergiliyor.

ABD'nin batısındaki Büyük Vadi Shoshone yerlileri mevsimlik olarak aşırı çöl şartlarında yaşarlar. Burası yaz aylarında sıcak ve kuru, kış aylarında da soğuktur. Yağışların çoğu kar şeklinde kış aylarında görülür (her yıl 25 santimetre). Gıda arzının azaldığı kış aylarında tüketilen temel gıda sahip oldukları çam fıstığı stoklarıdır. Sonbahar aylarında insanlar çam fıstığı toplamaya, onları işlemeye ve kısa sürede büyük miktarlarda depolamaya girişirler. Sonra, sayıları iki ile on arasında değişen, birbirleriyle ilişkili ailelerden oluşan gruplar, kış aylarını çam fıstığı rezervleri hâlindeki ağaçlık bölgelerde su kaynaklarına yakın kamplarda birlikte geçirirler. Bahar aylarında ısınan havayla birlikte yeni bitkisel gelişim ve hayvansal faaliyetler başlayınca, kamplar yeniden çekirdek ailelere ayrılır ve bölgenin alçak ve yüksek kesimlerine dağılırlar. Yaz aylarındaki yaygın ve çeşitlenen gıda kaynakları Shoshone yerlilerinin diyetlerinin büyük oranda genişlemesine neden olur. Artık onlar tohumlar, kökler, yumru kökler, dut ve kiraz türü meyveler, fıstık ve diğer bitkisel gıdalar toplamaya başlarlar. Ağustos böcekleri, sinek larvaları ve diğer böceksi besinleri toplarlar; tavşan, kemirgenler, sürüngenler ve diğer küçük hayvanlar ile geyik, dağ koyunu, antilop, elk denen Amerikan geyiği ve bizon avlayıp balığa çıkarlar. Diğer bir çöl ortamı güney Afri-

ka'daki !Kungların yaşam alanıdır. Onlar da benzer biçimde su ve suya bağlı besin kaynaklarının dikte ettiği şekilde yıllık döngüler yaşarlar. Kuru mevsimde bazı kalıcı göletlerin etrafında toplanan !Kunglar yağışlı mevsimde de sayıları 308 olan daha az güvenilir ya da mevsimlik su kaynakları etrafında toplanırlar.

Tehlikelere verilen tepkiler

Geleneksel tehlikeleri ve onlara verilen tepkileri böylece irdelemiş olduk. Son olarak, şimdi onların tehlike durumlarındaki gerçek önlemlerini (önlem her nasılsa olduğu gibi) bizim tepkilerimizle karşılaştıralım (yani, tehlikeleri ne kadar önemseriz, kendimizi onlara karşı ne ölçülerde savunuruz). Bu konuda belki de bizim çok akılcı ve bilgi dolu yaklaşımlarda bulunduğumuz, çeşitli tehlikelere olan tepkilerimizin söz konusu tehlikenin her yıl yol açtığı ölüm ya da yaralanma sayısıyla orantılı olduğu gibi safça bir beklentimiz olabilir. Bu safça beklentiler en azından birçok nedenle doğru kabul edilemezler.

İlk olarak belli bir tehlikenin yıllık olarak neden olduğu ölüm ve yaralanmaların sayısı belki de bizler onların çok farkında olduğumuzdan ve riski aza indirme çabalarımızdan dolayı düşük çıkabilir. Eğer gerçekten akılcı olmak ve tehlikelere karşı daha iyi önlemler almak istiyorsak, o zaman o tehlikenin yol açtığı yıllık ölüm sayısına değil, o tehlikeye karşı önlem almamış olsaydık ortaya çıkabilecek ölü sayılarına bakmamız gerekir. Bu bölümde irdelemiş olduğumuz iki örnek, bu konuda ön plana çıkıyor. Geleneksel toplumlarda normalde kıtlık hâlinde çok az kişi ölür, çünkü topluluğun kıtlık hâlinde ölümlere karşı alabileceği birçok önlem vardır. Her yıl sadece birkaç !Kung aslanlar tarafından öldürülür. Bunun nedeni aslanların tehlikesiz olması değildir, aslında onlar öyle tehlikelidirler ki, !Kunglar kendilerini onlardan

korumak için çok incelikli ve detaylı önlemler alırlar. Kampı geceleri terk etmezler, gündüzleri dışarıdayken sürekli olarak etrafı gözler, izleri takip ederek hayvanların hareketlerini saptamaya çalışırlar, kadınlar kamp dışına çıktıkları zaman daima grup hâlinde olurlar ve sürekli gürültü yaparlar, aç ya da yalnız yaşayan aslanlara karşı özellikle tetikte olurlar vb.

Gerçek tehlikeyle aldığımız riskler arasındaki uyumsuzluğun ikinci bir nedenini de Wayne Gretzky prensibinin duruma uyarlanmış bir versiyonuyla ifade edebiliriz: kendimizi tehlikeye atma isteğimiz tehlikeli durumdan yararlanma potansiyelini oldukça artırır. !Kunglar, leşlerin üzerine tünemiş kendilerine ziyafet çeken aslanları kovalarlar, ama aslanların etrafında leş yoksa ve sadece dinleniyorlarsa bunu yapmazlar. Bizlerin çoğu da yanan bir eve sırf eğlence olsun diye dalmaz, ama alevlerin arasında kapana kısılmış çocuğumuzu kurtarmak için bunu yaparız. Şu sıralar, pek çok Amerikalı, Avrupalı ve Japon nükleer enerji santralleri inşa etmenin erdemlerini ıstırap içinde yeniden değerlendirmekle meşguller, çünkü Japonya'daki Fukushima Nükleer Santralı kazası nükleer enerjinin tehlikelerini gündeme getirmiş, onların kömür, petrol ve gaz gibi fosil yakıtlarla çalışan enerji santrallerine göre küresel ısınmaya daha az katkıda bulunma özellikleri gölgede kalmıştır.

Üçüncü olarak, insanlar riskleri sistematik olarak yanlış değerlendirirler –en azından, bu olguyla ilgili olarak psikologların yoğun araştırmalar yaptığı Batı dünyası için bu böyledir. Amerikalılara günümüzün en tehditkâr olguları sorulduğunda, onlar büyük olasılıkla önce terörizm, düşen uçaklar ve nükleer kazalardan söz edeceklerdir. Oysa bu üç olgu son 40 yıl içinde yıllık olarak motorlu taşıtlar, alkol ya da sigaradan çok daha az insanın ölümüne neden olmuştur. Amerikalıların risk derecelendirmesi gerçek yıllık ölüm nedenleriyle karşılaştırıldığında (ya da her saat için riskli faaliyetlerin yol açtığı olası ölü sayısı) nükleer reaktör kazaları-

nın risklerini abarttıkları sonucu ortaya çıkmaktadır (nükleer reaktör kazaları Amerikan üniversite öğrencileri ve kadınlar arasında yapılan bir araştırmada en üst sırada yer almıştır). Onlar DNA bazlı teknolojilerin, diğer yeni kimyasal teknolojilerin ve çeşitli spreylerin riskini de abartırlar. Alkol, motorlu araçlar, sigara ve (daha da az önemsenmek üzere) cerrahi operasyonlar, ev aletleri ve gıda koruyucularının yarattığı riskleri ise olduğundan daha az görürler. Bu önyargılarımızı ön plana çıkaracak şekilde, bizler özellikle de kontrolümüz altında olmayan, çok insanı öldürme tehlikesi olan ve risk hesabının zor olduğu yeni ve bilinmedik durumlardan (bundan dolayı da teröristlerden, uçaklardan ve nükleer reaktörlerden) daha fazla korkuyoruz. Buna karşın, eski ve aşina olduğumuz, kontrolümüz dâhilindeki kabul edebildiğimiz ve kitlesel ölümlerden çok bireysel ölümlere yol açan riskleri aslında onların dengi olmayan bir şekilde kabulleniyoruz. Otomobilleri sürmenin, alkol ve sigara kullanmanın, merdivenlere tırmanmanın risklerini daha az önemsememizin nedeni budur: bunları yapmayı kendimiz seçiyoruz, onları kontrol edebildiğimizi hissediyoruz, onların diğer insanları öldürmüş olduğunu biliyoruz, ama kendimizi daha dikkatli ve güçlü zannettiğimizden bunun kendi başımıza gelmeyeceğini düşünüyoruz. Chauncey Starr'ın ifade ettiği gibi, "Başkalarının bize yapmalarını istemediğimiz şeyleri kendimize seve seve yapıyoruz."

Dördüncü olarak, bazı bireyler diğerlerine göre tehlikeyi daha fazla kabullenir, hatta üstüne gidip ondan keyif alırlar. Eğlence maksatlı hava dalıcıları, bungee-jumpingciler, hasta kumarbazlar ve otomobil yarışçıları böyle insanlardır. Sigorta şirketlerinin veri tabanları, erkeklerin içgüdüsel olarak tehlikeyi kadınlardan daha fazla aradıklarını, onların adrenalin arayışının yirmili yaşlarda tavan yapıp sonra azalmaya başladığını göstermektedir. Afrika'nın Viktorya Şelalelerine yaptığım bir ziyaretten geçenlerde döndüm. Orada yaklaşık 1,5 kilometre genişliğinde ve 110 metre yüksekli-

ğindeki şelaleler dar yarıkların içine akarlar. Sular bu yarıklardan daha dar bir boğaza dökülüp göletler oluşturur (Bunlara çok uyan bir şekilde "kaynayan tencere" derler) ve sonunda hepsi aşağıdaki nehre katılırlar. Şelalelerin sesi, kaya duvarlarının siyahlığı, bütün o yarık ve boğazın buğusu, şelalelerin döküldüğü yerlerde oluşturduğu beyaz köpükler, insana cehennemin kapısı da böyle bir şey olmalı dedirttir. Kaynayan tencerenin hemen üzerinde, nehrin doğal bir sınır oluşturduğu Zambiya'dan Zimbabwe'ye insanların bu boğazın üzerinden yürüyerek geçebilecekleri bir köprü vardır. Turistler, çarpan suların şiddetiyle âdeta köpürüp kaynayan, buharlarla kaplanmış kapkara boğazın içine doğru bungee-jumping atlayışları yapmaya bayılırlar. Bu sahneye baktığımda, köprüden geçmek bile bana zor gelmişti; hatta eşim ve çocuklarımın tehlikede olduğunu ve onları kurtarmanın tek yolunun bir bungee-jumping atlayışı yapmak olduğunu söyleseler, herhâlde bunu yine de yapamayacaktım. Fakat sonradan, oğlumun 22 yaşındaki sınıf arkadaşlarından birisini ziyarete gittiğimizde, bu Lee adındaki genç adam bize ayağından bağlı hâlde o boğaza baş aşağı yapılan bungee-jumping atlayışını nasıl yaptığını anlatmıştı. Lee'nin böyle ürkütücü bir şeyi yapmak için seve seve para ödemiş olması beni şaşırtmıştı, çünkü ben yaşamım boyunca başıma böyle bir şey gelmemesi için para biriktirmiştim; ama sonra, 22 yaşında bir öğrenciyken mağaralara risk arayışı içinde yaptığım keşif gezileri aklıma geldi. O zaman, bu dehşet dolu deneyimleri kendi tercihimle nasıl defalarca yaşadığımı anımsayınca onu anlayabilmiştim.

Son olarak, bazı toplumların riskleri karşılama konusunda diğer muhafazakâr toplumlara oranla daha toleranslı olduğunu ifade etmek gerekir. Bu tür farklılıkların Birinci Dünya toplumları arasında olduğu bilinir ve Amerikan Yerli kabileleri ile Yeni Gine kabileleri arasında da gözlenir. Bir örnekten bahsetmek gerekirse: Irak'taki son askerî operasyonlarda, Amerikan askerlerinin Fransız

ve Alman askerlere göre daha fazla risk aldıkları aktarılır. Alman ve Fransızların yedi milyondan fazla vatandaşlarını büyük oranda iki dünya savaşı esnasında yapılan aptalca askerî operasyonlar nedeniyle kaybetmeleri; Amerikan toplumunu, geleneksel ortamları olan doğdukları ülkelerini terk edip kökler salmak üzere yeni ve tuhaf bir ülkeye giden göçmenlerin oluşturması ve ayrıldıkları ülkelerde riskleri sevmeyen insanları geride bırakmış olmaları, bu farka spekülatif bir açıklama olarak ileri sürülür.

Farklı yerlerde ya da farklı yaşam tarzlarına sahip olanlar farklı türden tehlikelerle karşılaşsalar bile, neticede bütün insan toplumları tehlikeyle yüzleşirler. Ben otomobiller ve merdivenlerden korkarım, Yeni Gineli arkadaşlarım ise timsahlar, kasırgalar ve düşmanlardan korkarlar ve !Kunglar da aslanlar ve kuraklıktan. Her toplum tehdit olarak gördüğü şeylere karşı, onların etkilerini ve olasılıklarını azaltmak için kendi bünyelerinde çeşitli önlemleri uyarlarlar. Fakat BEZED toplumlarının bireyleri olarak bizler yüz yüze olduğumuz tehlikeler üzerinde her zaman gerektiği kadar düşünmeyiz. DNA teknolojileriyle ve spreylerle ilgili takıntılarımızı, sigara ve kasksız bisiklete binmek gibi hemen yanı başımızdaki tehlikelere yönlendirebilsek, aslında çok daha iyi yapardık. Geleneksel insanlar da kendi yaşam tarzlarının içerdiği tehlikeleri böyle hatalı bir şekilde mi değerlendiriyorlar? Bu bir araştırma konusudur. Biz BEZED modernlerinin asıl büyük tehlikeleri değil de, daha düşük olasılıklı tehlikeleri önemsememizin ardında, acaba bizlerin ağırlıklı bilgi kaynaklarımız olan televizyon ve öteki kitle iletişim araçlarının daha sansasyonel ama daha seyrek görülen ve kitlesel ölümlere yol açan olayları gösterip durması yatıyor olabilir mi? Geleneksel halkların riskleri daha doğru bir şekilde değerlendiriyor olmaları da, acaba onların bilgi kaynaklarının sadece kendileri, akrabaları ve komşularının ilk elden elde ettikleri deneyimler olmasına bağlanabilir mi? Acaba bizler tehlikeler hakkında daha gerçekçi düşünebilmeyi öğrenebilir miyiz?

BEŞİNCİ KISIM

Din, Dil ve Sağlık

9. BÖLÜM

Elektrikli Yılan Balıkları Dinin Evrimi Hakkında Bize Ne Anlatır?

- Din hakkındaki sorular
- Din tanımları
- İşlevler ve elektrikli yılan balıkları
- Nedensel açıklamaların peşinde
- Doğaüstü inançlar
- Dinin açıklama işlevi
- Endişeleri gidermek
- Rahatlatmak
- Örgütlenme ve itaat
- Yabancılara karşı davranış ilkeleri
- Savaşların meşrulaştırılması
- Bağlılık işaretleri
- Dinsel başarıların ölçütleri
- Dinin işlevlerinin değişmesi

Din hakkındaki sorular

"Başlangıçta, bütün insanlar büyük bir demir ağacının dibinde birlikte yaşıyorlar, aynı dili konuşuyorlardı. Testisleri kaptığı bir parazit kurdu yüzünden felaket derecede şişmiş olan bir erkek, ağır testislerini yere koyarak dinlenmek için ağacın dallarından birinin üstüne oturmuştu. Adamın testislerini merak eden ormandaki hayvanlar gelip onu kokladılar. Böylece avcılar onları

kolayca avladı ve herkese bol bol yiyecek çıktı ve herkes mutlu oldu."

"Sonra, bir gün, kötü bir erkek çok güzel bir kadını kendisine almak için, kadının kocasını öldürdü. Ölen erkeğin akrabaları katile saldırdılar, onun akrabaları da onu savundu. Katil ve akrabaları demir ağacın dallarına çıkıp kendilerini kurtarana kadar çarpıştılar. Saldırganlar düşmanlarını yakalamak için bir tarafından sarkan sarmaşıklara asılıp ağacın tepesini aşağıya doğru çektiler."

"Sonunda, sarmaşıklar ellerinden kurtulup ağaç büyük bir güçle geriye doğru savrulunca katil ve akrabaları da ağaçtan farklı yönlere doğru fırladılar. Onlar o kadar farklı ve uzak yerlere savruldular ki, bir daha asla birbirlerini bulamadılar. Zaman içinde, dilleri gittikçe farklılaştı. İşte insanların bu kadar farklı diller konuşmaları, birbirlerini anlamamaları ve avcıların yiyecek bulmak için hayvanları yakalamakta bu kadar zorlanmasının nedeni budur."

Bu hikâye kuzey Yeni Gine'de kabile halkları arasında anlatılan bir hikâyedir ve bize *İncil*'in Yaradılış bölümündeki Cennet Bahçeleri ve Babil Kulesi efsanelerinden tanıdık gelir. Bu özgün hikâye de, kökensel efsaneler olarak adlandırılan çok yaygın ve geniş bir birikime ait örneklerden birisidir. Musevi ve Hıristiyan dinleriyle olan bu paralelliğe rağmen, geleneksel Yeni Gine halklarının da, tıpkı diğer küçük ölçekli toplumlar gibi kiliseler, din adamları ve kutsal kitapları yoktur. Peki bu kabile inanç sistemleri, diğer birçok bakımdan farklılaşmalarına rağmen neden kökensel efsaneler bakımından Musevi-Hıristiyan dinlerine bu denli benzerler?

Bütün bilinen insan toplumları bir "dine" ya da ona benzer bir şeye sahiptir. Bu, dinlerin evrensel bir insani ihtiyaca yanıt vermekte olduğunu, ya da en azından insan doğasının hepimizin paylaştığı bir parçasından kaynaklandığını çağrıştırmaktadır. Öyleyse bu ihtiyaç ya da doğamızın bu paylaştığımız ortak özelliği nedir? Ve gerçekte dinleri ortaya çıkaran şey nedir? Âlimler yüz-

lerce yıldır bu ve ilgili diğer soruları aralarında tartışırlar. Bir inanç sisteminin din olabilmesi için, onun tanrı ya da tanrıları ya da diğer doğaüstü güçleri, ya da herhangi başka bir şeyi mi içermesi gerekir? İnsanların ataları şempanzelerin atalarından 6 milyon yıl önce farklı bir yöne doğru evrildiler ve din her ne ise, şempanzelerin ona sahip olmadıkları konusunda hepimiz mutabıkız. Fakat Cro-Magnon atalarımız ya da Neanderthal akrabalarımızın 4 milyon yıl önce dini var mıydı? Dinlerin gelişiminde faklı tarihi aşamalar olmuş mudur, Hıristiyanlık ve Budizm gibi inanç sistemleri, acaba kabilelerinkinden daha ileri ve günümüze yakın aşamaların inançları mıdır? Bizler dinleri insanlığın kötü değil de, asil bir tarafıyla ilişkilendirme eğilimindeyizdir: o zaman neden dinler bazen cinayet ve intiharı telkin eder?

Din kaynaklı bu sorular, insan toplumlarının, küçük ölçekli ya da antik olanlarından kalabalık ya da modern olanlarına kadar tüm yelpazesine odaklanan bu kitabın içeriği açısından özellikle ilginçtir. Din, kurumlaşmış geleneksel yapıları modern toplumların içinde hâlâ başarıyla ayakta kalabilen bir olgudur: günümüzün başlıca dinleri, günümüzden 1400 ile 3000 yıl önceki bir aralıkta, bu dinleri hâlâ benimseyen toplumlara göre çok daha küçük ve geleneksel toplumlar içinde ortaya çıktılar. Yine de, din toplumun ölçeğine göre değişiklik arz eder ve bu değişiklik bir açıklama için âdeta yalvarır. Buna ek olarak, bu kitabın okurlarının büyük çoğunluğu ve bendeniz, kendi dinsel inançlarımızı (ya da olmamasını) yaşamımızın bir noktasında sorgularız. İşte o zaman, dinin farklı insanlar için farklı şeylere işaret ettiğini anlamış olmak, bireyler olarak kendimize uygun yanıtlar bulmamıza yardımcı olabilir.

Bireyler ve toplumlar için, din sıklıkla devasa zaman ve kaynak harcanması demektir. Bununla ilgili birkaç örnekten bahsedeceksek, Mormonların toplam gelirlerinin yüzde onunu kiliselerine verdiklerini, geleneksel Hopi yerlilerinin dinsel törenlere ortalama olarak her üç günlerinden nerdeyse birini ayırdıklarını, geleneksel

Tibet nüfusunun dörtte birinin rahiplerden oluştuğunu, Ortaçağ Hıristiyan Avrupası'nda kiliselerin ve katedrallerin ve birçok diğer manastır ve rahibe manastırlarının inşası, rahip ve rahibelerin geçimi ve binaların bakımı ile haçlı seferlerinin organizasyonuna ayrılan kaynakların devasa miktarlarda olduğunu söyleyebiliriz. Ekonomistlerden bir ifadeyi ödünç alarak, din "fırsat maliyetleri"ne neden olmaktadır diyebiliriz: dine harcanan zaman ve kaynaklar, belirgin kârlı faaliyetlere yatırılabilirdi –örneğin daha fazla tahıl ekimine, baraj inşaatlarına ve fetihler için daha büyük ordulara. Eğer dinin bu fırsat maliyetlerini karşılayacak bazı gerçekten büyük faydaları olmasaydı, tesadüfen ortaya çıkabilecek herhangi bir ateist toplum dinsel toplumları geride bırakıp dünyayı ele geçirebilirdi. Peki neden dünya ateist olmadı ve dinin insanlara açıkça sağladığı bu faydalar nelerdir? Dinin "işlevleri" nelerdir?

İnançlı bir kişi için dinin işleviyle ilgili böyle sorular anlamsız ve hatta itici gelebilir. İnançlı bir kişi bu sorulara, basitçe tanrı gerçekten var olduğu için din de insan toplumları arasında evrensel bir olgudur diye yanıt verebilir. Ve ona göre, dinlerin her yerde hazır ve nazır olması, onların işlev ve faydalarını keşfetmeyi gerektirmez, bu tıpkı kayaların her yerde hazır ve nazır olması gibi bir şeydir. Eğer siz de böyle inançlı bir insansanız, bir an için sizi, şöyle bir şeyi hayal etmeye davet ediyorum. Varsayın ki, Andromeda Galaksisi'nden çok gelişmiş bir yaşayan varlık, evrende ışık hızının çok üzerinde bir hızla dolaşıyor olsun (bu biz insanlar için imkânsızdır). Evrenin trilyonlarca yıldız ve gezegenlerini ziyaret ederek, enerjisini ışıktan alan metabolizmalar, elektromanyetik ışıma formları, ısı, rüzgâr, nükleer reaksiyonlar, organik olan ve olmayan kimyasal reaksiyonlar evrendeki yaşamın çeşitliliğini araştırıyor olsun. Diyelim ki, bizim Andromedalı yaratığımız, yaşamın sadece ışıktan kaynaklanan enerjileri, organik ve inorganik kimyasal reaksiyonları kullanmak için evrildiği dünyayı da dönemsel olarak ziyaret ediyor olsun. MÖ 11 bin yılı civarı ile MS

11 Eylül 2051 yılları arasındaki kısa bir zaman diliminde kendilerini insan diye adlandıran ve merak uyandıran bazı fikirlere sahip bir yaşam formunun dünyada ağırlığını koyduğunu görsün. Bu fikirler arasında, onların "Tanrı" diye adlandırdıkları, evreni yaratan ve evrendeki trilyonlarca milyon farklı türler içinden insan türüne özel ilgisi olan çok güçlü bir varlık fikri de olsun. Ve insanlar onu her yerde hazır ve nazır olma özelliği dışında tıpkı bir insan gibi betimliyor olsunlar. Elbette bizim Andromedalı, bu fikirleri inanç olmaktan çok incelenmesi gereken yanılgılar olarak görecektir, çünkü Andromedalı ve birçok başka yaşayan varlık evrenin gerçekte nasıl yaratılmış olduğunu çoktan keşfetmişlerdir ve böyle herhangi bir kadiri mutlak varlığın, evrenin herhangi bir yerindeki milyarlarca diğer yaşam formundan çok daha az ilginç ve daha az gelişmiş olan insan türüyle özel olarak ilgileneceğini düşünmek saçma olduğunu biliyorlardır. Andromedalı ayrıca dünyada insanların binlerce farklı dini olduğunu, ve bu dinlere inananların çoğunun kendi dinlerinin doğru ve bütün diğer dinlerinin de yanlış olduğuna inandıklarını görecek ve bu da Andromedalı için bu inançların hepsinin yanlış olduğunu çağrıştıracaktır.

Fakat böyle bir tanrı inancı insan toplumları arasında çok yaygındır. Bizim Andromedalı, dinin birey ve toplumlara yüklediği muazzam zaman ve kaynak kaybına rağmen ve dinin bireyleri kendilerine acı veren veya intihara eğilimli davranışlara teşvik etmesine rağmen, insan toplumlarının hâlâ varlığını nasıl devam ettirdiğine bir açıklama getirmek zorunda olan evrensel sosyolojinin ilkelerini de anlamış olsun. Belli ki, Andromedalı şöyle bir akıl yürütecektir: dinin bazı telafi edici faydaları vardır; aksi takdirde böyle zaman ve kaynak kayıpları ve intihara eğilimli davranışların yükünü çekmeyen ateist toplumlar dinsel toplumların çoktan yerini almış olurdu. Bundan dolayı, okurlarım olan sizler, kendi dininizin işlevlerinin sorgulanmasını hakaretamiz buluyorsanız, belki de yine de bir an için arkanıza yaslanıp Yeni Gine'nin

kabile dinlerinin işlevlerini araştırmak ilginizi çekebilir, ya da (bu konuda rahatsanız (E. N.)) o zaman kendinizi Andromedalı ziyaretçinin yerine koyup insan dinleri hakkında genel olarak bilgi almak isteyebilirsiniz.

Din tanımları

Gelin öncelikle dinin tanımından başlayalım, böylece en azından üzerinde tartıştığımız konunun nasıl bir olgu olduğu konusunda anlaşmış oluruz. Bunu yaparken bütün dinlerin paylaştığı ortak özellikleri ele alalım, Hıristiyanlığı ve kabile dinlerini klasik Yunan ve Roma'nın çok tanrılı dinlerini de içerecek ve onu bazı ilişkili ancak farklı olgulardan da (büyücülük, vatanseverlik ya da yaşam felsefeleri) yeterince ayırt edebileceğimiz bir şekilde yapalım.

Tablo 9.1. Dine ilişkin önerilen bazı tanımlar

1. "İnsanların insanüstü kontrol edici bir güce ve özellikle de bireysel bir Tanrı'ya itaat etmeyi kabul etmesidir." (Concise Oxford Dictionary)
2. "Herhangi bir özgün inanç ve ibadet sistemidir, sıklıkla ahlak ilkeleri ve bir felsefe içerir." (Webster's New World Dictionary)
3. "Doğaüstü, kutsal ya da en yüce gerçek olduğu düşünülen bir insan, nesne, görülmez bir varlık veya düşünce sistemi ile ilgili ortak bir grup inanç veya tutumlar ile böyle bir inanç ve düşünce sistemi ile bağlantılı ahlaki ilkelere, edimler ve değerlere, kurumlar, gelenekler ve ayinlere dayalı bir toplumsal uyum sistemi." (Wikipedia)
4. "Din mümkün olabilecek en geniş ve genel kavramlarla, ... görülmeyen bir düzene var olduğuna ve bizim en büyük hayrımızın, kendimizi onunla uyumlu hale getirmek olduğuna inanmaktır." (William James)
5. "Katılanların, onaylarını aradığı bir doğaüstü güç ya da güçlere inandığını beyan ettiği sosyal sistemlerdir." (Daniel Dennett)
6. "Doğayı ve insanları kontrol ettiğine inanılan insanüstü güçlerin teskin edici ve uzlaştırıcılığıdır." (Sir James Frazer)
7. "İnsanı varoluşunun nihai koşulları ile ilişkilendiren bir sembolik biçimler ve eylemler seti." (Robert Bellah)

8. "Bir toplumun 'nihai endişelerine' yönelik inanç ve edimler sistemidir." (William Lessa ve Evon Vogt)
9. "Güçleriyle insanlara zarar verebilen ya da yarar sağlayan insanüstü varlıklara olan, evrensel yaygınlığa yakın bir inanç. Bu inanç –ısrar ediyorum– ki, herhangi bir din tanımlaması oluşturulurken kullanılması gereken en temel değişkendir. Ben 'din'i, kültürel olarak kabul edilmiş insanüstü varlıklarla kültürel olarak belirlenmiş biçimler içindeki etkileşimler olarak tanımlarım." (Melford Spiro)
10. "En yüce iyinin görünmeyen bir düzen tarafından tanımlandığına ve bu düzenle birlikte, bireyler ve grupların yaşamlarını bu düzenle uyumlu biçimde düzenlemelerine yardımcı olacak bir dizi sembollere ve bu uyumu gerçekleştirmek için bir duygusal adanmaya olan inanç, dinlerin her kültürde varılan ortak unsurudur." (William Irons)
11. "Din, bütünleşmiş bir kutsal şeylerle yani, ayrılan ve yasaklanan şeylerle ilişkili Kilise denilen herkesin bağlı olduğu tek bir ahlaki cemaatte bütünleşen inanç ve uygulamalar sistemidir." (Émile Durkheim)
12. "Kabaca, din bir toplumun, insanların ölüm ve aldatılmışlık gibi varoluşsal kaygılarına hükmeden doğaüstü güçlere sezgi ve gerçeğe aykırı dünyasına, maliyetli ve taklidi (sahteliği) imkânsız bir şekilde inanmasıdır." (Scott Atran)
13. "Din insanlarda, varoluşa ait genel bir düzen fikri oluşturulması ve bu fikirlerin bir gerçeklik aurasıyla giydirilmesi yoluyla güçlü, yaygın ve kalıcı ruh halleri ve güdüler oluşturan ve bu ruh halleri ve güdülerin eşsiz bir şekilde gerçekçi göründüğü bir semboller sistemidir." (Clifford Geertz)
14. "Din efsaneler yaratmak ve yaşatmak, toplumun üyeleri arasında özveri ve karşılıklı özveriyi teşvik etmek ve topluluğun üyeleri arasında işbirliği ve karşılıklı dayanışmaya bağlılık düzeyini ortaya çıkarmak için insan kültünün oluşturucu bir öğesi (ayrılmaz bir parçası) olarak gelişen bir toplumsal kurumdur." (Michael Shermer)
15. "Farklı toplumlardaki insanlar, akılcı ve kontrol edilebildikleri yollardan anlayamadıkları ya da deneysel ve etkili bir mantık oluşturamadıkları durum ve özelliklere bir tepki geliştirirler; bu tepki söz konusu olgu anlaşılır hâle gelene kadar evrilir. Sonuçta insanın evrendeki pozisyonu açısından kökensel bir zemin olarak "doğaüstü" bir düzen hissedilip tasavvur edilmeye başlanır; kişi bu düzen içinde çeşitli edim ve olayları kendi kaderi ve yoldaşlarıyla olan ilişkileri doğrultusunda yücelten değerleri anlamlandırır; işte bu düzen ve anlamlandırma doğrultusunda bir araya gelen inanç, edim ve kurumların oluşturduğu yapıyı din olarak tanımlarız." (Talcott Parsons)
16. "Din ezilen insanın ah'ı, kalpsiz dünyanın kalbi, ruhsuz koşulların ruhudur. Din halkın afyonudur." (Karl Marx)

Tablo 9.1'de farklı yazarların önerdiği 16 farklı din tanımı listeleniyor. Émile Durkheim ve Clifford Geertz tarafından yapılan 11. ve 13. tanımlar diğer yazarların en çok alıntıladığı tanımlardır. Bu listeden, din konusunda belli bir tanım üzerinde uzlaşmış olmadığımızı anlayabiliyoruz. Bu tanımların birçoğunun, bir avukatın yazdığı sözleşme maddelerindeki gibi anlaşılması güç ifadeler içermesi de, hayli tartışmalı sularda yüzdüğümüzü gösteriyor.

Biraz geri çekilip, tıpkı pornografiyi tanımlarken kullandığımız, "Pornografiyi tanımlayamam ama onu gördüğüm zaman anlarım!" ifadesindeki gibi, dinin tanımlanması sorununun da etrafından dolanmayı deneyebilir miyiz? Maalesef, bu geri çekilme bile işe yaramayacaktır; bilim insanları bazı çok yaygın ve iyi bilinen sosyal hareketleri din olarak tanımlayıp tanımlamayacakları konusunda dahi aralarında uzlaşabilmiş değillerdir. Örneğin din üzerine araştırma yapan akademisyenler arasında Budizm, Konfüçyüsçülük ve Şintoizm'in din sayılıp sayılmayacağı konusunda uzun süredir tartışmalar sürmektedir; şimdiki eğilim Budizm'i din olarak görmek, on-yirmi yıl önce din muamelesi yapılan Konfüçyüsçülüğü ise dışarıda tutmak şeklindedir; o şimdi laik bir felsefe veya bir yaşam tarzı olarak görülmektedir.

Dini tanımlamadaki bu zorluklar bizler açısından yol göstericidir. Bu zorluklar, dini tanımlarken, dinlere, toplumlara ve dinlerin farklı evrimsel aşamalarına göre farklılaşabilen, bazen güçlü, bazen zayıf, hatta bazen hiç olmayabilen birkaç bileşeni bir araya getirmekte olduğumuz konusunda uyarılar içeriyor. Din, genellikle kendisiyle ilişkilendirilebilecek bazı özelliklere sahip olan ama hepsine sahip olmayan başka olgulara dönüşür. Budizm'in dünyanın dört büyük dini arasında sayılıp sayılmayacağı konusunda sürekli bir tartışma olmasının nedeni budur. O gerçekten de bir din midir, yoksa "sadece" bir yaşam felsefesi midir? Yaygın olarak dine atfedilen bileşenler genellikle beş ana grupta toplanabilir: doğaüs-

tüne inanma, sosyal bir hareketin üyesi olma, maliyetli ve görünür aidiyet kanıtları, kişilere yönelik edimsel davranış kuralları (yani ahlaki kurallar) ve doğaüstü varlık ve güçlerin (dua ile) dünyevi yaşama müdahaleye ikna edilebilmeleri. Bununla beraber, ilerde göreceğimiz gibi, sadece bu beş bileşeni bir araya getirerek yapılacak din tanımlaması anlamsız olacağı gibi, bunlardan bir ya da ikisini içermeyen olgulara din değil demek de çok doğru olmayacaktır, çünkü bu yapıldığında geniş çapta din olarak tanımlanan hareketlerin bazı bölümleri tanımın dışında kalmaktadır.

Bu beş özellikten ilki, Kaliforniya Üniversitesi'nde üniversite öğrencilerine verdiğim ilk kültürel coğrafya dersinde önerdiğim din tanımının temeliydi: "Din, duyularımızla kanıtlanamadığı hâlde var olduğu varsayılan ve duyularımızla varlığı kanıtlanabilen başka şeylere açıklama getirmesi için yardımı istenen doğaüstü bir faile (aktöre) olan inançtır." Bu tanımın iki faydası vardır: Doğaüstü bir aktöre olan inanç gerçekten de dinlerin en çok karşılaşılan özelliklerinden biridir ve açıklama faktörü de sonradan irdeleyeceğimiz gibi dinlerin temel kökensel özellikleri ve işlevleri arasındadır. Çoğu din tanrıların, ruhların ve bizim "doğaüstü" diye andığımız faktörlerin olduğunu varsayar, çünkü onlar ya da onların kanıtlanabilir sonuçları doğal dünyada doğrudan algılanamaz. (Bu bölüm boyunca, sıklıkla kullanacağım "doğaüstü" terimini yansız biçimde kullanıyorum, yoksa sözcükle bazen ilişkilendirilen aşağılayıcı yan anlamlarıyla değil.) Bazı dinler daha ileri giderek bir paralel doğaüstü dünyanın var olduğunu kabul ederler –bu genellikle, cennet ve cehennem ya da öldükten sonra bu doğal dünyadan göç edip gideceğimiz başka bir alan olarak betimlenir. Bazıları doğaüstü güçlerin varlığına o kadar ikna olmuşlardır ki, ruhları ya da hayaletleri görüp işittiklerini, hissettiklerini ısrarla ileri sürerler.

Fakat çok geçmeden bu tanımımın da eğitici bazı nedenlerle yetersiz olduğunu anladım. Doğaüstü güçlere olan inanç, sadece dinlere ait bir olgu değildi, kimsenin din olduğuna inanmadığı,

periler, ruhlar, cinler ve UFO yaratıkları gibi birçok olguya da atfedilebiliyordu. Dindarın tanrılara inanması, onların perilere de inanmasını neden gerektirsin ki? (İpucu: perilere inananlar her hafta belli günleri ibadete ayırmazlar ve kendilerini perilere inanmayanlardan ayırarak ayrı bir toplum hâlinde perilere olan inançlarını savunmak için ölümü göze almazlar.) Buna karşın, herkesin din olarak nitelediği hareketlerin hepsi de doğaüstü güçlerin varlığına inanmaz. Sayısız Musevi, Üniteryenler, Japonlar ve diğer şüpheci ve tanrı tanımazlar, bizzat kendileri ya da başkaları tarafından bir dinin mensubu olarak görülürler. Buda kendini tanrılarla ilişkilendirmez ve o "sadece" keşfetmiş olduğu bir aydınlanma yolunu gösterdiğini ileri sürer.

Benim tanımlamamdaki büyük bir hata, onun dinlere ikinci bir özellik yüklüyor olmasıdır. O tanımdan, kendilerini sıkı inananlar olarak tanımlayan insanların sosyal hareketlerinin de din olarak görülmesi gerektiği sonucu çıkıyordu. Kendini bir tanrıya ve diğer birçok uydurulmuş öğretilere inanan biri olarak tanımlayan, her Sebt gününün bir parçasını kendi kendine bir odada oturup ibadet etmeye adayan, kendi tarafından yazılmış ama başka kimsenin görmediği bir kitabı okuyan insanları bir dinin edimlerini yerine getiren biri olarak sınıflandıramayız. Bu nitelemeye en yakın kişiler, inzivaya çekilmiş, kendilerini ibadete adayan keşişlerdir. Fakat bu keşişler de, aynı inanca sahip ve keşişi ziyaret edip destekleyen topluluk içinden çıkarlar. Ben şahsen, kendi dinini kendi icat etmiş ve çöle gidip yalnız yaşayan, kendisini ziyaret edenlerin yiyecek hediyelerini ret eden bir keşiş tanımıyorum. Biri tutup ta bana böyle bir keşiş gösterse bile, başkaları onu toplumsallaşmayı başaramamış olmasının dışında, tipik bir dinsel keşiş olarak görse de, ben onu insanlardan kaçan din dışı bir keşiş olarak betimlerdim.

Birçok dinin üçüncü ortak özelliği de, o dine mensup olmanın maliyetli ve ıstıraplı özveriler gerektirmesidir. Dindarlar tüm bu

özverilere, o dine olan adanmışlıklarını grubun diğer üyelerine göstermek için katlanırlar. Bu özveriler sürekli olabilir. Örneğin günde beş kez diğer faaliyetleri yarıda kesip kıbleye dönüp namaz kılmak; her Pazar, günün bir kısmını kilisede geçirmek; yıllarını karmaşık ayinler, ibadetler ve ilahilerle (bunları muhtemelen başka bir dilde öğrenerek) geçirmek; genç bir yetişkin olarak iki yılını misyonerlik faaliyetlerine adamak; bir haçlı seferine veya kendi paranla Mekke'ye hacca gitmek, bu maliyet ve özverilere verilebilecek örneklerdir. Bu özveriler bazen kiliselere para ya da çeşitli mülklerin bağışlanması şeklinde de olabilir. Bazıları değerli evcil hayvanlarını sunabilir. Birisi Tanrı'ya, bir maliyeti olmayan, doğada avladığı bir hayvanı değil kendi kuzusunu kurban etmelidir. Veya fedakârlık bazen, oruç tutarak, bir parmağını ekleminden keserek, sünnet olarak (ya da penisin alttan uzunlamasına kesilmesi şeklindeki aşağı-sünnet olarak), burnunu, dilini, boğazının iç kesimini, penisini ya da diğer bir beden parçasını kesip kanını akıtarak da insanların bedensel bütünlüğünden ve rahatlarından vazgeçmesi şeklinde uygulanan özveriler de vardır. Bütün bu kamuoyuna açık veya acı veren gösteriler, bir kişinin dinine olan adanmışlığının ciddiyetini ve gerektiğinde canını da feda edebileceğini diğerlerine kanıtlamasına hizmet eder. Yoksa ben sadece "Ben bir Hıristiyan'ım," diye bağırsam da bireysel çıkarlarım ya da hayatımı kurtarmak için yalan söylüyor olabilirim (bazı suçluların şartlı tahliye için yaptıkları gibi). İkinci ve üçüncü özellikler (yani sosyal bir hareket olmak ve maliyetli özverilerde bulunmak) bir hareketin din sayılabilmesi için elzem özellikler olarak görülebilirken, bunlar tek başına yeterli şartları da sağlamazlar. Ortada hâlâ, vatanseverlik gibi, din olmadığı hâlde derin bir inanca bağlı olarak yine de paylaşılan ve çeşitli özverilerde bulunulmasının beklendiği sosyal hareketler vardır.

Dinlere atfettiğimiz bir sonraki ve sonuncu özelliğimiz, var olduğu kabul edilen tanrılara ve diğer doğaüstü güçlere olan inanç-

tır. Bu inancın insanların davranışları üzerinde pratik sonuçları olur. Bu davranış kuralları topluluğun türüne bağlı olarak değişebilen yasalar, ahlak ilkeleri, tabular ya da yükümlülükler olabilir. Abartmaksızın bütün dinlerde bu tür davranış kuralları varken, bu kuralların sadece dinlerden türemiş olması da gerekmez. Modern laik devletlerde dinsel olmayan, tanrı tanımaz ya da şüpheci sayısız grupların hâlâ kendilerine ait kuralları vardır.

Son olarak, dinsel öğretilerin çoğu, sadece kurallara uyup iyilik yapan insanları ödüllendirip kötülük yapan ve kuralları çiğneyenleri doğaüstü faktörlerin cezalandıracağını öğretmez, bu bağışlar ve özveriler ölümlü aracılar olan din adamlarının aracılığıyla da insanlara empoze edilebilir.

Böylece, dünya dinlerini güçleri açından çeşitlendirecek biçimde bu beş özelliğin birbirlerine göre farklı dizilimlerinden (*constelaltions*) din meydana gelir. Bu dizilimleri, dinlerin bazı özelliklerini paylaşabilen birkaç olguyla din arasındaki farkı anlayabilmek için kullanabiliriz. Örneğin, vatanseverlik ve etnik gurur, sosyal bir hareket olma, dışa kapalı aidiyetlik sistemi ve gösterilmesi beklenen özveri ile Bağımsızlık Günü, Şükran Günü ve Anma Günü gibi (Amerikalılar için) ayin ve törenlerle kutlanması açılarından dine benzerler. Ama vatanseverlik ve etnik gurur dinden farklı olarak, doğaüstü faktörlere inanmayı öğretmez. Spor takımlarının taraftarları da, dindarlar gibi, aidiyetle bağlı sosyal gruplar oluştururlar, fakat onların aidiyetleri de doğaüstü güçlerle doğrudan ilgili değildir ve bağlılıklarını kanıtlamaları ve özveride bulunmaları beklenmez, onlar davranış düzenleyen kapsamlı ahlak ilkelerine de sahip değillerdir. Marksizm, sosyalizm ve diğer siyasi hareketler aidiyet ilişkisiyle bağlı adanmış toplumsal gruplar oluşturabilmişlerdir (tıpkı dinler gibi) ve aidiyet sahibi bireylerde bu hareketlerin idealleri doğrultusunda ölümü göze alabilecek itkiler yaratabilirler. Onlar kapsamlı ahlak ilkelerine sahip olabilirler, fakat onlar da doğaüstü güçlere dayanmazlar. Büyücülük, ba-

tıl inançlar ve su büyücülüğü (yer altı sularının kutsal bir çomakla saptanması inancı) günlük davranışlara yansıyabilen doğaüstü güçlere inancı gerektirir. Bununla beraber, büyücülük, batıl inançlar ve benzeri olgular inananların bağlı bulunduğu ve aidiyet ilişkisi içinde oldukları toplumsal grupların varlığını gerektirmez. Kara kedilerin uğursuzluğuna inanan insanlar, inanmayanlardan farklarını göstermek için örneğin her pazar günü ayin düzenlemezler. Belki de bu konuda en belirsiz sınır, bir din mi yoksa bir yaşam felsefesi mi olduğu konusunda belirsizlik bulunan Budizm, Konfüçyüsçülük ve Şintoizm gibi hareketlerde gözlenir.

Elektrikli yılan balıklarının işlevleri

Din insanlar arasında nerdeyse evrensel bir olgudur, fakat hayvanlar arasında ona uzaktan veya yakından benzeyen bir olgu hiçbir zaman tanımlanmamıştır. Yine de, –eğer istersek– sanat veya konuşulan dillerin kökenini nasıl sorguluyorsak, dinlerin kökenini de sorgulayabiliriz. Altı milyon yıl önce, atalarımız olan maymunların bir dinleri olmadığı kesindir. 5 bin yıl önce ilk yazılı metinler ortaya çıktığında ise ortada din olgusu vardı. Peki aradaki 5.995.000 yıl boyunca neler oldu? Hayvanlar ve insanların ataları arasındaki dinden önce gelen benzer şeyler nelerdi ve ne zaman ve neden ortaya çıktılar?

Yaklaşık 150 yıl önce dini bilimsel olarak incelemeye başladıklarından bu yana din üzerinde çalışan akademisyenler arasında en yaygın olan metot işlevci yaklaşımdır. Bu yaklaşımı benimseyenler şunu sorarlar: din hangi işlevleri yerine getirir? Dinin toplumlar ve insanlar üzerine çoğunlukla ağır yükler yüklediğine işaret ederler, örneğin birçok insanı bakir bir hayat sürmeye zorlamak ve çocuk sahibi olmayı yasaklamak, dev piramitler inşa etmenin zahmet ve maliyetlerine katlanmak, insanların değerli evcil hay-

vanlarını kurban etmesi ve aynı sözleri tekrarlayarak uzun zamanlar harcamak gibi. Dinin insanlar için bu maliyetleri fazlasıyla karşılayacak bazı fonksiyonları ve faydaları olması gerekir. Eğer olmasaydı, ortaya çıkmazdı ve varlığını sürdüremezdi. Dinin müdahalesi hangi insani sorunları çözmüştür? İşlevci yaklaşımın kısa bir özeti, şöyle olabilirdi: din bazı sorunları çözmek ve bazı işlevleri yerine getirmek için icat edilmiştir, örneğin toplumsal düzeni korumak, kaygılı insanları teskin etmek ve siyasi itaati öğretmek.

Son zamanlarda, evrimsel psikoloji alanında ortaya çıkan diğer bir yaklaşım dinin herhangi bir özgün soruna çare bulmak ya da belirgin bir amaç doğrultusunda bilinçli olarak icat edilmiş olduğu tezine karşı çıkar. Bu yaklaşıma göre, güçlenmekte olan bir şefin bir gün, insanları bir piramit inşa etmek için gösterilen dini nedenlere inandırarak egemenliğini daha kolay sürdüreceğini öngörmek gibi parlak fikir gelerek hiç yoktan dini yaratması gibi bir şey olmadı. Benzer biçimde, psikolojik olarak ortama uyum sağlamış bir avcı toplayıcının son zamanlarda bir arkadaşlarının ölümü nedeniyle ava gidemeyecek olan arkadaşlarına umut vermek ve onları teskin etmek için ölümden sonraki bir yaşam hakkında bir hikâye uyduruvermesi de olasılık dâhilinde değildir. Din muhtemelen atalarımızın ve onların da hayvan atalarının bazı başka yeteneklerinin bir yan ürünü olarak ortaya çıkmış olmalıdır ve bu yeteneklerin öngörülemez sonuçları ve bunların da yavaş yavaş geliştikçe yeni işlevler kazanmış olması gerekir. Benim gibi evrimsel bir biyolog için, dinin kökenlerine yönelik bu iki farklı yaklaşım arasında aslında bir çelişki yoktur ve aslında onlar bu gelişmenin iki aşamasını temsil ederler. Biyolojik evrimin kendisi de, benzer biçimde iki düzeyde ilerler. Birinci düzeyde, bireyler arasındaki farklılaşma genlerin mutasyonu ve yeni bileşimlerle oluşur. İkinci düzeyde, doğal ve cinsel seçicilik nedeniyle sonuçta ortaya çıkan tek tek bireyler arasında yaşamlarını nasıl sürdürebilecekleri, nasıl yeniden üreyecekleri ve genlerini gelecek kuşaklara

nasıl aktaracakları konusunda farklılıklar ortaya çıkar. Bu farklılaşmış bireylerden bazıları, yaşamsal sorunlarını çözme ve işlevlerini yerine getirmekte diğerlerinden daha iyi olurlar. İşlevsel bir sorun (örneğin soğuk iklimde hayatta kalmak) bir hayvanın, daha kalın bir kürke sahip olması gerektiğini kavraması ile çözülmediği gibi, bu soğuk iklimlerin daha kalın bir kürk için gerekli mutasyonları harekete geçirmesiyle de olmaz. Bunun yerine, bir şey (biyolojik evrim durumunda, moleküler genetik mekanizmaları) başka bir şeyi yaratır (bu durumda kalın ya da ince kürklü bir hayvanı) ve bazı yaşam koşulları ve çevresel sorunlar, (bu vakada soğuk iklim), bu farklı hayvanların bazılarına diğerlerinde olmayan faydalı bir işlev verir. Bundan dolayı, gen mutasyonları ve yeni bileşimlerin oluşması biyolojik çeşitliliğin kökenleri olarak görülür. Doğal seçicilik ve cinsel seçicilik ise işlevsellik kriterine göre bu başlangıç malzemesini eler.

Benzer biçimde, evrimsel psikologlar da dinin insan beyninin bir yan ürünü olduğunu ileri sürerler, ancak bu ürün onlara göre piramitler inşa etmek ya da matemli akrabaları rahatlatmak dışındaki nedenlerle ortaya çıkmıştır. Bir evrimsel biyologa göre bu hiç şaşırtıcı değildir ve anlaşılabilir bir şeydir. Evrim tarihi, başlangıçta bir işlevi nedeniyle seçilmiş, sonra daha ileri aşamalara evrilmiş ve sonra da başka bir işlevi görmek üzere seçilmeye başlanmış böyle yan ürünler ve mutasyonlarla ağzına kadar doludur. Örneğin, evrimsel gerçekliğe şüpheyle bakan yaradılışçılar, eskiden avlarını altı yüz volt elektrik şokuyla çarpan elektrikli yılanlara işaret edip, elektrikli yılan balığının asla elektriği olmayan normal yılan balıklarından doğal seçilim (seleksiyon) yoluyla ortaya çıkamayacağını, çünkü zorunlu ara halkayı oluşturan düşük voltajlı yılan balıklarının hiçbir avlarını avlayamayacakları ve günümüze kadar evrilemeyeceklerini ileri sürerlerdi. Aslında, altı yüz volt elektrik üretebilen yılan balığının başka bir işlevi için seçildiği (seleksiyona uğradığı) bunun da normal balıklardaki elektrik üretme yete-

neği ve bu işlevinin, onların elektriksel alanları fark etme ve elektrik üretme yeteneklerinin bir yan ürünü olduğu ortaya çıktı.

Birçok balığın derisinin içinde, doğal çevredeki elektrik alanlarına duyarlı organlar vardır. Bu alanlar fiziksel kökenli (okyanus akıntıları ya da farklı tuz çözünürlüklerindeki suların karışmalarından kaynaklanan) olabileceği gibi, biyolojik kökenli de olabilir (hayvanların kaslarını kasmalarını elektriksel olarak tetiklemeleri esnasındaki değişkenlikler). Balıklar derilerinde elektrik alanlarına duyarlı organları iki işlev için kullanabilirler: avlarını algılamak ve yönlerini bulabilmek, özellikle de çamurlu sularda ya da gözlerini kullanamadığı karanlık ve gece şartlarında. Daha fazla elektriksel geçirgenliği olan tuzlu sularda, avlar kendi elektrik alanlarını tatlı sulara oranla daha kolay ilettiklerinden onları algılayabilen organlara sahip hayvanlara kendilerini çok daha kolay açık ederler. Çevresel elektrik alanlarının bu şekilde fark edilmesi pasif-elektro-algılama olarak adlandırılabilir; bunun için özel elektrik üreten organlara gerek yoktur.

Fakat bazı balık türleri daha ileriye gidip kendilerine ait düşük gerilimli elektrik alanları üretmeye başladılar. Bu onların, nesneleri sadece onların elektrik alanlarıyla değil kendininkileriyle de algılamalarını sağlar. Elektrik üretmek üzere uzmanlaşan organlar en az altı bağımsız balık türünde (silsilesinde) birbirinden bağımsız olarak oluştu. Çoğu elektrik organı kaslardaki elektrik üreten zarlardan türemişken, bir balık türü farklı olarak bu organları sinirlerinden geliştirmiştir. Bu konuda spekülatif olmaktan öte gidemeyen akademik girişimlerden sonra, aktif-elektro-algılama olgusunun ilk şaşırtıcı kanıtları Zoolog Hans Lissmann tarafından elde edilmiştir. Lissmann elektrikli balıkları besin ödülüyle şartlandırmıştır. Balıklar biri elektriği ileten metalden ve diğeri de elektriği iletmeyen plastik ya da camdan yapılmış diskleri ya da benzer özellikteki diğer nesneleri birbirinden ayırt ettiklerinde besinle ödüllendirildiler. Ben Cambridge Üniversitesi laboratuarında çalışmaktayken Liss-

mann da araştırmalarını hemen yandaki binada yürütüyordu. Lissmann'ın bir arkadaşı bana bir gün elektrikli balıkların elektro-algılama duyarlılıklarını sergileyen bir hikâye anlattı. Lissmann, laboratuarındaki elektrikli balıkların, hafta içi her gün akşam saatlerine doğru aynı vakitte heyecanlanma belirtisi sergilediklerini fark etmişti. Bunun nedenini araştırırken şunu fark etti: laboratuardaki bayan teknisyen her gün o saatte paydos hazırlıkları yapıyor, bu esnada bir ekranın arkasına geçerek saçlarını tarıyordu ve bu, balığın algılayabileceği bir elektrik alanı yaratıyordu.

Düşük voltajlı balık elektrik üreten organlarını ve derilerindeki elektro-algılayıcıları iki farklı işlevin verimliliğini geliştirmek için kullanırlar. Her iki işlev de elektro-algılama organlarına sahip olup elektrik üreten organları olmayan balıkların hepsinde görülür. Bu iki işlev avı tespit etme ve yön bulmadır. Düşük voltajlı balıklar, bir yandan da birbirleriyle iletişim kurmak için üçüncü bir işlev olarak birbirlerinin elektrik akımlarını da (impulse) algılarlar. Çeşitli türler ve bireyler arasında farklılık arz eden bu elektrik akımlarının kalıplarına bağlı olarak, bir balık diğerlerinin türlerini, cinsiyetlerini, büyüklüklerini ve bu elektrik akımları üreten belli bir balığın hangisi olduğu (tanıdık ya da yabancı mı; bireysel kimliklendirme) bilgilerine erişebilir. Düşük voltajlı bir balık, aynı zamanda kendi türünden diğer balıklarla, örneğin "burası benim bölgem, çabuk defol," ya da "ben Tarzan sen Jane, aklımı başımdan aldın, hadi gel sevişelim," şeklindeki sosyal mesajlarla iletişim kurabilir.

Birkaç volt gerilim üretebilen balıklar sadece avlarını algılamazlar, fakat aynı zamanda elektro şoklarını dördüncü bir işlev için de kullanırlar: golyan balıkları gibi küçük avlarını öldürmek için. Daha büyük balıkları öldürmek içinse çok daha yüksek bir voltaja ihtiyaç vardır. 1,8 metre boyutlarındaki bir yılanbalığı 600 volt gerilimle suda bir atı bile devirebilir. (Bu evrimsel tarihi çok canlı bir şekilde anımsayabiliyorum, çünkü doktora tezim elekt-

rikli yılan balıklarının voltaj üretmesi üzerineydi. Elektrik üretiminin moleküler detaylarına o kadar dalmıştım ki, artık işin son uçlarını kaçırmaya başlamış ve içgüdüsel bir şekilde kendi deneylerim için kullandığım ilk yılan balığımı kendim yakalamıştım – ama bunu yapınca da bir şokla karşılaşmıştım.) Yüksek voltajlı balıklar güçlü elektrik akımı salınımlarını iki farklı işlev doğrultusunda daha kullanırlar. Birincisi üzerlerine elektrik akımı salarak kendilerini daha güçlü etoburlardan korumak ve ikincisi de "elektro-balıkçılık" yoluyla avlanmak için. Elektro-balıkçılık yönteminde balıklar pozitif uçlarını (anot) avlarını kendilerine çekmek için kullanırlar, bu yöntem ticari balıkçılar tarafından da kullanılır, bununla beraber onlar elektriği kendi bedenleriyle üretmek yerine akü ve jeneratör kullanırlar.

Şimdi gelin, doğal seçilim kuramına karşı çıkan şüpheci yaradılışçıların, doğal seçilimin normal bir elektrikli yılan balığından, 600 volt gerilim üreten elektrikli bir yılan balığını asla türetmediği; çünkü güya zorunlu ara düzeylerdeki düşük voltajlı organların hiçbir işe yaramayacağı ve dolayısıyla da onların sahiplerinin hayatta kalamayacağı şeklindeki tezlerine geri dönelim. Yaradılışçılara verilecek yanıt şudur: avını 600 volt elektrik şokuyla öldürmek elektrikli organların orijinal (başlangıçtaki) işlevi değildir, fakat başlangıçta başka işlevler için seçilmiş olan organların bir yan ürünüdür. Elektrikli organların, doğal seçilim onların elektrik üretimini sıfırdan 600 volta kadar çıkarırken birbiri peşi sıra 6 işlev kazandığını gördük. Elektrik üretmeyen bir balık pasif elektro-algılama ile avını ve yönünü bulabilir; düşük voltajlı bir balık aynı işlevleri daha verimli olarak yerine getirir ve aynı zamanda karşılıklı elektrikli iletişimde bulunabilir; yüksek voltaj üretebilen bir balık ise avını elektrik şokuyla öldürebilir, kendini savunabilir ve elektro-balıkçılık yapabilir. İnsan dinlerinin de yılan balıkları gibi aşamalı işlevlerden geçerek belirdiğini göreceğiz, ama yılan balıklarından farklı olarak dinlerde altı değil yedi farklı işlev söz konusudur.

Nedensel açıklamaların peşinde

Din, benzer bir şekilde hangi insani özelliklerin bir yan ürünü olarak doğmuş olabilir? Mantıklı, kabul edilebilir bir açıklama dinin, beynimizin neden, aktör ve niyeti anlama tehlikeleri fark edip böylece de hayatta kalmamızı sağlayabilecek öngörülebilir bir nedensel açıklamayı formüle edebilme yeteneklerinin gittikçe daha karmaşık bir şekilde gelişmesinin yan ürünleri olduğunu ileri sürer. Elbette, hayvanlar da beyin sahibidir ve bir takım niyetleri anlayabilirler. Örneğin, bir peçeli baykuş (kukumav kuşu) tamamen karanlık bir ortamda bir fareyi ayak seslerinden algılar. Böylece farenin o yönde ne kadar bir hızla koşmaya devam edebileceği, bu güzergâh üzerinde onunla hangi anda ve yerde rastlaşıp yakalayabileceği şeklindeki bir çıkarımı mükemmel bir şekilde yapabilir. Fakat hayvanlar, bizim en yakın akrabalarımız bile, insanlardan çok daha az akıl yürütme yeteneğine sahiptir. Örneğin, Afrika'nın eski dünya maymunlarının en tehlikeli düşmanı toprak altında yaşayan piton yılanlarıdır. Maymunların özel bir alarm çağrısı vardır ve yılana yakın olan maymun onu gördüğünde bu çağrıyı yapar. Bu alarm etraftaki maymunlara ağaçlara sıçramaları için yeterli bir zaman sağlar. Bizi hayal kırıklığına uğratacak şekilde, bu akıllı maymunlar piton yılanlarının çimler üzerinde bıraktıkları izleri hayvanın etraftaki tehlikeli varlığına ilişkin bir işaret olarak değerlendiremezler. Maymunların bu zayıf akıl yürütme yetkeleriyle tezat teşkil edecek şekilde, biz insanlar doğal seçilim yoluyla en küçük ipuçlarından bile azami bilgiler çıkarımsayabilecek bir beyinle donatılmışızdır ve bu bilgileri dilimizle, sıklıkla ve kaçınılmaz bir şekilde yanlış çıkarsamalara da yol açabilecek şekilde bile olsa harika bir şekilde birbirimize aktarabiliriz.

Rutin bir şekilde diğer insanlara da kişilik (fail olma) niteliği yükleriz. Onların da tıpkı bizler gibi bir takım niyetleri olduğunu ve farklı olduklarını anlarız. Bu nedenle, günlük beyinsel faaliyet-

lerimizin büyük bölümünü diğer bireyleri anlamaya, onlardan gelecek olan işaretleri (yüz ifadeleri, seslerinin tonları, ne yaptıkları ya da yapacakları ve ne söyledikleri ya da söyleyeceklerini) algılamaya adarız. Bunu bazı tekil bireylerin bir sonraki hareketinin ne olabileceğini ve onların davranışlarını kendi isteklerimiz doğrultusunda nasıl etkileyebileceğimizi belirleyebilmek için yaparız. Benzer şekilde hayvanlara kişilik niteliği yükleriz. !Kung avcıları, aslanların çoktan bulup kendilerine ziyafet çekmekte oldukları avlarının leşine yaklaşırken, önce aslanların karınlarının sarkmış olup olmadığına bakar, böylece onların hâlâ aç olup olmadıklarını çıkarsayıp onları kovmaya girişip girişmeyeceklerine öyle karar verirler. Kendimize de kişilik yükleriz. Edimlerimizin sonuçları olduğu dikkatimizi çeker, bazı davranışlarımızın başarılı sonuçlar ürettiğini ve diğerlerinin üretmediğini görür ve başarıyla ilişkilendirdiğimiz davranışı tekrar etme eğilimine gireriz. Bu tür nedensel açıklamaları keşfedebilen beyinsel yeteneklerimiz, bir tür olarak başarımızın altında yatan nedendir. İşte bu nedenle, 12 bin yıl önce tarıma, metallerin kullanımına ya da yazıya geçmeden önce, hâlâ sadece avcı toplayıcılarken bile, memeli türleri arasında açık ara en geniş bölgelere yayılmış türdük ve Antarktika hariç Kuzey Kutbu'ndan Ekvator'a kadar her yere dağılmış bulunuyorduk.

Nedensel açıklamalar bulmaya çalışmaya devam ediyoruz. Geleneksel açıklamalarımızdan bazıları, bazı nedenlerden ötürü doğru öngörüler olmuş ve bu nedenler sonradan bilimsel olarak kanıtlanmıştır; yanlış nedenlere dayalı bazı doğru öngörülerde bulunmuşluğumuz da olmuştur (örneğin balıktaki zehirli kimyasalları anlamadan da önce "Şu yasak nedeniyle, şu balığı yememelisin," demek gibi şeyler); ve bazı açıklamalar da yanlış öngörülere yol açmıştır. Örneğin, avcı-toplayıcılar kişi(leri) aşırı genelleştirmişler ve onları insanlar ve hayvanlardan başka, güneş, ay ve nehirler gibi şeylere doğru da genişletmişlerdir. Geleneksel insanlar sıklıkla bu tür hareket eden cansız nesnelerin, canlı var-

lıklar tarafından yönlendirildiklerine veya onların da canlı varlıklar olduklarına inanmışlardır. Onlar çiçekler, dağlar ve kaya gibi hareket etmeyen nesnelere de kişilik yüklemişlerdir. Günümüzde bu tür inançları, doğal olandan ayırarak doğaüstü diye etiketleriz, fakat geleneksel insanlar bu ayrımın farkında değillerdi. Onun yerine, gözlemledikleri olayın belirleyicilik değerine yönelik nedensel açıklamalarda bulunuyorlardı. Onların gökyüzünü her gün boydan boya arşınlayan güneşle ilgili kuramları (bir tanrının güneşi arabasıyla taşıdığı şeklindeki) gözlemleriyle ilgili gerçeklere uyuyordu. Onlar, kendilerini güneşin canlı olduğu şeklindeki inançlarının hatalı bir doğaüstü inanç olduğu konusunda ikna edebilecek bağımsız bir astronomi bilgisine sahip değillerdi. Onlar açısından böyle düşünmek aptalca değildi, şüphe edilemeyecek doğal şeyler hakkında düşünerek mantıksal çıkarımlarda bulunmuşlardı.

Böylece nedensel açıklamalar arayışımızın bir biçiminde, aşırı genelleştirmeler yapar günümüzde doğrudan doğruya doğaüstü inançlar diye andığımız şekilde bitkilere ve cansız şeylere kişilik yükleriz. Diğer bir biçim, kendi davranışlarımızın sonuçlarını saptamaya çalışırken belirginleşir. Bir çiftçi, daha önce yüksek ürün elde ettiği bir tarladan bu defa daha az ürün almasına neden olan hatasının ne olduğunu merak edecektir. Kaulong avcıları bir avcının ormanda avlanırken gizli bir göçüğün (obruk) içine neden düştüğünü anlamaya çalışırlar. Diğer geleneksel halklar gibi, çiftçiler ve avcılar da açıklamaları keşfetmek için beyinlerini zorlarlar. Onların açıklamalarından bazılarının şimdi bilimsel olarak doğru olduğunu ve diğerlerinin de bilimdışı tabular olduğunu biliyoruz. Örneğin, And Dağları'ndaki köylüler değişkenlik katsayısı konusunda bilgi sahibi olmadıkları hâlde tahıllarını farklı yerlerdeki sekiz ile yirmi iki tarlaya bölüyorlardı (8. Bölüm). Ama onlar belki de geleneksel olarak yağmur tanrılarına yağmur yağdırması için dua da ediyorlardı; ve Kaulong avcıları yeraltı göçük-

leri olan bölgelerde yarasa avına çıktıklarında mağara yarasalarının adını anmamaya çalışıyorlardı. Şimdi, farklı bölgelerde tarla sahibi olmanın minimum düzeyde bir hasadı yakalayabilmek için geçerli bir yöntem olduğunu bilimsel olarak biliyoruz ve yağmur tanrılarına dua eden adamlar ile yarasaların adını anma konusunda tabuya sahip olan avcıların bu davranışlarının da bilimsel olarak geçersiz dini batıl inançlar olduğunu anladık, ama bu anlayış ancak sonradan elde edilebilmiştir. Çiftçiler ve avcılar için, geçerli bilimsel bilgiyle batıl dini inançlar arasında bir ayrım yoktur.

Nedensel açıklamaların, çok fazla peşinde koşulan diğer bir alanı da, hastalıklarla ilgili kuramlardır. Biri hastalandığında, hasta, arkadaşları ve akrabaları, tıpkı diğer olup biten her önemli şeyde yaptıkları gibi hastalığa da bir açıklama bulmaya çalışırlar. Acaba hastalık hastanın yaptığı bir şeyden mi kaynaklanmaktadır, örneğin belli bir su kaynağından su mu içmiştir, ya da bir şeyleri yapmayı ihmal mi etmiş, örneğin yemek yemeden önce ellerini mi yıkamamıştır? Yoksa ruhlardan yardım mı istenmelidir? Bu başka birinin yaptığı bir şeyden kaynaklanmış olabilir mi, örneğin başka bir hasta ona doğru öksürmüş müdür, ya da bir büyücü ona büyü yapmış olabilir mi? Geleneksel halklar gibi, bilimsel tıp olanaklarına sahip Birinci Dünya vatandaşları olan bizler de hastalıklar için tatmin edici bir açıklama arayışı içindeyizdir. Belli bir su kaynağından su içmiş ya da yemek yemeden önce ellerimizi yıkamamış olmak hastalık için geçerli bir açıklama oluşturur, ama ruhlardan yardım istemek böyle bir açıklama sağlamaz. Sizin PX2R genine kalıtımsal olarak sahip olmanız mide kanserine yakalanacağınızı söylemek için yeterlidir; bu memnuniyet verici bir açıklama değildir ve sizi çaresiz bırakır; ama belki ondan değil de yediğiniz şeylerdendir. Geleneksel insanlar da tıpkı bizlerin hastalıklarına doktorlar çare bulamadıkları zaman yaptığımız gibi hastalıklarına çare ararlar. Bu geleneksel tedaviler sıklıkla birçok nedenden dolayı işe yarıyor görünmektedir: aslında çoğu hastalık

kendi kendini iyileştirir; birçok geleneksel bitkisel reçetenin ilaç değeri olduğu kanıtlanmıştır; şamanların hastanın yatağı başındaki tavrının hastanın korkusunu giderir ve belki de bir placebo etkisi temelli bir tedaviye yol açabilir; bir hastalığı doğru olmasa bile bir nedene bağlayınca, çaresizce beklemek yerine ona karşı bazı önlemler almış olmak hastanın kendisini daha iyi hissetmesine neden olmaktadır; ama hasta ölebilir de, o zaman bu onun bir yasağı çiğnediğini ya da ortada bir an önce belirlenip öldürülmesi gereken çok güçlü bir büyücü olduğunu gösterir.

Nedenselliği keşfetme arayışımızın bir başka biçimi de, modern bilimin bize tatmin edici yanıtlar vermek yerine, "Bunun bir açıklaması yok, boşuna arama," dediği zamanlarda ortaya çıkar. Örneğin, en organize dinlerin ortak bir sorunu, Eyüp'ün kitabının temasını oluşturan *teodisi*'dir: Eğer kadir-i mutlak ve iyi bir Tanrı gerçekten varsa, o zaman dünyada kötülükler neden olmaktadır? Yerdeki kırık bir dal parçası üzerinde bir saat boyunca tartışmaya hazır olan geleneksel toplumların insanlarının, toplumsal kurallara uyan iyi bir insanın neden yaralandığı, yenik düştüğü, öldüğü veya cinayete kurban gittiğini de tartışacaklarını söylemeye bile gerek yoktur. O, acaba bir yasağı mı çiğnemişti, yoksa kötü ruhların işi mi, ya da tanrılar öfkeli miydi? İnsanlar bir saat önce nefes alan, hareket eden, sıcacık bir insanın şimdi neden soğuk, hareketsiz ve nefes almadığını, öylece bir taş gibi durduğunu kesinlikle açıklamak isteyeceklerdir. Acaba insanların, öldüğünde çıkıp bir yere giden ve kuşların içinde ya da başka bir yerde yaşamaya devam eden ruh diye bir parçası mı vardır? Belki de şimdi sizler, bunların açıklama değil anlam arayışı olduğunu, bilimin sadece açıklamaları sağladığını ama anlam aramak için dine dönüldüğünü, ya da belki de anlama bu kadar susamışlığın anlamsızlığını ileri süreceksiniz. Fakat geçmişteki herkes ve günümüzdeki insanların da çoğu "anlam" taleplerinin yanıt bulmasını beklerler.

Özetlersek, şimdi bizim din diye adlandırdığımız şey, nedensellikleri araştırdıkça ve öngörülerde bulunmaya çalıştıkça gelişen insan beyninin bir yan ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Uzun bir süre doğal olanla doğaüstü arasında ya da din ve yaşamın geri kalanı arasında belirgin bir ayrım olmamıştır. "Dinin" insan evriminin neresinde ortaya çıktığı konusunda gelince, bu konuda şöyle bir tahmin yürütebilirim: çok kendiliğinden, yavaş bir biçimde insan beyni daha karmaşık hale geldikçe. 15000 yıldan fazla bir zaman önce, Cro-Magnonlar elbise dikmeyi öğrenmiş bulunuyorlardı, çeşitli aletler geliştirmiş, Lascaux, Altamira ve Chauvet mağaralarındaki çok derin ve karanlık dehlizlerde, ancak mum ışığında görülebilen hayvanların çok renkli resimlerini duvarlara işlemişlerdi. Şimdi bu mağaralardaki resimler, mağaraları ziyaret eden birçok modern dünyalı ziyaretçide dinsel bir huşu uyandırıyor (Fotoğraf 25). Huşu uyandırmak, tarih öncesi ressamların bu resimleri yapmalarının gerçek nedenleriyle ilgili midir bilinmez ama onların bir din olarak nitelenebilecek fikirlere inanabilecek gelişmişlikte modern beyinleri olduğu açıktır. Neanderthal akrabalarımıza gelince, onların toprak boyası pigmentleri ile resimler yaptıkları ve ölülerini gömdükleri konusunda deliller vardır –ya da olabilir. Atalarımızın, en azından davranışsal olarak modern olan *homo sapien*'lerin 60 bin yıldan fazla tarihi boyunca ve belki de daha uzun bir süredir dinsel inançlara sahip olduğunu rahatça varsayabiliriz gibi geliyor bana.

Tablo 9.2. Belli dinlerdeki doğaüstü inanç örnekleri

1. Bir taklasında binlerce kilometre mesafe kat edebilen bir maymun tanrı vardır. (Hindu)
2. Bir yere tek başınıza gidip dört gün boyunca yiyip içmeden durur ve sol elinizin bir parmağını eklem yerinden keserseniz ruhların teveccüh ve desteğini kazanırsız. (Crow yerlileri)
3. Bir kadın bir adam tarafından döllenmeden gebe kalır ve bir oğlan çocuğu doğurursa, o çocuğun bedeni sonunda gökyüzünde olduğuna inanılan cennet denilen bir yere gider. (Katolik)
4. Kendisine çabaları için ödeme yapılan bir şaman, köyün bütün yetişkinleriyle birlikte bir evin içinde oturur, diğerleri gözlerini kapar; Şaman bu arada okyanusun dibine gidip kötü şansa yol açan deniz tanrıçasını yatıştırır. (Inuit)
5. Zina ile suçlanan bir kişinin suçlu olup olmadığını anlamak için, bir tavuğa zehirli hamur yedirilir, tavuk ölmezse o kişi suçsuzdur. (Azande)
6. Yaşamlarını din için savaşta kaybeden erkekler çok güzel bakire kadınların olduğu cennet diye bir yere giderler. (İslam)
7. Mexico City'nin kuzeyindeki Tepeyac Tepesi'nde 1531 yılında Bakire Meryem Hıristiyanlaşmış bir yerliye görünmüş ve onunla Nauhatl dilinde (o sırada orada hâlâ yaygın olarak konuşulan bir Aztek dili) konuşmuş ve adamın normalde gül yetişmeyen bir çölde gül toplamasını sağlamıştır. (Meksikalı Katolik)
8. New York Eyaleti'nin batısındaki Manchester Köyü yakınlarındaki bir tepenin üzerinde, 21 Eylül 1823 tarihinde, Melek Moroni, Joseph Smith adındaki bir adama görünmüş ve ona *İncil*'in kayıp kitabı olarak çevirisinin yapılmasını bekleyen gömülmüş altın plakaları göstermiştir. Bu kitap *Mormon Kitabı*'dır. (Mormon)
9. Doğaüstü bir varlık, Ortadoğu çölündeki belirli bir toprak parçasını sevdiği bir grup insana, daimi yurt olarak vermiştir. (Musevi)
10. 1880'li yıllarda, Tanrı, bir güneş tutulması esnasında Paiute Yerlisi Wovoko'ya görünmüş ve eğer yerliler Ruh Dansı denen bir ayin yaparlarsa, bufaloların iki yıl içinde yaylaları yeniden dolduracaklarını ve beyaz adamın yok olacağını söylemiştir.

Doğaüstü inançlar

Neredeyse bütün dinlerin hepsi de kendine özgü doğaüstü inançlara sahiptir. Bu, bir dinin mensuplarının doğal dünyamızla çelişen ve deneyimlerimizle doğrulanamayacak inançlara sıkı sıkıya bağlı olmaları anlamına gelir ve o dinin mensupları dışındakilere bu inançlar akıl dışı görünür. Tablo 9.2.'de bu tür inançlara ilişkin örnekler yer alıyor. Bu örnekler artırılabilir. Dinin başka hiçbir özelliği, bu tür inançlara bir insanın nasıl kapılabileceğini anlamakta zorlanan modern laik insanlarla, dindar insanlar arasında bu kadar büyük bir ayrılık yaratmaz. Herhangi iki din arasında da insanları ayıran daha büyük bir özellik yoktur, onların her biri kendi dinlerine sıkı sıkıya inanırken, diğerlerinin dinsel inançlarını saçmalık olarak değerlendirir. Peki ama nasıl oluyor da buna rağmen doğaüstü inançlar hâlâ dinlerin evrensel bir özelliği olabiliyor?

İleri sürülen yanıtlardan birisi, doğaüstü dinsel inançların, tıpkı dini olmayan doğaüstü inançlar gibi cahillikten ileri gelen batıl inançlar olduğu şeklindedir. Bu inançlar sadece insan beyninin kendi kendini her şeye inanmaya aldatabilme gücünü sergiler. Hepimizin akıl dışı olduğu apaçık dini olmayan doğaüstü inançları vardır. Birçok Avrupalı kara kedinin kötü haberin muştucusu olduğuna inanır, fakat aslında kara kediler oldukça da yaygın olarak karşılaşılan hayvanlardır. Eğer isterseniz, karşınıza her kara kedi çıktığında bir saat önceki ve sonraki durumuzda olan değişikliklerle ilgili gözlemlerinize dayanan kayıtlar tutar, böylece elde ettiğiniz istatistiki verilerle bir *Ki-Kare* testi yapabilirsiniz. O zaman kara kedi hipotezinin doğru olma olasılığının sadece binde bir olduğunu kolayca kendinize kanıtlayabilirsiniz. Yeni Gine'nin ovalık kesimlerindeki bazı gruplar Ova Faresi Ötleğeni adlı bir kuşun o güzel ıslıksı sesini duyduklarında, bunun yakın zamanda birinin öleceğine işaret ettiğine inanırlar, fakat bu kuşlar en kalabalık ve Yeni

Gine ormanlarının en ötücü türleri arasındadır. Bu inancın doğru olduğunu bir an için farz etsek, oradaki insan nüfusunun birkaç gün içine hepten yok olması gerekirdi, ama yine de Yeni Gineli arkadaşlarım bu kuşların uğursuz kehanetlerinden Avrupalıların kara kedilerden korktukları gibi korkmaya devam ederler.

İnsanların günümüzde bile yanıltıcı inançlara para yatırmalarının bir sonucu olarak, hâlâ inanılan daha çarpıcı dinsel olmayan bir doğaüstü inanç da çatal bir çubukla su kaynaklarının yerinin saptandığı su büyücülüğüdür. Avrupa'da 400 yıldan daha uzun bir süre önce yaygınlaşmış olan ve muhtemelen İsa'dan bile önce uygulandığı bilinen bu inanca göre, bir kişi çatal şeklindeki bir dal parçasını iki çatalından tutarak, sahibinin yer altı su kaynaklarının nerede olduğunu ve ne kadar derine kuyu kazması gerektiğini öğrenmek istediği arazide gezinir ve bu esnada elindeki dal parçası onu yönlendirerek doğru yeri bulmasını sağlar (Fotoğraf 46). Yapılan kontrol testleri çatal çubukla su kaynağı arayanların başarı oranlarının, rastlantısal olmanın ötesine geçmediğini göstermektedir. Bununla beraber, jeologların arazilerinde su kaynağı bulmakta zorlandığı birçok arazi sahibi hâlâ çatal çubukla su kaynağı arayanlara para ödemekte ve büyük ihtimalle onların gösterdiği ama su olmayan yerlere yaptıkları kazılara da daha fazlasını harcamaktadırlar. Bu tür inançların ardındaki psikoloji, isabetli tahminleri anımsa, isabetsizleri unut şeklindeki bir psikolojidir. Böylece batıl inançlar en zayıf ve en ufak isabetli atışları bile anımsanarak onay görmektedir. Bu tür sistematik olmayan düşünceler doğal olarak ortaya çıkar; rastlantısal olanla olmayan olguları birbirinden ayırmaya yarayan bilimsel yöntemler ve kontrollü deneyler genel düşünceye aykırı ve doğal olmayan şeylerdir ve bu nedenle geleneksel toplumlarda yoktur.

O zaman, galiba dinsel batıl inançlar da, kara kedilerin uğursuzluğuna inanmak ya da diğer batıl inançlar gibi, insanın yanılabilirliğinin daha ileri bir kanıtıdır. Fakat, diğerlerine akıldışı gelen

batıl inançların maliyetli yükümlülüklerinin dinlerin çok tutarlı bir özelliği olması şüpheli bir durumdur. Tablo 9.2.'de listelenen on inanç grubu mensuplarının inançlarına yaptıkları ve yapmakta oldukları yatırımların, onlar için, kara kediden korkanların zaman zaman kara kedilerden kaçınmak için yaptıkları hareketlerin yarattığından çok daha ağır sonuçları, çok daha ağır maliyetleri vardır ve çok daha fazla zaman alır. Bu da, dinsel batıl inançların, insanların akıl yürütme güçlerinin sadece rastlantısal bir yan ürünü olmadığını, fakat daha derin bir anlamı olduğunu ortaya koyuyor. Peki bu anlam ne olabilir?

Bazı bilim insanlarının son zamanlarda din konusunda yaptığı bir açıklamaya göre, dinsel batıl inançlar kişinin kendi dinine bağlılığını göstermeye hizmet eder. Bütün uzun ömürlü insan grupları –Boston Red Sox taraftarları (benim gibi), inançlı Katolikler, vatansever Japonlar vb.– grup içinde kalmaya devam etmek için kime güvenilebileceğini belirlemek gibi, temel bir problemle karşı karşıyadırlar. Bir insan yaşamını grubuyla ne kadar özdeşleştirirse o grubun gerçek üyelerini doğru bir şekilde belirleyebilmesi ve gruptan geçici avantajlar elde etmek isteyen ve grubun ideallerini paylaşmadığı hâlde paylaşıyormuş gibi yapanları saptaması da o derece önem kazanacaktır. Bir kişi Boston Red Sox forması giyiyorsa, onu Boston Red Sox taraftarı olarak kabul edersiniz, ama New York Yankeeleri sayı yaptığında yerinde duramayıp sevinç çığlığı atarsa, o zaman bunu onur kırıcı bir şey olarak değerlendirirsiniz, ama neticede bu yaşamsal tehdit içeren bir şey de değildir. Bununla beraber, o, cephede ön safta omuz omuza savaştığınız bir askerse ve bir düşman saldırısı esnasında hemen yanınızda silahını düşürür (ya da onu size doğrultursa) onun hangi taraftan olduğunu anlamamış olmanız sizin için yaşamınıza mal olacak bir hata anlamına gelebilir.

İşte dine bağlılığınızı sergilemenin böyle yüksek maliyetli gösteriler gerektirmesinin nedeni budur. Bunlar zaman ve kaynaklar-

dan özveride bulunma, zorluklara göğüs germe ve sonradan değineceğim diğer maliyetli gösteriler olabilir. Bunlardan birisi de, algılarımızın sunduğu kanıtlarla çelişen, dinimizden olmayanların asla inanmadığı akıldışı inançlarımız olması olabilir. Kilisenizin kurucusunun ana-babasının normal bir ilişkisinden doğduğuna inanıyorsanız, buna başkaları da inanır ve o zaman kendi kilisenize bağlılığınızı kanıtlamak için bir şey yapmak zorunda kalmazsınız. Fakat bütün tersine delillere rağmen onun bir bakireden doğduğuna inanıyorsanız ve yaşamınızın birçok on yılı geçmiş olmasına rağmen, sizin bu akıldışı inancınızı kimse sarsamamışsa, o zaman dindaşlarınız inancına sadık kalmaya devam edeceğiniz ve grubunuzu terk etmeyeceğiniz konusunda size daha fazla güven duyarlar.

Tüm bunlar, dinsel batıl inanç olarak inanılan şeylerin sınırı olmadığı anlamına da gelmez. Scott Atran ve Pascal Boyer birbirlerinden bağımsız olarak, bütün dünyadaki gerçek dinsel batıl inançların, teorik olarak herhangi birinin icat edebileceği tercihe bağlı rastlantısal batıl inançların toplamı içinde sadece çok küçük bir bölüm oluşturduğunu ifade etmişlerdir. Pascal Boyer'den alıntı yapacak olursak, şuna benzer bir ilkeyi ilan etmeyecek bir din yoktur: "Sadece tek bir Tanrı vardır! O her şeye kadirdir. Ama sadece çarşamba günleri var olur." Hâlbuki bizlerin inandığı dinsel doğaüstü varlıklar, süper güçleri haricinde, bize, hayvanlara ya da diğer doğal nesnelere şaşırtıcı bir şekilde benzerler. Onlar daha ileri görüşlüdürler, daha uzun yaşarlar ve güçlüdürler, daha hızlı hareket ederler, geleceği görürler, şekil değiştirebilir, duvarlardan geçebilirler vb. Başka açılardan, tanrılar ve ruhlar insanlar gibi davranırlar, Eski Ahit'in Tanrı'sı öfkelenir, Yunan tanrıları ve tanrıçaları kıskanırlar, yer-içerler ve cinsel yaşamları vardır. Onların, insanlarınkini süper oranlarda aşan güçleri, bizlerin kendi güç fantezilerimizin yansımalarıdır; onlar bizlerin de yapabilmeyi istediğimiz şeyleri yaparlar. Ben kötü insanları öldürebileceğim yıl-

dırımlarım olmasını isterdim ve sanırım birçok başka insan da benim bu fantezimi paylaşır, ama ben sadece çarşamba günleri varılmak fantezisini de asla kurmam. Bundan dolayı, birçok dindeki tanrıların kötülere cezasını veren bir tanrı olarak düşünülmesi, ama hiçbir dinin sadece çarşamba günleri var olma gibi bir inancı bünyesinde barındırmaması beni şaşırtmaz. Bundan dolayı, dinsel doğaüstü inançlar akıl dışıdırlar, fakat duygusal olarak akla yatkın ve tatmin edicidirler. Bu onların, mantıksal olarak o kadar akıl dışıyken nasıl o kadar inanılabilir olabildiklerini açıklar.

Dinin açıklama işlevi

İnsan toplumlarının tarihinin ilerleyişi esnasında dinin işlevleri zamanla değişti. Günümüzde Batı toplumlarının vatandaşları arasında, dinin en eski işlevlerinden ikisi değişik ölçülerde azalmış veya neredeyse yok olma noktasına gelmiştir. Ancak, dinin bazı temel modern işlevleriyle de küçük ölçekli avcı-toplayıcılar arasında karşılaşılmaz. Eskiden zayıf bir şekilde var olan ya da olmayan dört adet işlev, sonradan kendi öneminin zirvesine çıkmış, ama sonradan tekrar zayıflamaya başlamıştır. Dinin evrimi esnasında işlevlerindeki bu değişimler, biyolojik evrim esnasındaki (balıkların elektrikli organları gibi) birçok biyolojik yapının ve toplumsal örgütlenme biçiminin işlevlerindeki değişikliklerle benzerlik taşır.

Şimdi çeşitli akademisyenler tarafından önerilmiş olan dinin yedi temel işlevini irdeleyerek, dinin işlevlerini yitirmekte olan modası geçmiş bir şey mi, yoksa varlığını sürdürmeye devam edecek olan bir olgu mu olduğu sorularının yanıtlarını arayacağım. Eğer bunlardan ikinci durum geçerli olacaksa, onun varlığını sürdürmesini hangi işlevi sağlayacak? Bu yedi işlevi, toplumsal evrim boyunca ortaya çıktıkları ve yok oldukları kabul edilen bir sırala-

ma içinde, kabaca gözden geçireceğim. İnsan tarihinin erken dönemlerinde ön planda olup da şimdi önemini yitirmiş olan işlevlerle başlayıp başlangıçta var olmayan ve son zamanlarda ya da şimdi ön plana çıkanlarla bitireceğim.

Dinin orijinal bir fonksiyonu, açıklama getirmektir. Bilim öncesi geleneksel halklar karşılaştıkları her şeye bir açıklama getirirler. Bu açıklamalar, elbette günümüzün bilim insanlarının bilimsel ve doğal buldukları açıklamalar ile batıl inanç ve doğaüstü diye niteledikleri açıklamalar arasındaki ayrımı yapabilecek kâhince bir yetenek içermiyordu. Geleneksel insanlar için bunların hepsi de neticede bir açıklamaydı ve sonradan dinsel açıklamalar olarak kabul edilecek olanlar da bunlardan farklı değildi. Örneğin, aralarında yaşadığım Yeni Gine toplumları kuşların çeşitli davranışları için birçok açıklamalar getirir ve bunların bazılarını modern kuş bilimciler doğru ve akıllıca bulurlar (örneğin kuş ötüşlerinin birçok işlevi gibi). Ancak yine kuşbilimciler, onların bazı açıklamalarını da kabul etmez ve hatalı bulurlar (örneğin bazı belli kuşların ötüşlerinin, aslında eskiden ölmüş ve kuşa dönüşmüş insanların söyledikleri şarkılar olduğuna inanmaları gibi). Kabile insanları arasındaki ya da *Yaradılış* kitabındaki gibi, evrenin ve halkların varoluşuna ve dillerin farklılığına açıklamalar getiren kökensel efsaneler oldukça yaygın bir olgudur. Birçok olguya bile geçerli bilimsel açıklamalar getirmiş olan antik Yunanlılar, yanlış bir şekilde tanrıları güneşi doğurup batıran, gel-gitleri oluşturup rüzgârları yaratan ve yağmur yağdıran doğaüstü güçler olarak düşünmüşlerdir. Yaradılışçılar ve günümüz Amerikalılarının çoğu, Tanrı'nın bir "İlk Neden" olarak, evreni ve onun kurallarını yaratan ve onların varlık nedenleri olan, insan türü de dâhil bütün bitki ve hayvan türlerini yaratan varlık olduğundan eminler. Fakat onların şimdi her güneş doğuşu ve batışı, her git-gel vakası ya da her esen rüzgârı da açıklarken bunlarda tek tek Tanrı'nın parmağı olup olmadığını hâlâ düşünüp düşünmedikleri bilmiyo-

rum. Günümüzde birçok laik insan, evrenin doğuşunu ve evrenin yasalarını tanrıya bağlamakta, ancak evren bir kez bu haliyle yaratıldıktan sonra, işleyişine ya çok az ya da hiç ilahi bir müdahale olmadığını kabul etmektedirler.

Modern Batı toplumunda, dinin ilk baştaki açıklayıcı rolü, artan bir şekilde bilim tarafından ele geçirildi. Evrenin kökenleri, günümüzde sizin de iyi bildiğiniz gibi Büyük Patlama'ya ve ondan sonraki fizik kurallarının işleyişiyle açıklanır. Modern dillerin çeşitliliği, artık Babil Kulesi ya da Yeni Ginelilerin demirden ağacını tutan sarmaşıkların çekiştirilmesi gibi kökensel efsanelerle açıklanmıyor. Onun yerine dilsel değişim süreçlerinin gözlenen tarihiyle uygun bir şekilde açıklanabildiği düşünülmektedir. Bu konuyu daha sonra 10. Bölüm'de irdeleyeceğiz. Artık güneşin batışı, doğuşu ve gel-gitlerin açıklamaları gök bilimcilere, rüzgârların ve yağmurun açıklamaları meteorologlara bırakıldı. Kuşların şarkıları etnologlara, insan türü de dâhil olmak üzere bitkiler ve hayvanların kökenleri evrimsel biyologların yorumlarına terk edildi.

Birçok modern bilim insanına göre, dinsel açıklamanın son kalesi "İlk Neden" olarak Tanrı olgusudur: Görünen o ki, bilimin evrenin niye var olduğu konusunda söyleyebilecek hiçbir şeyi olamaz. Harvard Üniversitesi'ndeki ilk yılım olan 1955'de, Paul Tillich adındaki büyük din bilimcinin, hiper-mantıklı üniversite öğrencilerinden oluşan sınıfı, kendisinin "Bir şey niye yoktan var olsun ki?" şeklindeki basit sorusuna yanıt vermeye çağırarak meydan okuduğunu hatırlıyorum. Ana dal olarak çeşitli bilim alanlarında okuyan sınıf arkadaşlarımın hiçbirisi Tillich'in bu sorusuna yanıt veremezdi. Fakat onlar da, Tillich'in kendisinin "Tanrı" şeklinde yanıt vermesinin, bilmediği bir şeye ad koymaktan başka bir şey olmadığı şeklinde itiraz edebilirlerdi. Aslında, bilim insanları şimdi Tillich'in sorusu üzerinde çalışıyorlar ve bazı yanıt önerileri sunmuş durumdalar.

Endişeleri gidermek

Dinin irdeleyeceğim bir sonraki işlevi galiba erken dönem toplumlarında en güçlü olanıdır: dinin çeşitli sorunlar ve kontrolümüz dışındaki tehlikelerle ilgili endişelerimizi giderme rolü. İnsanlar sahip oldukları gücü kullanarak gerçekçi olan her şeyi yaptıktan sonra, tanrılara dua eder, ayinler ve törenler düzenler, kurban ve bağışlar adar, şamanlar ve kâhinlere danışırlar; kehanetleri okur, yasaklara uyup büyü yaparlar. Tüm bu önlemlerin bilimsel olarak, istenen sonucu sağlamaya hiçbir etkileri olmaz. Bununla beraber, hayali olanı devam ettirerek ve kendimizi bir şeyler yapmış olduğumuza, çaresiz olmadığımız ve vazgeçmediğimize inandırarak en azından hâlâ kontrolün bizde olduğunu ve elimizden gelenin en iyisini yapabilecek güçte olduğumuzu hisseder, daha az endişeli oluruz.

Çaresizlik hislerinden kurtulma isteğimizi, dindar İsrailli kadınlar arasında antropologlar Richard Sosis ve W. Penn Handwerker tarafından gerçekleştirilen bir araştırma ortaya koymaktadır. 2006 yılındaki Lübnan savaşı sırasında, Hizbullah, kuzey İsrail'in bir bölgesi olan Galile'ye Katyuşa roketleriyle saldırı düzenliyor ve özellikle de Tzfat kenti ve çevresine her gün düzinelerce roket düşüyordu. Her ne kadar roketler daha havadayken sirenler verilen Tzfat'ın sakinlerini bombalardan korunmak için özel olarak yapılmış sığınaklara sığınmaları için uyarmış olsa da evlerini korumak için yapabilecekleri hiçbir şey yoktu. Gerçekçi bir bakışla, bombalama tehdidi öngörülemez ve kontrol edilemez bir durumdu. Yine de, Sosis ve Handwerker'in röportaj yaptığı kadınlar, roket saldırılarının yarattığı endişelerle baş edebilmek için her gün tekrar tekrar ilahiler okuyordu. Bunu neden yaptıkları sorusunu genellikle, kendilerini "bir şeyler yapmak" zorunda hissettiklerini ve hiçbir şey yapmadan öylece durmaktansa bunu yapmayı yeğledikleri şeklinde yanıtlıyorlardı. Kutsal kitaplarını

okumak, roketlerin tehdidi konusunda hiçbir işe yaramıyordu, bu ilahileri okuyanlara bir şekilde kontrol duygusu sağlıyor, görünüşte bir şeyler yaptıklarını hissettiriyordu (elbette kendileri böyle bir açıklama yapmıyorlardı. Onlar bu ilahileri okumanın evlerini roketlerin yıkıcı gücünden koruyacağına inanıyorlardı.) Aynı toplumdaki ilahi okumayan kadınlarla karşılaştırıldığında, okuyanların uyumakta ve konsantre olmakta daha az zorlandıkları, öfke patlamaları yaşamaya daha az eğilimli oldukları ve daha az endişeli, sinirli ve depresif hissettikleri anlaşılmıştı. Böylece onlar, kontrol edemedikleri bir tehlikenin yarattığı ve aslında kendilerini aptalca bir şey yapmaya yönelterek başka bir yolla tehlikeye sokabilecek olan doğal endişe riskini azaltıyor ve böylece gerçekten de bundan faydalanıyorlardı. Hepimiz kontrol edemediğimiz ve öngöremediğimiz tehlikeli durumlarla karşılaştığımızda, endişemizi iyi yönetemezsek sorunlarımızı düşüncesizce daha da artırma eğiliminde oluruz.

Dinin, erken dinsel toplumlarda zirvesine ulaşan bu işlevi, devlet yönetimlerinin güçlenmeye başlaması ve şiddetle diğer tehlikelerin sıklığının azalması, devletlerin gıda depolama ve dağıtma imkânlarının artması ve (son iki yüzyıl içinde) bilim ve teknolojinin gelişimi sayesinde toplumların yaşamsal süreçler üzerindeki kontrollerinin artmasıyla önemini yitirmeye başlamıştır. Fakat tüm bunlar, geleneksel toplumların tamamen çaresiz olduğu anlamına da gelmiyor. Onlar deneyim ve gözlemlerini işi çok az şansa bırakacak şekilde kullanma yetenekleriyle bizleri her zaman çok etkilemişlerdir. Örneğin, Yeni Gineliler ve diğer geleneksel çiftçiler tatlı patatesin ve diğer tahılların düzinelerce çeşidini, onların en iyi nerede ve nasıl yetiştirileceğini, zararlı otlardan nasıl temizlenip, gübreleneceğini, üzerlerinin örtüleceğini, sulama kanallarının inşa edilip sulamanın nasıl yapılacağını gayet iyi bilirler. !Kungların ve diğer geleneksel toplumların avcıları ava gittiklerinde izlerini inceleyerek hayvanların sayıları, uzaklıkları, hızları ve

hareket yönleriyle ilgili çıkarımlarda bulunurlar ve avlarının hareketlerini anlayabilmek için, diğer hayvanların hareketlerini de gözlerler. Balıkçılar ve denizciler, pusulaları ve diğer aletleri olmadan güneşin ve yıldızların konum ve hareketlerinden yerlerini tespit edebilir, rüzgârları, okyanus akıntılarını, bulutların yansımalarını, deniz kuşlarını ve okyanus biyoluminesansını ve pozisyon gösteren diğer işaretleri gözleyip okurlar. Bütün halklar savunma planları yaparlar ve düşman saldırılarına karşı hep tetiktedirler, bir yandan da ittifaklar kurar ve düşmanlarına ilk saldıran olmak için baskın ve saldırılar planlarlar.

Fakat geleneksel halklar için, biz modernlerden çok daha fazla bir şekilde, tüm bu çarelerin etkinliğinin sınırları vardır ve çok büyük alanlar kontrolleri dışındadır. Tahıl hasadı öngörülemez kuraklıklar ve yağmurlardan, dolu, kasırga ve soğuktan ya da böcek ilaçlarından etkilenir. Tek tek hayvanların hareketlerinde şansın çok geniş bir rolü vardır. Hastalıkların çoğu, geleneksel tıp bilgisinin kısıtlılığı nedeniyle geleneksel kontrolün dışındadır. İlahilerini okuyan ama roketlerin rotalarını kontrol edemeyen İsrailli kadınlar gibi, geleneksel halklar da ellerinden gelenin en iyisini yaptıktan sonra bile birçok şey kontrolünün dışında kalır. Biz de onlar da hareketsizliğe ve hiçbir şey yapmamaya isyan ederiz. Bu bizi de onları da endişeli kılar, çaresiz hissettirir ve hatalar yapmaya sevk eder ve bu sefer de yapabileceklerimizin en iyisini yapamayız. İşte bu nokta, geleneksel halkların ve hatta günümüzde sıklıkla bizlerin bile, çare olarak dualara, ibadete, ayinler ve kehanetlere, büyüye, tabulara ve batıl inançlara ya da şamanlara başvurduğu yerdir. Bu tür önlemlerin etkili olduğuna inanmak onların ve bizim daha az endişeli, sakin ve odaklanabilir bir hâlde olmamızı sağlayacaktır.

Etnograf Bronislav Malinowski'nin, Yeni Gine yakınlarındaki Trobriand Adaları'nda yaptığı bir araştırma bu konuda iyi bir örnek sergiler. Orada köylüler, farklı balıkçılık usulleri gerektiren iki

farklı yerde balık avlarlar: bu yerlerden birisi sakin ve korunaklı bir iç göldür; burada balıkçılar küçük göletler oluşan yerlerde suyun içine zehir atarlar ve biraz bekledikten sonra ölü veya sersemlemiş balıkları toplarlar. Açık denizde ise kanodadırlar. Bir yandan kürekler çekilirken mızrakla veya ağ kullanarak dalgaların ve rüzgârın arasında balık avlanır. Göl balıkçılığı güvenli, kolay ve öngörülebilir kazanç sağlar; açık deniz balıkçılığı ise öngörülemez ve tehlikelidir. Büyük bir balık sürüsü günün belli bir saatinde bilinmeyen bir yerden geçer, balıkçılar eğer şanslılarsa o sürüyü yakalarlar, ama bunun için belli bir zamanda belli bir yerde olmaları gerekir, aksi takdirde onca tehlikeye ve zorluğa rağmen eve elleri boş döneceklerdir. Adalılar, balık avı için denize açılmadan önce, güvenliklerini ve bereketi garanti almak amacıyla çok karmaşık ve ayrıntılı büyücülük ayinleri düzenlerler, çünkü deneyimlerine göre, ellerinden gelen en iyi planları ve hazırlıkları da yapsalar işin çoğu şansa kalır. Ancak göl balıkçılığıyla ilişkili herhangi bir ayin ya da büyü yoktur: balıkçı gider ve balığını tutup gelir. Bunu yaparken öngörülebilir bir sonuçtan yana bir endişesi ya da belirsizlik hâli yoktur.

Diğer bir örnek !Kung avcılarında gözlenir, onların uzmanlığı hiçbir şeyi şansa bırakmıyor gibi görünür. !Kung çocukları yürümeye başladıkları andan itibaren, ellerindeki yay ve oklarla oynamaya başlarlar ve ergenlik çağına gelir gelmez de babalarıyla ava çıkarlar. Akşamları erkekler ateşin etrafında, önceki av partilerini defalarca gözden geçirir, birbirlerinin hikâyelerini dinler, kim hangi hayvanları son günlerde nerede görmüştür. Bir sonraki av planlarını bu değerlendirmelere uygun olarak yaparlar. Av esnasında hayvanların görüntülerine ve seslerine odaklanır, kuşların davranışlarından diğer hayvanların varlığıyla ilgili bilgiler edinir, bir yandan da inceledikleri izlerden hangi hayvanların nereye doğru gittikleri ve onları nerede bulabileceklerini anlarlar. Bu çöl ustalarının avlanma yeteneklerini gören biri onların büyüye falan

ihtiyaçları olmadığını düşünebilir. Aslında, avcılar sabahları evden çıkıp işe koyulduklarında, o günün sabahında avın nerede olabileceği gibi, onlar için endişe kaynağı olabilecek büyük bir belirsizlik vardır.

Bazı !Kung erkekleri bu endişelerini gidermek için, onlara avın yönünü ve hangi av için hazırlanmaları gerektiğini gösterdiği varsayılan kehanet disklerine başvurular. Bu beş veya yedi santimetre çaplarındaki beş-altı adet dairesel disk, ince antilop derisinden yapılır. Her birinin bir adı vardır ve alt ve üst kısımları ayırt edilebilecek şekilde tasarlanır. Her adamda bunlardan bir takım bulunur. Avcılar, onları kullanacakları zaman diskleri sol avuçlarının üzerine en büyük disk en üstte olacak şekilde yerleştirirler; sonra onları sallayıp üfler ve törensel ve yüksek bir sesle ona bir soru sorar, yere serilen bir örtünün üzerine fırlatırlar. Diskler, birbirlerinin üzerine binmesi, alt veya üst yüzlerinin yukarıya bakması gibi durumlara göre yerde bir desen oluşturur. Bu deseni kutsal bir kişi yorumlar. Yorumlama, birkaç belli kurala göre yapılıyormuş gibi görünür, ama sadece birinciden dördüncüye kadar olan disklerin ters, yani üst yanları yere bakar şekilde düşmüş olmaları avın başarılı olacağına işaret eder.

Elbette, diskler !Kunglara bilmedikleri bir şeyi söylemez. !Kung erkekleri hayvan davranışlarını öyle iyi okurlar ki, av diskleri ne derse desin av genelde zaten başarılı olacaktır. Disklerin desenleri daha çok bir Rorschach testi vazifesi görür ve avcıları ruhen güne hazırlar. Disk ayini, avcıların her birinin takip edeceği yönün belirlenmesi konusunda bir uzlaşmaya varılmasına yardımcı olur; bir yönü ama herhangi bir yönü belirlemiş olmak, bir takım tartışmalar yapmak veya güne belirsiz bir şekilde başlamaktan iyidir.

Günümüzde, bizlerin arasında dualar, ayinler ve büyü daha az yaygındır, çünkü bilim ve bilgi bizim girişimlerimizde daha büyük bir rol oynar. Fakat yine de kontrolümüz altında olmayan çok şey

vardır ve bilim ve teknoloji birçok durumda girişimlerimizin başarılı olmasını ve tehlikelerden kaçınmayı garantilemez. İşte biz de böyle durumlarda çareyi duada, kehanetler ve ayinlerde ararız. Bunun son zamanlardaki başta gelen örnekleri, sefer öncesi güvenli bir yolculuk için denizcilerin, iyi bir hasat elde etmek için çiftçilerin, savaşlarda başarılı olmak için askerlerin ve özellikle de doktorların çare bulamadığı hastalıklardan kurtulmak için hastaların yaptıkları dua, ibadet ve ayinlerdir.

İki belirgin örnek, ibadet ve ayinlerle sonuçları belirsiz olguların birbiriyle olan ilişkisini sergilemesi açısından aktarmaya değerdir. Kumarbazlar bir şans oyununda, zarları atarken sıklıkla kendi bireysel ayinlerini yaparlar, fakat satranç oyuncuları hamlelerini yaparken bu tip ayinlere başvurmazlar. Çünkü zar oyunları şans oyunu olarak bilinir ve satrançta şans faktörüne yer yoktur: hamleniz maliyetli bir hamleyse buna herhangi bir mazeretiniz olamaz, bu rakibinizin sonraki hamlelerini öngörememiş olmanızdan kaynaklanır ve tamamen sizin hatanızdır. Benzer bir şekilde, New Mexico'nun batı bölgesinde çiftçiler yeraltı sularını kullanabilmek için bir kuyu kazacakları zaman, sıklıkla çatal çubukla su arayanlara danışırlar. Burada bölgenin karmaşık coğrafi yapısı yeraltı su kaynaklarının derinlik ve miktarının öngörülmesinde büyük bir farklılaşmaya yol açar. Örneğin meslek erbabı bir jeolog bile yeraltı su kaynağının tam yerini ve derinliğini doğru bir şekilde saptayamaz. Texas Panhandle'de 38 metre gibi bir derinlikte bir su altı havzası vardır. Orada çiftçilerin suya olan ihtiyaç neredeyse, kuyuyu hemen orada kazmaları yeterli olur; orada insanlar çatal çubukla su arayanlardan haberdar oldukları hâlde bu yola başvurmazlar. New Mexico çiftçileri ve kumarbazlar öngörülemezlik olgusuna, Trobriand'daki okyanus balıkçıları ve !Kung avcıları gibi ayinler ve dualarla çare ararlarken, Texas Panhandle çiftçileri ve satranç oyuncuları ise tıpkı Trobriand'ın göl balıkçıları gibi ayinlere ve dualara başvurmazlar.

Kısacası, dinsel (ve dinsel olmayanlar toplumlarda) ayinler belirsizlikler ve tehlikeler karşısında bize yardımcı olmak üzere hâlâ yanı başımızdadır. Bununla beraber, dinin bu işlevi, büyük ölçekli belirsizlikler ve tehditlerle karşı karşıya olan geleneksel toplumlarda Batı toplumlarından daha fazla öneme sahiptir.

Rahatlatmak

Şimdi dinin 10 bin yıldan günümüze uzanmayı başarabilen bir işlevine gelelim: hayat zor olduğunda rahatlatarak huzur vermek, umut vermek ve yaşama anlam katmak. Dinin bize huzur verici özelliğine belirgin bir örnek kendimizin ve sevdiklerimizin ölüm olasılığına karşı olan, rahatlatıcı etkisidir. Bazı memeliler –filler bu konuda çok çarpıcı örneklerdir– yakın refakatçilerinin ölümlerini anlar ve onlara yas tutarlar. Fakat insan haricinde hiçbir hayvanın bir gün kendisinin de öleceğini bildiğine işaret eden bir olguya rastlanmamıştır. Bizler, akıl yürütme ve öz bilinç sahibi olduğumuzdan beridir, yoldaşlarımızın ölümlerini gördükçe bu kaderin bizim için de kaçınılmaz olduğunun farkındayızdır. Gözlemde bulunulan ve arkeolojik olarak incelenen bütün insan grupları, ölüme verdikleri önemi ölenlerini öylece bir kenara atmamalarıyla ve cenaze törenleri, mezarlıklar, ölü yakma, mumyalama, yemek verme ve diğer yol ve yöntemlerle sergilerler.

Bir süre önce, sıcak, hareket eden, konuşan ve kendini savunabilen birisini, sonrasında soğuk, hareketsiz, sessiz ve çaresiz bir hâlde görmek ürkütücüdür. Bunun, kendimizin de başına gelebileceğini bilmek daha da korkunçtur. Birçok din ölüm gerçeğini inkâr ederek ve bedenle ilişkili bir ruhun varlığını ve ölümden sonra yaşamaya devam ettiğini kabul ederek rahatlama sağlar. İnsanın bedeninin bir kopyası olan ruhu, öbür dünya ya da başka bir isimle anılan bir yere gidecektir ya da ruhu bir kuşa ya da yeryüzündeki

bir başka insana dönüşecektir. Dinler öbür dünya yaşamını, sıklıkla ölümü inkâr etmenin ötesine taşıyarak ölümden sonra daha iyi bir yaşam olasılığını da ileri sürerler. Burada sonsuz yaşam, sevdiklerine kavuşma, her türlü tehdit ve zorunluluklardan uzak olma, bol besin ve güzel bakireler gibi ödüller olabilmektedir.

Ölüm olasılığından kaynaklanan acının yanı sıra, din insan yaşamındaki diğer pek çok acı ve korku kaynakları karşısında da çeşitli yollardan rahatlama sağlar. Bunlardan birisi "açıklama" olgusudur. Din başa gelen anlamsız ve rastlantısal görünen olaylara derin anlamlar yükler. Örneğin, bu sizin ölümden sonraki yaşamınız için bir sınavdır, ya da günahlarınızın kefaretidir, veya size kötülük yapan birinin işidir ve onu belirleyip öldürmek için bir büyücü kiralamanız gerekmektedir gibi telkinlerde bulunur. Açıklamaların diğer bir yolu da, bu dünyada çektiğiniz çilelerin öbür dünyada ödüllendirilmesine yönelik sözlerin verilmesidir: evet, bu dünyada ıstırap çekiyorsun, ama korkacak bir şey yok, öldükten sonra ödüllendirileceksin. Bu vaatlerin, dünyadaki acıların öbür dünyada ödüllendirilmeyle dengelenmesi dışında, insanı dünyada yaptığı kötülüklere karşılık öbür dünyada kötü bir yaşamın beklemesini öngören bir üçüncü biçimi daha vardır. Düşmanlarınızı bu dünyada cezalandırmış olmak, size sadece sonlu bir intikam ve tatmin sağlar, ancak onların ölümlerinden sonra Dante'nin cehenneminde çekecekleri sonsuz çile ve ıstıraplar, her zaman dört gözle bekleyeceğiniz bir şey olacaktır. Cehennemin iki fonksiyonu vardır: dünyada kendinizin üstesinden gelemediğiniz düşmanlarınızı cezalandırmak ve dinin ahlak ilkelerine uymanızı sağlamak. Din, bu ilkelere uymazsanız sizi de oraya göndereceğine inandırarak ilkelere uymanız doğrultusunda sizde bir dürtü oluşmasını sağlar. Bundan dolayı, varsayılan öbür dünya, *theodcy* paradoksuna (Tanrı'nın hem kötü hem iyi olması) bir çözüm oluşturur. Sizi başınıza gelen her şeyin sonradan karşılığını bulacağı konusunda temin ederek rahatlatır.

Dinin bu rahatlatma işlevi, evrimsel tarihimizin erken dönemlerinde, akılsal gelişmişliğimizin öleceğimizi anlayacak düzeye gelmiş olduğu, yaşamın neden bu kadar acımasız olduğunu merak etmeye başladığımız dönemlerde belirmiş olmalıdır. Avcı-toplayıcılar genellikle ölümden sonra ruh olarak yaşamaya devam ettiğimize inanırlar. Fakat bu işlev, sonradan dünyayı ret eden dinler diye anılan dinlerin ortaya çıkmasına kadar genişlemiştir. Bu dinlere göre, öbür dünyaya göçmek bir kurtuluştur. Oradaki yaşam bu dünyadakinden çok daha önemli ve uzun süreli olacaktır ve bu dünyadaki yaşamın amacı öbür dünyadaki yaşama hazırlanmaktır. Bu dünyanın ret edilmesi Hıristiyanlık, İslamiyet ve Budizm'in bazı formlarında güçlü bir olguyken, aynı zamanda Eflatun gibi (dindar olmayan) bazı filozofları da karakterize eder. Böyle inançlar öyle zorlayıcıdır ki, bazı dinsel toplumlar dünyevi yaşamı tamamen ret ederler. Rahip ve rahibeler tarikatlar bünyesinde manastır hayatı yaşarlar, orada laik dünyadan uzak bir hâlde uyur ve yer-içerler. Onlar sadece idari işler, eğitim verme ve dua gibi maksatlarla dışarıya çıkarlar. Fakat kendilerini laik dünyadan tamamen yalıtarak yaşayan tarikatlar da vardır. İngiltere'nin Rievaulx ve Jerveaulx kentlerinde büyük manastırları olan Cistercian tarikatı bunlar arasındadır. Ülkedeki en iyi korunmuş manastır kalıntıları buralardadır, çünkü onlar kent merkezlerine çok uzak olduklarından terk edildikten sonra yağmalanma olaylarına ve başka maksatlarla kullanıma daha az maruz kalmışlardır. Dünyevi olanın ret edilmesinin çok daha katı bir örneğini İzlanda'nın en ıssız bölgelerinde yerleşmiş olan az sayıda İrlandalı rahipler sergilerler, onlar tam bir keşiş hayatı yaşarlar.

Küçük ölçekli toplumlar, yaşamlarında bu dünyanın ret edilmesi, kurtuluş ve öbür dünya olgularına, büyük ölçekli ve günümüze yakın toplumlardan çok daha az yer verirler. Bu eğilimi destekleyen en az üç neden vardır. Bunların birincisi, eşitlikçi küçük ölçekli toplumlardan, büyük ölçekli krallar, aristokratlar, seçkin-

ler, zenginler, yığınsal köylü ve işçiler ile yüksek rütbeli klan üyelerinin olduğu karmaşık toplumlara doğru gidildikçe toplumsal katmanlaşma ve eşitsizliklerin artmasıdır. Etrafınızdaki diğer herkesin çektiği çileler sizinki kadarsa, o zaman açıklanması gereken bir adaletsizlik de, özenilecek bir başka yaşam da yoktur. Fakat sizinkinden çok daha konforlu bir yaşama tanık olabiliyorsanız, o zaman dinin sunduğu açıklama ve rahatlamaya ihtiyacınız olur.

Büyük ölçekli ve daha karmaşık yapılı toplumların, dinin rahatlatıcılığı ve öbür dünya olgularına küçük ölçekli toplumlardan daha fazla ağırlık vermelerinin ikinci bir nedenini de, elde edilen arkeolojik ve etnografik kanıtlardan anlıyoruz. Bu kanıtlar, avcı-toplayıcılar daha büyük toplumlar hâlinde tarıma geçtiklerinde, yaşamın onlar için gerçekten de daha zorlaştığını gösteriyor. Tarıma geçiş ortalama çalışma saatlerini artırmış, beslenme kalitesini düşürmüş, bulaşıcı hastalıklar ve bedensel yıpranma yoğunlaşmış ve ortalama yaşam süresi kısalmıştır. Endüstri Devrimi esnasında kentlerde çalışan işçiler için koşullar daha da ağırlaşmıştır, çalışma günleri artmış, hijyen, sağlık ve yaşamın keyifli yönleri azalmıştır. Son olarak, aşağıda göreceğimiz gibi, büyük nüfuslu ve karmaşık yapılı toplumlar daha biçimsel (formel) ahlak ilkelerine, iyi ve kötü konusunda daha keskin, siyah-beyaz bir yaklaşıma sahiptir ve *theodcy*'nin sonuçlarından kaynaklanan daha büyük sorunları vardır: kurallara uymayanlar ve acımasız olanlar gayet iyi yaşarlarken, ben neden erdemli olup kurallara uygun davranayım ki?

Bu nedenlerin üçü de, dinlerin rahatlatıcı işlevlerinin niçin daha büyük nüfuslu ve yakın dönem toplumlarında etkisini artırdığını gösterir. Bu basitçe, bu toplumların yapılarının rahatlama isteğimizi artıran kötü şeyleri daha fazla dayatmasından kaynaklanıyor. Dinlerin bu rahatlatıcı işlevi, talihsizliklerle daha sık karşılaşan fakir insanların, zengin olanlara göre ve yoksul toplumsal tabakalar, bölgeler ve ülkelerin daha çok dindarlaşması eğilimini do-

ğuruyor, çünkü onların daha fazla rahatlamaya ihtiyaçları oluyor. Günümüzde gayri safi milli hasılası (GSMH) kişi başına 10 bin dolardan az olan uluslarda, dinin yaşamlarında önemli bir yer tuttuğunu söyleyenlerin oranı yüzde 80-90 aralığındayken, kişi başına GSMH'si 30 bin doların üzerindeki uluslarda bu oran sadece yüzde 17-43 aralığında kalmaktadır. (Bu dinsel adanmışlık oranının yüksek olduğu zengin ABD'yi açıklamaz, bu konuya sonraki paragrafta değineceğim.) Sadece ABD'de bile zengin bölgelere oranla fakir bölgelerde kilise sayısı ve kilise faaliyetlerine katılım oranının arttığı görülür. Oysa zengin bölgelerde kiliselerin inşasına ayrılabilecek kaynaklar ve faaliyetlerine ayrılabilecek zaman daha fazladır. Amerikan toplumu içinde, en yüksek dinsel adanmışlıklar ve en radikal Hıristiyan tarikatları en marjinalleşmiş ve en az olanaklara sahip toplumsal gruplar arasından çıkmaktadır.

İlk bakışta, dinin altını oyan başlangıçta bahsini ettiğimiz nedenlere rağmen, modern dünya içinde varlığını sürdürmesi, hatta daha da geliştirmesi şaşırtıcı gelebilir. Çünkü, bilim dinin açıklayıcı rolünü büyük oranda elinden almıştır; teknolojinin gelişimi ve toplumsal verimliliğimizin artmasıyla kontrolümüz dışındaki, duayı gerektiren tehlikeler azalmıştır. Ama din, yine de en ufak bir yok olma belirtisi göstermemektedir, belki de bunun nedeni "anlam" arayışıdır. Biz insanlar daima öbür türlü anlamsız, amaçsız ve gelip geçici olacak hayatımızda ve öngörülemez ve talihsiz şeylerle dolu bir dünyada, sürekli bir anlam arayışı içinde oluruz. Ama şimdi, bilim ortaya çıkmış ve görünüşte "anlam" anlamlı değil diyor; bireysel yaşamlarımızın başarının ölçüsünün sadece kendi türünü idame ettirmek olduğu gen paketleri dışında gerçekten anlamsız, amaçsız ve gelip geçici olduğunu söylüyor. Bazı tanrı tanımazlar, theodicy sorununun olmadığını ileri sürüyorlar: iyi ve kötü sadece insanların getirdiği tanımlamalardır; eğer kanser ya da otomobil kazası X'i ve Y'yi öldürüp A'yı ve B'yi öldürmezse, bu sadece rastlantısal bir felakettir; öbür dünyada yaşam

yoktur ve bu dünyada çile çekiyor ve sömürülüyorsan bunun öbür dünyada bir karşılığı olmayacaktır. Bu tanrı tanımazlara şöyle yanıt verirseniz, "Bunları duymak istemiyorum, bana sadece doğru olmadığını ve bana bilimin kendi yoluyla bana nasıl anlam sağlayacağını söyle" ve o tanrı tanımazlar da size şöyle bir yanıt verebilir, "İstediğin nafile bir şey, onu aş, anlam aramayı bırak, anlam diye bir şey yok –hepsi bu." Irak savaşında (zamanın ABD Savunma Bakanı) Donald Rumsfeld'in yağmalamalarla ilgili olarak söylediği gibi, "Böyle şeyler olur!" Fakat bizler hâlâ o eski kafalara sahibiz ve anlam için kıvranıyoruz. Bize, "Bu doğru olsa bile, bundan hoşlanmadım ve buna inanmayacağım: bilim bana anlam sağlayamayacaksa, onu dinde aramaya devam edeceğim," diyen birkaç milyon yıllık bir evrim tarihine sahibiz. Bunun, son iki yüzyıl içindeki bilimsel ve teknolojik gelişmelere rağmen dinin varlığını sürdürmesi ve hatta daha da etkinleşmesinde oldukça önemli bir faktör olduğu ileri sürülebilir. Bu, kısmen –kesinlikle tamamen değil, ama belki kısmen– ABD'nin dünyanın teknolojik ve bilimsel anlamda en gelişmiş ülkesiyken, bir yandan da Birinci Dünya ülkeleri arasında en dindar ülke olmasının da nedeni olarak görülebilir. Ama ABD'deki zengin-fakir uçurumunun Avrupa'dan daha fazla olmasının da bunda kısmen rolü olabilir.

Örgütlenme ve itaat

Standartlaşmış örgütlenme, siyasi itaati telkin etmesi, yabancılara karşı davranışların resmî ahlak ilkeleri aracılığıyla düzenlenmesi ve savaşları meşrulaştırmak dinin irdelemeye devam edeceğim geriye kalan dört özelliğidir ve bunlar küçük ölçekli toplumlarda görülmez. Bu işlevler ilk kez şefliklerle belirmiş, ama daha sonra modern laik devletlerde gücünü yeniden kaybetmişlerdir. Mo-

dern dinlerin belirleyici olduğunu varsaydığımız bir özelliği de standartlaşmış örgütlenme yapılarıdır. Çoğu modern din, tam zamanlı çalışan din adamları, rabbiler, papazlar, imamlar ya da nasıl adlandırılıyorsa bir şekilde ücret ya da yaşamsal gereksinimleri karşılığı çalışan kadrolara sahiptir. Modern dinlerin kiliseleri (tapınakları, sinagogları vs.) vardır. Bütün mezhepler ve tarikatlar aynı standartlaşmış kutsal kitabı kullanırlar (*İncil, Tevrat, Kur'an* vb.), ayinler, sanat, müzik, mimari ve giyim de öyledir. Los Angeles'te büyüyen bir Katolik dindar, New York'u ziyaret ettiğinde New York Katolik Kilisesi'nde Pazar günü ayinine katılabilir ve orada yabancılık çekmez. Ancak küçük ölçekli toplumların dinlerinde tüm bu özellikler (ayinler, sanat, müzik ve giyim) standart değildir ya da hatta hiç yoktur (tam zamanlı çalışan din adamları, özel maksatlı dinsel yapılar, kutsal kitaplar). Küçük ölçekli toplumların, hediye kabul eden şamanları vardır, ama onlar tam zamanlı meslek erbabı kişiler değildir. Onlar da obalarındaki diğer tüm yetişkinler gibi avlanmak, toplayıcılık yapmak, bağ-bahçeyle uğraşmak zorundadır.

Dinin bu örgütlenme özellikleri tarihsel olarak, zenginleşip nüfusları artan antik insan toplumlarının gittikçe daha merkezi yapılara yönelmeleri ve bu yönde yetenekler kazanmaları sonucu beliren yeni bir sorunu çözme doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Obalar ve geleneksel toplumlar, tarımdan artı değer üretemeyecek kadar verimsiz ve küçüktürler. Artı değer olmayınca, tam zamanlı din adamlarını, şefleri, vergi toplayıcılarını, çömlekçileri, şamanları ya da her türlü bireysel ya da toplumsal uzmanlaşmış kurumsallaşmayı finanse edemezsiniz. Onun yerine, her yetişkin birey avlanmak, toplayıcılık ya da tarım yaparak kendi gıdasını sağlamaktadır. Ancak daha büyük ve verimli toplumlar ihtiyacından daha fazla ürün elde edebilirler ve bu fazlayı şefler, diğer liderler ve el sanatları uzmanlarını beslemek için kullanabilirler, onların hiçbiri yetiştiricilik yapmaz veya avlanmazlar.

Gıdaların bu şekilde çeşitlenmesi nasıl gerçekleşti? Burada üç aşikâr gerçeğin bir araya gelmesinden kaynaklanan bir ikilem vardır: kalabalık toplumlar daha küçük toplumları büyük ihtimalle yenerler; kalabalık toplumlar tam zamanlı liderler ve bürokratlar gerektirir, çünkü yirmi kişi bir kamp ateşinin başında oturur ve birçok konuda uzlaşmaya varırlar, fakat bunu 20 milyon nüfuslu bir toplum yapamaz; tam zamanlı liderler ve bürokratların (çalışmadan) beslenmesi gerekir. Fakat şefler ya da krallar, köylülerin toplumsal olarak asalak sınıfların ellerindeki gıdayı temel olarak çalmasına ses çıkarmamalarını nasıl sağlayabilir? Bu soru, kendilerine her seçim zamanı aynı soruyu soran herhangi bir demokrasinin vatandaşlarının aşina olduğu bir sorudur. O an görevde olanlar son seçimlerden bu yana halkın cebinden kendilerine ödedikleri yüksek gelirlerini meşrulaştırmak için ne yaptılar?

Bu sorun, bütün iyi anlaşılmış şefliklerde ve erken dönem toplumlarında –Antik Mısır ve Mezopotamya'dan, Polinezya ve Hawaii'ye ve İnka İmparatorluğu'na kadar– iyi örgütlenmiş ve ilan edilmiş bir dinle çözüme kavuşturulmuştur. Bu dinler şöyle öğretilere sahiptir: şef veya kral tanrıyla ilişkilidir ya da hatta tanrının kendisidir; örneğin yağmur yağdırmak ya da iyi bir hasadı garanti altına almak gibi konularda köylüleri tanrılar nezdinde temsil eden odur. Şef ya da kral aynı zamanda değerli hizmetler de sağlarlar; köylüleri kamu işlerinin yapılması için organize eder, böylece yollar, sulama kanalları ve herkesin faydalanabileceği depolar inşa edilir. Bu hizmetlerin karşılığında köylülerin de onu, vergi memurlarını ve din adamlarını beslemeleri gerekir. Köylülerin şeflerine ve onun dalkavuklarına itaat etmeleri için, bu dinsel öğretilerin öğretilmesine hizmet eden ayinler standart bir şekilde yine standartlaşmış tapınaklarda yapılır. Bir yandan da, köylülerden toplanan gıdalarla şeflerine ya da krallarına bağlı ordular beslenir, şefler bu ordularla komşuların topraklarını zapt edebilir ve böylece köylülerin yararına daha fazla toprak kazanılmış olur. Bu

ordular şeflere başka avantajlar da sağlarlar. Komşulara karşı yapılan savaşlar, genç ve heyecanlı aristokratların enerjilerini bu görevlerde harcamalarını sağlar, aksi takdirde onlar belki de şefi devirmeye ya da ortadan kaldırmaya kalkabilirler. Ordular ayrıca köylülerin ayaklanmalarını bastırmaya da hazırdır. Erken dönemin teokratik devletleri antik Babil'in ve Roma'nın imparatorluklarına doğru evrildiler ve gittikçe daha fazla iş gücüne ve gıdaya egemen hâle geldiler. Bu gelişmeler de devlet dinlerinin yapısal süslemelerinin daha da gelişkin hâle gelmesini sağladı. Karl Marx'ın, dini halkın afyonu (Tablo 9.1) ve sınıfsal baskının bir aracı olarak görmesinin nedeni de işte budur.

Elbette, son yüzyılların Musevi-Hıristiyan dünyasında, bu eğilim tersine dönmüştür ve dinin devletin hizmetçisi rolü öncekine oranla önemli ölçüde budanmıştır. Siyasiler ve yüksek sınıflar şimdi biz köylüleri ikna etmek ya da boyun eğdirmek için kutsallık iddialarından başka araçlara yöneldiler. Fakat din ve devletin birleşmesi bazı Müslüman ülkelerde, İsrail, (yakın zamanlara kadar) Japonya ve İtalya'da hâlâ varlığını devam ettirmektedir. ABD hükümeti bile resmî parasının üzerinde Tanrı'ya yakarmakta ve Kongre ve silahlı kuvvetlerde resmî din görevlileri barındırmaktadır ve her Amerikan Başkanı (Demokrat ya da Cumhuriyetçi fark etmeden) bütün konuşmalarını şu sözlerle bitirir "Tanrı Amerika'yı korusun."

Yabancılara karşı davranış ilkeleri

Yine, dinin devletli toplumlarda önem kazanan ve küçük toplumlarda rastlanmayan diğer bir özelliği de yabancılara karşı bazı davranış ilkelerini dikte etmesidir. Bütün büyük dünya dinleri, neyin doğru neyin yanlış olduğunu ve insanın nasıl davranması gerektiğini öğretirler. Fakat din ile ahlak arasındaki bu bağlantı, özellikle

yabancılara karşı olan davranışlarda, benim bildiğim Yeni Gineli toplumlarda ya daha zayıf ya da hiç yoktur. Bunun yerine, onlarda toplumsal yükümlülükler ağırlıkla ilişkilere dayanır. Çünkü bir oba ya da kabile sırasıyla sadece birkaç düzine ya da birkaç yüz kişiden oluşur. Herkes birbirini tanır, onların ilişkilerini bilir. Birinin kan bağından olan farklı akrabalarına farklı yükümlülükleri vardır, evlilikle oluşan akrabalıklara karşı yükümlülükler, klana karşı olan yükümlülükler, farklı klandan olup aynı köylü olanlara karşı yükümlülükler hep farklıdır.

Bu ilişkiler, örneğin bu insanlara isimleriyle hitap edip etmeyeceğinizi, onlarla evlenip evlenmeyeceğinizi ya da onlardan evlerini ve sofralarını sizinle paylaşmasını talep edip etmeyeceğinizi belirler. Başka bir kabilenin üyesiyle kavgaya tutuşursanız kabilede ikinizi de tanıyan ya da akraba olan diğer insanlar sizi ayırmaya çalışacaklardır. Tanınmayan insanlara karşı barışçıl davranma gibi bir sorun ortaya çıkmaz, çünkü tanınmayan yabancılar sadece düşman kabilenin üyeleri olabilirler. Ormanda tanımadığınız biriyle karşılaşırsanız, o zaman ya onu öldürmeyi ya da kaçmayı denersiniz; bizim modern geleneğimizdeki gibi, sadece bir merhaba demek ve bir sohbet başlatmaya kalkışmak intihar anlamına gelir.

Bundan dolayı, bundan 7 bin 500 yıl önce bazı kabileler, insanların diğer herkesi tanıyamayacağı şekilde binlerce insandan oluşan şefliklere dönüşmeye başladığında yeni bir problem belirmiştir. Yeni belirmeye başlayan bu şeflikler ve devletler, eski kabilesel davranış kurallarının yeterli olmaması nedeniyle potansiyel bir istikrarsızlık kaynağı olabilecek olan büyük problemlerle karşılaşmışlardır. Şeflikte tanımadığınız biriyle karşılaştığınız zaman, kabile kurallarına göre onunla çatışmaya girmeniz gerekir, tabi bu arada bunu gören her iki tarafın akrabaları da işin işine karışırsa tam bir gürültü kopacak demektir. Böyle bir çatışma esnasında birinin ölümü ölenin akrabalarının öldürenin akrabalarına karşı

intikam saldırıları düzenlemeleri anlamına gelecektir. Peki, toplumu böyle sürekli yaşanabilecek arbedelerin ve intikam cinayetlerinin yıkıcı etkisinden ne kurtarabilir?

Büyük toplumların, bu ikileme getirdikleri çözüm bizim toplumumuzda kullanılan bir çözümdür ve hakkında bilgi sahibi olduğumuz her şeflik ve erken dönem devleti için bu belgelenmiştir. Bu çözüm, bir bireyle karşılaştığınızda onu tanıyıp tanımamanızdan bağımsız bir şekilde uymak zorunda olduğunuz, toplumun bütün üyelerine uygulanan barışçıl kurallardır. Siyasi liderler (şefler veya krallar) ve onların temsilcileri tarafından dayatılan kurallar, onlar tarafından dinin yeni bir işlevi olarak sunulurlar. Bu kuralların yazarlarının tanrılar ya da doğaüstü güçler olduğu varsayılır ve resmî ahlak ilkeleri olarak belirlenirler. İnsanlar çocukluklarından itibaren bu kurallara uymak ve onlara aykırı davrandıklarında da cezalandırılacaklarını bilecekleri şekilde yetiştirilirler (çünkü artık başka birine yapılan bir saldırı tanrıya yönelik bir saldırı olarak görülmektedir). Musevi ve Hıristiyanların bildiği asıl örnek On Emir'dir.

Yakın dönemin laik toplumlarında, toplumdaki bu tür ahlak ilkeleri dinsel kökenlerinden uzaklaşmıştır. Şimdi birçok inanan kadar, tanrı tanımazların da düşmanlarını öldürmeme nedeni onların bu kuralları içselleştirmelerinden ve tanrının dehşetinden ziyade hukukun gücüne karşı duydukları korkudan ileri gelmektedir. Fakat şefliklerin doğuşundan, son dönem laik toplumların yükselişine kadar din her zaman ahlak ilkelerinin destekleyicisi ve savunucusu olmuştur ve bundan dolayı, büyük toplumların içinde yabancılarla sürekli karşılaşmakta olan insanların uyum içinde yaşamalarını sağlamıştır. Dinin yabancı insanların birlikte barış içinde yaşamasını sağlama ve siyasi liderlere itaat edilmesini öğretme işlevleri toplumsal düzenin sağlanmasında dinin sıklıkla tartışılan rollerine ait ikiz özelliklerdir. Voltaire'in imalı bir şekilde ifade ettiği gibi, "Tanrı yoksa, o zaman icat edilmelidir." Dinin bu

rollerinin olumlu (toplumsal uyumu güçlendirir) ya da olumsuz (baskıcı seçkinlerin kitleleri sömürmesine olanak sağlar) olarak değerlendirilmesi insanların görüş açısına göre değişecektir.

Savaşların meşrulaştırılması

Yeni beliren şefliklerin ve devletlerin karşılaştığı, ama obalar ve kabilelerin tarihlerinde görülmeyen başka bir sorun da savaşlarla ilgilidir. Kabileler yaptıkları işleri meşrulaştırmak için temel olarak dinsel ilişkilerini değil, kan ve evlilik bağlarını kullanırlar. Dolayısıyla kabile erkekleri ilişkide olmadıkları diğer kabilelerin insanlarını öldürme konusunda bir ikilem yaşamazlar. Fakat devletler, vatandaşlarının diğer vatandaşlarına barışçıl yaklaşımını kurallaştırmak için dini öne sürdüğünde, aynı vatandaşların savaş zamanında bu kaidelerin bir kısmına uymamasını nasıl sağlayacaktır? Devletler gerçekten de savaş bir kez ilan edildiğinde, düşman ülkenin vatandaşlarını öldürme ve onlardan çalmalarını kendi vatandaşlarına emreder. Bir devlet bir çocuğa on-sekiz yıl boyunca "Öldürmek yasaktır," diye öğrettikten sonra, çark edip askerlerinin kafalarını karıştırmadan ve yanlış insanları (örneğin kendi vatandaşlarını) öldürme eğilimine girmelerini de engelleyerek, "Şimdi bu koşullar altında öldüreceksin," diyecektir.

Din burada da, hem antik hem de son dönem tarihte, yeni bir işleviyle kurtarıcı rolü üstlenecektir. On Emir, kişinin sadece aynı şeflikten ya da devletten olan kendi toplumundan insanlara uygulanabilir. Çoğu din "doğru" üzerinde kendi tekelleri olduğu iddiasındadır ve diğer dinlerin hepsi yanlıştır. Geçmişte her zaman görüldüğü gibi ve günümüzde de hâlâ geçerli olan duruma göre vatandaşlara sadece diğer yanlış dinlerin inananları öldürmeleri ve onlardan çalmalarına izin verilmez, aynı zamanda fiilen bu bir yükümlülük olarak getirilir. Bu olgu, tüm bu asil vatansever uygula-

maların karanlık tarafıdır: Tanrı ve ülken için, *por Dios y por España, Gott mit uns*, vb. Son dönemdeki, din fanatiklerince işlenen kitlesel cinayet suçları, onlara kendilerinin aslında uzun bir geçmişi olan, geniş çaplı aşağılık bir geleneğin kahramanları oldukları anlatılmadıkça asla bitmeyecektir.

İncil'deki *Eski Ahit* kâfirlere yönelik davranışlarla ilgili çok acımasız ifadeler ve tembihlerle doludur. Örneğin, Yasa Kitabı 20:10–18.'de İsraillilerin soykırım yapma yükümlülükleri açıklanmaktadır: Ordunuz uzaktaki bir şehre yaklaştığı zaman, düşman teslim olursa bütün sakinlerini esir almanız gerekir, ama eğer teslim olmazlarsa bütün erkeklerini öldürüp kadınlarını ve çocuklarını köle yapacak, sürüleri ve diğer her şeylerini yağmalayacaksınız, ama bu Kenanlıların ya da Hititlilerin bir şehriyse ya da sahte tanrılara inanan sapık dinlerin inananları orada yaşıyorsa o zaman gerçek Tanrı o şehirde nefes alan her şeyi öldürmenizi emreder. *Yeşu Kitabı*'nda Yeşu'nun 400 şehrin sakinlerini katletmek suretiyle bu emirleri yerine getirerek nasıl kahraman olduğu anlatılır. *Talmud*'da "[Kendi Tanrı'nın inananları] Öldürmeyeceksin" ile "[Başka Tanrı'ya inananları] Öldürmelisin" şeklindeki çelişkili iki ilkenin yaratacağı muğlaklıklar incelenir. Örneğin bazı *Talmud* yorumcularına göre bir İsrailli diğer bir İsrailliyi bilerek öldürürse cinayetten suçludur, ama İsrailli olmayan birini bilerek ve isteyerek öldürürse suçsuzdur, ayrıca bir İsrailli dokuz İsrailli ve bir kâfirden oluşan bir gruba taş atar da İsraillilerden birini öldürürse yine suçsuzdur (çünkü belki de o kâfiri hedeflemiştir).

İşin doğrusu, bu bakış açısı *Yeni Ahit*'ten çok *Eski Ahit*'in bir özelliğidir. *Yeni Ahit*'in ahlak ilkeleri birinin diğerine karşı davranışlarıyla ilgili büyük farklar getirmektedir –en azından kuramsal olarak. Fakat uygulamada, elbette, tarihin en geniş çaplı soy kırımları ahlaki meşrulaştırma için *Eski Ahit*'e olduğu kadar *Yeni Ahit*'e de dayanan Avrupalı Hıristiyanlar sömürgeciler tarafından Avrupalı olmayanlara karşı gerçekleştirilmiştir.

İlginç bir şekilde, Yeni Gineliler arasında din asla kendi grubundan olmayan birilerini öldürmeyi meşrulaştırmak için kullanılmaz. Yeni Gineli arkadaşlarımın birçoğu komşu kabilelere soy-kırımsal saldırılarda bulunduklarını anlatmıştır. Bu hikâyelerin hiçbirinde, tanrı için ölmek, ya da doğru din için ölmek ya da birinin kendini herhangi bir idealist nedenle feda etmesi gibi dinsel bir motife (nedene) işaret eden en küçük bir şey duymadım. Tersine, devletlerin ortaya çıkışına eşlik eden din destekli ideolojiler, tanrı tarafından atanan yöneticiye ve On Emir gibi sadece kendi vatandaşlarına karşı uyacakları ahlaki kurallara itaat yükümlülüğünü, kendi vatandaşlarına aşıladılar ve onları diğer devletlere (yani kâfirlere) karşı açılan savaşlarda kendilerini feda edecek şekilde hazırladılar. Dinsel toplumların fanatiklerini bu kadar tehlikeli hâle getiren şey budur: bu dini fanatiklerden küçük bir azınlık (örneğin Bunların 19'u 11 Eylül 2001 tarihinde) dava için öldü ve bütün bir fanatikler gurubu ise düşman olarak algıladıkları çok daha fazla kişiyi öldürmeyi başardı (örneğin 11 Eylül 2001 tarihinde öldürülen 2996 kişi). Grubun dışındakilere karşı kötü davranma kuralları son 1500 yılda zirvesine ulaşmış, fanatik Hıristiyanlar ve Müslümanlar birbirlerini ve kâfirleri öldürmüş, esir almış ve ya da zorla dinlerini değiştirmişlerdir. 20. yüzyılda Avrupa devletleri, diğer Avrupa devletlerindeki milyonlarca Avrupa vatandaşının öldürülme gerekçeleri arasına laik gerekçeleri de eklemiştir, fakat dinsel fanatizm bazı diğer toplumlarda hâlâ güçlüdür.

Bağlılık işaretleri

Dinin bazı özelliklerinden dolayı laik insanların kafaları karışır ve rahatsız olurlar. Bunların en önde geleni dinlerin akıl dışı doğaüstü inançlarla olan daimi ilişkisidir. Örneğin her din farklı bir inanç setine sahiptir ve bunlara sıkı sıkıya sarılırken, diğer dinle-

rin çoğu inançlarını ret eder; dinin maliyetli ve insanların kendini kesip biçmesine hatta intihara kadar gidebilen davranışlar gerektirmesi insanları dindar olmaya daha az hevesli hâle getirir; sıklıkla evrensellik iddiasında olan dinlerin ahlaki bir ilkeyi telkin ederken, bir yandan birçok insanı ya da insanların çoğunu bu ilkelerin uygulanmasının dışında bırakması ve onların öldürmesini teşvik etmesindeki aşikâr temel ikiyüzlülük gibi. Bu rahatsız edici çelişkiler nasıl açıklanabilir? Benim bu konuda faydalı bulduğum iki çözüm var.

Belli bir dinin mensuplarının o dine bağlılıklarının bazı güvenilir "işaretlerini" sergileme ihtiyaçlarını kabul etmek, bu çözümlerden birisidir. İnananlar, çok sayıda insanın ya da insanların çoğunluğunun başka dinden olduğu, belki de onların dinlerine düşman olduğu ya da belki de bütün dinlere karşı şüpheci olan insanların olduğu bir dünyada, hayatlarını aynı dinden olanlarla birlikte ve sürekli olarak birbirlerinin desteğine güvenerek geçirirler. Yaşamınız, refahınız ve güvenliğiniz dindaşlarınızı doğru bir şekilde belirleyerek onlara güvenmeniz ve onların da size güvenmelerini sağlamanızdan geçer. Bu durumda onların ya da sizin sunacağınız inandığınıza dair hangi kanıtlar inandırıcı olacaktır?

İnanılır olmak için sunulan kanıtlar, kolayca görülebilir ve kazanç ve geçici avantajlar elde etmek için taklit edilemeyecek şeyler olmalıdır. İşte bu nedenle, dinlere ait "işaretler" her zaman maliyetlidir. Ayinleri, ibadetleri ve ilahileri öğrenmek, düzenli olarak uygulamak, hac yükümlülüklerini yerine getirmek için çok fazla zaman ayırmak gerekir. Bir yandan da para, bağış, adanan kurbanlar gibi büyük maddi kaynaklar ayrılması gerekir. Herkese gösterecek şekilde, diğerlerinin aptalca ve gülünç bulacağı akıl dışı şeylere inanmanız gerekir. Yine herkesin görebileceği bir şekilde bedeninizin belirli kısımlarını kesmeniz ya da bunların izlerini göstermeniz gerekir; bunlar bu uygulamalar bir kişinin bedeninin hassas bölgelerini kesmesi veya kanını akıtması, cinsel organları-

nın şeklini bozucu operasyonlar ya da parmaklarından birisini eklem yerinden kesmek gibi uygulamalardır. Eğer, bir kişinin adanmışlığınızı kanıtlamak için böyle yaşam boyu sonuçları olabilecek maliyeti ağır şeyler yaptığını görürseniz, bu sizi, sadece "Bana güven, seninleyim, bak aynı şapkadan giyiyorum (ama belki de bu şapkayı dün ucuza aldım, yarın da bir kenara atarım)," gibi bir şey söylemesinden daha fazla ikna eder. Tam olarak aynı nedenden ötürü, evrimsel biyologlar hayvanların da inanılır olabilmek için bunlara benzer maliyetli evrimsel gelişmeyle oluşan birçok işaretler kullandığını bilirler (Tavus kuşlarının kuyrukları gibi). Dişi bir tavus kuşu ona büyük kuyruğunu gösteren bir erkek tavus kuşunu gördüğü zaman, böyle büyük kuyruklu bir erkeğin kendini güçlü göstermeye çalışan, ama sadece küçük bir kuyruğu olan başka bir tavus kuşundan daha iyi genlere sahip olması gerektiğinden ve daha iyi beslenmiş olduğundan emin olabilir.

Dinin grup işbirliği ve bağlılığını nasıl güçlendirdiğinin ilginç bir örneği Amerikan komünlerinin hayatta kalma oranlarından gelmektedir. ABD'nin modern zamanlara kadar ulaşan tarihi boyunca, insanlar aynı idealleri paylaşan insanlarla birlikte yaşamayı seçerek komünler oluşturmuşlardır. Bu komünlerden bazıları dinsel idealleri paylaşırlarken diğerleri, dini olmayan dürtülere sahiptir. 1960 ve 1970'lerde ABD'de dinsel olmayan birçok komün oluşmuştur. Fakat bütün komünler finansal, edimsel, sosyal ve cinsel ya da diğer baskıların ve dış dünyanın cazibelerinin rekabetinin etkisine açıktır. Bu komünlerin büyük bir bölümü daha kurucuları hayattayken bazen yavaş yavaş, bazen de aniden dağılmıştır. Örneğin, 1960'larda Kuzey Kaliforniya'nın çok güzel ve huzur dolu, ama ıssız bir bölgesindeki bir komünün kurucularından olan bir arkadaşım vardı. Onun komündeki arkadaşları yalıtılmışlık, sıkıcılık, toplumsal gerginlikler ve diğer nedenlerle ayrıldıkları hâlde o orayı terk eden son kişi olmuştu. Hâlâ orada yaşıyor, ama bir komünün üyesi olarak değil, tek başına bir kişi olarak.

Richard Sosis, 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarında kurulmuş olan birkaç yüz laik ve dini Amerikan komününün kaderlerini karşılaştıran bir araştırma yapmıştır. Onların hemen hemen hepsi dağılmış, geriye sadece Hutteriteler olarak bilinen dinsel grupların çok başarılı kolonileri kalmıştır. Sosis'in örneklemindeki yirmi adet Hutterite kolonisinin hepsi de varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Örneklemin içinde bu Hutterite kolonilerinin dışında kalan 199 komün dağılıp yok olmuşlardır. Önce grubun ideolojisine olan inanç kaybolmuş, bazen doğal felaketler etkilemiş, kimi zaman grubun karizmatik liderinin vefatı veya zaman zaman dışarıdan yönelen düşmanca tavırlar dağılmalara yol açmıştır. Bununla beraber, yıllık dağılma olasılığı laik komünlerde dinsel komünlere nazaran dört kat daha fazladır. Bu, dinsel ideolojilerin üyelerini akıl dışı adanmışlıklara ikna etme, onları bazen daha mantıklı görünse de terk etmekten alıkoyma ve mülkiyet haklarının ortaklaşa olduğu ve hazıra konan komün üyeleri tarafından suiistimal edilme riskinin olduğu bir toplumda yaşamanın sürekli zorluklarına göğüs germe gibi konularda laik ideolojilerden çok daha etkili olduğunu göstermektedir. İsrail'de de, Kibutz hareketinin (kolektif çiftlikler) dinsel ve laik biçimleri, laik olan daha yaygın olmak üzere onlarca yıldır varlığını sürdürmektedir. Ancak dinsel olanlar kendine özgü dinsel uygulamaları nedeniyle daha fazla maliyetlere (örneğin haftanın bir günü çalışmaktan kaçınmak gibi) katlanmak zorunda olmalarına karşın, laik kibutzlardan daha başarılı olmaktadır.

Dinsel başarının ölçütleri

Dinin çelişkilerinin giderilmesi açısından faydalı bulduğum diğer bir çözüm, biyolog David Sloan Wilson'un evrimsel yaklaşımıdır. O, dinin farklı dinlerden insan grupları ile rekabet hâlindeki bir

insan grubunun kendi kimliğini oluşturmasına hizmet ettiğine dikkat çekmiştir. Bir dinin göreceli başarısının en doğrudan ölçütü, o dine inanların sayısıdır. Günümüzde, dünyada neden bir milyardan fazla Katolik varken, Musevi sayısı sadece 14 milyondur ve hiç Katharcı Manişeist (Albigensian Manichaean) yoktur? (Eskiden hayli kalabalık bir Hıristiyan tarikatından olan bu kişiler hem iyi ve hem de kötü olan doğaüstü güçlerin varlığına ve bunlar arasındaki sonsuz mücadeleye inanırlardı.)

Wilson, bir dinin mensuplarının sayısının, bu sayıda iki yönlü değişikliklere yol açabilecek bazı süreçler arasındaki dengeye bağlı olduğunu anlamıştır. Bir dine inananların sayısı, din mensuplarının çocuk yapmaları, onları bu dine inanacak şekilde yetiştirmeleri ve diğer dinlerden ve özellikle de hiçbir dine inanmayan kesimlerden bu dine geçişlerle artar. Sayının düşmesine ise mensupların ölümleri ve bu dinin mensuplarının diğer dinlere geçmesi neden olmaktadır. Biri bu noktada durup, "Bu zaten belli bir şey, n'olmuş yani? –Bu, İsa'nın yeniden dirileceğine inanan Katoliklerin sayısının inanmayan Musevilerden neden çok daha fazla olduğunu anlamama nasıl yardımcı olacak?" diye sorabilir. Wilson'un yaklaşımının gücü, bir dine inananların sayılarının artışı veya azalışı ile ilgili değişik süreçler üzerinde o dine ait inanç veya pratiklerin ayrı etkilerini incelemek için belirli bir çerçeve sağlamasından ileri gelir. Sonuçların bazıları çok doğrudan gözlenirken, diğerleri çok daha karmaşık görünür. Bu, dinlerin başarı elde etmek için geniş çapta farklı stratejileri uygulamakta olduğunu ortaya koyar.

Örneğin, Shaker hareketi olarak bilinen Amerikan dini 19. yüzyılda bir dönem için, inananlarının cinsel faaliyette bulunmamasını gerektirmesine ve böylece de dinlerin kendilerini yeniden üretmelerinin (çocuk sahibi olma yoluyla) en yaygın yöntemlerinden birinden tamamen mahrum olmasına rağmen çok başarılı olmuştur. Shakerler bu başarıyı on yıllar boyu çok sayıda yeni

inanan elde edebilmeleri sayesinde kazanmışlardır. Bunun karşıt ucunda, binlerce yıldır hiç başka dinden kendi dinine insan devşirme arayışı içinde olmadan varlığını sürdürebilmiş olan Musevilik vardır. Hıristiyanlık ve İslamiyet ise şaşırtmayan bir şekilde, din propagandası yoluyla Musevilikten çok daha fazla taraftar toplamıştır. Fakat Musevilik demografik gelişimine katkıda bulunan başka faktörler sayesinde yine de varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Bu faktörler, göreceli daha yüksek doğum oranları, zulüm altında oldukları dönemler dışında düşük ölüm oranları, ekonomik fırsatlar yaratmak için eğitime ağırlık verme, güçlü dayanışma ve diğer dinlere geçen Yahudi sayısının az olmasıdır. Katharcı Manişeistlerin yok olmasına bakıldığında, bu ancak dolaylı olarak, onların iyi ve kötünün arasındaki sürekli mücadele inanmalarının sonucudur. Bu dinin yok olmasıyla, bu inançlarının onları çocuk doğurmaktan alıkoymasının ya da başka dinlerden insanları kendi dinlerine kazanmasını engellemesinin bir ilgisi yoktur. Aksine iyi ve kötü arasındaki sürekli mücadeleye inanmak ana akım Katoliklik için bir aforoz gerekçesiydi ve aforoz edildiler. Katolikler onları kuşattı, önemli merkezlerini ele geçirdi ve geri kalan bütün Katharcı Manişeistleri yakarak öldürdü.

Wilson'un çerçevesi, Batı'nın dinsel tarihiyle ilgili en büyük sorulardan birini yanıtlamak için daha örtük bazı nedenleri de ortaya çıkarmıştır. Neden MS ilk yüzyılda Roma İmparatorluğu'ndaki birbiriyle rekabet eden çok sayıda küçük Musevi tarikatlarından biri Hıristiyanlık haline gelmiş ve üç yüzyıl sonra da en yaygın din olmuştur? Roma'nın son dönemlerinde Hıristiyanlığın (ana akım Musevilikten farklı olarak) aktif din propagandası yapması, (zamanın Roma toplumundan farklı olarak) çocuk yapmayı teşvik etmesi ve çocukların hayatta kalma olasılıklarını artırması, (Musevilik ve Roma'nın pagan kesimlerinden ve geç dönem Hıristiyanlığından farklı olarak) kadınlara fırsatlar sağlaması, Hıristiyanlar arasında bulaşıcı hastalıklardan ölüm oranlarını düşü-

ren sosyal kurumlar oluşturması ve Hıristiyanlığın affetme öğretilerini de içeren ayırt edici özellikleri, bu sonuca katkıda bulunmuştur. Affetme öğretisi, sıklıkla sadece öbür yanağını çevirme basitliğinde ve yanlış anlaşılmıştır. Aslında o affetmekten karşılık vermeye kadar uzanan çok daha karmaşık ve duruma bağlı bir sistemdir. Belli koşullar altında, yapay ortam oyunlarıyla yapılan deneysel testler, size kötü davranan birini affetmenin gelecekte size avantaj sağladığını göstermiştir.

Wilson'un anlayışıyla oluşturduğu çerçeveyle bakıldığında karşılaşılan çarpıcı diğer bir örnek de Mormonluğun başarısıdır. Bu tarikat, son iki yüzyıl içinde en hızlı gelişen tarikatlardan birisidir. Mormon olmayanlar, daha öncede ifade ettiğim Mormonluğun kurucusu Joseph Smith'in 21 Eylül 1823'te melek Moroni'nin ona göründüğü ve New York Eyaleti'nin batısındaki Mancheser Köyü'ne yakın bir tepede gömülü altın plakalar hâlindeki kitabın yerini ve onun tercüme edilmeyi beklediğini söylediğine inanmazlar (Tablo 9.2.). Mormon olmayanlar, iddia edilen bu olayın diğer 11 tanığının (Oliver Cowdery, Christian Whitmer, Hiram Page ve diğer sekiz kişi) yeminli ifadelerine de kuşkuyla bakarlar. Onlar plakaların oradan nasıl çıkarıldığına tanık olduklarını söylememişlerdi. Yine de Mormon olmayanlar şunu merak ederler: Böyle akıl dışı bir iddia Mormonluğun âdeta bir patlama şeklinde gelişmesine nasıl yol açmıştır?

Wilson'un yaklaşımına göre, bir dinin mensuplarının sayısındaki artış, onun öğretilerinin doğruluğuna bağlı değildir, aksine bu öğretilerin ve ilişkili dinsel edimlerin başarısı, çocuklarını başarılı bir şekilde yetiştirme, başka dinlerden daha fazla kişi kazanma ve istikrar içinde işleyen bir toplum yaratma veya bunların hepsini birden yapma konusunda dinin mensuplarında bir dürtü oluşturup oluşturmamasına bağlıdır. Wilson'un ifadesiyle, "En kurgusal olan inançlar bile kabul görür, yeter ki onlar gerçek dün-

yada gerekli dürtüyü oluşturabilsin... Gerçek bilginin kendisi, bir davranışın benimsenmesine yetecek kadar dürtüyü her zaman oluşturmayabilir. Bazen bir simgesel inanç sisteminin fiili (asıl) gerçeklik alanından ayrılması daha iyidir."

Mormonluk örneğinde, bu tarikatın öğretileri ve uygulamaları demografik büyümeyi uyarma konusunda sıra dışı bir şekilde başarılı olmuştur. Mormonlar çok çocuk sahibi olma eğilimindedirler. Üyelerine her yönüyle tatmin edici bir yaşam sunan ve çalışmaya teşvik eden bağımsız ve çok iyi dayanışma gösteren güçlü bir toplum oluşturmuşlardır. Onlar din propagandasına ağırlık verirler; genç Mormonlar yaşamlarının iki yılını başka ülkelerde ya da evlerinin yakınlarında tarikatlarına yeni kişiler kazanmaya adarlar. Kiliselerine gelirlerinin yıllık yüzde 10'unu vergi olarak verirler (bir yandan da ABD'nin federal eyaletine ve yerel yönetimlere de vergilerini ödemeye devam ederler). Adanan zaman ve kaynakların büyük yükümlülükler oluşturması, Mormon olmayı seçenlerin öyle kalma konusundaki kararlılıklarını gösterir. Joseph Smith'e, on bir kişinin de şahit olduğu altın plakalarla vahiy inmesinin mantık dışı olduğunun varsayılmasına gelince, *İncil*'de İsa ile Musa'ya kutsal vahiyler inmesiyle ilgili anlatımlarla bunun arasında geçen binlerce yıl ve onlara karşı şüpheciliğimizin değişen yetişme tarzımızdan dolayı değişmesi dışında, gerçekten de başka bir fark var mıdır?

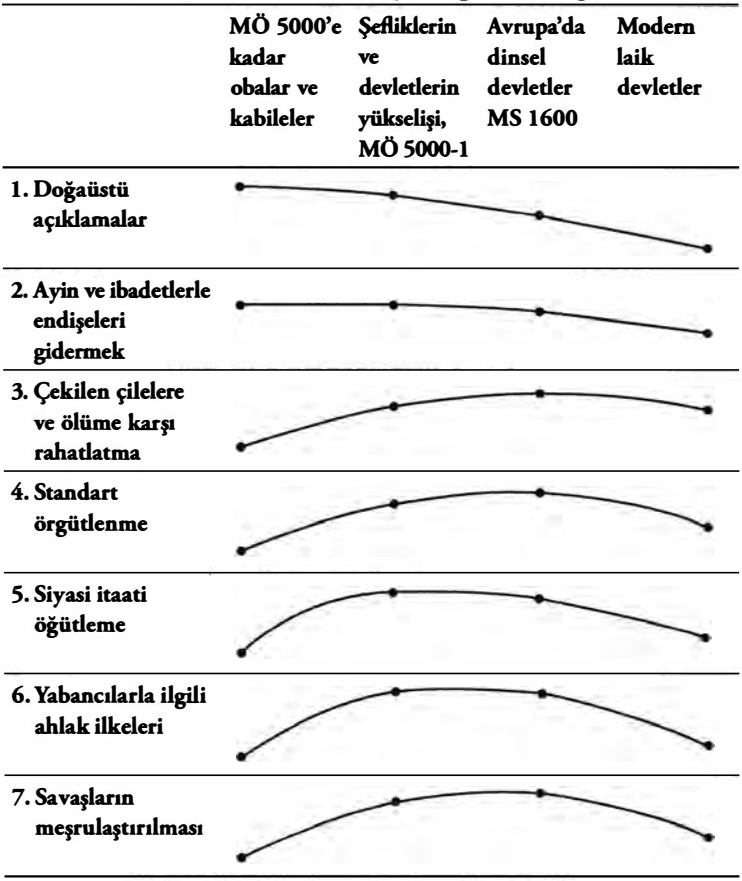
Wilson, bir yandan yüksek ahlak ilkelerini telkin eden, ama öte yandan da diğer dinden olanları öldürme çağrısı yapan dinlerin, bu çok yaygın temel ikiyüzlülüğüyle ilgili ne söylüyor? O buna, dinlerin başarıları (ya da evrimsel biyolojinin terimleriyle konuşacak olursak "uygunluğu") görecelidir ve ancak diğer dinlerin başarılarıyla karşılaştırılabilir yanıtını veriyor. İster beğenin ister beğenmeyin, dinler (inanlarının toplam sayısı olarak tanımlanan) "başarılarını", genellikle diğer dinlerin mensuplarını öldür-

mek ya da devşirmekle artırabilir ve genellikle de artırır. Wilson'un ifade ettiği gibi, "Dinle ilgili bir sohbete başladığım zaman, muhtemelen tanrı adına işlenen kötülüklerin tekrar tekrar gündeme getirilmesiyle yüz yüze gelirim. Birçok durumda, bunlar dini gruplar tarafından diğer dini gruplara karşı işlenen dehşet hikâyeleridir. Bir dinin kabul edilmeye uygun olduğunu bu tür kanıtlarla karşı karşıyayken nasıl ifade edebilirim? Uygun olmak göreli bir şekilde anlaşıldığı sürece, bunun yanıtı 'kolayca,' olacaktır. Ahlaki olarak onaylamadığımız davranışları, evrimsel bakımdan açıklayabileceğimizi belirtmek önemlidir."

Dinin işlevlerindeki değişim

Son olarak, gelin bölümün başında sormuş olduğum dinin tanımı ve işlevleri sorusuna geri dönelim. Şimdi, dini tanımlamanın neden bu kadar zor olduğunu görüyoruz: çünkü o evrildikçe işlevlerini elektrikli organlarınki gibi değiştirdi. Aslında o işlevlerini elektrikli organlardan daha da fazla değiştirdi, elektrikli organlar altı işleve uyum sağlamıştı, oysa dini karakterize eden işlevler yedi adettir (Şekil 9.1). Bu yedi işlevin dördü, dinin tarihin bir safhasında hiç yoktular ve beşi hâlâ vardı ama bir başka safhada düşüş eğilimi içindeydi. Bu işlevlerden ikisi, insanların soru sorabilen akıllı yaratıklar haline geldiği Milattan 50 bin yıl öncesinden beri hep vardılar, ama son bin yıl içinde giderek ağırlıklarını yitirdiler: doğaüstü açıklamalar (daha hızlı bir düşüş) ve endişeyi gidermek (daha yumuşak bir düşüş). Diğer beş işlev ise akıllı insanın erken dönemlerinde yoktu (dördü) ya da zayıftı (beşincisi). Bu beş işlev şeflikler ve erken dönem devletlerinde zirvelerine eriştiler ve bu zirveden sonra keskin bir inişe geçtiler.

Şekil 9.1 Dinin işlevlerinde zaman içinde görülen değişimler

İşlevlerdeki bu değişiklikler, dinin tanımını yapmayı elektrikli organların tanımını yapmaya göre daha zorlaştırır, çünkü elektrikli organlar en azından çevrelerine saptanabilir elektrik alanları yayar, hâlbuki dinlerin böyle tek bir ortak özelliği yoktur. Tablo 9.1'deki tanımlamalara yeni bir tanım daha ekleme riskine rağmen, ben de bir şöyle bir öneride bulunacağım: "Din belirli özellikleri paylaşan bir insan grubunu, bu özellikleri aynı biçimde paylaşmayan diğer insan gruplarından ayıran bir dizi özellikten oluşur. Bu paylaşılan özellikle arasında şu üç özelliğin daima bir

veya ikisi ya da genellikle üçü de vardır. Bu üç özellik şunlardır: doğaüstü açıklama, kontrol edilemez tehlikelerin yarattığı endişeleri ayinler yoluyla dağıtma, ölüm ihtimali ve yaşamın çilelerine karşı rahatlık sağlama. Erken dinler dışındaki dinlerin hepsi standartlaşmış örgütlenmeyi, siyasi itaati, kendi dininden olanlara hoşgörüyle bakmayı ve diğer dinlerden olanlara karşı savaşmanın meşrulaştırılmasını teşvik ederler." Benim bu tanımım da en az Tablo 9.1'deki en çok ıstırap verici tanımlar kadar ıstırap vericidir, ama gerçeğe uygun olduğunu düşünüyorum. Dini nasıl bir gelecek bekliyor? Bu soru, dünyanın bundan otuz yıl sonra nasıl bir şekil alacağına bağlıdır. Yaşam standartları bütün dünyada yükselecek olursa dinin Şekil 9.1'deki işlevlerinden 1.'si ve 4. - 7. arasındaki işlevlerdeki düşüş eğilimi devam eder, fakat bana, 2. ve 3. işlevler varlıklarını devam ettirirler gibi görünüyor. Dinin, özellikle de insan yaşamına ve ölüme, bilimsel açıdan önemsiz de olsa bir anlam katıyor olduğu varsayılıyor. Bilim, anlam arayışına doğru bir yanıt verse bile ve dinin verdiği anlam sadece bir illüzyon da olsa insanların çoğu bilimin vereceği yanıttan hoşlanmayacaktır. Diğer yandan, dünyanın önemli bir bölümü böyle fakirlik içinde yaşamaya devam ederse ya da (daha kötüsü) dünya ekonomisi ve yaşam standartlarında gerileme yaşanırsa, o zaman dinin bütün işlevleri, hatta doğaüstü açıklama işlevi bile yeniden bir dirilme seyrine girebilir. Çocuklarımızın kuşağı bu soruların yanıtlarını görecektir.

10. BÖLÜM

Birçok Dilde Konuşmak

- Çok dillilik
- Dünya'daki toplam dil sayısı
- Dillerin evrimi
- Dilsel çeşitliliğin coğrafyası
- Geleneksel çok dillilik
- Çok dilliliğin faydaları
- Alzheimer hastalığı
- Yok olan diller
- Diller nasıl yok olur?
- Azınlık dilleri zararlı mıdır?
- Dilleri neden korumalıyız?
- Dilleri nasıl koruyabiliriz?

Çok dillilik

Yeni Gine Highlands'ine yaptığım bir haftalık bir seyahatte, 20 kişiden oluşan bir grup Yeni Gineliyle birlikte bir ormanın içindeki kamp yerindeydik. Bir gün akşam saatlerinde, farklı kabilelerden Yeni Gineliler sıkça olduğu gibi yine kamp ateşinin etrafında toplanmışlardı ve ben de aralarındaydım. Onlar birkaç farklı dilde, artı Tok Psin ve Motu'nun iki ortak diliyle sürekli söyleşiyorlardı. Yeni Gine Highlands'ine doğru yürüyerek ya da araçla yaptığım seyahatler esnasında her 15 veya 35 kilometrede bir yeni bir dille karşılaşmaya alışıktım. Ovalık taraftan oraya daha yeni

gelmiştim, Yeni Gineli bir arkadaşım köyüne 8 kilometre mesafe içinde dört farklı dil konuşulduğunu ve onların çocukken birbirleriyle oynarlarken bu dillerin hepsini birden nasıl öğrendiklerini anlatmıştı. Sonra bunlara okula gitmeye başlayınca üç yeni dilin daha eklendiğini söylemişti. Böylece, tamamen merak dışında daha ziyade söyleşi konusu açmak için, o akşam ateşin başına ben de oturdum ve her adama isimlerini ve hangi dilleri "konuşabildiklerini" sordum, ki bu söyleşiye başlamak için iyi bir neden oluşturuyordu.

O yirmi Yeni Ginelinin arasında en az dil bilenin bildiği dil sayısı 5 idi. Bazı adamlar 8 ile 12 arasında değişik dil konuşabiliyorlardı ve aralarındaki şampiyonun bildiği dil sayısı 15'di. Yeni Guineliler okullarda kitaplardan öğrendikleri İngilizce haricinde bütün dilleri sosyal yollardan, kitaplar olmadan öğreniyorlardı. Sizin olası sorunuzu tahmin ederek –evet, o akşam konuşulan bu yerel diller, karşılıklı olarak anlaşılmaz dillerdi, lehçe değillerdi. Bazıları Çince gibi tonal dillerdi ve birkaç dil ailesine birden aittiler.

Diğer yandan, Amerika'da doğanların çoğu tek dilli doğar. Eğitimli Avrupalılar çok yaygın bir şekilde üç farklı dili, bazen daha fazlasını bilirler. Onlar ana dilleri dışındaki dilleri okullarda öğrenirler. Yeni Gine'deki kamp ateşinin etrafındakiler ile Amerikalıların ya da Avrupalıların yaşadığı dilbilimsel karşıtlık küçük ölçekli toplumlarla, modern devletli toplumlar arasındaki dil kullanımı farkını sergiler –bu farklar gelecek on yıllarda artacaktır. Geleneksel geçmişimizde, modern Yeni Gine için hâlâ geçerli olmak üzere, her dil modern devletlerde şimdi olduğundan çok daha az kişi tarafından konuşuluyordu. Muhtemelen nüfusun oransal olarak büyük bir kesimi çok dilliydi ve ikincil diller okullarda ve sonradan değil, çocukluk esnasında sosyal yollardan öğreniliyordu.

Şimdi diller üzücü bir şekilde, insanlık tarihinin erken dönemlerine göre çok daha hızlı kaybolmaktadır. Şimdiki eğilim

böyle devam ederse 2100 yılına kadar, insanın on binlerce yıllık davranışsal tarihinden bize devrolmuş olan dillerin yüzde 95'i ya yok olacak ya da yok olmaya yüz tutmuş hâlde olacaktır. O zamana kadar konuşmakta olduğumuz dillerin yarısı tamamen yok olacaktır, geri kalanların da büyük bölümü sadece yaşlılar tarafından konuşulabilen ve yok olmak üzere olan diller hâline geleceklerdir. Ve ebeveynlerden çocuklara aktarılan diller sadece küçük bir azınlık hâline gelecektir. Dillerin böyle hızlı bir şekilde kaybolması yüzünden (her dokuz günde bir, bir tanesi) ve ortada onları inceleyebilecek olan o kadar az dilbilimci varken, bu diller kaybolmadan önce onların çoğunu kayıt altına almak ve incelemek mümkün olamayacak gibi görünüyor. Dilbilimcilerin karşı karşıya oldukları sorun da, dünyanın çoğu bitki ve hayvan türlerinin onları tanımlayamadan yok olacağını şimdi anlamış bulundukları için zamanla yarışan biyologlarınkine benziyor. Bizler sıklıkla, bizim Coca Cola medeniyetimiz dünyaya yayıldıkça kuş, kurbağa ve diğer hayvan türlerinin yok oluşları hakkında ıstırap verici hikâyeler duyuyoruz. Ama gerçek şu ki, dillerin yok oluşuna çok daha az bir ilgi var ve onların varlığı yerli kültürlerinin yaşaması için elzemdir. Her dil, eşsiz bir düşünme ve konuşma aracı, eşsiz bir yazın ve eşsiz bir dünya görüşüdür. Bu nedenle çok büyük bir kültür mirasını kaybetme olasılığı bugün ufkumuzda belirmiş ve gittikçe yaklaşan kaçınılmaz bir trajedi görünümü almıştır.

Diller neden böyle felaket bir hızla yok oluyorlar? Bu gerçekten bir sorun mu? Şimdiki dil bolluğu bir bütün olarak dünyamız için iyi bir şey mi? Tüm şu geleneksel toplumların konuştukları dillerin hepsi de yok olma tehdidi altında mı? Siz okurların çoğu belki de şu anda dillerin yok olmasının bir trajedi olduğu konusunda söylediklerime katılmıyor olabilirsiniz. Belki de farklı dillerin konuşulmasının savaşları tetikleyebildiğini ve eğitimi engellediğini düşünüyor olabilirsiniz. Belki de dünyada sadece birkaç dil

konuşulsaydı daha iyi olurdu da diyebilir, bu dil çeşitliliğinin dünkü dünyanın şu kurtulmamız gereken özelliklerinden birisi – kronik kabile savaşları, bebek öldürmeleri, yaşlıların terki ve sık yaşanan açlıklar gibi– olduğunu düşünüyor olabilirsiniz.

Her birimiz bireyler olarak, birçok dili öğrenmekten fayda mı yoksa zarar mı görüyoruz? Kuşkusuz bir dili öğrenmek ve onu akıcı olarak kullanabilmek zaman ve çaba gerektirir, acaba bu zamanı ve çabaları daha faydalı yetenekler için kullansak daha iyi mi olurdu? Bence geleneksel toplumların çok dilli olmasının değeri hakkında beliren bu soruların yanıtları, toplumsal ve bireysel anlamda beni olduğu kadar siz okurları da ilgilendiriyor. Bu bölüm, bir sonraki çocuğunuzun iki dilli olmasını teşvik etmek için sizi teşvik mi edecektir, yoksa tersine bütün dünyanın bir an önce tümden İngilizce konuşmaya başlaması için bir istek mi uyandıracaktır?

Dünyadaki toplam dil sayısı

Böyle büyük sorulara girişmeden önce, gelin günümüzde dünyada kaç dil var, nasıl geliştiler ve onlar dünyanın nerelerinde konuşuluyorlar, bu bilgilere bir göz atalım. Dünyada bilinen farklı dil sayısı 7 bin civarındadır. Bu büyük toplam belki de okurların bazılarını şaşırtabilir, çünkü çoğumuz sadece birkaç dili adlandırabiliriz ve dillerin büyük çoğunluğundan haberdar değiliz. Çoğu dil yazılı değildir, çok az kişi tarafından ve endüstriyel dünyadan çok uzaklarda konuşulmaktadır. Örneğin, bütün Avrupa ve Rusya'nın batısında konuşulan yerli dillerinin sayısı yüzden azdır. Fakat Afrika kıtası ve Hindistan yarımadasında konuşulan yerli dillerinin sayısı her bir bölgede bini aşkındır. Afrika ülkeleri olan Nijerya ve Kamerun'da bu sayılar sırasıyla 527 ve 286'dır; ve Pasifik'te yaklaşık 8 bin kilometrekare yüz ölçümüne sahip küçük bir ada ulusu

olan Vanuatu'da 110 dil konuşulmaktadır. Dünyanın en geniş dil çeşitliliği Yeni Gine adasındadır. Burada binden fazla dil konuşulmaktadır ve bu dış dünyada pek bilinmeyen fakat belli ki büyük bir sayıdaki farklı dil ailesi Teksas'tan sadece biraz büyük bir arazide toplanmıştır.

Bu 7 bin dilden dokuzu "büyük" dillerdir ve her biri en az yüz milyon ve daha fazla insan tarafından konuşulmakta ve bunlar toplam olarak dünya nüfusunun üçte biri tarafından konuşulmaktadır. İlk sırada hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde Mandarince yer alır, bu dil en az 700 milyon Çinlinin asıl dilidir, bu dili sıralamada İspanyolca, İngilizce, Arapça, Hindu, Bengali, Portekizce, Rusça ve Japonca takip eder. Eğer "büyük dil" tanımımızı biraz gevşeterek genişletirsek o zaman bunlar dünyadaki toplam dillerin yüzde 1'ini oluşturan 70 dilden oluşur ve bu 70 dil insanların yüzde 80'i tarafından asıl dil olarak kullanılmaktadır.

Fakat dünya dillerinin çoğu, çok az kişinin konuşmakta olduğu "küçük" dillerdir. Dünyadaki 7 bin dili toplam dünya nüfusu olan yedi milyara bölersek o zaman her dil başına ortalama konuşan sayısı olarak 1 milyon kişi düşer. Ancak dillerin sadece dokuz adet "büyük" olanı yüz milyon ve üzerinde kişi tarafından konuşulduğu için, "tipik" bir dilden bahsederken onun ölçütü olarak "ortalama" konuşan sayısını almak daha iyidir –yani tipik bir dil, dünya dillerinin yarısından daha fazla, diğer yarısından da daha az konuşulan bir dildir. İşte böyle "tipik" bir dilin sahip olduğu ortalama konuşan sayısı, sadece birkaç bin kişidir. Bundan dolayı, dünya dillerinin yarısı birkaç binden daha az kişi tarafından konuşulmaktadır ve bu dillerin çoğunun da 60 ile 200 kişi tarafından konuşulmakta olduğunu söyleyebiliriz.

Fakat dillerin sayıları ve dilleri konuşanların sayısı gibi böyle bir tartışma, bu bölümün başında Yeni Gine'deki kamp ateşinin başında yaptığım dil anketimi anlatırken karşıma çıkan ve sizin de soracağınızı tahmin ettiğim şu soruyu sormaya bizi zorlayacak-

tır: Farklı bir dil ile bir dilin lehçeleri arasındaki fark nedir? Komşu nüfuslar arasındaki konuşma farklılıkları tamamen geçişli hâldedir. Komşular birbirlerini yüzde 100, yüzde 92, yüzde 75, yüzde 42 anlayabilirler ya da birbirlerinin ne dediğini belki de hiç anlayamayabilirler. Genellikle keyfi olarak, karşılıklı anlaşmanın yüzde 70 oranında olduğu durum, dil ile lehçe arasındaki ayrım noktası olarak kabul görür. Yani, farklı konuşma biçimleri olan komşu nüfuslar birbirlerini yüzde 70 oranında anlıyorlarsa, bu o zaman (bu tanıma uygun olarak) onların aynı dilin farklı lehçelerini konuştukları anlamına ve bu oran yüzde 70'in altındaysa farklı diller konuştukları anlamına gelir.

Fakat bu kadar basit görünse de, diller ve lehçelerin çok keskin dilsel tanımlamaları uygulamada bir takım belirsizlikler yaratabilir. Lehçe zincirleri de pratik bir zorluk yaratır: Komşu köylerden oluşan ABCDEFGH şeklinde bir dizilimde her köy kendisine bitişik iki köyü anlar, fakat zincirin iki en zıt ucunda yer alan A ve H birbirlerini hiç anlayamayabilirler. Diğer bir zorluk da, bazı konuşma çiftlerinden oluşan toplumların birbirlerini asimetrik olarak anlamalarından kaynaklanır: A, B'nin söylediklerinin çoğunu anlar, fakat B, A'yı anlamakta zorluk yaşar. Örneğin, benim Portekizce konuşan arkadaşlarım, İspanyolca konuşan arkadaşlarını iyi anladıklarını söylerlerken, İspanyol arkadaşlarım Portekizceyi anlamakta daha fazla zorluk yaşamaktadırlar.

Lehçelerle diller arasındaki çizgiyi çizmede karşılaşılan bu iki sorun tam olarak dilbilimsel zemindedir. Daha büyük bir sorun ise dillerin sadece dilbilimsel farklara dayalı olarak değil de, aynı zamanda siyasi ve kendi kendini tanımlayan etnik diller hâlinde de ayrılabiliyor olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu gerçek, dilbilimciler arasında sıklıkla bir şakayla dile getirilir: "Bir dil, kendi ordusu ve donanmasıyla desteklenen bir lehçedir." Örneğin, İspanyollar ve İtalyanların konuştuğu diller, belki de birbirlerine göre farklı dil olabilmek için gereken yüzde 70 testini geçemeye-

bilir ve birer lehçe olabilirler: İspanyol ve İtalyan arkadaşlar bana özellikle de az bir alıştırmayla birbirlerinin ne dediğini anlayabildiklerini söylerler. Fakat dilbilimcilerin yüzde 70 testinin ne dediğinden bağımsız olarak, her İspanyol ve İtalyan ve diğer herkes İspanyolca ve İtalyancanın farklı diller olduğunu hiç çekinmeden söylerler. Çünkü onların binlerce yıldır kendi orduları ve donanmaları, artı farklı hükümetleri ve okul sistemleri vardır.

Bunun tersine, birçok Avrupa dilleri bölgesel biçimleriyle güçlü bir şekilde farklılaşırlar ve hükümetler bunları bu bölgelerden insanlar birbirlerini hiç anlamasalar bile üstüne basa basa sadece lehçeler olarak kabul eder. Benim Almanya'nın kuzeyinden olan arkadaşlarım güneydeki Bavyera'nın kırsal kesimlerinde yaşayanları ile yazı tura atabilecek kadar bile anlaşamazlar ve İtalya'nın kuzeyinden olan arkadaşlarım da Sicilya da kaybolabilirler. Fakat onların ulusal hükümetleri bu bölgelerin kendi orduları ve donanmaları olmaması konusunda çok katı bir tutum izlediğinden, onların konuşma şekillerini lehçe olarak etiketlemiştir ve karşılıklı anlaşabilme kriterinden söz bile edemezsiniz.

Avrupa ülkeleri içindeki bu bölgesel farklılıklar 60 yıl önce çok daha büyüktü, ta ki televizyon ve iç göç uzun süredir yerleşmiş olan "lehçe" farklılıklarını kırmaya başlayana kadar. Örneğin İngiltere'ye 1950 yılında yaptığım ilk ziyarette ebeveynlerim, kız kardeşim Suzan'la beni East Anglia'nın Beccles kentinde yaşayan aile dostlarımız Grantham-Hill'leri ziyarete götürmüştü. Ebeveynlerim ve arkadaşları sohbete dalmışlarken, kardeşim ve ben sıkılıp bu harika kentin merkezini dolaşmaya çıktık. Birkaç kez sağa dönüp de saymayı da unutunca kaybolduğumuzu anladık ve caddedeki bir adama aile dostumuzun evini nasıl bulabileceğimizi sorduk. Adamın, yavaş ve tane tane konuştuğumuz hâlde bizim Amerikan aksanımızı anlamadığı belliydi (Biz öyle düşünüyorduk). Fakat, sonra bizim çocuk olduğumuzu ve kaybolduğumuzu anladı ve "Grantham-Hill, Grantham-Hill," diye tekrarlamaya

başladı. Bize birçok yön göstererek bir şeyler söyledi. Ancak kardeşim Suzan'la ben bunların tek kelimesini bile anlayamıyor, onun İngilizce konuşmadığını düşünüyorduk. Neyse ki, sonunda bize bir yönü işaret etti, oraya doğru gittik ve yarı yolda Grantham-Hills'lerin evini görerek rahatladık. Beccles'in ve İngiltere'nin diğer bölgelerinin bu eski yerel "lehçeleri" televizyon evrenselleştiğinden beridir homojen hale gelme ve gittikçe BBC İngilizcesine dönüşme sürecindedirler.

Lehçeyi, tamamen dilbilimsel tanımı olan yüzde 70 anlaşılabilirlik oranı kriteriyle ele alırsak –hiçbir kabilenin ordusu ya da donanması olmadığı Yeni Gine'de kullanmak zorunda olduğunuz bir tanımlamadır– sadece birkaç tane İtalyan "lehçesi" dil olarak değerlendirilebilir. Bazı İtalyan lehçelerini bu şekilde dil olarak yeniden tanımlasak bile İtalya ile Yeni Gine arasındaki dilsel çeşitlilik farkını sadece biraz kapatabiliriz. Bir İtalyanca lehçesini konuşanların ortalama sayısı, Yeni Gine dillerini konuşanların ortalama sayısı olan 4 bin kişiye eşit olsaydı, o zaman İtalya'da konuşulan dillerin sayısının 10 bin olması gerekecekti. İtalya'nın lehçelerini dil olarak tanımlamaya meraklı olanlar İtalya'da belki birkaç düzine dil bulabilirler, fakat kimse bu ülkede 10 bin farklı dil konuşulduğunu iddia edemez. Kısacası, Yeni Gine'nin İtalya'dan çok daha geniş çaplı bir dilsel çeşitliliğe sahip olduğu bir gerçektir.

Dillerin evrimi

Dünya'da nasıl oldu da, herkes aynı dili konuşacağına, 7 bin dil gelişti? Dilin internet ve facebook üzerinden yayılmaya başlamasından önce geçen on binlerce yıl boyunca dilsel farklılıkların kaybolması için çok fırsatlar ortaya çıkmıştır. Çünkü geleneksel insanlar komşularıyla temas kurmuşlar, onlarla evlilikler ve ticaret

yapmışlar, onlardan kelimeler, fikirler ve davranışlar almışlardır. Geçmişteki geleneksel koşullar altında bile, tüm bu temaslara bakıldığında, bir şeyler dillerin varlıklarını sürdürmesi ve çeşitlenmesine neden olmuş olmalıdır.

İşte şimdi, bunun nasıl olduğunu göreceğiz. 40 yaşlarında olanlarımız, dillerin sadece bir on yıl içinde bile nasıl değişim geçirdiğine tanık olmuşlardır. Bazı sözcükler kullanımdan düşerlerken, yeni sözcükler ortaya çıkmış ve telaffuzlarda değişiklikler olmuştur. Örneğin, 1961 yılında bir süre yaşadığım Almanya'ya sonradan yaptığım her ziyaretimde, genç Almanların bana gittikçe daha fazla sözcüğü açıklamasına gerek duyduğumu fark ederim (örneğin cep telefonu için kullanılan yeni bir sözcük olan ve 1961'de olmayan *Händi* gibi), ben hâlâ 1961'de güncel olan eski moda Almanca sözcükleri kullanmaya devam ederim (örneğin "şu" veya "bu" anlamlarına gelen *jenerljene* gibi). Fakat ben yine de genç Almanlarla hâlâ iyi bir şekilde anlaşabiliyorum. Benzer biçimde, 40 yaşının altındaki (Amerikalı) okurlar da "*ballyhoo*" (*şamata*) gibi eskiden popüler olan bazı sözcükleri bilmiyor olabilir, fakat buna karşılık çocukluklarında olmayan "*googling*" (*googıllamak:* Google'da bir şey aramak. E. N.) sözcüklerini günlük olarak kullanır.

Kökensel olarak aynı dili konuşan bir toplumdan türemiş olan, ama şimdi coğrafi olarak birbirinden ayrık hâle gelmiş iki dil topluluğun konuşmalarındaki bu tür bağımsız değişiklikler, birkaç yüzyıl içinde lehçelerin gelişmesine yol açar ve bu onların birbirlerini anlayamamaları sonucunu doğurabilir. Örneğin, Amerika ve İngiltere İngilizcelerinin arasındaki mütevazı farklılıklar, Fransızca, Quebec ve metropolitan Fransızcası arasındaki daha büyük farklılıklar ve Afrikano (Güney Afrika dili) ile Hollandaca arasındaki çok daha büyük farklar gibi. İki bin yıl devam eden bir farklılaşma sürecinden sonra konuşulan diller öyle farklılaşır ki, dilbilimciler açısından onlar hâlâ açıkça ilişkili olsalar da

artık birbirlerini anlamaları imkânsız hâle gelir. Latinceden türeyen Fransızca, İspanyolca ve Rumence dilleri ve proto-Cermen dilinden türeyen İngilizce, Almanca ve diğer Cermen kökenli diller gibi. Son olarak, 10 bin yıllık bir süreçte, farklılıklar o kadar büyür ki, çoğu dilbilimci bunları aralarında hiçbir ilişki tespit edilemeyecek birbirleriyle bağlantısız farklı dil aileleri içine yerleştirmeye başlarlar.

Böylece, diller farklı insan gruplarının süreç içinde birbirlerinden bağımsız olarak farklı sözcükler ve farklı telaffuzlar geliştirmeleri sonucunda farklılaşmaya doğru evrildiler. Fakat farklılaşmış dillerin daha önceden ayrı yaşayan halklar yayılıp, dillerin sınırlarında yeniden ilişkiye geçtiklerinde neden yeniden bütünleşmedikleri sorusu hâlâ gündemdedir. Örneğin, Almanya ve Polonya arsındaki modern sınır hattında Alman köylerine yakın Polonya köyleri vardır ama köylüler, Almanca ve Lehçenin karışımı bir dil değil de hâlâ ya Almanca ya da Lehçe konuşurlar. Bu neden böyledir?

Muhtemelen, böyle karışık bir dili kullanmanın, insan dilinin temel işlevi açısından çok belirgin bir dezavantajı vardır. Gerçekten de, başka biriyle konuşmaya başlar başlamaz, diliniz sizin grupsal kimliğinizle ilgili bir gösterge niteliği kazanır. Savaşta, casuslar için düşmanların üniformalarını giymek, onların dilini ve telaffuzunu taklit etmekten çok daha kolaydır. *Sizin* dilinizi konuşan insanlar *sizin* insanınızdır. Onlar yurttaşlarınızdır, sizi desteklerler ve en azından sizden hemen şüphelenmezler, ancak farklı bir dili konuşan birisi kolayca potansiyel tehlike oluşturabilecek bir yabancı olarak algılanacaktır. Dostu düşmanı ayırt edebilmenin bu hızlı yolu, günümüzde bile yürürlüktedir. Örneğin, (Amerikalı okurlarım için), gelecek sefer Özbekistan'a gittiğinizde, Amerikan aksanıyla kendi dilinizi konuşan biriyle karşılaştığınızda, buna nasıl tepki verdiğinizi ve bunun sonunda nasıl bir rahatlama hissettiğinizi görürsünüz. Dostu düşmanı ayırabilmek geç-

mişte çok daha büyük bir önem taşıyordu (1. Bölüm). Bu sıklıkla bir ölüm kalım sorunuydu. Bu nedenle, en azından birkaç topluluğun dilini konuşabilmeniz onların sizi "kendilerinden" saymaları için önemliydi. Ama bunun yerine sınıra yakın bir bölgede karışık bir dil konuşursanız, her iki grup ta ne dediğinizi anlayacak, fakat ikisi de sizi "kendilerinden" biri olarak görmeyeceklerdir. Bu durumda, bu iki grubun da sizi hoş karşılamasını ve korumaları altına almalarını bekleyemezsiniz. Dünyadaki konuşma topluluklarının, tek bir dilin lehçelerini değil de, böyle binlerce farklı dili konuşmalarının nedeni belki de budur.

Dilsel çeşitliliğin coğrafyası

Diller dünyada dengesiz bir dağılım gösterirler. Onların yarısı dünyanın sadece yüzde onuna dağılmıştır. Örneğin, dil çeşitliliğinin seyrekleşen ucunda, dünyanın her biri milyonlarca kilometrekare yüzölçümüne sahip olan üç büyük ülkesi Rusya, Kanada ve Çin yer alır. Bu ülkelerde sırasıyla sadece 100, 80 ve 300 ana dil konuşulur. Fakat çeşitliliğin en yoğun tarafında, sırasıyla 780 bin ve 12 bin kilometrekare yüzölçümlerine sahip Yeni Gine ve Vanuatu vardır. Bu ülkelerde sırasıyla 1000 ve 110 farklı ana dil konuşulur. Bu, Rusya, Kanada ve Çin'de sırasıyla ortalama 170 bin, 128 bin ve 31 bin kilometrekarelik bir bölgede bir dil konuşulduğunu gösterir, oysa Yeni Gine ve Vanuatu'da sırayla ortalama 776 ve 109 kilometrekareye bir dil düşer. Şimdi soralım: Dil çeşitliliği neden bu derecede dengesiz bir dağılım gösterir?

Dilbilimciler çevresel, sosyo-ekonomik ve tarih faktörlerinin bu sorunun yanıtına katkısı olduğunu kabul ederler. Dilsel çeşitlilik –örneğin, her 2 bin 600 kilometrekare alana düşen ana dil sayısı– devrede olabilecek sayısız potansiyel açıklayıcı faktörle ilişkilidir, fakat bu faktörler bir yandan birbirleriyle de ilişkilidir. Bun-

dan dolayı, dilsel çeşitliliğe yol açan temel faktörlerin ve onlarla karşılıklı ilişkide bulunan diğer ara faktörlerin birbirlerine göre niceliksel durumlarını belirlemek için sayısal çözümleme gibi istatistiki yöntemlere başvuran birisi, herhâlde epey uğraşmak zorunda kalacaktır. Örneğin Rolls-Royce sahipleri bu marka otomobile sahip olmayanlardan ortalama olarak daha uzun yaşarlar. Bunun nedeni, Rolls-Royce marka otomobillerin birinin ömrünü doğrudan doğruya uzatması değil, Rolls-Royce sahiplerinin daha fazla parası olan insanlar olmasıdır. Dolayısıyla, daha kaliteli sağlık hizmetleri alabilen bu insanların ortalama daha uzun ömre sahip olmalarının gerçek nedeni budur. Yine de iş, dilsel çeşitliliğe geldiğinde, ortada gerçek temel nedenler konusunda bile bir uzlaşma mevcut değildir.

Dilsel çeşitliliğe en doğrudan etki eden dört çevresel değişken içinde bulunulan coğrafi enlem, iklimsel değişkenlik, biyolojik üretkenlik ve yerel çevresel çeşitliliktir. İlk olarak, dilsel çeşitlilik ekvatordan kutuplara doğru gittikçe azalır: diğer her şey aynıyken, tropik kuşakta dilsel çeşitlilik, daha yüksek enlem kuşaklarından daha fazladır. İkinci olarak, belli bir enlem kuşağında dilsel çeşitlilik iklimsel değişikliğe bağlı olarak azalma gösterir. Yıl içi düzenli mevsimlik farklılaşmalar da olsa yıldan yıla öngörülemez farklılaşmalar da olsa, bu azalma yine de görülür. Örneğin, dilsel çeşitlilik yıl boyu yağış alan daha nemli bir iklime sahip tropikal yağmur ormanlarında, hemen bitişiğindeki daha mevsimlik bir iklime sahip tropik çayırlıklara göre daha yüksektir. (Bu mevsimlik iklim faktörü, enlem ve mevsimlik iklim arasındaki ilişki yoluyla, en azından kısmen, iklim koşulları mevsimlik olarak daha az değişen tropik bölgelerde mevsimlik değişim etkisinin güçlü olduğu enlem kuşaklarına göre daha fazla dil çeşitliliği olmasının nedenidir). Üçüncüsü, dilsel çeşitlilik daha üretken çevresel koşullarda daha yüksek olma eğilimdedir (örneğin yağmur ormanlarında, çöllerden daha yüksektir). Yine de bu etkinin bir kısmı en

azından çöl ve benzeri, çevresel üretkenliği daha az olan bölgelerin kuvvetli mevsimlik iklime sahip olma eğilimine de bağlanabilir. Son olarak, dilsel çeşitlilik çevresel çeşitliliğin olduğu bölgelerde yüksektir ve dağlık ve yüksek bölgelerde, düz bölgelerden daha yüksek olma eğilimi gösterir.

Bu dört çevresel ilişki sadece karşılıklı ilişkilerdir, yoksa açıklayıcı faktörler değil. Altta yatan açıklamalara yönelik olarak şunlar önerilir: insan nüfusunun boyutları, hareketliliği ve ekonomik stratejiler. Bir konuşma topluluğunun hayatta kalma şansı konuşan kişi sayısı ile birlikte artar. 50 kişiden oluşan bir topluluğun (hepsinin ölmesi ya da dili konuşmayı bırakması gibi nedenlerle) dilinin kaybolması ihtimali, 5 bin kişiden oluşan bir topluluğa göre daha fazladır. Bu nedenle, daha düşük biyolojik üretkenliğe sahip bölgeler (daha az nüfusu destekleyen bölgeler) daha az dile sahip olma eğilimi gösterir ve bu her bir dil topluluğu için daha büyük alanlar gerektirir. Kuzey Kutbu'nda ya da çöl arazilerinde yaşayabilen halklar varlıklarını sürdürebilmek için kendilerini destekleyebilecek binlerce kilometrekarelik arazilere ihtiyaç duyarlar, buna karşın biyolojik üretkenliği fazla olan çevresel koşullarda sadece birkaç yüz kilometrekarelik alan yeterli olur. İkincisi, mevsimsel olarak yıl içinde ve yıllara göre daha istikrarlı çevresel koşullar, yerleşik olma ve daha fazla kendi kendine yetme olasılığını artırdığından, bu koşullarda yaşayan toplumlar daha küçük bir arazide, dönemsel göçlere ve diğerler toplumlarla ticarete daha az bağımlı olarak yaşamlarını sürdürebilir. Son olarak, çevre koşulları bakımından biyolojik çeşitlilik arz eden bir bölge, her biri faklı yerel çevresel özelliklere dayalı olarak kendi özgün geçim biçimlerine sahip olan birçok farklı dil topluluğunu besleyebilir. Örneğin, dağlık bir bölge, farklı yükseklikler ve farklı habitatlar içinde, yaylalarda hayvan sürüleriyle geçinen toplumları, dağlardaki çiftçileri, ovalık bölgelerde yaşayan çiftçiler ve nehir balıkçılarını ve çayırlık arazilerin avcı toplayıcılarını aynı zamanda besleyebilir.

Dolayısıyla, çevresel faktörler Yeni Ginelilerin neden devasa Rusya, Kanada ya da Çin'e göre beş on katı daha fazla farklı dillere sahip olduklarını gösteriyor. Yeni Gine, ekvatorun sadece birkaç derece uzağındadır, o nedenle bu adanın insanları iklim bakımından daha az değişikliğe maruz kalırlar. Adanın arazisi nemli, bereketli ve üretkendir. Yeni Gineliler yıldan yıla ya da mevsime göre çok az hareket eder ya da hiç hareket etmezler. Onlar geçimlerini daha küçük arazilerden sağlayabilirler ve tuz, taş, çeşitli aletler, kuş tüyleri ve deniz kabukları gibi lüks eşyalar dışında ticarete de ihtiyaç duymazlar. Yeni Gine engebeli ve çevresel olarak değişken bir yapıya sahiptir. 5 bin metreye kadar yükselebilen dağlar, nehirler, göller, kıyılar, çayırlıklar ve ormanlar vardır. Bu noktada, Çin'in ve Kanada'nın, Yeni Gine'den daha büyük dağlara ve büyük yükseklik farklarına sahip olduğu ileri sürülebilir. Fakat Yeni Gine'nin tropik konumu Yeni Ginelilerin 2 bin 500 metre yüksekliklere kadar bütün yıl boyunca yaşayıp tarım yaparak büyük nüfusları besleyebileceği anlamına gelir. Oysa Çin ve Kanada'nın yüksek rakımlı bölgeleri kış aylarında dondurucu hâle gelir ve Tibet örneğinde olduğu gibi çok düşük yoğunluklu insan nüfuslarını besleyebilir, ya da hiç besleyemez.

Dünyanın dilsel çeşitliliğine katkıda bulunan bu çevresel faktörlere ek olarak, sosyo-ekonomik ve tarihsel faktörler de vardır. Bu faktörlerden birisi avcı-toplayıcı toplumların çiftçilere göre daha az insandan oluşmaları, ancak daha geniş arazilere yayılmalarıdır. Örneğin, Yerli Avustralya'da geleneksel olarak avcı-toplayıcıların yaşadığı bölgelerin her dil için ortalama büyüklüğü 31 bin kilometrekaredir, Yeni Gine'de ise çoğu çiftçi olan toplumları, her dil için 780 kilometrekarelik bir arazi besleyebilmektedir. Endonezya Yeni Gine'sinde (orta Highlands'de) yan yana yaşayan çiftçiler ve (göllerin olduğu ovalarda) avcı-toplayıcılarla aynı zamanda çalışma imkânı bulabilmiştim ve her bir yaşam tarzı yaklaşık bir düzine kadar dile sahipti. Orada avcı-toplayıcıların konuştuğu

bir dil ortalama 388 kişi tarafından konuşuluyorken, bu ortalama çiftçilerde dil başına 18 bin 241 kişiye çıkıyordu. Avcı-toplayıcıların dillerinin böyle küçük toplumlar tarafından konuşuluyor olmasının nedeni, daha az gıda imkânının daha az nüfus yoğunluğunu besleyebiliyor olmasıdır. Aynı çevresel şartlarda avcı-toplayıcıların nüfus yoğunluğu, çiftçilerinkine oranla 10 ile 100 katına kadar azalabilmektedir, çünkü avcı-toplayıcılar sadece yenilebilir olan az miktardaki bitkileri temel besin maddesi olarak toplayabildiklerinden ya da küçük arazileri yenilebilir bitkiler yetiştirdikleri bahçelere dönüştürdüklerinden çok daha az gıda elde etmektedirler.

Dilsel çeşitliliğe yol açan bir ikinci toplumsal faktör siyasi örgütlenme biçimidir. Bir bölgede siyasi yapının özellikleri obalardan devletlere doğru gelişim gösterdikçe, belli dilleri konuşanların sayıları artmakta ve dilsel çeşitlilik azalmaktadır. Örneğin, büyük bir devlet olarak bir kıyısından öteki kıyısına tek bir egemen dile sahip olan günümüzün ABD'si, sadece avcı-toplayıcı toplumların obaları ve kabilelerden oluşan ve binlerce dile sahip bir zamanların dünyasına göre, tek başına otuz kat nüfusa sahiptir. ABD'nin şimdi egemen dili olan İngilizce, bu ülkenin ulusal toprakları diye bilinen yer beş asır önce Yerli Amerikalıların obaları, kabileleri ve şeflikleri tarafından bölünmüş hâldeyken konuşulan, birbirinden farklı yüzlerce yerel dilin yerini büyük ölçüde almıştır. Bu eğilimin altındaki gerçek nedenin üzerinde Giriş Bölümü'nde durmuştuk. Artan siyasi gelişmişlik toplumun nüfusunun artışının zorunlu sonuçlarından birisiydi –çünkü birkaç düzine insandan oluşan bir toplum, liderleri olmadan bir araya gelip karar verebilirdi, ama milyonlarca insandan oluşan bir toplum, karar organları olarak görev yapacak liderlere ve bürokratlara ihtiyaç duyar. Devletler kendi dillerini, topraklarını ele geçirdikleri ve kendilerine kattıkları grupların dilleri aleyhine genişletmişlerdir. Büyümekte olan bu diller, kısmen yönetimsel gereksinimler

ve ulusal bütünlükle ilgili bir devlet politikası olarak ve kısmen de vatandaşlar, ekonomik ve toplumsal fırsatlardan yararlanabilmek için kendi çıkarları doğrultusunda, yeni devletlerinin dilini bireysel bir şekilde benimseme eğiliminde olduklarından genişlemektedir.

Geriye kalan faktör tarihi faktördür. Bu faktörün sonuçları arasında, siyasi gelişmişlik arttıkça dilsel çeşitlilikteki azalma da vardır. Dünyanın bölgeleri tekrar tekrar "dilsel silindirler" tarafından işgal edilmiştir. Bu işgallerde, sayısal olarak daha fazla nüfusa, gıda bolluğu ya da teknoloji gibi avantajlara sahip olan grup, bu avantajını, komşu gruplara kendi dillerini empoze etmek ve yerel dillerin yerini kendi dillerinin almasını sağlamak için kullanır; bunu da ya o dilleri konuşanları bölgeden kovarak veya öldürerek, ya da onları işgalcinin dilini konuşmaya zorlayarak yapar. En tanıdık silindirler devletsiz toplumlara doğu genişleyen büyük devletlerdir. Bunun son örnekleri, Amerika Kıtası'na gelen Avrupalıların yerli dillerinin yerine kendi dillerini koyarak genişlemesi, Avustralya'yı işgal eden İngilizlerin, Yerli Avustralya dillerinin yerine kendi dillerini yerleştirmesi ve Rusların Ural Dağları'ndan Pasifik Okyanusu'na ilerleyişinde yerli Sibirya dillerinin yerine kendi dillerini koymasıdır. Geçmişte de, tarihsel olarak bu tür devlet güdümlü silindirlerin varlığı belgelenmiştir. Roma İmparatorluğu'nun Akdeniz havzasındaki ve Batı Avrupa'nın büyük bölümündeki genişlemesi Etrüskçe, Kıtasal Kelt dilleri ve birçok diğer dilin yok olmasına neden olmuştur. İnka İmparatorluğu'nun ve onun öncüllerinin genişlemesi de benzer şekilde Quechua ve Aymara dillerinin And Dağları boyunca yayılmasını getirmiştir.

Dilbilimci olmayanların daha az bildiği bir başka silindir de, okuryazar olmayan çiftçilerdir. Onların da avcı-toplayıcılar üzerine doğru genişlemiş oldukları, tarihsel bilgilerden değilse de arkeolojik ve dilbilimsel kanıtlardan anlaşılmaktadır. Bunlar arasında iyi anlaşılan bir örnek, Bantu ve Avustronezyan çiftçilerin genişle-

melerini içerir. Onlar, sırasıyla Afrika'nın ekvator altı bölgesi ile Güneydoğu Asya Adalarında büyük ölçüde avcı-toplayıcıların eski dillerinin yerine kendi dillerini empoze etmişlerdir. Ayrıca, avcı-toplayıcıların diğer avcı-toplayıcılar üzerinde hâkimiyet kurarak kendi dillerini dayattıkları başka durumlar da vardır. Bu durumlara gelişkin da teknolojinin yol açtığını görmekteyiz. Inuitlerin köpekli kızak ve kayak teknolojileri temelinde bin yıl önce, Kanada Kuzey Kutup bölgesinde genişlemeleri bunun bir örneğini teşkil eder.

Böyle birkaç yolla gerçekleşen tarihsel genişlemeler, coğrafi engellerin az olduğu bölgelerin bu dilsel silindirler tarafından tekrar tekrar işgal edilmesine yol açmıştır. Bunun hemen ortaya çıkan bir sonucu, o bölgelerde dilsel çeşitliliğin azalmasıdır, çünkü işgalci bir dil önceden orada var olan dilsel çeşitliliği âdeta süpürür atar. Zaman içinde, işgalci dil yerel lehçelere ve sonra farklı dillere doğru farklılaşır, fakat onların hepsi de hâlâ birbirleriyle yakından bağlantılıdır. Bu sürecin yakın bir safhası, bundan bin yıl önceki, kökensel olarak Alaska'nın doğusunda yaşayan Inuitlerin Grönland'a doğru genişlemesinde sergilenmiştir; onlar hâlâ karşılıklı anlaştıkları bir dilin lehçelerini konuşurlar. Romalıların ve Bantuluların 2 bin yıl önce genişlemesi ise daha eski bir süreci temsil eder. Onlar birbirine çok benzeyen ama artık birbirleriyle anlaşamayan çeşitli İtalik diller (Fransızca, İspanyolca ve Rumence) hâlindedir; bu durum birbiriyle yakından çok ilişkili yüzlerce Bantu dili için de geçerlidir. Ve daha da eski bir safhada, 6 bin yıl önce başlayan Avustronezyalı genişlemesi şimdi sekiz ana dala ayrılmış hâlde binlerce dilin türemesine yol açmıştır, fakat bunlar hâlâ birbirleriyle ilişkili diller oldukları söylenebilecek kadar birbirlerine benzerler.

Johanna Nichols'un "Dilsel yayılım bölgeleri" adını verdiği genişlemenin kolay olduğu bu bölgelerin tam tersi koşullara sahip olan "kalıntı bölgeleri" ya da "sığınaklar" vardır. Buralar devletler

ya da diğer yabancıların kolayca işgal edemeyecekleri, dağlık ya da aşılması güç bölgelerdir. Diller buralarda uzun dönemler boyunca varlıklarını idame ettirirler ve farklılaşırlar ve bundan dolayı da buralar eşsiz dil gruplarının varlıklarını sürdürebildiği yerlerdir. Bunların çok bilinen örnekleri, üç eşsiz dil ailesinin ve artı son zamanlarda işgale uğramış diğer geniş çaplı dil ailelerine bağlı bazı dillerin olduğu Kafkas bölgesi; Yerli Avustralya'nın 27 dil ailesinden 26'sının yer aldığı kuzey Avustralya; yaklaşık 80 farklı dilin 6 ile 20 kadar dil ailesi içinde sınıflandırıldığı Kaliforniya yerlileri; ve elbette düzinelerce dil ailesi içinde sınıflandırılan bin adet farklı dile sahip Yeni Gine.

Böylece Yeni Gine'nin neden dünyada dil sayısı ve dil ailesi çeşitliği açısından en önde gelen yer olduğunu anlamak için birkaç nedenimiz daha oluyor. Az mevsimsel değişiklik, yerleşik nüfuslar, yüksek insan yoğunluklarını destekleyecek bir biyolojik üretkenlik ve farklı geçim tarzlarına dayalı çok miktarda insan grubunu bir arada barındırabilecek doğal çeşitlilik gibi daha önce sözünü ettiğimiz çevresel nedenlere ek olarak, şimdi tarihsel ve sosyo-ekonomik faktörleri de irdelemiş bulunuyoruz. Yeni Gineliler hiçbir zaman bir devlet yönetimi geliştirmemiş ve bu nedenle de bir devlet silindirinin dilsel çeşitliliği tek tipleştiren etkisiyle karşılaşmamışlardır; adanın yüksek oranda yalıtık kalan dağlık bölgelerinde büyük ihtimalle sadece yayla çiftçiliği tarafından (Trans-Yeni Gine dil grubuyla ilişkilendirilen) bir silindir durumu oluşmuştur. İşte bu nedenler düzinelerce Yeni Gine dil ailesinin kaybolup gitmesine engel olmuştur.

Geleneksel çok dillilik

Bunlar, modern dünyanın daha düne kadar geleneksel olan dünyadan neden sadece 7 bin dili miras aldığını ve devletsiz avcı-top-

layıcılarla küçük ölçekli çiftçilerin dil topluluklarının modern devletlerin dip topluluklarından neden daha az insana sahip olduğunu açıklıyor. Ya iki dillilik ve çok dillilik için ne diyebiliriz? Geleneksel toplumlar modern toplumlardan daha mı çok, az ya da eşit oranda iki dilli idiler?

İki dillilikle (ya da çok dillilikle) tek dillilik arasındaki ayrımı belirleme işinin, dillerle lehçeler arasındaki ayrımı yapmaktan çok daha zor ve nedensiz bir iş olduğu bilinir. Sadece ana diliniz yanında ikinci bir dili akıcı bir şekilde konuşabildiğinizde mi kendinizi iki dilli sayabilir siniz? Tutuk konuştuğunuz dilleri de saymalı mısınız? Okullarda öğrendiğiniz Latince ve Klasik Yunanca gibi, okuyabildiğiniz ama konuşamadığınız dillere ne demeli? Peki ya konuşamadığımız ama başkaları konuştuğunda anlayabildiğimiz dilleri nasıl sınıflandıracağız? Amerika'da doğan göçmen anne babaların çocukları genellikle anne babalarının dillerini konuşamaz ama anlayabilirler. Yeni Gineliler, genellikle konuştukları ve anlayabildikleri diller ile "işitebildikleri" diller şeklinde bir sınıflandırma yaparlar. Çok dilliliğin tanımı konusunda bir uzlaşma olmaması, çok dilliliğin dünya çapındaki dağılımlarıyla ilgili karşılaştırmalı verilere sahip olamamamızın nedenlerinden birisidir.

Yine de, durum böyle diye, konuyu çaresizlik içinde bir kenara atmak ve göz ardı etmek zorunda değiliz, çünkü çok dillilikle ilgili, olaylara dayalı çok miktarda bilgiye de sahibiz. Ebeveynleri İngilizce konuşan doğma büyüme çoğu Amerikalı açık nedenlerle fiilen tek dillidir. ABD'de ikinci bir dile ihtiyaç çok azdır, çoğu Amerikalı için ikinci bir dili konuşmak için çok az fırsat vardır ve İngilizce konuşan çoğu Amerikalı yine İngilizce konuşan eşlerle evlidirler. Avrupa ülkelerinin çoğunda, tek bir resmî ulusal dil vardır ve doğma büyüme bir anne babadan doğan, doğma büyüme Avrupalıların çoğu okul öncesinde sadece o dili öğrenir. Bununla beraber, Avrupa ülkeleri çok daha küçük coğrafi alanlara

sahip oldukları ve (bugün) ABD ile karşılaştırıldıklarında ekonomik, siyasi ve kültürel olarak kendine yeterlik düzeyleri daha az olduğu için, eğitimli Avrupalıların büyük bölümü okullarda resmî öğretim yoluyla, başka diller öğrenirler ve genellikle öğrendikleri dillerde akıcıdırlar. İskandinavya'daki birçok mağazada çalışanlar yakalarında çeşitli ülkelerin bayraklarının rozetlerini taşırlar. Bu, onların bayraklarını taşıdıkları ülkelerin dillerini iyi bildiklerini yabancı müşterilerine gösteren bir işarettir. Yine de Avrupa'daki bu geniş çaplı çok dilli kitlesel eğitim, II. Dünya Savaşı'ndan sonraki ekonomik ve siyasi bütünleşme süreci ve İngilizce kullanılan kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasının ürünü olan, çok yeni bir gelişmedir. Önceden, diğer devletli toplumlarda olduğu gibi Avrupa devletlerinde de tek dillilik yaygındı. Bunun nedenleri açıktır: devletlerin aynı dili konuşan toplumları, genellikle milyonlarca kişiyi kapsayan büyük kitlelerden oluşur; devletli toplumlar hükümet, eğitim, ticaret, ordu ve eğlence gibi alanlarda resmî dilin konuşulmasını destekler ve aşağıda irdeleyeceğimiz gibi devletler dillerini, kasten ya da değil diğer diller aleyhine genişletmek için güçlü imkânlara sahiptir.

Buna karşın, geleneksel küçük ölçekli devletsiz toplumlarda çok dillilik çok yaygındır. Bunun nedenleri yine basittir. Küçük ölçekli toplumların küçük nüfus yapıları olduğunu (birkaç bin ya da daha az konuşmacı) ve dar alanları işgal ettiklerini görmüştük. Onların hemen yanı başlarındaki toplumlar sıklıkla farklı diller konuşurlar. İnsanlar diğer dillerin konuşanlarıyla sıklıkla karşılaşır ve ilişkilerde bulunurlar. Ticaret, ittifaklar oluşturmak, farklı kaynaklara erişebilmek ve hatta (birçok geleneksel halk için) bir eş bulmak ve onunla iletişim kurmak için bile tek dillilik değil çok dillilik gerekli bir unsurdur. Öğrenilen ikinci ya da daha çok dil, resmî eğitim yoluyla değil, evde ya da sosyal ortamlarda daha çocukken öğrenilir. Benim deneyimlerime göre, beş ya da daha fazla dilde akıcı olmak geleneksel Yeni Ginelilerin arasında çok

yaygındır. Şimdi, Avustralya yerlileri ve tropik Güney Amerika'dan kısa iki örneği daha aktararak Yeni Gine'deki bu deneyimlerimi destekleyeceğim.

Avustralya yerlileri arasında 250 farklı dil konuşan grup vardır ve onların hepsi de avcı-toplayıcılıkla geçinirler. Her dil başına ortalama bin konuşmacı düşer. Bütün güvenilir kaynaklar, Yerli Avustralyalıların çoğunun en az iki dilli olduğunu ve daha fazla dil bilenlerin de çok olduğunu ifade ederler. Bu yoldaki bir araştırmayı, antropologlar Peter Sutton ve Cape Keerweer, 21 klana ayrılmış 683 kişiden oluşan yerel bir nüfusa sahip Cape York Yarımadası'nda gerçekleştirmişlerdir. Her biri farklı konuşma biçimleri olan bu klanlar ortalama 33 kişiden oluşmaktadır. Buradaki konuşma biçimleri beş farklı dil ve buna ek yedi lehçeye ayrılmaktadır ve böylece her konuşma biçimine ortalama 53 veya her farklı dile de 140 konuşmacı düşmektedir. Bölgedeki geleneksel yerliler en az beş dil ya da lehçeyi konuşup anlayabilirler. Bu, kısmen konuşma grupları çok küçük olduğundan ve kısmen de dil dışı evliliklerin (kendi ana dilini konuşmayan biriyle evlenmek) tercih ediliyor olmasından kaynaklanır. Evliliklerin yüzde 60'ı farklı dillerden, yüzde 16'sı aynı dilden ama farklı lehçelerden kimselerle yapılmakta ve sadece yüzde 24'ü aynı lehçeden insanlarla yapılmaktadır. Bu oranlar, dilleri benzeşen komşu klanlarla akrabalığın aynı lehçe içinde evliliklere yol açması yerine, coğrafi ve dilsel olarak daha uzak eşlerin tercih edildiğini gösteriyor.

Çünkü Cape Keerweer'deki birçok toplumsal grup, farklı diller konuşan kişileri içerir ve sohbetler sıklıkla çok dillidir. Bir sohbete hitap ettiğiniz kişinin diliyle (ya da ziyaretçiyseniz) ev sahibi kampın diliyle başlamanız bir gelenektir. Ama sonra kendi dilinize geçebilirsiniz, bu arada da sohbet etmekte olduğunuz kişi/kişiler de kendi dilinden konuşmaya devam edebilir, siz de her kişiye onun dilinde hitap edebilirsiniz, dolayısıyla dil seçiminiz o anda

kime hitap ettiğinizi gösterir. Ayrıca karşı tarafa bazı çok net mesajlar verme isteğiniz de dil seçiminizi etkileyebilir. Örneğin, birinin konuşmak için o anda seçtiği dil, "Seninle aramda bir anlaşmazlık yok" ya da "Seninle bir anlaşmazlığım var ama ben bunun yatışmasını istiyorum" veya "Seninle saygısızca konuşarak, hakaret edeceğim" gibi anlamlara gelebilir. Bu tür çok dilliliğin, bizim avcı-toplayıcı geçmişimizde de geçerli olması büyük bir olasılıktır. Tıpkı şimdi Yeni Gine'nin geleneksel bölgelerinde aynı temel nedenlere dayalı olarak yaşandığı gibi: küçük konuşma toplulukları, bundan dolayı dilsel dış evliliklerin sık görülmesi ve diğer dilleri konuşanlarla günlük olarak sık karşılaşma ve sohbet

Arthur Sorensen ve Jean Jackson tarafından, Amazon havzasının kuzeybatısında, Kolombiya-Brezilya'nın sınırındaki Vapuès Nehri bölgesinde gerçekleştirilen diğer bir araştırma daha vardır. Burada, tropik yağmur ormanları boyunca tarım, balıkçılık ve avcılık gibi benzer geçim kaynaklarına sahip yaklaşık 10 bin kişiden oluşan bir yerli nüfusu bulunur ve dört farklı dil ailesinden gelen 21 farklı dili konuşurlar. Cape Keerweer yerlileri gibi, Vapuès Nehri yerlileri de dilsel olarak dış evlilikler yaparlar, fakat onlarda bu gelenek çok daha belirgin kurallara bağlıdır: Jackson tarafından incelenen binden fazla evliliğin sadece birinin aynı dil grubunda olma ihtimali vardır. Oğlanlar ebeveynlerinin geniş aile evlerinde kalırlarken, kızlar da kocalarının geniş aile evlerinin olduğu farklı dil gruplarının arasına taşınırlar. Bu geniş aile evlerinde birkaç farklı dil grubundan birkaç kadın evlilikler yoluyla bir araya gelir; Sorensen tarafından incelenen bir geniş aile evinde bu sayı ortalama üç kadındır. Bütün çocuklar, babalarının ve annelerinin dillerini daha bebeklik ve küçük çocukluk çağlarında öğrenirler, sonra evdeki diğer kadınlardan başka diller de öğrenirler. Bundan dolayı, geniş ailedeki herkes dört geniş aile dilini bilir (erkeklerinkini ve farklı ana dillere sahip üç kadının dilini). Onlar ayrıca sonradan ziyaretçilerden başka diller de öğrenirler.

Vapuès Nehri yerlileri yeni bir dili ancak işiterek ve pasif bir şekilde sözcük hazneleri ve telaffuzları kazandıktan sonra konuşmaya başlarlar. Dilleri birbirine karıştırmamaya dikkat ederler ve her dili düzgün bir şekilde telaffuz edebilmek için büyük özen gösterirler. Sorensen'e yeni bir dili akıcı bir şekilde öğrenmelerinin bir ya da iki yıl kadar sürdüğünü söylemişlerdir. Doğru bir şekilde konuşmaya çok büyük değer verilir ve konuşma sırasında bir dile başka dillerden sözcüklerin karıştırılmasını ayıplarlar.

İki kıtadan ve Yeni Gine'den küçük ölçekli toplumlarla ilgili bu bilgiler, sosyal yollardan elde edilen çok dilliliğin bizim de geçmişimizde olağan olduğunu ve modern devletli toplumlarda belli bir yaşa kadar tek dilli yetişip çok dilliliğin sonradan okulda kazanılmasının yeni bir olgu olduğunu gösteriyor. Ancak bu genelleme, deneme yanılma metoduyla elde edilmiş ve sınırlı bir genellemedir. Tek dillilik belki de özellikle de dilsel çeşitliliğin düşük olduğu ya da yüksek enlem kuşakları ya da Alaska'nın doğusundaki Inuitlerinki gibi son dönemde dilsel yayılmanın olduğu bazı bölgelerde, küçük ölçekli toplumlarda da geçerli bir özellikti. Bu genelleştirmeler hâlâ, anlatımlara (anekdotlara) ve geleneksel küçük dilsel topluluklardan türetilen tahminlere dayanmaktadır. Bazı standart çok dillilik tanımlarını kullanarak araştırmaların yapılması, bu sonucu daha sağlam bir zemine oturmak açısından gereklidir.

Çok dilliliğin faydaları

Gelin, şimdi de geleneksel iki ya da daha çok dilliliğin, çok dilli insanlara tek dilli insanlara göre getirdiği net bir fayda ya da zarar var mı, yoksa hiçbir fark yaratmıyor mu, ona bakalım. İki dilliğin son zamanlarda keşfedilmiş olan çok etkileyici pratik faydalarından bahsedeceğim, sanırım bunlar sizi yabancı bir dil öğrenmenin hayatınızı ne kadar zenginleştirdiği klişesinden daha fazla et-

kileyecektir. Bu başlık altında çok dilliliğin sadece bireyler üzerindeki etkilerini irdeleyeceğim: çok dilliliğin bir bütün olarak toplum için iyi mi yoksa kötü mü olduğunu başka bir başlık altında ele alacağım.

İki dillilik, modern endüstriyel ülkelerde, özellikle de ABD'de oldukça tartışmalı bir konudur. Ne de olsa, bu ülkenin 250 yıldan uzun bir süredir nüfusuna entegre etmekte olduğu İngilizce konuşmayan göçmen topluluğu, nüfusunun önemli bir kısmını oluşturur. ABD'de sıklıkla dile getirilen bir görüşe göre, iki dillilik özellikle de göçmen çocukları için zararlıdır, onlar iki dilliliğe izin verilirse ABD'nin tek dilli İngilizce konuşan yaygın kültürüne kendilerini uyarlayamayacakları için ebeveynlerinin dillerini öğrenmeseler daha iyidir. Bu görüş ağırlıklı olarak doğuştan Amerikalı olanlar arasında yaygın olduğu gibi, ilk kuşak göçmen ebeveynlerde arasında da yaygındır. Örneğin, benim büyük ebeveynlerim ve eşimin ebeveynleri çocuklarının yanında, onların sadece İngilizce öğrenmelerinden emin olabilmek için sırasıyla Eskenazi ve Lehçe konuşmaktan özenle kaçındılar. Bu görüşe temel teşkil eden diğer şeyler arasında, Amerika'da doğmuş olanların yabancı dil de dâhil yabancı şeylere karşı duydukları korku ve şüphe de vardır; ve hem göçmen hem de dogma büyüme yerli anne-babalar, iki dile aynı anda maruz kalmanın çocuğun kafasını karıştıracağını ve çocuklar sadece tek bir dile maruz kalırlarsa o dile daha çabuk hâkim olacaklarına inanırlar. Bu mantık yürütme meşru bir endişeden kaynaklanmaktadır: iki dil birden öğrenen bir çocuk, tek dilli bir çocuğun iki katı konuşma sesi, sözcük ve gramer yapısı öğrenmek zorundadır; yine iki dilli bir çocuk her bir dil için aynı zamanın ancak yarısını ayırabilecektir; ve böylece de iki dilli çocuk (bundan korkulur), tek dili iyi bir şekilde konuşabilecekken, bu sefer iki dili de kötü konuşacaktır.

Aslında, 1960'lara kadar ABD, İrlanda ve Galler'de yürütülen araştırmalar, çift dilli çocukların dilsel anlamda tek dilli çocuklara

göre önemli dezavantajları olduğunu göstermiştir. Dile hâkim olmada daha yavaş bir gelişim ve her dilden daha az sözcük dağarcığına sahip olabilme gibi. Fakat sonradan, bu araştırmalarda çift dillikle ilişkilendirilen diğer değişkenlerin bu yorumlarda karışıklığa yol açmış olduğu saptanmıştır. ABD'de diğer ülkelerden daha fazla olmak üzere, çift dillilik fakirlikle ilişkilendirilir. Amerikalı çift dilli çocuklar, Amerikalı İngilizce konuşan tek dilli çocuklarla karşılaştırıldıklarında, sonrakilerin daha varlıklı toplulukların üyeleri oldukları gözlenir, onlar daha iyi okullara giderler, daha iyi eğitim görmüş ve varlıklı ailelerin çok daha zengin bir sözcük dağarcığına sahip çocuklarıdırlar. İki dilliliğin ilişkilendirildiği bu şeyler bile, , tek başına iki dilli çocukların daha zayıf dil yetenekleri olmasını açıklayabilir.

ABD, Kanada ve Avrupa'da yapılan daha yakın dönem araştırmaları, diğer değişkenler de kontrol edilerek yapılmış, aynı okula giden ve ebeveynleri aynı sosyo-ekonomik statülere sahip tek ve iki dilli çocuklar karşılaştırılmıştır. Ortaya çıkan sonuca göre, diğer alanlarda benzer olan tek ve çift dilli çocuklar dil öğrenme konusundaki tüm dönüm noktalarını aynı yaşlarda geçmişlerdir (örneğin ilk kelimeler, ilk cümleler ve ilk kez 50 kelimelik sözcük dağarcığına erişme gibi). Araştırmaya bağlı olarak, hem tek dilli hem de çift dilli çocuklar asıl olarak aynı seviyedeki sözcük dağarcıklarına ve sözcük hatırlama yeteneklerine sahip yetişkinler olmuşlardır ya da tek dilliler biraz avantajlı olabilmektedir (bildikleri tek dil bazında sözcük dağarcığı yüzde 10 daha fazladır). Bununla beraber, bu sonuçlara bakıp, "Tek dilli çocuklar büyüdüklerinde 3000 yerine 3300 sözcük dağarcığına ulaşıyorlar," gibi bir yorum yapmak yanıltıcı olabilir. Aslında gerçek durum şudur: "Çift dilli çocukların sözcük dağarcığı çok daha büyüktür, onlar sadece 3300 İngilizce ve sıfır Çince sözcük yerine, 3000 İngilizce ve 3000 de Çince sözcük olmak üzere toplam 6000 sözcüğe sahiptir."

Şimdiye kadar yapılan araştırmalar, tek dilli ve çift dilli insanlar arasında genelleştirilebilir bilişsel farklar olduğunu göstermemiştir. Bir grubun, ortalamada diğer gruptan daha zeki olduğu ya da daha hızlı düşündüğü gibi bir durum söz konusu değildir. Bunun yerine, tek dillilerin (muhtemelen) daha hızlı sözcük hatırlaması, nesneleri daha hızlı isimlendirmesi gibi daha özgün farklılıklar söz konusudur (çünkü onlar, hepsi de doğru olan ama farklı dillerden farklı isimler arasından seçim yapmak durumunda değildir). Bu özgün farklılıklar arasında, günümüze kadar en sürekli şekilde kanıtlanan fark, bilişsel alanda çalışan bilim insanlarının "yönetici işlev" (executive function) diye adlandırdıkları şeyle ilgilidir ve bu çift dillilerin lehine bir farktır.

"Yönetici işlev" terimini anlayabilmek için herhangi bir şey yapan birini gözünüzün önüne getirin, bu örneğin caddenin karşısına geçmekte olan bir adam olabilir. Takdir edersiniz ki, böyle bir durumda algılarımız pek çok veri kaynağından gelen bilgi bombardımanına tutulur, bunlar arasında görüntüler, kokular, dokunma ve tatma duyularıyla elde edilen algılar ve bir de bizim düşünmekte olduğumuz şeyler vardır. Ayrıca yayanın duyumları trafik levhalarını, gökyüzündeki bulutların durumunu görür, birbirleriyle konuşan insanların ve kuşların seslerini işitir, kentin çeşitli kokularını burnuyla algılar ve ayaklarının altındaki yaya kaldırımının zeminini ve iki yanında sallanıp duran kollarını dokunma duygusuyla hisseder, bir yandan da eşinin o sabah kahvaltıda kendisine söylediklerini düşünmektedir. Yaya eğer karşıya geçmeseydi, o zaman çevredeki insanların sözlerine, etraftaki işaret ve reklam tabelalarına ve eşinin sabahki sözlerine odaklanmasını sürdürecek. Ama o caddeyi geçecek olursa, yaşamsal aciliyetler, iki yönden farklı hızlarda gelen otomobil ve araçların görüntü ve seslerine ve kaldırımdan yola attığı ayağına odaklanmasını gerektirecektir. Bu, insanın herhangi bir şeyi yapmak için algısal girdilerinin yüzde 99'unu engelleyip, sadece o andaki görevle ilgili olan yüzde bi-

rine dikkat etmesi anlamına gelmektedir. İşte bu, bilişsel kontrol olarak da bilinen yönetici işlev sürecinin, beynin alın (prefrontal) korteksinde yer aldığı düşünülüyor. Bu yetenek, dikkatimizi seçici biçimde yönlendirmenizi, kafamızın karışmamasını, sorunu çözmeye odaklanmamızı, görevler arasında geçiş yapmamızı ve hafızamızda depolanmış devasa bilgi ve sözcük yığını içinden o anın gerektirdiği bilgileri ve sözcükleri hatırlamamızı sağlayan şeydir. İşte bundan dolayı, yönetici kontrol çok önemli bir konudur: yetkin biçimde hareket edebilmemiz için hayati önem taşır. Çocuklarda, yönetici kontrol yeteneği özellikle yaşamlarının ilk beş-altı yılı içinde gelişir.

Çift dilli insanlarda yönetici kontrol yeteneği özgün bir konudur. Bir sözcüğü işiten tek dilli insanlar, onları tek depodan oluşan kelime dağarcıklarındaki bilgilerle karşılaştırırlar. Bir sözcüğü söylerken de yine aynı tek depoya müracaat ederler. Fakat çift dilli insanlar dillerini ayrık tutmak zorundadırlar ve öyle de yaparlar. Onlar bir sözcüğü duydukları her seferde, bu sesleri hangi nedensiz (arbitrary) kurallar setine göre anlamlandıracaklarına anında karar vermek durumundadırlar. Örneğin İspanyolca ve İtalyanca bilen iki dilli bir kişi, İspanyolca "eşek" fakat İtalyanca "tereyağı" anlamına gelen *b-u-rr-o* sözcüğünün seslerini öğrenir. İki dilliler, bir şey söylemek istedikleri her anda, içinde bulundukları sohbette kullanılan dildeki sözcükleri hatırlamak zorundadırlar, yoksa bildikleri öteki dilden değil. İki dilli bir sohbete katılan çok dilli insanlar, ya da İskandinavyalı mağaza görevlileri, her birkaç dakikada bir ya da daha da sık bir şekilde, bu nedensiz kurallar seti arasında sürekli geçişler yapmak zorundadırlar.

Çok dilli insanlar için yönetici kontrolün önemini, ben de hiç beklemediğim bazı sıkıntılar yaşayarak öğrendim. 1979 yılında çalışmak için Endonezya'ya gitmiş ve Endonezya dilini öğrenmeye başlamıştım. Almanya, Peru ve Papua Yeni Gine'de uzun süreler yaşamış ve Almanca, İspanyolca ve Tok Pisin dillerinde, onları bir-

birleriyle ya da İngilizceyle karıştırmadan rahatlıkla konuşabilen biriydim. Başka diller de öğrenmiştim (özellikle de Rusça), fakat hiçbir zaman bu ülkelerde bu dili devamlı konuşacak kadar yaşamamıştım. Endonezyalı arkadaşlarımla konuşmaya başladığım zaman, Endonezce bir kelimeyi nedense aynı anlama gelen Rusça bir kelime şeklinde telaffuz etmem beni şaşırtmıştı, hâlbuki, Endonezya dili ve Rusça tamamen ilişkisiz iki dildi! Şu belliydi ki, İngilizce, Almanca, İspanyolca ve Tok Pisin dillerini birbirlerine karıştırmadan dördünü de kendi güvercin yuvalarında tutmayı iyi öğrenmiştim, ama hâlâ "İngilizce, Almanca, İspanyolca ve Tok Psin dillerinin dışında" başka bir dil için bir yuvaya daha ihtiyacım vardı. Ancak Endonezya'da kalışım uzadıkça, Rusça kelimelerin zihnimden fırlayıp gelmemelerini sağlamayı başarabildim ve Endonezce sohbetlerimi rahatça yapabilmeyi nihayet başardım.

Kısacası, iki dilli ya da çok dilli insanlar sürekli olarak bilinçdışı yönetici kontrol edimleri içindedirler. Onlar ne zaman diğer insanlarla konuşsalar, onları dinlemeye kalksalar ya da düşünseler –yani, uyanık oldukları süreler boyunca devamlı olarak– bunu yaparlar. Spor yaparken, sanatla uğraşırken ve yaşamın diğer alanlarında bu yetenek deneyimlerle birlikte daha da gelişir. Fakat: iki dillilik hangi yetenekleri geliştirmektedir? İki dillilik sadece diller arasında geçiş olanağı sağlayan belli yetenekleri mi geliştirmektedir yoksa onlar için genel olarak mı yararlıdır?

Son dönemlerde yapılan araştırmalarla, üç yaşından 80 yaşında kadar her yaştan insanlar arasında tek dilli ve çok dilli olanları karşılaştırmak üzere özel testler hazırlanmıştır. Genel olarak elde edilen sonuçlar tüm yaşlardaki çok dillilerin sadece belirli türden tek bir sorunun çözümünde avantajlı olduklarına işaret etmiştir. Ancak bu oldukça geniş çaplı bir özel sorundur: görev tanımlarının öngörülemez bir şekilde hızla değiştiği ya da göz ardı edilmesi gereken çok belirgin ama aslında hatalı ya da ilgisiz ipuçlarının olduğu karmaşık görevleri halletmek. Örneğin, çocuklara üzerle-

rinde bir tavşan ya da bir teknenin betimlendiği, kırmızı ya da mavi renklerdeki ve bazılarında altın bir yıldızın olduğu bir dizi kart gösterilir. Altın yıldız varsa çocuklar onu rengine göre anımsamalıdır; yoksa bu defa kartın üzerinde betimlenen nesneyi anımsamalıdırlar. Tek dilli ve iki dilli denekler, denemeden denemeye tüm oyunlarda kural hiç değiştirilmediğinde, örneğin sürekli renge göre sınıflandırma istendiğinde, eşit bir başarı yakalamışlardır. Fakat tek dilliler kurallar değiştirilerek yapılan testlerde çok daha fazla zorluk yaşamaktadırlar.

Diğer bir test örneğinde, çocuklar bir bilgisayar ekranının karşısına geçerler. Ekranın solunda kırmızı bir kare ve sağında da mavi bir kare birbirlerinden bağımsız olarak zaman zaman yanıp söner. Ekranın altındaki klavyede bir kırmızı, bir de mavi tuş bulunur ve çocuk her kare belirdiğinde aynı renk tuşa basmak zorundadır. Kırmızı tuş klavyenin solunda ve mavi tuş klavyenin sağındaysa –yani tuş ekranda yanıp sönen karenin rengine göre aynı pozisyondaysa– o zaman çok dilliler ve tek dilliler aynı derecede başarılı olmaktadır. Fakat ekrandaki kırmızı ve mavi tuşlar, kafa karışıklığı yaratacak şekilde ekrandaki konuma göre ters taraftaysa –yani kırmızı ekranın sol tarafında yanıp sönerken kırmızı tuş sağ taraftaysa ve ekranda sağ tarafta yanıp sönen mavi karenin tuşu da klavyenin sol tarafındaysa– o zaman iki dilliler tek dillilere göre daha başarılı olmaktadır.

İlk bakışta iki dillilerin, bu kural değişiklikleri ve karışık bilgilerle ilgili avantajının sadece sözel işaretlere uygulanabileceği beklentisi vardı. Bununla beraber, bu avantajın zaman, renkler ve (yukarıdaki iki örnekte aktarıldığı gibi) nicelik gibi daha geniş alanlarda da geçerli olduğu kanıtlanmıştır Yine de, yaşam her zaman yanıltıcı bilgiler ve değişen kurallarla doludur. İki dillilerin tek dillilere göre bu basit oyunlardaki avantajları, karışık ve değişen gerçek yaşam olayları için de geçerliyse, bu iki dilliler için önemli bir avantaj yaratır.

Bu karşılaştırmalı testlerin, son zamanlarda ortaya çıkan ilginç bir uzantısı bebeklerle ilgilidir. Birisi bebeklerin "iki dilliliğinin" test edilmesinin anlamsız ve imkânsız olduğunu düşünebilir. Ne de olsa bebekler konuşamazlar ve tek ve iki dilli olarak nitelenemezler. Onlardan kartları sınıflandırmaları ya da doğru butonlara basmaları isteyeceğiniz testler de uygulayamazsınız. Aslında, bebekler konuşmaya başlamadan çok daha önce duydukları sözleri ayırt etme yeteneği geliştirirler. Onların iki farklı sese olan tepkileri izlenmek suretiyle ayırt etme yetenekleri test edilebilir. Sonuçta, dünya dillerinin herhangi birine maruz kalmamış hâldeki yeni doğan bebeklerin, "ana" dillerinden biri olmayabilen (yani rahim dışında hiç işitmediği) bir ya da ilave olarak ikinci bir dünya dilinin, birçok ünlü ve ünsüz harflerini ayırt edebildikleri gözlenmiştir. Yaşamlarının ilk yılı boyunca, etraflarındaki konuşmaları duydukça, duymadıkları yerli olmayan dillere ait sesleri ayırt edebilme yeteneklerini gittikçe kaybetmekte ve ana dillerine ait ayrımları yapabilme yeteneklerini geliştirmektedirler. Örneğin İngilizce dilinde iki akıcı (liquid) ünsüz olan *l* ve *r* arasında bir fark vardır, Japon dilinde bu ayrım yoktur; işte bu, ana dili İngilizce olanların ana dili Japonca olanların İngilizce konuşurken söylediği "*Lots of Luck*" sözünü "*rots of ruck*" gibi, sanki yanlış telaffuz ediyorlarmış gibi algılamalarının nedenidir. Tersine, Japonca dili de uzun ve kısa ünlüler arasında bir ayrım yapar ve bu İngilizce'de yoktur. Bununla beraber, yeni doğan Japon bebekleri *l* ve *r* harfleri arasındaki farkı ayırt edebilmektedirler ve yeni doğan İngiliz bebekler de kısa ve uzun ünlüler arasındaki ayrımı fark edebilirler, fakat her iki ülkenin bebekleri de bu ayrım, sonrası için bir anlam taşımadığından yaşamlarının ilk yılı sonuna doğru bu yeteneklerini kaybederler.

Son dönemlerde, beşikteki iki dillilerle ilgili araştırmalar yapılmıştır: bunlar anne ve babaları farklı ana diller konuşan ve be-

bek doğduğu günden itibaren ebeveynlerin her birinin onunla kendi ana dillerinde konuşma kararı aldığı bebeklerdir. Beşik iki dillileri, tek dillilerle karşılaştırıldıklarında kural değiştirme ve kafa karıştırıcı enformasyonla daha iyi baş edebilmelerini sağlayan ve konuşmaya başladıklarında belirgin bir şekilde gözlenen yönetici işlev avantajına bebekken de sahipler mi? Ve henüz konuşamayan bebekler yönetici işlev konusunda nasıl test edilebilir?

Ágnes Kovács ve Jacques Mehler adlı bilim insanları tarafından İtalya'nın Trieste kentinde yakın zamanda gerçekleştirilen dâhiyane bir araştırmada, yedi aylık tek dilli bebeklerle, İtalyancanın yanı sıra Slovence, İspanyolca, İngilizce, Arapça, Danca, Fransızca ya da Rusça dillerinden herhangi birini duyan "iki dilli" bebekler karşılaştırıldı (yani onlar annelerinden bir dili ve babalarından başka bir dili işitiyorlardı). Bebekler eğitilip şartlandırıldılar ve doğru davranışta bilgisayar ekranının sol tarafından beliren güzel bir kukla ile ödüllendirildiler; bebekler kuklanın belireceği sol tarafa doğru sürekli baktıkları için bundan hoşlandıkları belliydi. Test, bir bebeğe anlamı olmayan üç hecenin, AAB, ABA ya da ABB gibi yapılar hâlinde söylenmesinden oluşuyordu (yani, *lo-lo-vu, lo-vu-lo, lo-vu-vu* gibi). Kukla bu üç yapının sadece biri için (örneğin, *lo-lo-vu* için) ekranda beliriyordu. Tek dilliler ve iki dilliler, yapılan altı denemede kuklanın hangi hece yapılarında belireceğini öğrenip ekranın doğru tarafına doğru baktılar. Sonra, deneyci kuralı değiştirdi ve kuklayı sağ tarafa koydu (önceden sol taraftaydı) ve bu sefer *lo-lo-vu*'ya değil *lo-vu-lo*'ya tepki verecek şekilde kuklanın belirmesini düzenledi. Altı deneme sonunda "iki dilli" bebekler, eski derslerinde öğrendiklerini terk edip yeni derslerinde doğru yanıtı vermeyi başarırlarken, "tek dilli" bebekler 10. denemede bile hâlâ artık yanlış ve anlamsız hâle gelmiş olan sesleri duyduklarında ekranın yanlış tarafına bakmaya devam ediyorlardı.

Alzheimer hastalığı

Bu sonuçlara bakarak, iki dilli olanların tek dillilere göre, sadece *lo-lo-vu* ve *lo-vu-lo* gibi basit durumlarda değil, değişen kuralların yarattığı karmaşık dünyamızı anlamada da avantajlı oldukları çıkarsamasını yapabiliriz. Bununla beraber, siz okurlar bebeklerinize ya da torunlarınız olan bebeklere sürekli olarak iki dilde mırıldanmaya karar vermeden önce bunun daha somut delillerini de görmek isteyebilirsiniz. O nedenle büyük ihtimalle iki dilliliğin ortalama ömrün sonuna doğru bir avantajı olduğunun rapor edildiğini duyunca konu tahmin ediyorum daha fazla ilginizi çekecektir. Ne de olsa, yaşlılık dönemlerimizde, Alzheimer hastalığının ve diğer yaşlılık bunamalarının yıkıcı felaketi olasılığı pek çoğumuzun geleceğinde bir ihtimal olarak hep vardır.

Alzheimer hastalığı ileri yaşlarda görülen bunamanın en yaygın biçimidir. 75 yaşının üzerindeki insanların yüzde 5'ini etkiler ve 85 yaşının üzerindekilerde bu oran yüzde 17 olarak ölçülmüştür. Unutkanlıkla ve kısa dönemli hafızada bir zayıflamayla başlar, geri dönülemez şekilde ilerler ve ölmeden önceki 5 ile 10 yıl için herhangi bir tedavisi yoktur. Hastalık beyin lezyonlarıyla ilişkilendirilir, otopsiyle ya da hayattayken beyin-görüntüleme yöntemleriyle, beyin küçülmesi ve belirli proteinlerin birikmesiyle fark edilir. Günümüze kadar denenen tüm aşı ve ilaç tedavileri başarısız olmuştur. Bununla beraber, yaşamları boyunca zihinsel ve fiziksel olarak daha fazla çaba gerektiren işlerde çalışanlarda bunama daha az görülür. Eğitim düzeyi, daha karmaşık işler, uyarıcı sosyal ve iş-dışı aktiviteler ile fiziksel egzersiz arttıkça hastalığa yakalanma oranı düşer. Bununla beraber, proteinlerin birikimlerinin başlangıcı ile ve daha sonra Alzheimer belirtilerinin ortaya çıkması arasındaki 20 yıla kadar varan uzun gizli kalma dönemi uyarıcı yaşam tarzlarıyla ilgili olduğu düşünülen bu neden-sonuç ilişkileri hakkında soru işaretleri oluşturmaktadır: Bu uyarıcı

edimler gerçekten de Alzheimer hastalığının belirtilerini azaltıcı etkide bulunuyor mu? Ya da bu insanlar sadece erken dönemdeki protein birikmesi yaşamadıkları için mi bu uyarıcı edimlerde bulunabiliyorlar ya da belki de genetik avantajlar Alzheimer hastalığına karşı onları koruyor olabilir mi? Uyarıcı edimlerin hastalığın yavaş ilerleyişinin sonuçları değil de, nedeni olduğu umuduyla ileri yaşlardaki insanlara bazen briç, ya da zor online bilgisayar oyunları oynamaları ya da sudoku çözmeleri önerilir.

Geçen birkaç yıl içinde, iki dilliliğin Alzheimer hastalığının belirtilerine karşı hayat boyu koruma sağladığı konusunda bazı dikkat çeken sonuçlar elde edilmiştir. Kanada'nın Toronto kentinde çoğu 70'li yaşlarındaki, haklarında olası Alzheimer teşhisi bulunan (ya da diğer bunama sendromları görülen) 400 hasta arasında yapılan bir araştırmada, iki dilli hastalarda ilk semptomların tek dilli hastalara göre 4-5 yıl daha geç görüldüğü tespit edilmiştir. Kanada'da ortalama yaşam süresi 79'dur ve dolayısıyla bu 4-5 yıllık gecikme Alzheimer hastalığının ilk belirtilerinin insanların ölümünden önce ortaya çıkmasını yüzde 47 oranında azaltmaktadır. İki dilli ve tek dilli hastalar mesleki statülerine göre denktiler, fakat çift dilli hastalar ortalama olarak *düşük* (yüksek değil) eğitim düzeyine sahipti. Eğitim daha düşük Alzheimer hastalığı oranı ile ilişkili görüldüğü için, bu, eğitim farklılığının iki dilli hastalarda belirtilerin daha düşük oranda görülmesini açıklayamayacağı anlamına gelir: iki dilli hastaların düşük oranı, onlar daha az eğitim almalarına *rağmen* ortaya çıkıyordu. Başka bir dikkat çekici bulgu ise şöyleydi: beyin görüntüleme yöntemleriyle yapılan incelemelerde, belli bir bilişsel bozukluk seviyesi için, iki dilli hastalarda tek dillilere göre *daha* fazla beyinsel küçülme görülüyordu. Bu, farklı bir biçimde, aynı seviyedeki beyin küçülmelerinde iki dilli hastaların tek dilli hastalardan daha az bilişsel bozukluktan mustarip oldukları şeklinde de açıklanabilir: çift dillilik beyin küçülmesinin sonuçlarına karşı kısmen koruma sağlıyordu.

İki dilliliğin sağladığı koruma, eğitim ve uyarıcı toplumsal etkinliklerin sağladığı açık korumanın, sebep-sonuç konusundaki açıklamalarda yol açtığı belirsizlere yol açmaz. Uyarıcı toplumsal yaşamın sağladığı koruma, belki de Alzheimer hastalığının lezyonlarının erken safhasının nedenleri olmaktan çok bir sonucudur. Belki de bir kişiyi eğitim ve daha hareketli bir yaşam aramaya yatkın hale getiren genetik faktörler onu Alzheimer hastalığından koruyor olabilir. Fakat bir kişinin iki dilli olup olmayacağı, Alzheimer hastalığının beyinsel lezyonları belirmeden onlarca yıl önce, erken çocukluk çağında ve genlerinden bağımsız bir şekilde belirlenir. İki dilli insanların büyük kısmı kendi kararlarıyla ya da genlerinin itkisiyle bu niteliği kazanmıyorlar, daha çok rastlantısal bir şekilde iki dilli bir toplumda büyüdüklerinden ya da ebeveynlerinin ana vatanlarından başka bir dilin konuşulduğu topraklara göç etmeleri nedeniyle bu niteliği kazanıyorlar. Bundan dolayı, iki dil konuşabilen insanlarda Alzheimer hastalığının belirtilerinin az olması, bu niteliğin kendisinin bu hastalığa karşı koruma sağladığını gösteriyor.

Bu nasıl olabilir? Kısa bir yanıt için şu özdeyiş hoş görünüyor, "İşleyen demir ışıldar." Bedendeki sistemlerin büyük bölümü kullandıkça gelişir; onları kullanmayınca da işlevleri körleşir. Atletlerin ve sanatçıların sürekli pratik yapmalarının nedeni budur. Alzheimer hastalarına briç, satranç ya da rekabetçi on-line oyunlar oynamalarının ya da sudoku çözmelerinin önerilmesinin nedeni de budur. Ama iki dillilik beyin için en çok sürekli çalışma sağlayan edimlerden birisidir. Briç ya da sudoku fanatikleri günün sadece belli bir bölümünde bu oyunları oynayabilirler, ancak iki dilli insanlar uyanık oldukları saatler boyunca her saniye beyinlerini çalışmaya zorlarlar. Bilinçli ya da bilinçsiz olarak beyin sürekli olarak karar vermek durumundadır, "Bana söylenen sözleri nasıl yorumlamalı, nasıl konuşmalı ve düşünmeliyim, A dilinde mi yoksa B dilinde mi?"

Okurlar da eminim ki henüz yanıtını bulamadığımız, ama yine de beliren bazı başka sorulara da benim gibi ilgi duyacaklardır. Fazladan bir dil böyle bir koruma sağlıyorsa, acaba iki tane fazladan dil daha fazlasını sağlar mı? Öyleyse, bu koruma dil sayısıyla doğru orantılı olarak mı artıyor, daha hızlı mı yoksa daha yavaş mı artıyor? Örneğin, iki dilli bir insan hastalığa karşı dört yıllık bir koruma elde ediyorsa, beş dil birden konuşabilen (ana dili haricinde dört dil daha) bir Yeni Gineli, bir Yerli Avustralyalı, bir Vaupés Nehri Yerlisi ya da İskandinavyalı bir mağaza görevlisi sadece dört yıllık bir koruma mı elde ediyor, yoksa 4 x 4 = 16 yıllık bir koruma mı veya hatta (dört dille birden uğraşmanın, sadece fazladan bir dile sahip olmaktan dört kat fazla getirisi varsa) 50 yıllık bir koruma elde ediyor olabilirler mi? Peki ebeveynleriniz sizi çift dilli olarak yetiştirmemişse ve 14 yaşınızda liseye başlayana kadar da ikinci bir dil öğrenmemişseniz, yine de beşikteki bebeklerin avantajını yakalama ihtimaliniz olabilir mi? Bu sorular kuramsal açıdan dil bilimcilerin ilgi alanına girerken, çocuklarını en iyi nasıl yetiştireceklerini anlamaları açısından ebeveynlerin de pratik olarak ilgi alanına giriyor. Tüm bunlar, iki ya da daha çok dil konuşabilmenin, kültürel açıdan daha zengin bir yaşamın daha az pratik avantajlarının ötesinde ve dil çeşitliliğinin genel olarak dünya için iyi ya da kötü olmasından bağımsız olarak, iki dilli insanlara büyük pratik avantajlar sağlayabileceğini gösteriyor.

Yok olan diller

Dünyadaki 7 bin dil, çok değişik açılardan birbirlerinden büyük oranda farklıdır. Örneğin bir Pasifik Adası olan Bougainville'deki Rotokas köyü etrafındaki kuş araştırmalarımı yürüttüğüm günlerden birinde, bana rehberlik eden ve kuşların dilini Rotokas dilinde söyleyen köylü, aniden "*Kópipi*" diye bağırdı ve bir kuşu

gösterdi. Hayatımda daha güzel öten bir kuş duymamıştım. Ötüşünde gümüşî bir berraklık ve titreşimler vardı. İki ya da üç notayı gruplar hâlinde yavaşça yükselterek şakıyordu ve her ifade bir öncekinden farklıydı. Tıpkı Franz Schubert'in şu aldatıcı basit şarkıları gibi bir etkisi vardı. Bu şarkıcının, Batı biliminin daha önceden bilmediği uzun bacaklı ve kısa kanatlı çalı bülbülünün bir türü olduğu anlaşıldı.

Rehberimle konuşurken, Bougainville dağlarındaki bu müziğin, sadece "*Kópipi*"lerin şarkılarına değil, aynı zamanda Rotokas dilinin seslerine de yansıdığını fark ettim. Rehberim bana kuşların isimlerini tek tek söylemeye başladı: *kópipi, kurupi, vokupi, kopikau, kororo, keravo, kurue, vikuroi...* Bu adların ünsüzleri sadece *k, p, r* ve *v*'den oluşuyordu. Sonra Rotokas dilinde sadece 6 adet ünsüz ses olduğunu öğrendim. Ünsüz sayısının azlığı bakımından bu dil dünyadaki diller arasında ilk sıradaydı. Karşılaştırma yapacak olursak, İngilizcede 24 ve şimdi Türkiye'nin kaybolmuş bir dili olan Ubıhçada 80 adet ünsüz vardır. Güneydoğu Pasifik'te Yeni Gine'nin doğusundaki tropikal yağmur ormanlarının en yüksek dağında yaşayan, Rotokas halkı, bir şekilde dünyadaki diğer insanlardan çok daha az temel sesle açık bir şekilde iletişim kurmayı ve zengin bir sözlük dağarcığı kurmayı başarmıştı.

Fakat dillerinin müziği, Bougainville dağlarından ve dünyadan kaybolmak üzeredir. Rotokas dili Amerika'nın Connecticut Eyaleti'nin sadece dörtte üçü büyüklüğündeki bir adada konuşulan 18 farklı dilden bir tanesidir. En son sayımda dili konuşanların sayısı 4 bin 320 kişiydi, ancak bu sayı giderek azalmaktadır. Bu dil kaybolurken, bir yandan da 30 bin yıllık insan iletişimi ve kültürel gelişiminin deneyimleri de yok oluyor. Bu yok oluş sadece Rotokas dilinin kaçınılmaz kayboluşunu değil, aynı zamanda dünyanın diğer dillerinin büyük çoğunluğunun da aynı kaderle karşı karşıya olduğunu sergiliyor. Dilbilimciler, dünyada kaybolmaya yüz tutan dillerle ilgili tahminlerde bulunmak ve bu konuda neler

yapılabileceğini saptamak için, aralarında daha yeni yeni tartışmaya başladılar. Dillerin yok olması süreci aynı hızla devam ederse, 2100 yılına kadar dünya dillerinin büyük bölümü ya yok olacak ya da sadece yaşlılar tarafından konuşulan yok olma eşiğine gelmiş diller hâline gelecekler ve ebeveynlerden çocuklara aktarılmayacaklar.

Elbette, dillerin yok oluşu 70 yıl önce başlamış yeni bir süreç değil. Antik yazılı kayıtlardan, dillerin ve halkların dağılımından dillerin binlerce yıldır yok olduklarını anlayabiliyoruz. Roma dönemi yazarlarından ve duvarlardaki antik yazı kalıntılarından ve eski Roma İmparatorluğu'nun hüküm sürmüş olduğu bölgelerdeki bulunan madeni paralardan, Latincenin Fransa ve İspanya'daki önceden konuşulan Keltik diller olan Etrüksçe, Umbriaca, Oscanca, Falisca ve İtalya'daki diğer dillerin yerini aldığını biliyoruz. Sümerlerin, Hurrilerin ve Hititlerin günümüze kadar gelebilmiş antik metinleri de, Bereketli Hilal'de binlerce yıl önce konuşulmuş olan ama şimdi kaybolmuş çok sayıda dil olduğuna işaret ediyor. 9 bin yıl önce Hint-Avrupa dil ailesinin Batı Avrupa'ya yayılımı başlamış ve Pirenelerdeki Bask dili haricindeki tüm orijinal dilleri saf dışı etmiştir. Afrikalı pigmeler, Filipinler ve Endonezyalı avcı-toplayıcılar ile antik Japon halklarının bir zamanlar şimdi kaybolmuş olan dilleri konuştuklarını ve bu dillerin yerlerini sırasıyla Bantu, Avustronezya dilleri ve modern Japoncaya terk ettiklerini biliyoruz. Ayrıca çok daha fazla dil de hiçbir iz bırakmadan kaybolmuş olmalıdır.

Geçmişteki dillerin bu şekilde kaybolmalarına ilişkin onca delile rağmen, modern dillerin yok oluşunu aynı kefeye koyamayız, çünkü onların kaybolma hızı büyük oranda artmış durumdadır. Ardımızda bıraktığımız 10 bin yıl, bize sadece 7 bin dili miras olarak bırakmıştır, ama bu gidişle gelecek yüzyılda elimizde sadece onlardan birkaç yüz tanesi kalacaktır. Dillerin yok oluş hızı, küreselleşmeyle yaşanan tek biçimlileşme ve devlet yöne-

timlerinin bütün dünyayı etkisi alması nedeniyle rekor hıza ulaşmıştır.

Çoğu dilin kaderini sergilemesi açısından, Alaska'nın 20 Inuit ve yerli dillerini göz önüne getirebilirsiniz. Önceden Alaska'nın güney kıyılarında birkaç bin yerli tarafından konuşulan Eyak dilinde konuşanların sayısı 1982 yılında iki kişiye kadar inmiştir. Çocukları sadece İngilizce konuşabilen bu iki kişi, Marie Smith Jones ve kardeşi Sophie Borodkin'dir (Fotoğraf 47). Sophie'nin 1992 yılında 80 ve Marie'nin 2008 yılında 93 yaşındaki vefatlarının ardından, dünya dillerinin bir parçası olan Eyak halkının dilleri de sonsuz sessizliklerine gömülmüştür. Alaska'daki 17 diğer yerli dili de, onları öğrenmekte olan tek bir çocuğun bile olmamasından dolayı can çekişiyor. Her biri, binden az sayıda ileri yaşta insanlar tarafından konuşulan bu diller de, son kalan bu konuşmacılar vefat ettikten sonra, kaçınılmaz olarak Eyak dilinin kaderini paylaşacaklardır. Şu anda Alaska'da çocuklar tarafından öğrenilmekte olan ve bu sayede geleceğine umutla bakılabilecek sadece iki yerli dili vardır: bin konuşmacıya sahip Sibirya Yupik dili ve 10 bin toplam kişi tarafından konuşulan Merkez Yupik dili.

Dillerin günümüzdeki durumu hakkındaki monografilerde hep aynı ifadeye sıklıkla rastlanılıyor: "Ubıhça [Hani şu 80 ünsüzün yer aldığı Türkiye'deki dil]... bu dilin son konuşmacısı Hacı Osman oğlu Tevfik Esen İstanbul'da Ekim 92'de vefat etmiştir. Bu dil bir yüzyıl önce Kafkaslarda ve Karadeniz'in doğusundaki bölgelerde 50 bin kişi tarafından konuşulmaktaydı." "Cupeño [Kaliforniya'nın güneyinde konuşulmuş olan bir yerli dili]... toplam 150 konuşmacıdan şu an da sadece dokuz konuşmacı kalmıştır... hepsi 50 yaşlarının üzerindedirler... yok olmak üzeredir." "Yamana [Şili'nin güneyinde ve Arjantin'de eskiden konuşulan bir yerli dili]... İspanyol erkekleriyle evli üç konuşmacı kadın [Şili'de] bulunmaktadır ve onlar çocuklarını İspanyolca dilinde yetiştiriyorlar... Arjantin'de yok olmuştur."

Dünyada dillerin içinde bulunduğu tehlike seviyesi çeşitli düzeylerdedir. 500 kişinin altındaki gruplar tarafından konuşulan 250 dilin olduğu Yerli Avustralya dilbilimsel sıkıntıların en yoğun olduğu kıtadır. Günümüzde, Avustralya dillerinin yarısı şimdiden yok olmuştur ve geriye kalanların çoğunun da konuşmacı sayısı 100 kişinin altına düşmüştür; çocuklara aktarılmaya devam eden dil sayısı 20'nin altındadır ve 21. yüzyılın sonunda onların pek azı konuşulmaya devam edecek gibidir. Aynı sıkıntılı durum, Amerika'nın yerli dilleri için de geçerlidir. Kuzey Amerika'nın yüzlerce eski Yerli dilinden üçte biri şimdiden yok olmuştur, geri kalan dörtte üçü hâlen sadece birkaç yaşlı kişi tarafından konuşulmakta ve ikisi de yerel bir radyo istasyonundan yayın yapmaktadır –bu durum, yaşadığımız kitlesel iletişim çağında, dünya da bir başka soruna daha işaret etmektedir. Orta ve Güney Amerika'da konuşulan bin küsur orijinal yerli dili arasında sadece birisinin geleceği güvende gözükmektedir: Guarani. Bu dil İspanyolcayla birlikte Paraguay'ın resmî dilidir. Yüzlerce yerli dilinin şimdilik büyük tehdit altında olmadığı tek kıta Afrika'dır. Orada on binlerce hatta milyonlarca konuşmacısı olan yerli dilleri var ve küçük köylerde yerleşik hâldeki nüfuslar kendi dillerine sıkı sıkıya sarılmış görünüyorlar.

Diller nasıl yok olur?

Diller nasıl yok olur? Tıpkı insanları öldürmenin farklı yolları – kafaya sert bir darbe, boğma, ya da ihmalkârlığı uzun bir döneme yayarak– olduğu gibi bir dilin kökünü kurutmanın da çeşitli yolları vardır. Bunun en kestirme yolu bir dili konuşan halkın nerdeyse tümünü öldürmektir. Beyaz Kaliforniyalılar ABD'deki "vahşi" yerlilerin dillerini işte bu yöntemle yok etmişlerdir. 1853-1870 yılları arasında yaşanan altına hücum döneminde, Avrupalı

yerleşimcilerin Kaliforniya'ya akın akın gelmeleri esnasında gerçekleşen bir dizi katliamda, Yahilerin çoğu öldürülmüştür, 400 kişilik bir nüfusa sahip ve Lassen dağı yakınlarında yaşayan bu kabilenin erkek bir üyesi olan Ishi (Fotoğraf 29) ve ailesi bu katliamlardan her nasılsa sağ çıkmış ve o da bir süre sonra yalnız kalarak 1911'e kadar saklanarak yaşamıştır. İngiliz sömürgeciler 1800'lerin ilk yıllarında Tazmanya'daki yerli dillerini, Tazmanyalıların çoğunu öldürmek ve esir etmek suretiyle yok etmişlerdir. Bu katliamları yapanları teşvik etmek için her yetişkin başına beş ve çocuk başına da iki sterlin ödül konmuştur. Benzer sonuçlara yol açan, daha az şiddet içeren yollar da vardır. Örneğin, ABD'nin kuzeyindeki Great Plains'de Mandan kabilesinden binlerce Yerli Amerikalı yaşardı, fakat 1992'ye gelindiğinde ortada Mandan dilini akıcı bir şekilde konuşabilen sadece altı Mandan kalmıştır. Bunun nedeni 1750 ve 1837 arasında yaşanan kolera ve çiçek hastalıklarıdır.

Bir dili haritadan silmenin bir başka yolu da, dili konuşanları öldürmek yerine konuşulmasını yasaklamak ve yasağı çiğneyeni cezalandırmaktır. Kuzey Amerika'da bu kadar çok yerli dilinin neden böyle yok olduklarını ya da yok olmak üzere olduklarını merak ederseniz, ABD'nin bu konuda yakın zamanlara kadar uyguladığı politikaları incelemeniz yeterli olacaktır. Birkaç yüz yıl boyunca yerlileri "medenileştirmek" için onlara İngilizce öğretme konusunda ısrarcı olduk, çocukları ebeveynlerinin "barbar" yaşam ortamından alıp sadece İngilizce konuşulan okullara yatılı verdik. Bu okullarda yerli dillerinin konuşulmasını kesinlikle yasakladık ve kurallara uymayan öğrencilere utandırıcı ya da şiddet içeren cezalar uyguladık. 1885-1888 yılları arasında Yerli işlerinden sorumlu Komisyon üyesi J. D. C. Atkins bu politikayı şöyle savunmuştur: "Yerlilerin dillerinde [yani kendi ana dillerinde] öğretim görmeleri sadece onu kullanmalarına yol açmaz, aynı zamanda onların medenileşmeleri ve eğitilmeleri açısından da en-

gelleyici olur ve bu nedenle devlet kontrolündeki ya da herhangi bir Yerli eğitim kurumunda buna izin verilmeyecektir... Beyaz ve siyah adam için yeterli olan bu dil [İngilizce], hâliyle Kızılderili adam için de yeterli olacaktır. Ayrıca yerli bir gence kendisinin barbar lehçesini öğretmek ona zarar vermek anlamına gelecektir. Uygarlığa doğru atılacak ilk adım, onlara kendilerinin barbar uygulamalarında ısrar etmenin ne kadar yanlış ve aptalca olabileceğini göstermek ve İngilizce dilini öğretmektir."

Japonya Okinawa'yı 1879'da topraklarına kattıktan sonra, Japon Hükümeti "tek millet, tek halk, tek dil" diye tanımladığı bir politika gütmeye başladı. Bu, Okinawalı eğitim gören çocukların okullarda Japonca öğrenmesi ve diğer düzinelerce yerli dilini konuşamamaları anlamına geliyordu. Benzer biçimde, Japonya, Kore'yi 1910'da ele geçirdiğinde, Kore okullarında Japonca lehine Korece'yi yasaklamıştı. Rusya 1939 yılında Baltık Cumhuriyetlerini topraklarına kattığında, okullarda Estonya, Letonya ve Litvanya dillerinin yerine Rusçayı yerleştirmiştir, fakat Baltık dilleri evlerde konuşulmaya devam edilmiş ve 1991 yılındaki bağımsızlıktan sonra resmî dil statülerini tekrar kazanmıştır. Avrupa anakarasında Kelt dillerinden geriye kalan tek dil Bretoncadır ve hâlâ yarım milyon kadar Fransız vatandaşının ana dilidir. Bununla beraber, Fransız hükümetinin resmî politikası Bretoncayı ilk ve orta eğitim düzeyindeki okullardan uzak tutmaktır ve bu dilin kullanımı giderek azalmaktadır.

Fakat çoğu durumda, dillerin kaybolma süreci, tıpkı Rotokas'da olduğu gibi çok daha sinsice işleyen bir süreçtir. Eskiden savaşmakta olan yerleşik kabilelerin barış yapmasıyla bölgede sağlanan siyasi bütünleşme, hareketliliği ve karşılıklı evlilikleri artırmıştır. Ekonomik fırsatlar arayışı içindeki genç insanlar ana dillerinin konuşulduğu köylerini terk edip kent merkezlerine taşınıyorlar, bu kentlerde onların ana dillerini konuşan insanların sayısı genellikle öteki kabile dillerini konuşanlardan az oluyor ve

birbirleriyle çoğunluğun konuştuğu dillerle konuşarak anlaşmaya mecbur kalıyorlar. Farklı dil gruplarından çiftlerin evlilikleri giderek artıyor ve onlar da birbirleriyle çoğunluk dilini konuşarak anlaşmaya çalışıyorlar; böylece de çocuklarına da bu dilleri aktarıyorlar. Çocuklar ebeveynlerinin ana dillerini öğrenseler bile, okullarda yine çoğunluk dilini konuşmak ve öğrenmek zorunda kalıyorlar. Köylerinde kalan insanların bir kısmı ise çeşitli ayrıcalıklar, güç, ticaret ve dışarıdaki dünyayı elde etmek için çoğunluk dilini öğrenme eğiliminde oluyorlar. Meslekler, gazeteler, radyo, televizyon yayınları büyük bir ağırlıkla çalışanların, tüketicilerin, reklamcıların ve abonelerin çoğunun dilleri olan çoğunluk dilini kullanıyorlar.

Bunun genel bir sonucu, iki dilli olan yetişkin nüfus sayısının giderek azalması ve sonra da onların çocuklarının da tek dilli hâle gelmeleridir. Azınlık dillerinin ebeveynlerden çocuklara aktarımı, şu iki nedenle de giderek azalmaktadır: ebeveynler çocuklarının kendi ana dillerini değil, çoğunluk dilini öğrenmelerini istemektedir, böylece çocuklar okullarda ve işlerinde daha başarılı olacaklardır; ikinci olarak da çocuklar ebeveynlerinin dillerini değil, çoğunluk dilini öğrenmek istemektedirler, çünkü bu sayede okul arkadaşlarını, televizyonu ve okullarındaki konuşmaları daha iyi anlayacaklardır. Bu süreçlerin ABD'de Polonya, Kore, Etiyopya, Meksika ve diğer birçok ülkeden göçen ailelerde nasıl yaşandığına şahit olmuş biriyim. Sonuçta azınlık dilleri sadece yaşlı insanlar tarafından onlar vefat edene kadar konuşulmaya devam ediyor. Ayrıca, bu sona varmadan uzun süre önce, gramer karmaşıklıklarını kaybetmesi, pek çok sözcüğün kullanılmamaktan dolayı kaybolması ve yabancı sözcüklerin ve gramer özelliklerinin dile girmesi olguları azınlık dilde önemli ölçüde bozulmaya neden oluyor.

Dünyanın 7000 dilinden bazıları diğerlerine göre çok daha fazla tehlike altındadır. Ebeveynler tarafından çocuklara ana dilin aktarılıp aktarılmaması dillerin üzerindeki baskının seviyesi

bakımından çok temel bir konudur. Bu aktarım kesildiğinde dil artık kader mahkûmu hâline gelmekte, dili akıcı olarak konuşabilen son çocukla beraber dil de ölmektedir. Bir dili konuşmaya devam edenlerin sayısının çokluğu; o dili konuşan nüfusun büyüklüğü; bir devlet tarafından resmî dil olarak kabul edilip edilmemesi; konuşmacıların ana dillerine karşı olan yaklaşımı (gurur ya da utanç); ve diğer dilleri konuşan göçmenlerin varlığı ile ana dillerini terk edip etmemeleri (Sibirya'daki Rusça etkisi, Sikkim üzerindeki Nepal dili etkisi ve Endonezya Yeni Ginesi'ndeki Endonezce etkisi gibi) gibi olgular, bir dilin ebeveyn-çocuk dil aktarımını etkileyen faktörlerdir.

Herhâlde, dillerin geleceğini en çok garanti altına alan olgu, bağımsız devletler tarafından resmî ulusal dil olarak kabul edilmeleridir. Bu devletlerin sayısı şu anda 192'dir. Bununla beraber, birden çok devlet İngilizceyi, İspanyolcayı, Arapça, Portekizce ya da Fransızcayı resmî dil olarak kabul etmiştir. Bundan dolayı da, geriye farklı dilleri benimseyen sadece 70 kadar ülke kalmaktadır. Hindistan anayasasına girmiş olan 22 dil gibi, bölgesel dilleri bile hesaba katsak, yine de koruma altındaki dillerin toplam sayısı birkaç yüzü geçmemektedir. Alternatif olarak, resmi statülerinin ne olduğuna bakmaksızın, bir dilin bir milyondan fazla kişi tarafından konuşulmasını bir garanti olarak kabul etsek bile, bu tanıma dahi uyabilecek dil sayısı sadece 200 ya da biraz daha fazla olabilecektir ve bunların çoğu da resmî diller listesindekilerden çıkacaktır. Bazı az sayıda kişinin konuştuğu diller, devlet desteği sayesinde sürdürülebilir görünüyor, örneğin Danimarka'nın özerk yönetimli Faroe adasındaki topraklarında 50 bin kişinin konuştuğu Faroe dili ve İzlanda'da resmî dil olan ve 300 bin kişi tarafından konuşulan İzlandaca gibi. Ve bunun tersine, bir milyon kişinin üzerinde konuşmacısı olduğu hâlde sınırlı devlet desteğine sahip ve tehdit altında olan diller de vardır. Bunlar arasında, Nahuatl (Meksika'da 1 milyon 400 bin kişinin konuştuğu) ve Quechua

(And Dağları'nda yaklaşık 9 milyon kişinin konuştuğu) diller sayılabilir. Ancak, bazen İrlanda'da güçlü bir devlet desteği olmasına rağmen İngilizcenin İrlanda diline karşı giderek güçlenmesinde olduğu gibi devlet desteği de bir dilin yaşamasına yetmeyebilir. Dilbilimcilerin, şimdiki eğilimin böyle devam etmesi hâlinde dünyada hâlihazırda sahip olduğumuz 7000 dilden oluşan kültür hazinesinin bu yüzyılın sonunda sadece birkaç yüz dile kadar düşeceğini ve diğerlerinin ya yok olacaklarını ya da yok olmaya yüz tutmuş olacağını, işte bu nedenlere dayanarak ileri sürmektedirler.

Azınlık dilleri zararlı mıdır?

Bunlar dünya dillerin yok olmaya yüz tutmasının ağırlıklı faktörleridir. Fakat gelin şimdi birçok ya da çoğu insanın sormakta olduğu soruyu soralım: Ne olmuş yani? Dillerin kayboluşu gerçekten kötü bir şey midir? Binlerce dilin varlığı iletişim sorunları ve gerginliklere yol açmıyor mu? Hatta belki de dillerin kaybolmasını *desteklemeliyiz* bile. Bu görüş, kaybolan dillerin değerini vurgulamaya çalışan BBC'nin bir programına yağmur gibi yağan dinleyici yorumlarında ağırlığı oluşturuyordu. İşte bu yorumlardan bazıları:

"Ne muazzam bir duygusal saçmalık! Dillerin ölmesinin nedeni o dilleri konuşan toplumların entelektüel, kültürel ve sosyal dinamiklerinin de ölmeye yüz tutmasıdır, dolayısıyla o diller de evrimsel olarak yok olma eğilimine giriyorlar."

"Ne komik. Dilin maksadı anlaşmaktır. Bir dili konuşan kimse yoksa ortada bir amaç da yok demektir. İstersen Klingonca da öğrenebilirsin."

"7000 dilin faydası olacak tek kesim dilbilimcilerdir. Farklı diller insanları ayırırken, ortak bir dil birleştirir. Daha az yaşayan dil olması çok daha iyidir."

"İnsanlığın birleşmesi lazım. Daha ileriye gidebilmemiz için birbirleriyle anlaşamayan kabilelere değil anlaşan toplumlara ihtiyacımız var. Sadece beş dil kalsa çok daha iyi olmaz mı? Onları belgeleyelim, öğrenebileceğimiz her şeyi öğrenelim, fakat onları tarihi kaderleriyle baş başa bırakalım. Tek dünya, tek halk, tek dil ve tek hedef, ancak o zaman bir arada geçinir gideriz."

"Bana sorarsanız 7000 dilin 6900'ü çok gereksiz. Koyuverin gitsinler."

İnsanların BBC'ye bu şekilde dillerden kurtulmayı savunan yorumlar göndermesinin iki temel nedeni vardır. Bir karşıtlık, yorumculardan birisi tarafından şöyle özetlenmiş, "Birbirimizle anlaşmak için ortak bir dile ihtiyacımız var." Evet, bu gerçekten de doğrudur; insanlar birbirleriyle anlaşabilmek için ortak bir dile ihtiyaç duyarlar. Fakat bu azınlık dillerinin yok edilmesini gerektirmez, sadece azınlık dillerindeki insanların iki dilli olmaları yeter. Örneğin, Danimarka dünyada en zengin yedinci ülkedir. Bu ülkede Dancayı sadece 5 milyon kişi konuşur. Çünkü Danimarkalılar akıcı bir şekilde ya İngilizce ya da diğer Avrupa dillerinden birini de konuşabiliyorlar ve iş yaparken bu dilleri kullanıyorlar. Danimarkalılar zenginler ve Danca *konuşmaktan* mutlular. Danimarkalılar, Danca ve İngilizceyi öğrenerek iki dilli olmak istiyorlarsa bu onların bileceği iştir. Benzer bir şekilde, Navajo yerlileri de Navajoca ve İngilizce ile iki dilli olma yolunda çaba göstereceklerse de bu onların meselesidir. Navajolar diğer Amerikalılardan kimseye Navajo dilini öğrenin de demezler.

BBC'ye gönderdikleri yorumlarda, dillerden kurtulmayı savunanların dayandıkları diğer bir neden de dil farklılıklarının, insanları diğerlerinin kendilerinden farklı olduklarını düşünmeye itmesi ve bunun da savaş ve etnik gerginliklere yol açtığı şeklindeki inançtır. Birçok ülkenin günümüzde dilsel temeldeki anlaşmazlıklardan dolayı bölünmeye gittiği ileri sürülmektedir. Onlara göre, çok dilliliğin değeri ne olursa olsun, dünyadaki ölümlerin

sonunu getirebilmek için, bu dillerden kurtulmak gibi bir bedel gerekiyorsa, bu ödenmelidir. Kürtler Türkçe ya da Arapça konuşsalar, Sri Lanka'daki Tamiller Seylanca (Sinhalese) konuşmaya razı olsalar ve Quebec'li Fransızlar ve ABD'nin Hispanikleri İngilizceye geçseler dünya daha barış dolu olmaz mıydı?

Bu oldukça güçlü bir argüman gibi görünüyor. Fakat tek dilli ütopyanın üstü kapalı varsayımı aslında hatalıdır: dilsel farklılıklar gerginliklerin temel nedeni değildir. İnsanlar, din, siyaset, etnisite ve giyimle ilgili önyargılarını terk edip diğer insanlara kötü gözle bakmayı bırakmalıdırlar. II. Dünya Savaşı'ndan bu yana Avrupa'daki en berbat kitlesel katliam, Ortodoks Sırplarla Karadağlılar (sonradan birbirlerinden ayrıldılar), Katolik Hırvatlar ve Bosnalı Müslümanlar arasında yaşanmış ve bu halklar birbirlerini katletmişlerdir. Hâlbuki onların hepsi de aynı dili konuşuyorlardı, Sırpça-Hırvatça. Yine II. Dünya Savaşı'ndan bu yana Afrika'daki en dehşetli katliamlar 1994 yılında Ruanda'da yaşanmıştır. Hutular bir milyona yakın Tutsi ve Ruanda'nın Twa halkının büyük bölümü öldürülmüştür, onların hepsi Ruanda dilini konuşuyordu. Yine, II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünyanın en büyük kitlesel öldürmeleri Kamboçya'da gerçekleşmiştir. Kmerce konuşan Pol-Pot yönetimindeki Kamboçyalılar, iki milyon yine Kmerce konuşan Kamboçyalıyı katletmiştir. Ve tarihteki dünyanın en kitlesel katliamları Stalin yönetimi altındaki Rusya'da gerçekleşmiştir, bu dönemde farklı siyasi görüşe sahip oldukları varsayılan ve Rusça konuşan on milyonlarca kişi öldürülmüştür.

Azınlıkların dillerini terk edip çoğunluk dillerini konuştuklarında barış geleceğine inanıyorsanız, kendinize azınlıkların dinlerini, etnik kimliklerini ve siyasi görüşlerini de terk etmeleri gerekip gerekmeyeceğini de sormalısınız. Din, ırk ve siyasi görüş özgürlüğüne inanan biriyseniz, fakat ana dilini konuşmanın meşru bir insan hakkı olduğuna inanmıyorsanız, o zaman bir Kürt'e ya da Fransız Kanadalısına bu tutarsızlığınızı nasıl açıklayabilirsiniz?

Stalin, Pol Pot, Ruanda ve eski Yugoslavya tek dilliliğin barışın garantisi olmadığını bize açıkça gösteriyor.

İnsanlar dilde, dinde, etnisitede ve siyasi görüşlerde farklılaşırken, baskıcı yönetimlerin ya da katliamların tek alternatifi, insanların karşılıklı hoşgörü içinde birlikte yaşamayı öğrenmeleridir. Bu içi boş bir umut değildir. Din üzerine yapılan geçmişteki savaşlara rağmen ABD'de, Almanya'da, Endonezya'da ve diğer pek çok yerde farklı dinlerden insanlar bir arada yaşayabiliyorlar. Benzer bir şekilde, dilsel hoşgörü ve anlayışı edimsel olarak uygulamayı başarmış ve farklı dillerdeki insanları uyum içinde bir arada yaşatabilen birçok ülke de var: örneğin Hollanda'da iki (Hollandaca ve Frizce), Yeni Zelanda'da iki (İngilizce ve Maori), Finlandiya'da üç (Fince, İsveççe ve Lapp), İsviçre'de dört (Almanca, Fransızca, İtalyanca ve Romanşça), Zambiya'da 43, Etiyopya'da 85, Tanzanya'da 123 ve Kamerun'da 286 adet yerli dili vardır. Zambiya'da bir keresinde bir lise sınıfını ziyaret ettiğimde, bir öğrencinin bana, "Siz ABD'de hangi kabiledensiniz?" diye sorduğunu anımsıyorum. Sonra her öğrenci bana kendisinin kabile dilini söyledi. O küçük sınıfta yedi farklı dil temsil ediliyordu ve hiçbiri kendi dilini söylemekten ya da konuşmaktan utanmıyor, çekinmiyordu, ayrıca birbirlerini öldürmek gibi bir niyetleri de yoktu.

Dilleri neden korumalıyız?

Anlaşıldı, diyelim ki dilleri korumanın azınlık dillerinin konuşmacılarının iki dilli olmak için harcayacakları çaba dışında ekstra bir yükü ya da zararı yok ve bu çabayı sarf edip etmeyeceklerine de onlar karar verebilirler; peki ama dilsel çeşitliliğin bir faydası var mı? Neden, dillerin tümü dünyanın en çok konuşulan beş dili olan Mandarince, İspanyolca, İngilizce, Arapça ve Hindu dillerine indirgenmesin? Ya da İngilizce konuşan okurlarım heyecanla,

"Evet, iyi olur" demeden önce, bu argümanı biraz daha ileri götürsek mi acaba? Eğer bütün diller büyük dillerin önünü açsın diye düşünüyorsanız, o zaman bu mantık bizi hepimizin dünyanın en büyük diline uyarlanmamız gerektiği şeklinde bir sonuca da götürür. O zaman, Mandarinceye geçmemiz ve İngilizcenin de yok olup gitmesi gerekir. Peki de İngilizceyi muhafaza etmenin faydası ne olabilir? Birçok yanıtın arasında, ben üçünden söz etmek istiyorum.

İlk olarak, bizler bireyler olarak, iki ya da daha fazla dille iki ya da çok dilli olabiliriz. Bu bölümde daha önce irdelediğim gibi, iki dilli insanların bilişsel avantajları vardır. İki dilliliğin Alzheimer hastalığının belirtilerine karşı koruma sağladığı konusunda şüpheleriniz varsa bile, bir dilden fazla dilde akıcı olan herhangi birisi, farklı dilleri biliyor olmanın insanın yaşamını nasıl zenginleştirdiğini de bilir, nasıl ki büyük bir sözcük dağarcığı olan insanın yaşamı, küçük olan bir dağarcıkla kıyaslandığında insanın yaşamını zenginleştiriyorsa, iki dilliliğin de böyle bir faydası vardır. Farklı dillerin farklı avantajları vardır, örneğin bazı durumları ya da bazı hisleri belli bir dille ifade etmek daha kolay olabilirken, diğer durumlarda diğer bir dil daha fazla kolaylık sağlayabilir. Çok tartışılan Sapir-Whorf hipotezi doğruysa, bir dilin yapısı o dili konuşanların düşüncelerinin kalıbı olur ve biri dil değiştirdiğinde dünya görüşü ve düşünceleri de farklılaşır. Bundan dolayı, dilin kaybolması yalnızca azınlıkların özgürlüklerini kısıtlamaz; aynı zamanda çoğunluğun da fırsatlarını azaltır.

İkinci olarak, diller insan zihninin en karmaşık ürünüdür, her biri seslerde ve düşünce kalıplarında farklılaşır. Fakat bir dil kaybolduğunda kaybolan tek şey dilin kendisi değildir. Edebiyat ve birçok bilgi de dilin içinde kodlanmış hâldedir: dili kaybettiğiniz zaman edebiyatınızın, kültürünüzün ve bilgilerinizin de çoğunu kaybedersiniz. Farklı dillerin farklı sayı sistemleri, bellek destekleyici ipuçları (*mnemonik*) ve mekânsal yönelim sistemleri vardır.

Örneğin, Gallerce ya da Mandarince ile hesap yapmak İngilizce ile yapmaktan daha kolaydır. Yerel halkların dillerinde etraflarındaki yüzlerce hayvan ve bitki adlandırılmıştır. Bir dil kaybolduğu zaman, bu etno biyolojik bilgi ansiklopedileri de kaybolur. Shakespeare Mandarin diline çevrilebilir, ama biz İngilizce konuşanlar, Hamlet'in ünlü, "To be or not to be, that is the question," (*Olmak ya da olmamak işte bütün mesele bu*) şeklindeki tiradı eğer sadece Mandarincede bulunsaydı, bunu herhâlde insanlık için bir kayıp olarak değerlendirirdik. Kabile halkları da kendi dillerinin sözlü edebiyatlarına sahiptir ve bu edebiyatın kaybı da onlar için aynı şekilde insanlık için kayıptır.

Fakat hâlâ şöyle düşünüyor olabilirsiniz, "Dilsel özgürlüğü savunma için, eşsiz kültürel miras, farklı düşünce ve ifade yolları üzerine bu belirsiz muhabbet artık yetti. Bu lüksler modern dünyanın içinde olduğu krizler göz önüne alındığında düşük öncelikli şeyler. Dünyanın çok daha acil sosyo-ekonomik sorunlarını çözene kadar, zamanımızı bu önemsiz şeylerle, tuhaf yerli Amerikan dilleriyle harcayamayız."

O zaman, şu tuhaf Amerikan yerlisi halkların dillerini konuşanların yaşadığı sosyo-ekonomik sorunlar üzerinde bir daha düşünelim (ve dünyadaki binlerce diğer tuhaf dili konuşanlarınkini de). Onlar Amerikan toplumunun en fakir kesimidir. Sorunları sadece işsizlikle sınırlı değildir, kültürel bir dağılmayı da yaşamaktadırlar. Dilsel ve kültürel dağılmanın sancılarını yaşayan insanlar kendilerine olan güvenlerini ve karşılıklı öz-dayanışma imkânlarını da kaybetme eğilimine giriyorlar ve bu sorunlar ekonomik sorunlara yol açıyor. Onlara şimdiye kadar hep dilleriyle ve kültürleriyle ilgili olan her şeyin değersiz olduğu söylendi ve onlar da buna inandılar. Bunun, ulusal hükümetler açısından artan sosyal maliyetler, sağlık harcamaları, alkol ve uyuşturucuyla bağlantılı sorunlar ve ulusal ekonomiye olası katkılarının gerçekleşememesinden doğan devasa kayıplar gibi sonuçları olmaktadır. Aynı za-

manda, dillerini koruyabilen ve kültürel olarak asimile olmadan kalabilen azınlıkların –ABD'ye son dönemde göçen bazı gruplar gibi– ekonomiye olan katkıları, aldıklarından çok daha fazlasıdır. Yerli azınlıklar arasında da, asimilasyona dayanabilmiş kültürler ve diller var ve bunlar ekonomik olarak çok daha güçlü olma eğilimindeler ve sosyal hizmetlerden yararlanma oranları onlarda daha düşüktür. Çeroke yerlileri arasında Çeroke dilindeki okulları bitiren ve Çeroke ve İngilizce dillerinde iki dilli olanların eğitimlerine devam etmeleri, iş bulabilmeleri ve Çeroke dili bilmeyen Çerokelere göre daha yüksek ücretlerle çalışmaları daha yüksek olasılıktır. Geleneksel kabile dillerini ve kültürlerini öğrenen Yerli Avustralyalıların, kültürel bağları kopmuş olan yerlilere kıyasla madde bağımlılığı eğilimleri daha azdır.

Amerikan yerlilerinin kültürel çözülmelerini tersine çevirmek için, daha etkili ve sosyal yardım bütçelerinden daha az maliyetli programlar oluşturulabilir. Bunların Amerikan Yerli azınlıkları için olduğu kadar, vergi ödeyen çoğunluk için de faydası olacaktır. Bu tür programlar, uzun vadeli çözümlere odaklanabilirler, sosyal yardım bütçeleri ise bunu yapamaz. Benzer bir şekilde, dilsel sorunlara dayalı savaşlar yaşayan ülkeler, asimile olmamış ve kendine güvenleri olan gruplar arasında yaratılabilecek işbirliği biçimlerini geliştirebilmiş ülkelere (İsviçre, Tanzanya ve pek çok diğerleri gibi) benzemenin, azınlık dillerini ve kültürlerini ezmeye çalışmaktan çok daha düşük maliyetleri olduğunu belki de görebilirler.

Dile ulusal kimlik odaklı bir şekilde yaklaşıldığında ve bir grubun varoluş meselesi olarak görüldüğünde, bu sadece azınlıkların değil, bütün bir ulusun da varoluş meselesi hâline gelir. İngiltere'de II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarındaki durumu gözünüzün önüne getirin. 1940 yılının Mayıs ve Haziran'ında işgalci Nazi ordularına karşı Fransız direnişi kırıldığında, Hitler Avusturya, Çekoslovakya, Polonya, Norveç, Danimarka ve Benelüks ülkelerini

işgal ettiği ve İtalya, Japonya ve Rusya'nın Hitler'le ittifak anlaşmaları imzaladığı, ABD'nin ise tarafsız kalmaya kararlı olduğu o günleri düşünün. İngiltere'nin kaçınılmaz bir şekilde yaklaşan Alman istilasına karşı durumu çok belirsizdi. İngiltere hükümeti umutsuz bir direnişe yönelmektense Hitler'le bazı anlaşmalar yapmayı tartışmaya başlamıştı.

Winston Churchill'in bu tartışmalara 13 Mayıs ve 4 Haziran 1940 tarihlerinde Avam Kamarası'nın huzurunda verdiği İngilizce dilindeki yanıt, 20. yüzyılın en çok alıntılanıp yankı bulan konuşmalarından birisi olmuştur. Onun sözleri şunları içeriyordu, "Size kan, ter, gözyaşı ve çileden başka bir şey önermiyorum... Politikanız nedir, diye soruyorsunuz. Söyleyeyim: Şimdiye kadar görülmemiş derecede, en karanlık ve esef verici insanlık suçlarını işleyen bir zorbalığa karşı Tanrı'nın bize bahşettiği bütün gücümüzle denizde, karada ve havada savaşmayı göze alacağız, teslim olmayacak, sonuna kadar mücadele edeceğiz; Fransa'da, denizlerde ve okyanuslarda savaşacağız. Kendimize güvenimiz arttıkça, havada güçlendikçe, Adamızı koruyacağız, neye mal olursa olsun, kumsallarda, indiğimiz her yerde, tarlalarda ve caddelerde ya da tepelerde durmaksızın savaşacak, asla teslim olmayacağız."

Şimdi biliyoruz ki, İngiltere asla teslim olmadı, Hitler'le anlaşmaya bile çalışmadı, savaşmaya devam etti. Bir yıl sonra Rusya ve ABD'yi müttefik olarak kazandı ve beş yıl sonra da Hitler'i yendi. Fakat bu sonuç önceden belli değildi. Farz edin ki, küçük Avrupa dillerinin, büyük diller tarafından yutuluşu 1940 noktasına ulaşmış olsun, İngiltere ve diğer tüm Batı Avrupalılar dünyanın en büyük dilini kendilerine uyarlamış olsunlar, yani Almancayı. 1940 Haziranında Churchill Avam Kamarası'ndaki konuşmasını İngilizce değil de Alman dilinde yapsaydı ne olurdu?

Churchill'in sözlerinin başka bir dile çevrilemez olduğunu iddia etmek niyetinde değilim, onlar Almanca olarak da İngilizcedeki kadar güçlü olabilirler. ("*Anbieten kann ich nur Blut, Müh,*

Schweiss, und Träne....") Söylemek istediğim şey, İngilizce dilinin burada, İngilizlerin en umutsuz durumda bile mücadele azmini yansıtan bir temsil işlevi de yerine getiriyor olmasıdır. İngilizce konuşmak, binlerce yıldır bağımsız yaşamış bir kültürün, artan demokrasinin ve ada kimliğinin, Chaucer, Shakespeare, Tennyson ve İngiliz edebiyatının diğer anıtsal unsurlarının mirasçısı olmak, Almanlardan ve kıtanın geri kalanından farklı siyasi ideallere sahip olmak demektir. 1940 yılı Haziranında, İngilizce, konuşmak uğrunda mücadele etmeye ve gerekirse ölmeye değer bir şeydir. Şunu kimse bilemez, İngiltere 1940 yılı haziranında Hitler'e karşı direnme kararı almasaydı İngiltere acaba şimdi Almanca konuşuyor olabilir miydi? İnsanların dilini korumaya çalışması boş bir uğraş değildir. Danimarkalıları zengin ve mutlu etmiştir ve bazı yerli ve göçmen azınlıklar gayet refah içinde yaşamaktadırlar ve İngiltere'yi özgür kılmıştır.

Dilleri nasıl koruyabiliriz?

Dilsel çeşitliliğin zararsız, hatta faydalı bile olduğu konusunda artık uzlaşıyorsak, şimdi şu soruyu sormalıyız: Dilsel çeşitliliğin yok olma eğilimini yavaşlatmak için ne yapılabilir? Modern dünyadan dillerin büyük bir bölümünü silip geriye sadece birkaç tanesini bırakacak bu büyük güçlere karşı tamamen mi çaresiziz?

Hayır hiç de çaresiz değiliz. İlk olarak, meslek erbabı dilbilimciler, şimdi yapıyor olduklarından çok daha fazlasını yapabilirler. Dilbilimcilerin büyük bölümü kaybolan dillere ilişkin araştırmalara az öncelik veriyorlar. Bu alanda yaşanan kayıplar dilbilimcilerin önemli bir kısmının ancak son zamanlarda dikkatini çekebilmiştir. Dilbilimcilerin çoğunluğunun kendi disiplinlerinin nesnesi kaybolup giderken böyle sessiz kalmaları ironiktir. Hükümetler ve toplum, ölen dillerin son konuşmacılarının seslerini ve araştır-

ma raporlarını derleyip kayıt altına alacak daha fazla dilbilimcinin yetişmesini sağlamalıdır. Böylece toplumun yaşayan diğer üyeleri, o son konuşmacılar vefat ettikten sonra bile dili yeniden canlandırabilecek girişimlerde bulunabilirler –Bu Britanya'daki Conish dili için yapılmıştır ve şimdi Alaska'nın Eyak dili için de yapılmaktadır. Ölü bir dilin diriltilmesi konusunda dikkat çekici bir çalışma İbranicenin bir konuşma dili olarak yeniden oluşturulmasıydı, bu dil şimdi 5 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır.

İkinci olarak, hükümetler azınlık dillerini, ayırdıkları maddi kaynaklar ve politikalarla destekleyebilirler. Hollanda hükümetinin Frizce diline (Hollanda'da nüfusun yaklaşık yüzde 5'i tarafından konuşulmaktadır) ve Yeni Zelanda hükümetinin Maori diline (Yeni Zelanda'nın yüzde 2'sinden az bir kesim tarafından konuşulmaktadır) verdikleri destek iyi örneklerdir. Amerikan Yerli dillerine karşı iki yüz yıl süren karşıt politikalardan sonra, ABD hükümeti 1990'da bu dillerin kullanımını teşvik eden bir yasa çıkarmıştır ve sonra da Amerikan Yerli dilleri araştırmaları için yıllık olarak $ 2 milyon gibi düşük de olsa bir fon ayırmaya başlamıştır. Bu rakamın da gösterdiği gibi, tehlike altındaki dillere yapılacak devlet desteğinin kat etmesi gereken daha önemli bir mesafe olduğu açıktır. Düşünün ki, tehlike altındaki hayvan ve bitki türlerinin korunması için ayrılan finansal kaynaklar bile dillerin korunmasına ayrılandan çok daha fazladır, hatta sadece tek bir türün (Kaliforniya Akbabası) korunması için ayrılan kaynak, Amerikan yerlilerinin 100 küsur dillinin korunmasına ayrılandan fazladır. Tutku dolu bir kuş gözlemcisi olarak, akbabalara harcanan fonların elbette yanındayım ve bu paranın alınıp Eyak dili araştırmalarına aktarılmasını da istemem. Burada yapmaya çalıştığım şey, önceliklerimiz arasındaki tutarsızlığı bir karşılaştırmayla göstermekten ibarettir. Tehlike altındaki kuşlara değer veriyorsak, dillere neden çok daha fazla değer vermeyelim, kaldı ki insanlar

olarak hangisinin daha değerli olduğunu anlamak o kadar da zor olmasa gerek?

Üçüncü olarak, azınlık dillerini konuşanların bizzat kendileri, tıpkı son zamanlarda bu yoldaki başarılarıyla dikkat çeken Galliler, Quebec Fransızları ve çeşitli Amerikan Yerlisi guruplarının yaptığı gibi, dillerini canlandıracak girişimlerde bulunabilirler. Onlar dillerinin yaşayan muhafızlarıdır –şimdiye kadar dillerini çocuklarına ve gruplarının diğer üyelerine aktarmakta ve hükümet desteği için lobi çalışmaları yapmakta en başarılı olanlar onlardır.

Fakat bu tür azınlık girişimleri, karşılarında muhalif bir çoğunluk varsa zorluklarla karşılaşabilir, bu çok sık başa gelir. Biz çoğunluk dilini konuşanlar ve hükümet temsilcileri en azından onlara karşı tarafsız kalmalı ve ezici girişimlerden kaçınmalıyız. Bunu yapmak için gerekli güdülerimiz, azınlık gruplarının kendi çıkarları yanında, bu tavırdan sonuçta kendi bireysel çıkarlarımız doğrultusunda elde edeceğimiz kazançları da kapsar: çocuklarımıza sürekli olarak engellenen ve çok fakir bir dünya yerine, zengin ve refah içinde bir dünya bırakmak.

11. BÖLÜM

Tuz, Şeker, Yağ ve Miskinlik

• Bulaşıcı olmayan hastalıklar
• Tuz tüketimimiz
• Tuz ve tansiyon
• Yüksek tansiyonun nedenleri
• Gıdalardan alınan tuz
• Şeker hastalığı
• Şeker hastalığı tipleri
• Genler, çevre ve şeker hastalığı
• Pima yerlileri ve Nauru adalılar
• Hindistan'da şeker hastalığı
• Genlerin şeker hastalığına katkıları
• Şeker hastalığı Avrupalılarda neden daha az görülüyor?
• Bulaşıcı olmayan hastalıkların geleceği

Bulaşıcı olmayan hastalıklar

1964 yılında, Papua Yeni Gine'de çalışmaya başladığımda, Yeni Ginelilerin büyük bölümü köylerde geleneksel yaşam tarzlarını sürdürüyor, kendi besinlerini kendileri üretiyorlardı. Düşük tuzlu ve düşük şekerli bir beslenme şekilleri vardı, yaylalarda temel gıda olan kök bitkiler (tatlı patates, taro ve yer elmasıydı) kalori ihtiyaçlarını karşılıyordu, ovalıların temel besini ise nişasta içeren taneli gıdalardı ve bu taneler sago palmiyelerinin göbeğinden elde ediliyordu. İnsanların ellerine geçen az bir parayla marketlerden

gıda aldıkları da oluyordu, fakat bunlar genellikle krakerler, konserve balık ve biraz da tuz ve şeker gibi lüks şeylerdi.

Yeni Ginelilerin en çok ilgimi çeken özellikleri arasında, fiziksel durumları da vardı. İnce yapılı, kaslı ve aktif insanlardı. Hepsi de, Batıdaki vücut geliştiren gençler gibiydiler. Yük taşımadıkları zamanlarda dağların yamaçlarında hızla koşarlardı ve sırtlarındaki ağır yüklerle benim yüksüz hâlimdeki yürüme hızıma hiç zorluk çekmeden yetişirlerdi. 45 kilodan daha fazla olmayan küçük bir kadını anımsıyorum, otuz kilo ağırlığındaki pirinç torbalarını alnına bağladığı bir kuşakla sırtında nehir yataklarının kayalık zeminlerinde ve dağların yamaçlarında bana mısın demeden taşıyabiliyordu. Yeni Gine'deki bu ilk yıllarımda fazla kilosu olan tek bir Yeni Gineli bile görmedim.

Yeni Gine hastane kayıtları ve doktorların tıbbi muayeneleri bu sağlıklı görüntüyü onaylamaktadır – en azından kısmen. Diyabet, yüksek tansiyon, felç, kalp krizi, damar tıkanıklığı, kalp ve damar hastalıkları ve kanser gibi bulaşıcı olmayan hastalıklar günümüzde Birinci Dünya vatandaşlarının en yaygın ölüm nedenlerini oluşturur. Oysa bu hastalıklar kırsal bölgelerde yaşayan Yeni Gineliler arasında ya çok nadirdir ya da hiç görülmez. Bu hastalıkların olmaması, sadece kısa ortalama ömürden kaynaklanmaz: 60, 70 hatta 80'lerine kadar yaşamış olan Yeni Ginelilerde de bu hastalıkları göremezsiniz. 1960'larda Port Moresby'nin (en büyük kent ve başkent) genel hastanesinde yatarak tedavi gören 2 bin vaka arasında tek bir kalp-damar hastalığı vakasına rastlanmamıştır ve sadece dört adet yüksek tansiyon vakası görülmüştür. Bu dört vakada da hastalar kökensel olarak melezdir ve safkan Yeni Gineli değillerdir.

Fakat, bu Yeni Ginelilerin kaygısız bir ütopik yaşam tarzları olduğu anlamına da gelmez: gerçek bundan çok farklıdır. Onların çoğunun ortalama ömürleri, Batılılarınkinden kısadır. Onları kazalar ve insanlar arası şiddet dışında, en çok Birinci Dünya'da

ölüm nedeni olarak artık tamamen ortadan kaldırılmış hastalıklar öldürmektedir: ishale yol açan bağırsak enfeksiyonları, solunum yolları enfeksiyonları, sıtma, parazitler, yetersiz beslenme ve bu temel nedenlere dayalı olarak insanları ölüme sürükleyen tali koşullar. Biz Batılılar, geleneksel hastalıklarımızın setini yeni bir setle değiştirmiş olmamıza rağmen, ortalamada daha kaliteli ve uzun bir yaşama sahibiz.

1964 yılında Birinci Dünya'nın yeni katilleri, Yeni Gine'de özellikle de Avrupalılarla en uzun süre temasta bulunan ve onların beslenme rejimlerini ve yaşam tarzlarını benimsemiş olan Yeni Ginelilere ilk ziyaretlerini yapmaya başlamışlardı bile. Günümüzde, Yeni Gine'nin beslenme rejimi, yaşam tarzı ve sağlık sorunlarının Batılılaşması eğilimi bir patlama hâlini almıştır. On binlerce, belki de yüz binlerce Yeni Gineli şimdi iş adamı, siyasetçi, pilot, bilgisayar programcısı gibi işlerde çalışıyor ve gıdalarını marketlerden alıp restoranlarda yemek yiyorlar, üstelik egzersizi de çok az yapıyorlar. Şehirlerde, kasabalarda ve Batılılaşmış ortamlarda, artık fazla kilolu hatta obez Yeni Ginelilere sıklıkla rastlanabiliyor. Dünyanın en yoğun diyabet yoğunluklarından birisi şimdi Wangela'dadır (yaklaşık yüzde 37). Onlar Yeni Gine'nin ilk Batılılaşan kesimlerinden birisidir. Şimdi kalp krizleri kent sakinleri arasında görülmeye başlanmıştır. 1998 yılından beri Yeni Gine'deki bir petrol sahasında çalışıyorum ve oradaki çalışanlar her üç öğün yemeklerini de işyerindeki büfe tarzı kafeteryada yiyorlar ve her masada şekerlik ve tuzluk var. Geleneksel köylerdeki sınırlı ve öngörülemez gıda imkânlarının olduğu bir yaşam tarzıyla büyümüş Yeni Gineliler bu bolluğu görünce, tabaklarını her öğün ellerinden geldiği kadar dolduruyorlar ve yemeklerine masalardaki tuz ve şekerleri katıyorlar. Bundan dolayı, petrol şirketi Yeni Gineli sağlık çalışanları kiralayarak, onları sağlıklı yemenin önemi konusunda eğitmeye çalışıyor. Fakat bu sağlık çalışanlarının bile bir kısmı Batılılarda rastlanan sağlık sorunlarına yakalanabiliyor.

Yeni Gine'de belirmeye başladığını gözlediğim bu değişimler, Batılı yaşam tarzıyla ilişkilendirilebilecek ve şimdi dünyayı kasıp kavuran bulaşıcı olmayan hastalıkların (BOH'lar) dalgalar hâlindeki salgınların sadece bir örneğidir. Bu hastalıklar, enfeksiyona yol açan bir ajanın (bakteri ya da virüsler gibi) neden olduğu ve insandan insana geçebilen bulaşıcı ve parazit hastalıklarından farklıdır. Çoğu bulaşıcı hastalık ajanı, bulaştığı bir kimsede birkaç hafta gibi bir sürede çok hızlı belirtiler gösterir ve hasta ya ölür ya da iyileşir. Buna karşılık, bütün belli başlı BOH'lar (AIDS, sıtma ve tüberküloz ve bazı parazit hastalıkları gibi bazı bulaşıcı olanlar da dâhil) yavaş gelişir ve ölümcül noktaya ulaşana kadar ya da kurban önceden başka bir nedenle ölene kadar, yıllarca ya da on yıllarca devam eder. Şimdiki dalganın başlıca BOH'ları çeşitli kalp-damar hastalıklarını (kalp krizleri, felç ve çevresel dolaşım sistemi hastalıkları gibi), diyabetin yaygın biçimlerini, böbrek hastalıklarının bazı türlerini ve mide, ciğer ve göğüs gibi bazı kanser çeşitlerini içerir. Bu kitabı okumakta olan siz okurların büyük bölümü –örneğin Avrupalıların ve Amerikalıların yüzde 90'ı BOH'lar nedeniyle yaşamlarını yitirirlerken, fakir ülkelerdeki insanların çoğunluğu ise bulaşıcı hastalıklar nedeniyle ölürler.

Tüm bu BOH'lar geleneksel yaşam tarzlarını sürdüren küçük ölçekli toplumlarda ya nadir görülür ya da hiç görülmez. Bu hastalıklardan bazıları antik metinlerde geçse de, onlar sadece son birkaç yüzyıldır Batı'da yaygın hâle gelmişlerdir. Onların modern Batılı yaşam tarzının bütün dünyada bir patlama gibi yayılmasıyla bağlantıları, dört çeşit nüfus yapısı arasında salgın hâle gelişlerinden açıkça görülmektedir. Son zamanlarda ve aniden zenginleşen ve halkları batılı yaşam tarzına geçmiş olan bazı ülkelerde –Suudi Arabistan ve petrol üreten diğer Arap ulusları, Nauru ve Mairus gibi aniden refaha kavuşan bazı ada devletleri gibi– bütün nüfus risk altındadır. Örneğin diyabet oranının nüfus içinde yüzde 15'lere ulaştığı iki ülkeden biri petrol üreten bir Arap ülkesi ve di-

ğeri de zenginleşmiş bir ada devletidir. Gelişmekte olan ulusları vuran diğer bir salgın da, bu ülkelerden Birinci Dünya'ya göç edenler arasında görülür. Onlar, önce çetin şartlar altındaki yaşam tarzlarını, yeni geldikleri bu ülkelerde terk ederek Batılı tarza geçerler ve bundan dolayı da BOH hastalıklarına yurtlarında kalan ve geleneksel yaşam tarzlarını sürdüren hemşerilerinden ya da uzun dönemdir orada yaşamakta olan ev sahibi ülkedeki diğer kesimlerden çok daha fazla yakalanmaya başlarlar. (Denizaşırı ülkelere [İngiltere, ABD, Mairutus ve diğer varış noktalarına] göç eden Çinliler ve Hintliler ile İsrail'e göçen Yemenli ve Etiyopyalı Yahudiler bu olgunun örnekleri arasındadır.) Kentsel hastalıkların, Papua Yeni Gine, Çin ve birçok Afrika ülkesinin de aralarında olduğu birçok gelişmekte olan ülkede, kırsal alanlardan kentlere göç eden ve bundan dolayı da yerleşik yaşama geçip marketlerden gıda almaya başlayan kesimler arasında yaygınlaştığı belirtilmektedir. Son olarak, Avrupalı olmayan ve göç ederek Batılı yaşam tarzına geçmiş olan bazı gruplar arasında bazı başka salgınlar, hâlâ yaygındır ve bu gruplar diyabet hastalıkları ve diğer BOH'ların dünyada en yoğun görüldüğü yerler olarak ün kazanmışlardır. Kitaplarda bu konuda sıklıkla adı geçen toplumlar arasında Amerika'daki Pima yerlileri, Yeni Gine'deki Wanigela halkı ve çok sayıda Yerli Avustralyalı grup vardır.

Bu dört adet doğal deney alanı, daha önceden geleneksel yaşam tarzlarına sahip olup da Batılı yaşam tarzlarını neye mal olursa olsun benimseyenlerin, sonunda BOH salgınlarına nasıl yakalandıklarını gözler önüne seriyor. Bu doğal deneylerin bize söylemediği şey, daha derin bir analiz yapmadan Batılı yaşam tarzının hangi özgün bileşeninin bu salgınları tetiklediğidir. Bu yaşam tarzının birbirine bağımlı birçok bileşeni vardır: daha az fiziksel aktivite, yüksek kalori alımı, kilo alma ve obezite, sigara içme, yüksek miktarda alkol tüketimi ve yüksek oranda tuz tüketimi. Diyeti oluşturan bileşenler arasında genellikle lifli gıdalar azalmış ve

basit şekerler (özellikle de früktoz) ile doymuş yağlar artmıştır. Bu değişikliklerin çoğu, ya da hepsi bir nüfus Batılılaştığı zaman gerçekleşmektedir ve bu da, bunlardan hangisinin diğerlerine göre BOH'lara daha fazla yol açtığını belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Birkaç hastalık için kanıtlar çok belirgindir: sigara en çok ciğer kanserine yol açmaktadır, daha fazla tuz alımı ise yüksek tansiyon ve kalp krizlerinin önemli bir nedeni olarak görülmektedir. Fakat, diyabet ve birkaç kalp-damar hastalığı gibi diğer hastalıklar için, hangi faktörlerin bir arada bulunmasının daha fazla risk yarattığını henüz söyleyemiyoruz.

Bu alandaki anlayışımızı, özellikle de S. Beton Eatoyn, Melvin Kommer ve Marjorie Shosta'ın öncü çalışmaları geliştirmiştir. Bu yazarlar bizlerin "Paleolitik diyetimizi" –yani avcı-toplayıcı atalarımızın ve hâlâ yaşayan çağdaş avcı-toplayıcıların diyeti ve yaşam tarzı– ve atalarımız ile modern Batılılaşmış nüfusların hastalıkları arasındaki temel farklarla ilgili bilgileri bir araya getirmişlerdir. Onlar bizim uygarlığımızın bulaşıcı olmayan hastalıklarını, hâlâ büyük oranda paleolitik yaşam tarzına uygun olan bedenlerimizin genetik yapısı ile şu andaki diyet ve yaşam tarzımız arasındaki bazı uyumsuzluklara bağladılar. Bu hipotezlerini test etmek için uygarlığımızın bu yeni hastalıklarının diyet ve yaşam tarzımızı değiştirince azalıp azalmadığını test etmeyi önerdiler. Onların orijinal makalelerindeki ve kitaplarındaki referanslar bu bölümün sonundaki İleri Okumalar Bölümü'nde bulunabilir.

Batılı yaşam tarzıyla ilişkilendirilen bulaşıcı olmayan hastalıklar konusu, galiba bu kitabın geleneksel yaşam tarzlarından edinilmiş en pratik dersleri içeren yönüdür. Genelde, irdelemiş olduğum gibi geleneksel insanlar BOH'lara yakalanmazlarken, yine genelde Batılı yaşam tarzlarına sahip insanların çoğu da BOH'lardan ölürler. Elbette, burada geleneksel yaşam tarzlarını olduğu gibi kendimize uyarlayalım demiyorum, devletleri yıkıp birbirimizi tekrar öldürmeye başlayalım, bebek öldürmeleri tekrar baş-

latalım, din savaşlarına girelim ve sıklıkla aç kalalım hiç demiyorum. Aslında demek istediğim şey, geleneksel yaşamın bizi BOH'lara karşı koruyabilecek olan özel bileşenlerini yaşamlarımıza uyarlamayı önermekten ibarettir. Buna ilişkin tam bir yanıt, geniş bir araştırma konusudur, ama yine de bu yanıt her durumda geleneksel düşük tuz tüketimini içerecek, fakat devletsiz bir toplumda yaşamayı içermeyecektir. Dünyadaki on milyonlarca insan daha sağlıklı yaşamlar sürdürebilmek için, bilinçli olarak içinde bulunduğumuz çeşitli risk unsurları anlayışımızı zaten yaşam tarzlarına uyarlamışlardır. Bu bölümün geri kalanında, BOH salgınlarını daha detaylı bir şekilde inceleyeceğim, yani aşırı tuz tüketiminin ve diyabetin sonuçlarını.

Tuz tüketimimiz

Tuz kategorisine kimyacılar açısından birçok farklı kimyasallar girer, ama biz sıradan insanların tuz dediği şey sodyum klorürdür. İşte bizim sevdiğimiz, yemeklerimize lezzet kattığımız, bol bol tüketip sonra da hasta olduğumuz *tuz* budur. Günümüzde tuz, her masanın üzerinde duran tuzluklardan ve en nihai olarak da bir marketten gelir. Ucuzdur ve sınırsız miktarlarda temin edilebilir. Bedenlerimizin tuzla olan temel sorunu ondan kurtulma sorunudur ve biz bunu idrarımız ve terleyerek bolca yaparız. Dünyadaki ortalama kişi başına günlük tuz tüketimi 9-12 gram arasında olmakla beraber aralık 6 ile 20 gram civarındadır (en çok Asya'da).

Tuz, geleneksel olarak tuzluklardan akmasa da, çevreden bir şekilde yine de alınır. Dünyanın eskiden olduğu gibi tuzluklardan tuz akmayan bir dünya olduğunu düşünsenize, her hâlde o zaman ondan kurtulmaktan çok edinmekle uğraşırdık. Bunun nedeni, çoğu bitkinin çok az sodyum içermesidir, otçul hayvanlar da tuz elde etme sorunları yaşarlar. İşte hayvanlar bu nedenle bazen tuz

yataklarına tuz yalamaya giderler. Geyikler, antiloplar bunu yaparlar, ama aslanlar ve kaplanlar yapmaz. Çok et tüketen Inuit ve Sanlar gibi avcı-toplayıcılar, bu sayede tuz ihtiyaçlarını hazır karşılamış olurlar, onların bile toplam tuz tüketimleri günde sadece 1-2 gramdır, çünkü onların avlarının sodyum zengini hücre dışı sıvıları ve kanı hayvan kesilip pişirilirken yok olur. Geleneksel avcı-toplayıcılar ve çiftçiler bitkisel ağırlıklı ve sınırlı et bulunan bir diyete sahiptirler. Kıyılarda ya da karasal bölgelerdeki tuz kaynaklarına yakın yaşayanlar tuza erişim sağlayabilirler. Örneğin Solomon Adalarındaki Lau halkının ortalama tuz tüketimi 10 gram civarındadır, çünkü onlar kıyıda yaşarlar ve yemeklerde tuzlu su kullanırlar. İran'ın hayvancılıkla geçinen göçebe (Türk kökenli. E. N.) Gaşgai halkı da toprağın yüzeyinde doğal tuz kaynaklarının olduğu bölgelerde yaşarlar.

Bununla beraber, günlük tuz tüketimleri ölçülmüş olan düzinelerce diğer geleneksel avcı-toplayıcılar ve çiftçilerde ise ortalama miktar 3 gramın altındadır. Bu değer en düşük olarak Brezilya'nın Yanomamo yerlileri arasında ölçülmüştür, onların temel besin maddesi sodyum yönünden fakir olan muzdur ve onlar günde ancak 50 miligram tuz elde edebilmektedirler. Bu değer, tipik bir Amerikalının günlük tuz tüketiminin 1/200'üne denk gelir. *Consumer Reports* dergisi tarafından yapılan analizlerde tek bir Big Mac hamburgerde 1,5 gram (1500 miligram) tuz ölçülmüştür. Bu rakam Yanomamoların bir aylık tuz tüketimine denktir. Benim Los Angeles'taki evime yakın bir Çin-Amerikan lokantasında muhtemelen bir rekor kırılmaktadır. Onların çifte kavrulmuş noodle (erişte) karma menü tabağı analiz edildiğinde, bir tabak yemekte Yanomamoların bir yıllık tuz tüketimine denk gelen 18,4 gram tuz olduğu görülmüştür.

Bundan dolayı geleneksel insanların canları çok tuz çeker ve tuz elde etmek için uzun mesafeleri göze alırlar. (Bizim de canımız tuz çeker: sadece bir gün taze ve tuzsuz işlenmemiş gıda ye-

meyi deneyin, ondan sonra sofranızdaki tuzlukla tuzladığınız yemekler bakın size nasıl lezzetli gelecekler.) Yeni Gine'nin doğu tarafındaki benim de birlikte çalıştığım yaylacıların temel diyetlerinin yüzde 90'ı çok düşük sodyum içeren tatlı patateslerden oluşuyordu. Onlar bana, Avrupalılar gelmeden ve onlarla ticaret başlamadan birkaç on yıl öncesine kadar tuz yapmak için harcadıkları çabaları anlattılar. Belirli tür bitkilerin yapraklarını bir araya getiriyorlar, onları yakıyorlar, küllerini kazıyorlar, suda süzüyorlar ve katı maddeleri alıp en sonunda da çok az miktarlarda acı bir tuz elde edebiliyorlardı. Batı Yeni Gine Highlands'inden Dugum Dani halkı vadilerindeki iki doğal tuzlu su kaynağından tuz elde ediyordu. Onlar süngersi bir muz koçanını göletin içine batırıyorlardı, koçan tuzlu suyu emince onu çıkarıp güneşte kurutuyorlar, külleşene kadar yakıyorlar sonra külün üzerine su serpiyorlar ve bu külü satmak ve kullanmak üzere hamur hâline getiriyorlardı. Bu geleneksel çabalardan çok az ve saf olmayan tuz elde edilebiliyordu, bu nedenle Yeni Ginelilerin Batılı restoranlarda masalardaki tuzluklardan akan tuzu gördüklerinde onu her öğünlerinde bol bol kullanmaya dayanamayacakları bellidir.

Devletlerin yükselişiyle tuz, tuzlu su kurutma tavaları, tuz madenleri ve yüzeysel kaynaklardan endüstriyel olarak üretilmeye ve geniş çapta yaygın bir gıda maddesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Onun tatlandırmaya yönelik kullanımı yanında, Çin'de yaklaşık 5 bin yıl önce gıdaların kış için saklanması için de kullanılmıştır. Tuzlu balık ve tuzlu et Avrupa'nın da gıda kaynakları arasına girmeye başlamıştır ve böylece tuz dünya da en çok ticareti yapılan ve vergilendirilen ürün hâline gelmiştir. Romalı askerlere ücretleri tuzla ödenirdi. İngilizcedeki ücret anlamına gelen "salary" (ücret) Latince "money" (para) ya da "coin"den (madeni para) değil Latince "salt" (tuz) sözcüğünden gelmektedir. Tuz için yapılan savaşlar vardır; tuz vergileri yüzünden devrimler olmuştur. Mahatma Gandi Hindularla birlikte İngiliz sömürge yasasını

çiğneyerek plaja gitmiş, tuzlu sudan tuz elde edip İngilizlerin koyduğu tuz vergisini ödemeyi de ret etmiştir.

Hâlâ büyük oranda geleneksel günlerimizden kalma düşük tuz oranlarına alışık olan bedenimiz, göreceli olarak yüksek tuz içeren diyetlerle fazla tuz almaya başlamıştır; bu durum hemen hemen bütün bulaşıcı olmayan hastalıklar açısından bir risk faktörü oluşturmaktadır. Tuzun zararlı etkilerinin çoğu, aşağıda irdeleyeceğim kan basıncının artması aracılığıyla oluşmaktadır. Yüksek kan basıncı (ya da yüksek tansiyon) genel olarak kalp-damar hastalıkları ve kalp krizlerinin, diğer kalp hastalıklarının, miyokardiyal enfarktüs gibi hastalıklar kadar 2. tip diyabet ve böbrek hastalıklarının da en temel nedenlerinden birisidir. Tuz tüketiminin yüksek kan basıncından bağımsız sağlıksız etkileri de vardır. Damarlarımızı kalınlaştırıp sertleştirir, damarlarda pıhtı birikimlerine ve kalbin sol karıncığının büyümesine yol açar, bunların hepsi de kalp-damar hastalıkları riskini artırır. Yine yüksek tansiyondan bağımsız bir olumsuz etkisi de felç ve mide kanseri riskini artırmasıdır. Son olarak da, tuz tüketimi dolaylı olarak ama önemli oranlarda obeziteye de katkıda bulunur (neticede bu da bulaşıcı olmayan diğer birçok hastalığa etkide bulunacaktır). Susuzluğumuzu artırır ve birçok kişi bu durumda çok şekerli yüksek kalorili meşrubatlar içerler.

Tuz ve tansiyon

Gelin şimdi, yüksek kan basıncı ve yüksek tansiyon konusunda hızlı bir kursa girelim. Doktor sizin kolunuza bir lastik geçirip şişirdiği ve lastiğin havasını indirirken bir yandan da dinlemede kalıp size, "Kan basıncınız 120'ye 80" (12'ye 8) dediğinde bu rakamların ne anlama geldiğini anlamanıza yardımcı olacaktır. Kan basıncı cıva milimetreleri birimiyle ifade edilir: bu kan basıncını-

zın bir cıva sütununu ne kadar yukarıya kaldırdığına bağlıdır, Allah korusun ama atardamarınızı bir anda dikey bir cıva sütunuyla ilişkilendirilmiş olduk. Doğal olarak, kan basıncınız kalbinizin her atışında oluşan dolaşımda değişecektir; kalp sıkınca yükselecek ve kalp gevşeyince de düşecektir. Bundan dolayı, doktorunuzun ilk ve son ölçtüğü rakamlar (örneğin 120'ye 80 milim cıva), sırasıyla her kalp atışındaki en yüksek (sistolik basınç da denir) ve en düşük (diastolik basınç da denir) kan basıncı değerini ifade eder. Kan basıncı bir şekilde pozisyonunuza, faaliyet ve endişe durumunuza göre değişebilir, bu nedenle bu ölçümün uzanmış hâlde ve sakinken yapılması gerekir. Bu şartlar altında 120'ye 80 Amerikalılar için normal ve ortalama bir kan basıncıdır. Normal kan basıncıyla, yüksek kan basıncı arasında çok keskin bir nokta ve ayrım yoktur. Eğer daha yüksek kan basıncınız varsa kalp krizi, felç, böbrek rahatsızlıkları ya da aort yırtılma riskinizin de daha fazla olduğunu gösterir. Genellikle tansiyon aleti 140 ile 90'dan yüksek değerler gösteriyorsa, bu devamlı oluyorsa kronik yüksek tansiyonunuz var demektir, bununla beraber, bazı insanlar daha 50 yaşındayken daha düşük değerlere sahip olabildikleri hâlde kalp krizinden ölebilmektedir ve diğerleri çok yüksek değerlere rağmen ya bir trafik kazasından ölecekler ya da 90 yaşlarına kadar yaşayacaklardır.

Kısa vadede, kan basıncınız endişenize ya da zorlu bir fiziksel aktiviteye bağlı olarak artar. Bununla beraber, uzun vadede, o başka faktörlere bağlı olarak da artabilir ve bu faktörlerden biri özellikle tuz tüketimi (aşağıda nedenlerini irdeleyeceğiz) ve yaşın ilerlemesidir (Batılı modernler de bu böyleyken, geleneksel insanlarda yaşa bağlı tansiyon görülmez). Tuz tüketimi ile kan basıncı arasındaki ilişki 2 bin yıl önce oluşturulan bir Çin tıp metninde de geçer. Adı *Huangdi neijing suwen* olan bu metinde, "Bundan dolayı, çok miktarda tuz alınırsa, kalp atışı sıklaşır ve sertleşir," denmektedir. En yakın hayvan akrabalarımız olan şempanzeler

üzerinde son zamanlarda yapılan deneyler günlük olarak 6-12 gram tuz içeren (Batı diyetindeki çoğu insanın tuz tüketimi kadar) Purina Maymun Chow diyeti tüketenlerin tansiyonlarının 120'ye 50 olduğunu göstermiştir, fakat bu değerler yaşa bağlı olarak artmaktadır (Batı diyeti uygulayan insanlarda da olduğu gibi). Bir yıl ve yedi ay sonra tuz diyeti bu maymunlarda günlük 25 grama çıkarılmıştır. Bu defa şempanzelerin tansiyonu 155'e 60'a yükselmiştir. Bu onları, insan standartlarında en azından sistolik kan basıncı açısından yüksek tansiyonlu sınıfına sokar.

Biz insanlar açısından tuz tüketiminin, en azından çok az ve çok fazla tuz tüketiminin kan basıncını etkilediği açıktır. 1980'lerde, dünyadaki 52 halk içinde tuz tüketimi ve kan basıncı arasındaki ilişkinin oluşturduğu değerleri ölçmek için tek tip bir yöntem kullanan uluslararası INTERSALT projesi geliştirildi. Daha önce de sözünü ettiğim dünyanın kaydedilmiş en düşük tuz tüketen nüfusu, Brezilya'nın Yanomamo yerlileridir ve aynı zamanda dünyanın 96'ya 61 gibi şaşırtıcı derecede en düşük kan basıncı da oradadır. Ondan sonra gelen, en az tuz tüketen iki halk, Brezilya'nın Xingu yerlileri ile Papua Yeni Gine Highlands'indeki Asoro Vadisi halklarıdır ve onların kan basınçları da sonraki en düşük iki sırayı oluşturur (sırasıyla 100'e 62 ve 108'e 63). Bu üç halk ve dünyadaki geleneksel yaşam tarzı olan birkaç düzine diğer halk arasında, Amerikalılar ve diğer tüm Batılılaşmış ulusların tersine, ilerleyen yaşa bağlı olarak kan basıncında bir artış görülmemektedir.

Diğer uçta ise, doktorlar Japonya'ya, bu ülkedeki ölümcül felçlerin sıklığı nedeniyle bir felç ülkesi gözüyle bakarlar (Japonya'nın bir numaralı ölüm nedeni ve ABD'den beş kez daha sık). Bunun nedeni çok tuzlu beslenme rejimleri ve buna dayalı yüksek tansiyondur. Japonya'da bu faktörler Japonya'nın kuzeyindeki, Akita Bölgesi'nde en üst düzeyine ulaşır. Bu bölge Akitalı çiftçilerin yetiştirdiği ve tuzla tatlandırdıkları lezzetli pirinciyle ünlüdür, bu pirinçleri tuzlu mango çorbasıyla içerler ve alternatif olarak da

yemekler arasında turşu yerler. Günde 5 gramdan daha az tuz tüketmeyen (Bu miktar Yanomamo yerlilerinin bir aylık tuz tüketimine denktir) 300 yetişkin Akitalı üzerinde yapılan araştırmada, bu grubun günlük ortalama tuz tüketimi 27 gramdır ve en çok tuz tüketen kişi de inanılmaz bir şekilde 61 gram tuz tüketmektedir –bu miktar ABD'deki süpermarketlerde satılan klasik 730 gramlık tuz paketini bir kişinin 12 günde bitirmesi anlamına geliyor. Akitalı rekortmenimizin bir günde tükettiği tuzu bir Yanomamo yerlisinin tüketmesi için bir yıl üç ay geçmesi gerekir. Akita'da ortalama kan basıncı 50 yaşına kadar 151'e 93'tür ve bu değerler hipertansiyonu standart hâline getirmektedir. Sürpriz olmayan bir şekilde Akita'da felç sonucu ölüm sıklığı Japonya'nın ortalamasından bile fazladır ve bazı Akita köylerinde nüfusun yüzde 93'ü 70'ine varmadan ölmektedir.

Böylece tuz tüketiminin aşırı uçlarıyla kan basıncı arasındaki ilişki çok çarpıcı bir şekilde kanıtlanmıştır: çok düşük tuz tüketimi çok düşük kan basıncına yol açmakta ve çok yüksek tuz tüketimi de çok yüksek kan basıncına yol açmaktadır. Bununla beraber, çoğumuz Yanomamo yerlileri ya da Akitalı çiftçiler gibi aşırı uçlarda tuz tüketimi yapmıyoruz. Bunun yerine, tuz tüketimimiz daha mütevazı aralıklarda değişiyor, dünya tuz tüketiminin ortalama değerlerine yakın olan halklar arasında kan basıncında da ortalama etkiler gözleniyor. Birkaç nedenden ötürü, bu orta seviyedeki etkileşimlerin değişik biçimleri üzerinde yine de bazı tartışmaların olması şaşırtıcı değildir. Orta seviye, dar bir tuz tüketimi aralığına dağılır: örneğin, INTERSALT araştırması kapsamındaki 52 nüfusun 48'inde (Yanomamolar ve düşük tuz tüketen diğer üç halk hariç bütün halklar) günlük tuz tüketimi 6 ile 14 gram arasındadır. Çoğu halk içinde tuz tüketimi ve kan basıncındaki bireysel farklılıklar nüfuslar arasındaki ortalama farlılıklara göre çok daha büyük ve tuhaflaşma eğilimi göstermektedir. Tuz tüketimini tutarlı bir şekilde ölçmek, insanları hastanelerdeki metabolik koğuşların koşul-

larında yalıtıp yedikleri besinleri ve idrarlarını ölçmedikçe, son derecede zordur. Yanomamo yerlilerinin orman şartlarında ve hastane koğuşları dışında, normal yaşamlarını sürdüren kent sakinleri açsından bu ölçümü yapabilmek ise tamamen imkânsızlaşır. Bunun yerine tuz alımı 24 saatlik idrar tahlilleriyle ölçülür, fakat bu değerler de, kişinin belli bir günde büyük bir Big Mac ya da bir teneke tavuklu noodle çorbası gibi şeyler yemesi gibi nedenlerle günden güne büyük değişimler gösterir.

Bu belirsizliklere rağmen, yapay olanlar kadar birçok doğal deney de tuz alımının normal aralıktaki farklılaşmasının kan basıncını etkilediğine işaret etmektedir. Bölgesel farklılıklar, göçler ve bireysel farklılık, doğal deneyler sağlamaktadır. New Foundland ve Solomon Adaları'nda kıyı kesimlerinde yaşayan halkların tuz tüketimi iç kesimdeki halklardan fazladır; benzer biçimde kırsal kesimde tuz gölü yakınlarında yaşayan Nijeryalıların da tuz tüketimi tuz gölüne daha uzak olanların tüketiminden fazladır; bu vakalarda yüksek tuz tüketen topluluklarda daha yüksek kan basıncı olduğu saptanmıştır. Kenya'nın ya da Çin'in kırsal kesimlerinde yaşayanlar kentlere göçtükleri zaman sıklıkla tuz tüketimi fazlalaşmakta ve buna paralel olarak kan basıncı da artmaktadır. Japonya'da, Akita özelinden söz etmiş olduğumuz gibi tuz tüketimi güneyden kuzeye nerdeyse iki katına çıkmaktadır ve tuz tüketimi trendi hipertansiyon ve felç eğilimleriyle paralel bir çizgi izlemektedir. Tek bir kentteki (Takayama) bireysel Japonlar arasında, hipertansiyon ve felçten ölümler yine tuz tüketimine paralel olarak artmaktadır.

Yapay deneyler için konuşacak olursak, 30 gün boyunca düşük (hafif) tuz diyeti uygulanan Amerikalılar, 10 gün boyunca yüksek (hafif) tuz diyeti uygulanan Yeni Gineliler ve 7 gün için düşük ve yüksek tuz diyeti uygulanan Çinlilerin kan basınçlarında tuz tüketimi miktarına paralel olarak azalma ya da artma olduğu saptanmıştır. Epidemologlar, Hollanda'nın Lahey kentin-

deki bir semtte 476 yeni doğan bebeğin anneleriyle işbirliği yapmış ve bebekleri rastlantısal olarak belirlemişlerdir (çoğu emzirilen bebeklerdir). Bu bebekler, altı ay için ek olarak içeriğindeki tuz miktarı açısından 2,6 faktör farklılaşan iki ek besinle beslendiler. Kontrollü tuz verilen bu altı aylık süre boyunca çok tuz alan bebeklerde kan basıncının, az tuz alan bebeklere göre hafif yüksek olduğu gözlenmiştir. Bu altı aylık dönemden hemen sonra, bebeklerin 15 yıl boyunca istedikleri gibi serbest olarak besin almaları sağlanmıştır. İlginç bir şekilde, bebeklerde bu altı aylık kontrollü tuz alımının sonuçlarının kalıcı olduğu gözlenmiştir: onlu yaşlarına gelen bu gençlerde, bebekken yüksek tuz alanların kan basıncı hâlâ yüksek ve az tuz alanların da kan basıncının hâlâ düşük olduğu belirlenmiştir (Belki de, bunun nedeni fazla tuz alanların daha tuzlu yemekleri tercih etmeye devam etmeleri olabilir). Son olarak, en azından dört ülke, ortalamaların üzerinde tuz tüketimine bağlı olarak felç hastalığından ölümlerin sık yaşanmasıyla ünlüdür. Bu ülkeler Çin, Finlandiya, Japonya ve Portekiz'dir. Bu ülkelerde hükümetlerin yaptığı ve yıllar hatta on yıllar süren kamuoyu bilinçlendirme ve eğitim kampanyaları yerel ve ulusal düzeyde kan basıncı ve felcin neden olduğu ölümlerin azalmasını sağlamıştır. Örneğin Finlandiya'da, tuz tüketiminin azaltılması başarılınca ortalama kan basıncı da düşmüş ve böylece felç ve kalp-damar hastalıklarından ölüm oranı yüzde 75-80 oranında azaltılmıştır. Bu önlemler Finlandiya halkının ortalama yaşam süresinin 5-6 yıl uzamasına neden olmuştur.

Yüksek tansiyonun nedenleri

Yüksek kan basıncıyla baş etmek durumunda olan bizler, bu soruna tuz tüketimi dışında yol açan nedenlerden haberdar olmalı ve fazla tuz tüketiminin neden bazı bireylerde sorun yaratmadığını

ve diğerlerinde yarattığını bilmeliyiz. Sahi, neden bazılarımızın kan basıncı diğerlerinden çok daha fazladır? Gerçek şu ki, tek bir belirgin nedene bağlı yüksek tansiyon, hastaların sadece yüzde 5'inde görülür, hormonal dengesizlikler ya da oral yoldan alınan doğum kontrol ilaçları bu tür kolayca saptanabilen belirgin nedenler arasındadır. Oysa hastaların yüzde 95'i için böyle çok belirgin nedenlerden bahsedilemez. Bu cahilliğimizi "birincil yüksek tansiyon" terimiyle kliniksel olarak örteriz.

Birincil yüksek tansiyonda, genetik faktörler kan bağı olan kişilerdeki vakaların birbirlerine benzerlikleri irdelenerek saptanabilir. Aynı evde yaşayan insanlar arasında tüm genleri paylaşan tek yumurta ikizlerinin kan basıncı birbirlerinin hemen hemen aynıdır; birbirlerinin genlerinin yaklaşık olarak yarısını taşıyan farklı yumurta ikizleri, sıradan kardeşler ya da ebeveynler ve biyolojik çocuklar arasında bu benzerlik azalsa da hâlâ büyük bir benzeşme söz konusudur. Doğrudan genetik paylaşımı olmayan, fakat aynı haneyi ve ortamları paylaşan evlat edinilmiş kardeşler, evlat edinilmiş çocuklar ve onların ebeveynleri arasındaki benzeşme hâlâ düşük orandadır. (İstatistik ve ilişki katsayılarına aşina olanlar için, kan basıncı ilişki katsayısı tek yumurta ikizlerinde 0.63 iken, farklı yumurta ikizleri ve ebeveyn-biyolojik çocuk arasında 0,5 ve evlatlık kardeşler ve evlatlık çocuk-ebeveyn arasında da 0,05 olduğunu belirtelim. Tek yumurta ikizleri arasındaki ilişki katsayısının 1.0 değeri alması, kan basıncının onlar arasında nerdeyse tamamen genetik faktör tarafından belirlendiğini gösterir ve bu, kan basıncınız üzerinde [anneniz size gebe kaldığı andan itibaren] hiçbir kontrolünüz olamayacağı anlamına gelir.) Genlerinizin kan basıncınız üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğu bellidir, fakat çevresel faktörler de rol oynar, çünkü tek yumurta ikizlerinin bile, kan basıncı çok benzer olsa da yine de birbirine eş değildir.

Bu sonuçları dikkate alarak, gelin şimdi yüksek tansiyonu Tay-Sachs gibi basit bir genetik bozuklukla karşılaştıralım.

Tay-Sachs bozukluğu tek bir gendeki bozukluktan kaynaklanır; bütün Tay-Sachs hastalarında aynı tek gen bozuktur. Bu geninde sorun olan herkes kesin bir şekilde Tay-Sachs bozukluğundan hayatını kaybeder, kurbanın yaşam tarzı ve çevresel şartların burada hiçbir rolü söz konusu değildir. Buna karşın yüksek tansiyon, her biri bireyin yüksek kan basıncına etki edebilen farklı genlerle ilgilidir. Bundan dolayı, farklı yüksek tansiyon hastalarının durumları farklı gen bileşenlerine bağlı olabilir. Dahası, genetik olarak yüksek tansiyona açık olan birisinde belirtiler yine de yaşam tarzına bağlı olarak ortaya çıkar. Bundan dolayı, yüksek tansiyon genetikçilerin araştırmalarında tercih ettikleri, şu nadir nedenselliklere sahip, homojen ve entelektüel olarak kolay ayırt edilebilen hastalıklardan değildir. Bunun yerine, bu hastalığın da diyabet ve ülser gibi karışık (heterojen) bir nedenler seti vardır ve çevresel faktörler ve duyarlı bir genetik geçmişle karşılıklı etkileşim hâlindedir.

Yüksek tansiyon riskine katkıda bulunan birçok çevresel ya da yaşam tarzına bağlı faktör, farklı koşullar altında yaşayan insan grupları içindeki yüksek tansiyon sıklıklarını inceleyen araştırmalarca belirlenmiş durumdadır. Sonuçta, tuz tüketimi dışındaki diğer risk faktörleri arasında obezite, egzersiz, yüksek miktardaki doymuş yağ ve alkol tüketimi ve düşük kalsiyum alımı vardır. Bu yaklaşımın kanıtı, yaşam tarzlarını varsayılan risk faktörlerini asgariye düşürecek şekilde düzenleyen ve kan basınçlarını düşürmede başarı sağlayan yüksek tansiyon hastalarıdır. Doktorlarımızdan şu klişeleri sıklıkla duyarız: tuzdan ve stresten uzak dur, kolesterol, alkol ve doymuş yağ tüketimini azalt, kilo ver, sigarayı bırak ve düzenli egzersiz yap.

Peki, o zaman tuzla kan basıncı arasındaki ilişkiler nasıl yürüyor? Yani tuz tüketimini etkileyen psikolojik mekanizmalar, kan basıncının bazılarında yükselmesine neden olurken, bazılarında olmuyor mu? Bunun açıklaması, büyük oranda bedenin hücre

dışı sıvılarındaki artışa dayanır. Normal insanlar, tuz tüketimini artırdıklarında, fazla tuz böbrekleri tarafından idrarlarına karıştırılıp dışarı atılacaktır. Fakat tuzları ayrıştıran böbrek mekanizmaları sorunlu olan insanlarda, böbreklerin bu işlevi, artan tuz tüketimini karşılaşamayabilir. Sonuçta, bedende tutulan tuz miktarı artmaya başlar ve bu da insanlarda susuzluk hissi yaratır. Onlar da hâliyle su içerler ve bu da kan hacminin artmasına neden olur. Bunun sonucunda, kalp daha fazla atmaya başlar ve kan basıncı yükselir; bu da yüksek basınç sayesinde böbreklerin daha fazla su ve tuz filtrelemesine yol açar. Sonuç yeni bir kalıcı durumdur, tuz ve su ayrıştırması yine dengeye gelir, fakat daha fazla su ve tuz bedende birikir ve kan basıncı yükselir.

Fakat neden bazı insanlarda fazla tuz tüketimi yüksek tansiyona neden olurken diğerlerinde olmaz? Neticede, "normal" kabul edilebilecek günlük 6 gram sınırının üzerinde tuz tüketen insanların çoğunda yüksek tansiyon görülmez. (En azından Batılı doktorlar onların kan basıncının normal olduğunu düşünürler, ama Yanomamo doktorlarına göre bu seviyeler hiç de normal değildir.) Yani neticede, fazla tuz tüketimi otomatik olarak herkeste yüksek tansiyona yol açmaz; bu sadece bazılarında görülür. Peki ama onların diğerlerinden farkı nedir?

Doktorlar, aldıkları tuz miktarına göre kan basınçları değişen kişileri "tuz-duyarlı" diye adlandırır. Yüksek tansiyonlu bireylerin normal tansiyonlu bireylere göre tuz duyarlılıklarının göreceli olarak iki katına çıktığı görülmektedir. Yine de, yükselen kan basıncına bağlı ölümlerin çoğu yüksek tansiyon hastaları (tansiyonları 140'a 90'ın üzerinde olan) arasından değil, normal tansiyonlu ve kan basınçları mütevazı yükselişler gösteren kişilerdir –çünkü normal tansiyonlu insanlar sayısal olarak yüksek tansiyonlu olanlardan çok daha fazladır ve yüksek tansiyonlu hastaların ölüm riski faktörü daha fazla olduğu hâlde, normal tansiyonlular sayıca çok olduklarından ölüm sayısı da çok olmaktadır. Yüksek tansi-

yonlu ve normal tansiyonlu kişiler arasındaki fizyolojik farklılıklara bakacak olursak, yüksek tansiyonlu hastaların sorununun büyük oranda böbreklerinde bir yerlerde yattığı görülmektedir. Normal tansiyonlu bir farenin böbreği, yüksek tansiyonlu bir fareye nakledildiğinde ya da normal tansiyonlu bir hastanın böbreği, çok ciddi yüksek tansiyonlu bir başka insana bağışlandığında alıcıların kan basıncının düştüğü görülmüştür. Buna karşın, yüksek tansiyonlu bir farenin böbreği, normal tansiyonlu bir fareye nakledildiğinde bu sonrakinin kan basıncının yükseldiği gözlenmiştir.

Yüksek tansiyonlu bir hastada, hastalığın kökeninde böbreğin yattığına ilişkin bir başka kanıt da, kan basıncını etkileyen insan genlerinin çoğunun, böbreklerin sodyum işlemesi ile ilgili olan protein şifrelerinde olduğunun ortaya çıkarılmış olmasıdır. (Tuzun sodyum klorür olduğunu anımsayın.) Böbreklerimiz sodyumu iki safhada ayrıştırır: birincisinde glomerulus denen bir filtreleme yapar, başlangıçta her böbrek kan plazmasını (tuz içeren) bu tüpler içinde filtre eder; ikinci aşamada filtre edilen sodyumun çoğu glomerulusun ötesindeki tüplerde kan tarafından yeniden absorbe edilir; filtre edilen ve absorbe olmayan sodyum ise idrar yoluyla dışarı atılır. Bu iki aşamanın herhangi birindeki değişiklikler yüksek kan basıncına yol açabilir: yaşlı insanlar yüksek kan basıncı eğilimlidirler, çünkü onlarda glomerular filtreleme daha zayıftır ve yüksek tansiyonlularda da aynı eğilim vardır, çünkü onların tüplerinde sodyum daha fazla yeniden absorbe olur. Her iki durumda da sonuç –daha az sodyum filtrasyonu ve daha fazla sodyumun yeniden absorbasyonu– daha fazla sodyum ve su tutma hâli ve buna bağlı olarak da daha yüksek kan basıncıdır.

Doktorlar, tüplerinde yüksek oranda sodyumu yeniden absorbe eden yüksek tansiyonlu insanlara "bozuk" diye gönderme yaparlar: örneğin, doktorlar "yüksek tansiyonluların böbreklerinde sodyum boşaltımı yetersizliğine yol açan genetik bozukluk var-

dır," derler. Evrimsel bir biyolog olarak, büyük insan toplumlarının, uzun süreçlerde geliştirmiş oldukları, ama şimdi zararlı bir görüntü arz ettiğinden dolayı da "bozukluk" olarak değerlendirilen bir özelliğini ne zaman görsem, içimde hemen uyarı çanları çalmaya başlar. Ortada yeterli sayıda kuşaklardan oluşan bir süreç varsa, yaşama şansını engelleyen genlerin, bir şekilde hayatta kalma şansını artırmıyor ve yeniden üretimde başarı sağlamıyorsa aktarılıp yayılması çok düşük bir olasılıktır. İnsan tıbbı, görünüşte bozuk genlerin, kabul edilmiş karşı dengeleyici etkilerine ilişkin örneklerle doludur. Örneğin, orak hücresi hemoglobini, anemiye yol açabilen değişime uğramış (mutant) bir gendir ve zararlı olduğuna hiç şüphe yoktur. Fakat bu gen, bir yandan da sıtmaya karşı bazı korumalar sağlar. Bu nedenle de, bu genin Afrika ve Akdeniz'in sıtma yoğun bölgelerindeki net etkisi pozitiftir. Böylece, tedavi görmeyen yüksek tansiyonluların böbreklerinin tuz tutması sonucu neden ölme eğiliminde olduklarını anlamak için, insanların böbreklerinin hangi şartlarda tuz tutmasının faydalı olabileceğini sorgulamamız gerektiğini anlamış bulunuyoruz.

Bunun yanıtı basittir. İnsanlık tuzlukların son dönemdeki yaygın kullanımına geçmeden önce, tarihinin büyük bölümünde tuz elde etme imkânlarının kısıtlı olduğu koşulları yaşayan böbrekleri, aşırı terlemeden ya da ishal nöbetlerindeki tuz kayıplarının kaçınılmaz etkilerinden kaçınmak ve ölmemek için tuzu tutmalıydı. Ancak bu böbrekler tuza olan erişim imkânları artınca, çok fazla tuz tutma ve yüksek tansiyon gibi ölümcül sonuçlara yol açabilecek şekilde zararlı hâle gelmeye başladılar. İşte bu yüksek tansiyonun dünyada son zamanlarda yaygınlaşmasının nedenidir. Şimdi insanlar, tuza kısıtlı erişim imkânlarının olduğu geleneksel yaşam tarzından süpermarketlerin patronu oldukları bir yaşam tarzına geçtiler. Buradaki evrimsel ironiye dikkat edin: şimdi Los Angeles'ın caddelerinde dolaşanlar arasında, ataları on binlerce yıl önce Afrika'nın savaklarında tuz yetersizliği problemine karşı en

iyi savunma sistemini geliştirmiş olanlarımız, aşırı tuz probleminden dolayı ölüm riskine en çok maruz kalanlarımızdır.

Gıdalardan alınan tuz

Daha düşük tuz tüketiminin, sizin için daha sağlıklı bir yaşama açılan kapı olacağına ikna olduysanız, şimdi bunu nasıl yapacağınızı soruyor olmalısınız. Şahsen, eskiden bunu zaten yaptığımı düşünürdüm, oldukça yerinde bir tuz alışkanlığım vardı, çünkü hayatımda asla yemeklerime tuzlukla tuz dökmedim. Hiçbir zaman tuz alımımı ve boşaltımımı ölçmedim, sadece tuz tüketimimin düşük olduğuna inandım. Meğer, şimdi fark ettim ki, tuz tüketimimi ölçecek olsam, Yanomamo seviyelerinin çok üzerinde çıkacağı yine de kesinmiş ve şu yemeklerine tuzlukla tuz serpen Amerikalılarınkinden hiç de çok aşağıda çıkmayacakmış.

Bu üzücü farkındalığın nedeni, normal beslenme biçimimiz sırasında almakta olduğumuz tuzdur. Kuzey Amerika ve Avrupa'da evde yemek yapan ya da sofrada oturan bireysel tüketicinin kendi kontrolü dâhilinde aldığı tuz, alınan toplam tuzun sadece yüzde 12'sini oluşturur. Benim saf dışı bırakabildiğim miktar, işte sadece bu yüzde 12'lik kısımdır. Tuzun yüzde 12'lik kısmı gıdalar taze iken zaten içinde vardır, ve maalesef geriye kalan yüzde 75'i "gizlidir": bu kısım ya marketlerden hazır aldığımız, ya da restoranlarda tükettiğimiz besinlerin içine başkaları tarafından eklenmiş olan tuzdur. Sonuç olarak, Amerikalılar ve Avrupalılar (ben de dâhil), eğer her gün idrar tahlili yaptırmıyorlarsa günlük tuz tüketimlerinin ne miktarda olduğu konusunda fikir sahibi değildir. Bu yüzden, tuzlukları kullanmaktan kaçınmak tuz tüketiminizi yeterince alt seviyelere çekmez: Satın aldığınız ya da restoranlarda yediğiniz besinlerin ne kadar tuz içerdiğini de bilmeniz gerekir.

İşlenmiş gıdalarda, işlenmemiş gıdalara nazaran çok daha fazla tuz bulunur. Örneğin, konserve somon balığında, taze ve tuzlanmamış somon balığı buğulamasından beş kat daha fazla tuz vardır ve marketten aldığınız füme somon balığında ise tuz miktarı 12 katına kadar çıkar. Bir peynirli-köfteli-sandviç ve kızarmış patateslerden oluşan mükemmel bir hızlı-yemek menüsü yaklaşık 3 gram tuz içerir (Amerikalıların günlük ortalama tuz tüketiminin 1/3'ü), bu miktar evde hazırlanan bir kızarmış et ve patatesten oluşan bir menüde bulunabilecek tuzun 13 katına tekabül eder. Konserve biftek salamurası, işlenmiş peynir ve fırınlanmış fıstık, yüksek miktarda tuz içeren diğer bazı işlenmiş gıdalar arasındadır. Ama bana şaşırtıcı gelen şey, ABD ve Birleşik Krallık'taki beslenme rejiminin en büyük tuz kaynağının, tuzlu gıdalar olduklarını pek düşünmediğimiz, ekmek, diğer fırın ürünleri ve kahvaltılık gevrekler gibi tahıldan üretilmiş besinler olmasıdır.

Peki de, üreticiler ürünlerine neden bu kadar tuz katıyorlar? Bunun bir nedeni, yenilemeyecek gıdaları yenilebilir hale getirmenin ucuz bir yolu olmasıdır. Diğer bir neden ette tuz miktarının artırıldıkça içinde tutulan su miktarının da artmasıdır, böylece sonuç olarak nihai et ürününün ağırlığı ucuz bir şekilde yüzde 20 daha artırılabilir. Aslında, üretici bunu yapmakla aynı fiyata daha az et vermektedir, çünkü sattığı şeyin yüzde 17'si ette tutulan su ve yüzde 83'ü ettir. Diğer bir neden de, tuzun susuzluğa yol açan temel etkenlerden birisi olmasıdır: ne kadar tuz tüketirseniz, o kadar sıvı tüketmek istersiniz. Amerikalı ve Avrupalıların içtiği sıvıların çoğu şişelenmiş meşrubatlar ya da sulardır ve onların bir kısmını size tuzlu aperatifleri ve işlenmiş gıdaları satan aynı şirketler üretir. Neticede, halk tuza bağımlı olmakta ve tuzlu besinleri tuzsuz besinlere tercih etmeye başlamaktadır.

Tüketilen tuz kaynaklarındaki önemli bir farklılık, Doğu ve Güney Asya'da ve gelişmekte olan dünyanın büyük bölümünde görülmektedir. Bu, marketten alınan ya da üreticilerin besinlere

kattığı tuz değildir, tüketicinin kendi evinde besinlere eklediği tuzdur. Örneğin, Çin'de alınan tuzun yüzde 72'si yemek yaparken ya da sofrada eklenir ve diğer bir yüzde 8'de tuzlu soya sosundan gelir. Japonya'da alınan tuzun temel kaynakları şöyle sıralanır: soya sosu (%20), tuzlu miso çorbası (%10), tuzlu sebzeler ve meyveler (%10), taze ve tuzlanmış balık (%10) ve restoranlarda eklenen tuz, hızlı-yemek noktalarındaki ve evdeki (%10). Bu, birçok Asya ülkesinde günlük tuz tüketiminin 12 gramı aşmasının da nedenidir. Gelişmekte olan ülkelerde, soslar, baharatlar ve turşuların içindeki tuz da, yemek yaparken katılan tuza eklenmektedir.

Yüksek tansiyon, kalp krizi ve tuzla bağlantılı diğer rahatsızlıkların yol açtığı tıp ve hastane harcamaları ve kaybolan işgücü biçimindeki yüksek ulusal sağlık maliyetleri, şimdi bazı hükümetleri vatandaşlarının tuz tüketimlerini azaltmak için uzun soluklu kampanyalar yürütmeye teşvik ediyor. Fakat hükümetler, bu kampanyaların, işlenmiş besinlere katılan tuz miktarının azaltılması için gıda endüstrisiyle işbirliği yapmadan amacına ulaşamayacağını çabuk fark etmişlerdir. Bu azaltmaların oranı her yıl, ya da iki yılda bir gıdalara katılan tuzun oranının yüzde 10 ya da yüzde 20 gibi zaman içinde düşürülmesidir –bunlar halkın fark edemeyeceği oranlardır. İngiltere, Japonya, Finlandiya ve Portekiz'de 20 ya da 40 yıl boyunca bu tür kampanyalar yürütülmüştür. Tuz tüketimini azaltan bu kampanyaların sonunda ulusal tıbbi harcamalar azalmış ve ulusal sağlık istatistiklerinde daha önce de sözünü ettiğim olumlu gelişmeler kaydedilmiştir.

Bizler sanayileşmiş ülkelerin vatandaşları olarak, gıda üreticilerinin ellerinde çaresiz piyonlar mıyız? Tuz tüketimimizi hükümetlerin etkili anti tuz kampanyaları olmadan azaltamaz mıyız? Aslında, tuzluk kullanmaktan kaçınmanın dışında atabileceğiniz büyük bir adım daha var: taze gıdalar ve az işlenmiş besinlerle sağlıklı beslenebilirsiniz –özellikle de sebze, meyve, lifli besinler,

karmaşık karbonhidratlar, düşük yağlı süt ürünleri ve özellikle de peynir, kepekli tahıllar, kümes hayvanları, balık (evet yağlı balıklar yiyebilirsiniz), bitkisel yağlar ve yemişleri bol tüketirken, kırmızı et, tatlılar, şekerli meşrubatlar, tereyağı, krema, kolesterol ve doymuş yağları da az tüketebilirsiniz. Gönüllülerin katıldığı DASH (Dietary Approaches to Stop Hypertension-Yüksek Tansiyonu Durdurmak İçin Diyet Yaklaşımı) adı verilen böyle bir diyetin, kan basıncını belirgin bir şekilde düşürdüğü görülmüştür.

Herhâlde şimdi, "Hiçbir şekilde, bir on yıl fazladan yaşayacağım diye, lezzeti olmayan düşük yağlı diyetlere katlanamam! Az tuzlu krakerler ve su içerek 80 yıl yaşayacağıma, istediğimi yiyerek ve şarabımı içerek 70 yıl yaşamayı tercih ederim" diye düşünüyorsunuzdur. Aslında DASH diyeti Akdeniz diyeti adı verilen bir diyeti model almıştır, bu diyette lezzetli yağların oranı yüzde 38'dir, adını İtalyanlar, İspanyollar, Yunanlılar ve Fransızların geleneksel olarak yediklerinden alır. (DASH ve Akdeniz diyetlerinde kullanılan yağ tekli doymamış bir yağ türüdür ve bizler için faydalıdır.) Bu insanlar kraker yiyip su içmiyorlar: Batı medeniyetinin en lezzetli mutfaklarının keyfini sürüyorlar. İtalyanlar o harika makarnalarını, ekmeklerini, peynirlerini, zeytinyağlarını ve İtalyan mutfaklarının ve çiftliklerinin abidevi lezzetlerini tüketmek için her gün saatlerini harcarlar, ama onlar yine de ortalamada Batı uygarlığının en ince yapılı insanlarıdır. Yeme biçimleri Akdeniz diyeti dışında her şey olan biz Amerikalıların üçte biri obezdir ve diğer üçte biri de "sadece" fazla kiloludur. Ama buna rağmen, kendimizi hiç olmazsa, bunun karşılığında İtalyan mutfağının zevklerine sahibiz diye teselli bile edemeyiz. Siz de, harika şeylerle beslenip sağlıklı kalabilirsiniz.

Şeker hastalığı

Batının beslenme rejimleri şeker ve şekere dönüşen karbonhidrat ağırlıklıdır ve tuz nasıl yüksek tansiyona yol açıyorsa şeker de şeker hastalığına (diyabete) yol açar. İkiz oğullarım henüz sağlıklı yeme alışkanlıkları edinmek için çok gençler, onları markete götürmek demek eşim ve benim için tatlı tehlikesi demektir. Kahvaltı besinleri arasında oğullarımın tercihleri elma tarçınlı gevrek ile meyveli halkalar arasında gider gelir, bunlar üreticilerinin ifadesine göre yüzde 85-89 oranında karbonhidrattan oluşur ve onun da yarısı şeker formundadır. Üzerinde ünlü Ninja kaplumbağaların resimlerinin olduğu kutular çocukları baştan çıkarır ve annelerinden *Teenage Mutant Ninja Turtles Cheese Pasta Dinner* isterler, bunların karbonhidrat oranı yüzde 81'dir. Meyveli ayıcık lokumları (% 92 karbonhidrattan oluşur ve hiç protein içermezler) ve *Teddy Graham*'s *Bearwich*'in vanilya kremalı çikolatalı krakerlerinin (%71 karbonhidrat) ikisinin de içerik listesinde mısır şurubu ve şeker vardır.

Tüm bu gıdalarda lif ya yoktur ya da çok azdır. Bizim geçtiğimiz evrimsel tarihin bizi uyarladığı beslenme düzeniyle karşılaştırırsak, onlar içerdikleri çok daha fazla şeker ve karbonhidratla (sonuncuda %71 ile %95 aralığındayken, ilkinde %15 ile %55 aralığındadır) ve çok daha az protein ve lif içeriğiyle farklıdırlar. Bu özel markalardan, onlar nadir karşılaşılan örnekler olduğu için değil, tersine içerikleri marketlerin raflarındaki şeylerin tipik örnekleri olduğu için söz ettim. 1700 yılı civarında İngiltere ve ABD'de (hâlâ bir koloniyken) yıllık şeker tüketimi kişi başına yaklaşık 2 kilogramdı, fakat günümüzde bu miktar kişi başına 68 kilogram civarındadır. Günümüzün ABD nüfusunun yaklaşık bir çeyreği yılda ortalama 90 kilogramın üzerinde şeker tüketir. ABD'de 8. sınıflar arasında yapılan bir araştırma bu kesimin diyetlerinin yüzde 40'ının şekerden ve şekere dönüşen besinlerden oluştuğunu göstermiştir. Yukarıda sözünü ettiğim, marketlerde

çocukları ve ebeveynlerini baştan çıkarmak üzere pusuya yatmış bu gıdaların en yaygın karbonhidrat metabolizması hastalığı olan diyabete yol açtığı konusunda şüphe yoktur ve bu kitabın birçok okurunun ölümüne bu hastalık yol açacaktır. Okurların önemli bir kısmının, !Kunglar arasında çok nadir görülen diş çürümesi sorunlarıyla karşılaşacakları konusunda da şüphe yoktur. 1970'lerde İskoçya'da yaşarken, pastaların ve tatlıların tüketimi çok yaygındı, bazı İskoçların daha onlu yaşlarında bile dişlerinin çoğunu çürümekten dolayı kaybettiklerini söylemişlerdi.

Diyabetin bedenimize verdiği birçok hasarın temel nedeni kanda yüksek oranda glikoz oluşumudur. Bu durum, çok miktarda glikozun idrara karışmasına neden olur: bu, hastalığın "bal gibi akıyor" anlamına gelen *diabetes mellitus* şeklindeki tam adına yansımıştır. Diyabet bulaşıcı ya da aniden ölüme yol açan bir hastalık değildir, bu nedenle de AIDS gibi medya manşetlerini süslemez. Hâlbuki, günümüzde şeker hastalığı salgınının yarattığı ölüm ve acılar AIDS'inkini kat be kat aşar. Diyabet, kurbanlarını yavaş yavaş sakatlar ve onların yaşam kalitesini düşürür. Bedenimizdeki bütün hücreler kan dolaşımıyla gelen şekere maruz kaldığı için, diyabet her türlü organ sistemini etkileyebilir. Onun yan etkilerinden biri olan körlük, ABD'de yetişkinler arasında körlüğün birinci nedenidir ve bir travmaya bağlı olmayan ayak kesilmelerinin ise ikinci temel nedeni durumundadır; böbrek rahatsızlıklarının üçte birinin nedenidir; felç, kalp krizi, çevresel damar hastalıkları ve sinirsel bozukluklar açısından başlıca bir risk faktörüdür; ve Amerikalılara her yıl 100 milyar dolar sağlık harcamasına mal olmaktadır (Bu rakam bütün hastalıkların neden olduğu toplam maliyetin yüzde 15'idir). Wilfrid Oakley'den bir alıntı yapacak olursak, "İnsan belki kaderine hükmedebilir, ama o aynı zamanda kan şekerinin kurbanıdır."

2010 yılı itibarıyla, diyabetlilerin sayısı dünyada 300 milyon kişi olarak tahmin ediliyordu. Bu mütevazı bir tahmin olabilir,

çünkü özellikle tıbbi olarak yeterince veri elde edilemeyen gelişmekte olan dünyada çok miktarda teşhis konmamış vaka olduğu kuşku götürmez. Diyabetlilerin sayısı her yıl yüzde 2,2 oranında artmaktadır. Bu artış hızı dünyanın yetişkin nüfusunun artış hızının nerdeyse iki katıdır. Bu, nüfusun içindeki diyabetlilerin oranının arttığına işaret etmektedir. Bu gidişle, dünya nüfusunun büyümeye, yaşlanmaya ve kentlere taşınmaya devam etmesi (bu hareketsiz yaşam tarzı ve dolayısıyla diyabetin yaygınlığının artmasıyla bağlantılı görülmektedir) dışında hiçbir şey değişmezse, o zaman 2030 yılında dünyadaki diyabetlilerin sayısının 500 milyon olması beklenmektedir ve bu da bu hastalığı dünyanın en yaygın hastalığı ve en büyük kamu sağlığı sorunu hâline getirecektir. Fakat tahminler bundan çok daha kötüdür, çünkü diyabete (özellikle de bolluk ve kırsal kesimlerde de obezite eğilimlerine) yol açan diğer risk faktörleri de bir yandan artmaktadır, bu nedenle vaka sayısı 2030 yılında büyük ihtimalle daha fazla olacaktır. Diyabetin artışında şimdi görülen patlama, özellikle üçüncü dünyada gözlenmektedir. Diyabet salgını dünyanın en kalabalık iki ülkesi Hindistan ve Çin'de henüz erken safhasındadır. Eskiden, hastalığın sadece Avrupa ve Kuzey Amerika gibi zengin ülkelerle sınırlı olduğu düşünülürdü, ancak diyabet 2010 yılına kadar iki dönüm noktasından geçmiştir: dünya diyabetlilerinin yarısından fazlası şimdi Asyalıdır ve dünyadaki en fazla diyabet hastasının olduğu iki ülke şimdi Hindistan ve Çin'dir.

Şeker hastalığı tipleri

Biraz glikoz (ya da glikoz içeren diğer karbonhidratlar) tükettiğimiz zaman normalde neler olur? Şeker bağırsaklarımızdan absorbe edilirken, şekerin kanımızdaki yoğunluğu artar ve bu pankreasa insülin hormonu salgılaması için bir işaret verir. Bu hormon da kara-

ciğere glikoz üretimini azaltması ve kaslar ile yağ hücrelerine de daha fazla şeker alıp (böylece de kandaki glikoz yoğunlaşmasını artışını durdurmak üzere) glikozu öğünler arasında enerji olarak kullanabilecek şekilde yağ ya da glikojen hâlinde depolamaları yolunda uyarıda bulunur. Amino asitler gibi diğer besinler de insülin salgılanmasına neden olur ve insülinin şeker dışındaki gıda bileşenleri üzerinde etkisi olur (örneğin yağların parçalanmasını önler).

Olayların bu normal gidişatında, birçok farklı şeyde aksamalar bozukluklar yaşanabilir ve bu nedenle, "diabetes mellitus", kandaki şeker seviyesinin yüksek olmasından kaynaklanan ortak belirtilerle birbirine bağlanan altta yatan çok çeşitli başka sorunları da kapsar. Bu çeşitlilik, kabaca iki ana hastalık grubuna ayrılabilir: Tip-2 ya da insüline bağlı olmayan diabetes mellitus (yetişkinken başlayan diyabet diye de bilinir) ve çok daha nadir karşılaşılan Tip-1 ya da insülin bağımlı diabetes mellitus (çocukken başlayan diyabet). Bu ikincisi doğuştan bağışıklık sistemiyle ilgilidir ve kişinin antikorları kendi insülin salgılayan pankreas hücrelerini imha eder. Tip-1 diyabetliler zayıflama eğilimindedirler ve günlük olarak çok sayıda insülin iğnesine ihtiyaç duyarlar. Onların çoğu bağışıklık sisteminin unsurlarını şifreleyen belli genler (HLA eş genleri diye bilinen) taşırlar. Tip-2 diyabet ise insanın kendi insülinine karşı beden hücrelerinin direncinin artmasıdır, bu nedenle de hücreler normal miktarlarda şeker alamaz. Pankreas buna daha fazla insülin üreterek yanıt verdiği sürece hücrelerin direnişi aşılabilir ve kandaki glikoz normal seviyesinde kalabilir. Fakat en nihayet pankreas yorulur ve direnci aşmaya yetecek kadar yeterli insülini üretememeye başlar. Kandaki glikoz oranı artar ve hasta diyabete yakalanır. Tip-2 diyabet hastaları obez olma eğilimindedirler. Hastalığın erken safhalarında onlar sıklıkla kendilerindeki belirtileri diyet yaparak, egzersizle ve kilo vererek, ilaç ve insülin iğnelerine ihtiyaç duymadan kontrol edebilirler.

Bununla beraber, Tip-2 ve Tip-1 diyabetini birbirinden ayırt etmek zor olabilir, çünkü Tip-1 diyabeti yetişkinlikte ortaya çıkmazken, Tip-2 diyabeti şimdi artan bir şekilde onlu yaş grubunda da ortaya çıkmaktadır. Tip-2 diyabeti (insüline karşı dirençle tanımladığımız) bile birçok farklı genle ilişkilendirilebiliyor ve çok çeşitli belirtilerle kendini ortaya koyabiliyor. Bu bölümde bundan sonraki bütün irdelemelerim çok daha yaygın olan Tip-2 diyabeti üzerine olacak ve bundan böyle "diyabet" dediğimde Tip-2 diyabetten bahsediyor olacağım.

Genler, çevre ve şeker hastalığı

2000 yıldan fazla bir zaman önce, Hindu doktorlar "Bal gibi akan idrar" vakalarıyla ilgili, "kuşaktan kuşağa tohumdan geçer," şeklinde yorumlar yapmışlar ve "düşüncesiz diyetin" bu hastalık üzerindeki etkisinden bahsetmişlerdir. Günümüzün doktorları bu ölümcül öngörüleri yeniden keşfetmişler ve diyabetin hem genetik hem de çevresel faktörlerle ve hamilelik esnasında bebeği etkileyen rahim içindeki faktörlerle de ilgili olduğunu yeniden ifade etmişlerdir. Birinci dereceden diyabetli bir akrabanız varsa (ebeveynlerden birisi ya da bir kardeş) diyabete yakalanma riskiniz olmayanlara göre on kat fazladır ve bu, diyabette genlerin rolünü çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. Fakat, diyabet tıpkı yüksek tansiyon gibi, basit genetik hastalıklardan birisi değildir (orak hücreli anemi gibi), yani hastalığa neden olan her hasta için hep aynı gendeki bir mutasyon değildir. Aksine, diyabetlilerde düzinelerce ve düzinelerce farlı genetik yatkınlıklar tespit edilebilir, onların çoğu sadece tek bir ortak özellikleriyle birbirine bağlanır: bu genlerdeki bir mutasyonun, kandaki glikoz seviyesini insüline karşı direnç nedeniyle artırıyor olması. (Bu yorumların Tip-2 di-

yabetiyle ilgili olduğunu tekrar belirtmek isterim; Tip-1 diyabeti kendi genetik yatkınlık faktörlerine sahiptir.)

Diyabet bu genetik faktörlere ek olarak, çevresel ve yaşam tarzına faktörlerine de bağlıdır. Adale distrofisi ya da Tay-Sachs hastalığı gibi bir çift geninize bağlı durumların aksine, genetik olarak diyabete eğilimliyseniz bile, hastalığa yakalanmanız şart değildir. Diyabetin ortaya çıkma riski yaş ilerledikçe, diyabetli birinci dereceden akrabalarınız varsa veya diyabetli bir anneden doğmuşsanız artmaktadır ve bu konularda yapabileceğiniz hiçbir şey yoktur. Fakat diyabet öngörüsünü artıran diğer risk faktörleri sizin kontrolünüz altındadır, özellikle de belli bir kilonun üstünde olmak, egzersiz yapmamak, yüksek kalorili bir beslenme rejimine sahip olmak ve çok şeker ve yağ yemek. Diyabetlilerin çoğu, (tekrar vurguluyorum, Tip-2 diyabetliler) bu risk faktörlerini küçülterek hastalığın belirtilerini azaltabilirler. Örneğin, diyabet görülme sıklığı fazla kilolu insanlarda, normal kilolulardan 5-10 kat daha fazladır. Diyabetli hastalar, diyet ve egzersiz yaparak, kilo vererek sıklıkla tekrar sağlıklı bir yaşama kavuşabilirler ve aynı önlemler diyabete eğilimli olan insanlarda diyabetin gelişmesini engelleyebilir.

Bu bölümün başında sözünü etmiş olduğum Batılı yaşam tarzı ve bulaşıcı olmayan hastalıklar arasındaki ilişkiyi ortaya koyan da dâhil olmak üzere, doğal deneylerin birçok türü, diyabet üzerindeki çevresel faktörlerin rolünü gözler önüne seriyor. Bu faktörlerin dünya çapında artması, içinde bulunduğumuz diyabet salgının altında yatan nedenleri oluşturuyor. Bu doğal deneylerin bir türü, diyabetin yaygınlığının aynı toplum ya da grup içinde Batılı yaşam tarzının ve refahın iniş-çıkışlarına eşlik etmesiyle ilgilidir. Japonya'da diyabetin yaygınlığı (görülme sıklığı) ve ekonomik göstergeler arasındaki ilişkiyi gösteren grafikler, yıldan yıla görülen oynamaların detaylarına kadar paralel bir hat izler. Çünkü insanlar daha fazla para kazanıp daha fazla yedikçe, diyabetin

belirtilerinin görülme riski de artmaktadır. Diyabet ve belirtileri açlık sınırının altındaki halkların arasında ya düşmekte ya da tamamen kaybolmaktadır. Örneğin 1870-1871'deki Paris kuşatması esnasında yaşanan sıkıntılar üzerine gıda maddelerinin karneye bağlanmasının Fransız diyabet hastaları üzerindeki etkileri gibi. Yerleşik Batılı yaşam tarzını terk edip toplayıcılık yaptıkları eski canlı geleneksel yaşam tarzlarına geri dönen Yerli Avustralyalı gruplarda, diyabet belirtileri tersine eğilim göstermeye başlamıştır; bu gruplardan birisi yedi hafta içinde ortalama 8 kilo kaybetmiştir. (Obezliğin en önde gelen diyabet risk faktörlerinden birisi olduğunu anımsayın.) İçerdiği kalorinin yüzde 70'inin şeker, margarin, süt ürünleri, alkol ve tahıllardan geldiği ve Akdenizli olmayan beslenme rejimlerini üç ay boyunca terk eden İsveçliler, ince bedenli İtalyanların tipik diyetlerine yönelmişler ve sonunda diyabet belirtilerinde azalmalar görülmüş ve göbek çevreleri daralmıştır. Avcı-toplayıcılarınkine benzemesi amaçlanarak tasarlanan bir beslenme rejimini, yani "Paleolitik" diyeti, uygulayan İsveçliler ise çok daha sağlıklı hale gelmiş ve daha ince bellere sahip olmuşlardır.

Diğer bir doğal deney, eski yurtlarında sade bir yaşam tarzına sahip olan göçmenlerin arasında, yeni yurtlarında yüksek kalorili düşük egzersizli, bol market gıdalarının olduğu bir yaşam tarzına geçmeleriyle diyabet hastalığının tavan yapmış olmasıyla kendini gösterir. Bunun dramatik bir örneğini, İsrail'e göçen Yemenli Museviler oluşturur. Onlar Uçan Halı Operasyonu'yla 1949 ve 1950 yıllarında hava yoluyla İsrail'e taşınmışlar ve bir anda kendi ortaçağ koşullarından, 20. yüzyıl şartlarının içine dalıvermişlerdir. İsrail'e geldikleri zaman Yemenli Museviler arasında hiç diyabet vakası olmadığı hâlde, sadece 20 yıl içinde onların yüzde 13'ü diyabet hastası hâline gelmiştir. Fırsat arayışı içindeyken diyabete yakalanan diğer göçmenler arasında İsrail'e taşınan Etiyopyalı Museviler, ABD'ye göçen Meksikalılar ve Japonlar, Yeni Zelan-

da'ya göçen Polinezyalılar, Mauritus ve Singapur'a göçen Çinliler ve Mauritius, Singapur, Fiji, Güney Afrika, ABD ve Britanya'ya göçen Hindular da vardır.

Son zamanlarda zenginleşip Batılılaşan gelişmekte olan ülkeler giderek daha diyabetik hâle geliyorlar. Bu konuda en önde olan ülkeler, petrol üreten sekiz Arap ülkesi ile yeni zenginleşen bazı ada ülkeleridir. Bu ülkeler, şimdi dünyada diyabetin en sık karşılaşıldığı ülkelere hâline gelmişlerdir (hepsinde de sıklık %15'in üzerindedir). Latin Amerika ve Karayiplerde yaygınlık yüzde 5'in üzerine çıkmıştır. Bu oran, bütün Asya ve Güney Asya ülkelerinde yüzde 1,6 olan en fakir 5'i dışında, yüzde 4'ün üzerindedir. Daha hızlı gelişen ülkelerde bu oranın yükselmiş olması ise, döneme özgü bir olgudur: Hindistan'daki sıklık daha 1959'da yüzde 1'lerin altındayken şimdi yüzde 8'in üzerine çıkmıştır. Buna karşın, Sahra-altı Afrika ülkeleri hâlâ fakirdirler ve hastalığın oradaki yoğunluk oranı yüzde 5'in altındadır.

Ulusal ortalamalar, ülkelerin iç bünyelerindeki büyük çeşitliliği gizliyor. Bu çeşitlilik arasında başka doğal deneylere de rastlanır. Dünyada kentleşmenin sonuçları, daha az egzersiz, daha çok market gıdası tüketimi, obezlik ve diyabettir. Kentleşmiş nüfuslar arasında hastalığa yakalanma oranları dikkat çekici bir şekilde artmaktadır. Bu oran Papua Yeni Gine'nin başkentindeki, daha önce de sözünü ettiğimiz Wanigela halkı arasında yüzde 37 ve kentlere yerleşmiş Yerli Avustralyalılar arasında da yüzde 33'tür. Her iki vaka da çok çarpıcıdır, çünkü geleneksel koşullar altında yaşayan Yeni Gineliler ve Avustralyalılar arasında diyabet diye bir hastalık yoktur.

Batılı yaşam tarzı, bir şekilde onu yaşayanların diyabetik olma riskini artırıyor. Fakat Batılı yaşam tarzı birbiriyle bağlantılı birçok bileşene sahiptir: Hangi bileşen diyabet riskine en çok katkıyı yapmaktadır? Birbirleriyle ilişkili etmenlerin etkilerini birbirinden ayırmak kolay olmasa da, en güçlü üç risk faktörünün obez-

lik, yerleşik yaşam tarzı (bu konuda bir şeyler yapabilirsiniz) ve ailedeki diyabet geçmişi olduğu (ki bu konuda yapabileceğiniz hiçbir şey yoktur) görülmektedir. Kontrolünüz altında olmayan diğer risk faktörleri arasında doğum esnasındaki ağırlığınız da vardır. Beslenme biçimi obezlikle ilişkisi nedeniyle kısmen de olsa kesin biçimde etkilidir ve beslenme biçiminin bazı bağımsız etkileri de olduğu görülmektedir: Obeziteye uygun olan insanlar arasında, Akdeniz beslenme biçimine sahip insanların, şeker, doymuş yağ asitleri, kolesterol ve trigliseritlerini daha fazla alanlara göre, daha düşük bir risk altında oldukları görülmektedir. Egzersiz yapmamak obezliğe eğilime yol açan temel olgular arasındadır, sigara içmek, enfeksiyonlar ve yüksek alkol tüketimi de bağımsız risk faktörleri gibi görünmektedir. Kısacası, Tip-2 diyabetine yol açan kalıtımsal ve olası rahim için faktörler, zamanla yaşam tarzı faktörlerince serbest bırakılmakta, bu da hastalık belirtilerini yaratmaktadır.

Pima yerlileri ve Nauru adalıları

Dünyanın en yüksek diyabet oranlarına sahip iki halkının trajedisi, çevresel koşulların diyabet içindeki rolünün çarpıcı bir kanıtını oluşturuyor. Bu iki halk Pima yerlileri ve Nauru adalılarıdır. Pimaların, avcı-toplayıcılık yanında çok incelikli sulama sistemleri ve tarımsal yöntemler kullanarak 2 bin yıl boyunca Arizona çöllerinde hayatta kalmayı başarmış bir halktır. Burada, çöle düşen yağmur miktarı yıldan yıla değişkenlik arz ettiğinden, her beş yılda bir hasat alınamaz ve bu durum Pimaları yabani gıdalarla geçinmeye yönlendirir, özellikle de kır tavşanı ve mesquite fasulyesi bu dönemlerde temel besin kaynakları hâline gelir. Tercih ettikleri yabani bitkilerin çoğu lifçe zengin ve düşük yağlıdır ve glikozu yavaş salarlar, bundan dolayı da ideal bir diyabet-karşıtı beslenme

düzenidir. Dönemsel, fakat kısa süren açlık zamanlarına ilişkin uzun bir tarihten sonra, Pimalar 19. yüzyılın sonlarında daha uzun süreli bir açlık yaşamışlardır. Bunun nedeni, yerleşik halkların, Pimaların sulama açısından bağımlı oldukları nehirlerin yönlerini değiştirmeleridir. Bunun sonuçları, ürün elde edememek ve uzun süreli açlıklar olmuştur. Pimalar, günümüzde besinlerini artık marketten satın alıyorlar. 1900'lerde Pimaları ziyaret eden gözlemciler bu halk arasında obeziğe nadiren rastladıklarını ve diyabetin nerdeyse hiç olmadığını bildirmişlerdir. 1960'lardan bu yana obezlik Pimalar arasında yaygınlaşmıştır, şimdi onlardan bazıları 140 kiloya yakındır. Yarısı ABD'nin 90. boya göre kilo yüzdelik diliminin üzerindedir. Pima kadınları her gün yaklaşık 3 bin 160 kalori tüketirler (ABD ortalamasından % 50 fazla) ve bunun yüzde 40'ı yağdır. Bu obezlikle bağlantılı olarak, Pimalar diyabet alanında ün yapmışlardır. Onlar şimdi dünyada nüfuslarına oranla en fazla diyabet hastası olan toplumdur. 35 yaşının üzerindeki Pimaların yarısı ve 55-64 yaş aralığındakilerin de yüzde 70'i diyabet hastasıdır. Bu da trajik olarak körlüğe, çeşitli uzuvların kesilmesine ve böbrek rahatsızlıklarına yol açmaktadır.

İkinci örnek Nauru Adalarından. Pasifik Okyanusu'nun uzak bölgelerinden birindeki bu küçük adada Mikronezyalılar tarih öncesi dönemlerden beri koloniler oluşturmuşlardır. Nauru 1888'de Alman egemenliğine geçmiş, 1914'te Avusturya tarafından işgal edilmiş ve sonunda 1968'de dünyanın en küçük cumhuriyeti olarak bağımsızlığını kazanmıştır. Bununla beraber, Nauru'nun çok nadir olarak belgelenmiş, hüzün verici ve dersler çıkarılması gereken farklı bir yönü vardır: salgın hâlindeki genetik bir hastalık. Bizlerin aşina olduğumuz bulaşıcı salgın hastalıklarda, hastalık nedeni olan şey, insanlara bir kez bulaştığında salgın önce yükseliş kaydeder ve sonra yatışır, çünkü ya yaşayanlar bağışıklık kazanmışlardır ya da genetik olarak hastalığa eğilimli olanlar ölmüşlerdir. Genetik bir salgın hastalık, çevresel risk faktörlerine

bağlı olarak yükselişe geçer ve sonra düşüşe geçer, çünkü potansiyel kurban sayısında düşüş olur (fakat bu düşüş kazanılan bağışıklıklar nedeniyle değil, genetik olarak daha yatkın olanların ölümüyle gerçekleşir; diyabete karşı bağışıklık kazanılamaz.)

Nauruluların geleneksel yaşam tarzı tarım ve balıkçılığa dayalıdır. Kuraklıklar ve adanın fakir toprağı nedeniyle zaman zaman açlık yaşanır. Erken dönem Avrupalı ziyaretçiler, yine de Nauruluların etine dolgun ve şişman insanlara hayran olduklarını ve genç kızlarını daha cazip kılmak için onları şişmanlatan bir diyete tabi tuttuklarını anlatırlar. 1906 yılında Nauru'nun bu fakir topraklarında, dünyanın en zengin fosfat yatakları olduğu anlaşılmıştır. Fosfat gübrenin en önemli ve kaçınılmaz bileşenidir. 1922'de bir maden şirketi, buradan maden çıkarmaya ve ada halkına imtiyaz ödemeleri yapmaya başlamıştır. Bunun sonucunda gelen refah, Naurulular arasında şeker tüketimini artırmış ve 1927 yılında günlük olarak kişi başına ortalama 450 grama kadar yükselmiştir. İşgücü dışarıdan getirilmiştir, çünkü Nauru halkı madende çalışmayı sevmemiştir.

II. Dünya Savaşı esnasında, Nauru Japon ordusu tarafından işgal edilmiş, halk çalışmaya zorlanmış, gıda istihkakları günde yarım kabağa düşürülmüş ve halkın çoğu Truk'a sürgün edilmişti. Sürülenlerin yarısı açlıktan öldü. Hayatta kalanlar, savaştan sonra Nauru'ya döndüklerinde, fosfat üzerindeki imtiyaz haklarını yeniden kazandılar ve tarım yapmayı tamamen bırakıp marketlerden alışveriş yapmaya, alışveriş arabalarını ağzına kadar büyük şeker torbalarıyla doldurmaya ve öğünlerinde yüksek kalorili besinler yemeye başladılar. Yerleşik düzene geçip ortalama yaklaşık 3 kilometre yarıçapa sahip küçük adalarında motorlu araçlar kullanmaya başladılar. 1968'deki bağımsızlıktan sonra, kişi başı fosfat imtiyaz hakları 23 bin dolara yükselmişti ve bu durum Nauruları dünyanın en zengin halklarından birisi hâline getirmişti. Onlar günümüzde en obez Pasifik Okyanusu ulusudur ve en yüksek

kan basıncı değerlerine sahiplerdir. Onların ortalama kiloları aynı boydaki ortalama beyaz Avustralyalılardan yüzde 50 daha fazladır.

Nauru'daki Avrupalı sömürgeci doktorlar, diyabeti nasıl tanıyacaklarını biliyor olmalarına rağmen ve Naurulu olmayan işçiler arasında bu teşhisi koymuş olmalarına rağmen, Nauru'daki ilk vakaya ancak 1925 yılında teşhis konmuştur. İkinci vaka ise 1934'de kaydedilmiştir. Bununla beraber, 1954'ten sonra, hastalığın yayılması hızlanarak artmıştır ve kazayla bağlı olmayan ölümler arasında başta gelen nedeni oluşturmaya başlamıştır. Şimdi, 20 yaşının üzerindeki Naurulların üçte biri, 55'inin üzerindekilerin üçte ikisi ve 70'inin üzerindekilerin de yüzde 70'i diyabet hastasıdır. Son on yıl içinde hastalığın sıklığında düşme eğilimi gözlenmiştir, ama bunun nedeni çevresel faktörlerdeki değişim değildir (obezite, yerleşik yaşam tarzı her zamanki gibi yaygındır); bunun nedeni genetik olarak en fazla eğilimli olanların ölmüş olmasıdır. Bu yorumun doğruluğu kanıtlanmamış olsa bile, bana göre Naurulular doğal seçimin en hızlı yaşanan örneklerinden birisini oluşturmaktadırlar: nüfus içinde 40 yıl içinde görülebilen bir seçilim gerçekleşmiştir.

Hindistan'da şeker hastalığı

Tablo 11.1 diyabet hastalığının dünyadaki görülme sıklığı üzerine bazı karşılaştırmalar içeriyor. Ülkeler arasında ulusal ortalamalarda büyük farklılaşmalar olduğu bellidir. Moğolistan ve Ruanda'daki yüzde 1,6 değerinden, Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki yüzde 19 ve Nauru'daki yüzde 31 değerlerine kadar değişen bir çeşitlilik olduğu gözlenmektedir. Fakat Tablo 11.1'deki bu ulusal ortalamalar, belirli bir ülkedeki değişik yaşam tarzları arasındaki farklılıkları yansıtmamaktadır: bu sıklığın, en azından gelişmekte

olan ülkelerdeki zengin, Batılılaşmış ya da kentleşmiş nüfuslar arasında fakir, geleneksel yaşayan veya kırsal nüfusla kıyaslandığında çok daha arttığı biliniyor.

Hindistan, ülke bazındaki farklılıkların en çarpıcı örneklerini sergiler. (Bu bilgi için Madras Diyabet Araştırmaları Vakfı'ndan Profesör V. Mohan'a teşekkürü borç bilirim.) Hindistan'da ortalama görülme sıklığı 2010 yılında yüzde 8'di. Ancak sadece birkaç on yıl öncesine kadar Hindistan'da diyabet hastalığına nadiren rastlanıyordu. 1938 ve 1959 yıllarında, bu gün diyabetin kaleleri durumundaki büyük kentlerde (Kalküta ve Mumbai) hastalık sıklığı sadece yüzde 1 ve altındaydı. Bu değerler, 1980'lerde önce yavaş yavaş ve sonra patlama şeklinde artmaya başlamıştır ve Hindistan bugün dünyada en çok diyabet hastasının yaşadığı ülke konumuna gelene kadar da sürmüştür (40 milyon kişi). Bunun nedenleri, dünyadaki diyabet salgınının nedenleriyle temelde aynıdır. Kentleşme, yaşam standartlarının yükselmesi, kalori zengini yağlı ve şekerli gıdaların hem zengin hem de fakir kesimlerce ucuz fiyatlarla marketlerden satın alınabilir hâle gelmesi, hizmet sektörünün kol gücüne dayalı işçiliğin yerini alması ve çocukları (ve yetişkinleri de) her gün saatlerce televizyonların ve bilgisayarların önünde hareketsiz bırakan oyun ve programlar bu nedenlerin en başında gelir. Televizyonun özgün rolü, Hindistan'da sayısal olarak ölçülmemiştir. Bununla beraber, Avustralya'da yapılan bir araştırma, bel çevresi uzunluğu, sigara ve alkol kullanımı ile diyet gibi diğer risk faktörlerini kontrol etseniz bile, gün başına televizyon karşısında geçirilen her saatin (çoğu diyabetle ilişkilendirilen) kalp-damar ölümlerini yüzde 18 oranında artırdığını ortaya koymuştur. Ancak, kontrol edilebilen bu faktörlerin etkisi, TV seyretme süresiyle birlikte herkesin bildiği gibi olumsuz bir şekilde artmaktadır. Bu bakımdan, risk tahmin edilen yüzde 18'in çok üzerinde bir artış kaydediyor olmalıdır.

Tablo 11.1 Tip-2 Diyabetin dünyada görülme sıklıkları

HALKLAR	SIKLIK ORANLARI %
Avrupa ve Ortadoğu (Beyazlar)	
41 Batı Avrupa Ülkesi	6 (2-10 aralığı)
4 adet denizaşırı Batı Avrupa ülkesi (Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda, ABD)	8 (5-10 aralığı)
1 çok fakir Arap ülkesi (Yemen)	3
2 çok fakir Arap ülkesi (Ürdün, Suriye)	10
6 zengin Arap ülkesi	16 (13-19 aralığı)
Geleneksel Yemen Musevileri	~0
Batılılaşmış Yemen Musevileri	13
Afrikalılar	
Tanzanya kırsalı	1
Ruanda	2
Güney Afrika kentsel	8
ABD Afrikan-Amerikan	13
Hindistan Yerlileri	
Hindistan kentsel 1938-1959	~1
Hindistan kırsal, güncel durum	0,7
Singapur kentsel	17
Mauritius kentsel	17
Kerela kentsel	20
Fiji kentsel	22
Çinliler	
Çin kırsal	~0
Hong Kong kentsel	9
Singapur kentsel	10
Tayvan kentsel	12
Mauritius kentsel	13
Pasifik Adalılar	
Nauru, 1952	~0
Nauru, 2002	41
Nauru, 2010	31
Papua Yeni Gine geleneksel	~0
Papua Yeni Gine kentsel Wanigelalar	37

HALKLAR	SIKLIK ORANLARI %
Yerli Avustralyalılar	
Geleneksel	~0
Batılılaşmış	25-35
Amerikan Yerlisi	
Şili Mapuche	1
ABD Pima	50

Sağ sütundaki rakamlar yüzde cinsinden diyabetin görülme sıklığını, yani Tip-2 diyabet hastalığına yakalananların toplam nüfus içindeki oranını gösteriyor. Bu değerler, anlamını aşağıda aktartacağım standart yaş sıklığı denilen değerlerdir. Tip-2 sıklığı belli bir nüfus içinde yaşa göre artış eğilimi içinde olduğundan, ham değerlerin yaşsal dağılımları farklılaşabilen iki nüfus arasındaki karşılaştırmaları yanıltıcı olabilir. Ancak ham değerlerin farklı yaş dağılımları alındığında bu değerler gerçek durumu yansıtır, iki nüfus arasında belli bir yaş aralığında sıklık eşit olsa bile farklı yaş aralıklarında farklı olabilir (sıklık daha yaşlı nüfusta yükselebilir). Bundan dolayı, nüfus içindeki sıklığı yaşın bir fonksiyonu olarak ölçen birinin, o nüfusun tümünün sıklığını belli bir standart yaş dağılımını göz önüne alarak ölçmesi gerekir.

Zengin, Batılılaşmış ya da kentsel nüfuslarda, fakir, geleneksel ya da kırsal bölge nüfuslarına göre daha yüksek sıklık görüldüğüne dikkat ediniz. Ayrıca bu yaşam tarzı farklılaşmalarının, Batı Avrupalılar hariç her insan grubunda düşük ve yüksek sıklık değerlerinin arasını da iyice açmakta olduğuna da (yüzde 12'nin üzerinde) dikkat ediniz. Batı Avrupalılar arasında ise dünya standartlarına göre, sözünü ettiğimiz nedenlere dayalı olarak yüksek bir sıklık göze çarpmaz. Tablo aynı zamanda Nauru Adasındaki, hızlı batılılaşma ve sonra diyabetin kurbanları arasında doğal seçimin süreciyle olan yükselişi ve son dönem düşüşünü de yansıtmaktadır.

Farklı Hintli grupların geniş bir aralıkta değişen ortalamaları, yüzde 8'lik ulusal ortalamanın içine gömülmüş hâldedir. En düşük uçta yüzde 0,7 oranındaki, genellikle obezin hiç olmadığı fiziksel olarak aktif bir hayat tarzı olan kırsal Hintliler vardır. Oran, yerleşik, obez ve kentlerde yaşayan Hintlilerin arasında yüzde 11'e tırmanmakta ve Hindistan'ın kentleşmenin en yoğun olduğu eyaletlerinden biri olan Kerala'nın Ernakulam bölgesinde yüzde 20'lerle tepe noktasına ulaşmaktadır. Dünyanın ikinci en sık ulusal ortalama diyabet yoğunluğu yüzde 24'le Hint Okyanusu'nda

bir ada olan Mauritius'dadır. Burada ağırlıklı olarak Hindistan'dan göçen insanlar yaşar ve Hindistan'daki diğer grupların tümünden çok daha hızlı bir şekilde Batı standartlarına yaklaşan bir nüfusa sahiptir.

Hindistan'daki bu diyabete yol açabilen yaşam tarzı faktörlerinin bazıları Batıda da geçerli faktörlerken, diğerleri Batılılarınkine göre tam tersi bir yapı arz eder. Tıpkı Batıda olduğu gibi, Hindistan'da diyabet obezlikle, yüksek kan basıncı ve yerleşik yaşamın getirdikleriyle ilişkilendirilir. Fakat Avrupa ve Amerika'nın diyabet bilimcileri hastalığın zengin, eğitimli kentsel Hintlilerin arasında, fakir, eğitimsiz, kırsal kesimde yaşayanlara göre çok daha fazla yoğunlaştığını öğrendiklerinde şaşırırlar. Bu kesinlikle Batı'daki eğilimlerin tam tersi olmasına rağmen, benzer eğilimler, Çin, Bangladeş ve Malezya gibi diğer gelişmekte olan ülkelerde de görülmektedir. Örneğin, Hintli diyabet hastaları daha ziyade yüksek eğitim görmüş olanlar arasından çıkmaktadır ve okuryazar olmama olasılıkları çok azdır. 2004 yılında kentsel Hindistan'da diyabetin yaygınlığı ortalama yüzde 16 iken kırsal Hindistan'da sadece yüzde 3'tür; işte bu Batıdaki eğilimlerin tersidir. Bu paradoksların olası açıklaması, nüfus arasında Batılı yaşam tarzının Batıda daha yaygın olması ve Hindistan'a göre daha uzun süredir uygulanması şeklinde iki özellikle ilgili olabilir. Birincisi Batılı toplumlar Hint toplumundan çok daha zengindir, bu nedenle de fakir kırsal kesim halkının hızlı-yemeklere çok daha fazla erişimi vardır ve bu nedenle de bu kesimler, Hindistan'a göre daha fazla diyabet geliştirmeye eğilimlidirler. İkinci olarak hızlı-yemeğe erişimi olan ve yerleşik iş sahibi eğitimli batılılar artık hızlı-yemeğin sağlıksız olduğunu ve insanın sağlığı için egzersiz yapması gerektiğini daha sık duyarlar, ancak bu bilgiler henüz eğitimli Hintlilere ulaşamamıştır. Hindistan'daki kent sakinlerinin yaklaşık yüzde 25'i diyabetin ne olduğunu bile duymuş değildir (bu en fazla risk altındaki kesimdir).

Hindistan'da da Batıda olduğu gibi, diyabete nihayetinde kandaki kronik yüksek glikoz seviyeleri neden olur, ve bazı klinik sonuçlar benzerdir. Fakat diğer açılardan baktığımızda –yaşam tarzı faktörleri ya da Hindistan ve Batı'da insanların genlerindeki farklılıklar– Hindistan'da diyabet Batıda bildiğimiz hastalıktan farklıdır. Batılılar Tip-2 diyabetini yetişkinlerde ve özellikle de 50 yaşından sonra ortaya çıkan bir hastalık olarak bilirler, Hindistan'daki diyabetlilerde ilk belirtiler Avrupalılardan on ya da yirmi yıl kadar önce görülür ve Hindistan'daki bu başlangıç yaşı (birçok diğer halkta da olduğu gibi) son yıl içinde gittikçe daha da genç insanlara doğru inme eğilimindedir. Şimdiden Hindistan'da onlu yaşlarının sonlarına doğru, "yetişkinlikte başlayan" (Tip-2 ya da insülin-bağımlı-olmayan) diyabet, "çocuklukta başlayan" tipe göre gittikçe daha fazla yaygınlaşmaktadır. Obezlik hem Hindistan'da hem de Batıda diyabet için bir risk faktörüyken, Hindistan ve diğer Asya ülkelerinde daha düşük bir obezlik düzeyinde diyabet görülmektedir. Hintli ve Batılı diyabet hastalarının belirtileri de farklıdır: Hintlilerin körlük ya da böbrek hastalıklarına yakalanma ihtimali daha azdır, fakat göreli olarak çok daha genç yaşta kalp-damar hastalıklarına yakalanmaları daha büyük olasılıktır.

Fakir Hintliler, zengin olanlarına göre şimdilik daha az risk altındadır, ama buna rağmen, Hindistan'ın başkenti Yeni Delhi'nin fakir semtlerinde hızlı-yemeğin hızla yaygınlaşması, fakirleri diyabet riskine daha fazla maruz bırakmaktadır. Madras Diyabet Araştırmaları Vakfı'ndan Dr. S. Sandeep, Mr. A. Ganesan ve Profesör Mohan içinde bulunulan durumu şöyle özetliyorlar: "Bu [Hindistan'da] hastalığın artık sadece zengin insanın hastalığı olmaktan çıktığını gösteriyor. O artık toplumun orta gelirli ve daha fakir kesimlerinin de bir sorunu hâline gelmeye başladı. Araştırmalara göre, kaliteli sağlık imkânlarına erişimi daha az olan fakir kesimlerdeki diyabetlilerin daha fazla komplikasyonlar sergileme eğilimindedir."

Genlerin şeker hastalığına katkısı

Diyabet hastalığının güçlü genetik nedenleri olduğunu gösteren kanıtlar, karşımıza bir tür evrimsel bulmaca çıkarıyor. Doğal olarak insan genetik olarak yatkın insanların doğal seçilim yoluyla yok olacağı ve bu genleri taşıyan çocuklar dünyaya getirmeyecekleri için hastalığın yavaş yavaş kaybolmasını beklerken, insanı takatsiz bırakan bu hastalık neden bu kadar çok yaygındır?

Diğer bazı genetik hastalıklar için geçerli iki açıklama –mutasyonların devam etmesi ve seçilim sonuçlarının yaşanmaması– diyabet söz konusu olduğunda çabucak geçersiz kılınabiliyor. Öncelikle, diyabetin sıklığı adale distrofisi kadar düşük olsaydı (yaklaşık 10 binde bir), genlerin görülme sıklığı da kendini yenileyen mutasyonun bir ürünü olmaktan başka bir şeyle açıklanamazdı: bu, ölen mutasyonlularla aynı oranda yeni bir mutasyona sahip bebeklerin doğması anlamına gelir. Bununla beraber, hiçbir mutasyon, bütün bebeklerin yüzde 3'ü ile yüzde 50'sinde tekrar ortaya çıkacak şekilde bir sıklık aralığında görülmez; nitekim bu sıklık Batılı toplumlardaki diyabetin gerçek sıklık aralığıdır.

İkincisi, genetikçiler bu evrimsel bulmacaya şöyle rutin bir açıklama getirirler: diyabet, sadece çocuk yapma yaşını geçmiş ileri yaşlardaki bireyleri öldürür, dolayısıyla da diyabet hastalarının ölümü diyabete eğilimli genlerin aktarılmasını engellemez, diğer bir deyişle doğal seçilim açısından bir dezavantaj oluşturmaz. Bu açıklama, tüm popülaritesine rağmen iki temel nedenden dolayı yanlıştır. Tip-2 diyabeti Avrupalılar için 50 yaşından sonra başlar, ama Naurulular, Hintliler ve diğer Avrupalı olmayan halklarda doğurganlık yaşları olan 20 ve 30'lu yaşlardaki insanları, özellikle de hamile kadınları etkilemektedir; onların hem kendileri hem de karınlarındaki bebekleri ve yeni doğan bebekleri artan bir risk altındadır. Örneğin, Japonya'da günümüzde giderek daha fazla çocuk Tip-2 diyabet hastalığına, adının çocuklukta başlayan diya-

bet olmasına rağmen Tip-1'den daha çok yakalanıyorlar. Dahası, modern Birinci Dünya toplumlarından farklı olarak, geleneksel insan toplumlarında yaşlı insanlar (6. Bölümde irdelediğimiz gibi) gerçek anlamda "doğurganlık sonrası" bir yaşta ve seçilim açısından daha önemsiz değildir, çünkü bu toplumlarda büyük ebeveynler gıda arzı, sosyal statü ve çocukları ve torunlarının hayatta kalmalarına önemli oranda katkılarda bulunurlar.

İşte bu nedenle, doğal seçilimin Batılılaşmış yaşam tarzına yaptığımız ani geçişten önce, diyabet eğilimli genlerin lehine olduğunu varsaymalıyız. Aslında, bu tür genler doğal seçilim tarafından bağımsız bir şekilde düzinelerce kez tercih edilmiş ve korunmuş olmalıdır, çünkü (Tip-2) diyabete düzinelerce farklı genetik bozukluğun neden olduğu bilinmektedir. O zaman, diyabetle bağlantılı genler eskiden bize nasıl bir fayda sağlıyordu ve şimdi neden böyle sorun çıkarmaya başladılar?

İnsülin hormonunun net etkisinin, bizim besin olarak aldığımız gıdaları yağ olarak depolamak ve yağ birikimlerimizdeki olası bir azalmadan korunmak olduğunu anımsayın. Otuz yıl önce, bu gerçek genetikçi James Neel'e diyabet hastalığının beslenmeden elde edilen şekerlerin yağ olarak depolanmasını sağlayan "tutumlu genotip"lerden kaynaklandığını ileri sürmesi için ilham kaynağı olmuştur. Örneğin, bazılarımız kan şekerimizdeki küçük yoğunlaşmalara karşı hızla insülin salgılarız. Genetik olarak belirlenmiş bu hızlı salgılama, bu tür genleri olanların besinlerden elde ettikleri şekeri, kandaki şeker yoğunlaşmasının daha idrara karışıp dışarı atılması eşiğine gelmeden yağ olarak depolanabilmesini sağlar. Zaman zaman yaşanan gıda bolluğu, bu genleri taşıyanların gıdalardan daha verimli bir şekilde faydalanabilmesini, onların yağ depolamasını ve hızlı kilo almalarını sağlıyordu ve böylece bir sonraki kıtlık zamanında hayatta kalma şanslarını artırıyordu. Bu genler, geleneksel insan yaşamına özgü öngörülemez bolluk ve kıtlık döngülerinin koşulları altında avantaj sağlar

(Fotoğraf 26). Fakat aynı insanlar egzersiz yapmayı bırakıp gıdalarını sadece marketlerden almaya başladıklarında ve gün boyu yüksek kalori içeren öğünler tükettiklerinde, bu genler modern dünyada obezlik ve diyabete yol açar (Fotoğraf 27). Çoğumuzun yüksek oranda şeker içeren gıdalar tüketip egzersiz yapmadığı günümüzde, tutumlu bir gen hastalık için bir temel oluşturur. İşte bu nedenle şişmanlamaya başlarız ve bu yağları yakacak bir kıtlığı da hiçbir zaman yaşamayız. Pankreasımız bu yeteneğini kaybedinceye ya da yağ hücrelerimiz ve adalelerimiz dirençli hâle gelinceye kadar sürekli insülin salgılar. Arthur Koestler'in deyimini ödünç alan Paul Zimmet, bu diyabeti destekleyen Birinci Dünya yaşam tarzının Üçüncü Dünya'da yayılmasını "koka (kola) -sömürgeciliği" diye adlandırır.

Biz Birinci Dünya vatandaşları her gün için öngörülebilir zamanlarda, öngörülebilir miktarda gıdaya alışık olduğumuzdan, insan evriminin yakın zamanlarına kadar temel yaşam tarzını oluşturan ve dünyanın birçok bölgesinin hâlâ devam eden, gıda arzında sık görülmeyen bolluklar ve sık görülen kıtlıklar hâlindeki öngörülemez dalgalanmaları hayal bile edemeyiz. Bu tür dalgalanmalarla, hâlâ geleneksel çiftçilik ve avcılıkla geçinen Yeni Gineliler arasında yaptığım saha çalışmalarım sırasında sıklıkla karşılaşırdım. Bu konuda anımsadığım bir örnek var. Bir dağın yükseklerindeki kamp yerimize ekipman ve eşyalarımı taşımak üzere tuttuğum bir düzine adamla birlikteydik. Kamp yerine güneş batmadan hemen önce ulaşmıştık, orada yiyecek maddelerini taşımakta olan diğer bir grupla bir araya gelecektik, fakat onlar bir yanlış anlaşma neticesinde gelememişlerdi. Açlıkla karşı karşıyaydık, yorgun adamlar vardı ve yiyecek hiçbir şey yoktu, linç edilmekten korkmuştum. Ama öyle olmadı, taşıyıcılarım gülüp "Orait, i nogat kaikaki, i samting nating, yumi slip nating, enap yumi kaikai tumora" ("Yemek yoksa dert etme, sorun olmaz, bu

gece boş mideyle uyur, yarın bir şeyler yeriz") demişlerdi. Oysa bazı başka durumlarda tam tersiyle karşılaşmıştım. Yeni Gineli arkadaşlarım domuzlarını keser ve birkaç gün boyunca inanılmaz bir şekilde durmadan tıkınırlardı. Bu, (eskiden bazı arkadaşlarımın dipsiz kuyu diye lakap taktıkları) beni bile şaşırtan muazzam yeme-içme çılgınlığı bazılarını aşırı yemekten ciddi bir şekilde hasta ederdi.

Tablo 11.2 Gıda maddelerinin bol olduğu zamanlardan bazı oburluk örnekleri

Daniel Everett (*Don't Sleep, There are Snakes*, 76, 77. sayfalar). "Yemeyi severler [Güney Amerika'dan Piraha yerlileri]. Köyde yiyecek bir şeyler varsa, hepsini tüketirler... [Fakat] bir ya da iki öğünü atlamak, veya bütün günü bir şey yemeden geçirmek de o kadar olağan bir şeydir. Üç gün boyunca, sadece birkaç küçük mola vererek dans eden insanlar gördüm... Hayatlarında ilk kez bir şehre gelen Pirahaları, Batılıların yeme alışkanlıkları, özellikle de günde üç öğün yemeleri çok şaşırtır. Onlar köyleri dışındaki ilk yemeklerini büyük bir aç gözlülükle yerler –büyük miktarlarda protein ve nişasta tüketirler. İkinci öğünlerinde de yemeye aynen devam ederler. Üçüncü öğünlerinde artık asabileşmeye başlarlar. Şaşkın görünürler. Sıklıkla, 'Daha yiyecek miyiz' diye sorarlar. Onların kendi beslenme tarzlarında, yiyecekler tükenene kadar yenir, fakat şimdi asla tükenmeyen gıda kaynaklarıyla karşı karşıya kalınca ne yapacaklarını şaşırırlar. (Eskiden 45 ila 56 kilo olan) bir Piraha, üç ya da altı haftalık bir ziyaretten sonra bile, köyüne belinde ve basenindeki 12-13 kiloluk ekstra yağ katmanlarıyla dönebilir."

Allan Holmberg (*Nomads of the Long Bow*, 89. sayfa). "Yenen şeylerin [Bolivya'nın Siriono yerlileri tarafından] miktarı bazen inanılmaz boyutlara tırmanır. Dört kişinin 30 kilo ağırlığında koca bir domuzu tek bir oturuşta silip süpürmeleri hiç de nadir bir durum değildir. Et bol olduğu zaman, tek bir adam 24 saatte 14 kilo kadar tüketebilir. Bir defasında, benim de bulunduğum bir ortamda, iki adam iki tane örümcek maymununu bir günde yemişlerdi. Maymunların tanesi 5-7 kilo kadar geliyordu ve buna rağmen aynı gece açlıktan şikâyet etmişlerdi."

Lidio Cipriani (*The Andaman Islanders*, 54. sayfa). "Ongeler için [Hint Okyanusu'ndaki Andaman Adası sakinleri] kendilerini temizlemek, kötülükleri kovmak için boyanmak ve söylediklerine göre, iyi geçen av partilerini takip eden büyük eğlencelerden sonra üzerlerine sinen domuz kokusundan kurtulmak anlamına gelir. Bu eğlenceler, onların çiğ ya da pişirilerek yenen sebzelere dayalı beslenme rejimlerinden oldukça farklı bir yeme biçimidir ve bundan dolayı da günlerce süren sindirim sorunları yaşarlar. 1952 ve 1954 yıllarında karşılaştığım üç olaydan birinde çok ciddi bir domuz ve bal kutlaması yapılmıştı. Ongeler çatlayana kadar bütün gün yemişlerdi ve sonra, nerdeyse kıpırdayamayacak hâle gelmişlerdi. Sonra büyük bir boyama ayini ile temizlenmişlerdi."

Ditto, 117. Sayfa. "Gel-git suları çekilirken, adanın etrafındaki denize doğru uzanan mercanlıklara kısılıp kalan sardalyaları toplamak için her şeyi bırakıp kanolarına binip, o havuzcuktan ötekine kanolar dolup taşana kadar koşuştururlar. Su neredeyse tamamen balıkla doludur ve Ongeler balıkları elleriyle toplarlar. Dünyada başka hiçbir yerde böyle bir toptan av partisi daha görmedim. Andaman sardalyaları normalden daha büyüktür ve bazıları yarım kilo ve daha fazla bile olabilir... Erkek, kadın, çoluk-çocuk herkes canla başla çalışır ve kucak kucak balık toplarlar ama bundan dolayı da bir hafta boyunca berbat kokarlar... Herkes (geçici olarak) artık yiyemeyecek hâle gelinceye kadar sardalya pişirir ve yer. Hasadın geri kalanı ise füme yapılır. Kayaların üzerine, altlarında duman çıkaracak şekilde tutuşturulan yeşil otlar ve onların üzerine de balıklar serilir. Birkaç gün sonra, her şey bittiğinde, balıkçılık tekrar başlar. Ve yaşam sardalyalar adadan geçip gidene kadar işte böyle geçer."

Bu anekdotlar, insanların bolluk ve kıtlık sarkacının arasında nasıl sürekli ama düzensiz bir şekilde gidip geldiklerini çok canlı bir şekilde sergiliyor. 8. Bölüm'de geleneksel yaşam koşullarındaki kıtlıkların sık yaşanmasının nedenlerini özetlemiştim. Avlanma başarılarına göre günden güne değişen gıda arzı, kısa sert hava devreleri, gıda arzındaki yıl boyunca öngörülebilir bolluklar ve iklim şartlarında yıldan yıla değişebilen öngörülemez durumlar; ayrıca birçok topluluğun ya çok az, ya da hiç gıda arzı fazlasına sahip olması, gıdaları depolayabilecek ve büyük bölgelerde dağıtımı sağlayabilecek devlet veya diğer araçların yoksunluğu, bu nedenler arasındaydı. Tablo 11.2'de ise, dünyanın bazı yerlerinde, geleneksel toplumların gıda arzında bolluk yaşadığı dönemlerdeki aşırı yeme anekdotları bir araya getirilmiştir.

Açlık ve oburluğun bir arada var olabildiği bu geleneksel koşullar altında, tutumlu genotip sahibi insanlar avantajlıdırlar, çünkü onlar bolluk zamanlarında daha fazla yağ depolayabilirler; zor zamanlarda daha az kalori yakabilir ve böylece açlık zamanlarından sağ kurtulma şanslarını artırırlar. Son zamanlara kadar, insanların çoğu için geleneksel sağduyunun tam tersini sergileyen Batılılara özgü obezlik korkumuz ve diyet kliniklerimiz sadece gülünecek şeylerdi. Günümüzde bizleri diyabete eğilimli kılan genlerimiz, belki de eskiden hayatta kalmamızı sağlıyordu. Benzer şekilde, tatlı ve şekerli gıdalara, tuza olan "düşkünlüğümüz" şimdi onlara erişmemiz çok kolaylaşmış olduğu için bizi diyabete ve yüksek tansiyona yatkın kılıyor, hâlbuki bu düşkünlüklerimiz eskiden bizi çok değerli ve nadir bulunan besinleri aramaya yönlendiriyordu. Tıpkı yüksek tansiyonda da gördüğümüz gibi, buradaki evrimsel ironiye de dikkat edin. Aramızdaki, on binlerce yıl önce Afrika'nın savaklarında ataları açlıktan en iyi şekilde kurtulmayı becermiş olanlar, şimdi gıda bolluğu yüzünden diyabetten ölme riskini en çok yaşayanlarımızdır.

Böylece, geleneksel olarak bütün insan toplumları tarafından paylaşılan açlık ve kıtlık döngüsü içindeki yaşam tarzı, genler bakımından tutumlu genlerin doğal seçilimiyle sonuçlanmış ve bu da d bu şartlar altında bize iyi hizmet etmiştir, ama sonra nüfusun nerdeyse tümünün modern Batının istikrarlı gıda arzı şartlarında diyabete eğilimli bir hâle gelmesine neden olmuştur. Fakat neden bu mantıkla, Pima yerlileri ve Naurulular sıra dışı bir şekilde diyabet sıklığı açısından dünya rekoru kıracak kadar farklılaşmışlardır? Bence bunun nedeni, yakın geçmişte onların tutumlu genotipin seçiliminde de dünya rekorunu ellerinde bulundurmalarıdır. Pimalar diğer Amerikan yerlileriyle aynı periyodik açlık dönemlerine maruz kaldılar. Ancak, onlar 19. yüzyılda beyaz yerleşimciler sulama kaynaklarını keserek tahıl hasatlarını yok edince daha uzun bir açlık ve dolayısıyla da seçilim devresi yaşadı-

lar. Hayatta kalan Pimalar, diğer Amerikan yerlilerine göre her gıda bulduklarında bedenlerine daha fazla gıda depolayarak daha sert açlık koşullarına dayanabilme yetenekleri açısından daha üstün bir genetik yapıya sahip olanlardır. Naurulular açısından bakarsak, onlar da doğal seçilimin tutumlu genleri tercih edeceği iki ağır devreden geçmişler, bunu bir koka (kola) sömürgeciliği süreci izlemiştir. Birincisi, bu adanın nüfusu da diğer Pasifik adalılar gibi, ama ana kara yaşayanlardan farklı olarak, adalar arasında birkaç hafta sürebilen kano yolculukları sonunda oluşmuştur. Anlatılanlara göre, bu tür uzun birçok kano seferine katılan yolcuların çoğu ya da büyük kısmının açlıktan öldükleri bilinir ve hayatta kalmayı başarabilenler ancak ilk başta en yağlı olanlardır. Pasifik adalıların genelde kilolu insanlar olmalarının nedeni budur. İkincisi, Naurulular II. Dünya Savaşı'nda yaşadıkları açlık dönemi ve ölüm oranları açısından da diğer Pasifik adalılardan farklılaşırlar. Bu dönem, onlar arasında diyabet eğilimli genlerin daha fazla seçilmesine neden olmuş olmalıdır. Savaştan sonra, fosfat imtiyaz haklarıyla elde ettikleri yeni zenginlik kaynağı ise onları çok bol bir gıda arzı ile karşı karşıya bırakmış, fiziksel faaliyetlerini çok aza indirgemiş ve sıra dışı bir obezliğe yol açmıştır.

Neel'in tutumlu genotip hipotezinin akla yatkınlığını üç insani kanıt çizgisi ile iki hayvani model de destekliyor. Diyabet hastası olmayan Naurulular, Pima yerlileri, Afrikan-Amerikalılar ve Avustralya yerlilerinde öğün sonrası insülin plazması seviyeleri (ağızdan alınan şekere bir tepki olarak) Avrupalılarınkinden birkaç kat fazladır. Yeni Gine Highlands halkları, Avustralyalı yerliler, Kenya'nın Maasai kabile halkı ve geleneksel yaşam tarzlarına sahip diğer halkların kanlarındaki glikoz seviyeleri beyaz Amerikalılarınkinden çok daha düşüktür. Diyabet eğilimli Pasifik adalılarına, Amerikan yerlilerine ve Avustralya yerlilerine bol gıda verildiğinde onlar Avrupalılardan daha fazla obezlik sergilerler: önce kilo alırlar, sonra diyabet geliştirirler. Hayvan modellemelerine

bakacak olursak, diyabet ve obezliğe eğilimli genlere sahip laboratuar fareleri, açlığa normal farelerden daha fazla dayanırlar, bu durum bu genlerin belli zamanlardaki kıtlıklarda onlara avantaj sağladığını gösterir. Gıda arzı yetersizliklerinin sık yaşandığı çöl koşullarına uyarlanmış İsrail kum faresine, "Batılı fare diyeti" uygulandığında yüksek insülin seviyeleri, insülin direnci obezlik ve diyabet görülür. Fakat bu semptomlar, farelere verilen gıda sınırlandırıldığında tersine döner. Bundan dolayı, diyabete eğilimli laboratuar fareleri ve İsrail kum fareleri cimri genlerin ve hassas-tetiklenen insülin salgısından faydalanan modeller olarak hizmet ederler ve bu genler "süpermarket faresi şartlarında" maliyetli olmaya başlarlar.

Şeker hastalığı Avrupalılarda neden daha az görülüyor?

Diyabet bilimciler, Pimaların ve Naurulların göreceli olarak düşük diyabet sıklığı olan Avrupalıların norm olarak kabul edildiği bir dünyadan farklılaşan yüksek diyabet sıklıklarını çok belirgin istisnalar olarak görürler. Fakat son on yıllar içinde elde edilen bilgiler, aslında Avrupalıların düşük sıklık oranlarıyla diğer Batılılaşmış toplumlardaki yüksek sıklık oranlarının karşıtlık arz ettiğini ve asıl istisnanın Avrupalılar olduklarını ortaya koyar niteliktedir. Pimalar ve Naurulular bu yüksek sıklıkların sadece en yüksek olanlarını temsil ederler ve bazı Avustralyalı yerliler ve Yeni Guineliler arasında da onların seviyesine şimdiden ulaşılmış bulunmaktadır. Üzerinde titiz araştırmalar yürütülmüş, Avrupalı olmayan nerdeyse bütün büyük insan grupları içinde, şimdi bizim bildiğimiz Batılılaşmış alt gruplarda sıklık ortalama yüzde 11'in ve genellikle de yüzde 15'in üzerindedir. Bunlar Amerikan yerlileri, Kuzey Afrikalılar, Sahra–altı siyah Afrikalılar, Orta Doğulular, Hintliler, Doğu Asyalılar, Yeni Gineliler, Avustralya yerlileri,

Mikronezyalılar ve Polinezyalılardır. Bu normla karşılaştırıldığında, Kıta Avrupalılarıyla, Avustralya, Kanada, Yeni Zelanda ve ABD'deki denizaşırı Avrupalılar düşük sıklıklarıyla modern dünya ulusları arasında eşsiz özelliktedirler. Diyabet sıklığında 41 Avrupa ülkesindeki değerlerinin tümü de (Tablo 11.1'deki ilk satırda yer alan) ortalama yüzde 6'dır ve yüzde 2 ile yüzde 10 aralığında değişkenlik gösterir.

Hem Avrupa Avrupalılarının, hem de denizaşırı bölgelerdekilerin dünyanın en zengin, en iyi beslenen halkları olmaları ve Batılı yaşam tarzının kökeninde yer almaları göz önüne alındığında bu şaşırtıcıdır. Ne de olsa, bu hareketsiz, obez, süpermarketlere dayalı yaşam tarzı ilk olarak Avrupalılar ve beyaz Amerikalılar arasında ortaya çıkmış, diğer halklara sonra yayılmıştır ve bu tarza bu nedenle Batılı adını verilir. Bu paradoksu nasıl açıklayabiliriz? Avrupalılar şimdi neden en yüksek diyabet oranına sahip olacakları yerde en düşük orana sahipler?

Diyabet araştırmaları yapan birkaç uzman bana resmî olmayan biçimde, Avrupalıların geleneksel olarak daha az kıtlık yaşamış olabileceklerini ve bu nedenle de tutumlu genlerin seçiliminin onlar arasında daha az gerçekleşmiş olabileceğini söylemişlerdir. Aslında, tarih bize Ortaçağ Rönesans Avrupası'nda ve daha önceki dönemlerde çok şiddetli ve yaygın ölümlere yol açan kıtlıklara ilişkin bolca belge sağlamaktadır. Bu tekrarlanan kıtlıklar, diğer her yerde olduğu gibi Avrupa'da da tutumlu genlerin seçilimini sağlamış olmalıdır. O nedenle, daha güvenilir bir hipotez, Avrupa'nın Rönesans sonrasındaki daha yakın bir tarihi temelinde şekilleniyor gibidir. Eskiden Avrupa'yı sarsan uzun süreli ve çok yaygın dönemsel kıtlıklar, dünyanın geri kalanında olduğu gibi, 1600 ve 1950 yılları arasında Avrupa'nın farklı bölgelerinde farklı zamanlarda kaybolmaya başladılar. Bu kayboluşlar, 1600'lerin başlarında Britanya ve Hollanda'da başladı ve sonra 1800'lerin sonlarına doğru Güney Fransa ve Güney İtalya'da devam etti. Av-

rupa'daki ünlü bir istisna hariç kıtlıklar dört nedene bağlı olarak yok olmuştur: etkili devlet girişimleriyle gıda fazlası olan bölgelerden kıtlık bölgelerine hızlı gıda dağıtımı yapılabilmiştir; gıdalar karadan ve özellikle de denizden etkin bir şekilde taşınabilmiştir; Kolomb'un 1492'deki seyahatinden sonra, oraya giden Avrupalılar Yeni Dünya'dan yeni tarımsal tohumlarla dönmüşlerdir (patates ve mısır gibi); Avrupa tarımı giderek çeşitlenmiştir; ve son olarak da Avrupa'da tarım sulamaya değil, yağmura dayalıdır (Avrupa dışında da dünyanın çok nüfuslu birçok bölgesinde olduğu gibi) ve kötü hasat sorunu hiçbir zaman Avrupa çapında yaygın olmadığından, fazla üretim yapılan bölgelerden diğer bölgelere dağıtım yapılarak denge sağlanabilmiştir.

Avrupa'daki kıtlıkların sona ermesinin ünlü istisnası 1840 yılında yaşanan İrlanda patatesi kıtlığıdır. Aslında bu istisna ana kuralın bir kanıtı hâline dönüşür. Bu olay, yukarıda bahsi geçen ilk üç temel faktörün Avrupa'nın diğer yerlerindeki kıtlıkları sona erdirmesini gözler önüne serer. İrlanda patates kıtlığı, tek ürüne bağımlı tarım ekonomisinden kaynaklanan bir felakettir ve bu tür tarımsal ekonomik yapı Avrupa'nın diğer yerleri göz önüne alındığında istisnai bir durumdur. Ve bir de, merkezi devletin İrlanda kıtlığına çözüm arama konusundaki meşhur isteksizliği vardır. Bu kıtlık, merkezi farklı bir adada (Britanya) olan bir devlet tarafından yönetilen bir adada (İrlanda) gerçekleşmiştir.

Avrupa'nın beslenme tarihindeki bu gerçekler, bende yeni fikirler uyandırdı. Modern tıp bilimi gelişmeden birkaç yüzyıl önce, Avrupalılar, modern Naurulular gibi, yeni ve bol gıda arzı yüzünden diyabet salgını yaşamışlar ve bu dönem içinde diyabet eğilimli tutumlu gen sahiplerinin büyük bölümü yok olmuştu ve bu da günümüzde Avrupa'daki düşük diyabet eğiliminin nedeni olabilirdi. Bu geni taşıyanların Avrupa'da yok olması yüzlerce yıl sürmüştür, bu geni taşıyan diyabet hastası annelerden doğan bebekler doğum esnasında ölmüşlerdir, diyabetli yetişkinler diğer

yetişkinlerden daha genç ölmüşler ve onların çocukları ve torunları da azalan ailevi destekler nedeniyle erken yaşlarda hayatlarını kaybetmişlerdir. Bununla beraber, Avrupa'daki bu diyabet salgınlarının gizli kalmış erken dönemiyle, günümüzün Naurulularının ve birçok halkın yaşadığı modern salgınlar arasında büyük farklar vardır. Modern salgınlarda, gıda arzındaki devamlılık ve bollukla aniden karşılaşılmıştır –Naurulular için bir on yıl içinde ve Yemenli Museviler için sadece bir ay içinde. Bunun sonucunda diyabet hastalığı sıklığı sıfır seviyelerinden zirvesi olan yüzde 20-50 seviyelerine aniden çıkmıştır. Tüm bu gelişmeler, dünyanın modern diyabetik uzmanlarının gözleri önünde gerçekleşmiştir. Bu artışların, yine hızlı bir şekilde azalmaya başlaması (Naurulular arasında şimdiden gözlenmekte olduğu gibi) büyük olasılıktır. Bu tutumlu genotipi taşıyan insanların doğal seçilimle elenmelerinin ise, bir ya da iki kuşak sürmesi beklenmektedir. Buna karşın, Avrupa'daki gıda bolluğu birkaç yüzyıla yayılan yavaş bir süreçte gelişen bir olgudur. Bu nedenle diyabet Avrupa'da, diyabet uzmanlarının fark edebileceğinden çok önce 1400 ve 1700'lü yıllar arasında sessiz ve yavaş bir şekilde ilerlemiştir. Pimalar, Naurular ve Wanigelalar, kentlerde yaşayan eğitimli yerliler ve zengin petrol üreticisi ülkelerin vatandaşları, tek bir kuşakta yoğunlaşan yaşam tarzı değişikliklerine ve bunu izleyen diyabet sıklığındaki iniş ve çıkışlara maruz kalmışlardır. Oysa Avrupa'da bu gelişmeler yüzyıllara yayılmıştır ve bu nedenle de bu iniş çıkışlar tarihlendirilememektedir.

Avrupa'daki bu gizli diyabet salgınının olası bir kurbanı da, bence bestekâr Johann Sebastian Bach'tır (d. 1875, öl. 1750'lerin ilk yılları). Bach'ın çok az belgelenebilen tıbbi geçmişi onun ölüm nedeni hakkında kesin bilgi sahibi olmamıza engelse de, onun tek özgün portresinde (Fotoğraf 28) yüzündeki ve ellerindeki şişlikler, onun yaşlılık döneminde görüntüsündeki kötüleşmeyi yansıtıyor, ayrıca el yazısındaki kötüleşme de gözlerinde ya da sinirsel

sorunları olabileceğine işaret ediyor, ki bunlar bir diyabet teşhisi için uygun belirtilerdir. Almanya'da *honigüsse Harnruhr* ("Ballı idrar hastalığı") diye bilinen hastalık, Bach'ın yaşadığı dönemde Almanya'da kesinlikle yaşanmıştır.

Bulaşıcı olmayan hastalıkların geleceği

Bu bölümde, Batılı yaşam tarzıyla ilişkilendirilen bulaşıcı olmayan hastalıkların (BOH) sadece şu ikisinden söz ettim: yüksek tansiyon ve sonuçları ile Tip-2 diyabeti. Diğer belli başlı BOH'lardan söz etmeye yeterince yerim yok, fakat S. Boyd Eaton, Melvin Konner ve Marjorie Shostak kalp-damar hastalıkları ve diğer kalp hastalıkların, damar tıkanıklığını, dolaşım hastalıkları, böbrek hastalıklarının birçoğunu ve ciğer, mide, göğüs ve prostat kanserleri gibi birçok kanser türünü incelemişlerdir. Batılı yaşam tarzı içinde, özellikle tuz, şeker ve yüksek kalori alımı, obezlik ve yerleşik yaşam gibi sadece bazı risk faktörlerini inceledim. Sigara ve aşırı içki kullanımı, kolesterol, trigliseritler, doymuş yağlar ve trans yağlar gibi risk faktörlerine ise kısaca değindim.

BOH'lar, bu kitabın okurlarının çoğunun ait olduğu Batılı ülkelerde önde gelen ölüm nedenlerinden birisini oluşturmaktadır. Ancak bu sizin de harika bir hayat yaşayıp 78-81 yaşlarınızda (Avrupalıların ortalama yaşam süresi) aniden düşüp öleceğiniz anlamına gelmez: BOH'lar, sizi sonunda öldürmeden önce sağlık ve yaşam kalitenizi de yıllarca bazen on yıllarca düşürebilmektedir. Fakat BOH'lar geleneksel toplumlarda nerdeyse hiç yoktur. Bizim için geleneksel toplumlardan çok şey öğrenebileceğimizin bundan daha hayati bir kanıtı başka ne olabilir ki? Bununla beraber, onlardan öğrenebileceğimiz şey en basit anlamdaki bir "geleneksel yaşamak" değildir. Geleneksel yaşamın hiç de özenmek istemeyebileceğimiz, şiddet döngüleri, sıklıkla açlık riskiyle karşı

karşıya olmak ve bulaşıcı hastalıkların ortalama ömrü kısaltması gibi birçok özelliği vardır. Geleneksel yaşamın hangi özelliklerinin BOH'lardan bizleri koruyacağını belirlememiz gerekiyor. Bazı istenebilecek özellikler şimdiden bellidir (örneğin sürekli egzersiz yapmak, şeker tüketimini azaltmak gibi) ve üzerinde hâlâ tartışılan başka özellikler de vardır (örneğin gıdalarımızla alacağımız uygun değer yağ miktarı gibi).

İçinde bulunduğumuz BOH salgını iyiye gitmeden önce, çok daha kötü hâle gelecektir. Ne acı ki, Pimalar ve Naurululular arasında şimdiden zirveye ulaşmış bulunuyor. Şimdi yaşam standartları sürekli yükselişte olan, yoğun nüfus sahibi ülkeler endişe kaynağıdır. Salgın, petrol zengini Arap ülkelerinde tavan yapabilir, Kuzey Afrika'da zirvesine çok yaklaşmış vaziyettedir ve Çin ve Hindistan'da ise çok daha kötü sonuçlara doğru ilerlemektedir. Bangladeş, Brezilya, Mısır, İran, Meksika, Pakistan, Filipinler, Rusya, Güney Afrika ve Türkiye gibi diğer yoğun nüfuslar içeren ülkelerde de başlangıç aşamasındadır. Daha düşük nüfusları olan ülkelerde de salgın yol kat etmiş bulunuyor. Bunlar arasında, Latin Amerika ve Güneydoğu Asya'daki bütün ülkeler sayılabilir. Bir milyar nüfusun yaşadığı Sahra altı Afrika'da salgın henüz başlangıç aşamasındadır. Bu tabloya bakarak geleceğe dair olasılıkları düşünen birisi kolayca depresyona girebilir.

Ancak BOH'larla mücadelede kaçınılmaz olarak yenik düşmek zorunda değiliz. Bu yeni yaşam tarzını yaratan sadece bizleriz ve onu değiştirecek güce de yine bizler sahibiz. Bu konuda, belli risklere yol açan belli genlerin tespit edilmesinde moleküler biyolojinin yardımı olacaktır ve böylece her birimizdeki tehlikeli eğilimler oluşturan belli genleri tespit etmek mümkün olabilecektir. Bununla beraber, toplum bir bütün olarak bu araştırmaların sonuçlanmasını ya da sihirli bir hapın geliştirilmesini veya düşük kalorili patates cipslerinin icat edilmesini beklemek zorunda değildir. Hangi değişikliklerin çoğumuz için (herkes için olmasa da)

riskleri asgariye indireceği bellidir. Sigara içmemek, düzenli egzersiz yapmak, kalori, alkol, tuz ve tuzlu gıdalar, şeker ve şekerli meşrubatlar, doymuş ve trans yağlar, işlenmiş gıdalar, tereyağı, krema ve kırmızı et tüketimimizi sınırlamak; lifli gıdalar, meyve ve sebzeler, kalsiyum ve karmaşık karbonhidratlar tüketimimizi de artırmak, yapabileceğimiz bu değişiklikler arasındadır. Diğer basit bir değişiklik de yavaş yemektir. Paradoksal bir şekilde, besinleri ne kadar hızlı yerseniz, o kadar çok yer ve kilo alırsınız, çünkü hızlı yemek iştahı düşüren hormonların salgılanmasına zaman tanımaz. İtalyanlar sadece beslenme düzenlerinin içeriğinden dolayı ince yapılı değillerdir, onlar yemeklerinde bol bol sohbet ettiklerinden dolayı da böyledirler. Tüm bu değişiklikler, henüz Pimaların ya da Naurululların durumuna düşmemiş olan dünyanın her yerinden milyonlarca insanın kaderini değiştirebilir.

Bu öneri çok sıradanlaştı ve onu tekrarlamak gerçekten utandırıcı, ama yine de gerçeği tekrar etmeye de değer: artık depresif değil umutlu olmayı hak edecek kadar bilgi sahibiyiz. Bu tekrar ise sadece bir şeyi vurgulamak içindir, yüksek tansiyon, tatlı tatlı öldüren diyabet ve 20. yüzyılın diğer katilleri bizi ancak biz izin verdiğimiz zaman öldürebilir.

SON SÖZ

Başka Bir Havalimanında

• Ormandan 405'e
• Modern dünyanın avantajları
• Geleneksel dünyanın avantajları
• Ne öğrenebiliriz?

Ormandan 405'e

Yeni Gine'de, ormandaki kamplarda ve çoğunlukla Yeni Ginelilerin arasında birkaç ay süren bir keşif gezisinin sonundaydım. Dönüş yolunda, duygularımın modern sanayileşmiş dünyanın şartlarına geçiş yapabilmesi, kitabın Önsöz Bölümü'nde de sözünü ettiğim Papua Yeni Gine'nin Port Moresby Havalimanı'nda başlamadı. Yeni Gine'den Los Angeles'a kadar olan uzun uçuş süresini araştırma sahasındaki notlarımı kopyalamak, ormandaki aylarımı gözümde yeniden canlandırmak için ayırmıştım ve bu yüzden de zihinsel olarak uçuş boyunca hâlâ Yeni Gine'de kalmıştım. Bu duygusal geçiş, ancak Los Angeles Havalimanı'ndaki bagaj teslim alma bölümünde başladı ve bagaj alma bölümünün hemen dışında bekleyen ailemle kavuşma sahnesiyle devam etti; eve doğru 405 karayolu boyunca yapılan bir sürüş, kapıda birikmiş olan postalarımla karşılaşma ve bilgisayarımın başında gelen e-maillerin kontrolü ile sonlandı. Yeni Gine'nin geleneksel dünyasından Los Angeles'a geçiş yapmak beni oldukça sarsmıştı ve karmaşık duygular içinde bırakmıştı. Sahi, neydi bunlar? İşte o duygulardan bazıları:

İlk ve en öncelikli şey, eşim ve çocuklarıma kavuşmuş olmaktı. ABD'de, evimde, kendi ülkemdeydim. Burası doğduğum ve büyüdüğüm yerdi. Orada 60 ya da 70 yıldır tanıdığım Amerikalılar vardı, onlarla geçmişimi, kültürümü ve birçok ilgi alanımı paylaşmıştım. İngilizceyi her zaman diğer dillerden daha iyi konuşabileceğim. Amerikalıları Yeni Ginelileri anladığımdan her zaman daha iyi anlayacağım. ABD bir yaşam alanı olarak büyük avantajlara sahip. Burada yeterli gıda bulabilirim, fiziksel rahatlık ve güvenlikten faydalanabilir ve geleneksel bir Yeni Gineliden iki katı kadar uzun yaşayabilirim. Batı müziği sevgimi tatmin etmem ve bir yazar ve üniversitede bir coğrafyacı olarak kariyerimi ABD'de devam ettirmem, Yeni Gine'den çok daha kolay. Tüm bu nedenler, ABD'de yaşamayı seçme nedenlerim. Yeni Gine'yi ve Yeni Ginelileri ne kadar çok seversem seveyim oraya taşınmayı asla aklımdan bile geçirmedim.

Los Angeles Havalimanı'ndan çıkıp 405'te yola koyulduğumuzda farklı bir his tarafından çarpılmıştım. Bu otobanın iki yanındaki manzara tamamen asfalt bir yol, onu çevreleyen binalar ve motorlu taşıtlardan oluşuyordu. Çevredeki baskın ses, trafiğin sesiydi. Bazen, ama her zaman değil, Santa Monica Dağları, havalimanının 17 kilometre kadar kuzeyinde sislerin içinden yükseliyordu. Buna karşın, Yeni Gine'nin saf temiz havası, yeşilin her tonundaki yer yer gölgelenen sık ormanı ve yüzlerce kuş sesinin heyecanı, ancak bu kadar keskin bir tezat oluşturabilirdi. İçgüdüsel bir şekilde, duyusal ve duygusal alıcılarımın düğmelerini iyice kıstım, onların gelecek yıl yapacağım bir sonraki Yeni Gine seyahatime kadar da öyle kalacağını biliyordum. Elbette insan kalkıp da geleneksel dünyayla sanayileşmiş dünya arasındaki farkları Yeni Gine ormanlarıyla, 405 otobanını karşılaştırarak genelleştiremez. Bu duygusal hâl, Port Moresby Havalimanı'ndan (dünyanın en tehlikeli şehirlerinden birisi), Montana'nın Kuzey Amerika'yı kıtasal olarak bölen yükseltilerinin karla kaplı zirvelerinin altındaki

muhteşem güzellikteki Bitterroot Vadisi'ndeki yazlık evimize dönüyor olmanın güzelliği ve duygusal açılımının avantajına dönüştürülebilir. Yine de, Los Angeles'ı bir yaşam üssü ve Yeni Gine ormanlarını ve Bitterroot Vadisi'ni de sadece geziler için tercih etmemin zorlayıcı nedenleri de vardır. Fakat Los Angeles'ın avantajları için ağır bir bedel ödemek de gerekiyor.

ABD'nin kent yaşamına dönmüş olmak, zaman baskısına, programlara ve gerginliğe de dönmüş olmak anlamına geliyor. Sadece kalp atış hızımı ve kan basıncımı artırdığını bile düşünebiliriz. Yeni Gine ormanlarında zaman baskısı ve programlar yoktur. Yağmur yağmıyorsa, şafaktan önce gece kuşlarının son ve sabah kuşlarının ilk kuş şarkılarının peşine düşmek için kamptan ayrılırım –fakat yağıyorsa kampta oturur, yağmurun dinmesini beklerim; ve bunun ne zaman olacağını kimse bilemez. Yakınlardaki köylerden bir Yeni Gineli, kuşların yerel dildeki isimlerini öğretmek üzere bir gün önceden kampı ziyaret edeceğine dair bana söz vermiş olabilir, fakat onun bileğinde saat yoktur ve ne zaman geleceğini söylemez, hatta belki de başka bir gün çıkagelir. Hâlbuki Los Angeles'ta, yaşam sıkı bir şekilde programlanır. Cebimdeki planlayıcım bana günün hangi saatinde nerede ne yapacağımı söyler, ayrıca onda aylık, yıllık ve hatta daha uzun vadeli yapılacak işlerin bile listesi vardır. E-mailler, telefonlar her gün yağmur gibi yağar, onları sürekli olarak öncelikli yanıtlanacaklar yığınları veya numaralandırılmış listeler hâline sokmak zorundasınızdır.

Los Angeles'a dönünce, Yeni Gine'de refleks hâline getirmiş olduğum sağlık önlemlerini yavaş yavaş gevşetirim. Artık duş yaparken dudaklarımı sıkı sıkı kapatmam gerekmez. Bunu orada yaparım, çünkü orada yanlışlıkla dudaklarımı yalasam ve ağzımdan içeri sadece iki damla bile su girmiş olsa dizanteri olma ihtimalim vardır. Artık ellerimi sık sık yıkayacak kadar özenli davranmam gerekmez. Kamptaki gibi bir gözüm acaba yıkanmışlar mıdır, onlara dokunan biri olmuş mudur diye sürekli çatal ve kaşık-

larda olmak zorunda değildir. Cildimdeki her çizik için, tropik ülsere yol açacak diye endişe etmem ve onları sürekli kontrol etmem gerekmez. Her hafta düzenli olarak aldığım sıtma hapımı almam ve sürekli yanımda taşıdığım üç çeşit antibiyotik şişelerini de artık taşımam. (Hayır, tüm bu önlemler paranoyadan kaynaklanmıyor: onların herhangi birini ihmal etmenin çok ciddi sonuçları olabilir.) Karnımdaki en ufak sancılarda bile acaba apandisit miyim diye endişelenmem de gerekmez, orman kampı şartlarında böyle bir kriz hastaneye zamanında yetişememek anlamına gelebilir.

Yeni Gine ormanlarından, Los Angeles'a dönmüş olmak sosyal çevremde de büyük değişikliklere yol açar: insanlarla çok daha az, sürekli ve doğrudan karşılıklı iletişimde bulunurum. Yeni Gine ormanlarındaki uyanık zamanlarımda en az birkaç Yeni Gineliyle aramda sadece birkaç metre mesafe vardır ve kampta otururken ya da kuşları izlemeye giderken onlarla her an konuşabilirim. Konuşurken taraflar bütün dikkatini karşısındakine yoğunlaştırır; elindeki mobil telefonla oynamaz ya da bir yandan e-maillerini kontrol etmez. Kamptaki sohbetler esnasında sürekli birkaç dil içinde gel-gitler yaşanır, bu diller o esnada kampta kimlerin olduğuna bağlıdır ve ben en azından kuş isimlerini, bu dillerin hepsinde, dili konuşamasam bile bilmek zorundayımdır. Buna karşın, Batılılaşmış bir toplum içinde, diğer insanlarla yüz yüze sohbetlere çok daha az zaman ayırırız. Ortalama Amerikalıların her gün sekiz saatlerini bilgisayar ekranı, TV ya da diğer ekranlı el aletleri karşısında geçirdikleri tahmin ediliyor. Diğer insanlarla karşılıklı iletişime harcadığımız zamanın da büyük bölümü dolaylı iletişimden oluşur: e-mail, telefon, yazılı mesajlaşma da mektuplar (azalmakla beraber) yoluyla. ABD'de şimdiye kadarki iletişimimin büyük bölümünü İngilizce ve tek dilli olarak yapmışımdır. Birkaç hafta içinde, birkaç saat için farklı dilde iletişim imkânı bulmuşsam kendimi şanslı hissederim. Elbette, tüm bunlar

Yeni Gine'deki doğrudan, yoğun ve her yerde olan, tam dikkatin verildiği, çok dilli sosyal ortamından sürekli olarak zevk aldığım anlamına gelmez: Yeni Gineliler de tıpkı Amerikalılar gibi çok keyifli olabildikleri kadar, sinir bozucu da olabilirler.

Elli yıl boyunca ABD ve Yeni Gine arasında gidip geldikten sonra, kendi içimde bir takım uzlaşmalar ve iç barışı sağlayabilmiş bulunuyorum. Fiziksel olarak zamanımın yüzde 93'ünü ABD'de ve zaman zaman da diğer sanayileşmiş ülkelerde geçiriyorum ve yaklaşık yüzde 7'sini Yeni Gine'de harcıyorum. Ancak, fiziksel olarak ABD'de bile olsam duygusal olarak zamanımın çoğunu hâlâ Yeni Gine'yi düşünerek geçiriyorum. Yeni Gine'nin yaşamımdaki bu yoğunluğundan istesem de kurtulmam çok zordur, ama ben de zaten istemem. Yeni Gine'de olmak, geri kalan her yeri grilikler içinde olan bir dünyayı kısa bir an için rengârenk görmek gibidir.

Modern dünyanın avantajları

Bu bölümün geri kalanı genel olarak, modern dünyada yaşayan bizlerin geleneksel yaşamdan öğrenebileceği faydalı özellikleri özetlemeye adanmış olduğundan, gelin öncelikle kendimiz hakkında belli bir gerçeği anımsamakla işe başlayalım. Geleneksel yaşam romantikleştirilmemelidir: modern dünya insanlara büyük avantajlar sağlar. Buradaki yaklaşım, Batılı toplumların vatandaşları çelikten araçlarını bıraksınlar, sağlıklı, rahat ortamlarını terk etsinler, devletin sağladığı barış ortamından vazgeçsinler ve sonra da sakin ve dingin avcı-toplayıcıların yaşamına geri dönsünler gibi bir yaklaşım değildir. Bu anlamda, değişimin yönü ağırlıklı olarak zaten bellidir: kendi geleneksel yaşamlarını bilen ve bir yandan da Batılı yaşam tarzına tanıklık etmiş olan avcı-toplayıcılar ve küçük ölçekli çiftçiler modern dünyada yer edinme arayışı

içindedirler. Onları buna zorlayan nedenler arasında modern yaşamda, hayatı kolaylaştıran ve daha rahat kılan hoşluklar ve maddi ürünler vardır; eğitim ve yeni iş alanları gibi fırsatlar bulunur; daha sağlıklı ortamlar, etkin bir tıp hizmeti, doktorlar ve hastaneler vardır; bireysel güvenlik, daha az şiddet, diğer insanlardan kaynaklanan daha az tehlike ve çok daha az çocuk ölümleri de bunlara eklenir (örneğin geleneksel Fayu toplumunda çocukların üçte ikisi daha çocukken ölürler). Bu, bu avantajlara sahip olmak için her geleneksel köy modernleşecek, her köylü kente taşınacak anlamına elbette gelmez. Fakat bazıları bunu yapacaklardır ve köylülerin çoğu onların elde ettikleri avantajları görecek ve içlerinden pek çoğu da onlara özenecektir.

Örneğin, Bonnie Hevlett'in söyleşiler yaptığı Aka pigme kadınları, ormandaki geleneksel avcı-toplayıcı yaşamlarını terk edip yerleşik köylüler olarak yaşama nedenlerini şöyle sıralamışlardır: tuz, biber, palmiye yağı, çanak-çömlekler, palalar, yataklar ve lambalar; güzel elbise ve ayakkabılar; daha sağlıklı bir yaşam; çocukların okula gidebilmesi; bitkisel gıdaların ormanlar yerine tarlalardan çok daha rahat bir şekilde elde edilebilmesi; bir silahla hayvan avlamanın, hayvanların ısırdığı, dışkıladığı ve saldırabildiği ağlarla avlamaktan çok daha güvenli ve kolay olması. Kim Hill ve A. Magdalena Hurtado tarafından söyleşi yapılan Aka yerlileri ise, orman yaşamını terk edip rezervasyon bölgelerine gitmelerinin nedenleri olarak şunları göstermişlerdir: ateşli silah, radyo ve yeni elbiseler elde etmek; kendilerini ve çocuklarını iyi beslenmiş ve sağlıklı hissedebilmek; daha uzun yaşamak ve yetişkinliklerini görebilecek kadar bol çocuk yapmak. Benim Yeni Gineli arkadaşlarımın değer verdiği Batı üretimi mal ve ürünler içinde en dikkat çekenler kibrit, çelik balta, elbiseler, yumuşak yatak ve şemsiyedir (Şemsiyenin onlar için değerini daha iyi anlayabilmeniz için Yeni Gine'ye yılda düşen ortalama yağmur miktarının 1270 cm ya da daha fazla olduğunu anımsatırım). Yeni

Gineliler maddi olmayan bazı faydalardan da söz ederler; bunlar arasında sağlık hizmetleri, çocukların okullarda eğitim görmesi ve kabile savaşlarının bitmesi vardır. Kuzey Kaliforniya'nın Yahi yerlilerinden olan Ishi, 50'li yaşlarında avcı-toplayıcı yaşam tarzını bırakıp son yıllarını San Francisco'da geçirmiştir; başlangıçta başta kibrit ve uhu olmak üzere batının bütün icatlarına hayran kalmıştır, zamanla hayranlığı evlere, mobilyalara, sifonlu tuvaletlere, çeşme suyuna, elektrik ışıklarına, gaz sobalarına ve trenlere kadar uzanmıştır. Sabine Kuegler'in kardeşi Judith, Yeni Gine ormanlarından bir yıllığına Almanya'daki evlerine taşındığı zaman, en çok Alman marketlerindeki değişik çikolata barlarına hayran kaldığını söyler.

Bunlar, geleneksel toplumların güvenliği olmayan, tehlikeli ve rahatsız ortamında yetişmiş insanlar tarafından Batılı yaşam tarzının aşikâr ve somut avantajları olarak sıralananlardır. Eğitimli Yeni Gineli arkadaşlarım bazı daha derinde yatan avantajlardan da bahsederler; onların Yeni Gine'deki köylerinde yaşamsal ihtiyaçları sonuçta karşılanıyordu, ama ABD'de başka şeylere hayran kalmışlardı. Bilgiye erişim, daha çeşitli insanlarla karşılaşmak ve kadın haklarının Yeni Gine'ye göre daha fazla olması bunlar arsındaydı. Bir Yeni Gineli bayan arkadaşım, ABD'de hoşuna en çok giden şeyin "anonimlik" olduğunu söylemiş ve bunu sosyal bağlardan uzak kalabilmek ve özgür olabilmek olarak ifade etmişti. Yeni Gine'de bu bağlar duygusal olarak çok yoğun yaşanırdı ama sınırlayıcıydı da. Arkadaşıma göre anonimlik, yalnız kalabilmeyi, tek başına yürüyebilmeyi, kendine özel şeylerin olabilmesini, kendini ifade edip fikirlerini rahatça açıklayabilmeyi, sıra dışı fikirlere sahip olabilmeyi, mahalle baskısının daha az olmasını ve insanın her davranışının sürekli gözetim altında olmaması ve tartışılmamasını da içeriyordu. Örneğin, akraba ve tanıdıklar tarafından rahatsız edilmeden, bir sokak kahvesinde özgürce oturup kahvesini yudumlayabilir, dergi gazete karıştırabilirdi. Amerikalı-

ların özgürlüğü kendilerini bireysel olarak geliştirebilmek, kazançlarını Yeni Gine'den çok daha az bir şekilde akrabalarıyla paylaşmak zorunda olmak demekti.

Geleneksel dünyanın avantajları

Şimdi gelin bir de hikâyeyi öteki taraftan dinleyelim. Hem geleneksel toplumlar hem de BEZED toplumları içinde yaşamış olanlar, bu ilkinde sonrakinde olmayan ne buluyorlar?

En sık karşılaşılan ve önem verilen gözlem, yaşam boyu süren toplumsal bağlardır. Geleneksel toplumlarda yalnızlık diye bir sorun yoktur. İnsanlar yaşamlarını doğdukları yerde veya oraya çok yakın yerlerde sürdürürler ve etrafları hep akrabaları ve çocukluk arkadaşlarıyla çevrilidir. Daha küçük geleneksel toplumlarda (birkaç yüz kişinin altındaki kabileler ve obalar) hiç kimse birbirine yabancı değildir. Kızlar ya da oğlanlar doğdukları köyü sadece evlilik nedeniyle terk ederler, yine de bu ayrılık bile hiçbir zaman kan bağıyla bağlı olduğu akrabaları ve dostlarına sık ziyaretler yapmalarını engelleyebilecek bir mesafede değildir.

Oysa, yalnızlık çok nüfuslu sanayileşmiş toplumlarda, her zaman için bir risktir. "Kalabalık bir odada yalnız hissetmek" sadece edebi bir ifade değildir: bu büyük kentlerde yaşayan ve zar zor tanıdığı insanlar içinde çalışan birçok Amerikalı ve Avrupalı için temel bir gerçekliktir. Batı toplumlarındaki insanlar sıklıkla uzak mesafelere taşınırlar, çocuklar ve arkadaşlar da uzak mesafelere göçerler ve sonunda insanlar kendilerini yakın akrabalarının ve arkadaşlarının olmadığı bir çevrede yalnız başına buluverir. Karşılaşılan insanların çoğu yabancıdır ve hep yabancıların arasındasınızdır. Çocuklar düzenli bir şekilde, evlenerek ya da ekonomik olarak bağımsız hâle gelerek aile evlerinden ayrılıp kendi yuvalarını kurarlar. Zamanının çoğunu Afrika'da geçiren bir arkadaşım

durumu şöyle özetlemişti, "Afrika'da yaşam maddi bakımdan fakir ama sosyal açıdan zenginken, ABD'de maddi açıdan zengin ve sosyal açıdan fakirdir." Batılı toplumlarda geleneksel topluluklara nazaran daha sık karşılaşılan sorunlara ilişkin diğer gözlemler arasında, daha büyük zaman baskısı, programlanmış yaşamın sıkıntıları, gerginlik seviyeleri ve rekabetin varlığı dikkat çeker. Geleneksel toplumların birçok özelliğinin modern sanayileşmiş toplumların birçok alanında varlıklarını sürdürdüğünü tekrar vurgulamak isterim. Örneğin, modern toplumlarda da kırsal kesimlerde herkes birbirini tanır ve oralarda insanların çoğu doğduğu yerde yaşamaktadır.

Bu genellemeleri daha bireysel bir yapıya kavuşturmak için, bazı Amerikan işadamlarının ya da misyonerlerin çocuklarının bazı dikkat çekici gözlemlerini aktarmak istiyorum. Onlar, Yeni Gine, Filipinler ya da Kenya'da büyümüş, sonra onlu yaşlarında ABD'ye göçen çocuklardır ve bana deneyimlerini şöyle aktarmışlardır:

"Amerikalı çocuklar maço, konuşmaları maço ve diğer çocukları dövüyorlar. İyi çocuklar ABD'de rahat edemezler."

"Yeni Gine'deki çocuklarla beraber büyüdükten sonra, ABD'de beni en çok etkileyen fark çocukların evlerinin içine girip kapıyı kapatmalarıydı. Evlerinde video oyunları oynarlar ve sonra okula gitmek için evlerinden yeniden çıkarlardı. Yeni Gine'de çocuklar sürekli dışarıdadır ve hep birbirleriyle oynarlar."

"Afrikalı çocukların etraflarında sürekli olarak birileri olur. Çocuklar sadece uyumak için içeri girerler. Bizler herhangi bir evin içine istediğimiz zaman girebilirdik, çünkü bizi her zaman hoş karşılarlardı. Fakat Amerikalı çocuklar genellikle diğer çocuklarla beraber değiller. Son zamanlarda, video oyunlarının yaygınlığını düşünecek olursak, artık ABD'de evde kendi başınıza kalma durumu gittikçe daha da kötü bir hâl alıyor, benim çocukluğumda sadece TV vardı ve video oyunları yoktu."

"Filipinler'de çocuklar bütün adam ve kadınları, 'teyze,' 'amca' diye anarlardı. Köydeki her eve girebilir ve çıkabilirdik. Yemek zamanı geldiğinde kimin evindeysek orada diğer çocuklarla beraber yerdik."

"Amerikalı çocuklar Yeni Gineli çocuklardan çok daha az sosyalleşebiliyorlar. Yeni Gine'de yanımdan geçen herkese gülümseyip merhaba der ve sohbete başlardım. Ama Amerikalı çocuklar birbirlerinin yanından yabancılar gibi geçip gidiyorlar, birbirleriyle konuşmuyor ve merhaba bile demiyorlar. Ben onlara gülümseyip merhaba deyince yanıt veriyorlar, ama onlar bunu asla yapmıyorlar."

"ABD'de insanları başkalarının eğlendirmesi gerekir, onlar kendilerini nasıl eğlendireceklerini bilmiyorlar."

"Afrika'da, bir şeye ihtiyacınız varsa, onu kendiniz yaparsınız, sonuçta onu nasıl yaptığınızı ve nasıl çalışacağını da bilirsiniz. ABD'de bir şeye ihtiyacınız olduğunda, onu gidip alırsınız ve nasıl yapıldığını bilmezsiniz."

"Amerikan çocukları Yeni Gineli çocuklardan daha az yaratıcılar, çünkü her şey onlar için önceden paketleniyor [Fotoğraf 17, 18]. Yeni Gine'de bir uçak görür ve model bir uçağınız olmasını isterseniz, ağaçtan ya da dallardan kendinize bir tane yapabilirsiniz. Sonra onunla uçakçılık oynarsınız, onu havada süzdürür ve sesler çıkarırsınız. Erkek kardeşimle ben evde yaptığımız çok detaylı uçaklarla uçağın uçuşunu taklit ederdik. Fakat Amerikalı çocuklar oyuncaklarını sadece paketlerinden çıkarıyorlar ama onun uçuşunu taklit etmiyorlar."

"Afrika'da her şey paylaşılır. Örneğin ben okuldayken, elime bir otomobil lastiğinin kırmızı şambreli geçmişti. Bu lastik sapan yapmak için kullanılabilirdi. Uzun bir süre bu lastiğin parçalarını sapan yapmak için arkadaşlarımla paylaşmıştım. Fakat, ABD'de değerli bir şey elinize geçtiği zaman, onu kendiniz için saklar ve kimseyle paylaşmazsınız. Ayrıca, ABD'de kimse bir şambrelle neler yapılabileceğini bilmez."

"Yeni Gine'den ABD'ye göçtüğümde beni zorlayan en önemli şey özgürlüğümün kısıtlanmasıydı. Çocuklar Yeni Gine'de çok daha özgürdürler. ABD'de onların ağaçlara tırmanmasına izin verilmez. Ben Yeni Gine'de hep ağaçlara tırmanırdım; hâlâ ağaçlara tırmanmayı çok seviyorum. Erkek kardeşimle birlikte Kaliforniya'ya döndüğümüzde orada bir eve taşınmıştık. Orada yaptığım ilk şeylerden birisi ağaca tırmanıp bir ağaç ev inşa etmek olmuştu. Diğer aileler bunun tuhaf olduğunu düşünmüşlerdi. ABD'de o kadar çok kural ve düzenleme var ki, dava edilme korkusu yüzünden çocuklar bireysel keşiflerde bulunma fırsatlarını kaçırıyorlar. Bir yüzme havuzunun etrafına 'çocuklara cazip' gelmesin diye çit çekerler. Yeni Ginelilerin çoğunun yüzme havuzları yoktur, ama onlar 'Tehlikelidir ve sorumluluk atlayana aittir' diye tabelaların olmadığı nehirlere bilerek gidip yüzerler, sonuçta bunun tehlikesi zaten bellidir. Sonuçlarına katlanmayacaksam zaten niye atlayayım ki? ABD'de sorumluluk atlayandan alınıp arazi sahibine ya da evi inşa edene yıkılır. Çoğu Amerikalı her zaman kendilerinden başka suçlayacak birilerini bulurlar. Yeni Gine'de büyüyebildim, yaratıcı oyunlar oynadım ve dışarıyı ve doğayı serbestçe keşfettim, bunun karşılığında riskler de bana aitti. Bununla beraber, Amerika'da çocukların risklerden kaçınması gerçekten çok iyi düzenlenmiştir ve risk diye bir şey yoktur. Ben olabilecek en zengin bir şekilde büyüdüm, bu bir Amerikalının hayal bile edemeyeceği bir yetişme tarzıdır."

"Burada sinirimi en çok bozan şey çalışmak için sürekli baskı yapılması. Öğleden sonra biraz oturup bir kahve içeyim dersen, o esnada para kazanmadığın için kendini suçlu hissediyorsun. Fakat kahve içmek yerine para kazanmaktan hoşlanan insanlardan biriyseniz, kazandığınız ekstra parayı da biriktiremezsiniz, hep daha pahalı bir yaşama doğru ilerlersiniz, bu yüzden de hep daha fazla kazanmanız gerekir. ABD'de (çoğunlukla) çalışma, eğlence ve dinlence arasındaki dengeler kaybedilmiş hâldedir. Yeni Gine'de,

dükkânlar gün ortasında kapanır ve öğleden sonra geç saatlerde yeniden açılır. Bu kesinlikle Amerikan tarzı bir şey değildir."

"ABD'deki akranlarımın ahlaki pusulaların yokluğu beni korkunç derecede şok etmişti. Amerika gibi çoğulcu bir ülkede neyin doğru neyin yanlış olduğuna inanmak için dayanabileceğin çok küçük bir temel olabiliyor. Yeni Gine'de kesinlikle hakikat kültürel olarak ve olarak yorumlanır ve uygulanır, fakat onun varlığı ve bilinebilirliği kabul *edilir*."

"Burada Amerika'daki çocuklar ve belki de genelde Amerikalıların tümü maddi şeylere takıntılılar. Kaliforniya'ya son dönüşümüzde herkesin sahip olması gereken son moda şey, bu defa büyük ekran plazma TV'lerdi. Acaba altı ay sonra ne olacak?"

"ABD'deki herkes kendi sıkı kapalı kutusunda yaşıyor. Benim tanıdığım Afrikalı genç insanlar dünyanın diğer yerlerinde neler olup bittiğine karşı çok meraklıdırlar ve coğrafi anlamda bilgiliydiler. Boş zamanlarımızda birbirimize farklı ülkelerin konumlarını, dünya liderlerinin adlarını ve spor dünyasının büyük isimlerini sorarak eğlenirdik. Onlar Kenya'nın ulusal şampiyonlarını, uzun mesafe koşucularının adlarını elbette bilirlerdi, fakat en az bir o kadar Amerikalı, İngiliz, Alman ve Brezilyalı büyük yıldızları da tanırlardı. Lone Ranger'i, Wilt Chamberlain'i ve Muhammed Ali'yi tanırlardı ve bana sürekli olarak ABD'deki yaşamın nasıl olduğunu sorarlardı. ABD'ye ilk ulaştığım zaman, bana hep Afrika'daki yaşamın nasıl olduğunu soracaklarını düşünmüştüm, fakat çok geçmeden gördüm ki, insanlar daha çok kendilerini doğrudan etkileyen günlük meselelerle ilgileniyorlar. Dünyanın başka yerlerindeki yaşam tarzları, âdetler ve olaylara çok az ilgi var, işte böylece Afrika'dan bahsetmemeyi öğrenmiş oldum. ABD'deki insanların çoğu, çok fazla şeyin sahibi oluyorlar, fakat iş dünyanın geri kalanı hakkında bilgi sahibi olmaya gelince gerçekten çok fakirler. Kendi özenle örülmüş duvarlarının arkasında rahatlar ve cahilliği tercih ediyorlar."

Ne öğrenebiliriz?

Genlerimiz, kültürümüz ve davranışlarımızın çoğunu günümüzden 60 bin ile 100 bin yıl öncesindeki bir aralıkta beliren homo sapienslerin davranış tarihini yansıtan dünün dünyası biçimlendirdi. Arkeolojik kayıtlardan, yaşam tarzında ve teknolojide yaşanan değişikliklerin çok yavaş bir seyir izlediğini anlıyoruz. Bu konudaki dönüm noktası, hızlanma, Bereketli Hilal'de yaklaşık 11 bin yıl önce tarımsal üretim tarzına geçilmesiyle birlikte teknolojik gelişmelerin belirmeye başlaması olmuştur. En eski devletlerin bile ortaya çıkması, yine Bereketli Hilal'de 5 bin 400 yıl kadar öncesine rastlar. Bu, şu anda yaşayan hepimizin atalarının 11 bin yıl öncesine kadar uzanan dünün dünyasında hep aynı tarzda yaşadıklarını ve içimizden birçoğunun atalarının ise çok daha yakın zamanlara kadar bunu yapmaya devam ettiklerini gösterir. Yeni Gine'nin en yoğun nüfuslu bölgelerinde dış dünyayla olan ilk temaslar sadece son kuşaklarda başlamıştır ve Yeni Gine ve Amazon'da birkaç gruba henüz ne temas edilebilmiş ne de devlet oralara ulaşabilmiştir.

Elbette, dünün dünyasının çoğu günümüzde yine bizimle birliktedir, hatta dünyanın en fazla endüstrileşmiş ve nüfusu yoğun toplumlarında bile bu böyledir. Batı dünyasının seyrek nüfuslu kırsal bölgelerinde geleneksel toplumların birçok özellikleri hâlâ canlı bir şekilde yaşanmaktadır. Yine de bizim modern BEZED (Batılı, eğitimli, zengin ve demokratik) toplumlarımızla, geleneksel dünya arasında büyük farklılıklar vardır. Geleneksel halklar insan toplumunun nasıl kendisini sürdüreceğine dair binlerce deneyi bilinçsiz olarak yapa gelmektedirler. Bu deneyleri bizler, neler olduğunu görebilmek için bilinçli ve kontrollü bir şekilde istesek de yapamazdık. Fakat tüm bu olup bitenlerden hâlâ öğreneceğimiz çok şey olabilir.

Dünün dünyasının bize öğrettiği bazı şeyler, modern toplumlarımızın şükran borçlu olduğu şeylerdir ve genel anlamda bunlar

hakkında kimse kötü konuşmaz. Ama nerdeyse hepimiz birden, kronik savaş durumlarından, bebek öldürmelerinden ve yaşlıları kaderlerine terk etmekten kurtulmuş olduğumuza seviniriz. Küçük ölçekli toplumların bu acımasızlıkları neden sıklıkla yapmak zorunda oldukları ya da yapmaya zorlandıklarını anlayabiliriz. Neyse ki, devletler sayesinde bizler savaş döngülerinin kapanına kısılmaz, yerleşik yaşamlarımız ve yeterli gıda arzımız sayesinde bebekleri öldürmek ya da yaşlıları ölüme terk etmek zorunda kalmayız. Ve bazen çevresel şartlar ya da geçim şartlarının zoruyla olmadan da, geleneksel toplumlardaki bazı kültürel özelliklerin neticesi olan dulların boğulması gibi diğer acımasız uygulamalardan da kurtulmuş olduğumuza seviniriz.

Fakat dünün dünyasında bazı başka özellikler de vardır ki, onlar bu kitabın okurlarını korkutmaktan ziyade şaşkınlığa düşürmüş olabilir. Bu özelliklerden bazılarını, –tuzlukla yemeğe tuz dökmemek gibi şeyler– içinde bulunduğumuz toplum onları kendine uyarlamasa bile, onları yaşamımızda bireysel olarak kolaylıkla uygulayabiliriz. Hayran olduğumuz diğer bazı özellikler ise, toplumsal kabul görmedikçe bireysel olarak uygulamamızın zor olacağı şeylerdir. Örneğin, çocuğumuzu, etraftaki bütün çocuklar normal Amerikalı çocuklar gibi yetiştirilirken bir Yeni Gineli gibi yetiştiremeyiz. Ve geleneksel toplumların kendimize uyarlayabileceğimiz birçok özelliği ise, toplumun bütünüyle adapte etmesi gereken şeylerdir. Sonuçta, görüldüğü gibi dünün dünyasının hayran olunabilecek özelliklerini uyarlayabilmek için, bireysel ve toplumsal olarak alınması gereken bir kararlar silsilesine ihtiyaç vardır. Peki bu konuda neler yapabiliriz?

Beslenme düzeni ve alışkanlıkları, her bireyin kendisi için yapabileceği birçok uygulama alanına sahiptir. Düşünün ki, geleneksel Yeni Ginelilerin hiçbiri felç, diyabet hastalığı ya da kalp krizinden ölmezler. Bu, sizin bu hastalıklardan kaçınmak için kabile savaşlarını yeniden başlatıp beslenme düzeninizin yüzde

90'ını tatlı patatesten oluşturmanız anlamına gelmez. Bütün yapmanız gereken, dünyanın bazı en harika lezzetlerini ve pişirme yöntemlerini keşfetmek ve yaşamınıza bu keyifli alışkanlıkları uyarlayarak barış içinde bu hastalıklardan kaçınmaktır. Yavaş yiyin ve tek başınıza oturup yiyeceğinize eş-dostunuzla sofraya oturup onlarla sohbetler yapın; taze meyve ve sebzeler, düşük yağlı etler ve balık, kuru yemişler ve tahıllar yemeyi tercih edin ve etiketlerinde yüksek oranda tuz, şeker, trans yağlar ve doymuş yağlar içerdiği yazılı olan gıdaları almaktan kaçının. Bunlar, aynı zamanda toplumun da işleri bizler için daha kolay bir hâle getirebileceği bir alandır. Örneğin, işlenmiş gıdaların daha sağlıklı standartları oluşturulabilir, bu Finlandiya ve birçok başka ülkede yapılmaktadır.

Tümden bir toplumsal değişimi beklemeden, bireysel ya da anne babalar olarak yapabileceğimiz diğer bir şey de çocuklarımızı, tıpkı geleneksel çocukların çoğu gibi çift dilli ya da çok dilli bir şekilde yetiştirmektir. Birçok Amerikalı bunu yapabilecek olsa da yapmaya çekinir, çünkü kendilerine iki dili birden işitmenin çocukların kafasını karıştırabileceği söylenmiştir. Hâlbuki, şimdi biliyoruz ki, bu olgunun çocukların değil kafalarını karıştırmak, onların yaşamlarını zenginleştirmesinin yanı sıra düşünce yapıları üzerinde yaşam boyu sürecek faydaları vardır. Birçok Amerikalı çift, birden fazla dil bilir: onların her biri çocuklarıyla farklı bir dilden konuşsalar, onları "beşikten çift dilli" olarak yetiştirebilirler. Göçmen çiftler, çocuklarının ana dillerini duymalarını engellemek yerine onlarla evde ana dilleriyle konuşabilirler. Zaten bu durumda, çocuklar İngilizceyi diğer çocuklardan çok daha hızlı öğreneceklerdir. Hepimize birden söylüyorum ki, okullarda ya da yetişkin yaşamlarımızda yabancı dil öğreneceğim diye binlerce saatini harcayan, gramer ve sözcükleri ezberlemeye çalışan, kitaplar, kasetler, videolar satın alan, kurslara giden şu talihsizleri, ebeveynleri daha bebeklikten itibaren çift dilli yetiştirselerdi, o dilleri

çok daha iyi öğrenip akıcı bir şekilde konuşmazlar mıydı? Çocuklarınızı ve torunlarımızı yetiştireceğimiz zaman bunun üzerinde mutlaka düşünmeliyiz.

Çok dilliliğin yanı sıra, geleneksel toplumların çocuk yetiştirme yöntemleri de seçebileceğimiz birçok farklı modeller sunar. Geleceğin bütün ebeveynleri kendileri için hangi seçeneğin daha uygun olduğunu sormalıdır: pratik olarak imkân oldukça sürekli emzirme, memeden geç kesme, bebekle bazı yetişkinler arasında bol fiziksel temas sağlama, birlikte uyuma (doktorunuza danıştıktan sonra yatak odanıza bir beşik ya da sert bir ek yatak alın), bebeklerin dikey bir şekilde taşınması ve yüzünün öne dönük olması, ebeveyn yarılarından yararlanmak, çocukların ağlamasına hızla yanıt verilmesi, fiziksel cezalandırmadan uzak durulması, çocuğa keşfetme özgürlüğü sağlanması (uygun bir şekilde gözlemleyerek), çeşitli yaş gruplarının birlikte oynadığı gruplar oluşturulması (bu iki taraf için de faydalıdır), çocukların mümkün olduğu kadar kendi kendilerine eğlenmesine fırsat tanınması, onlara hazır oyuncaklar ve video oyunları gibi "eğitici oyunlar" almamaya özen gösterilmesi, örnek alabileceğimiz yöntem ve modeller arasındadır. Mahallenizde ve yakın çevrenizde toptan bir değişim yoksa bile, bu önlemlerden bazılarını ilk uygulayan ebeveynler arasında olabilirsiniz: apartmandaki bütün çocuklar video oyunları oynuyor ve sizinkiler oynamıyorsa, çocuklarınız belki de bütün zamanlarını diğer çocukların evlerinde geçirmek isteyebilirler. Fakat bu seçenekleri ciddi bir şekilde düşünmelisiniz: geleneksel toplumları ziyaret etmiş olanların, çocuklarda gözlemledikleri bağımsızlık, güvenlik ve sosyal olgunluğa erişmiş olmaları, onların en çok etkilendikleri olgular arasındadır.

Bireysel olarak hâlâ yapabileceğimiz bir şey daha var. O da yaşamlarımızdaki tehdit ve tehlike faktörlerini daha doğru bir şekilde değerlendirip, Yeni Gine tarzı bir yapıcı paranoyayı kendimize uyarlamaktır. Yeni Gineli arkadaşlarım ağaçların altında uyuma-

ma gibi bir alışkanlık geliştirmişlerdi ve yerde karşılaştıkları masum görünüşlü kırık dal parçaları üzerinde uzun uzun düşünüyorlardı –her ne kadar başlarına bir şey gelmeden onlarca geceyi ölü ağaçların altında geçirebilmiş olmaları ve yerde gördükleri her kırık dal parçasını önemsememeleri, biraz tuhaf olsa da. Fakat onlar şunu iyi bilirler: bu tür dikkatsiz hareketleri binlerce kez tekrar ettiğiniz zaman, işte o düşük ihtimalli şeylerden birine bir gün mutlaka yakalanırsınız. Biz Batılıların yaşamındaki temel tehlikeler, elbette çürük ağaçlar ya da yerlerdeki kırık dal parçaları değildir. Ama onlar, bizlerin takıntı hâline getirmiş olduğumuz teröristler, nükleer santraller, uçak kazaları ve diğer çarpıcı, ama aslında daha önemsiz kaza ve tehlikeler de değildir. Aslında trafik kazası istatistikleri bizlerin öncelikle (Biz ya da başkaları tarafından kullanılan) otomobiller konusunda yapıcı paranoya geliştirmemiz gerektiğini gösteriyor Alkol (biz ya da başkaları tarafından içilen) ve (özellikle de ileri yaşlarda) portatif merdivenler ve kaygan banyo zeminleri de büyük risk faktörleridir. Her birimiz için bireysel yaşam şeklimize bağlı olarak üzerinde düşünmemiz gereken başka risk unsurları olduğu da kesindir.

Dinimiz (ya da dinsizliğimiz) bizlerin bireyler olarak yapabileceğimiz bir başka seçimdir. Çoğumuz yaşamlarımızda zor zamanlardan geçeriz ve dini inançlarımızı yeniden değerlendiririz. Böyle zamanlarda, din konusundaki tercihimizin sadece metafiziksel inançları doğru görüp kabul etme ya da yanlış görüp ret etmekten çok daha geniş ve karmaşık bir mesele olduğunu hatırlamak gerekir. Bu satırları yazarken, onlarca yıldır tanıdığım ve farklı tercihler yapmış olan üç arkadaşım aklıma geliyor: Birisi yaşamı boyunca bir Üniteryendir ve kilisesi yaşamının merkezinde yer alır; ikincisi bir Museviydi ve dini ve İsrail ile ilişkileriyle olan mücadelesi onun kimliğinin hep merkezinde yer aldı; ve üçüncüsü bir Katolik olarak yetiştirilen bir Almandı, Almanya'nın en yoğun Katolik yerleşimlerinden birinde yaşıyordu, 40 yaşında Protestan-

lığa geçerek beni şaşırttı. Bu üç vakanın hepsinde de, dinlerini sürdürmek veya değiştirmek gibi kararlar, aslında dinin bir inançlar kaynağı olmanın dışındaki rollerine dayanıyordu. Bu çeşitli roller(in önemi), arkadaşlarım için yaşamlarının farklı dönemlerinde azalıp arttı, tıpkı toplumların binlerce yıllık tarihi dönemlerinde de azalıp arttığı gibi. Bu roller fiziksel dünyayla ilgili nihai sorulara tatmin edici açıklamalar getirilmesi arayışı; kaygı ve endişeli durumlarla baş edebilme; sevdiklerinin ölümü ve kendisinin ölme ihtimalini ve diğer acı veren olayları anlamlandırabilme; kişinin kendi ahlaki davranış ilkelerini meşrulaştırması ve otoriteye boyun eğmek ya da eğmemek; kendisini idealleri olan bir grupla ilişkilendirerek aidiyet hisleri sağlamaktır. Bir karışıklık döneminden geçenlerimiz açısından, dinin farklı toplumlar için farklı anlamlar içerdiğini bilmek, dinin özellikle bizim için ne anlama geldiği veya gelebileceği konusunda kendimizde karşı dürüst olmak düşüncelerimizi açıklığa kavuşturmak için faydalı olabilir.

Şimdi geleneksel toplumların, hayran olunan ancak hem bireysel, hem de toplumsal eylem gerektiren özelliklerini ele alalım. Bu konuda zaten bahsetmiş olduğum bir örneği yineleyeceğim: beslenme düzenimizdeki tuz tüketimini azaltmak bireysel olarak ilerleme sağlayabileceğimiz bir konudur, fakat aynı zamanda işlenmiş gıdalardan alacağımız tuz miktarını da azaltmak istiyorsak, o zaman hükümetler ve gıda üreticilerinin de harekete geçmesi gerekir. Yine beslenme düzenimizden kaynaklanan bireysel risklerimizi egzersiz yaparak ve uygun beslenme düzenlerini benimseyerek azaltabiliriz. Bununla beraber devletler de halkı bilinçlendirme kampanyaları ve okul kantinlerinde kilo aldırıcı gıdaların satışlarına karşı düzenlemeler getirerek buna katkıda bulunabilirler. Toplumun sadece iki dilli ebeveynlerin çocukları değil çok dilliliği nasıl kazanabileceği ve dillerin yok olmalarıyla mücadele söz konusu olduğunda, bazı hükümetler (örneğin İsviçre) önemli çalışmalar yapmaktadır; diğer devletler ise (örneğin

ABD) daha yeni yeni ulusal dil zenginliğinin parçası olan Yerli dillerinin ortadan tamamen kalkmasını durdurmak için harekete geçmişlerdir; ve bazı devletler (örneğin Fransa'nın Brittany bölgesinde yaptığı gibi) bir yerli dilin sürdürülmesine karşı hâlâ muhalif politikalar izlemektedir.

Yaşlı insanların durumu, hem bireysel hem de toplumsal kararlara ihtiyaç duyar. Giderek daha çok yaşlı kendilerini yeni yollardan yararlı hale getiriyor, çalışan yetişkin çocuklarının yaşamlarını kolaylaştırıyor ve torunlarına kaliteli birebir çocuk bakımı vererek hem torunlarının, hem de kendilerinin yaşamlarını zenginleştiriyor. 30 ile 60 yaş arasında ebeveynler olan bizler, belki de daha ileri yaşlara gelince hayatımızın kalitesinin ne olacağı konusunda ve çocuklarımızın yaşlandığımızda bize nasıl davranacaklarından endişe duymaya başlıyoruz. Çocuklarımızın bizlerin yaşlanmış ana-babalarımıza nasıl baktığımızı dikkatle izlediklerini bilmeliyiz: bizim de bakmaktan çok bakılma zamanımız geldiğinde çocuklarımızın bizim davranışlarımızı hatırlayacak ve onları model alacaktır. Toplum, hâlâ çalışabilecek ve çalışmaya istekli insanları bazı keyfi olarak belirlenmiş yaşlarda emekliliğe zorlamayarak bir grup olarak yaşlıların yaşamlarını ve kendisini zenginleştirebilir. Son birkaç on yıldır, ABD'deki zorunlu emeklilik politikaları terk edilmekte, ilk başta korkulduğu gibi yetersiz yaşlı insanların işlerine yapışıp kalmalarına yol açmamakta, aksine toplumun en deneyimli kesimlerinin hizmetlerini almaya devam etmektedir. Fakat, Avrupa'daki pek çok kurum çalışanlarını hâlâ en verimli çağlarında, sadece keyfi bir şekilde uydurulmuş 60-65 yaş gibi, saçma bir şekilde oldukça erken yaşlarda emekliliğe zorlamaktadır.

Yavaş yemek veya bebek iki dilliliği gibi, toplumun bir bütün olarak değişmesini beklerken, ondan bağımsız olarak yapabileceğimiz şeylerin aksine, geleneksel adalet sisteminin avantajlarını, devlet adalet sisteminin avantajlarıyla bir araya getirmek, büyük

oranda toplumsal kararlar alınmasını gerektirecektir. Bu konuda sözünü ettiğim adalet mekanizmaları arasında yapıcı adalet ve aracılık hizmetleri de vardı. İkisi de her derde deva çözümler değildir. Onlar belli durumlarda faydalıyken belli durumlarda zararlı bile olabilirler ve ikisinin de adalet sistemlerimize uyarlanabilmeleri için siyasi kararların alınması gerekir. Bu seçeneklerdeki olası faydayı görebiliyorsanız, sizin göreviniz bu tür mekanizmaların mahkemelerde uygulanmasını savunan hareketlerin içinde yer almanız olacaktır; yoksa onları kendi başınıza benimseyemezsiniz. Bununla beraber, yaşadığınız anlaşmazlık ve gerginliklerde, resmî olmayan yollardan Yeni Gine'deki aracılık, duygusal arınma ve ilişkilerin yeniden yapılandırılması gibi yöntemlere başvurabilirsiniz.

Bu kitabın okurlarının ait olduğu toplumlar insanlığın kültürel çeşitliliğinin çok küçük bir bölümünü oluşturuyorlar. Bu toplumlar dünyada egemenliği ele geçirmiş durumdalar, ama bu genel bir üstünlükten değil, özel nedenlerden kaynaklanıyor. Bu özel nedenler, onların verimli ehlileştirilebilir yerel yaban bitki ve hayvan kaynaklarına bağlı tarıma dayalı erken kökenlerinden gelen teknolojik, politik ve askerî avantajlardır. Bu özel avantajlara rağmen, modern endüstri toplumları çocuklarını yetiştirme, yaşlılarına bakma, anlaşmazlık çözümleri, bulaşıcı olmayan hastalıklardan korunma ve diğer toplumsal sorunlarda aynı üstün yaklaşımları geliştirememişlerdir. Binlerce geleneksel toplum, bu sorunlara yönelik çok çeşitli yaklaşımlar geliştirmiştir. Benim, yaşam anlayışım bir dizi geleneksel toplum arasında geçirmiş olduğum yıllar boyunca dönüşüme uğrayıp zenginleşti, bu toplumlar Yeni Gineli toplumlardır. Umuyorum ki bireyler olarak okurlarım ve modern toplumumuz bir bütün olarak, bu devasa genişlikteki geleneksel insani deneyimlerde yararlanacak ve benimseyecek çok şey bulur.

Teşekkür

Bu kitabın yaratılmasındaki katkıları için birçok meslektaşım ve dostlarıma teşekkürü borç bilirim. El yazmalarımın tümünü değerli zamanlarını ayırarak okuyup değerlendiren ve onu geliştirebilmem için önerilerde bulunan sekiz dostum, eşim Marie Çömen, Timothy Erle, Paul Ehlîce, Alan Grinnell, Barry Hewlett, Melvin Konner, Michael Shermer ve Meg Taylor'a çok özel teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Editörlerim Viking Penguin'den (New York) Wendy Wolf'a ve Penguin Group'tan (Londra) Stefan McGrath'a ve temsilcim John Brockman'a da aynı şekilde teşekkür ederim. Onlar bütün el yazmalarımı okumakla kalmadı, aynı zamanda bu kitabın oluşturulmasının her aşamasında sayısız yollarla desteklerini esirgemediler.

Michelle Fisher-Casey bütün el yazmalarımı defalarca yeniden ve yeniden daktilo etti, Boratha Yeang kaynakları takip etti. Ruth Mandel kullanılan fotoğrafları bulmak için çalıştı ve Matt Zebrowsky haritaları hazırladı.

Bu kitabın çoğu materyalini, Coğrafya Bölümü'nde dersler vermekte olduğum Los Angeles'teki Kaliforniya Üniversitesi'ndeki öğrencilerime sundum. Bu öğrencilerim bana sürekli olarak taze fikirlerle geldiler. Bölümün öğretim kadrosunun üyeleri de

sürekli olarak destekleyici bir ortam sağladılar. Bir atölye çalışmasında James Robinson ve ben, Harvard Üniversitesi'nde katılımcılarla bu kitabın konuları üzerinde beyin fırtınaları yaptık.

Bazı bölümlerdeki kimi paragraflar ya da materyallerin ilk biçimleri *Natural History*, *Discover*, *Nature*, *the New York Review of Books* ve *The New Yorker* dergilerinde yayınlanan makalelerde kullanılmıştır.

Yarım yüzyıldan fazla bir süre boyunca, binlerce Yeni Gineli, Endonezyalı ve Solomon Adalı insanlar benimle düşüncelerini, yaşam hikâyelerini ve dünya görüşlerini paylaştılar ve benimle birlikte yaşayarak bu kitapta aktardığım deneyimlerimi oluşturdular. Onların yaşamıma kattıkları zenginlik olağanüstüdür. Bu kitabı, bu arkadaşlarımdan biri olan Meg Taylor'a (Dame Meg Taylor) adadım. O, Yeni Gine'nin Waghi Vadisi'nde doğmuştur ve Papua Yeni Gine Highlands'inde yetişmiştir. Annesi Baiman Tsenglap klanından Yerima Manamp Masi'dir ve babası da Avustralyalı bir devriye subayı olan James Taylor'dur. James Taylor, 1933 ve 1938-1939 yıllarındaki meşhur Bena-Hagen ve Hagen-Sepik devriyelerinin lideridir. Papua Yeni Gine ve Melbourne Üniversitelerinde (Avustralya) hukuk okuduktan sonra, Meg, Papua Yeni Gine'nin özerk yönetimden 1975'te bağımsızlığını kazandığı zaman görev alan ilk Şef Bakanı ve sonradan da Başbakanı olan Sir Michael Somare'nin özel kalem müdürlüğünü yapmıştır. Papua Yeni Gine'de hukuk alanında çalışmış, Hukuk Reformu Komisyonu'nun bir üyesi olarak görevde bulunmuş ve Harvard'da Fulbright akademisyeni olarak hukuk araştırmaları yürütmüştür. Meg 1989'dan 1994'e kadar ABD, Meksika ve Kanada'da Papua Yeni Gine Büyükelçisi olarak bulunmuştur. Uluslararası koruma ve araştırma derneklerinin; doğal kaynaklar, finansman ve tarım sektörleri alanlarında faaliyet gösteren Papua Yeni Gineli şirketlerin ve Avustralya Hisse Senetleri Borsası'nda işlem gören şirketlerin yönetim kurullarında görevlerde bulunmuştur. 1999 yılında Meg Dünya Banka-

sı Grubu'nun Danışman/Ombudsman Başkan Yardımcılığı görevine getirilmiştir. Taimil adında bir kız annesidir ve Yeni Gine iç kesimlerinde birçok genç aile üyesinin de teyzesi ve halasıdır. O, hâlen Washington D.C.'de yürütmekte olduğu Dünya Bankası'ndaki görevi tamamlandığında, eve dönüş planları yapıyor.

Birçok dostum ve meslektaşım bana belli bölümlerde, makalelerini ve referanslarını göndermek ve bana deneyimlerini ve vardıkları sonuçları aktarmak, fikir paylaşımında bulunmak ve bölümlerimin taslaklarına eleştirilerini yöneltme konusunda cömert desteklerini esirgememişlerdir. Onların arasında şu isimler vardır: Gregory Anderson, Stephen Beckerman, Ellen Bialystok, David Bishop, Daniel Carper, Elizabeth Cashdan, Barbara Dean, Daniel Dennett, Joel Deutsch, Michael Goran, Mark Grady, K. David Harrison, Kristen Hawkes, Karl Heider, Dan Henry, Bonnie Hewlett, William Irons, Francine Kaufman, Neal Kaufman, Laurel Kearns, Philip Klemmer, Russell Korobkin, Ágnes Kovács, Michael Krauss, Sabine Kuegler, David Laitin, Francesca Leardini, Steven LeBlanc, Graham MacGregor, Robert McKinley, Angella Meierzag, Kenneth Mesplay, Richard Mills, Viswanatha Mohan, Elizabeth Nabel, Gary Nabel, Claire Panosian, Joseph Peckham, Lloyd Peckham, Dale Price, David Price, Samuel Price, Lynda Resnick, Jerome Rotter, Roger Sant, Richard Shweder, Charles Taylor, Minna Taylor, Eugene Volokh, Douglas White, Polly Wiessner, David Sloan Wilson, Lana Wilson, Bruce Winterhâlder, Richard Wrangham ve Paul Zimmet.

National Geographic Society, Conservation International, Skip ve Heather Brittenham, Lynda ve Stewart Resnick, the Summit Foundation ve the Eve ve Harvey Masonek ve Samuel F. Heyman ve Eve Gruber Heyman 1981 Trust Undergraduate Research Scholars Fund tarafından bu çalışmalarıma sağlanan cömert destekler için minnettarlığımı ifade etmek isterim.

Tüm bu insanlar ve kuruluşların hepsine, kalpten teşekkürlerimi sunarım.

İleri Okumalar

Burada daha ileri okumalar yapmak isteyen okurlar için bazı seçilmiş referanslar yer alıyor. Onları geniş kaynakçalar hâlinde listelemek yerine, son zamanlarda yayınlanmış ve daha erken dönem yazınının geniş kaynakçalarının da bulunabileceği çalışmaları anmayı tercih ettim. Ayrıca, bazı okurların özel ilgi alanına girebileceğini düşünerek bazı kilit erken dönem kitap ve makalelerini de andım ya da onları özellikle kendi metnimde alıntıladım. Bir dergi adını (italik yazılmış), sayı numarası, ilk ve son sayfa numarası ve en son olarak da parantez içinde yayımlanma yılı takip ediyor. Bu kitap geniş kesimlere ulaşmayı hedeflediğinden, metin içinde dipnotlar kullanmadım ve bunun yerine referansları bütün bölümler ve tek tek konular için bir ek olarak hazırladım. Kitabın maliyetini azaltmak için, bütün kitapla ve Önsözle ilgili genel referansları yayımlayacağım. Geri kalan, 1-11. arasındaki tüm bölümler ve Sonsöz'le ilgili referansları ise web sitemde herkese açık olarak yayımlamaktayım. (http://www.jared diamondbooks.com).

Kitabın bütünüyle ilgili referanslar

Burada kitabın hedefleri açısından özellikle faydalı olduğuna inandığım üç grup hâlinde referanslar ve yorumlar sunacağım. Birçok toplumla ilgili açıkça karşılaştırmalı bilgi içeren referanslar; karşılaşmış olduğum insanların isimlerine ilişkin açıklama referansları ve bu kitapta sık sık örnekler verdiğim dünyadaki 39 geleneksel toplumla ilgili referanslar bu grupları oluşturuyor.

Genel karşılaştırmalı referanslar. Allen Johnson and Timothy Earle, *The Evolution of Human Societies: From Foraging Group to Agrarian State*, 2. baskı (Stanford: Stanford University Press, 2000). Bu kitabın okurları için özellikle uygun olduğunu düşündüğüm, dünyadaki insan toplumları hakkında karşılaştırmalı araştırmalar içeren harika bir kitaptır. Bu kitapta faklı örgütlenme seviyelerindeki insan toplumlarının birçok özellikleri karşılaştırılıyor, 19 farklı toplumdan örnek olay özetleniyor, bu toplumların her birine ait birçok referans sağlanıyor. Ayrıca kitap benim oba, kabile, şeflik ve devletler şeklindeki kategori setimden çok daha detaylı bir kategori seti oluşturuyor. Ian Keen, *Aboriginal Economy and Society: Australia at the Threshold of Colonisation* (South Melbourne: Oxford University Press, 2004), Avustralya Yerli toplumları üzerine aynı derecede harika, bir diğer karşılaştırmalı araştırmadır. Johnson ve Erle'nin yaptığı gibi Keen de yedi örnek olay çalışmasıyla Yerli Avustralyalıların coğrafi çeşitliliğini, doğal ortamlarını ve toplumsal yapılarını ortaya koymaktadır. Richard Lee ve Irven DeVore, editörler, *Man the Hunter* (Chicago: Aldine, 1968); Frances Dahlberg, editör, *Woman the Gatherer* (New Haven: Yale University Press, 1981); ve Richard Lee and Richard Daly, editörler, *The Cambridge Encyclopedia of Hunters and Gatherers* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999) ise özellikle dünyadaki avcı-toplayıcı toplumların araştırmalarına adanmış üç kitaptır. Kültürel antropologların sıklıkla başvuru kaynağı olarak kullandıkları kültürler-arası değerli bir inceleme, Pittsburg Üniversitesi bünyesinde George Murdock yönetimindeki Kültürlerarası Birikimsel Kodlama Merkezi'ne ait bir projedir. Dünyadaki endüstri öncesi yüzlerce toplum, binlerce kültürel değişkenle kodlanmıştır. Bu projeden elde edilen veri tabloları şu yayımlarda bulunabilir: George Murdock, *Ethnographic Atlas* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1967); Herbert Barry III ve Alice Schlegel, *Cross-Cultural Samples and Codes* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1980); ve şu Web sitelerinde: http://www.yale.edu/hraf, http://ehrafworldcultures.yale.edu,ve http://ehrafarchaeology.yale.edu.

Yeni Gineli Kişilerin İsimleri. Bu metinde, Yeni Gineli dostlarımla kuş gözlemlerim ya da çeşitli vesilelerle yaptığımız çok miktarda sohbet ve olay anlatımı var. Bir olay anlatımı, okurlarda tek başına bir şey çağrıştırmayabilirken, genel anlamda da olsa onların üzerine bir insan yüzü giydirildiğinde, çok daha fazla anlam kazanabiliyor. Bu bakımdan gazeteciler arasında, okurların başka soruları olabilir ve daha fazla bilgi edinmek isteyebilirler diye gerçek isimleri

vermek, detayları ve bahsi geçen yerel kişileri aktarmak standart bir uygulamadır. Bu, aynı zamanda eskiden antropologlar arasında da başvurulan bir yöntemdi ve ben de buna uygun davranıyordum.

Ancak, antropologlar artık bilgi kaynaklarının savunmasız olabilecekleri ve yaptıkları şeyler ve görüşlerinin bilinmeleri hâlinde bundan zarar görebileceklerini takdir edebiliyorlar. Kültürel yanlış anlamalar kolayca gelişebiliyor, örneğin Yeni Gineli bir köylü daha önceden hiçbir ilişkisinin olmadığı ve dürtüleri ve açıklamaları belirsiz, ona zarar vermek isteyen ve bir şekilde yararlanmak isteyebilecek ya da yanlış yönlendirebilme olasılığı da olabilecek bir yabancıyla aniden karşılaşabilir. Bundan dolayı, günümüzdeki antropolojik ve sosyolojik uygulama, araştırmaların yapıldığı yerlerin ve bilgi kaynaklarının isimlerinin gizlenmesi (kurgusallaştırılması) şeklindedir. Herhangi bir etnografik araştırmada şimdi, toplumsal verilerin izinin sürülebileceği detayların verilmesinden kaçınılmaktadır. Bir antropolog bana şöyle bir açıklama yapmıştı, "bu uygulamanın ardındaki düşünce, bilgi kaynaklarının, çeşitli nedenlerle onlara zarar vermek isteyebilecek olanlardan korunmasıdır." Şimdi Amerikan Antropoloji Derneği'nin meslek ilkeleri arasında şu ifade bulunur: "Antropoloji araştırmacıları üzerinde çalıştıkları insanlara ve halklara karşı öncelikli sorumluluklara sahiptir. Bu sorumluluklar yeni bilgilerin edinilmesinden daha önce gelir." Bu nedenlerden dolayı, bu kitap boyunca bu antropolojik uygulamaya uygun davrandım ve Yeni Gineli dostlarımın yaşamlarında geçen olayları aktarırken isim ve kimliklerini ele verebilecek detayları bilinçli olarak kaldırdım ya da değiştirdim.

Sıklıkla alıntı yapılan araştırmalar. Önsözde açıkladığım nedenlerden ötürü, dünyadaki 39 geleneksel topluluğa ilişkin araştırmalardan örnekleri, tekrar tekrar alıntıladım, bununla okurların belli bir topluluğun farklı özelliklerinin nasıl birbirine uyacağı konusunda bir algılarının oluşmasını sağlamayı hedefledim. Bu toplumlarla ilgili hikâyelere ilişkin referansları belli bir topluluğa ait bir konunun ilk geçtiği bölümün altına dipnotlar şeklinde yerleştirmektense, burada bir arada gruplamayı tercih ettim. Bu 39 topluluğun 10'u Yeni Gine ve komşu adalardan, 7'si Avustralya'dan, Avrasya, Afrika ve Güney Amerika'dan 5'er tane ve 7'si de Kuzey Amerika'dandır.

Yeni Gine. Dani: İleri Okumalar Bölümü'nde detayları verilen Johan Broekhuijse, Karl Heider, Robert Gardner ve Peter Matthiessen tarafından yazılmış olan kitaplar 3. Bölüm'le ilgilidir. Daribi: Roy Wagner, *The Curse of Souw: Principles of Daribi Clan Definition and Alliance in New Guinea* (Chi-

cago: University of Chicago Press, 1967) ve *Habu: The Innovation of Meaning in Daribi Religion* (Chicago: University of Chicago Press, 1972). Enga: Polly Wiessner ve Akii Tumu, *Historical Vines: Enga Networks of Exchange, Ritual, and Warfare in Papua New Guinea* (Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1998); artı Johnson ve Earle'e verilen referanslar (2000: bkz. yukarıda), özellikle de Mervyn Meggitt tarafından hazırlanmış olan kitap ve makaleler. Fayu: Sabine Kuegler, *Vahşi Beyaz Kız* (Literatür Yayınları, 2006, orijinali, *Dschungelkind,* München: Droemer, 2005). Bu kitaptan yaptığım alıntılar Almanca baskıya dayanır; bu baskı Sabine Kuegler, *Child of the Jungle* (New York: Warner Books, 2005) şeklindeki İngilizce çevirisinden biraz daha kısadır. Kuegler tarafından Fayuların anlatıldığı diğer iki kitap: Sabine Kuegler, *Ruf des Dschungels* (München: Droemer, 2006) ve Sabine Kuegler, *Jägerin und Gejagte* (München: Droemer, 2009). Fore: Ronald Berndt, *Excess and Restraint: Social Control Among a New Guinea Mountain People* (Chicago: University of Chicago Press, 1962). Hinihon: Angella Meinerzag, *Being Mande: Personhood, Land, and Naming System Among the Hinihon in the Adelbert Range/Papua New Guinea* (Doktora tezi, University of Heidelberg, 2007). Kaulong: Jane Goodale (Primatolog Jane Goodall ile karıştırılmamalıdır), *To Sing with Pigs Is Human: the Concept of Person in Papua New Guinea* (Seattle: University of Washington Press, 1995). Mailu Adası: Bronislaw Malinowski, *Natives of Mailu* (Adelaide: Royal Society of South Australia, 1915). Trobriand Adaları: Johnson ve Earle tarafından hazırlanan kaynakçaya bakınız (2000, yukarıda). Tsembaga Maring: Roy Rappaport, *Pigs for the Ancestors: Ritual in the Ecology of a New Guinea People*, 2. baskı (Long Grove, IL: Waveland Press, 1984); artı Johnson ve Earle kaynakça (2000, yukarıda).

Avustralya. Ian Keen (2004, yukarıda) yedi toplum hakkında kaynaklar verir: Kuzeybatı'da Ngarinyinler, Arnhem Land'deki Yolngular, Cape York'taki Sandbeachler, Yeni Gine Wales'deki Yuwaaliyaay, güneydoğulu Kunailer, Batı Çölü'ndeki Pitjantjatjaralar ve güneybatıdaki Wiiller ve Minonglar.

Avrasya. Agta, Filipinler : Thomas Headland, *Why Foragers Do Not Become Farmers: A Historical Study of a Changing Ecosystem and Its Effect on a Negrito Hunter-Gatherer Group in the Philippines* (Doktora. tezi, Hawaii Üniversitesi, 1986); John Early ve Thomas Headland, *Population Dynamics of a Philippine Rain Forest People: The San Ildefonso Agta* (Gainesville: University Press of Florida, 1998). Japonya'nın Ainuları: Hitoshi Watanabe, *The*

Ainu Ecosystem: Environment and Group Structure (Seattle: University of Washington Press, 1973). Bengal Körfezi'ndeki Andaman adalılar: A. R. Radcliffe-Brown, *The Andaman Islanders* (Glencoe, IL: Free Press, 1948); Lidio Cipriani, *The Andaman Islanders* (New York: Praeger, 1966). Afganistan'daki Kırgızlar ve Sibirya'daki Nganasanlar: Johnson ve Earle'ün kaynakçalarına bakınız (2000, yukarıda).

Afrika. Tanzanya'dan Hadzalar: Frank Marlowe, *The Hadza: Hunter-Gatherers of Tanzania* (Berkeley: University of Kaliforniya Press, 2010); Kristen Hawkes, James O'Connell ve Nicholas Blurton Jones, "Hadza children's foraging: juvenile dependency, social arrangements and mobility among hunter-gatherers," *Current Anthropology* 36: 688–700 (1995), "Hadza women's time allocation, offspring provisioning and the evolution of post-menopausal lifespans," *Current Anthropology* 38: 551–577 (1997) ve "Hunting and nuclear families: some lessons from the Hadza about men's work," *Current Anthropology* 42: 681–709 (2001). Güney Batı Afrikalı !Kunglar: Nancy Howell, *Demography of the Dobe !Kung,* 2. baskı (New York: Aldine de Gruiter, 2000) ve *Life Histories of the !Kung: Food, Fatness, and Well-being over the Life-span* (Berkeley: University of Kaliforniya Press, 2010); Richard Lee, *The !Kung San: Men, Women, and Work in a Foraging Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979); Lorna Marshall, *The !Kung of Nyae Nyae* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976); Marjorie Shostak, *Nisa: Nisa: Bir !Kung Kadınının Yaşamı ve Sözleri, (Epsilon Yayınları, 2003, orjinali, The Life and Words of a !Kung Woman* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981); Elizabeth Marshall Thomas, *The Harmless People,* yenilenmiş baskı (New York: Vintage Books, 1989). Sudan'ın Nuerleri: E. E. Evans-Pritchard, *The Nuer of the Sudan: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People* (Oxford: Oxford University Press, 1940). Orta Afrika'dan pigmeler (Aslında Afrika ormanlarında toplayıcı gruplar olan 15 etnik dil bilimsel gruptan oluşurlar): Mbuti grubu için Colin Turnbull, *The Forest People* (New York: Touchstone, 1962); Aka grupları için Luigi Luca Cavalli-Sforza, baskı, *African Pygmies* (Orlando: Academic Press, 1986); Barry Hewlett, *Intimate Fathers: The Nature and Context of Aka Pygmy Paternal Infant Care* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1991) ve Bonnie Hewlett, *Listen, Here Is a Story: Ethnographic Life Narratives from Aka and Ngandu Women of the Congo Basin* (New York: Oxford University Press, 2012); Dipnotlara eklenmiş kaynakça olarak Barry Hewlett ve Jason Fancher, Vic-

ki Cummings et al., eds. "Central Africa hunter-gatherer research traditions," *Oxford Handbook of the Archaeology and Anthropology of Hunter-Gatherers* (Oxford: Oxford University Press, in press). Turkana of Kenya: bk. Johnson and Earle'ün kaynakçası (2000, yukarıda).

Kuzey Amerika. Florida'daki Calusalar: Randolph Widmer, *The Evolution of the Calusa: A Nonagricultural Chiefdom on the Southwest Florida Coast* (Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1988). Kaliforniya Anakarası'ndaki Chumashlar: Lynn Gamble, *The Chumash World at European Contact: Power, Trade, and Feasting among Complex Hunter-Gatherers* (Berkeley: University of Kaliforniya Press, 2008). Kaliforniya adalarındaki Chumashlar: Douglas Kennett, *The Island Chumash: Behavioral Ecology of a Maritime Society* (Berkeley: University of Kaliforniya Press, 2005). Kuzeybatı Alaska'daki Iñupiatlar: Ernest Burch Jr., *The World System of the Iñupiaq Eskimos: Alliance and Conflict* (Lincoln: University of Nebraska Press, 2005). Alaska North Slope Inuit, Great Basin (Büyük Havza) Shoshone ve Kuzeybatı Kıyısı yerlileri için Johnson ve Earle'ün kaynakçalarına bakınız (2000, yukarıda).

Güney Amerika. Paraguay'ın Acheleri: Kim Hill and A. Magdalena Hurtado, *Ache Life History: The Ecology and Demography of a Foraging People* (New York: Aldine de Gruyter, 1996). Machiguenga of Peru: Johnson and Earle'ün kaynakçasına bakınız (2000, yukarıda). Brezilya Pirahaları: Daniel Everett, *Don't Sleep, There Are Snakes: Life and Language in the Amazonian Jungle* (New York: Pantagon, 2008). Bolivya'daki Sirionolar: Allan Holmberg, *Nomads of the Long Bow: The Siriono of Eastern Bolivia* (Garden City, NY: Natural History Press, 1969). Brezilya ve Venezuela'nın Yanomamoları: Napoleon Chagnon, Yanomamö-Savaşa Doğanlar *(Epsilon Yayıncılık, 2004, Yanomamo,* 5. Baskı New York: Wadsworth, 1997); Johnson ve Earle'ün kaynakçası (2000, yukarıda).

Giriş: Havalimanında bölümüyle ilgili referanslar

Gavin Souter, *New Guinea: The Last Unknown* (Sydney: Angus and Robertson, 1964), Yeni Gine'nin erken dönem keşfine ilişkin oldukça iyi bir anlatı aktarıyor. Bu kitap Papua Yeni Gine bağımsız bir ülke olmadan düzinelerce yıl önce yayımlanmıştır. 1. Bölüm'de Avustralyalılar ve Yeni Gine Highlands halkları arasındaki ilk karşılaşmaları anlatan alıntıların yapıldığı kitaplara ilişkin referanslar verdiğim online adresinde bulunuyor.

Batılı, eğitimli, zengin, endüstrileşmiş, ve demokratik toplumlar, dünyanın değişik yerlerine dağılmış geleneksel toplumlara göre neden daha fazla BEZED özellikler gösterirler? Joseph Henrich, Steven Heine ve Ara Norenzayan bunun nedenlerini kısaca, "Most people are not WEIRD," *Nature* 466: 29 (2010) ve daha detaylı olarak da "The Weirdest people in the world?," *Behavioral and Brain Sciences* 33: 61–135 (2010) kaynaklarında aktarırlar.

Benim *Tüfek, Mikrop ve Çelik* (*Gans, Germs and Steel*, New York: Norton, 1997) kitabımın 14. Bölümü'ndeki toplumların obalardan devletlere doğru evrilişi bu kitapta da yapılan aynı sınıflandırma doğrultusunda irdeleniyor. Jonson ve Earle ise (2000, yukarıda aktarılmıştır) bu dönüşümleri daha detaylı ve toplumların daha incelikli bir sınıflandırmasıyla ele alırlar. İnsan toplumlarına ilişkin klasik aktarımlar Elman Service'nin iki kitabında yer alır: *Primitive Social Organization* (New York: Random House, 1962) ve *Origins of the State and Civilization* (New York: Norton, 1975).

Bazı klasik antropoloji kitapları farklı yaklaşımlara ilişkin örnekler içerir, insan grupları arasındaki farklılıkları açıklama yolunda benim kitabımda da sözünü ettiklerim şunlardır: John Bodley, *The Power of Scale: A Global History Approach* (London: Sharpe, 2003); Timothy Earle, *Bronze Age Economics*: *The Beginnings of Political Economies* (Boulder, CO: Westview, 2002); Timothy Earle, editör, *Chiefdoms: Power, Economy, and Ideology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991); Marvin Harris, *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture* (New York: Random House, 1979); Marshall Sahlins, *Culture and Practical Reason* (Chicago: University of Chicago Press, 1976); Clifford Geertz, *Kültürlerin Yorumlanması*, (Dost Kitapevi, 2010, orj. *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books, 1973); Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi* (Ayrıntı Yayınları, 2011, orj. *The Archaeology of Knowledge*, New York: Pantheon Books, 1972); Marshall Sahlins, *Taş Devri Ekonomisi* (Bgst Yayınları, 2010, orj. *Stone Age Economics*, Chicago: Aldine, 1972); Marvin Harris, *The Rise of Anthropological Theory: A History of Theories of Culture* (New York: Crowell, 1968); Claude Leví-Strauss, *Structural Anthropology* (New York: Doubleday, 1963); Julian Steward, *Theory of Culture Change* (Urbana: University of Illinois Press, 1955); Alfred Kroeber, *The Nature of Culture* (Chicago: University of Chicago Press, 1952).

Kim Hill et al., "Co-residence patterns in hunter-gatherer societies show unique human social structure," *Science* 331: 1286–1289 (2011), bu

kaynakta bir avcı-toplayıcı obada geçirilen 32 günlük süreç içinde yaşananlar ve davranış kalıpları incleniyor.

Modern geleneksel toplumlar arasındaki gözlemlerin yorumlanmasındaki zorlukları sergileyen 477. sayfadaki alıntı, Keen'in yukarıda anılan 2004 baskılı kitabının 15. sayfasından alınmıştır.

Yöntemsel olarak büyük bir titizlikle hazırlanan sözlü tarihe dayanan öncü çalışamalardan ikisi Jan Vansina'nın kitaplarıdır: *Oral Tradition: a Study in Historical Methodology* (Londra: Routledge ve Kegan Paul, 1965) ve *Oral Tradition as History* (Londra: James Currey, 1985). Benim bu zaten oldukça uzun kitabı biraz olsun ölçülü tutabilmek için okurların anlayışına sığınarak üzerinde durmadığım bazı başka etkileyici özellikler hakkında bilgi edinmek isteyen okurlar için bir önerim şudur: Richard Nisbett, *Düşüncenin Coğrafyası, Doğulular ve Batılılar Neden ve Nasıl Birbirinden Farklı Düşünürler?(Varlık Yayınları, 2005,) (The Geography of Thought: How Asians and Westerners Think Differently...and Why*,New York: Free Press, 2003). Nisbett sayfa 43'de (orijinal baskıdan söz ediliyor, çn) avcı-toplayıcılar, çiftçiler ve endüstriyel insanlar arasındaki bilişsel farklılıkları irdelemektedir. Joseph Henrich et al., *Foundations of Human Sociality: Economic Experiments and Ethnographic Evidence from Fifteen Small-Scale Societies* (Oxford: Oxford University Press, 2004) kitabında, geleneksel toplumlar ve endüstriyel toplumlar arasındaki adalet, mütekabiliyet ve kendi çıkarlarını gerçekleştirmeye çalışma bakımından farkları irdeliyor.

Bir topluluğun uygulamalarını ve yaşamsal derslerini başka bir topluluğa uyarlamanın zorlukları konusunda daha detaylı bir vaka tarihçesi için bakınız: Elizabeth Watson, *Living Terraces in Ethiopia: Konso Landscape, Culture, and Development* (Woodbridge, Britanya: James Currey, 2009).

Geleneksel toplumlarla ilgili bilgi kaynakları

37-39. sayfalarda geleneksel toplumlara yönelik dört bilgi kaynağımızı avantajları ve dezavantajlarıyla birlikte harmanlayarak kısaca özetledim. Değişik toplumlar hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak isteyen okurlar (özellikle uzmanlar) için şimdi biraz daha detaya gireceğim.

Sosyal bilimler veya biyoloji alanında uzmanlaşmış bilim insanlarının geleneksel toplumlara ziyaretler yaparak ya da onlarla birlikte yaşayarak bazı spesifik konular üzerinde odaklanan çalışmalar yürütmeleri, bu kitapta yer alan bilgilerin çoğunun kaynağını oluşturan en belirgin yöntemdir. Antro-

polog, biyolog, ekonomist, etnograf, genetikçi, tarihçi, dil bilimci, doktor, siyaset bilimci, psikolog ve sosyologları içeren bilim insanları çoğunlukla kendilerini farklı disiplinlerin uygulayıcıları olarak tanımlarlar. Yazarlar vardıkları sonuçları bilimsel makale ya da kitaplar olarak yayımlarlar -test edilebilir soru ya da hipotezler açısından çalışmalarına başlangıçta bir çerçeve çizerler - ve genellikle (özellikle günümüzde) nicel verileri sayısal tablolarda kullanılmak üzere biraraya getirirler. Bu, geleneksel toplumlara uygulandığı gibi, ister insan toplumlarının isterse bakteriler, moleküller, kayalar ya da galaksiler dünyası olsun gerçek dünyanın güvenilir bilgisine ulaşmada kullanılan en iyi yöntem olarak yüzyıllardır kullanılan bilimsel bir yaklaşımdır.

Geleneksel toplumlara yönelik yapılan çalışmalarda kullanılan bu yaklaşımda iki temel zorluk ortaya çıkar. Elbette bu zorluklar bu tür çalışmaları geçersiz kılmaz; yalnızca sonuçlar yorumlanırken dikkatli olunmasını gerektirir ve bu da neden diğer bilgi kaynaklarını da araştırmamız gerektiğini bize açıklar. Avustralyalı Antropolog Ian Keen, Avustralyalı yerliler hakkında yazmış olduğu kitabında bu zorlukları şöyle dile getiriyor: "Uzman antropologların çalışmalarındaki temel yorumlama sorunları, onların sömürgecilik/sömürgecilik sonrası süreçlerde sonradan yer alıyor olmaları ve belirli paradigmaların, onların yorumlarını önemli oranda şekillendiriyor (ve sınırlıyor) oluşlarından kaynaklanır. Bununla birlikte, bu çalışmalar kendi ilgi alanları açısından en sistematik ve kapsamlı çalışmalar olma eğilimi gösterir."

Keen, sömürgecilik ve sömürgecilik sonrası süreçlerde geç dönemde yapılan çalışmalarda, kültürel antropolojinin doğasında yer alan ve fizikteki Heisenberg Belirsizlik İlkesi'ni andıran bir ikilemin ortaya çıktığına dikkat çeker. Bu ilkeye göre, herhangi bir fiziksel ölçüm, üzerinde çalışılan sistemi kaçınılmaz bir biçimde etkiler ve dolayısıyla da sistemin daha önceki değeri konusunda belirsizlik oluşur. (Bu ilke, özellikle parçacık fiziğinde, bir parçacığın aynı anda hem hızını hem pozisyonunu gösteren gerçek değerleri ölçmenin imkânsız olduğunu savunur.)

Kültürel antropolojideki ikilemi kavramak açısından, Avustralya yerlilerine yönelik modern antropolojik çalışmaların 20. yüzyılda, etnografik çalışmaların ise modern profesyonel antropolojiden önce 19. yüzyılda başladığını hatırlamakta yarar var. Avrupalılar Avustralya'ya 1616 yılında ayak bastılar ve 1788 yılında bu topraklara yerleştiler, oysa Macassanlar (Endonezyalı balıkçılar) kuzey Avustralya'yı Avrupalılar gelmeden birkaç yüzyıl önce ziyaret etmiş ve binlerce yıl önce kimliği belirsiz Avustronezyenler Endonez-

ya'dan Avustralya'ya köpekleri (dingoları) ve olasılıkla farklı yaşam tarzları ve teknolojileri de taşımışlardır.

Dolayısıyla Avustralya yerlilerine yönelik modern çalışmaların yapıldığı tarihlerde, onların koşulları Avrupalılar ve Macassanlar öncesi koşullara göre ciddi farklılıklar arz eder, çünkü nüfusun büyük bir çoğunluğu Avrupalılar ve belki de Macassanlar tarafından taşınan hastalıklar nedeniyle hayatlarını kaybetmiş, fetihlere uğramış ve Avrupa-Avustralya hükümetinin kontrolüne tabi kılınmış, geleneksel olarak topraklarında kontrollü yangın çıkarma uygulamaları engellenmiş, Avrupalıların yerleşmesi için kendi topraklarından sürülerek, Avrupalılarca getirilen kedi, tilki, koyun ve sığır ile Avustronezyenlerin getirdiği dingoların etkisi nedeniyle bazı temel besin kaynaklarından yoksun kalmışlardır. Benzer biçimde, Kalahari Çölü'ndeki avcı-toplayıcılar için genellikle model olarak alınan !Kunglarla ilgili detaylı araştırmalar 1960'larda başlar. Bu kitapta sık olarak bahsettiğim gibi, onlar eskiden kullandıkları kemik ok uçlarını bırakıp metal olanlarını kullanmaya başlamışlar, birbirlerine yaptıkları saldırıları durdurmuşlar ve son zamanlarda Bantu hayvan yetiştiricileriyle ticaret yapmaya ve onların tacizlerine uğramaya başlamışlardır. Ayrıca onlar 2 bin yıl önce de bir şekilde Afrika'nın güneyine gelen diğer Bantu hayvan yetiştiricilerinin çeşitli etkilerine maruz kalmışlardır.

Daha genel olarak, 20. yüzyılda bütün avcı-toplayıcılar üzerine yapılan araştırmalar gıda üreticileriyle (çiftçiler/hayvan yetiştiricileri) gerçek ya da potansiyel temaslar içerir. Bununla beraber, yaklaşık 11 bin yıl öncesine kadar, insan toplumlarının tümü avcı-toplayıcıydı, bu nedenle de avcı-toplayıcılar sadece diğer avcı-toplayıcılar ile temas hâlindelerdi. Avustralya, Kuzey Kutbu ve Kuzey Amerika'nın batısı gibi dünyanın sadece birkaç bölgesinde ilk Batılı ve bilim insanları olmayan kâşifler avcı-toplayıcılardan oluşan bir dünyada hâlâ yaşayan avcı-toplayıcılarla karşılaşmışlardır. Bu gerçekler geçmiş toplumlara ilişkin araştırmalar üzerinde sıcak tartışmaların oluşmasına neden olmuştur: modern avcı-toplayıcılar geçmişteki avcı-toplayıcılara ilişkin referans olamayacak ve anlaşılamayacak kadar çok mu farklıdırlar? Bu görüş kesinlikle çok uçta görünüyor: antropolog Melvin Konner'ın ifade ettiği gibi, günümüzde bir grup Batılıyı alıp çıplak bir hâlde Afrika'nın savaklarına götürüp bıraksak, iki kuşak sonra onların hepsi ölmüş mü olur yoksa onları avcı-toplayıcı toplumların özelliklerini yeniden keşfetmiş bir hâlde mi buluruz? Fakat asgari seviyede de olsa, modern geleneksel halkların uzak geçmişteki örneklerin donmuş hâldeki örnekleri olduğunu kabul etmeliyiz.

Keen'in diğer uyarılarına bakacak olursak, herhangi bir bilim alanında belirli bir zamanda sistematik araştırmalar ve kaynak ayırma konusunda tercih edilen belirli alanlar ve ihmal edilen başka alanlar vardır. Örneğin, son zamanlara kadar geleneksel toplumlar arasında çocukluk ve ileri yaşlar alanlarına yönelik araştırmalar yapan sadece birkaç antropolog vardı. Saha gözlemcileri bilimsel "balık avı" seyahatlerine çıkmaları ve dikkatlerini çeken her şeyi kaydetmeleri teşvik edilmiyor, belirli bir konuda makaleler ve kitaplar yazmaları bekleniyordu. Belli verili bir zamanda tercih edilen yorumlar ve olgular vardı ve diğerleri hoş görülmüyordu. Örneğin, ünlü antropolog Margaret Mead'in Pasifik Adaları halkının cinsel davranışları hakkındaki anlatımlarını, tanımlarını zamanın egemen antropoloji ekolünün önyargılarına uydurmak için saptırıp saptırmadığı konusunda çok hararetli tartışmalar yaşanmıştı. Ayrıca geleneksel halkların kavgacı (savaş-sever) toplumlar olmadıkları ya da öyleyseler bile bunun Avrupalılarla temaslarının ürünü olduğu ya da hatta onlar gerçekten kavgacı olsalar bile onların savaşlarının, bunu yapmak siyaseten zararlı olabileceği için anlatılmamaları gerektiği yönünde güçlü fikirler vardır.

Geleneksel toplumlarla ilgili ikinci bir bilgi kaynağı bazı son dönem değişikliklerinin modern toplumlardan çıkarılması yoluyla elde edilir. Örneğin, hâlâ yaşayan okur-yazar olmayan insanların bildiği ağızdan ağıza aktarılan tarihçeler üzerine onlarla söyleşiler yapılır ve bunlara dayanarak topluluğun tarihi birkaç kuşak öncesine kadar yeniden yapılandırılır. Doğal olarak, bu yöntem kendi sorunlarını da beraberinde getirir. Uygulamacılar, karşılıklı-kontrol yöntemleri ve edinilen bilginin güvenilirliğinin kontrolü gibi tekniklerde yoğun deneyimler kazanmışlardır (özellikle de Jan Varsina öncülük etmiştir).

Örneğin, Amerikalı antropolog Polly Wiesner ve Enga sanatçısı Akii Tumu, Enga halkının sözlü tarihi üzerine ortaklaşa bir araştırma yapmışlardır. Bu halk, Papua Yeni Gine Highlands'deki en büyük nüfuslu gruptur. Engaların yazılı tarihi 1930'larda okur-yazar Avrupalıların adaya gelmesinden sonra oluşmuştur. Engalar Yeni Gineliler arasında kurumlaşmış ve 8-10 kuşak kadar geriye giden (250-400 yıl kadar) ve (*atone pii* diye tabir edilen) tarihi geleneklere sahiptir. 1985 ve 1998 yılları arasında Wiessner ve Tumu 110 Enga kabilesindeki yaşlılarla söyleşiler yapmıştır.

Onlar, farklı klanlar ve kabilelerden aktarılan anlatılar arasındaki tutarlıkları araştırarak söyleşilerde geçen konuların doğruluğunu test ettiler; savaşlar ve göçlere ilişkin sonraki kuşaklar tarafından aktarılan bilgilerin doğ-

ruluğunu bu olayların geçtiği her iki taraftan ve komşu gruplardan kontrol ederek onların da doğrulamasını yaptılar ve bir yaşam alanına (örneğin törensel domuz takasları) ilişkin sağlanan bilgilerin de doğruluğunu başka yaşam alanlarıyla (örneğin arazi kullanımı ve tarımsal üretim) anlatılanlarla karşılaştırarak incelediler.

Bu sözel anlatımlar, Papua Yeni Gine'nin Engaları da içeren iç kesimlerindeki halkların tamamını etkilemiş olan anımsanabilir iki bağımsız büyük olayla da kontrol edilmiştir. Bu olaylardan birisi, 17. yüzyılda yakınlardaki Long Island'da büyük bir yanardağ patlamış ve doğudaki adaların hepsinin üzerini bir kül katmanı (*tephra*) kaplamıştı. Sözlü geleneklerde o günler "karanlıklar zamanı" diye anılıyordu, çünkü patlama olduğunda güneş birkaç gün boyunca görülmemişti. İkinci olaysa adaya tatlı patatesin gelmesidir. Bu olgu 250 ile 400 yıl kadar önce Highlands bölgesindeki tarımı ve toplumsal yaşamı dönüştürmüştü. Bu olgusal ve tarihsel karşılaştırmalı kontrollerle, Wiessner ve Tumu, Yeni Gine Highlands'ine Avrupalıların varmasından uzun zaman öncesine ait, geçmişteki sekiz Enga kuşağına ait kabilelerin dağılımı, nüfuslarındaki büyümeler ve boyutları, çevresel koşullar, tarımsal geçinme biçimleri, elde edilen tarımsal ürünler, ticaret, liderlik, toplumsal örgütlenme biçimleri, savaşlar, göçler, kültler ve ayinler gibi alanlarda bilgiler derlemişlerdir.

Sözel anlatıların böyle yeniden yapılandırılması yöntemi sadece bazı geleneksel halklar ve olasılıkla oldukça küçük bir azınlık arasında uygulanabilir bir yöntemdir, çünkü birçok ya da çoğu halk arasındaki sözlü anlatılar sadece birkaç kuşak kadar geriye gidebilmektedir. Bu onların toplumsal örgütlenme biçimlerine, olguları birinci elden deneyimlemeye karşı olan ısrarcılıklarının düzeyine, anlatılan hikâyelerin genel kapsamına, birinci elden hikâye dileyicisi olma konusundaki istekliliğe bağlıdır. Örneğin, misyoner Daniel Everett Brezilya'nın Piraha yerlilerinin kendi gözleriyle görmedikleri herhangi bir şey üzerinde tartışmayı sevmediklerini anlatır. Bu nedenle Everett'in İsa'yı onlara anlatma çabaları hep yadırganmış ve tepki görmüştür: "Kendin gördün mü? Görmedinse, böyle bir şeye nasıl inanabiliyorsun?" Benzer biçimde, 1960'lardan itibaren !Kung halkı arasında yapılan, !Kung yaşamının birkaç kuşak öncesinde yaşanan olayları anlamaya yönelik birçok araştırma çabası başarısız olmuştur. Diğer yandan, Engalar arasında, tarihsel hikâyeler erkeklerin evlerinde sürekli olarak yeniden anlatılır, dinleyiciler bu hikâyeler üzerine yorumlar yaparlar ve hataları düzeltirler ve güçlü bireylerin hikâyeleri kendi çıkarları doğrultusunda uyarlamasına izin verilmez.

Geleneksel toplumların paylaşılan sözlü tarihlerini yeniden yapılandırma yolunda üçüncü bir yaklaşım da, bu toplumları modern bilim insanlarının ziyaretlerinden önceki durumu ortaya çıkarmaya çalışma amacını gütmektir. Geleneksel halklarla ilk temasların sadece bazılarını bilim insanları gerçekleştirmiştir –1938 yılında Amerikan Doğal Tarih Müzesi'nin Üçüncü Archbold Keşif Gezisi esnasında Baliem Vadisi'nde yapılan Danilerin "keşfi"nde olduğu gibi–, ama büyük sıklıkla devletlerin askerî devriyeleri, tüccarlar, misyonerler ya da kâşifler bu keşifleri bilim insanlarından önce yapmışlardır. Bu, Yeni Dünya, Afrika, Avustralya ve Pasifik Adaları'ndaki geleneksel toplumların büyük çoğunluğu için belirgin bir şekilde doğrudur. Çünkü onlar, Avrupalılar tarafından 1492 yılından başlayarak 20. yüzyıla kadar modern antropoloji bilimi alan çalışmaları yapan bir disiplin olarak henüz bütünleşmeden önce, "keşfedilmişlerdir." Yeni Gine ve Amazon yerli kabileleriyle 1930'lardan günümüze kadar olan ilk temaslar bile, gerekli kaynaklar(ın eksikliği) ve içerdiği tehlikeler nedeniyle genellikle bilim insanları tarafından yapılmamıştır. Kabile kültürü bilim insanları oralara ulaşana kadar bu temaslar nedeniyle değişimlere uğramaktadır.

Ancak bilimsel eğitimi olmayan bu ziyaretçilerden de öğrenebileceğimiz birçok hikâye vardır. Onların anlatılarının çok belli bir dezavantajı, daha az sistematik, daha az niceliksel bilgi ve diğer kabileler hakkında daha az titizlikle elde edilmiş bilgiler sağlamasıdır. Bu dezavantajı telafi eden bir avantaj ise sonuçta bir kabileyle ilgili bu yolla elde edilmiş bilgilerin, daha sonra bilim insanlarıyla karşılaştıklarında elde edilen bilgilerden daha az değişikliğe uğramış olmasıdır. Daha az belirgin bir avantaj daha vardır: o da bu ilk gözlemlerin daha az sistematik ve daha az bilimsel doğası, aslında bir güçlü yöne de işaret etmektedir. Bilimsel eğitimi olmayan ziyaretçiler, sıklıkla onları en çok etkileyen ve şaşırdıkları şeyleri anlatırlar ve bundan dolayı da söz konusu toplumun sadece özel bir konuda araştırma yapmak üzere gönderilen bilim insanının önemsemeyeceği ve raporlarına yansımayacak çok temel özellikleri de onların hikâyelerine yansır.

Sabine Kuegler adındaki bir Alman kadın tarafından Endonezya Yeni Gine'sinin Fayu halkı hakkında yazılmış olan dikkat çekici bir kitap (*Dschungelkind*) bunun bir örneğidir. 1979 yılında Endonezya Yeni Ginesi'ne yaptığım ilk ziyarette, helikopterimin pilotu bana Klaus ve Doris Kuegler adındaki misyoner bir çift için henüz yeni keşfedilmiş olan bir Fayu göçmen grubuna yaptıkları oldukça ürkütücü bir ziyaretten bahsetmişti. Fayuların davetiyle, üç küçük çocuklarını da yanlarına alan Kueglerleri Fayuların yanı-

na götürmüştü ve onlar çoğu Fayulunun yaşamlarında ilk kez gördükleri dışarıdan gelen yabancılardı. Kueglerlerin ortanca kızları, Sabine böylece 7-17 yaşları arasında orada yetişmişti, o zamanlar orada Kuegler ailesi dışında başka hiç yabancı yoktu. Sabine bir Avrupalı olarak eğitim almak üzere Avrupa'ya döndükten sonra 2005 yılında deneyim ve gözlemlerini içeren bir kitap yayımladı.

Sabine'nin kitabında veri tabloları, karşıt hipotezlerin denenmesi ve antropolojinin bazı alt alanlarının mevcut durumunun özetleri yoktu. Onun kitaplarının okurları, ilk temasın hemen sonrasındaki Fayu yaşamı hakkında çok canlı bir algıya sahip olabiliyorlardı. Örneğin, havada uçuşan oklar, tehlikeler, kazalar ve ölümleri gözlerinde canlandırabiliyorlardı. Sabine'nin oyun arkadaşları Fayu çocukları olduğundan ve kendisi de kısmen bir Fayu çocuğu olarak yetişmiş olduğundan, kitabı Fayu'nun bir bakıma otobiyografisi niteliğine de sahipti, fakat o aynı zamanda hem Fayu hem de bir Batılı olmak üzere iki yönlü bir görüş açısına sahipti. Sabine bu nedenden ötürü Fayuların özelliklerine dikkat çekebiliyordu –örneğin onların zaman algısı, Fayu yaşamının fiziksel zorlukları ve Fayulu olmanın psikolojisi gibi–, bu özellikler bir Fayu için olağan ve söz etmeye değer şeyler olmayabilirdi. Sabine'nin Avrupa'ya taşınması ve Avrupa toplumuna onun kısmen bir Fayulu gözüyle bakabilmesi, Avrupalıların özelliklerinin de onun dikkatini çekmesine neden olmuştu (örneğin onların yabancılara bakışı, bir caddeden karşıya geçmenin tehlikeleri gibi) ve bu özellikler de bir Avrupalı için doğallıkla kazanılmış ve önemsemeyecekleri özelliklerdi. Belki de bir gün daha sonra bir bilim insanı Fayuları ziyaret edecek ve toplumlarının bazı özelliklerini tanımlayacaktır. Ama, o zaman artık Fayular Kueglerlerin 1979'da karşılaştıkları halktan çok çarpıcı biçimde farklı bir toplum hâline gelmiş olacaklardır. Hiçbir bilim insanı artık Sabine'nin deneyimlerini, orada yetişip büyümenin nasıl bir şey olduğunu ve nerdeyse bir geleneksel Fayu gibi düşünüp hissedebilmenin nasıl bir şey olduğunu tekrar etme şansına sahip değildir.

Yazının olmadığı ortamda, geleneksel ve geçmiş toplumlar hakkında bilgi edinebilmenin, bilimsel eğitimi olmayan gözlemciler dışındaki geriye kalan bilgi kaynağı ve yöntemi arkeolojidir. Arkeolojinin bu anlamdaki avantaj ve dezavantajları modern gözlemcilerin sağladığı bilgilerin zıt kutbundadır. Arkeologlar kazı ve karbon 14 testi ile yapılan tarih belirleme yöntemiyle, on binlerce yıl öncesine ait bir kültürü herhangi bir temas olmadan ve modern dünya tarafından değişikliğe uğratılmadan önceki hâliyle yeniden

inşa edebilirler. Böylece modern temasın ve ikamet eden toplum bilimcilerin değiştirici etkileriyle ilgili endişeler ortadan tamamen kalkar. Bu devasa bir avantajdır. Ancak, bu temel avantajın yanı sıra ince detaylarla ilgili dezavantajlar da vardır. Örneğin, güncel olaylar, insanların isimleri, dürtüleri ve konuşmaları ortalarda yoktur. Arkeologların arkeolojik kalıntılar içinde korunabilmiş fiziksel işaretlerden, toplumsal sonuçlar çıkarabilmek için çok daha büyük çaba harcamaları gereği ve ortada daha büyük bir belirsizlik olması da bir dezavantajdır. Örneğin, arkeologlar toplumsal statü ve zenginlik bakımından bireysel farklılıkları dolaylı olarak saptamak için, mezarlardaki eşyalar ve mezarların boyutlarına bakarlar, ama bunu yapabilmek için birkaç sezon boyunca yoğun iş gücüne dayanan kazı çalışmaları yapmak zorundadırlar. Modern bir etnograf, bu tür toplumsal eşitsizlikleri bir saha çalışmasında doğrudan bir şekilde bir gün içinde gözlemleyebilir –fakat onların elde ettikleri sonuçlar, ın modern temaslardan bilinmeyen bir ölçüde etkilenmiş bir topluma ait olur.

Böylece, geleneksel toplumları anlamak için kullandığımız yöntemler güçlü ve zayıf yönleri açısından farklılaşmaktadır. Ancak bu dört yöntem de uygulanabildiği ve benzer sonuçlar verdiğinde sonuçlarımızın doğruluğuna olan güvenimiz de artar. Örneğin, kabile savaşları hakkında, modern bilimsel gözlemler (örneğin 3. Bölüm'de Johan Broekhuijse ve Karl Heider'in Dani savaşlarına ilişkin detaylı aktarımları), sözlü anlatımların yeniden yapılandırılması (Polly Wiessner ve Akii Tumu'nunkiler gibi) ve arkeolojik kanıtlar (kazılarda bulunan zırhlar ve baltalarla parçalanmış kafatasları gibi) sayesinde bilgi sahibiyiz. Bu dört yaklaşımın sonuçları uyuşmuyorsa, o zaman bunun nedenini ortaya çıkarmak zorundayız: örneğin belki de söz konusu toplum zamanla ya da dış dünya ile temas nedeniyle değişime uğramıştır.

Dizin

I. Dünya Savaşı, 188, 213, 217
II. Dünya Savaşı, 72, 169, 175, 184-186, 188, 190, 219, 225, 226, 411, 414, 506, 532, 536, 575, 588

A

Ache yerlileri, 19, 37, 66, 67, 233, 236, 263, 264, 280, 284, 286, 288, 366-370, 375, 377, 381, 382, 384, 391, 396, 624
açlık, x, 12, 185, 232, 291, 292, 356-359, 363, 365, 371, 390, 392-394, 397, 401-403, 405, 406, 412, 415, 571, 574, 575, 585, 587, 588, 593
adalet, viii, 39, 54, 103, 105, 111-113, 120, 127-129, 132-136, 138, 141, 144, 146, 147, 149, 150-155, 156, 223, 299, 614, 615, 626
Afrika, 19, 23-25, 36, 43, 72, 90-92, 94, 175, 197, 201, 208, 211, 220, 233, 234, 247, 249, 256, 259, 260, 264, 272, 284, 302, 304, 306, 367, 369, 373, 374, 396, 408, 416, 419, 443, 490, 495, 503, 523, 525, 532, 545, 560, 572, 578, 587, 594, 603-605, 607, 621, 623, 628, 631
Agta halkı, 36, 86, 91, 94, 98, 233, 235, 367, 384, 622
ahlak, 11, 14, 22, 189, 204, 223, 224, 259, 296, 392, 430, 431, 433, 436, 464, 466, 468, 471, 473, 475-477, 483-485, 607, 613
Ainu halkı, 20, 36, 54, 56, 407, 622, 623
Aka pigmeleri, 72, 233, 240, 247, 248, 256-258, 261, 264, 366, 367, 381, 601, 623
Alaska, 21, 37, 54, 86, 87, 90, 92, 93, 98, 192, 194, 201, 250, 399, 503, 509, 524, 539, 624

Albertson, Mike, 148
Albigensian Manichaean, 480
Alzheimer hastalığı, xi, 487, 518-520, 534
Amazon, 21, 24, 42, 202, 263, 270, 508, 608, 631
Amerika, 12, 19-25, 29, 37, 41-43, 61, 63, 74, 75, 81, 86, 89, 93, 98, 125, 134, 135, 146, 147, 156, 158, 168, 169, 175, 183, 184, 190-192, 201, 207, 210, 211, 224-226, 231, 238, 244-246, 249, 251-253, 255, 256, 264, 265, 271-273, 276, 278, 279, 284, 285, 290, 292, 295-300, 306-308, 312, 314, 315, 323, 324, 335, 355, 359, 361, 364, 365, 368, 378, 380, 389, 403-407, 410, 411, 416, 418-421, 436, 467, 471, 478-480, 488, 493, 495, 496, 502, 505, 510, 511, 522, 525, 526, 535, 536, 539, 540, 545, 551, 552, 554, 561, 562, 566, 567, 572, 578-580, 587-590, 594, 597, 600, 602-607, 609, 610, 621, 624, 628, 629, 631
Amerika Doğal Tarih Müzesi, 631
Anasazi, 180
Andaman adalıları, 19, 36, 72, 85, 87, 90, 185, 194, 250, 257, 586, 623
Anderson, Robin, 75
Anlaşmazlık, 10, 12, 22, 33, 34, 38, 39, 43, 53, 57, 105, 112-117, 119-126, 129-135, 137-139, 141-143, 146, 150-152, 155, 156, 183, 197, 201, 209-213, 219-221, 230, 380, 508, 615
Apaçiler, 191, 220
Aranda yerlileri, 302
Araucanian yerlileri, 191, 302
Archbold Keşif Gezisi, 631
Archbold, Richard, 74, 75, 157, 158, 631
Asmat halkı, 211
Asya, 2, 20, 29, 90, 91, 94, 210, 211, 293, 503, 547, 562, 563, 572, 581, 594
ataerkil, 294, 295, 303
ateizm, 428, 429
Atkins, J. D. C., 526
Atran, Scott, 431, 453
Auyana halkı, 197
avcılık ve toplayıcılık, 13, 191, 357, 367, 508
Avrupa, 2, 9, 10, 23, 29, 63, 78, 95, 133, 144-146, 156, 169, 175, 180, 201, 246, 255, 256, 295, 296, 310, 316, 365, 410, 451, 468, 476, 485, 490, 493, 502, 505, 506, 511, 523, 527, 531, 532, 537, 549, 561, 567, 578, 580, 588, 590-592, 614, 628, 632
Avustralya, 3, 19, 23, 26, 29, 36, 54, 75, 87, 90, 119, 149, 175, 176, 207, 261, 265, 284, 302, 304, 380, 406, 408, 500, 502, 504, 507, 525, 577, 578,

588-590, 617, 620-622, 627, 628, 631
Avustronezya, 5, 502, 503, 523
Azande halkı, 449
azınlık dilleri, xi, 487, 528, 530, 531, 533, 536, 539, 540
Aztekler, 186, 449

B

Bach, Johann Sebastian, 592
Baliem Vadisi, 54, 70, 72, 176, 631
Bantu, 66, 86, 92, 94, 247, 249, 502, 503, 523, 628
batıl inançlar, 437, 446, 450-453, 459
Batılı toplumlar, 40, 116, 224, 230, 233, 365, 367, 580, 582, 600, 604
bebek, ix, 17, 18, 187, 229-238, 241, 243-248, 251-255, 262, 270, 275, 283, 287, 297, 313, 377, 381, 382, 384, 387, 390, 490, 516-518, 546, 555, 582, 591, 609, 611, 614
Bellah, Robert, 430
Bengal, 19, 491, 623
Berndt, Catherine, 122
Berndt, Ronald, 122, 357, 358, 622
Bernhard Goetz, 140
beşik, 243-246, 516, 517, 521, 610, 611
BEZED toplumları, 231, 261, 421, 603, 608, 625
bilim, 18, 31, 391, 404, 432, 452, 455, 456, 458, 461, 462, 467, 468, 486, 512, 517, 626-629, 631, 632
Bird-David, Nurid, 272
bireycilik, 296, 297
bireysel ilişkiler, 63, 113
Bismarck, Otto von, 255, 309
Bofi pigmeleri, 240
bolluk, 98, 399, 413, 567, 583, 586, 587
boş yuva sendromu, 308
boşanma, 124, 130, 138, 139, 221, 258
Bougainville, 324, 521, 522
Bowles, Samuel, 184
Boyer, Pascal, 453
Breton dili, 527
Broekhuijse, Johan, 70, 158, 161, 176, 621, 633
Budizm, 427, 432, 437, 465
bulaşıcı hastalıklar, 306, 365, 379, 384-389, 466, 481, 544, 594
bulaşıcı olmayan hastalıklar, xi, 42, 43, 541, 542, 544, 546, 550, 570, 593, 615
bürokrasi, 15
büyü, 49, 53, 143, 212, 330, 446, 457, 460, 461

C

Calusa yerlileri, 21, 23, 37, 89, 194, 624
Carol, Ember, 214
cassowary, 329, 330
Chagnon, Napoleon, 176, 216, 624

Chukchi halkı, 285, 286, 301, 302, 304
Chumash yerlileri, 21, 23, 37, 177, 624
Churchill, Winston, 287, 537
Cipriani, Lidio, 586, 623
Cistercian tarikatı, 465
Connoly, Bob, 75
Cowgill , Donald, 293, 304
Cro-Magnon, 78, 84, 89, 427, 448
Crow yerlileri, 285, 449

Ç

Çeroke yerlileri, 536
Çin, 13, 14, 16, 29, 87, 91, 95, 169, 185, 211, 212, 217-219, 237, 259, 293, 294, 488, 497, 500, 511, 545, 548, 549, 551, 554, 555, 563, 567, 572, 578, 580, 594
çocuk, ix, 12, 41, 49, 52, 73, 76, 104, 106, 109, 118, 119, 127, 137, 154, 166, 191, 216, 217, 229-233, 235-241, 244-276, 281, 283, 289, 292, 293, 295, 297, 306, 308-311, 313, 358, 369, 376, 384, 389, 393, 449, 474, 481, 488, 489, 506, 510, 511, 514, 523, 525, 527, 528, 568, 601, 602, 604, 606, 610, 611, 632
çok dillilik, x, xi, 33, 43, 487, 504-506, 509, 511, 519

D

Dani halkı, xiii, 20, 21, 36, 39, 54-56, 70, 71, 89, 96, 157-161, 169-174, 176, 182, 184, 186-188, 190-192, 194, 195, 203, 209, 211, 219, 269, 392, 549, 621, 633
Dani savaşları, 158, 159, 174, 633
Daribi halkı, 21, 36, 89, 92, 391, 392, 406, 621, 622
Dennett, Daniel, 430, 618
dışlama, 121
dil, x, xi, 5, 9, 31, 41, 61, 284, 423, 487-492, 494-501, 503-511, 514, 520-525, 527-531, 533-535, 539, 599, 610, 614, 623, 627
din, x, 22, 33, 41, 223, 289, 423, 425-428, 430-438, 443, 448-450, 452, 453, 456, 463, 464, 467, 469-471, 473, 474-476, 480, 481, 483, 485, 532, 533, 547, 612
Dingane (Zulu Kralı), 182
Dingiswayo, 197
Dinka halkı, 57, 69, 70, 181, 184, 194, 210, 211, 220
disiplin, 192, 631
diyabet, 542-546, 550, 557, 566-574, 576, 577, 579-583, 587-593, 595, 609
diyet, 415, 546, 564, 568, 570, 577, 587
doğal seleksiyon, 28

doğaüstü inançlar, x, 425, 445, 450, 454, 476
doğum, 233-237, 239, 242, 306, 382, 392, 481, 556, 573, 591
dostluk, 67, 68, 115, 182, 278, 347, 382
Driver, Daniel, 128, 143
dul, 28, 148, 307, 308, 609
Durkheim, Émile, 431, 432
düşman, vii, 38, 47, 64, 70, 87, 99, 116, 123, 159, 160, 166, 180, 181, 189, 190, 192-194, 211, 324, 356, 357, 390, 393, 397, 452, 459, 472, 474-477
Dwyer, Michael, 75

E

Evans-Pritchard, E. E., 210
Eaton, S. Boyd, 593
ebeveyn, ix, 128, 229, 246, 248-251, 253, 255, 258, 259, 267, 275-277, 529, 556, 611
Efe pigmeleri, 233, 248
eğitim, ix, 119, 139, 145, 146, 172, 176, 224, 229, 231, 247, 266, 268, 270, 272, 273, 298, 311, 345, 364, 465, 506, 511, 518-520, 527, 555, 580, 601, 602, 632
elektrikli balıklar, 441
Nesler, Ellie, 127, 143
emeklilik, 295, 299, 309, 310, 316, 614
Enga halkı, 98, 219, 629, 630
Esen, Tevfik, 524
eşitlikçi, 15, 17, 19, 207, 257, 261, 263, 465
eşitsizlik, 22, 136
Everett, Daniel, 234, 249, 258, 261, 262, 585, 624, 630
evlat edinme, 250, 251
evllik, 20, 30, 53, 54, 61, 69, 190, 217, 220, 221, 308, 383, 472, 494, 507, 508
evrim, 439, 454, 468
Eyak halkı, 524, 539

F

fakirlik, 295, 486
Faroe halkı, 529
Fayu halkı, 36, 176, 177, 183, 188, 219, 364, 367, 391, 601, 622, 631, 632
Fiji, 94, 200, 201, 278, 572, 578
Filipinler, 86, 233, 235, 367, 523, 594, 604, 605, 622
Finlandiya, 215, 533, 555, 563, 610
First Contact, bkz. İlk Temas
Fore halkı, 21, 122, 194, 219, 360
Fransa, 26, 133, 183, 185, 195, 196, 207, 218, 378, 420, 421, 495, 496, 503, 517, 523, 527, 532, 533, 536, 537, 564, 571, 590, 614
Frazer, James, 430
Freud, Sigmund, 231
Frizce, 533, 539

G

Gammage, Bill, 75
Ganesan, A., 581
Gardner, Robert, 158, 159, 621
Geertz, Clifford, 431, 432, 625
Geimer, Samantha, 144
gelenek, vii, viii, x, xi, xiii, 1, 8-14, 16, 18, 19, 22, 24, 26, 28, 30-35, 38-40, 42, 43, 47, 48, 53, 56, 63, 67, 68, 70-73, 77-85, 87-89, 91, 93-97, 99, 105, 108, 111-119, 127, 130, 132, 134, 139, 145, 147, 151, 152, 157, 159, 170-172, 174-195, 197-200, 202-205, 207-209, 211-213, 215, 217, 219, 220, 223, 225, 232-237, 240, 242, 244, 245, 248, 249, 271, 279, 280, 288-290, 294, 295, 297, 301-308, 312, 323-325, 329, 354, 356, 357, 359, 361, 363, 365-368, 370-373, 375, 378-386, 390, 391, 393-395, 399, 405, 407, 408, 410, 413, 415, 417, 421, 426, 427, 430, 444-447, 451, 455, 458, 459, 463, 469, 487-490, 494, 495, 500, 504-509, 536, 541, 543-552, 560, 564, 571, 572, 575, 577-579, 583, 584, 586-588, 590, 593, 594, 596, 597, 600-604, 608-611, 613-615, 619, 621, 625-633
Geleneksel savaşlar, viii, 39, 170-172, 174-177, 180-182, 186-190, 192, 195, 198, 199, 202-204, 208, 212, 213, 215, 219, 354, 381
gençlik kültü, 298, 299
Genetik faktörler, 520, 556, 570
Goland, Carol, 400-403
Goodale, Jane, 118, 271, 286, 373, 622
göçebe, 16, 19, 35, 40, 121, 207, 236, 239, 257, 283, 284, 345-354, 386, 388, 395, 405, 548
Grady, Mark, 618
Great Basin Shoshone yerlileri, 410
Great Plains, 201, 409, 526
Gretzky, Wayne, 356, 362, 372, 418
Guarani dili, 525
Güney Amerika, 19, 21, 23, 24, 37, 73, 85, 175, 211, 284, 302, 399, 507, 525, 585, 621, 624
Gwembe Tonga, 414

H

Hadza, 36, 262, 264, 265, 288, 289, 623
Handwerker, W. Penn, 457
Harvard keşif gezisi, 176
Hastalık, x, 12, 31, 42, 62, 119, 199, 211, 217, 235, 237, 283-287, 293, 295, 297, 300, 336, 356, 363, 365, 366, 369, 379, 384-394, 419, 446, 447, 518, 519, 542-544, 546, 547, 550,

566, 568, 569, 572-574, 577, 581, 582, 584, 585, 593, 628
Heider, Karl, 70, 158, 159, 168, 269, 270, 618, 621, 633
Heine, Steven, 11, 625
Henrich, Joseph, 11, 625, 626
Hewlett, Barry, 616, 623
Hewlett, Bonnie, 618, 623
Hıristiyanlık, 427, 465, 481
hijyen, 385, 390, 466
Hill, Kim, 236, 263, 264, 280, 286, 375, 493, 601, 624, 625
Hindistan, xi, 9, 13, 89, 91, 92, 94, 110, 237, 272, 490, 523, 529, 541, 545, 567, 572, 576-582, 586, 589, 594
hipertansiyon, 553, 554
Hollanda, 74, 75, 78, 158, 167, 533, 539, 554, 590
Hopi yerlileri, 284, 427
Howell, Nancy, 379, 623
Hrdy, Sarah Blaffer, 253
Huangdi neijing suwen, 551
Hurtado, A. Magdalena, 236, 263, 280, 286, 375, 601, 624
Hutterite kolonileri, 479

I

Inuit, 37, 54, 86, 87, 90, 92, 98, 179, 192, 194, 219, 221, 284, 285, 302, 358, 359, 366, 378, 389, 407, 416, 449, 503, 509, 524, 548, 624
Inuitler, 93, 179, 219, 284, 285, 358, 366, 378, 389, 416, 503, 509
Iñupiatlar, 21, 37, 54, 55, 56, 250, 251, 399, 624
Ishi, 526, 602

İ

iklim, 395, 439, 498, 500, 586
ilk temas, vii, 3, 4, 47, 70, 73-76, 80, 157, 201, 203, 347, 608, 631, 632
İngilizce, 5, 106, 410, 488, 490, 491, 494, 496, 501, 505, 506, 510, 511, 514, 516, 517, 524, 526, 527, 531, 533, 535-538, 599, 622
İngiltere, 72, 149, 188, 208, 218, 219, 257, 378, 410, 411, 465, 493-495, 536-538, 545, 563, 565
intihar, 64, 72, 190, 285-287, 307, 357, 472
intikam, 106, 110, 113, 117, 123, 128, 159, 183, 195, 209, 222, 223, 225, 357, 358, 381, 464, 473
İrlanda, 211, 304, 510, 530, 591
İslamiyet, 465, 481
İspanyolca, 218, 491-493, 496, 503, 513, 514, 517, 524, 533
İsrail, 188, 251, 274, 457, 471, 479, 545, 571, 589, 612
İsveç, 47, 185, 207, 218, 255, 257, 274
İsviçre, 207, 218, 364, 533, 536, 613
İtalya, 172, 188, 293, 471, 493, 494, 517, 523, 537, 590

ittifaklar, 71, 98, 159, 160, 163, 168, 169, 172, 182, 188, 213, 383, 459, 506
izinsiz girişler, 21, 50, 346
İzlanda, 381, 465, 529

J

Jackson, Jean, 508
James, William, 430
Japonya, 20, 29, 54, 131, 169, 182, 185, 188, 219, 225, 274, 293, 306, 309, 407, 408, 410, 418, 471, 527, 537, 552-555, 563, 570, 582, 622
Jones, Marie Smith, 524

K

kabile, 6, 13, 14, 18- 22, 25, 30, 31, 33, 57, 125, 150, 158, 159, 167, 171, 175, 177, 178, 181, 184, 186, 194, 196, 197, 200, 202, 203, 209, 221, 290, 305, 368, 426, 430, 455, 472, 474, 490, 527, 533, 535, 536, 588, 602, 609, 620, 631, 633
Kabile savaşları, 6, 159, 171, 177, 178, 181, 186, 197, 202, 203, 209, 490, 602, 609, 633
Kafka, Franz, 15
Kalahari Çölü, 19, 24, 59, 264, 284, 363, 366, 396, 398, 628
Kaliforniya yerlileri, 504
Kamçatkalılar, 90
Kanada, 149, 302, 378, 497, 500, 503, 511, 519, 578, 590, 617
Katolik, 449, 452, 469, 480, 481, 532, 612
Kaulong halkı, 21, 28, 36, 81, 118, 235, 271, 286, 366, 367, 373, 391, 392, 406, 415, 445, 622
Keeley, Lawrence, 184, 185, 199, 220
Keen, Ian, 620, 622, 627
Kennedy, Edward, 137
kıtlık, 283, 288, 314, 395, 399, 401, 405, 406, 415- 417, 583, 586, 587, 590, 591
kibbutz, 251
klan, 20, 106, 107, 111, 113, 115-117, 122, 123, 131, 136, 147, 161, 177, 466, 472, 507, 617, 629
Knight, Frank, 88
komün, 248, 478, 479
Konfüçyüsçülük, 432, 437
Konner, Melvin, 363, 593, 616, 628
Kopechne, Mary Jo, 137
Kovács, Ágnes, 517, 618
König, Hans, 178
Kuegler, Klaus, 177, 631
Kuegler, Sabine, 364, 602, 618, 622, 631
Kutenai yerlileri, 284
Kuzey Kutbu, 359, 394, 409, 410, 444, 499, 628
Kuzeybatı Pasifik Kıyısı yerlileri, 408, 410, 416

L

Lahey, Joanna, 295
Lascaux, 448
Leahy , Daniel, 75, 76
Leahy, Michael, 75
Leahy-Dwyer devriyesi, 76
LeBlanc, Steven, 618
Leclerc, Charles, 183
Lee, Richard, 97, 377- 379, 396, 398, 420, 620, 623
Lessa, William, 431
Lewis, David, 285
Lissmann, Hans, 440, 441

M

Maasai halkı, 588
Machiguenga, 19, 62, 208
Mailu adalıları, 23, 36, 87, 94, 95, 219, 269, 622
Malai Adası, 77, 78, 86, 98
Malinowski, Bronislaw, 94, 259, 267, 459, 622
Mandan kabilesi, 526
Maori halkı, 179, 180, 191, 199, 200, 219, 408, 410, 412, 533, 539
Marind halkı, 211
Marshall, Lorna, 66, 623
Martu halkı, 261, 265
Marx, Karl, 15, 431, 471
Matthiessen, Peter, 158, 621
Mauritius, 572, 578, 580
Maya duvar resimleri, 180
Mbuti halkı, 36, 272, 406, 623
Mehler, Jacques, 517
Meksika, 16, 23, 24, 293, 528, 529, 594, 617
Mesa Verde Milli Parkı, 180
Minong halkı, 36, 622
Mohan, Viswanatha, 577, 581, 618
Mormon, 449, 482, 483
Musevilik, 426, 434, 449, 471, 473, 480, 481, 483, 571, 592

N

Nauru adalılar, xi, 13, 541, 544, 573-576, 579, 582, 587-589, 591, 592, 594, 595
Navajolar, 134, 245, 246, 304, 531
Nayaka halkı, 272
Neel , James, 583, 588
Nganasan halkı, 36, 79, 407, 623
Ngarinyin halkı, 36, 406, 622
Nichols, Johanna, 503
Nijerya, 490
Norenzayan, Ara, 11, 625
Norse halkı, 285, 381, 405, 406
Nuerler, 36, 56, 57, 69, 70, 123-125, 127, 130, 132, 135, 152, 181, 194, 210, 211, 219, 220, 269, 396, 397, 406, 408, 623

O

O'Reilly, Patty, 148, 149
oba, 14, 18, 19, 22, 25, 34, 59, 61, 63, 64, 66, 120, 121, 173, 202, 209, 221, 284, 285, 297, 375, 396, 472, 620

obezlik, 572, 574, 581, 584, 587-589, 593
Okavango, 264
Okinawa, 169, 527
Omaha yerlileri, 284, 301
Owens Vadisi, 54, 56, 61, 62
oyun grupları, 231, 266-268, 276
oyuncak, 268-272

Ö

ölüm, viii, ix, xiii, 39, 40, 57, 64, 71, 105, 110, 123, 124, 147, 148, 161, 165-167, 171, 181, 183, 184, 186, 189, 190, 195, 200, 205, 220, 225, 226, 229, 234-237, 238, 241, 269, 275, 278, 280, 283, 286, 287, 290, 300, 322, 325, 329, 335, 366, 367, 370- 381, 383, 387, 389, 391, 393, 417-419, 431, 441, 442, 463, 464, 472, 474, 476, 481, 483, 486, 497, 526, 533, 542, 543, 552, 553, 555, 558, 561, 566, 588, 592, 593, 609

P

Paleolitik, 546, 571
Papua Yeni Gine, 2, 6, 43, 68, 75, 103, 104, 108, 111, 112, 127, 151, 176, 197, 324, 380, 406, 513, 541, 545, 552, 572, 579, 596, 617, 624, 629, 630
para, 4, 68, 78-82, 85, 88, 107, 108, 115, 118, 119, 139, 145, 154, 250, 296, 331, 335, 341, 420, 435, 451, 477, 549, 570, 606
Paraguay, 66, 233, 280, 367, 369, 382, 525, 624
Parsons, Talcott, 431
Pasifik adalıları, 588
Peru, 19, 207, 249, 400, 513, 624
Pigmeler, 19, 24, 25, 36, 91, 92, 94, 205, 208, 247, 253, 284, 359, 369, 416, 523, 623
Pima yerlileri, xi, 541, 545, 573, 574, 587-589, 592, 594, 595
Pime yerlileri, 573, 574, 587-589, 592, 594, 595
Pinker, Steven, 184
Piraha yerlileri, 37, 121, 122, 234, 235, 240, 249, 258, 261, 262, 390, 585, 630
Polanski, Roman, 144
Polinezya, 22, 23, 125, 199, 408, 470
Portekiz, 491, 492, 529, 555, 563

R

rekabet, 119, 196, 197, 271, 315, 413, 479, 481, 520
Richardson, Don, 382
Richardson, Lewis, 217
Robbins, Sterling, 197
Rotokas halkı, 521, 522, 527
Rousseau, Jean-Jacques, 196, 202

Roviana halkı, 211
Rumsfeld , Donald, 468
Rusya, 185, 186, 188, 194, 207, 214, 219, 490, 497, 500, 527, 532, 537, 594

S

Saami halkı, 284
Samoalı, 289
San halkı, 284
Sandeep, S., 581
Sapir-Whorf hipotezi, 34, 534
Sawi halkı, 382
Semang halkı, 94, 185, 208, 289
Sengseng halkı, 28
Sheldon, Steve, 234
Sherman, William Tecumseh, 192, 193, 195
Shermer, Michael, 431, 616
Shoshone yerlileri, 37, 54, 56, 61, 62, 207, 407, 408, 416, 624
Shostak, Marjoire, 374, 593, 623
Siassi adalıları, 78-80, 87-89, 98
Sibirya, 79, 90, 207, 285, 301, 302, 407, 502, 524, 529, 623
Simpson, O. J., 146
Sioux yerlileri, 191
Siriono yerlileri, 19, 37, 62, 63, 79, 120, 122, 238, 259, 268, 270, 284, 285, 381, 390, 392, 394, 585, 624
Solomon Adaları, 200, 201, 211, 397, 548, 554
Sorensen, Arthur, 508, 509
Sosis, Richard, 457, 479
Spiro, Melford, 431
Strauss, Richard, 316
Sutton, Peter, 507

T

Tallensi halkı, 260
tarım, 8, 13, 18, 20, 21, 25, 34, 75, 238, 239, 243, 249, 257, 304, 365, 469, 500, 508, 575, 591, 617
tatlı patates, 81, 87, 109, 110, 200, 325, 360, 393, 394, 397, 408, 412, 413, 458, 541, 549, 610, 630
Tay-Sachs hastalığı, 570
Tazmanya halkı, 526
Tazmanya'daki, 526
tazminat, viii, 10, 38, 50, 64, 103, 105, 107, 108- 117, 122-125, 130, 131, 134, 135, 143, 146, 147, 152, 153, 155, 212, 342
ticaret, vii, 13, 47, 52, 63, 72, 75-79, 84-95, 97-99, 168, 169, 209, 210, 217, 219-221, 239, 378, 388, 494, 506, 528, 549, 628, 630
Tillich, Paul, 456
Tip-1 diyabet, 568-570
Tip-2 diyabet, xiii, 42, 568-570, 573, 578, 579, 581, 582, 593
Trobriand adalıları, 36, 86, 87, 98, 259

Truva, 210
Tswana halkı, 201, 202, 378
Tuareg halkı, 220
Tumu, Akii, 622, 629, 633
Turnbull, Colin, 272, 623
tuz, xi, 89, 91, 92, 94, 96, 213, 412, 440, 500, 541-543, 545-555, 557-563, 565, 593, 595, 601, 609, 610, 613

U, V

Ubıhça, 522, 524
Vanuatu, 491, 497
Vaupés Nehri yerlileri, 521
Verdi, Giuseppe, 317
Vogt, Evon, 431

W

Wahl, Joachim, 178
Wanigela halkı, 545, 572
Waorani yerlileri, 185, 217
Wilson, David Sloan, 185, 479, 618
Wilson, Michael, 184
Witoto yerlileri, 284
Wollaston, A. F. R., 392
Wrangham, Richard, 184, 185, 205, 618

X, Y

Xingu yerlileri, 96, 552
Yahi yerlileri, 602
Yakut halkı, 285
Yamanalar, 524
yamyamlık, 177, 209, 326
Yanomamo yerlileri, 21, 37, 54, 85, 87, 96, 98, 176, 181, 182, 194, 209, 210, 212, 213, 216, 219, 270, 369, 381, 382, 391, 397, 399, 548, 552-554, 558, 561, 624
yaşlılar, ix, 12, 76, 278, 281, 282, 285, 288-290, 293, 295, 300-304, 306, 310, 314, 489, 523
Yazzie, Robert, 134
Yemen Musevileri, 578
Yeni Britanya, 21, 27, 28, 78, 81, 94, 118, 235, 271, 286, 367, 373, 406, 415
Yeni Gine, viii, 2-10, 20-25, 27, 28, 34, 36, 38, 39, 42, 43, 48, 50, 52, 54, 56, 61, 67, 68, 72-78, 80, 81, 87-89, 91, 92, 94, 95, 98, 103-105, 107-109, 111-120, 122, 123, 127, 130, 131, 132, 134, 135, 141, 147, 154, 157, 175-177, 179, 182, 190, 197, 198, 201, 202, 209-212, 223, 225, 226, 229, 244, 247-249, 256, 257, 259, 262, 265, 267-269, 273, 276, 280, 290, 302, 321-331, 336, 337, 341, 343-351, 353-357, 359-362, 364, 366-372, 374, 375, 380, 382, 383, 391, 392, 397, 399, 400, 403, 406, 408, 410, 412, 420, 421, 426, 429, 450, 451, 455, 456, 458, 459,

472, 476, 487, 488, 491, 494, 497, 500, 504-509, 521, 522, 529, 541-545, 549, 554, 572, 584, 585, 588, 589, 596-609, 611, 615, 617, 618, 620-622, 624, 629-631
Yeni Zelanda, 149, 179, 191, 199-201, 219, 285, 310, 408, 412, 533, 539, 578, 590
Yolngu halkı, 36, 54, 56, 90, 622
Yupikler, 201, 202, 524
yüksek tansiyon, xi, 5, 42, 385, 541, 542, 546, 550-552, 555-560, 563-565, 569, 587, 593, 595

Z

zehir, 356, 460
zenginlik, 210, 588, 617, 633
Zimmet, Paul, 584, 618
Zulu halkı, 182, 197, 266
Zweig, Stefan, 316

Fotoğraf 1. Yeni Gine Highlands Bölgesi, Baliem Vadisi'ndeki bir Dani erkeği.

Fotoğraf 2. Avustralyalı bir yerli erkeği.

Fotoğraf 3. Filipinlerin Luzon Adası'nın dağ ormanlarından bir Agta kadını.

Fotoğraf 4. Bengal Körfezi'nden bir Andaman adalısı.

Fotoğraf 5. Tanzanya'dan bir Hadza erkeği.

Fotoğraf 6. Afrika'nın Kalahari Çölü'nden bir !Kung avcısı.

Fotoğraf 7. Sudan'dan bir Nuer kadını.

Fotoğraf 8. Afrika'nın ekvator ormanlarından Akalı bir baba ve oğlu.

Fotoğraf 9. Alaska'dan bir Inuit kadını (Iñupiaq).

Fotoğraf 10. Paraguay Ormanlarından Ache yerlisi bir erkek.

Fotoğraf 11. Brezilya'nın yağmur ormanlarından Pirahalı bir çift, bebekleriyle.

Fotoğraf 12. Venezuela ormanlarından bir Yanomamo yerli kızı.

Fotoğraf 13. Yeni Gine Highlands bölgesi, Baliem Vadisi. Kabileler arasında geleneksel bir sınır hattındaki gözetleme kulesinden etrafı kollayan Danili bir erkek.

Fotoğraf 14. Ülkeler arasında bulunan modern bir sınır. Fotoğrafta ABD ve Meksika arasındaki bu sınırda gümrük ve sınır devriyelerine ait uzaktan kumandalı kamera sistemlerinin olduğu bir gözetleme kulesi görülüyor.

Fotoğraf 15. Bir Uganda köyünden geleneksel bir anlaşmazlık çözümü sahnesi. Birbirlerini tanıyan taraflar, anlaşmazlığı çözmek üzere bir araya geliyorlar; bu yolla duygularını dışa vurma imkânına sahip oluyor ve yaşamlarının geri kalanını yine birbirleriyle görüşerek barış içinde sürdürmeye devam ediyorlar. (2. Bölüm)

Fotoğraf 16. Modern anlaşmazlık çözümünün gerçekleştiği yerlerden birisi; ABD'de bir mahkeme salonu. Bir savunma avukatı (solda) ve savcı (sağda) bir konuyu yargıcın (ortada) huzurunda tartışıyorlar. Sanık, kurban ve kurbanın ailesi iddia edilen suçtan önce birbirlerini tanımıyorlardı ve büyük olasılıkla bundan sonra da görüşmeyecekler.

Fotoğraf 17. Geleneksel oyuncaklar: Mozambikli çocuklar kendi yaptıkları oyuncak arabalar sayesinde aks millerinin ve arabanın diğer bileşenlerinin nasıl yapıldığını öğreniyorlar. Geleneksel oyuncaklar az ve basittir, çocuklar ya da ebeveynlerin kendi imalatıdır ve bundan dolayı da eğiticidir.

Fotoğraf 18. Modern oyuncaklar: Amerikalı bir kız, etrafındaki düzinelerce hazır imal edilmiş oyuncağın arasında. Bu oyuncakların eğitimsel değeri, kendi oyuncaklarını kendileri tasarlayıp yapan geleneksel bir topluma mensup çocuklarınkine göre daha azdır.

Fotoğraf 19. Geleneksel toplumda çocuğun özerkliği: Pume yerlisi bir çocuk uzun ve keskin bir bıçakla oynarken. Birçok geleneksel toplumda çocuklar kendi kararlarını kendileri alırlar, buna tehlikeli şeylerle oynayıp oynamama kararı da dâhildir; oysa modern toplumlarda bir çocuğun bunu yapmasına asla izin verilmez.

Fotoğraf 20. Geleneksel bir oyuncak: Bir Aka bebeği ev yapımı oyuncak bir sepeti kafasında taşıyor. Bu sepet Aka yetişkinlerinin kafalarında taşıdıkları sepetlere benzer.

Fotoğraf 21. Hadzalı bir büyükbaba torununu sırtında taşırken yiyecek arıyor. Yaşlı insanlara geleneksel toplumlarda değer verilmesinin bir nedeni onların torunlarının bakımını üstlenmeleri ve onlar için gıda temin etmeleridir.

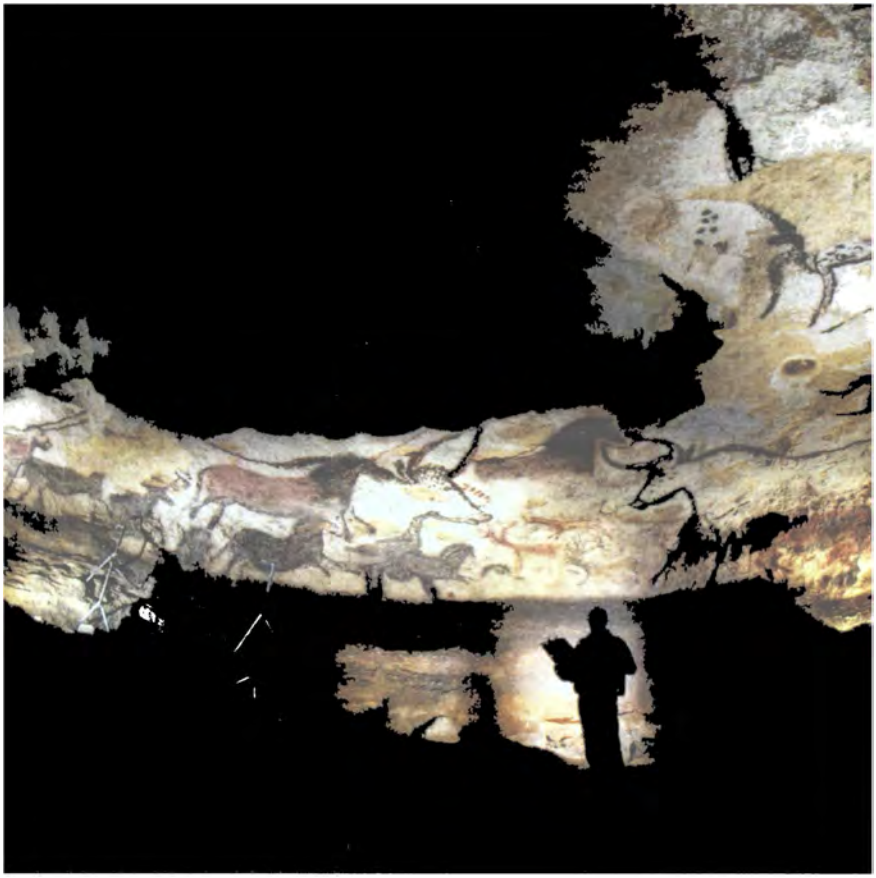
Fotoğraf 22. Yaşlı bir Pume yerlisi ok ucu hazırlarken. Yaşlılara geleneksel toplumlarda verilen değerin bir diğer nedeni de onların aletleri, silahları, sepetleri, çömlek ve tekstil eşyalarını iyi yapmalarıdır.

Fotoğraf 23. Çin'de bir Coca Cola reklamı. Amerikalıların gençlik kültürü ve yaşlıların toplumdaki düşük statüsü, şimdi Çin'de de yaygınlaşmaktadır. Bu durum reklamlarda kullanılan görüntü tercihlerine de yansıyor. Yaşlılar meşrubatları en az gençler kadar çok tüketirler, ama Coca Cola reklamlarında kimse yaşlıların bu meşrubatı içerken tasvir edildiğini görmemiştir.

Fotoğraf 24. Yaşlı yaşamı konusunda danışmanlık hizmeti veren bir firmanın reklamı. Yaşlı insanlar meşrubat, giyim ve yeni araba reklamlarında görülmezler, bunun yerine huzur evleri, eklem ağrısı ilaçları ve yetişkin bezleri reklamlarında belirirler.

Fotoğraf 25. Antik din?: Fransa'daki Lascaux Mağarası'ndaki ünlü duvar resimleri hâlâ modern ziyaretçilere ilham kaynağı oluyor. Bu resimler, insanların dinsel inançlara sahip olmalarının en az 15 bin yıl önceki Buzul Çağı kadar eski bir tarihi olduğuna işaret ediyor.

Fotoğraf 26. Yeni Gine Highlands bölgesi, Baliem Vadisi'nde Dani halkı arasında düzenlenen geleneksel bir ziyafet. Geleneksel panayırlar çok seyrek olarak yapılır. Buradaki gıdalar yağ içermediklerinden (bu resimde düşük yağlı tatlı patates) panayıra katılanlar obez değildir ve diyabet hastalıklarına yakalanmazlar. (11. Bölüm)

Fotoğraf 27. Modern anlamda bir ziyafet. Amerikalılar ve diğer gelişmiş modern ülke vatandaşları her gün üç kez kendilerine ziyafet verirler (yani günlük ihtiyaçlarının üzerinde yemek tüketirler). Kilo aldıran gıdalar yerler, obez olurlar ve nihayetinde de diyabete yakalanırlar. (11. Bölüm)

Fotoğraf 28. Bir diyabet kurbanı: Bestekâr Johann Sebastian Bach. bu tek özgün portresinde görülen toplu yüzü ve elleri ve hayatının son yıllarında görme ve el yazısı yeteneklerindeki zayıflama ile tipik bir diyabet hastasıydı.

Fotoğraf 29. İlk temas: Ishi –California'nın son yaşayan Yahi yerlisi– 29 Ağustos 1911 günü gizlenmekte olduğu yerden çıkıp Avro-Amerikan toplumuna katılmıştı. Korkmuş ve bitap düşmüş bir hâli vardı ve öldürüleceğini düşünüyordu.

Fotoğraf 30. Yeni Gine Highlands'indeki insanlarla yaşanan bir ilk temas. Onlar yaşamlarında daha önce hiçbir Avrupalı görmemişlerdi. Avustralyalı madenci Dan Leahy 1933'de Chuave bölgesinde.

Fotoğraf 31. İlk temas: Yeni Gine Highlands'inden bir adam bir Avrupalıyı ilk kez görmenin şokuyla ağlıyor. Leahy'nin 1933'teki keşif gezisinden.

Fotoğraf 32. Geleneksel ticaret: Yeni Gineli tüccarlar bir kanoda diğer geleneksel tüccarlarla takas etmek üzere mal götürüyorlar.

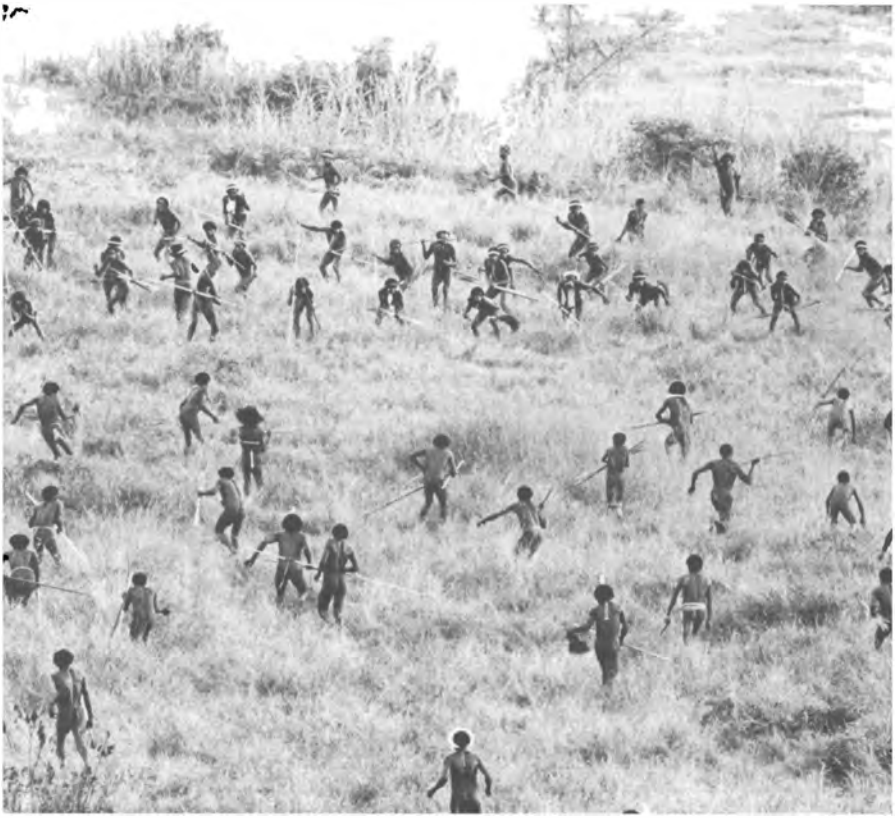
Fotoğraf 33. Modern ticaret: Profesyonel bir mağaza görevlisi, mamul ürünleri mağazaya giren herkese devletin bastığı para karşılığı satıyor.

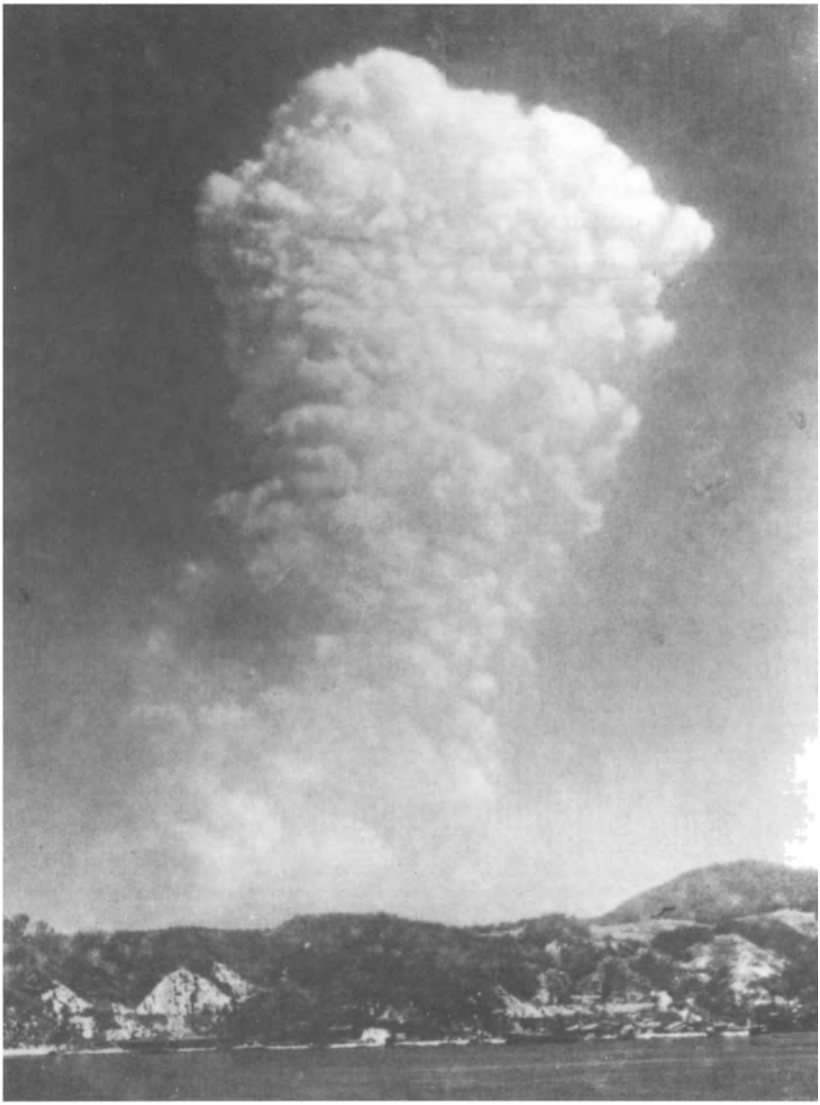
Fotoğraf 34. Ülkeler arasında modern bir sınır: Rus-Çin sınırında Çinli bir tüccar pasaportu ve vizesini Rus polisine gösteriyor.

Fotoğraf 35. Ellie Nessler, oğluna cinsel tacizde bulunan bir adamı öldürmekten yargılandı. Bütün ebeveynler onun öfkesini anlayacaktır. Fakat devlet hukukunun özü şudur: vatandaşların adaleti kendi elleriyle aramaya çalışmaları hâlinde devlet çöker.

Fotoğraf 36. Geleneksel savaş: Yeni Gine Highlands'deki Baliem Vadisi'nde Dani kabilesinden erkekler ellerinde mızraklarla savaşıyorlar. Bu savaşlarda en yüksek kayıplar, 4 Haziran 1966 tarihinde kuzeyli Danilerin güneyli Danilerle yaptıkları yüz yüze çarpışmada 125 güneyliyi öldürdükleri zaman verildi. Savaşan bu Danilerin hepsi birbirini tanıyordu. Bu kayıplar güneydeki toplam nüfusun yüzde 5'ini oluşturuyordu. (3. Bölüm)

Fotoğraf 37. Modern savaş: 1945'de Hiroşima'ya atılan atom bombasının bulutu. Amerikalı askerler bombayı hiç tanımadıkları kurbanlarının üzerine attılar ve onları öldürürlerken de yüzlerini görmediler. Japonya'da bu bomba nedeniyle 100 bin Japon yaşamını bir günde yitirdi ve bu rakam, modern savaşlarda bir günde öldürülen en fazla insan sayısı olarak kayıtlara geçti. Bu rakam Japonya'nın o dönemdeki nüfusunun binde 2'sini oluşturuyordu. Bu durum, büyük modern nüfuslar arasında gerçekleşen modern savaşlarda çok sayıda insanın öldüğünü, fakat geleneksel toplumlardaki savaş yöntemlerinin nüfusa oranla çok daha büyük kayıplara yol açtığını gösteriyor.

Fotoğraf 38. Çocukların geleneksel taşınma şeklinde onlar çoğunlukla bakıcıyla fiziksel temas içindedirler, dik tutulurlar ve öne doğru bakarlar, böylece bakıcıyla aynı görüş açısına sahip olurlar. Fotoğrafta, Venezuela'da ablası tarafından taşınan bir Pume yerli bebeği görülüyor.

Fotoğraf 39. Çocukların modern taşınma şeklinde genellikle çocuklarla bakıcı arasındaki fiziksel temas ortadan kalkmıştır. Onlar yatay pozisyonda geriye bakarlar. Fotoğrafta bebeğinin arabasını iten bir Amerikalı anne görülmektedir.

Fotoğraf 40 ve 41. Bestekârlar Richard Strauss (solda) ve Giuseppe Verdi (aşağıda). Onlar müzikal yeteneklerini yaşları ilerledikçe nasıl en iyi şekilde kullanacaklarını öğrenmişlerdi. Bu yetenek, onları dünyanın en iyi bestekârları arasına soktu: Strauss *Four Last Song*'unu ve Verdi de *Otello ve Falstuff*'ını sırasıyla 74 ve 80 yaşındayken bestelediler.

Fotoğraf 42. Geleneksel toplumdaki tehlikeler: Brezilya'da bir adam bir ağaca tırmanmış açai kirazı topluyor. Ağaçtan düşmek ya da devrilen bir ağacın altında kalmak birçok geleneksel toplum için temel tehlikeler arasındadır.

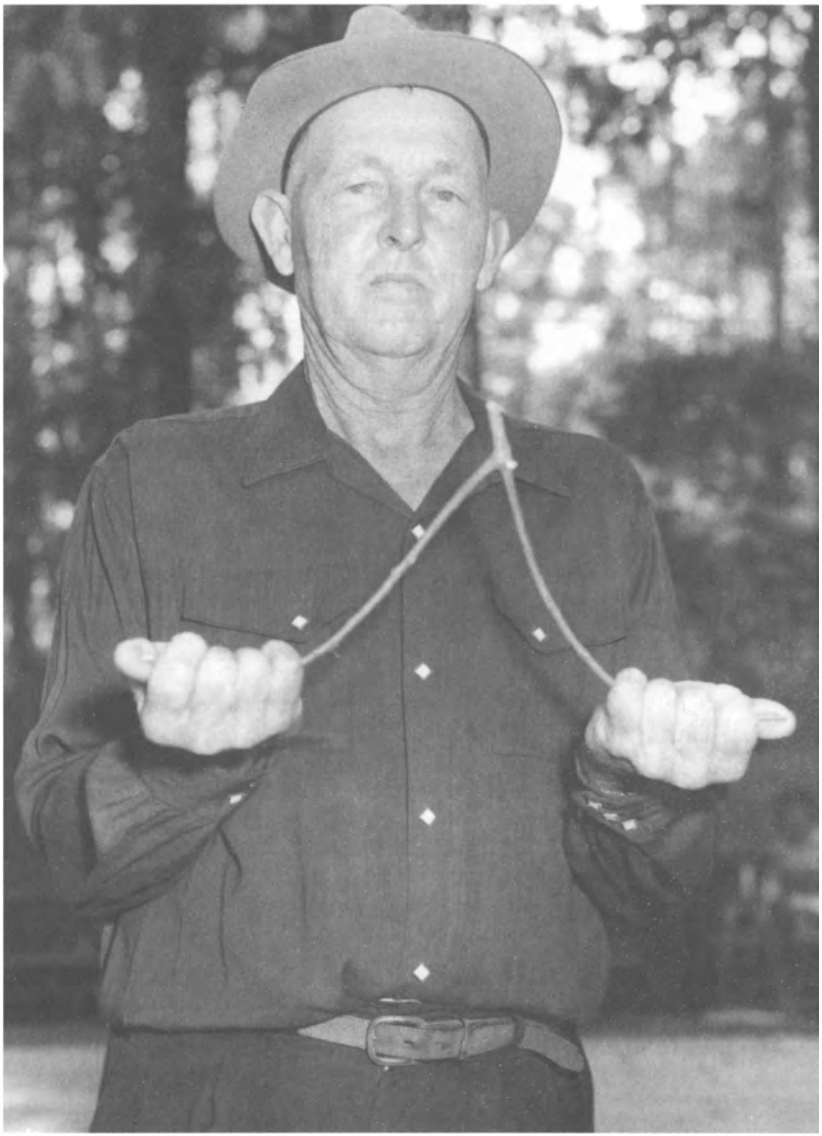
Fotoğraf 43. Geleneksel toplumdaki tehlikeler: Endonezya'da insanları öldüren bir timsah yakalanıp öldürülmüş. Vahşi hayvanlar geleneksel toplumlarda en büyük tehlikelerden birini oluşturur.

Fotoğraf 44. Modern toplumdaki tehlikeler: Trafik kazaları modern yaşamın en temel tehditlerinden birisidir.

Fotoğraf 45. Risk yönetimi: Harvard Üniversitesi'nin bağış fonlarından oluşan ana sermayesi ve gelirleri 2008-2009 yıllarında dünya çapındaki finansal kriz sonucunda erimiştir. Harvard'ın yatırım yöneticileri uzun dönem ortalama kazancı maksimize etmek yerine, köylülerin kazançları kritik bir seviyenin üzerinde tutma şeklindeki risk yönetimini uygulasalardı başlarına bu gelmeyecekti.

Fotoğraf 46. Çatal çubukla maden arayan bir adam. Çatal şeklindeki bir çubuğun yöneldiği tarafın gizli yeraltı su kaynaklarını gösterdiğini iddia eden bu adam, kazacağı kuyunun yerini saptamaya çalışıyor. Çatal çubukla su kaynaklarını arayanlar, öngörülemeyen durumlarda bizlerin de ayinsel yöntemlere başvurma eğilimimizi sergilerler.

Fotoğraf 47. Kaybolan diller. Sophie Borodkin (2008 yılının ocak ayında vefat etmiştir), Alaska'da eskiden yaygın olarak konuşulan çok belirgin bir Amerikan yerli dili olan Eyak dilini konuşan son kişiydi.

Çöküş ve *Tüfek, Mikrop ve Çelik* gibi kitaplarıyla çok satanlar listelerinin gediklisi hâline gelen, Pulitzer ödüllü Jared Diamond, bu sefer yeni bir soruya yanıt arıyor: Dünyayı daha yaşanabilir bir yer hâline getirmek için eski toplumlardan öğrenebileceğimiz ne olabilir?

Modern dünyanın havayoluyla seyahatten telekomünikasyona, okuryazarlıktan obeziteye varıncaya kadar pek çok özelliğini değişmez şeyler olarak görüyoruz. Oysa yaklaşık altı milyon yıllık varoluşunun neredeyse tamamında, insanoğlu bunların hiçbirine sahip değildi. Bizi ilkel atalarımızdan ayıran uçurum asla aşılamayacak kadar derin görünüyor olsa da, geleneksel yaşam biçimlerini büyük anlamda koruyan toplumlara bakarak geçmişimiz hakkında yeni şeyler öğrenebiliriz. Yeni Gine'nin dağlık kesimlerinde yaşantısını sürdüren bu tür toplumları incelediğimizde, evrim süreciyle kıyaslandığında tüm bu değişikliklerin ancak dün yaşanmış olduğunu ve biz modernlerin çoğu zaman modern durumlardan ziyade geleneksele daha kolay uyum sağlayan bedenlere ve sosyal uygulamalara sahip olduğumuzu görebiliyoruz. *Düne Kadar Dünya*, milyonlarca yıllık insan geçmişinin büyüleyici görünümünü ilk elden ortaya koyuyor ve geçmişimizle günümüz arasındaki farklılıkların bugünkü hayatlarımız için ne gibi bir anlam taşıyor olabileceğini irdeliyor.

Düne Kadar Dünya, Pasifik Adaları'nın yanı sıra Amazon yerlileri, İnuitler, Kalahari San halkları ve diğer eski toplumlar üzerindeki on yıllarca yıllık saha çalışmalarından yola çıkan Jared Diamond'ın bugüne kadar yazdığı en kişisel kitap hiç şüphe yok ki. Geleneksel yaşam tarzını benimseyen halkları romantik bir bakış açısıyla ele almaktan kaçınan Diamond, bu toplumları insanoğlunun karşılaştığı çocuk yetiştirme, yaşlı bakımı, anlaşmazlıkların çözümü, risk yönetimi ve fiziksel sağlık gibi evrensel sorunlara getirdikleri çözümler açısından inceliyor.

Kışkırtıcı, aydınlatıcı ve eğlenceli... *Düne Kadar Dünya*, her okurun elinin altında bulunması gereken etkileyici bir inceleme.

www.akilcelenkitaplar.com

Yayıncı Sertifika No: 12382

ISBN 978-605-5381-55-4

9 786055 381554

THG 0582787 EER 2016 THG-0582787 EER

₺39